

અથર્વવેદનો સુબોધ અનુવાદ

ભાગ પાંચમો

મેધાજનન, સંગઠન અને વિજય

શ્રુ મિ ડા

અથર્વવેદનું સામાન્ય સ્વરૂપ

‘અથર્વવેદ’ શ્રોત્રોનો આ વેદ છે. પ્રાચીન સમયમાં અગ્નિની ઉપાસના કરનારા શ્રોત્રોને ‘અથર્વવેદ’ એમ કહેતા. અવેસ્તા (પારસી કોમના ધર્મગ્રંથ) માં પણ અગ્નિના ઉપાસકોનું નામ ‘અથર્વવેદ’ એમ છે. પ્રાચીન ભારતવાસીઓ અગ્નિના કટ્ટર-ચૂરત ઉપાસકો હતા. ભારતીય સાહિત્યમાં આ વેદનું પ્રાચીનતમ નામ, ‘અથર્વાગિરિસ્’ એમ છે. ‘અગિરિસ્’ અગ્નિ ઉપાસકો પૈકી એક હતા.

કેટલાક વિદ્વાન સાક્ષરોનું એમ કહેવું છે કે ‘અથર્વવેદ’ આ મત્રો સુખ અને પવિત્રતા વધારનારા છે અને ‘અગિરિસ્’ ના મત્રો વિનાશક છે એટલે અથર્વા અગિરિ એ બન્નાને શ્રેષ્ઠ સગભગ બધા મત્રો ઔષધિ, વનસ્પતિ વગેરેની મહત્ત્વની રોગોનું નિવારણ કેમ થઈ શકે તે વિશે છે અને અગિરિસ્ અગ્નિના મત્રોમાં, પોતાનો દ્વેષ-વિરોધ કરનારાઓ, શત્રુઓ, દુષ્ટો વગેરેના નાશ કરવાનું વચન છે. આ વેદમાં મુખ્યત્વે ‘અથર્વ’ અને ‘અગિરિસ્’ આ બંને વિધિનું વચન છે તેથી તેને ‘અથર્વાગિરિસ્’ એમ કહે છે.

અથર્વનો અર્થ અથર્વલતા એટલે રિચરતા એવો પણ છે. ‘થર્વ’ હિતિ ગતિનામ ન થર્વા હિતિ અથર્વા ‘થર્વ’

સાબદનો અર્થ ગતિ અથવા અથર્વલતા એવો છે. આ અથર્વલતા માનસિક, ભૌતિક અથવા શારીરિક ગમે તેવી હોય, એવી અથર્વલતારહિત સ્થિતિમાં રહેનાર સાધકનું નામ છે ‘અથર્વવેદ’ અથવા અથર્વા’ આ વેદમાં અભોગદન, અધોધ્યાવણું વગેરે કેટલાક સૂક્તોમાં આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ છે. તેના અભ્યાસ અને મનનથી માણસ અથર્વલતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેથી આ વેદનું નામ ‘અથર્વ’ એમ સાચું છે.

‘અગિરિસ્’ નો અર્થ ‘શરીરમાં વહેતો રસ’ એવો છે. શરીરના પ્રત્યેક અંગવર્મા એક જાતનો સંજીવન રસ વહે છે અને તે અવયવોને કાર્યક્ષમ બનાવે છે. આ રસના અભાવથી ઇન્દ્રિયો ક્ષીણ કેવી રીતે પડી જાય છે, તેનો દાખલો અધોગતિથી પીડિત-શરીરમાં જોવામાં મળે છે. અધોગતિ પીડિત શરીરમાંથી આ રસ સુકાઈ ગયેલો હોય છે. અથર્વા એમ આપણે કહી શકીએ કે જે શરીરમાંથી અથર્વા ઇન્દ્રિય અવયવમાંથી આ રસ સુકાઈ જાય છે તે નિર્જીવ બને છે. ન્યારે આ રસ વિકૃત-બગડે છે ત્યારે શરીર રોગી બને છે અને અનેક ઔષધિ વનસ્પતિના ઉપયોગથી તે વિકૃતિ-બગાડ દૂર કરવામાં આવે છે. અથર્વવેદના ધણી સૂત્રોમાં ભુદી ભુદી ઔષધિ વનસ્પતિ અને મણિ વગેરેના પ્રયોગ વડે અનેક રોગોની ચિકિત્સા કેવી રીતે કરવી તેનું વચન છે. તે

આપધિના પ્રયોગ વડે અંગરસને શક્તિશાલી બનાવવામાં આવે છે. આ મુખ્ય અંગરસના વિદ્યુત્ત વર્ણન કરેલું હોવાથી આ વેદને 'અંતિરસ્' એમ પણ કહેવામાં આવે છે.

આ વેદમાં ૭૨૬ સૂક્તો અને ૫૬૭૭ મંત્રો છે. તે ૨૦ કાંડમાં વિભાગેલા છે. ૨૦ માં કાંડના ધણી ખરાં સૂક્તો ઋગ્વેદમાંથી લીધેલા છે. તે સિવાય અધર્વવેદનો ૬ ભાગ ઋગ્વેદનો છે. બીજા, ત્રીજા અને સાતમાં કાંડના પ્રારંભના સૂક્તો પ્રજાવિદ્યુત્ત વર્ણન કરનારા છે. ૧૪ માં કાંડના મંત્રો વિવાહ વિષે છે અને ૧૮ માં કાંડના સૂક્તો અત્યસંકાર વિષયક છે. અધર્વવેદમાં ઋગ્વેદની જેમ છંદો વિષે કાળજી રાખેલી નથી. પંદર અને સોળમાં કાંડના ધણી સૂક્તો ગદ્ય જેવા છે.

આ વેદનું મુખ્ય લક્ષ્ય અગ્નિષ્ટની શક્તિ, ઇષ્ટની પૂર્તિ અને શત્રુનો નાશ એ છે. ધણી મંત્રોમાં તે માટે ઉપાય દર્શાવેલા છે.

મેધાજનન, સંગઠન અને વિજય

એ આ પાંચમા ભાગનો વિષય છે. આ પહેલાંના ચારે ભાગમાં માનવી જીવનને ઉપયુક્ત એવી ધણી બાબતો વર્ણવેલી છે. આ પાંચમા ભાગમાં પણ અગ્નિયુદ્ધનું વર્ણન વિશેષ છે. સમાજ અને રાષ્ટ્રની ઉત્થાપના માટે સર્વ પ્રથમ 'મેધાજનન' આવશ્યક છે. કેળવણી એ રાષ્ટ્રનો આધાર સ્તંભ છે. જે રાષ્ટ્રના લોકો સુશિક્ષિત, સજ્ય અને સુસંસ્કૃત હોય છે, તે રાષ્ટ્ર ઉત્થાપના પાત્રી થઈ છે. અશિક્ષણ કેાષ પણ રાષ્ટ્ર માટે શાપરૂપ છે. એજ દૃષ્ટિએ પ્રાચીન ઋષિમુનીઓએ રાષ્ટ્રમાં કાષ પણ અશિક્ષિત ન રહે એવા સાંવૈરિક નિયમ કર્યો હતો. રાજ્ય તરફથી રાજ્યમાં પણ તેવી વ્યવસ્થા થતી રહેતી, તે સમયે કેકેકાલે ચુકુળા દત્તા, તેમાં માનવી જીવન ઉચ્ચ બનાવે એવી કેળવણી વિધાવ્યોએને અપાતી અને તે મુજબ તેઓમાં 'મેધાજનન' નું કાવ્ય કરવામાં આવતું.

શુદ્ધિ તો સર્વ સાધારણ મનુષ્યમાં પણ હોય છે. જનન-યોગે પણ શુદ્ધિયુક્ત હોય છે. પણ અહીં જે શુદ્ધિનું વર્ણન છે તે સામાન્ય અથવા સાધારણ નથી પણ 'મેધા' એટલે વિશિષ્ટ શુદ્ધિ છે. મેધા શુદ્ધિને આપણે 'પ્રજ્ઞા' કહીએ છીએ, તેનું લક્ષણ વર્ણવતા યોગદર્શનકાર મહર્ષિ પતંજલી કહે છે—

દાતમ્મરા તત્ર પ્રજ્ઞા ।

'પ્રજ્ઞા' ને અથવા સત્યને પારખ કરનારી શુદ્ધિ 'પ્રજ્ઞા' ।

અથવા 'મેધા' હોય છે. આ મેધાશુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય આ પાંચમા ભાગમાં લખ્યો છે.

આ ભાગનું પ્રારંભનું સૂક્ત વાચ્યરૂપિતનું છે. આ વાણી સરસ્વતી અથવા મેધાની દેવા છે. તેની પ્રાર્થના કરતા કહ્યું છે—

સં ધુતેન ગમેમહિ મા ધુતેન ચિરાધિવિ ।

'હે જ્ઞાનના સ્વાગી પ્રભો ! અમે જ્ઞાનથી યુક્ત થઈશું અમે કદી પણ જ્ઞાનનો દેવ ન કરીશું.'

અહં વ્રહ્મણ્વર્તાં વ્રહ્મજૂનાં વ્રહ્મવિસ્તુતાં વ્રહ્મચારિભિઃ
પ્રર્ષીતાં મેધાં મયસે હુવે । (૬૧૦૮૧૨)

'એજ જ્ઞાનથી યુક્ત, જ્ઞાનીઓથી સેવિત, ઋષિઓ તરફથી પ્રથ્ના કરાએલી અને પ્રજાચારીઓએ સ્વીકાર કરેલી મેધા શુદ્ધિને પોતાના સંરક્ષણ માટે હું આગ્રહાન કરું છું.'

આ મંત્રમાં મેધાશુદ્ધિની પ્રથ્ના કરેલી છે. મેધાશુદ્ધિનો અર્થ 'ધારણાવર્તી શુદ્ધિ' એમ છે, આ શુદ્ધિ જે માણસમાં જેટલી વધેલી હશે તેટલી તેની ચોખ્ખતા વધેલી દેખાશે.

કારીગરોમાં એક જાતની ધારણાવર્તી શુદ્ધિ હોય છે. અસુરોમાં સર્વ દુનિયાને જીતવાની શુદ્ધિ હોય છે, ઋષિમુનિઓમાં સર્વજ્ઞતાની શુદ્ધિ હોય છે. આ સર્વજ્ઞતાની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે બધાએ પ્રયત્ન કરવો, પણ તેની પ્રાપ્તિ તપસ્યા વગર થતી નથી. આ મેધા શુદ્ધિ વધારવાનો બીજો રસ્તો મનની શક્તિ વધારવી આ છે શુદ્ધ અને સાત્વિક પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવાથી મનની શક્તિ વધે છે.

આ મુજબ મેધાજનન સંબંધી આ ભાગમાં ધણી સૂક્તો-માં વર્ણન કરેલું જોવા મળે છે.

સંગઠન

મેધાશક્તિથી સંપન્ન થયા પછી મનુષ્યમાં સંગઠનના બાવ ઉત્પન્ન થાય છે. સારિવકશકિત રાખનારાઓમાં સ્વાધર્મની ભાવના હોતી નથી. તેમની સાથે, માતૃશ્રમિની ઉત્થાપના એક-એવ લક્ષ્ય હોય છે અને સંઘટિત થઈ તેઓ માતૃશ્રમિનું સંરક્ષણ કરે છે. તે માતૃશ્રમિના ભક્તોને કથર જ મદદગાર થાય છે—

દિતોઃ પુષ્પાણામિતેરક્ષારિયં

અથ વેપાનાં શ્વતામનર્થનામ્ ।

તેમાં હિ પામ ગમિયક્ લમુદ્રિયં

નૈનાશ્રમસા પરો અસ્તિ કલ્યાણ ॥

‘લોકોને પારતંત્ર્યમાં યુક્તારા રક્ષામે’ અથવા અસુરો દરિયામાં બચા ઉઠા ભાગમાં સંતાપ રહે છે. હું તેમને દૂર કહું છું અને માતૃભૂમિને સ્વતંત્ર કરનારા અને દૈવી યજ્ઞોથી યુક્ત એવા અદિત્ય મનુષ્યો માટે યોગ્ય એવું રચાત કહે છું.’

આ મંત્રમાં દિતિ અને અદિતિ આવા બે શબ્દો આવ્યા છે તેના અર્થ નીચે મુજબ છે—

અદિતિ— સ્વાતંત્ર્ય, અખર્ષ, અખંડિત, સુખી, પવિત્ર, યજ્ઞસ્વંત્ર વગેરે

દિતિ— અંડિત, પરાધીનતા, પારતંત્ર્ય, દુઃખી, અપવિત્ર, અજ્ઞસ્વંત્ર વગેરે.

અદિતિના પુત્રો દેવો એમને પરમાત્મા સદાવતા આપે છે અને રક્ષાધીરતિ રાખનારાઓનો નાશ કરે છે. એનું કારણ એજ કે આસુરીવૃત્તિવાળા દુનિયામાં પારતંત્ર્ય અને દુઃખ વધારે છે અને દૈવીરતિના સોડા સુખ પ્રસારે છે.

રાષ્ટ્રીય ઐક્ય

મનુષ્યમાં ઉત્પત્તિ કરવાની ઇચ્છા રવામાવિક હોય છે. તે વિષે કહ્યું છે—

હ્યવે સોમં સપિતારં નમોમિ
યિશ્વાનાદિતર્યાં અદ્યમુચ્ચરતે । (૩૮/૧૩)

‘ઉત્પત્તિ પ્રાપ્ત થવા માટે સોમ, સવિતા અને આદિત્ય આ દેવો અને સદાવતા આપે, તે માટે હું તેમને બોલાવું છું.’

હું દિવ્ય માગંથી ઉત્પન્ન થાઉં તે માટે આદેવો અને સદા-વતા આપે—

ઉત્પત્તિનો માગ

મનુષ્ય સામાજિક પ્રાણી છે, તેથી પોતાની ઉત્પત્તિ માટે તેને સામાજિક જીવનમાં રહેવું પડે છે. એકલો રહી તે ઉત્પત્તિ કરી શકતો નથી. સામુદાયિક ઉત્પત્તિ માટે સ્વાર્થત્યાગની જેટલી જરૂરી છે તેટલી વૈયક્તિક જીવન માટે નથી. એટલેજ સમુદાયમાં રહેનારાઓએ સમાજમાં વિરોધ ન થાય એવો પોતાનો વ્યવહાર રાખવો જોઈએ, જેથી કહ્યું છે—

‘વા મર્ગસિ સં, વા વ્રતાનિ સં, વા આકૂતી સં ।

‘તમારા મનો, તમારા વ્રતો અને તમારા સંકલ્પ એકતા વધારનારા થાય. ’ આમાં ‘સં’ ઉપસર્ગ ઉત્તમના અને એક્ય-એકતા બતાવનારા છે. મનુષ્યની વાણી, મન અને કર્મ આ બધું એકતા વધારનારું થાય. કેટલાક માણસો

એવા હોય છે કે તેઓ બાહ્યપર્માં કંઈ ખરાબ કામ કરતા નથી. પણ મનમાં એવા સંકલ્પો કરે છે કે જેથી સમાજમાં વિષદન-તડ નિર્માણ થાય છે. તે માટે કહ્યું છે કે સંકલ્પ સારા અને એકતા નિર્માણ કરનારા થાવ. આ પ્રમાણે બધામાં એકતા સ્થાપિત કરવાથી અને સમાજમાંથી ખોટા વ્યવહાર નષ્ટ કરવાથી ઉત્પત્તિનો માગ પ્રકટ થતો છે. પણ તે માટે દરેક પોતાનું આચરણ શુદ્ધ રાખવું જોઈએ. તેથીજ ઉપદેશ આપ્યો છે કે—

અહં વૃક્ષામિ મનસા મર્ગસિ
મમ વયોષુ હૃદય્યાનિ વઃ કુળોમિ ।

‘હું પોતાના મન વડે ખીલના મનોને આકર્ષિત કરું છું અને આ મુજબ ખીલના હૃદયો પોતાના તાળામાં રાખું છું.’

આ મંત્રમાં પોતાના શુભ આચરણથી ખીલના મનો આકર્ષિત કરી લેવાનો ઉપદેશ છે, પણ આ સામર્થ્ય શુભ અને સત્વસંકલ્પ વડે જ પ્રાપ્ત થાય છે.

સંવેદ્ય રાષ્ટ્ર

એવા પુણ્યપ્રત્યા અને ધર્મપ્રત્યા જે રાષ્ટ્રમાં પુષ્કળ સંખ્યામાં હોય અને જે રાષ્ટ્રના સોડા પોતાનું આચરણ ધર્મને અનુકૂલ થઈને કરતા હોય તે રાષ્ટ્રને ‘સંવેદ્ય રાષ્ટ્ર’ એમ કહે છે. તે રાષ્ટ્ર વસવાટ કરવાલાયક હોય છે. આ પ્રકારના રાષ્ટ્ર માટે પ્રાર્થના કરાએલ છે—

શરમય્યં વૃહદ્રાષ્ટ્રં સંવેદ્યં વધાતુ ।

‘અમો બધાને પ્રવેશ કરવાલાયક રાષ્ટ્ર દેવશ્રી આપો.’

આ પ્રકારના સંગઠન માટે બધાનું જ્ઞાન એક સરખું હોવું જોઈએ બધા બાપસમાં સમાવવાથી મળે. ઉચ્ચ-નીચતની ભાવના નષ્ટ થઈ જાય. બધાના મનો શુભ સંરેકારથી યુક્ત થાય. સજામાં બધા લોકો સમાન અધિકારથી વ્યવહાર કરે. આ પ્રકારનું જે સંગઠન થાય તો તે જાતિ ઉપર કોઇ શત્રુ હુમલો કરી શકે નહિ. તે જાતિ અથવા તે રાષ્ટ્ર શત્રુ સામે કહી પણ નષ્ટ થાય નહિ, શરણાગતિ સ્વીકારે નહિ.

બાહ્ય સમાજમાં રહી ઉત્પત્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેથી સમાજમાં રહી તેને સંગઠન કરવું પડે છે. જે જાતિમાં અથવા સમાજમાં એકતા ન હોય તો અનુષ્ઠનો નાશ નિશ્ચિત છે. માટે જે રાષ્ટ્ર પોતાની સંઘસંકિત વધારે છે તેજ બધે વિજય પામે છે. જે જાતિમાં વિરોધ છે તે જાતિ પહેલાં સ્વાતંત્ર્યજ

પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ અને એ કદાચ સ્વાતંત્ર્ય મેળવે તો તે જાતિમાં લાંબા સમય સુધી ટકશે નહિ.

સંઘશક્તિ વધારવાનો માર્ગ

(૧) અનર્ગત સુધારણા

મનુષ્ય સમાજનું અંગ છે. તેથી એ આ અંગમાં બગાડ થાય તો સમાજરૂપી શરીરમાં બગાડ થવો નિશ્ચિતજ છે, માટે માણસે પ્રથમ પોતાની સુધારણા કરી જોઇએ. વૈદિક ધર્મનું આ વૈશિષ્ટ્ય છે. તે મનુષ્યને એવો આદેશ આપે છે કે સમાજ સુધારણાનો પ્રારંભ પોતાના જીવનથી જ પ્રથમ કરવી જોઇએ હૃદયના સુધારથી બાકી બધી બાબતોની સુધારણા થઇ શકે છે. અંતરશુદ્ધિ ન હોય તો બાહ્યશુદ્ધિ કોઇ લાભ થશે નહિ, તેથી કહ્યું છે કે—

(૧) સહૃદય- હૃદયની ભાવના એક હોવી જોઇએ, બીજાના સુખદુઃખો પોતાના એમ સમજવું એજ સહૃદયતા છે. જ્યારે સુધી સુધારણા કરવા ઇચ્છનાર બીજા માણસોને પોતાના જેમ સમજે નહિ, ત્યાં સુધી તે સમાજની સુધારણા કરી શકે નહિ.

(૨) સાં-મનસ્વ- મનો ઉત્તમ ભાવનાથી અને શુભ સંસ્કારોથી યુક્ત હોવા જોઇએ.

હિન્દીયો મન ઉપર અવલંબીને હોય છે. જેથી મનમાં જેવા વિચારો, ઉત્પન્ન થાય તે મુજબ હિન્દીયો કામ કરશે, માટે હિન્દીયોને સાચી સ્થિતિમાં રાખવા માટે મનમાં હિંમેશા શુભસંકલ્પો રાખવા જોઇએ. સહૃદયના અને સમનસ્ય સિદ્ધ થવાથી મનુષ્યના બાહ્ય વ્યવહાર પણ શુદ્ધ થઇ શકશે.

(૨) બાહ્ય સુધારણા

અ-વિદ્યેય- કોઇનો દૂષ ન કરવો, પરસ્પર કલહ-સા-વાદ ન કરવી.

આ બાહ્ય વ્યવહાર શુદ્ધતા મારેનો રસ્તો છે. માણસનો વ્યવહાર કેવો હોવો જોઇએ ? આ પ્રશ્નો જવાબ એમ છે કે તેમનો વ્યવહાર કોઇના દૂષ કરનારો ન હોવો જોઇએ, આ મનુષ્ય વ્યવહારનો આદર્શ છે એ માણસો ભોગા યાય કે કતિા ભગ્નાદ અથવા કોઇની નિન્દા કરૂં યાય છે. એવા સ્વભાવ દુષ્ટ લોકોનો દોષ છે. સન્નજનોનો એવો સ્વભાવ હોતો નથી.

અહીં વેર વશરનો વ્યવહાર અભિપ્રેય છે કે ? એ વક્ષો અપચા એ પચ્ચર પાસે દોષ છે તેવો વેરનો અભાવ અહિં અભિપ્રેય છે કે ? નહિ તેવી જ નિર્વેરના અહીં અભિપ્રેય નથી.

અહીં 'અ-વિદ્યેય' આ શબ્દ પ્રેમપૂર્ણ વ્યવહારનો બોધક છે. આનો એક સુંદર દાખલો આગળ આપ્યો છે—

અન્યો અન્ય અમિહર્યત, વત્સ જાતમિવાચન્યા ॥

'જેમ ગાય નૃતન જન્મેલા વાછરડા ઉપર પ્રેમ કરે છે તેવો પ્રેમ મનુષ્યમાં પરસ્પર હોવો જોઇએ. 'અવિદ્યેય' શબ્દનો અર્થ 'કેવળ 'વેર અથવા દૂષ ન કરવો' એટલેજ નથી. આ તેનું નિષેધાત્મક રૂપ છે. 'દૂષ ન કરવો, હિંસા ન કરવી' આ એક સિદ્ધાંતના નિષેધાત્મક ભાગ છે. તેના વિધેયાત્મક ભાગ, 'પ્રેમ કરવો, દયા કરવી, વગેરે, તેનું આચરણ દરેક પ્રથમ પોતાના ધરજ કરવું જોઇએ. તેની પદ્ધતિ પછીના મંત્રમાં કહી છે—

(૧) પુત્ર પિતાને અનુકૂલ થઇ કમ' કરે, માતાની જોડે સારી રીતે વાતચિત કરે, પત્ની પતિની જોડે શાંતિથી મધુર શાપણ કરે. (૨) ભાઇ ભાઇનો અને બહેન બહેનો દૂષ ન કરે, બધા મળી પરસ્પર મીઠાસથી વાતો કરે અને પોતાના કથાણ તરફ ધ્યાન આપે (૩) જેથી વેર અને દૂષ ન નિર્માણ થાય એવું ઉત્તમ જ્ઞાન બધાએ મેળવવું. 'આ એક આદર્શ કુટુંબનો વ્યવહાર અહીં દર્શાવ્યો છે.

સામુદાયિક ઠરમ

જાતિ અને સમાજ જોડે કેવો વ્યવહાર કરવો જોઇએ તે પણ અહીં કહ્યું છે—

(૧) જ્યાયસ્વન્તા- વક્ષોનો સન્માન કરવો.

(૨) મા વિ યોદ્ધ- આપસમાં લડવું નહિ અથવા તડ પડવા દેવી નહિ.

(૩) સચુરા ચરન્તા- એક ધૂંસરી નીચે રહી પ્રવ્રતિ કરવી જોઇએ. અહીં 'ચુરા' નો અર્થ 'નેતાગિરી' એવો છે. નેતા આગેવાન પણ એકજ હોવો જોઇએ. એકજ નેતાના નેતૃત્વથી બધા માણસો આગળ વધી શકે છે. જે સમાજમાં નેતાઓ પુષ્કળ હોય ત્યાં ચોક્કસ બેદરમિયાન અને કલહ રહેવાનોજ.

(૪) સઙ્ગોઞ્જીનાઃ- કોઇ પણ કામ' પ્રેરણાથી કરવું જોઇએ.

(૫) સંરાઘયન્તાઃ- બધાએ મળી સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

(૬) અન્યો અપચસૈ ઘન્તુ ઘદન્ત ઘત- પરસ્પર પ્રેમથી મીઠાસથી વાતો કરતા બધાએ આગળ વધવું.

જ્યારે એક માણસ સમાજમાં રહે છે, ત્યારે તે બીજા સભ્યો જોડે ખાવા પિવાનો સવાલ તેના સામે હોય છે, તે વિષે કહ્યું છે—

‘તમારું’ પાણી પિવાનું’ સ્થાન એક હોય, તમને બધાને હું એકજ ધૂંસરી નીચે રાખું છું. તમે બધા એક મનના બની ધધરની ઉપાસના કરો.’

‘જાતિ એક ચક્ર જેવી હોય છે. જેમ ચક્રની આરીઓ એકજ નાભી અથવા કેન્દ્ર જોડે જોડાયેલી હોય છે, તેમ પંચ-જન અથવા ચારે વળું રાષ્ટ્રના કેન્દ્ર જોડે જોડાયેલા હોય છે. જનતામાં બધાની એકતા પૈગંબી આરીની જેમ હોવી જોઈએ.

સેવાભાવથી ઉત્પત્તિ

જ્યારે લોકોમાં સેવાભાવ હોય છે, ત્યારે જ એવી એકતા સંભવે છે. ‘સંવનન’ નો અર્થ સારી રીતે પ્રેમપૂર્વક સહાયતા કરવી એવો છે. પ્રેમથી એકબીજાની મદદ કરવી એ સેવા સમિતીનું કાર્ય છે, તેથી કહ્યું છે કે—

સંવનન સર્વાન્ન પક્ષ સ્તુદીન્ કળોમિ ।

‘પ્રેમયુક્ત સેવાથી બધાને મદદ કરી હું અધું’ એકજ ખેય તરફ પ્રેરિત કરું છું. ‘પ્રભની નિરવાર્ય’ સેવા કરનારો શ્રેષ્ઠ સેવક છે. જનસેવા એ એક મહાન્ યત્નકર્મ છે. ધધર નિરવાર્ય’ ભાવથી બધાને સહાય આપે છે તેથી જ તેને સર્વશ્રેષ્ઠ કહે છે.

આ પ્રમાણે સેવા કરવાથી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. વેદોનો સિદ્ધાન્ત છે કે ‘ઋતુમયોડયં પુરુષઃ’ એટલે મનુષ્ય કર્મમય છે, મનુષ્યની ઉત્પત્તિ કર્મોધીન છે. એટલે હમેશા તેણે પ્રસરતતમ કર્મ કરવું જોઈએ. તે કર્મો પ્રભામાં સંગઠન કરનારા, એકતા વધારનારા હોવા જોઈએ. ‘સંયતા સંરાધયન્તા, સધુરાશ્ચરન્તા, સધ્મીચીનાઃ, પક્ષસ્તુદી’ વગેરે શબ્દોનો આજ ઉપદેશ છે.

આ મુજબ સંગઠન કરી આખરે વિજય પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અથવા આ મુજબ સંગઠિત યવાથી વિજયપ્રાપ્તિ નક્કી થાય છે એમ અમે કહી શકીએ.

વિજયપ્રાપ્તિ

મનુના પરાજય માટે (ઓજ) શારીરિકશક્તિ, (સહઃ) મનુના હુમલા પાછા ફેરવવા સામર્થ્ય, (વલ)

લશ્કર તેમજ બીજા જાતનું સામર્થ્ય, (વીર્ય) પરાક્રમ, વીર્યની શક્તિ, (જુષ્ણં) માનવી આતુકૃત્યનું સામર્થ્ય એટલા સાધનોની જરૂરી છે. પછી (જિજ્ઞુયોગ) વિજય પ્રાપ્ત કરવાની હઠાપણ ભરી યોજના કેમ કરવી તેનું સારું એવું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. બીજા બધી શક્તિઓની અતુકૃતતા હોવા છતાં જો ‘જિજ્ઞુયોગ’ માં યૂનતા આવે તો કંઈક સિદ્ધ થશે નહિ. તેની સાથે ‘શ્લાઘયોગ’ એટલે જ્ઞાનથી સિદ્ધ યનારી યોજના પણ હોવી જોઈએ. તે મુજબ ‘શ્લાઘયોગ’ એટલે ક્ષત્રિય યુદ્ધમાં રમવાનો વ્યૂહ વગેરે રચનામાં વિશેષ કુશળતા હોવી જોઈએ. તેમજ પાણી વગેરે સાધનો હોવા જોઈએ અને તેમનો ઉપયોગ શત્રુનો નાશ કરવા માટે થવો જોઈએ.

યુદ્ધના શસ્ત્રો

આ વિભાગમાં શસ્ત્રોનું વર્ણન છે. શત્રુને પોતાના ‘હથ્થાર’ શસ્ત્રોનું દર્શન કરાવવું જોઈએ. ઉદાર આ એવા શસ્ત્રો છે કે જે દરથી શત્રુ ઉપર ફેંકવામાં આવે છે અને ત્યાં પડતાજ તેમનો રફેટ થઈ શત્રુનો ભયંકર નાશ થાય. હુમલન જોડે યુદ્ધ સાર કરવાના ‘આદાન’ અને ‘સંદાન’ એવા બે પ્રકાર છે. એકમાં શત્રુને ધેરા ખાલી તેનો પકડવો અને બીજામાં સર્વ સેના ભેગી કરી એક સામઠો શત્રુ ઉપર હુમલો કરી તેને હરાવવો. આ મુજબ યુદ્ધ કરવાથી શત્રુની સેના ગમે તેટલી મોટી હોય તો પણ વિજય પ્રાપ્ત કરવો સહેલું હોય છે.

જો ઉદાર નામના રફેટક શસ્ત્રો છે તે સાત પ્રકારનાં છે. એક જમીનમાં દાટવાનું, બીજું પાણીમાં મુકવાનું, ત્રીજું હાથ વડે ફેંકવાનું, ચોથું આકાશમાંથી નીચે ફેંકવાનું, પાંચમું બાણવડે શત્રુસેના ઉપર છોડવાનું, છઠ્ઠું નદી, તળાવ અથવા નાના પીવાના પાણીના જથ્થામાં મૂકી પીવાનું પાણી ઉઘાડી દેવાનું અને સાતમું, કુંજર, પહાડ, બીજામાં ઉપયોગી થાય તેવું. આ સાત પ્રકારના વિરફેટક શસ્ત્રોનું વર્ણન છે. તેમનો પ્રયોગ કરી શત્રુનો નાશ કરવો.

વળ નિર્માણ

ત્રિપંધિ નામનું એક પ્રકારનું વળ છે તે ધણું તીવ્ર હોય છે. આ શસ્ત્રને ત્રણ સંધિ હોય છે. તેથી તેનું નામ ત્રિપંધિ એમ થયું છે. તે પોલાદનું બનાવેલું હોય છે. તે તપાવી પાણીમાં અથવા તેલથી બનેલા પ્રવાહીમાં ફાળવી બનાવવામાં આવેલું.

બાણોનું સ્વરૂપ

૧૪ જોડે બાણ ધારણ કરનારા સૈનિકો પણ હોવા જોઈએ.
છે. તે બાણોનું સ્વરૂપ એવું—

૧ સયોમુલ્લા:- જેમના અગ્રભાગમાં પોલાદ વપરાયેલું
હોય, તેથી તેમના અગ્રભાગ તીણા રહેતા.

૨ સૂચીમુલ્લા:- સે.યની જેમ જેમના અગ્રભાગ તીણા
હોય તેવા.

૩ વિકંકતોમુલ્લા:- કાંસડીની જેમ કાંટીયાળા જેમના
મોઢા હોય અથવા કંઈ પંખીની ચાંચ જેવા અગ્રભાગ
હોય તેવા.

‘વાતરંદસઃ’ અને ‘ઋઘવાદાઃ’ આ બે શબ્દો બાણની
ઝડપ અને મારકતા સૂચવે છે.

૪ શિતિપદ્મી- તીણા કાળના બાણ.

૫ વતુષ્પદ્મી- ચાર કાળ હોય એવા બાણ.

એના બાણથી યુક્ત સેના સહેલાઈથી વિજય પ્રાપ્ત કરે જ
એમાં કંઈ કાંઈ રચાન નથી.

તમસાસ્ત્ર અને સંમોહનાસ્ત્રનો પ્રયોગ

(તમસા પરિવારય) આ શબ્દોથી અધારાનો
પ્રયોગ કરવાની સૂચના આપેલી છે. અધારામાં સપડાવવાની
કારણે યજુસેનાને કંઈ દેખાય નહિ. પછી તે ભાગમાં સંમોહન
કરવાનો ઉદ્દેશ્ય પણ છે. તે કારણે સર્વ સેના મૂર્ચ્છિત-
બેહોશ બની જતી, તેમને કંઈ સૂઝતું નહિ. અહીં કાષ્ઠ શક્તિ
યજુસેનામાં ફેંકવાની છે, કે જોથી બધી સેના બેહોશ બની
જાય અને શું કરવું તે તેમને સૂઝે નહિ.

આ મુજબ વિજયપ્રાપ્તિના ઉપાય આ ભાગમાં કહેલો છે.
તેથી પહેલાં મેધાણુદિ પ્રાપ્ત કરી સમાજમાં સંગઠન
કરવું અને તે પછી વિજયપ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો.

અથર્વવેદનો સુબોધ અનુવાદ

[ભાગ પાંચમો]

મેધાજનન, સંગઠન અને વિજય

બુદ્ધિનું સંવર્ધન કરવું

કાંડ ૧, સૂક્ત ૧

(શ્લોક:- અથર્વા । દેવતા- વાચસ્પતિ: ।)

યે ત્રિપ્તાઃ પરિચન્તિ વિશ્વા રૂપાણિ વિઘ્નતઃ । વાચસ્પતિર્વલા તેર્પાં તન્વોર્ અથ દધાતુ મે ॥ ૧ ॥
 પુનરેહિ વાચસ્પતે દેવેન મનસા સહ । વસોન્પતે નિ રમય મયેવાસ્તુ મયિ શ્રુતમ્ ॥ ૨ ॥
 હૈવામિ વિ તેનમે આર્તીં હવ જ્યર્પાં । વાચસ્પતિર્નિ યન્છતુ મયેવાસ્તુ મયિ શ્રુતમ્ ॥ ૩ ॥
 ઉપહૂતો વાચસ્પતિરુપાસ્માન્વાચસ્પતિર્હૃયતામ્ । સં શ્રુતેન ગમેમહિ મા શ્રુતેન વિ રાધિધિ ॥ ૪ ॥

અર્થ— (વિશ્વા રૂપાણિ વિઘ્નતઃ) અનેક ભુદા ભુદા રૂપો ધારણ કરી (યે ત્રિ-સપ્તાઃ પરિચન્તિ) ને ત્રણ ગુણ સાત પદાર્થો બધે જ વ્યાપે છે. (તેર્પાં તન્વઃ વલા) તેમના શરીરનું બળ (વાચસ્પતિઃ અથ મે દધાતુ) વાણીનો સ્વામી આપે અને આપે [૧]

હે (વાચસ્પતે) વાણીના સ્વામી ! (દેવેન મનસા સહ) કિંચ મનથી (પુન-વાહિ) ફરી સામે આવ્યો. હે (વસોન્પતે) વસુઓના સ્વામી ! (નિરમય) મને આનંદ આપ. (શ્રુતં મયિ) મારૂં ભણેલુ જ્ઞાન (મયિ ઇવ અસ્તુ) મારામાં રિયર રહે. [૨]

(જ્યર્પા ઉમે આર્તીં હવ) ધનુષ્યના બે છેડા ફેરીથી બંધાએલા હોય છે તેમ, (હૈવ ઇવ ઉમૌ અમિ પિ તનુ) અહીં જ બંનેને તાણો. (વાચસ્પતિઃ નિ યન્છતુ) વાણીનો પતિ નિયમથી વર્તે. (શ્રુતં મયિ) મારૂં જ્ઞાન (મયિ ઇવ અસ્તુ) મારામાં રિયર રહે. [૩]

(વાચસ્પતિઃ ઉપહૂતઃ) વાણીના સ્વામીને બોલાવવામાં આવ્યો. (વાચસ્પતિઃ અસ્માન્ ઉપહૂયતામ્) તે વાણીના સ્વામી બંનેને બંધાને બોલાવે. (શ્રુતેન સંગમેમહિ) અમે બધા જ્ઞાનથી યુક્ત થઈએ. (શ્રુતેન) અમે જ્ઞાનની બેડે (મા વિ રાધિધિ) કદિ વિરોધ ન કરીએ. [૪]

યુજિનું સંવર્ધન કરવું

પદાર્થો એ પ્રકારના છે, એક રૂપયુક્ત અને બીજા રૂપ-રહિત. આત્મા-પરમાત્મા રૂપરહિત છે અને સંપૂર્ણ દુનિયા એટલે વિશ્વ રૂપવાળા પદાર્થોથી ભરેલું છે. પદાર્થોના વિવિધ રૂપો મનુષ્ય, પશુ, પંખી, વૃક્ષ, વનસ્પતિ, પાષાણ વગેરેમાં ને દેખાય છે, તે કોણુ ધારણ કરે છે ? તે રૂપો કેવી રીતે બને છે ? આ શંકાની ઉત્તરમાં વેદ કહે છે કે વિશ્વના મૂળમાં સાત પદાર્થો- પૃથ્વી, આપ, તેજ, વાયુ, આકાશ, તન્માત્ર અને અહંકાર- એઓથી સંપૂર્ણ દુનિયામાં દેખાઇ આવનારા વિવિધ રૂપો ધારણ થાય છે. આ સાત પદાર્થો ત્રણ અવસ્થાઓમાં પસાર થનારા દુનિયાનું રૂપ અને તેના આકાર ધારણ કરે છે. (૧) સ્વરૂપ એટલે સમ અવસ્થા, (૨) રજ્જુ એટલે ગતિરૂપ અવસ્થા અને (૩) તમ એટલે ગતિ-હીન અવસ્થા, આ ત્રણ અવસ્થાઓમાં ઉપર કહેલા સાત પદાર્થો વડે એકત્રીસ પદાર્થ બને છે, ને સંપૂર્ણ સંજિનું રૂપ ધારણ કરે છે.

સંજિન પ્રત્યેક આકાર ધારણ કરનારા પદાર્થમાં મહાન શક્તિ છે. આપણું શરીર પણ સંજિનમાં વસ્તુઓ પૈકી એક પદાર્થ હોવાથી તે રૂપવાન છે અને તેમાં ઉપર કહેલા 'ત્રણ' અવસ્થા સાત પદાર્થો છે; અને તેજ કારણે શરીરની અંદરના એકત્રીસ તત્ત્વોનો સંબંધ બાહ્ય સંજિનના એકત્રીસ તત્ત્વો નોડે હોય છે. શરીરનું આરોગ્ય અથવા રોગ પણ આ સંબંધ સારો હોવા ન હોવા ઉપર આધાર રાખે છે.

શરીરની અંદરના આ તત્ત્વોનો બહારની દુનિયાના તત્ત્વો નોડે યોગ્ય સંબંધ રાખવાથી, આપણું આરોગ્ય સ્થિર રહે છે, અને તે આરોગ્ય વડે પોતાની શક્તિ વધારવાની સૂચના આ મંત્ર દ્વારા અહીં આપાઓલી છે. જેમ બાહ્ય શુદ્ધ વાયુથી આપણા આંત્રણનું બળ, બાહ્ય સૂરજના પ્રકાશથી આપણા આંત્રણનું બળ તે પ્રકારે બીજા બળ પણ વધારી પોતાની શક્તિ પરાકાંક્ષા સુધી વધારી નોડે છે. એ અથર્વવેદનો અુખ્ય વિધાય છે.

દુનિયાનું તત્ત્વજ્ઞાન બધી, જગતના પોતાની સાથેના સંબંધોનો અનુભવ કરી, પોતાનું બળ વધારવાની વિદ્યાનું અભ્યાસ કરી, તેનું અનુજન કરવું નોડે છે. ઉત્તરિનો આ મૂળમંત્ર આ પહેલા મંત્રમાં કહેલો છે. અહીં એમ પ્રથમ ઉપરિચિત થાય કે આ વિદ્યા કેળુ આપી શકે છે ? ઉત્તરમાં

મંત્રમાં કહ્યું છે કે 'વાચસ્પતિ' તે જ્ઞાન આપવા સમર્થ છે.

'વાચસ્પતિ' કાણુ છે ? વાઙ્, વાયુ, વાણી, વકતૃત્વ, ઉપદેશ, વ્યાખ્યાન આ શબ્દો સમાનાર્થક છે. વકતૃત્વ કરનારા એટલે ઉત્તમ ઉપદેશક ગુરુ અહીં વાચસ્પતિ શબ્દથી અભિ-પ્રેત છે. આ અર્થ લેવાથી આ મંત્રનો અર્થ નીચે મુજબ થશે—

'મૂળ સાત તત્ત્વો ત્રણ અવસ્થાઓમાંથી પસાર થતાં બધા જગતના સંપૂર્ણ પદાર્થોના રૂપો બને છે અને તે સર્વત્ર પ્રસરે છે. તે પ્રદાર્થોના બળોને પોતાની અંદર ધારણ કરવાની વિદ્યા વ્યાખ્યાતા ગુરુ આજે જ મને બતાવે.'

અથર્વવેદના પિંપ્પલાદ-સહિતાનો પાઠ એમ છે—

'એ ત્રિપસાઃ પર્યન્તિ... તેષાં તન્વમગ્વા દધાતુ મે ॥'

તેનો અર્થ નીચે મુજબ થાય છે—

'જે મૂળ સાત તત્ત્વો ત્રણ અવસ્થાઓમાંથી પસાર થઇ બધા જગતના સંપૂર્ણ પદાર્થોના રૂપ બનાવે છે, બધે જ (પર્યન્તિ) ફરે છે, વ્યાખ્યાતા ગુરુ જ આજે તે બળોને મારા (તન્વં) શરીરમાં (અગ્વાદધાતુ) ધારણ કરાવે, એટલે ધારણ કરવાનો વિધાય મને બતાવે.'

આ મંત્રની શરૂઆતમાં જ 'પુના' શબ્દ છે. તેનો અર્થ 'વારંવાર, ફરી ફરી અથવા સન્નિપ' એવો છે. શિષ્ય વિદ્યાની એક બાજુએ અને ગુરુ બીજી બાજુએ હોય છે. મારે ગુરુ શિષ્યની સન્નિપ અને શિષ્ય ગુરુની સન્નિપ હોય છે. એ બંનેએ આ પ્રકારે રહેવું નોડે છે. જો તેઓ બંને તે પ્રકારે નહિ રહે તો બંણાવડું ભણવું અશક્ય છે.

ગુરુ (દેવેન મનસા) દેવી ભાવનાથી યુક્ત મનવાળા થઇ શિષ્યોની સાથે વર્તાવ કરે. મન એ પ્રકારની છે; દેવ-મન અને રાક્ષસ-મન. રાક્ષસમન દુનિયામાં અગ્રા પેદા કરે છે અને દેવમન શાંતિ રાખે છે. ગુરુએ દેવમનથી જ શિષ્યોને ભણાવડું.

ગુરુ શિષ્યોને (નિ રમય) રમવાણુ કરે; એટલે એવું બતાવે કે જેથી શિષ્યો આનંદની સાથે ભણતા બન્યા. આ શબ્દો દ્વારા ભણવાની 'રમણ' પદ્ધતિ વેદે પ્રગટ કરી છે.

આથી કિન્ન 'રોદન' પદ્ધતિ છે. જેમાં રડનારા શિષ્યોને ભણાવવામાં આવે છે.

શુરના બે શુભો આ મંત્રે બતાવ્યા છે. એક શુભ (વાચસ્પતિઃ) એટલે વાણીને પ્રયોગ કરવામાં સમર્થ, શિષ્યને વિદ્યા સમજાવવામાં કુશળ, ઉત્તમ વક્તા તેમજ બીજો શુભ (વસોપ્પતિઃ) વસુઓના પતિ એટલે અગ્નિ વગેરે પદાર્થોના પ્રયોગ કરવામાં કુશળ. શબ્દો વડે (Theoretical) જે જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે, તે વસ્તુઓ વડે (Practical) સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ પરિચય કરવામાં સમર્થ શુર હોવો જોઈએ.

શિષ્ય પણ એવો હોવો જોઈએ કે જે (મયિ શુભં વસ્તુ) પોતાનામાં જ્ઞાન રિથર રહે એવી ઇચ્છા કરનારો હોય. એટલે મનથી ભણનારો અને સાચો વિદ્યાર્થી (વિદ્યા+અર્ચો) વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરનારો હોય. આ અર્થે ધ્યાનમાં રાખવાથી આ મંત્રનો અર્થ નીચે મુજબ થશે—

‘હે ઉત્તમ ઉપદેશ કરનારા શુર! દેવભાવ યુક્ત મનથી શિષ્ય સામે જા. હે અગ્નિદાદિ વસુઓના પ્રયોગ કરનારા શુર! તું શિષ્યોને રમાડના રમાડતાં તેમને જ્ઞાન આપ. શિષ્યે પણ કહેવું જોઈએ કે અણેશું જ્ઞાન મારામાં રિથર રહે.’

અથર્વવેદ પિપ્પલાદ-સંહિતામાં મંત્રનો પ્રારંભ ‘ઉપ નેદ્,’ શબ્દથી થાય છે, અને ‘વસોપ્પતે’ ના રથાને ‘અસોપ્પતે’ પાઠ છે. ‘અસુપતિ’ (અસોઃ પતિ) નો અર્થ ‘પ્રાણનો પતિ’ એટલે યોગાદિ સાધનો દ્વારા પ્રાણોને સ્વાધીન રાખનારો ઉત્તમ યોગી શુર હોવો જોઈએ. આ શબ્દ પણ શુરનું એક ઉત્તમ લક્ષણ બતાવે છે.

ધનુષ્યના બંને છેડા દોરી વડે તાણી રાખવામાં આવે છે. આવી તણાએલી અવસ્થામાં જ ધનુષ્ય વિજયનું સાધન બની શકે છે. જ્યારે બંને છેડાથી દોરી કાઢી નાખવામાં આવે ત્યારે તે ધનુષ્ય યાત્ર તાણ કરતા માટે અથવા વિજય પ્રાપ્તિ માટે અસમર્થ બને છે. તેજ પ્રકારે જાતિ અથવા સમાજરૂપી ધનુષ્યના બે છેડા શુર અને શિષ્ય છે. આ બંનેને વિદ્યારૂપી દોરો બાંધી રાખે છે અને તે દોરીથી આ ધનુષ્ય તાણાએલું એટલે પોતાના કામ માટે સિદ્ધ રહે છે. સમાજ આ ધનુષ્ય હંમેશાં સિદ્ધ રાખવું જોઈએ. તેની સિદ્ધતાથી જાતિ, સમાજ અથવા રાષ્ટ્ર ઇવિત, જગૃત અને ઉત્તર રહે છે. જે સમયે

વિદ્યાની દોરી શુર શિષ્યરૂપી ધનુષ્યથી ઢટી જાય છે તે સમયે અજ્ઞાન-યુગ યાદ થવાના કારણે જાતિ પતિત થઇ જાય છે.

(વાચસ્પતિઃ) ઉત્તમ વક્તા શુર જ પોતે (નિ ચચ્છતુ) નિયમથી ચાલે અને શિષ્યોને નિયમ અનુસાર ચલાવે. શુરકુલ, આચાર્યકુલ અથવા વિદ્યાલય વગેરે સંસ્થાઓ ઉત્તમ નિયમો અનુસાર ચલાવવામાં આવે. ત્યાં સ્વેચ્છા વિહાર હોવો ન જોઈએ.

શિષ્યોએ પ્રયત્ન કરી અણેશું જ્ઞાન પોતાની અંદર રિથર કરવા માટે દક્ષ રહેવું જોઈએ. પ્રથમ અણેશું જ્ઞાન રિથર થાય તો જ પછી વધારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ ભાવ ધ્યાનમાં લઇ આ ત્રીજા મંત્રનો અર્થ નીચે મુજબ થાય છે—

‘જે પ્રકારે ધનુષ્યની દોરી તેના બંને છેડાને તાણી ધનુષ્યને વિજય માટે તૈયાર રાખે છે, તે પ્રકારે શુર અને શિષ્ય આ સમાજના બે છેડા વિદ્યાર્થી તૈયાર રાખવા. શુર પોતે નિયમથી ચાલે અને શિષ્યોને નિયમાનુસાર ચલાવે. શિષ્ય અધ્યયન કરેલું જ્ઞાન દહ કરી આગળ વધે.’

‘ઉપહૂત’ નો અર્થ ‘બોલાવ્યો, પોકાર્યો, આવાહન કર્યું’ અથવા પુછવામાં આવ્યું’ એમ છે. ઉત્તમ વ્યાખ્યાતા શુરએ અમને બોલાવ્યા અને તેને પ્રશ્ન પુછવામાં આવ્યા એટલે વિદ્યાનું વ્યાખ્યાન કરવા માટે તેને બોલાવવામાં આવ્યો. શુર પણ શિષ્યોના પ્રશ્ન સાંભળી તેમના પ્રશ્નોના યોગ્ય ઉત્તરો આપી તેમનું સમાધાન કરે. એટલે શુર કોઇ વાત શિષ્યોથી છુપાવી ન રાખે. આ પ્રકારે બંનેની ષરસ્પર પ્રેમથી શક્તિ થતી રહે.

પ્રત્યેક પોતાના મનમાં એવી ઇચ્છા રાખવી કે ‘અમે બધા જ્ઞાનથી યુક્ત થઇએ, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરતા રહીએ અને કદી જ્ઞાનની અગ્નિમાં રૂકાવટ ન કરીએ, જ્ઞાનનો વિરોધ ન કરીએ અને મિથ્યા જ્ઞાનનો પ્રચાર ન કરીએ.’

આ સ્પષ્ટીકરણથી વિચાર કરતાં આ ચોથા મંત્રનો અર્થ નીચે મુજબ જણાશે.— ‘અમે તત્ત્વ વ્યાખ્યાતા શુરને પ્રાર્થના કરીએ છીએ, તે અમને યોગ્ય ઉત્તર આપે. આ (પ્રશ્નોત્તરની રીતથી અમે બધા) જ્ઞાનથી યુક્ત થતા રહીએ અને કદિ અમારાથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિમાં રૂકાવટ ઉત્પન્ન ન થાય.’

મનન

આ અર્થવેદના પ્રથમ સૂક્તના ચાર મંત્રો શિષ્યના મુખે કહેાવેલા છે, તેનો અતિસંક્ષેપથી તાત્પર્ય એવું છે—
' જે એકવીસ (પદાર્થ) જગતની વસ્તુઓના) આકાર ધારણ કરી (બધેજ) પ્રસરેલા છે, તેમની શક્તિઓ મારા (સારીરની અંદર સ્થિર કરવાની વિદ્યા) શુરુ અમને શીખવાડે (૧) હે શુરુ ! તું મનમાં શુભ સંકલ્પ ધારણ કરી અમારી સામે આવ. અમને રમાડતાં (રમાડતાં ભણાવ) પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન અમારામાં સ્થિર રહે. (૨) ધનુષ્યના બને છેડાને દોરીથી તાણી રાખે છે તેમ તું (વિદ્યા) વડે આપણે બંનેને) તાણુ (બાંધીરાખ) . શુરુ નિયમથી ચાલે અને અમને ચલાવે. જ્ઞાન અમારામાં સ્થિર થાય. (૩) અમે શુરુને પ્રથમ પૂછીએ અને શુરુ અમને ઉત્તર આપે. અમે બધા જ્ઞાની થઈએ, કોઈ પણ જ્ઞાનનો વિરોધ ન કરે. (૪)

આ મંત્રોનું જેટલું મનન થશે, એમના ઉપર જેટલો વિચાર થશે, તેટલો જ્ઞાન વધારવાનો ઉપાય- (મેધાજનન) થઈ શકશે. વાચકોએ તેનો યોગ્ય વિચાર કરવો અને પોતાની પરિસ્થિતિનું રૂપ પોતાના જ્ઞાનની શક્તિ કરવાના ઉપાય વિચારવા. તેમાં નીચે જણાવેલી પાંચ બાબતોનો અવશ્ય વિચાર કરવો—

૧ વિદ્યા— જેથી જગત બને છે તે મૂળતત્ત્વોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અને તેનો પોતાની પ્રગતિ-ઉન્નતિ સાથેનો સંબંધ જોવો. તેમજ તે મળીનું અનુજ્ઞાન કરવાનો વિધિ જાણવો. આજ શીખવા લાયક વિદ્યા છે.

૨ શુરુ— ઉપર કહેલી વિદ્યા શીખવાડનાર શુરુ (વાચ-સ્પતિ) વાણીનો ઉત્તમ પ્રયોગ કરવામાં સમર્થ, સારી રીતે વધા ભણાવનાર હોય, (ઘસોળપતિ) અગાદિ મૂળ-

તત્ત્વોનો પ્રયોગ થયાવત્ કરનારો હોય. (ઘસોળપતિ) પ્રાણવિદ્યાનો જ્ઞાતા હોય. ' પતિ ' શબ્દ અહીં ' પ્રભુત્વ (Mastership) નો ભાવ બતાવે છે.

૩ ભણાવવાની રીત— શુરુ પોતાના (દેવેન મનસા) મનના શુભ સંકલ્પથી ભણાવે, (નિરમય) રમાડવાની પદ્ધતિથી ભણાવે, શિષ્યોનો આનંદ વધારતો ભણાવે. પોતે (નિયત્વ) સાચા નિયમોથી ચાલે અને શિષ્યોને ચલાવે. શિષ્યોના પ્રશ્નોના (હપદ્યવર્ત) આદરપૂર્વક જવાબો આપે અને તેમનું સમાધાન કરે.

૪ શિષ્ય— શિષ્ય હમેશા પ્રયત્નપૂર્વક પ્રવેશ કરે કે (શ્રુતેન સં ગમેમહિ) અમે જ્ઞાની થઈએ. (શ્રુતં મયિ વસ્તુ) પ્રાપ્તજ્ઞાન મારી અંદર સ્થિર રહે. તેમજ (શ્રુતેન મા વિ રાધિવિ) જ્ઞાનનો વિરોધ કદિ ન કરીએ.

૫ શુરુ-શિષ્ય— સઠજ ધનુષ્યના બંને છેડા જેમ દોરીથી તણાવેલા રહે છે, તે મુજબ વિદ્યારૂપી દોરીથી સમાજના શુરુ-શિષ્યરૂપી બંને છેડા એકબીજાથી પૂર્ણપણે સુસંબંધીત રહે. કદી પણ તેમાં કીકાપણું આવી ન જાય.

આ આપ્તું સૂક્ત શિષ્યના મુખ વડે ઉચ્ચારિત થવા સમાન છે, એનથી અનુમાન થાય છે કે શુરુને લાવવા, રાખવા વગેરેના પ્રબંધ માટે અર્થનું ઉત્તરદાતૃત્વ શિષ્યો અથવા શિષ્યોના સંરક્ષકોપર જ પૂર્ણપણે છે.

અનુસંધાન

આ પહેલા સૂક્તમાં ' મેધાજનન ' એટલે શુદ્ધિતું સંવર્ધન કરવાના મૂળભૂત નિયમ બતાવ્યા છે. શુરુ, શિષ્ય તથા વિદ્યાલય વગેરેનો પ્રબંધ કદ રીતે કરવો જોઈએ, શુરુ કદ રીતે ભણાવે, શિષ્ય કદ રીતે ભણે અને બંને મળીને શાસ્ત્રની ઉન્નતિ કદ રીતે કરે એનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

મેધા બુદ્ધિ

કાંડ ૬, સૂક્ત ૧૦૮

(ઋષિ:— શૌનક: । દેવતા— મેધા ।)

ત્વં નૌ મેધે પ્રથમા ગોમિરશ્ચૈભિરા ગંહિ । ત્વં સૂર્યસ્ય રશ્મિમિસ્ત્વં નૌ અસિ યુજ્ઞિયાં ॥ ૧ ॥

અર્થ— હે (મેધે) મેધાબુદ્ધિ ! (ત્વં ન: પ્રથમા યજ્ઞિયા આસિ) તું અમારી પાસે પ્રથમરથાને પૂજનીય છે. તું (ગોમિ: વશ્વેભિ: યાગહિ) ગાયો અને ઘેાડા એટલે બધા ધનો સાથે અમારી પાસે આવ. તેમજ (ત્વં સૂર્યસ્ય રશ્મિભિ: ન: યાગહિ) તું સરજના કિરણો સાથે અમારી પાસે આવી જા. [૧]

મેધામહં પ્રથમાં વ્રહ્મણ્વર્તીં વ્રહ્મજૂતામૃષિંદ્યુતામ્ । પ્રપીતાં વ્રહ્મચારિભિર્દેવાનામવસે હ્રુવે ॥ ૨ ॥
 યાં મેધામુખર્વો વિદુર્ગાં મેધામસુરાં વિદુઃ । કર્ણયો મદ્રાં મેધાં યાં વિદુસ્તાં મય્યા વૈશ્યામસિ ॥ ૩ ॥
 યામૃષ્યો મૂતકૃતો મેધાં મેધાવિનોં વિદુઃ । તયા મામુચ મેધયાર્ષે મેધાવિર્ન કળુ ॥ ૪ ॥
 મેધાં સાયં મેધાં પ્રાતર્મેધાં મધ્યંદિનં પરિં । મેધાં સૂર્યસ્ય રઘિમિર્ભવચ્ચસા વૈશ્યામહે ॥ ૫ ॥

અર્થ— (અહં પ્રથમાં વ્રહ્મણ્વર્તીં) હું શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનીયોથી સુકત (વ્રહ્મજૂતાં અૃષિંદ્યુતાં) જ્ઞાનીયોથી સેવિત અને
 ઋષિઓ વડે પ્રશંસા પામેલા (વ્રહ્મચારિભિઃ પ્રપીતાં) બ્રહ્મચારીઓ વડે સ્વીકારાએથી (મેધાં દેવાનાં અવસે હ્રુવે)
 મેધાશુદ્ધિની પ્રાપ્તિના રક્ષણ માટે પ્રાર્થના કરું છું. [૨]

(ક્ષમવઃ યાં મેધાં વિદુઃ) કારીગરો જે શુદ્ધિને જાણે છે, (અસુરાઃ યાં મેધાં વિદુઃ) અસુ એટલે પ્રાણુ-
 વિદ્યામાં રતનાર જે મેધાને જાણે છે, અથવા અસુરોમાં જે શુદ્ધિ છે, (યાં મદ્રાં મેધાં ક્ષપયઃ વિદુઃ) જે કલ્યાણકારક
 શુદ્ધિને ઋષિ લોકો જાણે છે, (તાં મયિ આ વૈશ્યામસિ) તે શુદ્ધિ મારી અંદર પ્રવિષ્ટ કરે છે. [૩]

(મૂતકૃતઃ મેધાવિનઃ ક્ષપયઃ) પાશુઓ ઉત્પન્ન કરનારા શુદ્ધિમાન ઋષિ (યાં મેધાં વિદુઃ) જે શુદ્ધિને
 જાણે છે, હે અને ! (તયા મેધયા) તે મેધાશુદ્ધિથી (અથવા માં મેધાવિર્ન કળુ) આજે મને શુદ્ધિમાન કર. (૪)

(મેધાં સાયં) શુદ્ધિને સંધ્યાકાળે, (મેધાં પ્રાતઃ) શુદ્ધિને પ્રાતઃકાળમાં, (મેધાં મધ્યંદિનં પરિં) શુદ્ધિને
 મધ્ય દિવસના સમયે (મેધાં સૂર્યસ્ય રઘિમિભિઃ) શુદ્ધિને સૂરજના કિરણો વડે (વચ્ચસા આ વૈશ્યામસિ) અને
 ઉત્તમ વચ્ચનાથી પોતાની અંદર પ્રવિષ્ટ કરાવે છીએ. [૫]

ભાવાર્થ— ધારણાવતી શુદ્ધિ બધાથી વધારે પૂણ્ય છે, તે બધા પ્રકારના ધન સાથે અમને પ્રાપ્ત થાય આ ધારણાવતી
 શુદ્ધિ જ્ઞાનીયોમાં રહે છે. ઋષિઓ તેની પ્રશંસા કરે છે, બ્રહ્મચારીઓ તેનું સેવન કરે છે, માટે તેની અમે પ્રશંસા કરીએ
 છીએ કારીગર, ઋષિ અને અસુર જે શુદ્ધિના માટે પ્રસિદ્ધ છે તે શુદ્ધિ અમને પ્રાપ્ત થાય શુદ્ધિમાન ઋષિઓ જે શુદ્ધિ માટે
 પ્રસિદ્ધ છે તે શુદ્ધિ અમને પ્રાપ્ત થાય સવારે, બપોરે, સાંજે તેમજ બીજા સમયમાં આમારે. બધાકાર એવા હોય કે અમને
 સદ્શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય અને અમને સારો ઉપદેશ મળે (૧-૫)

આ સુકત શુદ્ધિની પ્રશંસાપર છે. મેધાશુદ્ધિ તો તે છે કે જેને ધારણાવતી શુદ્ધિ કહેવાય છે. આ શુદ્ધિ જેટલી વધારે
 હશે તેટલી અતુલ્યની વિશેષ યોગ્યતા હોય છે. લોક ઋષિઓના વિશેષ સન્માન કરે છે તેનું કારણ એ છે કે તેઓમાં શુદ્ધિ
 હતી અને રહે છે. બ્રહ્મચારીગણ ગુરુની પાસે રહી આ શુદ્ધિની પ્રાપ્તિની પ્રયત્ન કરે છે. આ શુદ્ધિ હોય તો માણસ આ
 લોકમાં અને પરલોકમાં ઉત્તમ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

કારીગર લોકોમાં એક પ્રકારની ધારણાશુદ્ધિ રહે છે. અસુરોમાં આ સંપૂર્ણ વિશ્વને જીતવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રહે
 છે. ઋષિઓમાં ધણી મોટી સત્વગુણી શુદ્ધિ હોય છે. આ શુદ્ધિ વિશેષ ઉચ્ચરૂપમાં અમને પ્રાપ્ત થાય. ખાસ કરી શુદ્ધિમાન
 જ્ઞાની ઋષિઓમાં જે વિરાજી શુદ્ધિ હતી તેથી શુદ્ધિ દરેકે પ્રાપ્ત કરવી નેહાએ સવારથી સાંજ સુધી આપણા પ્રયત્નો આ
 શુદ્ધિ પોતાની અંદર વધારવા માટે કરવો જોઈએ. દરેક અતુલ્ય એવા પ્રયત્નવાન થાય તો તે આ શુદ્ધિને અવશ્ય પ્રાપ્ત
 કરી શકે છે.

તપ વડે મેધાની પ્રાપ્તિ

કાંડ ૭, સૂકત ૬૧

(ઋષિઃ— અથર્વા । દેવતા— અગ્નિઃ ।)

યદંધ્રે તપસા તપં ઉપતપ્યામહે તપઃ । પ્રિયાઃ શ્રુતસ્ય મૃગાસ્માયુષ્મન્તઃ સમેધસઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ— હે અને ! (તપસા યત્ તપઃ) નપથી જે તપ કરાય છે, તે (તપઃ ઉપ તપ્યામહે) તપ અમે કરીએ
 છીએ. તે વડે અમે (શ્રુતસ્ય પ્રિયાઃ) જ્ઞાનપ્રિય (આયુષ્મન્તઃ સમેધસઃ મૃગાસ્મા) દીર્ઘાયુ અને ઉત્તમ શુદ્ધિશાળી
 છીએ. [૧]

અમે તપસ્તપ્યામહ ઉપ તપ્યામહે તપઃ । શ્રુતાનિ શૃણ્વન્તો વ્યમાયુષ્મન્તઃ સુમેધસૈઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ— હે અમે । (તપઃ તપ્યામહે) અમે તપ કરીએ છીએ અને (તપઃ ઉપ તપ્યામહે) તપ વિશેષ રીતિથી કરીએ છીએ (વ્યં શ્રુતાનિ શૃણ્વન્તઃ) અમે જ્ઞાનોપદેશ શ્રવણ કરતાં (વ્યુષ્મન્તઃ સુમેધસૈઃ) દીર્ઘાયુ અને ઉત્તમ બુદ્ધિમાન ધર્મશું [૨]

ભાવાર્થ— અમે તપ કરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીશું અને દીર્ઘાયુ, બુદ્ધિમાન અને જ્ઞાનને ચાહનારા બનીશું. (૧-૨)

તપ કરવાથી આ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે એવો આ સૂક્તનો આશય છે, તેથી જે દીર્ઘાયુ અને બુદ્ધિમાન થવા ઇચ્છતા હોય તે તપ કરે.

મનનું બળ વધારવું

કાંડ ૨, સૂક્ત ૧૨

(જ્ઞાપિ— મરદ્વાજઃ । દેવતાઃ— ઘાવાપૃથિવ્યાદિનામદેવતમ્ ।)

ઘાવાપૃથિવી ઉર્ધ્વં ન્તરિક્ષં ક્ષેત્રસ્ય પત્ન્યુર્નગાયોઽદ્ભુતઃ ।

ઉતાન્તરિક્ષમુરુ વાતંગોપં ત હ્રદ તપ્યન્તાં મરિયં તપ્યમાનિ ॥ ૧ ॥

હૃદં દેવાઃ શૃણુતુ યે યજ્ઞિયા સ્થ મરદ્વાજો મહામુકથાનિ જંસતિ ।

પાથે સ વદ્ધો દુરિતે નિ યુજ્યતાં યો અસ્માકં મનં હૃદં દિનસ્તિ ॥ ૨ ॥

હૃદમિન્દ્ર શૃણુહિ સોમપ ચર્વા હૃદા જોચંતા જોહવીમિ ।

વૃથામિ તં કુલિશેનેવ વૃક્ષં યો અસ્માકં મનં હૃદં દિનસ્તિ ॥ ૩ ॥

અર્થ— (ઘાવાપૃથિવી) ધુલોક અને જૂલોક (ઉરુ નંતરિક્ષં) વિસ્તીર્ણ આકાશ, (ક્ષેત્રસ્ય પત્ની) ક્ષેત્રનું પાલન કરનારી શક્તિ (મદ્ભુતઃ ઉરુગાયઃ) અદ્ભુત અને ધણે જ પ્રદર્શનીય સરજ (ઉત) અને (વાતંગોપં ઉરુ નંતરિક્ષં) વાયુને સ્થાન આપનાર અંતરિક્ષ વગેરે બધું (મરિયં તપ્યમાને) હૃદ તપ થવાથી (હ્રદ તે તપ્યન્તાં) અહીં તે અર્ધા તપ થાય. [૧]

હે (દેવાઃ) દેવો ! (યે યજ્ઞિયાઃ સ્થ) જે તમે સત્કાર કરવા યોગ્ય છો, તે બધા (હૃદં શૃણુતુ) આ સાંભળો કે (મરદ્વાજઃ મહાં ઉકથાનિ જંસતિ) બળ વધારનારા અને ઉત્તમ ઉપદેશ આપે છે. પણ (યઃ અસ્માકં હૃદં મનઃ દિનસ્તિ) જે અમારા આ મનને બગાડે છે, (સઃ દુરિતે પાથે વદ્ધઃ નિયુજ્યતામ્) તે પાપના પાશમાં બંધાઈ જઈ નિયમમાં રાખવામાં આવે. [૨]

હે (સોમ-પ હિન્દ્ર) સોમપાન કરનારા ઈન્દ્ર ! (શૃણુહિ) સાંભળ કે (ચર્વ જોચંતા હૃદા જોહવીમિ) જે શોકપૂર્ણ હૃદયથી હું પોકારું છું. (યઃ અસ્માકં હૃદં મનઃ દિનસ્તિ) જે અમારું આ મન બગાડે છે (તં) તેને (વૃક્ષં કુલિશેન હવ) ઝાડને કોઠાડીથી કાપવાની જેમ (વૃથામિ) કાપી નાખું છું. [૩]

ભાવાર્થ— ધુલોક, પૃથ્વીલોક, અંતરિક્ષલોક તેમજ આ અવકાશમાં રહેનારા બધા લોક લોકાન્તર અને અનુક્રમ થાય એટલે મારા સંતપ્ત થવાથી તેઓ સંતપ્ત બને અને હું શાંત થાઉં ત્યારે તેઓ પણ શાંત થાય. (૧)

હે સત્કાર કરવા યોગ્ય દેવો ! સાંભળો આ નિયમ છે કે બળ વધારનારા જ બીજાને ઉત્તમ ઉપદેશ કરે છે, પરંતુ બળ વધારનારો ખરાબ વિચારોની શ્રેણીથી મનને દૂષિત કરે છે. એવા પાપોને પકડી બંધનમાં રાખવો યોગ્ય છે. (૨)

હે ઇન્દ્ર ! સાંભળ કે જે મનને બગાડે છે તેનો નાશ કરવો યોગ્ય છે. આ વાત હું હૃદયના ગ્રેહ સાથે કહું છું. (૩)

અશીતિમિસ્તિસૃમિઃ સામગોમિરાદિત્યેભિર્વસુમિરાક્ષિરોમિઃ ।

દ્વિષ્ટાપૂર્તમંવતુ નઃ પિતૃણામાયું દંદે હરસા દૈવ્યેન ॥ ૪ ॥

ઘાવાપૃથિવી અનુ મા દીંધીર્થાં વિથે દેવાસો અનુ મા રંમધ્વમ્ ।

અક્ષિરસઃ પિતરઃ સોમ્યાસઃ પાપમાર્છત્વપકામસ્ય કર્તા ॥ ૫ ॥

અતીવ યો મરુતો મન્યંતે નો બ્રહ્મ વા યો નિન્દિપત્ક્રિયમાણમ્ ।

તર્પંપિ તસ્મૈ વૃજિનાનિ સન્તુ બ્રહ્મદિપં ધૌરંભિસંતંપાતિ ॥ ૬ ॥

સપ્ત પ્રાણાનુષ્ઠૌ મન્યસ્તાસ્તે વૃશ્વામિ બ્રહ્મણા । અયાં યમસ્ય સાદંનમ્મિદૂતો અરંકૃતઃ ॥ ૭ ॥

આ દંધામિ તે પદં સમિદ્ધે જાતવેદસિ । અગ્નિઃ શરીરં વેવેદ્વસું વાગપિ ગચ્છતુ ॥ ૮ ॥

અર્થ— (તિષ્ઠમિઃ અશીતિમિઃ સામગોમિઃ) તથા ઇંદોના એસી મંત્રો વડે સામગાયન કરનારાની સાથે તેમજ (આદિત્યેમિઃ વસુમિઃ અક્ષિરોમિઃ) આદિત્ય, વસુ અને અંગિરાઓની સાથે (પિતૃણાં દ્વિષ્ટાપૂર્ત નઃ મંવતુ) પિતરો દ્વારા કરેલું યજુષાગાદિ શુભ કર્મ અમારું રક્ષણ કરે. હું (દૈવ્યેન હરસા અયું આદે) દિવ્ય કોષ અથવા બળથી આને પકડું છું. [૪]

(ઘાવાપૃથિવી મા અનુ આદીધીર્થાં) ધુલોક અને જ્યોત્ક મને અનુકૂળ થઈ પ્રકાશિત થાવ હે (વિશ્વે-દેવાસઃ) બધા દેવા ! (મા અનુ આ રંમધ્વમ્) મને અનુકૂળ થઈ કાર્યારંભ કરો. હે (અક્ષિરસા સોમ્યાસઃ પિતરઃ) અંગિરસ સોમ્ય પિતરો ! (અપકામસ્ય કર્તા પાપં આ ક્રચ્છતુ) અનિષ્ટ કાર્ય કરનારો પાપને પ્રાપ્ત થાવ. [૫]

હે (મરુતઃ) મરુતો ! (યઃ અતીવ મન્યંતે) જે પોતે પોતાને બારે સમજે છે, યઃ ઘા નઃ ક્રિયમાર્ણમ્બ્રહ્મ નિન્દિપત્) અથવા જે અમારા કરચામાં આવતા જ્ઞાનની નિંદા કરે, (વૃજિનાનિ તસ્મૈ તર્પંપિ તન્તુ) બધા કાર્યો તેને માટે તાપકારક થાવ. તેમજ (ધૌઃ બ્રહ્મદિપં સંતંપાતિ) ધુલોક તે જ્ઞાનવિરોધીને ધણે તાપ આપે. [૬]

(તે તાન સપ્તપ્રાણાનુ) તારા તે સાત પ્રાણોને અને (અયૌ મન્યઃ) આઠ મન્યમંથિયોને હું (બ્રહ્મણા વૃશ્વામિ) જ્ઞાનના શબ્દથી કાપી નાખું છું. બોધી નાખું છું. તં (અગ્નિદૂતઃ અરંકૃતઃ યમસ્ય સાદંનં બધા) અગ્નિને દૂત બની સિદ્ધ થઈ યમની ઘરે જા. [૭]

(સમિદ્ધે જાતવેદસિ) પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં (તે પદં આદધામિ) તારું સ્થાન રાખું છું. (અગ્નિઃ શરીરં વેવેદ્વસું) આ અગ્નિ શરીરમાં પ્રવેશ કરે. (વાક્ અપિ મચ્છે ગચ્છતુ) વાણી પણ પ્રાણને પ્રાપ્ત થાવ. [૮]

જ્ઞાનાર્થ— જેમાં તથા ઇંદોના એસી મંત્રો દ્વારા સામગાયન કરે છે તે યજ્ઞમાં વસુન્નદ્ર-આદિત્યની સાથે પિતરો દ્વારા કરેલી યજ્ઞયાગ વગેરે શુભક્રિયાઓ અમારી રક્ષક બને. તે સંકર્મથી અમારું મન શુદ્ધ રહે જે પાપી અમારું મન નિર્બળ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેને હું દિવ્યબળ વડે પકડું છું. (૪)

ધુલોક અને જ્યોત્કની અંદરની બધી વસ્તુઓ મને અનુકૂળ થાવ. બધા અગ્નિ આદિ દેવ મારા અનુકૂળ વર્તે. હે પિતરો ! અનિષ્ટ કાર્ય કરનારો પાપી બની પતિત થાવ. (૫)

હે મરુતો ! જે ધર્મથી માણસ પોતે પોતાને બધાથી મોટો સમજે છે, એટલું જ નહિ, પણ અમે જે જ્ઞાનસંપદ કરીએ છીએ તેની પણ નિંદા કરે, તેને બધા કર્મો કષ્ટપ્રદ થાવ કાતલું કે જે સત્યજ્ઞાનના વિરોધ કરે છે તેને ધુલોક પુષ્કળ તાપ આપરો. (૬)

તારા સાત પ્રાણોને અને આઠ મન્યમંથિયોને હું જ્ઞાનથી બેગલું છું. તં અગ્નિદૂત બની યમના ઘરમાં જા. (૭)

આ પ્રદીપ્ત જ્ઞાનાગ્નિમાં હું તારું સ્થાન રાખું છું આ અગ્નિ તારી અંદર પ્રવેશ થાવ અને તારી વાણી પણ પ્રાણને પ્રાપ્ત થાવ (૮)

મનનું બળ વધારવું

માનમગદ્ગિતનો વિકાસ

મનની શક્તિથી મનુષ્યની યોગ્યતા નિશ્ચિત થાય છે. જેનું મન શુદ્ધ અને પવિત્ર તે મદદાત્મા થાય છે, અને જેનું મન અશુદ્ધ અને મલીન વિચારોવાળું છે તે દુષ્ટ કહેવાય છે. અથર્વ વેદ કાંડ ૧૧, સૂક્ત ૧ માં આત્માના શુભવર્ણન કરી તે વડે આત્મિક બળ વધારવાનો ઉપાય કલ્પો છે તેની પૂર્તિ કરવા માટે આ સૂક્તમાં માનસશક્તિના વિકાસનો ઉપાય બતાવ્યો છે. કાશ્યુકે આત્મિક શક્તિના વિકાસ માટે માનસિક શુદ્ધતાની પણ અત્યંત આવશ્યકતા છે મન મલીન રહેશે તો આત્મિક બલ વધી જ શકે નહિ.

માનમગદ્ગિત વિકાસનું આધન ત્યાગ ભાવના

માનસિક બલ વધારનારનું નામ આ સૂક્તમાં 'મરદ્વાજ' એટલે 'મરદ્વ+વાજ.' = વાજા+મરદ્વ બળ બરનારો એમ કહ્યું છે 'વાજા' નો અર્થ 'ધી, અજ, જળ, પ્રાર્થના, અર્પણ, યજ્ઞ, શક્તિ, બળ, વેગ, ધન, ગતિ, પુદ્, શબ્દ' એટલા છે તેમાં ધી, અજ, જળ આ પદાર્થો શારીરિક બળની પુષ્ટિ કરનારા છે, પણ તે જો શુદ્ધ સાર્વિક રસપ્રભાં સેવન કરવામાં આવે તો મનને પણ સાર્વિક બનાવે છે જલ પ્રાણના બળ જોડે સંબંધિત છે. ધન આર્થિક બળથી સંબંધિત છે અર્પણ આત્મચમર્પણ યજ્ઞ જોમાં આત્મચર્મવર્ણી આદુનિ આપરી મુખ્ય ભાગ છે, આ યજ્ઞપદ્ધતિ આત્મિક બલ વધારે છે, પુદ્ ક્ષત્ર્યલ વધારે છે. પરમેશ્વરની પ્રધેના માનસિકગત વધારે છે. વાજ શબ્દના જેટલા અર્થો છે, તેમની સમૂહ આ પ્રકારે છે. અહીં બલ વધારવાના સાધનોનો પાત્ર પરિચય થયો વાયકો વિચાર કરી, તો આ સાધને વડે પેતાનું બળ વધારવાના ઉપાય તેમને જ્ઞાન થશે અત્રુ બળ જે બરે છે, તેનું નામ 'મરદ્વ-વાજા' દોષ છે. આ ભરદ્વાજ અત્મિકગત વધારવાનું સાધન આ પ્રકારે બધાને કહે છે—

મુખ્યવચન

મરદ્વાજા મરદ્વ ઉચ્ચાણે જામતિ । (મ. ૨)

'જા' વધારનું શબ્દ અને કહે છે 'એટલે ઉચ્ચ

વચન અથવા ઇચ્છાશાનનું રતોત્ર કહે છે આ શુભચયન કહેવાથી, તેમનું મનન કરવાથી, તેમને પેતાના મનમા રિચર કરવાથી જ મનની શક્તિ વધી શકે છે પરમેશ્વર ભક્તિ ઉપાસના, સદ્બોધનાનું મન એજ સૂક્તધર્મન છે તેથી મનની પવિત્રતા થઈ તે વડે માનસિકશક્તિ વિકસિત થાય છે.

જ્ઞાન

આ 'જ્ઞાનામિ' ને જ 'જ્ઞાત-વેદ જ્ઞામિ' કહે છે. જેમાંથી વેદ પ્રગટ થયા તેજ જ્ઞાતવેદ જ્ઞામિ છે. જેથી જ્ઞાન પ્રકાશિત થયું છે તેજ આ જ્ઞામિ છે. તેને જ્ઞાનામિ, જ્ઞામિ, જ્ઞાનામિ, જ્ઞાતવેદ વગેરે અનેક નામો છે. માનસિક શક્તિ વિકાસ અથવા આત્મિક બલશક્તિ કરવાની જેને ઇચ્છા છે, તેણે આ જ્ઞામિને શરણ થવું યોગ્ય છે. તે વિશે જ્ઞામિ મનમાં કહ્યું છે—

જા દધામિ તે પદ્મ સમિદ્ધે જાતવેદસિ ।

અમિ દારીર ચેવેદ્રસું ઘાગપિ ગચ્છતુ ॥ (મ. ૮)

'આ સજગેવા જ્ઞાતવેદ નામના જ્ઞાનામિમાં તારો પદ્મ દંડ મુકું છું. આ જ્ઞાનામિ તારા શરીરના શેષશેષમાં પ્રવિષ્ટ થાય અને તારી વાણી પણ પ્રજ્ઞામિ પામે જાય 'જે માણસ પેતાનું આત્મિક તેજજ્ઞ માનસિક બળ વધારવા ઇચ્છે છે, તેણે પોને જ્ઞાનથી મુકન હોવું જોઈએ, જે પ્રકારે ભોખડ અમિમાં પડવાથી યોગ્ય વખતમા અમિરૂપ બની જાય છે તે પ્રકારે જ્ઞાનામિમાં પડેલો માણસ યોગ્ય જ સમયમાં પોતે પોતાને જ્ઞાનામિથી, જ્ઞાતવેદ અમિથી પ્રીત થએલો જોઈ શકે છે આ છે જ્ઞાનામિરૂપ

જ્ઞાતવેદવાણી—આ સમયે તેની વાણીમાં એક પ્રકારની પ્રજ્ઞશક્તિ પ્રકાશિત થય છે માને કે વાણી જ્ઞાતિત જેવી બની જાય છે. (વાર્ષ્ય યજ્ઞગચ્છતિ) વાણી પ્રજ્ઞને પ્રાપ્ત કરે છે. સામાન્ય મનુષ્યેલી વાણી મરેલી દોષ છે, પરંતુ જ્ઞાતવેદની વાણી જ્ઞાતિત દોષ છે. તે સિદ્ધ પુરુષ જેમ કહે છે તેવો બની જાય છે. આ જ્ઞાતિત વાણીનો સદ્ગતાર છે.

ગાથાઉત્તર

વાંચ્યુંકાં જામ એ કાંથી જાને મુંદર જાતર માં આવે છે, જમ ઉપર વેણાંજોને કાંને વાંધી જાય છે.

વૃક્ષને વધવા જગ્યા કરી આપવા માટે તે વેવાઓ કાપી નાખવા જરૂરી છે. એટલે બીજી ના જણેને કહેવે તેમ વધવા દેવા એજ યોગ્ય નથી. તેજ પ્રકારે આ અશ્વત્થ વૃક્ષ વિશે સમજવું તે વિશે શ્રીભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે—

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ૧॥ અધઃપર્વે પ્રસ્તાસ્તસ્ય શાખા શુણપ્રવૃદ્ધા વિપયપ્રવાલા । અધઃ મૂલાન્યનુસંતતાનિ કર્માનુવચ્છીતિ મનુષ્યલોકે ॥ ૧ ॥ ન રૂપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે નાડન્તો ન ચાડડર્શનં ચ સંપ્રતિષ્ઠા । અશ્વત્થમેતં સુવિરૂદ્ધમૂલમસદ્ગ- શાસ્ત્રેણ દૃઢેન છિત્ત્વા ॥ ૨ ॥ (ગી. અ. ૧૫)

‘ મૂળિયાં ઉપર અને નીચે જેની શાખા પ્રસરેલી છે એવો આ અશ્વત્થ વૃક્ષ છે ઉપર નીચે તેની શાખાઓ યુક્તગ પ્રસરેલી છે. આ શાખાઓને અસંગ શસ્ત્ર વડે કાપીને વૃક્ષને મીઠું કરવો જોઈએ. ’ ત્યાર પછી ઉત્તરિતો માગે વિદિત થઈ શકે છે આ વિષે સાતમાં મંત્રમાં કહ્યું છે. તે હવે જુઓ—

सप्तप्रमाणान्नै मयस्तास्ते वृक्षामि ब्रह्मणा ।

अथा यमस्य सादनमग्निदूतो अर्ककृतः ॥ (મ. ૭)

‘ સાત પ્રાણોને અને આઠ ગાંઠોને હું જ્ઞાનથી કાપુ છું. તોફાં છું અથવા ખોલું છું તું આ અગ્નિનો દૂત બની યમના ધરે જા ’ આ સપ્ત મંત્રમાં સાત પ્રાણ અને આઠ મન્મથ થીઓને (વૃક્ષામિ) કાપવાનો ઉલ્લેખ છે અને અહીં કાપવા માટે શસ્ત્ર ‘ બ્રહ્મ ’ એટલે ‘ જ્ઞાન, ભક્તિ, પ્રાપ્તિ, ઉપાસના, સ્તોત્ર ’ વગેરે પ્રકારનું છે જ્યાં જ્યાંનો અર્થ જ્ઞાન આદિ પ્રસિદ્ધ છે. વાચકોએ અહીં વિચાર કરવો કે શું ‘ જ્ઞાન અથવા ઇશ્વરોપાસના ’ (બ્રહ્મણા વૃક્ષામિ) શસ્ત્ર બની કદિ કાંઈને કાપી શકે ? જો તે શસ્ત્ર બની કાંઈને કાપતી હશે તો કાંને કાપે છે ? તે વિશે વિચાર કરવો જોઈએ

असंगाख्यं અને ब्रह्माख्यं

ગીતામાં ‘ અસંગશસ્ત્ર ’ થી આઠ કાપવાનો ઉલ્લેખ છે, ત્યાં નાના વાસનાઓને અસંગશસ્ત્ર વડે કાપવાનો ભાવ છે વાસનાઓ પશુ ભોગની ઇચ્છાથી પ્રસરે છે, અને ભોગ પશુ ઇન્દ્રિયોના વિષયોના હોય છે. એટલે અસંગ શસ્ત્રથી જે

ડહાણાઓ કાપવાની છે તે ડહાળીઓ ઇન્દ્રિયભોગરૂપ વૃત્તિઓ છે. ભગવદ્ગીતાનો આ આશય મનમાં લાઇ જો અમે આ મંત્રના સાત પ્રાણોને બ્રહ્મારત્ર વડે કાપવાનું વર્ણન જોઈશું તો સ્પષ્ટ થશે, કે અહીં એક વિશેષ અલંકાર છે બીજો રથાને ક્રિયાનો અર્થ એક જ છે—

अश्वत्थं --असंगशस्त्रेण छित्त्वा ॥ (ભ. ગીતા. ૧૫૩)

सप्तप्रमाणान्...ब्रह्मणा वृक्षामि ॥ (અર્થ. ૨૧૨.૭)

‘ વૃક્ષામિ ’ નો અર્થ પશુ કાપવાનો છે. બીજો રથાને ના શરતો અભૌતિક છે. (અસંગ) વૈરાગ્ય, અને (બ્રહ્મ) જ્ઞાન, ઉપાસના; જે કે વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન આ બે શબ્દો ભિન્ન છે, તો પશુ એકજ વાતમાં સમાનાર્થક થનારા છે. આત્મ-સાક્ષાત્કારમાં આ બીજો પરસ્પર ઉપકારક જ હોય છે વૈરાગ્ય સિવાય આત્મજ્ઞાન થવું કઠણ છે અથવા અસંભવ છે. તેજ પ્રકારે વિચાર કરવાથી માલમ પડે છે કે જે શાખાવિસ્તારને ભગવદ્ગીતા કાપના ઇચ્છે છે, તેજ શાખા વિસ્તારને આ વેદમંત્ર કાપના ઇચ્છે છે તેની સિદ્ધતા બતાવવા ‘ સપ્તપ્રાણ ’ કથા છે તેની શોધ આપણને કરવી પડશે—

સત્પ્રમાણ

૧ પ્રમાણ હિન્દિયાણિ ॥

(તા.૧૫૩ આ. ૨૧૪૨, ૨૨૪૩)

૨ સપ્તશિરસિ પ્રમાણ. ॥

(તા.૧૫૩ આ. ૨૧૪૨, ૨૨૪૩)

૩ સપ્ત શીર્ષાન્ પ્રમાણ. ॥ (શ. ૧. આ. ૮૧૫૨૮)

૪ સપ્ત વૈ શીર્ષન્ પ્રમાણ ॥

(એ. આ. ૧૧૭, તે. આ. ૧૧૨૩૩)

‘ (૧) પ્રાણ આજ ઇન્દ્રિયો છે (૨-૪) મસ્તકમાં સાત પ્રાણ એટલે કે ઇન્દ્રિયો છે. ’ આ પ્રકારે આ સ્પષ્ટિ-કરણ સપ્તપ્રાણો વિશે વેદિક સારસ્વતમાં કરાએલું છે તેથી સપ્તપ્રાણ એટલે આપણાં સાત ઇન્દ્રિયો જ છે તે વિશે કાંઈને શકા રહેતી નથી કેટલાકના અભિપ્રાય મુજબ આ ઇન્દ્રિયો શકા રહેતી નથી કેટલાકના અભિપ્રાય મુજબ આ ઇન્દ્રિયો બે આંખ, બે કાન, બે નાક અને એક મોઢું એમ મળી સત છે, અને કેટલાકના મતે ‘ કાન, ત્વચા, નેત્ર, જીહ્વા, નાક, શિરન અને મુખ આ સાત છે. આ સાતના ક્રમે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, કામ, અને ભાવણ આ સાત ભોગ છે તે કારણે ઉત્તમ, મધ્યમ અથવા નિમ્નગતિ મનુષ્યની થાય છે. બીજો મતોનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે જે ઇન્દ્રિયોના

સાધનથી આ માણસ વાસનોઓના જળમાં ફરે છે અને ભોગ ભોગવાની ઇચ્છાથી રોગના લાપમા અગ્નિ થાય છે. તે સાત ઇન્દ્રિયોની શાખાઓ જ્ઞાનના શબ્દ વડે કાપવી જોઈએ. જે પ્રકારે માળી (આગવાન) પોતાના ઉઘાનમાં વાંકાચૂકા વધનારા વૃક્ષોને કાપી વાંકા થવા દેતો નથી, તે પ્રકારે આ શરીરના ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનારો આ જીવાત્મારૂપી માળી છે. તેને પોતાના બળશીમામાં આ સાત વૃક્ષોને વાંકાચૂકા થવા દેવું યોગ્ય નથી. જો તે તેમ વધવા લાગે તો જ્ઞાનરૂપી કુહાડીથી મર્યાદા બહાર વધનારી શાખાઓ કાપી તેમને તેમની મર્યાદામાં રાખવી યોગ્ય છે.

આનો સ્પષ્ટ આશય એ છે કે જો આ ઇન્દ્રિયો ખરાબ બ્યવહાર કરે તો તેમને અસંગના નિયમથી નિયમિત રાખી બદ્ધ કરી સંયમપૂર્ણવૃત્તિથી જનન કરવું જોઈએ. ઇન્દ્રિય-જનનથી જ અધ્યાત્મિક શક્તિ વિકસિત થઈ શકે છે. શાખા છેદનનું તાત્પર્ય આમ છે.

માઠગ્રંથિ- આ સાતમાં મંત્રમાં (અષ્ટૌ મન્યાઃ) આઠ ગ્રંથિ અથવા ધમની તેમને પશુ છેદવાનું વિધાન કહ્યું છે. આ આઠ મનઃમંથ્રીઓ છે. તેમનાથી વિલક્ષણ જીવનરસ શરીરમાં પ્રવાહિત થાય છે. ગ્રહા, કુંઠી, પેટ, હૃદય, ગળું, તાલુ, ભ્રૂમધ્ય, મસ્તક આ રથાનોમાં આ આઠ પ્રધાન ગ્રંથિઓ છે. અને તેમાંથી જે રસ આવે છે તેનાથી તેને રથાને જીવન પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓથી પ્રાપ્ત થનારો જીવન રસ તો આવશ્યક છે જ પરંતુ જો કદિ તેનાથી હીન પ્રવૃત્તિ થવા લાગે તો તે હીન વાસનાઓના તાણ કરવો જોઈએ. જુઓ ગ્રહાની પાસેની મનઃમંથ્રીથી પીંપીની સાથે જીવનરસ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથીજ આ પ્રરૂપ વિષયક કામ થાય છે અને તેના અતિરેકથી મનુષ્યનું પતન થાય છે. તો પશુ ધર્મમર્યાદામાં કામ રહે અને શેષ જીવન બ્રહ્મચર્યથી ગુમરવામાં આવે તો અહીંની દિવ્યશક્તિ પણ વિકસિતમાં પરિચુત બને છે. આ પ્રકારે બીજા ગ્રંથીઓના વિષે સમજવું. આ વિવેચન ઉપરથી વાચકો સમજી ગયા હશે કે જે પ્રકારે બહારના ઇન્દ્રિયોના સંયમ આવશ્યક છે તેમજ આ ગ્રંથીઓને પણ કાણમાં રાખવું આવશ્યક છે. યોગમાં તેને 'ગ્રંથીભેદ, ચક્રભેદ' વગેરે સંજ્ઞાઓ છે. તેનો અર્થ એટલો જ છે કે જે પ્રકારે આપણા મનની પ્રેરણાથી હાથ પગનું હલન ચલન થાય છે; તે રીતે આ અષ્ટગ્રંથીનું કાર્ય પણ આપણી ઇચ્છા મુજબ થઈ શકે છે. ઇન્દ્રિયોને અને આ

કેન્દ્રોને પૂર્ણપણે પોતાના આધીન રાખવું તેનું નામ છે શાખા છેદન. આ શ્રેષ્ઠ સંયમ છે. અને આજ શાખા છેદન (બ્રહ્મણા વૃક્ષામિ) જ્ઞાનરૂપી શસ્ત્રથી થવાનો સંભવ છે. હવે અહીં મંત્રોની સંગતિ જુઓ—

સંયમનો માર્ગ-૧ સમિદ્ધે જાતવેદસિ પદં = જેણે પ્રદીપ્ત જનવેદ એટલે જ્ઞાન અગ્નિમાં પોતાનું રથાન સ્થિર કર્યું છે. (મં. ૮) **૧ અગ્નિઃ શરીરં વેવેષુ =** જેના શરીરમાં શેષરોમમાં આ જ્ઞાનાગ્નિ સળગી ઉઠાયો છે. (મં. ૮) **૨ વાનુ મપિ મસું; ગચ્છતુ =** જેના વાણી પશુ પ્રાણ-મયતાને એટલે જીવિતદશાને પ્રાપ્ત થઈ છે. (મં. ૮) **૪ સસ પ્રાણાન્ વૃક્ષામિ =** સાત પ્રાણોનું એટલે સાત ઇન્દ્રિયોના શાખાછેદન જેણે કર્યું છે; એટલે ઇન્દ્રિયો વશ કર્યા છે. (મં. ૭) **૫ મયૌ મન્યાન્મૃક્ષામિ =** આઠ મનઃમંથ્રી કેન્દ્રોનું પશુ છેદન કર્યું છે એટલે આઠ ચક્રભેદ વડે તેમને પોતાના તાળે કર્યા છે.

મરુચુની વિદ્યા- તેજ આત્મિક બળથી બળવાન થશે અને તેજ મૃત્યુનો ભય દૂર કરશે, અથવા નીડર બની યમને ઘેર જશે. બધા પ્રાણી મરે છે પરંતુ નીડર બની મરવું એક ભૂદા જ વાત છે, અને રીતે મરવું તે પશુ જુદું. બધા લોકો મૃત્યુથી ડરે છે. મૃત્યુનો ડર હટાવવાની વિદ્યા આ સકોતે કહી છે. જુઓ મંત્રના શબ્દો—

અરંકૃતઃ અગ્નિદૂતઃ યમસ્ય સ્વાદનં મયાઃ (મં. ૭)

“(અરંકૃત) અલંકૃત (અગ્નિ-) જ્ઞાનાગ્નિનો (દૂતઃ) સેવક બની યમની ધરે જા. ” કારણ કે હવે તને યમની ભીતિ નથી જે અજ્ઞાનાવસ્થામાં હતી. આ મૃત્યુનો ડર હટાવવાની વિદ્યા છે. માનો તે મરુચુની વિદ્યા છે. જીવિત દશામાં આ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. જેણે ઇન્દ્રિયોના સંયમ કર્યો છે, જેણે પોતાની જીવનશક્તિઓને પોતાની આધીન કરી છે, જેનું જીવન જ્ઞાનથી પરિશુદ્ધ પ્રશસ્તતમ કર્મમય થયું છે અને જે સત્યજ્ઞાનના પ્રચાર માટે પોતેપોતાને સમર્પિત કરે છે, પોતાનું જીવન જ જ્ઞાનાગ્નિમાં સમર્પણ કરે છે, શું તે કદિ મૃત્યુથી ડરશે? તે તો નિડર બની મૃત્યુની પાસે પહોંચશે. તેજ પ્રકારે જુઓ—

નિર્લયઃ ત્રપ્તિકુમાર- કોપનિવૃદ્ધમાં કયા છે કે નયિકતા ત્રપ્તિકુમાર યમ પાસે ગયો હતો. તે ત્રણ રાત્રી યમની પાસે રહ્યો.

તેને જોઈ યમને પણ બચ લાગ્યું. તેને પ્રસન્ન કરવા યમરાજે તેને ત્રણ વર આપ્યા. આ ત્રણ વર એટલે જાણે ત્રણ પ્રયંક શક્તિઓ હતી. પરંતુ તે ત્રણ શક્તિઓ વડે તે ઋષિકુમારે પોતાના ભોગ વધાર્યા નહિ, પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં જ તે ત્રણ શક્તિઓનો વ્યય તેણે કર્યો. યમરાજે અનેક ભોગ તેની સામે ધર્પા પરંતુ તે ઋષિકુમારે પોતાના જ્ઞાનરાત્રી વાસના રૂપી શાખાઓ કાપી નાખી હતી. તેથી ભોગ સ્વીકારવામાં તેને સ્વાદ હતો નહિ. ભોગ ત્યજી જ્ઞાનપ્રાપ્તિની જ ઇચ્છા તેણે કરી, અને આ ત્યાગશક્તિથી અંતમાં તેણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. યમની જોડે બરાબરની યોગ્યતાથી તે ઋષિકુમાર રહ્યો. અને બરાબરથી ત્યાગી પાછો આવ્યો. એમ કેમ થયું ? વાચકો વિચાર તો કરો. નચિકેતા ઋષિકુમાર અમિતો દૂત બની, જ્ઞાનનો સેવક બની, ભોગેચ્છાનો ત્યાગ કરી યમની પાસે ગયો હતો. તેથી તે નિઝર હતો. જે લોક ભોગેચ્છા સાથે યમની પાસે જાય છે તે ડરતા ડરતા જશે તેથી પકડાઈ જશે. આ સાધારણ મૃત્યુ અને જ્ઞાનીની મૃત્યુમાં ભેદ છે. આ છે વેદની મૃત્યુ વિદ્યા.

આત્મવહ્લાય; એકના દુઃખે બીજો દુઃખી

અહીં સુખી જે આત્મેજનિનું વર્ણન કર્યું છે તેના વિચાર કરવાથી જ્ઞાનીની ઉચ્ચાવસ્થાની કલ્પના વાચકોને થઈ શકે છે. તે જ્ઞાનીના મનમાં 'આત્મવહ્લાય' આ સમયે જીવતો જીગતો થાય છે. તે બધા પ્રાણીમાત્રને પોતાના જેમ જોવા લાગે છે. જે જેવું સુખદુઃખ પોતાને થાય છે તેવું જ સુખ દુઃખ બીજાને પણ થાય છે એવા તેના ભાવ બની ગએલો હોય છે. તે પોતાનામાં અને બીજાનામાં ભેદ જોતો નથી. બીજાના દુઃખે પોતાને દુઃખી અને બીજાના સુખે પોતાને સુખી માનવા જેટલી ઉચ્ચ મનોવસ્થા તેની બની ચૂકેલી હોય છે. તેથી જે વખતે તે ખરેખર સંતૃપ્ત બને છે તે સમયે બીજા બધા પ્રાણીમાત્ર સંતૃપ્ત બની જાય છે. જ્યારે પારકાનું દુઃખ જ્ઞાની પુરુષ પોતાના પર લે છે, અને બધા જગતના દુઃખને કારે આનંદથી સ્વીકારે છે, તે સમયે તેના દુઃખમાં આપું જગત્સાગીદાર બને છે. આ નિયમ છે આ પરસ્પર સંવેદનાનો સાર્વાનિક નિયમ છે. જે પ્રકારે એક સ્વરમાં મેગવેલી તંત્રુતારની તાર એક વગાડવામાં આવે તો બીજા બધા પોતેજ ઝુજતા સરે થાય છે, તે પ્રકારે આ જ્ઞાનીના 'સર્વાત્મભાવના જીવન' થી બધા જગતની સાથે

સમાન સંવેદના ઉત્પન્ન થાય છે. આ 'આત્મવહ્લાય' ની પરમ ઉચ્ચાવસ્થા છે આજ આ સૂક્તના પહેલા મંત્રમાં બતાવી છે—

મયિ તવ્યમાને દહ તે તવ્યન્તામ । (મં. ૧)

'હું સંતૃપ્ત થતા જ તે બધા સંતૃપ્ત થશે.' પૃથ્વી, અંતરીક્ષ, ઘુલોક, વયલો અવકાશ, મેઘમંડલ, સૂરજ વગેરે જેટલા રચાતો છે તે બધા રચાનામાં જે ભૂતમાત્ર છે તેમના કલેષ હું મારા ઉપર લઉં છું. જગતને સુખી કરવા માટે હું પોતેપોતાને સમર્પિત કરું છું. હું જગતને દુઃખી જોઈ શકતો નથી. જગત સુખી થાય અને તેનું દુઃખ મારા ઉપર આવી જાય. આ પ્રકારની ભાવના જોનાં રામરામમાં બરી છે, જોનાં દૈનિક જીવનમાં હાજેલી છે, તે પોતેપોતાને જગતની સાથે એકરૂપ બુદ્ધિ છે. જગતને પોતાના આત્મા સમાન સમજે છે; અથવા એમ કહો કે તે જગતના દુઃખથી દુઃખી થાય છે. એવા મહાત્મા જે સમયે સંતૃપ્ત થાય તે વખતે બધા ભૂતમાત્ર પણ સંતૃપ્ત બની જાય છે. આ અવસ્થા પ્રથમ મંત્રદ્વારા બતાવી છે.

આ માણસની ઉત્પત્તિની પરમ ઉચ્ચ અવસ્થા છે આ અવસ્થામાં પોતેજે જ્ઞાની બીજાના દુઃખથી દુઃખી થાય છે અને તેના દુઃખથી બીજા પણ દુઃખી થાય છે. આ પૃથ્વી અવસ્થામાં દુનિયાની સાથે તેની સમસ વેદના હોય છે, મનનું બળ વધતા વધતા અને આત્માની શક્તિ વધતાં માણસ આવી ઉચ્ચ અવસ્થાને પોહ્યે છે. હવે જે લોકો આ જ્ઞાન-માર્ગના વિરોધી હોય છે તેમની શું રિપતિ થાય છે, તે પણ જોવા જેવું છે—

જ્ઞાનના વિરોધી—જે જ્ઞાનના વિરોધી છે, જે પોતાના મનનું પતન થાય એવા કાર્યો કરે છે, જે બીજાના મનોને નિર્મૂલ કરવાના ઉદ્દેશમાં રહે છે તેમની દશા શું હોય છે તે આ સૂક્તના મંત્રોના શ્લોકોમાં બુદ્ધિ—

૧ યઃ સતીવ મન્યતે—જે પોતે પોતાને અદ્વારથી, પશંડથી ધણી ઉચ્ચ માને છે, પોતાનાથી બીજો કાંઈ શ્રેષ્ઠ નથી એમ જે માને છે. (મં. ૬)

૨ ક્રિયમાર્ગ નઃ પ્રહ્લ યઃ મિન્દિવત્—કરવામાં આવતાં અમારા જ્ઞાન ક્રમેના સંગ્રહ જે નિંદે છે, અમારું જ્ઞાન-સંપાદન, જ્ઞાન રક્ષણ અને જ્ઞાન વર્ધનના પ્રયત્નોની જે નિંદા કરે છે. (મં. ૬)

૨ વૃજિનામિ તસ્મૈ તપ્તુપિ સન્તુ = બધા કર્મ તેને માટે તાપદાયક થાય, તેને તેના હરેક કર્મથી મોટી પીડા થાય, કેાંઈ પણ કામથી તેને શાંતિ મળશે નહિ. (મં. ૭)

૪ ઘૃઃ બ્રહ્મદ્વિષં અમિ સં તપાતિ = પ્રકાશમાન વુજોક જ્ઞાનના વિદ્વેષીને ચારો તરફથી સંતપ્ત કરતો રહે, જ્ઞાનના વિદ્વેષીને કેાઈ પણ તરફથી શાંતિ મળી શકે નહિ. (મં. ૭)

જ્ઞાનના વિરોધીનું (બ્રહ્મદ્વિષ) ઉત્તમ વર્ણન આ મંત્રમાં થયું છે; તે એટલું સ્પષ્ટ છે કે તેનું અધિક સ્પષ્ટીકરણ કરવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી વધારે ધર્મડ કરવી પણ જ્ઞાન અથવા ખોટા જ્ઞાનનું ઘોતક છે. અને તે અત્યંત ધાતક છે. જે પોતે જ્ઞાન વધારવાનો પ્રયત્ન કરી શકતા નથી તેા જલે પણ બીજા કરી રહ્યા છે તેમને શોકાવટ ઉત્પન્ન તો ન જ કરવી જોઈએ. પણ જે પોતે મિથ્યા જ્ઞાનના કારણે મલીન થયેલો મનુષ્ય બીજા જ્ઞાનીઓને સલાવવા લાગે તો તે અધિક પતન પામે છે. આ પ્રકારે પતન પામનાર અજ્ઞાની મનુષ્યના બધા જ પ્રયત્નો કષ્ટકારક હોય છે. તેના કર્મોના કારણે જેમ તેને કંટા થાય છે તેમજ જનતાના કષ્ટ પણ વધે છે. કારણ કે તેના અજ્ઞાન અને મિથ્યાજ્ઞાનના કારણે તે જે કરે છે તે શ્રાંત ચિત્તથી જ કરે છે. તે કારણે જેમ તેના નાશ થાય છે તેમ તેની જોડે સંબંધ રાખનારાઓનો પણ નાશ થાય છે. આ વાત આ ૬ કા મંત્રમાં બતાવી છે. હવે એનું અરાજ કર્મ કરનારની દશા વચ્ચા ચાર મંત્રોમાં બતાવી છે તે જુઓ—

૧ અપકામરૂપ કર્તાં પાપં આ ક્રક્ષતુ । (મં. ૫)

૨ યઃ અસ્માકં હૃદં મનઃ દિનસ્તિ સ દુરિતે પાશૅ વજ્રઃ નિયુજ્યતામ્ । (મં. ૨)

૩ અમું દૈવ્યેન હરલા આદેદે । (મં. ૪)

૪ યઃ અસ્માકં હૃદં મનઃ દિનસ્તિ તં કુલિશેન છુશ્ચામિ । (મં. ૩)

“ (૧) આ કુકર્મ કરનારાઓને પાપ લાગશે. (૨) જે અમારું મન બગાડે છે તેને પાપના પાશમાં બાંધી નિયમમાં રાખવામાં આવે. (૩) તેને દિવ્ય ક્રોધ અથવા બળથી પકડી રાખું છું. (૪) જે અમારા આ મનને બગાડે છે તેને ચ્ચલથી કાપું છું. ”

આ ચાર મંત્રોના છેવટના ચાર વાક્યો છે. તે એકથી બીજું ચડીવાનો દંડ બતાવી રહ્યું છે. પહેલા વાક્યમાં ફક્ત

તેને પાપ લાગે છે એટલું જ કહ્યું છે. બીજું વાક્ય કહે છે કે તેને બાંધી નિયમમાં રાખવામાં આવે. અહીં નિયમમાં રાખવાનો આશય કેદખાનામાં રાખવો એવો છે. ત્રીજા વાક્યમાં દેવતાઓનો કોપ તેના ઉપર થાય એમ કહ્યું છે, અને ચોથા વાક્યમાં શસ્ત્રથી તેનું મારું કાપવાની વાત કરેલી છે. આ એક કરતા એક સખત સખત કોને આપવામાં આવે છે તેનો અહીં વિચાર કરવો જોઈએ. મનને બગાડવાનું પાપ લાગ્યું મોટું છે. પણ જે એકવાર આ પાપ કરે છે અને એક મનુષ્યના સંબંધમાં કરે છે તેનો અપરાધ ઓછો છે અને જે માણસ પોતાના વિરોધ સંબંધ દ્વારા બીજી સમસ્ત જાતીનું મન બગાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અથવા સમસ્ત જાતીના જ્ઞાન પ્રાપ્તિમાં બાધા કરે છે તેનું પાપ વધારે હોય છે. આ પ્રકારે ગુણનાથી પાપની નૂનાધિકતા સમજવી થોડી છે, અને અપરાધના અનુકૂલ દંડ આપવો ઉચિત છે. આ દંડ પણ વ્યક્તિએ આપવાનો હોતો નથી પણ રાજસભાદ્વારા આપવો થોડા કહેવડાવ

બીજાની જ્ઞાનશક્તિમાં બાધા કરવી મદાન પાપ છે. તેથી જેમ બીજાની તેમ પોતાની પણ અધોગતિ થાય છે. માટે કોઈ મનુષ્યે એ પ્રકારનું પાપ કર્મ ન કરવું.

આનુવંશિક સંસ્કાર— બધાથી પહેલી વાત છે આનુવંશિક સંસ્કાર. જેનો વંશ શુદ્ધ હોય છે, જેના વંશમાં સત્યુત્તમ થયા છે, જેના માતા પિતા શુદ્ધ અંતઃકરણના હોય છે, એટલે નાનપણથી જેના ધરમાં શુદ્ધ ધાર્મિક વાયુમંડલ હોય છે તે અજ્ઞાનમાં ફસાઈ જવાનો સંભવ ઓછો હોય છે. તે વિષે મંત્રમાં કહ્યું છે—

તિચ્છમિઃ અશીતિમિઃ સામમેમિઃ વચ્ચુમિઃ અક્ષિરોમિઃ આદિત્યેમિઃ પિતૃણાં દદાપૂર્તે નઃ અવતુ ॥ (મં. ૪)

“ વસ, રૂદ, આદિત્ય દેવોનું સામગ્રાપનપૂર્વક અમારા પિતરો દ્વારા કરેલું યજ્ઞયાગ આદિ ગુણ કર્મ અમારું રક્ષણ કરે. ” પરિવારમાં જે જે પ્રશસ્ત કર્મ હોય છે તે નિઃસંદેહ પરિવારના લોકોને અરાજ સંસ્કારોથી બચાવે છે. માતાપિતાઓનું કરાએલું ગુણ કર્મ આ પ્રકારે બાલ બચ્ચાઓને ગુણ ધર્મના માર્ગે સુરક્ષિત રાખે છે. તેને જ આનુવંશિક ગુણ સંસ્કાર કહે છે અને એમ કહેવા માગતા નથી કે જેને એવા

શુભ સંસ્કાર થયા નથી તે અધર્મીયરણું કરનારો જ અને છે, પણ શુભ કર્મ સારા માર્ગે ચાલવા અવશ્ય સહાયક હોય છે એટલે જ અમારા કહેવાનો મતલબ છે. તેમાં કુટુંબમાં મુખ્ય પુરુષે પોતે એવા કર્મો કરવા કે જેથી તેના અને તેના કુટુંબી લોકો ઉપર શુભ સંસ્કાર થતાં રહે. એમ કરવું તેનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે.

૬૨ પ્રાર્થના

આનુવંશિક સંસ્કાર પોતાના આધીન હોતા નથી. કારણ કે તે કર્મો કરનારા બીજા હોય છે. માટે જો તે સારા હોય તો સારું જ પણ જો તે સંસ્કાર ખરાબ હોય તો પણ કરવા જેવી વાત નથી. પોતે પોતાના શુદ્ધતા પ્રપત્ન કરવાથી નિઃસંશય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે. આ દિશાએ આત્મશુદ્ધિના પ્રપત્ન કરવું માટે ૬૩ પ્રાર્થના એ મુખ્ય સાધન છે. પણ જો પ્રાર્થના હેતુ બાધી થવી જોઈએ. આ વિષયમાં આ સૂક્તના શબ્દ ધ્યાન મન કરવા લાયક છે—

હે સોમપદ્મ ! યજુહિ ! યજ્ઞવાલોચના હૃદા
જોહ્યોમિ ॥ (મં. ૩)

“ હે જ્ઞાનીયોના રક્ષક પ્રભુ ! સંભળો, જે હું બળતા દેવે મનાપૂર્વક તમને કહી રહ્યા છું. ” હૃદયની અંદરથી અવાજ આપવો જોઈએ, પોતાની પૂજ્ય ભાવનાથી પ્રાર્થના થવી જોઈએ. હૃદયની ઉજ્યતાથી તપેલા શબ્દો હોવા જોઈએ. શોક પૂજ્ય હૃદયથી પ્રાર્થના નિકળવી જોઈએ. એવી પ્રાર્થના અવશ્ય સંભળવામાં આવે છે. તેમજ—

ય યદ્ધિયાઃ સ્થ તે દેવા દદં યજુત । (મં. ૨)

‘ જેમનું યજ્ઞન કરાય છે તે દેવો મારી પ્રાર્થના સંભળે ’ આ પ્રકારે દેવો વિષે શ્રદ્ધા ભક્તિની સાથે અંતઃકરણમાંથી નિકળેલા શબ્દો હોય તે સંભળવામાં આવે છે. તેમજ—

દાવાપૃથિવી મા અનુ દીધીધામ્ । ચિથ્વેદવાસો
મા અન્વારમયમ્ ॥ (મં. ૫)

“ દાવાપૃથિવી અને અનુકૂલ ધર્મ પ્રકાશિત થાય અને બધાં દેવો અને અનુકૂલ બની કાર્યારંભ કરે. ” એટલે દેવોની કૃપાથી મારો માર્ગ પ્રકાશિત થાય અને બધા દેવો અને અનુકૂલતાની સથે મારું કાર્ય ચાલુ રાખે. દેવતાઓને વિરોધી હોય એવું કોઈ કાર્ય મારાથી ન થાય. મારા અંતરમાં દેવતાઓની કૃપાથી શુદ્ધ રૂઝિત થતી રહે તે રૂઝિતની અનુકૂલતાથી મારાથી ઉત્તમ કાર્યો થતાં રહે. દેવોની સાથે પોતે પોતાને એકરૂપ બનાવવું જોઈએ અને આ પ્રકારે પોતાને દેવતામય બનાવી અનુભવ કરવો જોઈએ.

પોતાના શરીરને દેવાનું મંદિર બનાવવું જોઈએ. તો જ ત્યાં અશુભ વિચાર આવશે નહિ અને હંમેશા ત્યાં શુભ વિચારો કાર્ય કરતા રહેશે. આ પ્રકારે દેવોનો ભગ્યુત નિવાસ પોતાના વિચારોમાં ભાવરૂપથી થવા લાગશે તો પછી પોતાના માનસિક બળની શક્તિ થવામાં મોકું થશે નહિ અને જે જે ફલ માણસો જાનિ અને આત્મોત્તરિતા આ સૂક્તના પ્રારંભિક વિવરણમાં કલા છે તે બધા તે ઉપાસકને અવશ્ય મળે છે.

બંધનથી મુક્ત થવું

કાંડ ૬, સૂક્ત ૬૩

(ઋષિઃ— દ્રુહણઃ । દેવતાઃ— નિર્કંતિઃ, ભમિઃ, યમઃ ।)

યત્તે દેવી નિર્મીતિરાવ્યન્ધ દામ્ ગ્રીવાસ્વેવિમોક્ષયં યત્ ।

યત્તે વિ વ્યામ્યાયુપે વર્ષેસે ચલોયાદોમદમન્નમદિ પ્રલ્લતઃ

॥ ૧ ॥

અર્થ— (દેવી નિર્કંતિઃ) દુર્ગતીએ (યત્ યત્ અવિમોક્ષયં દામ તે પ્રવાણુ આયવન્ધ) જે સદૃશાદધી ન છટે એવું બંધન તારા ગળામાં બાંધ્યું છે, તે (તે આયુષે ચલાય વર્ષેસે ચિ સ્યામિ) તારા આયુષા, શક્તિ અને તેજસ્વિતા માટે હું બોધું છું. હવે તું પ્રલ્લતઃ અદો-મદં બલં મદિ) આગળ વધી દર્શનપદ અપ્તો તું ભોગ કર. (૧)

ભાવાર્થ— મામાન્ય મનુષ્યના ગળામાં દુર્ગતી અદર્શીના પાસા દર્શેલા બાંધેલા રહે છે પ્રપત્ન કર્યા વગર તે પાસા છૂટતા નથી અને અદરે આ પાસા મગામાં અટકી રહે છે ત્યાં મુખી લીધાંયુષ્ય, બળની વૃદ્ધિ અને તેજસ્વિતા કદિ પ્રાપ્ત થતી

નમોઽસ્તુ તે નિર્ક્ષતે તિગ્મતેજોઽયસ્મયૌન્વિ ચૃતા વન્ધપાણાન્ ।

યમો મહ્યં પુનરિત્થાં દદાતિ તસ્મૈ યમાય નમો અસ્તુ મૃત્યવે ॥ ૨ ॥

અયસ્મયે દ્રુપદે વૈધિપ ઇહાભિહિતો મૃત્યુમિયે સહસ્રમ્ ।

યમેન ત્વં પિતૃભિઃ સંવિદ્વાન ઉત્તમં નાકમધિં રોહયેમમ્ ॥ ૩ ॥

સંસમિદ્યુંસે વૃષત્રયે વિશ્વાન્યર્ય આ । ઇહસ્પદે સમિષ્યસે સ નો વસુન્યા મરં ॥ ૪ ॥

અર્થ— હે (નિર્ક્ષતે) દુર્ગતિ ! (તે નમઃ અસ્તુ) તારા માટે નમસ્કાર હો ! હે (તિગ્મતેજઃ) ઉગ્ર તેજવાળા (અયસ્મયાન્ વંધવાણાન્ વિચૃત) લોખંડના પાશોને તોડી નાખો. (યમઃ ત્વાં પુનઃ ઇત્ મહ્યં દદાતિ) મમ તને ફરી મારા માટે આપે છે (તસ્મૈ યમાય મૃત્યવે નમઃ અસ્તુ) તે નિયામક મૃત્યુને અમારો નમસ્કાર હો. [૨]

જ્યારે તું (અયસ્મયે દ્રુપદે વૈધિપે) લોખંડથી જડેથી કાષ્ટસ્તંભમાં ફાંપને બાંધે છે ત્યારે તે (યે સહસ્રં) જે હજારો દુઃખો છે તે (મૃત્યુમિ ઇહ અભિહિતઃ) મૃત્યુઓથી અહીં બાંધવામાં આવે છે. (ત્વં પિતૃભિઃ યમેન સં વિદ્વાનઃ) તું પિતરાં અને યમથી મળીને (ત્વં હમં ઉત્તમં નાકં અધિરોહય) તું એને ઉત્તમ સ્વર્ગમાં ચઢાવી આપ. [૩]

હે (વૃષત્ર અન્ને) બળવાન તેજસ્વી દેવ ! તમે (અર્યઃ) બધાથી શ્રેષ્ઠ છે તેથી તમે (વિશ્વાન્નિ ઇત્ સં સં આયુઃસે) બધાને નિશ્વસથી મેળવી આપે છે. અને (ઇહઃ સ્પદે સમિષ્યસે) વાણીના અને ભૂમીના સ્થાનમાં પ્રકાશિત થાય છે. (સઃ નઃ વસુનિ આમર) તે તમે અમને ધન પ્રાપ્ત કરાઓ. [૪]

ભાવાર્થ— લોખંડ જેવા તુટવા કઠણ એવા આ પાશ તોડી નાખો. આ કાર્ય મટે ઉગ્ર તેજવાળા દેવનો આશરો લ્યો. એવું સામર્થ્ય બધાનો નિયામક દેવ તને આપશે માટેતેને પ્રણામ કર. (૨)

જેના ગળામાં આ પાશ અટક્યો તેને હજારો દુઃખો અને સેંકડો વિનાશ હુમ્મલા સતાવે છે. આ રક્ષકો અને નિયામકોની સાથે સારો મેળાપ થાઓ આ માણસને બધાશુકત કરી તેને મુખપૂર્ણ સ્વર્ગધામમાં પહોંચાડો (૩)

બળવાન ઇશ્વર બધાનો ઉપરી શાસક છે તેજ બધી સંઘટનાઓ કહે છે અને બધા પદાર્થ માનોના વચ્ચે પ્રકાશિત થાય છે અને તેજ વાણીનો પણ પ્રેરક છે. તે ઇશ્વર અમને ધન વગેરે પદાર્થો આપે. (૪)

બંધનથી મુક્ત થવું

પારતંત્ર્યનો ધોર પરિણામ

પારતંત્ર્યમાં, બંધનમાં રહેવાનો પરિણામ આ સૂકતે આ પ્રકારે બતાવ્યો છે—

અવિમોક્ષ્યં વામ । (મં. ૧)

અયસ્મયાઃ પાઘાઃ । (મં. ૨)

અયસ્મયે દ્રુપદે વૈધિપે, ઇહ સહસ્રં મૃત્યુમિઃ અભિહિતઃ ॥ મં. ૩)

“ પારતંત્ર્યના પાશ સહેલાઈથી છુટનારા હોતો નથી. જે

પ્રકારે લોખંડની સાંકળ તોડવા માટે મુશ્કેલ હોય છે તે જ પ્રકારે આ પારતંત્ર્યના પાશ તોડવા માટે કઠણ હોય છે. જે માણસ લોહમય પાશોથી સ્તંભને બંધાયે છે તેના પર હજારો દુઃખ અને મૃત્યુ આવે છે અને તેના વડે તે બંધાયેલ છે. ”

પરતંત્રતાના બંધનમાં પડેલો માણસ સેંકડો આપત્તિઓથી ઘેરાયેલ છે, અને તેને મુક્ત કરવાનો માર્ગ પણ દેખાતો નથી. એવો તે દિદ્યુહ જેવો બની જાય છે, આ બધું ઠીક છે. તો પણ માણસે પોતાના બંધનોથી છુટવું તો

જરૂરી છે જ; કાંઈક કે પાસતંત્રનામાં કાંઈ જાતની ઉત્તિ થઈ શકતી નથી. માટે કહ્યું છે કે—

અયસ્મયાન્ ધન્યવાશાન્ ચિત્વૃત । (મં. ૨)

“ લોકદમય બંધનો તોડો નાખ. ” કારણ કે જ્યારે સુધી આ પાસ તુટતા નથી ત્યાર સુધી તમારી ઉત્તિ થતી કાંઈ પ્રકારે શક્ય નથી.

પાસ તોડવાથી લાભ

પાસતંત્રના પાસ તોડવાથી શા લાભ થશે અને બંધનમાં લડત: રહેવાથી શું ફાની થશે તેનું વિવરણ આ મંત્રજાગમાં કરાએલું છે—

તે તત્ત્વ અધિમોક્ષ્યં વામ આયુષે યચ્છંસે યલાય વિપ્વ્યામિ । પ્રસૂતઃ અદોમદં અણં અદ્ધિ ॥ (મં. ૧)

“ તારા ન વૃદ્ધનારા પાસ તોડું છું. પાસ તુટવાથી અને તે સ્વાતંત્ર્ય મળવાથી તને દીર્ઘજીવન, તેજ અને બલ પ્રાપ્ત થશે. તેમજ અજ ભોમ પ્રેરતા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થશે. ”

પાસતંત્રના બંધનો ગમે તેવા અતૂટ હોય, તેમને તોડવાથી આ ચાર લાભ પ્રાપ્ત થશે, લોક દીર્ઘાયુ બનશે, જનતાનું તેજ વધશે, લોક બળવાન બનશે અને અજ વગેરે ભોમ પદાર્થો પુરતા પ્રમાણમાં મળશે. સ્વાતંત્ર્યના આ લાભ છે.

પાસતંત્રનાં રહેવાથી જે ફાની-નુકસાન થાય છે તેનું જાન પણ આથી થઈ શકે છે. જુઓ. લોકોની આયુ દીર્ઘ થશે, જનતામાં શકિત રહેશે નહિ, તેમનામાં તેજસ્વિતા દશે નહિ અને કાંઈને આત્મચુસ્ત બન પણ મળશે નહિ. ફરક પરતંત્ર અનુબંધને આ આપત્તિઓ ભેગથી પણ. માટે પાસતંત્રના બંધનો તોડવા માટે ફરકે પ્રયાત કરી બંધનથી મુક્તિ મેળવવી જોઈએ. એવી રીતે પોતે પોતાને સ્વર્ગધામને અધિકારી બનાવું જોઈએ.

વાચકો આ પ્રકારે આ સૂક્તનો વિચાર કરશે તો તેમને પાસતંત્રના પાસ તોડવાને ઉપદેશ વેદ કેટલી દૃઢતાથી આપી રહ્યા છે તેની કલ્પના આવી શકશે. એવા વૈદિક ઉપદેશોથી વાચકોએ લાભ પ્રાપ્ત કરવો.

પરસ્પર મિત્રતા જોડવી

કાંડ ૬, સૂક્ત ૪૨

(ઋષિ:— મૃગશિરાઃ પરસ્પરં ચિત્તેર્કાંકરણકામઃ । દેવતા— મન્યુઃ ।)

અવુ જ્યાર્મિવુ ધન્વનો મન્યુ તેનોમિ તે હૃદઃ ।

યથા સંમનસૌ મૃત્વા સર્જાયાવિવુ સર્વાવદૈ

॥ ૧ ॥

સર્જાયાવિવુ સર્વાવદ્વા અવે મન્યુ તેનોમિ તે ।

અઘસ્તે અર્મનો મન્યુમુર્પાસ્યામસિ યો ગુરુઃ

॥ ૨ ॥

અમિ તિષ્ઠામિ તે મન્યુ પાણ્યૌ પ્રપદેન ચ । યથાવિશ્નો ન વાર્દિપો મમં ચિત્તમુપાયસિ

॥ ૩ ॥

અર્થ— (ધન્વનઃ જ્યૌં હૃદય) ધનુષ્ય ઉપરથી દેરી કાઢી નાખનારી જેમ (તે હૃદય મન્યુ મવતનોમિ) તારા હૃદયમાંથી કોષને દટાવું છું. (યથા સંમનસૌ મૃત્વા) જેથી એક મનવાળા બની. સર્જાયાવે હવે સર્વાવદૈ) મિત્રની જેમ પરસ્પર દળીમળી રહીએ [૧]

(સર્જાયાવે હવે સર્વાવદૈ) એમ બંને મિત્ર બનીને રહે મ ૨ (તે મન્યુ મવતનોમિ) તારા કોષને દૂં દૂં કરું છું. (યઃ ગુરુઃ) જે મોટો કાષ છે તે (તે મન્યુ) તારા કોષને (અઘમનઃ અઘઃ ઉપ અસ્યામસિ) પત્થરની નીચે દાખી નાખું છું. [૨]

(તે મન્યુ પાણ્યૌ પ્રપદેન ચ અમિતિષ્ઠામિ) તારા કોષને એટલી અને પથરી તેમજ ઠોકરથી ફાળી નાખું છું. (યથા મમ ચિત્તં ઉપાયસિ) જેથી તું મારા ચિત્તને અનુકૂલ થયેલ અને (અવદા- ન અવાદિયઃ) તું પાસતંત્રના વાતો કરીશ નહિ. [૩]

ક્રોધ

ક્રોધ એવો છે કે તે મનને ફાડી નાખે છે, વિગેષ ઉત્પન્ન કરે છે, અને દુઃખ વધારે છે. આ ક્રોધને મનમાંથી દૂર કરવો જોઈએ. જે સમયે ક્રોધ દૂર થઈ જશે તે રાખતે મન સાફ થઈ જશે અને પરસ્પર મેળ થવાની સંભાવના હોય છે. તેથી યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી જેમ ધનુષ્ય ઉપરથી દોરી દૂર કરે છે, તેમ માણસે ક્રોધને પોતાના મનમાં દૂર કરવો જોઈએ. ક્રોધને દૂર કરી તેને દૂર જ દાખી રાખવો જોઈએ. જેથી તે આપણા મનમાં ફરી ભરાઈ જઈ શકે નહિ. જો ક્રોધ ફરી પાસે આવવા લાગે તો તેને એવી ઠાકર મારારી કે જેથી તે ફરી પાસે આવે જ નહિ. માણસે કદિ ક્રોધના તાબે ન થવું અથવા ક્રોધનું વચન ખોલવું નહિ.

આ પ્રકારે ક્રોધને દૂર કરી શાંતિ ધારણ કરવાથી પરસ્પર મેળાપ સારો રહે છે અને સંગઠન થવાથી શક્તિ વધે છે.

અશ્વિની ઉર્ધ્વ ગતિ

કાંડ ૫, સૂક્ત ૨૭

(શ્રાવિ- વ્રહ્મા । દેવતા- અશ્વિઃ ।)

ઉર્ધ્વા અસ્ય સમિધૌ ભવન્ત્યુર્ધ્વા શુક્રા શોર્ચીવ્યયેઃ ।

દ્યુમત્તમા સુપ્રતીકઃ સર્વનુસ્તનૂનપાદસુરો ભૂરિપાણિઃ

॥ ૧ ॥

દેવો દેવેષુ દેવઃ પૃથો અનક્તિ મધ્વા ધૃતેન

॥ ૨ ॥

મધ્વા યજ્ઞં નક્ષતિ પ્રૈણાનો નરાશંસો અશ્વિઃ સુકૃદેવઃ સંવિતા વિશ્વવારઃ

॥ ૩ ॥

અચ્છાયમેતિ શવસા ધૃતા ચિદીઢાનો વહ્નિર્નમસા

॥ ૪ ॥

અશ્વિઃ સુચૌ અશ્વરેષુ પ્રપક્ષુ સ યક્ષદસ્ય મહિમાનમયેઃ

॥ ૫ ॥

અર્થ— (અસ્ય અગ્નેઃ સમિધઃ ઉર્ધ્વા ભવન્તિ) આ અશ્વિની સમિધાઓ ઉઠી હોય છે, તેમજ આ અશ્વિની (શુક્રાઃ શોર્ચીવિ ઝર્ષાઃ મધન્તિ) શુદ્ધ જ્વાલાઓ ઉઠી હોય છે. આ અશ્વિ (દ્યુમત્તમા) અત્યંત પ્રકાશવાળો, (સુ-પ્રતીકઃ સસ્ત્રુઃ) સુંદર રૂપવાળો, પુત્રો સાથે રહેનારો (તનુ-ન-પાત્, અસુ-રઃ) સરીરને પકવા ન દેનારો, જીવન આપનારો (ભૂરિ-પાણિઃ) અનેક હાથોથી એટલે જ્વાલાઓથી યુક્ત છે. [૧]

(દેવેષુ દેવઃ દેવઃ) બધા દેવોમાં અગ્નિ દેવ (મધ્વા ધૃતેન પથઃ અનક્તિ) મધુર ધૃતથી માર્ગને પ્રગટ કરે છે (૨)

(નરાશંસઃ સુકૃત્ સવિતા વિશ્વવારઃ દેવઃ અશ્વિઃ) મનુષ્યો વડે પ્રશંસિત થવા યોગ્ય, ઉત્તમ કર્મ કરનારો, પ્રેરક, બધાથી સ્વીકાર કરવા યોગ્ય દિવ્ય અશ્વિ (મધ્વા યજ્ઞં પ્રૈણાનઃ નક્ષતિ) મધુરતાથી વચને પ્રેરીત કરતો આત્મો જાય છે, [૩]

(અયં ઈઢાનઃ ધહ્નિઃ શવસા ધૃતા નમસા ચિત્) આ સ્તુતિ કરાએલો અશ્વિ, બળ, ધી અને નમનની સાથે (અચ્છાયતિ) સારી રીતે ચાલે છે. [૪]

(અશ્વરેષુ સુચુઃ પ્રયક્ષુ અશ્વિઃ) યજ્ઞમાં સુચાઓ (ચમસો) ધમ્મ કરનારો અશ્વિ હોય છે. (સઃ અસ્ય અગ્નેઃ મહિમાનં યક્ષત્) તે વજ્રમાન આ અશ્વિના મહિમાની ઉપાસના કરે. [૫]

તરી મન્દ્રાસુ પ્રયક્ષુ વસવચ્ચાર્તિષ્ઠન્વસુધાતરશ્ચ ॥ ૬ ॥
 દ્વારો દેવીરર્ન્વસ્ય વિશ્વે વ્રતં રક્ષન્તિ વિશ્વહા ॥ ૭ ॥
 ઉરુવ્યર્ચસાડ્યેર્ધામ્ના પત્યમાને ।
 આ સુધ્યન્તી યજતે ઉપાકે ઉપાસાનક્તેમં યજ્ઞમવતામધ્વરં નઃ ॥ ૮ ॥
 દૈવા હોતાર ઋર્ધ્વમધ્વરં નોડ્યેજિહ્વામિ ગૃણત ગૃણતા નઃ સ્વિષ્ટયે ।
 તિસ્રો દેવીર્વિહિરેદં સંદન્તામિહા સરસ્વતી મહી ભારતી ગૃણાના ॥ ૯ ॥
 તર્ક્ષતુરીપમન્દ્રુતં પુરુષુ । દેવં ત્વષ્ટા રાયસ્પોષું વિષ્ય નામિમસ્ય ॥ ૧૦ ॥
 વનસ્પતેડર્ષ સ્તુજા રરાણઃ । સ્મનાં દેવેભ્યો અગ્નિર્હવ્યં શમિતા સ્વદયતુ ॥ ૧૧ ॥
 અગ્ને સ્વાહા કૃણુહિ જાતવેદઃ । હન્દ્રાય યજ્ઞં વિશ્વે દેવા હુવિરિદં યુવન્તામ્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—(તરી મન્દ્રાસુ પ્રયક્ષુ) તારણ કરનારો અગ્નિ આનંદના સમયે યજન કરનારો હોય છે. (ઘસુધા-તરઃ ઘસલઃ અ અતિષ્ઠન્) ધનને અધિક ધારણ કરનારો અગ્નિ અને વસુ બધાનું અતિક્રમણ કરી રિધત થયા છે. [૬]

(અસ્ય વ્રતં દેવીઃ દ્વારઃ) તેના મનનું દિવ્ય દ્વાર અને (વિશ્વે) બધા બીજા દેવો (વિશ્વ-હા અનુરક્ષન્તિ) હમેશા અનુરક્ષતાથી રક્ષણ કરે છે. [૭]

(અગ્નેઃ ઉરુ-વ્યર્ચસા ઘામ્ના) અગ્નિના અતિ વિસ્તૃત ધામથી (પત્યમાને સુ-સુ-અવન્તી ઉપાકે યજતે) પતિક્ષપ બનાવનારી, ઉત્તમરીતીથી આલનારી, ખાસે જ રહેનારી, પરસ્પર સંગત, (ઉપાસાનક્તા નઃ) હમં અધ્વરં યજ્ઞં આ અવતાં) પ્રાતઃકાળ અને સાયંકાળ અમારા આ હિંસારહિત યજન ઉત્તમ રક્ષણ કરે. [૮]

હે (દૈવા હોતારઃ) દિવ્યહોતા ગણો ! (નઃ ઉર્ધ્વે અધ્વરં અગ્નેઃ જિહ્વા અમિગૃણત) અમારે ઉંચા યજની અમિત્રિની જીભ દ્વારા પ્રશંસા કરો અને (નઃ સ્વિષ્ટયે ગૃણત) અમારી ઉત્તમ કૃષ્ટીની માટે પ્રશંસા કરો. (હિહા સરસ્વતી ભારતી મહી) માતૃભાષા, માતૃસભ્યતા અને પોષણ કરનારી માતૃભૂમિ આ (તિસ્રઃ દેવીઃ) ત્રણ દેવીઓ (હવં વર્હિઃ સંદન્તાં) આ યજ્ઞમાં આવી બિરાજે. [૯]

(દેવ ત્વષ્ટાઃ) હે ત્વષ્ટાદેવ ! (નઃ તત્ તુરી-ર્વં અન્દ્રુતં) અમારા માટે તે ત્વરાથી રક્ષણ કરનારું અદ્વિષ્ટત (પુરુષુ રાયઃ પોષં) નિવાસ માટે હિતકારક ધન અને પ્રુષ્ટિ આપો અને (અસ્ય નામિ વિષ્ય) અને તેની અમ્ય પ્રધાને ખોલી નાખો. [૧૦]

હે વનસ્પતે ! (રરાણઃ અવસ્તુજ) દાન કરનારો તું અમને દાન કર. (શમિતા અગ્નિઃ સ્મના દેવેભ્યઃ હવ્યં સ્વદયતુ) શાંતિ સ્થાપન કરનારો અગ્નિદેવ આત્મશક્તિથી દેવોના માટે હવનીય પદાર્થોના સ્વાદ આપે. [૧૧]

હે (જાતવેદઃ અગ્ને) જ્ઞાની પ્રકાશ સ્વરૂપ દેવ ! (સ્વાહા કૃણુહિ) તું સ્વાહારૂપ થત કર. તેમજ (હન્દ્રાય યજ્ઞં) ઇન્દ્રદેવના માટે યજ કર. (વિશ્વેદેવાઃ હવં હવિઃ યુવન્તાં) બધા દેવ આ હવિ સેવન કરે. [૧૨]

યજ્ઞર્તુ મહત્ત્વ

આ સંક્રાંત યજ્ઞની પ્રશંસાપર છે. યજ્ઞયાગ કરવાથી દિવ્યલોકમાં જવાનો માર્ગ ખુલેલો થાય છે એ વાત બીજા મંત્રમાં કહી છે. જે પ્રકારે (અગ્નેઃ ઉર્ધ્વાઃ શોર્ચાંયિ) અમિત્રિની જ્વાળા ઉપર જાય છે અને કદિ નીચલી દિશામાં જતી નથી, બરાબર તેજ પ્રકારે અમિત્રિની ઉપાસના કરનારો જાજક સીધો ઉચ્ચમાર્ગે ઉચ્ચગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. યજ્ઞયાગનું આ મહાન ફળ છે.

યજ્ઞવર્હે માતૃભાષા, માતૃસભ્યતા અને માતૃભૂમિનો આદર વધે છે. કારણ કે યજ્ઞની દ્વારા તેમની સેવા કરાય છે. યજ્ઞમાં તેમના માટે અચર્યાન મળે છે. આ વાત નવમાં મંત્રમાં કહી છે.

આ સંક્રાંતમાં કહેલા અમિત્રિના વિશેષણ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. તે ગુણોનું મનન કરી તેથી ખોધિત થનારા ગુણ ઉપાસકોએ પોતાની અંદર વધારવા બેઠાં. ઉલ્લેખિતો આ સરળ માર્ગ છે.

બ્રાહ્મણ ધર્મનો આદેશ

કાંડ ૨, સૂકત ૬

(ઋષિ:- શૌનકઃ (સમ્પત્કામઃ) । દેવતા- બ્રમિ ।)

સમાસ્ત્વાય ઋતયો વર્ધયન્તુ સંવત્સરા ઋપયો યાનિ સત્યા ।

સં દિવ્યેન દીદિહિ રોચનેન વિશ્વા આ માહિ પ્રદિશ્યતેસઃ

॥ ૧ ॥

સં ચેધ્યસ્વાયિ પ્ર ચ વર્ધયેમયુર્ધ્વ તિષ્ઠ મહતે સૌમંગાય ।

મા તૈ રિપન્નપસ્ત્તારો અયે બ્રહ્માણસ્તે યશસઃ સન્તુ માન્યે

॥ ૨ ॥

ત્વામંયે વૃણતે બ્રાહ્મણા હમે શિવો ઐયે સંવરણે ભવા નઃ ।

સપત્નહામે અભિમાતિજિહ્વ સ્વે ગયે જાગૃહપ્રયુચ્છન્

॥ ૩ ॥

ક્ષત્રેણામિ સ્વેન સં રમસ્વ મિત્રેણામિ મિત્રધા યતસ્વ ।

સજ્ઞાતાનાં મધ્યમેષ્ટા રાજ્ઞામયે વિહૃયો દીદિહીહ

॥ ૪ ॥

અર્થ— હે અગ્ને ! (સમા ઋતયઃ સંવત્સરાઃ) માસ, ઋતુ અને વર્ષ, (ઋપયઃ) ઋષિઓ તેમજ (યાનિ સત્યા) જે સત્યધર્મ છે તે બધા (ત્વા વર્ધયન્તુ) તને વધારે, (દિવ્યેન રોચનેન) દિવ્ય તેજથી (સં દીદિહિ) ઉત્તમ પ્રકારે પ્રકાશિત થા અને (વિશ્વાઃ ચત્તસ્રઃ પ્રદિશઃ) બધા ચારે દિશાઓમાં (આ માહિ) પ્રકાશિત થા [૧]

હે અગ્ને ! (સં દિવ્યસ્ય) ઉત્તમ રીતે સળગી ઉઠ (ચ હમ પ્ર વર્ધય) અને એને પુષ્કળ વધાર (તેની પ્રગતિ કર) (ચ મહતે સૌમંગાય ઉચ્ચિષ્ઠ) મોટા ઐશ્વર્ય માટે ઉઠી ઉભા થા. હે અગ્ને ! (તે ઉપસત્તારા) તારા ઉપાસકો (મારિપન્) નષ્ટ ન હો અને (તે બ્રહ્માણ) તારી પાસે રહેનારા બ્રાહ્મણો (યશસઃ સન્તુ) યશથી યુક્ત થાવ. (મા માન્યે) ખીન નાહ [૨]

હે અગ્ને ! (હમે બ્રાહ્મણાઃ ત્વા વૃણતે) આ બ્રાહ્મણો તારો સ્વીકાર કરે છે. હે અગ્ને ! (ન સંવરણે શિવ ભવ) અમારા સ્વીકારમાં તું શુભ થા, હે અગ્ને ! (સપત્નહા અભિમાતિજિત્ ભવ) વૈરીઓનો નાશ કરનારો તેમજ અભિમાનીઓને છતાનારો તું થા તેમજ (અ-પ્રયુચ્છન્) બૂલ ન કરતા (સ્વે ગયે જાગૃહિ) પોતાના ધરમાં નશ્વત રહ. [૩]

હે અગ્ને ! (સ્વેન ક્ષત્રેણ) પોતાના ક્ષાત્ર તેજથી (સં રમસ્વ) ઉત્તમ પ્રકારથી ઉત્સાહિત થા હે અગ્ને ! (મિત્રેણ મિત્રધા યતસ્વ) પોતાના મિત્રની સાથે મિત્રની રીતીથી વ્યવહાર કર. હે અગ્ને ! (સજ્ઞાતાનાં મધ્યમે સ્યા) સખતીઓની મંડળીમાં મધ્યસ્થાને બેસનારો બની (રાજ્ઞાં વિહૃયઃ) ક્ષત્રિયોની વચ્ચે પણ વિશેષ આદરથી બોલાવવા યોગ્ય બની (હહ દીદિહિ) અહીં પ્રકાશિત થા. [૪]

ભાવાર્થ— હે તેજસ્વી ક્ષત્રકુમાર ! મહિના, ઋતુ અને વરસ એટલે કાલ, ઋષિઓ એટલે તત્ત્વદર્શી વિદ્વાન અને જે બધા સત્યધર્મ નિયમ છે તે બધા તને વધારે. આ પ્રકારે દિવ્ય તેજથી તું યુક્ત બની, બધી દિશાઓમાં પોતાનો પ્રકાર પ્રસરી દે (૧)

તેજસ્વી બની તું આ બધાને વૃદ્ધિ ગત કર અને મોટું સૌભાગ્ય એટલે કે ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરવાની તૈયારી કરી, ઉઠી ઉભો થઈ ન. અને તારા કારણે તારા સાથીદારો દુર્દશાને કદિ પ્રાપ્ત ન થાવ એટલું જ નહિ પરંતુ તારા સ બધામાં આવનારા જ્ઞાનીઓ યશથી યુક્ત બને, અને તારા સાથી દુર્દશામાં નબ અને તારી બલના કારણે ખીન લોક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી નબ એમ કદિ ન બને (૨)

આ જ્ઞાનીઓ તારો સન્માનથી સ્વીકાર કરે છે, માટે ઉગ્રશય વિચાર સંપન્ન થા તારા જે દુરમનો જ અને જે તારી માથે સ્પર્ધા કરનારા છે, તેમને છતી તું આગળ વધ અને કદિ બૂલ ન કરતા પોતાના સ્થાનમાં નશ્વત રહે (૩)

પોતાનું બધ વધારી દુર્વેશા ઉત્સાહ ખાસલ કરે. મિત્રની સાથે મિત્રના જેવો સરળ વ્યવહાર કર, પોતાની ભતિમાં પ્રેમુખ રથાને બેસવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર. એટલું જ નહિ પણ ચાલ લોકો પણ તને સવાહ લેવા આદરથી બોલાવે એવી તું પોતાની ચોખ્ખા વધાર અને અહીં તેજસ્વી બન (૪)

અતિ નિહો અતિ સુધોઽત્યર્ચિતીરતિ દ્વિપઃ ।

વિશ્વા હ્યગ્રે દુરિતા તર ત્વમથાસ્મમ્યં સહર્ષીરં રયિં દાઃ

॥ ૫ ॥

અર્થ— હે અગ્ને ! (નિહઃ અતિ) પાપી વૃત્તિઓનું અતિક્રમણ કર. (દ્વિપઃ અતિ) દ્વેષ કાવેનું અતિક્રમણ કર. હે અગ્ને ! (ચિશ્વા દુરિતા તર) બધી પાપવૃત્તિઓને પાર કર. (અથ ત્વં) અને તું (અસ્મમ્યં) અમારા બધાના માટે (સહર્ષીરં રયિં દાઃ) વીરપુરુષોના સાથે રહેનારું ધન આપ. [૫]

બાહ્યાર્થ— મારામારીના અથવા ધાતધાતના કાવ દૂર કર નારાક અથવા હિંસાવૃત્તિ દટાવી નાંખ. પાપવાસનાઓને પોતાના મનથી દૂર કર. દ્વેષ કાવેને પાસે આવવા દેતો નહિ. તાત્પર્યે બધી હીન વૃત્તિઓને પાર જઈ પોતે પોતાને પવિત્ર બનાવ અને અમારા માટે એવી સંપત્તિ લાવો કે જેની સાથે હમેશા વીરભાવ જાળવ હોય (૫)

બ્રાહ્મણ ધર્મનો આદેશ

અગ્નિનું સ્વરૂપ

અથર્વવેદ કાંડ ૧ સુ. ૭ ની ટીકા વખતે ' અગ્નિ કોણુ છે ' ? આ પ્રકરણમાં અગ્નિપદ બ્રાહ્મણ એટલે જાની પુરુષનું વાચક છે આ વાત વિશેષ સ્પષ્ટ કરી હતી. વાચકોએ કૃપા કરી તે પ્રકરણ અહીં અવશ્ય જોવું. તે પ્રકરણથી અગ્નિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થશે. ત્યાર પછી અગ્નિનું વર્ણન કરતાં આ સૂક્તના જે શબ્દ પ્રયોગ છે તેનો વિચાર જોઇએ—

૧ હે અગ્ને ! રવં સજાતાનાં મધ્યમેષ્ટાઃ રાક્ષાં વિહવ્યઃ રુદ્ર વીવિદિ । (મં. ૪)

' હે અગ્ને ! તું પોતાની જાનીના મધ્યસ્થાનમાં એસવાની યોગ્યતા ધારણ કરનારો અને રાક્ષસદારાજાઓ દ્વારા વિશેષ આદરથી બોલાવવા યોગ્ય બની અહીં પ્રકાશિત થા. '

આ વાક્ય આ મંત્રમાં જ નહિ પણ આ સૂક્તમાં પ્રતિપાદન કરાએલો અગ્નિ કેવળ દેવતા જ નહિ પણ મનુષ્યસ્વ છે એ વાત સિદ્ધ કરે છે. ' સ્વજાતીમાં સજામાં પ્રમુખ-સ્થાનમાં એસનારો (સજાતાનાં મધ્યમેષ્ટાઃ) ' આ શબ્દ તો નિઃસંશય તેનું મનુષ્ય હોવું પુરવાર કરે છે. તેમજ આજ મંત્રના (રાક્ષાં વિહવ્યઃ) રાજાઓ અથવા ક્ષત્રિયો વડે વિશેષ પ્રકારથી બોલાવવા યોગ્ય ' આ શબ્દો તેનું ક્ષત્રિય જાતિથી ત્રિજ જાતિયત્વ હોવું પણ અંશમાનયો સચિત્ત કરે છે. ક્ષત્રિય જાતિથી કિલ બ્રાહ્મણ, વેશ્ય, શૂદ્ર અને નિષાદ આ ચાર જાતિઓ છે. શું કદિ ક્ષત્રિય પોતાનાથી

નિચક્ષી જાતીના સહસા એવો આદર કરી શકે છે ? આ મંત્રનું મનન કરવાથી અહીં તેનો સંભવ કેમપણ છે કે જ્યાં જેનું વર્ણન થયું છે તે બ્રાહ્મણ વર્ણનો મનુષ્ય જ હોવો જોઈએ. એટલે જ્યાં સૂક્તનો અગ્નિ શબ્દ બ્રાહ્મણ વાચક છે. આ વાત અથર્વવેદ પ્રથમ કાંડના સૂક્ત ૭ ની ટીકામાં બતાવી હતી. અને તેજ વાતની સિદ્ધતા આ સૂક્તના આ વાક્ય દ્વારા થઈ છે આ પ્રકારે અહીં તો અગ્નિ શબ્દ બ્રાહ્મણનો વાચક છે, અથવા એમ કહેવું વધારે સત્ય થશે કે બ્રાહ્મણકુમારનો વાચક છે. બ્રાહ્મણકુમારને આ સૂક્ત દ્વારા બોધ આપ્યો છે. વેદમાં અગ્નિ દેવતાની સૂક્ત દ્વારા બ્રાહ્મણ-ધર્મ અને ઇન્દ્ર દેવતાની સૂક્તો વડે ક્ષત્રિયધર્મ વિશેષમાં બતાવ્યો છે, આ વાત વાચકોએ આ સમય સુધી કેટલીકવાર જોઈ હશે. તેથી હવે આ વિષયમાં વધારે કહેવાની આવશ્યકતા નથી. હવે અગ્નિ શબ્દનો આ કાવ બ્યાનમાં ધારણ કરી આ સૂક્તના વાક્યો જુઓ.—

દીર્ઘ આયુષ્ય

૧ હે અગ્ને ! ત્વા સમાઃ ક્રતવઃ સં વત્સરાઃ વ વર્ચયન્તુ— હે બ્રાહ્મણ કુમાર ! હે બાલક ! મહિના, ત્રણ સંવત્સર, તારું સંવર્ધન કરે એટલે ઉત્તમ દીર્ઘ આયુષ્યથી યુક્ત થાવ. યોગદિ સાધનો વડે એવો પ્રયત્ન કર કે તારું જીવન દિવસે દિવસ, માસે માસ, ત્રણ પછી ત્રણ અને વરસ, પછી વરસ આ પ્રકારે વધતું રહે. (મં. ૧)

જ્ઞાન પ્રાપ્તિ

૨ ક્રપયઃ ત્વા ઘર્ઘ્યન્તુ- ઋષિઓ વિદ્યાના ઉપદેશથી તને વધારે, એટલે ઋષિપ્રણાલી અનુસાર અધ્યયન કરતો તું જાની થા. (મં. ૧)

સત્યનિષ્ઠા

૩ યાનિ સત્યાનિ તાનિ ત્વા ઘર્ઘ્યન્તુ । -જે બધા સત્ય મૂર્ખનિયમો છે તે બધા તને વધારે, એટલે તું સત્ય-મૂર્ખનિયમોનું ઉત્તમ પ્રકારે પાલન કર અને સત્યતાના બળથી બળવાન થા, સત્યપાલનથી આદિમક બળ વધે છે. (મં. ૧)

પોતાનું તેજ વધારવું

૪ દિવ્યેન રોચ્ચેન સ દીદિહિ- દિવ્યતેજથી પ્રથમ પોતે પ્રકાશમાન થા. ઉપરના પહેલાં ત્રણ ઉપદેશ દ્વારા ત્રણ બળ વધારવાની સૂચના મળી છે. (૧) દીર્ઘજીવન અને આરોગ્યસંપન્ન શરીર વડે શારીરિક બળ, (૨) ઋષિ-પ્રણાલીથી અધ્યયન દ્વારા જ્ઞાનનું બળ અને (૩) સત્યપાલન વડે આદિમક બળપ્રાપ્તિ થાય છે. આ ત્રણે મળી જે તેજ થાય છે તેને દિવ્યતેજ કહે છે. આ દિવ્યતેજ પ્રથમ પોતાની અંદર વધારવું જોઈએ, તેથી આ દિવ્યતેજ બીજાને આપવાનો અધિકાર પોતાની અંદર આવી શકે છે. (મં. ૧)

તેજનો પ્રકાશ

૫ વિશ્વાઃ ચત્વઃ પ્રદિશઃ આમાહિ- બધી બાજુથી ચારે દિશા પ્રકાશિત કરો. ઉપર કહેલા ત્રણ તેજોથી પોતે યુક્ત થઈ ચારે દિશામાં રહેનારો માણસ ત્રણ દિવ્યતેજોથી યુક્ત બનશે પોતે તેજસ્વી થવા પછી બીજાને પ્રકાશિત કરવું જરૂરી છે, એટલે પોતે દીર્ઘજીવન મેળવી અને બળવાન બની તેની સિદ્ધિના રસ્તા બીજાને બતાવવા, પોતે જાની બની બીજાને જાની બનાવે અને પોતે સત્યનિષ્ઠાથી આદિમક શક્તિથી યુક્ત બની બીજામાં આદિમક બળ વધારે.

૬ સં દ્યૌસ્વ હમં પ્રગર્ઘ્ય ચ- પોતે પ્રદીપ્ત બની એને પણ વધારો, પ્રથમ પોતે પ્રદીપ્ત થતા રહે અને પછી બીજાને પ્રદીપ્ત કરો. (મં. ૨)

ઐશ્વર્ય પ્રાપ્તિ

૭ મદતે સાંમગાય ડહિષ્ઠ- મોટા ઐશ્વર્ય માટે ઉઠા ઉઠા પાવ. એટલે મોટું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે આવશ્યક

પુરુષાર્થ પ્રયત્ન કરવાના ઉદ્દેશથી પોતે પોતાને હંમેશા ઉત્સાહિત અને સિદ્ધ રાખે. (મં. ૨)

સ્વપક્ષીયાની ઉત્પત્તિ

૮ તે ડપસત્તાર- મા રિપન્- તારો આસરો-સદારો લેનારા ખરાબ અવસ્થામાં ન પડે. તારો પક્ષ લેનારાઓની, તારા અનુયાયિઓની, તારી પાછળ આવી કાપ કરનારાઓની અવનતિ ન થાય. તું એવા પ્રયત્ન કર કે જેથી તારા અનુયાયિઓ દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થાય નહિ. (મં. ૨)

૯ તે વ્રહ્માણ યશસઃ સન્તુ અય્યે મા- તારી સાથે રહેનારા જાનીઓના યશસ્વી અને, અન્ય ન થાય. એટલે તારી સાથે રહેનારા લોકો યશના ભાગીદાર અને પણ એમ કદિ ન થાય કે તારા સાથી લોકો તારી ક્ષતિના કારણે સંકટમાં પડે, અથવા તારી બૂલના કારણે તારા પ્રતિપક્ષીઓ સુખ ભોગવતા રહે તારી બૂલનો લાભ દુશ્મનો ન ઉઠાવે માટે સાવધાનીથી પોતાનું કાપ કરતો તું પોતાના પક્ષના લોકોનું યશ વધાર. (મં. ૩)

૧૦ હમે વ્રાહ્મણાઃ ત્વાં વૃણ્ણે । નઃ સંઘરણે શિવઃ મવ- આ જાનીતને સુટે છે, આ સુટણીના કારણે તું બધાને કલ્યાણકારક થા. તું હંમેશા જનતાનું કલ્યાણ કરનારો બન જેથી બધા જાનીશોક વિશ્વાસપૂર્વક તારા જ સ્વીકાર કરશે. જનતાને દિનકારી બની તું જનતાને વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કર. (મં. ૩)

૧૧ સવત્નહા અમિમાતિજિત્ત્વ મવ- પ્રતિપક્ષીઓના પરાજય કર એટલે તું તે વિરોધીઓને પોતાના ઉપર આક્રમણ કરવા ન દે. (મં. ૩)

પોતાના ઘરમાં જાગૃત રહેવું

૧૨ અપ્રયુચ્છન સ્થે ગયે જાગૃહિ- ઠાંઠ પછી બૂલ ન કરતા પોતાના ઘરમાં જાગૃત રહે. પોતાનું ઘર " શરીર, ઘર, સમાજ, જ્ઞાન, રાષ્ટ્ર " એટલી મર્યાદા સુધી વિસ્તૃત છે પ્રત્યેક ઘરમાં જાગૃત રહેવું અત્યાવશ્યક છે. ઘરના સ્વામી જે જાગૃત ન રહ્યો તો યાત્રુ ઘરમાં ધુસી જશે અને સ્વામીને જ ઘરમાંથી કાઢી મૂકશે. માટે પોતાના ઘરનું રક્ષણ કરવાના ઉદ્દેશથી ઘરના સ્વામીએ હંમેશા જાગૃત રહેવું જોઈએ. (મં. ૩)

ઉત્સાહથી પુરુષાર્થ

૧૩ સ્વેન ક્ષત્રેણ સંરમસ્વ- પોતાના ક્ષાત્રતેજથી

ઉત્સાહપૂર્વક પુરુષાર્થનો આરંભ કર. શત્રુનો પ્રતિકાર કરવા પોતાનામાં બળ વધારી તે બળથી પોતાના પુરુષાર્થનો આરંભ કર. (મં. ૪)

મિત્રભાવ

૧૪ મિત્રેણ મિત્રઘાતયતસ્વ- મિત્રની સાથે મિત્રની જેમ સમાન વ્યવહાર કર. મિત્રની સાથે કપટ કરતો નહિ. (મં. ૪)

૧૫ સજ્ઞાતાનાં મચ્ચમેષ્ટાઃ ભવ- સ્વજાતીઓ વચ્ચે એટલે પ્રમુખ સ્થાનમાં બેસવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કર. એટલે સ્વજાતીમાં નારી યોગ્યતા હીન ન સમગ્રજ. સ્વજાતી તાર નામ આદરપૂર્વક લે. (મં. ૪)

૧૬ રાજાં વિદ્વદ્વઃ દોદિહિ- ક્ષત્રિયો અથવા ગણની સભામાં વિશેષ આદરથી બોલાવવા લાયક બન અને પ્રકાશિત થા. એટલે કેવળ પોતાની જાતીમાં જ આદર પ્રાપ્ત કરવો એટલે પુરતી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈએમ ન માનવું. પણ રાજબના વ્યવસ્થા કરનારા ક્ષત્રિયો પશુ તને આદરથી બોલાવે એટલી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કર. (મં. ૪)

મિત્રવૃત્તિઓની મુદારણા

૧૭ નિહઃ સુઘઃ મલિચીઃ દ્વિપઃ અતિતર- અગ્રે કરવાની શક્તિ, હિંસાનો ભાવ, પાપ વાસના અને દ્વેષ કરવાની સ્વભાવ દૂર કર. એટલે આ દુષ્ટ મનોભાવનાઓને દૂર કર અને પોતે પોતાને તેઓથી દૂર રાખ (મં. ૫)

૧૮ વિમ્બા દુરિતા તર- બધાં પાપ ભાવોને દૂર કર. પાપ વિચારોથી પોતે પોતાને દૂર રાખ. (મં. ૫)

૧૯ દ્વં સજ્ઞવીરં રયિં અસમ્યં દાઃ- હું પીરભાવથી કુદા ધન અમને બધાને આપ. એટલે અમે ધન પ્રાપ્ત કરીએ અને સાથે સાથે ધનના રક્ષણ કરવાની શક્તિ પણ ઉત્પન્ન કરીએ. દરેક માણસે ધન કમાવું અને તે ધન રક્ષણ કરવા બળ પણ વધારવું; નહિ તો જરૂર તે બળના અભાવે પ્રાપ્ત કરાએલું ધન પાસે રહેશે નહિ.

આ સૂક્તમાં ઝોગણીસ વાક્યો છે. દરેક વાક્યનો ભાવાર્થ ઉપર આપ્યો છે. હવે તેનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરવાની જરૂરી નથી. વાચક થોડું મનન કરશે તો તેમને આ સૂક્તનો દિવ્ય ઉપદેશ તત્કાળ ખ્યાનમાં આવશે. આ સૂક્તનું પ્રત્યેક વાક્ય ખ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

અન્યોક્તિ અર્થકાર

અર્થનું વર્ણન અથવા અર્થની પ્રાર્થના કરવાના બદલામાં ચી બ્રાહ્મણકુમારને ઉત્તરિતો ઉપદેશ કેવા અપૂર્વ પ્રકારે આપ્યો છે, આ વેદની અર્થકારિક વર્ણન કરવાની શૈલી વાચક અહીં જોઈ શકે છે. અહીં અન્યોક્તિ અર્થકાર છે. અર્થને ઉદ્દેશીને બ્રાહ્મણકુમારને ઉત્તરિતો ઉપદેશ આપ્યો છે.

શાની મનુષ્યની હૃદયવેદીમાં જે અર્થ બળતો રહે છે, તે આ સૂક્તમાં વાચકાએ જોવો. જો આ સૂક્તના અર્થ શબ્દનો અન્યોક્તિ વડે બોધ થનારો અર્થ સારી પેઠે ખ્યાનમાં ન આવે તો સૂક્તનો અર્થ સારી રીતે સમજાશે નહિ, અને જે કેવળ આગ અથવા બળવાનો ભાવ અહીં સમજાશે તે તો આ સૂક્તથી પ્રાપ્ત થતો યોગ્ય ભાવ કદિ મળતો શકશે નહિ.

અરણ્યી અર્થની ઉત્પત્તિ

જે અરણ્યીઓ- લાકડાના ધસરાથી અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. યજ્ઞમાં તે પ્રકારે અર્થ ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થકારથી (અધર ઝરણ) નીચેનું લાકડું ત્રી રૂપ અને (ઉત્તર ઝરણ) ઉપરનું લાકડું પુરુષરૂપ માનવામાં આવે છે. અને આ અરણ્યીઓથી ઉત્પન્ન થનારો અર્થ પુત્રરૂપ મનાય છે. આ અર્થકારથી જોતાં અર્થ પુત્રરૂપ છે.

(ઉપરનું લાકડું)
ઉત્તર અર્થી (પુત્ર)
અર્થ (પુત્ર)

અધર અરણ્ય (નીચેનું લાકડું) માતા

જો આ સૂક્તમાં સામાન્યતઃ બાળકોને અર્થરૂપ માનવામાં આવે અને તે બધાને આ સૂક્તમાં ઉત્તરિતો માર્ગ બતાવ્યો છે એમ માનવામાં આવે તો પશુ સામાન્ય રીતે ચાલી શકે. પણ ખાસ કરી અહીંના ઉપદેશ બ્રાહ્મણકુમાર માટે છે. તેનું કારણ શર્યાં જ બતાવ્યું છે.

[સૂચના— યજુર્વેદ અષ્ટપાદ ૨૭ માં આ સૂક્તના પાંચ મંત્રો ૧-૩, ૫, ૬, આ અનુક્રમથી આવ્યા છે. કેટલાક સમ્બંધોના પાઠ ભિન્ન છે, તો પશુ અર્થમાં વિશેષ ભિન્નતા નથી તેથી તેનો વિચાર અહીં કરવાની જરૂર નથી]

શાપને પાછો કાઢવો

કાંડ ૨, સૂક્ત ૭

(શ્રુતિ:— અર્થ:— ૧ દેવતા— મંપડ્યં, આયુઃ, વનસ્પતિઃ ।)

અધદ્વિષ્ટા દેવજાતા વીરુચ્છંપથયોર્પની । આપો મલંમિત્વ પ્રાણૈશ્ચીત્સર્વાન્મચ્છુપથાં અર્ધિ ॥ ૧ ॥

યથ્ સાપત્તઃ શપથો જામ્યાઃ શપથયથ યઃ । બ્રહ્મા યન્મેન્યુતઃ શપાત્સર્વં તન્નો અધસ્પદમ્ ॥ ૨ ॥

દિવો મૂલમર્વતતં પૃથિવ્યા અધ્યુચ્ચતમ્ । તેનં સહસ્રકાળેન પરિં જઃ પાહિ વિશ્વતઃ ॥ ૩ ॥

પરિ માં પરિં મે પ્રજાં પરિં જઃ પાહિ યદ્વનમ્ ।

અરાતિનોં મા તારીન્મા નંસ્તારિપુરમિમાંતયઃ ॥ ૪ ॥

સારમેતુ શપથો યઃ સુહાર્તેનં નઃ સહ । ચર્ષુર્મન્ત્રસ્ય દુર્હર્દિઃ પૃથીરપિં શૃણીમસિ ॥ ૫ ॥

અર્થ— (અધ-દ્વિષ્ટા) શાપનો દૂષ કરનારી, (દેવ-જાતા) દેવોની દ્વારા ઉત્પન્ન થએલી (શપથ-યોર્પની વીરુત્) શાપને દૂર કરનારી ઔપધિ (સર્વાન્ શપથાન્) બધા શાપોને (મત્) મારાથી (અધિ-પ્ર અનૈશ્ચીત્) ધોષ નાખે છે. (આપઃ મલં દ્વ) પ.થી જેમ મળે ધોષ નાખે છે. [૧]

(યઃ ચ સાપત્તઃ શપથઃ) જે સપત્નોનો શાપ, (યઃ ચ જામ્યાઃ શપથઃ) અને જે બીએ આપેલો શાપ તેમજ (યત્ બ્રહ્મા મન્યુતઃ શપાત્) જે બ્રહ્માની ક્રોધથી શાપ આપે છે (તત્ સર્વં નઃ અધસ્પદં) તે બધું અમારાથી નીચે આશું નાપ. [૨]

(દિવઃ મૂલં અવતતં) ઇસોક્રમાંથી જડ નીચે આવ્યું છે અને (પૃથિવ્યાઃ અધિચ્ચતં) પૃથ્વી ઉપર પ્રસરેલું છે, (તેનં સહસ્રકાળેન) તે હજારો કોડવાળાથી (નઃ વિશ્વતઃ પરિપાહિ) અમારું આરો તરફથી રક્ષણ કર. [૩]

(માં પરિપાહિ) આરું રક્ષણ કર (મે પ્રજાં પરિપાહિ) મારા સંતાનોનું રક્ષણ કર. (નઃ યત્ ઘનં પરિપાહિ) અમારું જે ધન છે, તેનું રક્ષણ કર. (અરાતીઃ નઃ મા તારીત્) અનુહર શત્રુ અમારાથી આગળ ન નાપ, અને (અમિમાત યઃ નઃ મા તારિતુ) દુષ્ટ દુર્જન અમને પાછળ ન રાખે. (શપથઃ ઘતારં યતુ) શાપ આપનારની પાસે પાછો આસ્યો નાપ. (યઃ સુહાર્તઃ તેનં સહ નઃ) જે ઉત્તમ હૃદયવાળો છે તેની સાથે અમારી મિત્રતા થાય. (ચર્ષુઃ મંત્રસ્ય દુર્હર્દિઃ) આંખ વડે દુષ્ટ પ્રશારો આપનારા દુષ્ટ મનુષ્યની (પૃથોઃ અપિ શૃણામસિ) પાંતિગીએ પણ અમે તોડી નાંખીએ છીએ. [૪-૫]

બાવાર્થ— આ વનસ્પતિ શાપરત્તિને દસાવનારી દિવ્યભાવોને વધારનારી, ક્રોધથી શાપ આપવાની પ્રવૃત્તિને ઓછી કરનારી, આ ઔપધિ શાપ આપવાના ભાવને અમારાથી દૂર કરે જેમ આગી મળે દૂર કરે છે. (૧)

શાપન બાધઓથી, બંદેનોથી, સી પુરોષોથી અથવા ચિદ્વાન્ મનુષ્યના ક્રોધથી જે શાપ આપાય છે તે આથી દૂર થાય (૨)

આ વનસ્પતિનું મૂળ તો ઇસોક્રમાંથી અહીં આવ્યું છે, જે પૃથ્વી ઉપર ઉત્યું છે, આ સદસ્ર કોડોવાળી વનસ્પતિથી અમારો બચાવ બધા પ્રકારે થાય. (૩)

મારું, મારા સંતાનનું તેમજ આરું ધન ઐશ્વર્ય વગેરેનું આથી સંરક્ષણ થાય અમારા શત્રુ અમારા બધાની આગળ ન વેરે અને અમે તેમની પાછળ ન રહી જઈએ. (૪)

શાપ આપનારાઓની જાગે તેનો શાપ પાછો આર્યો નાપ. જે સારા હૃદયવાળો માણસ છે, તેની જેટ અમારી મિત્રતા થાય જે આંખોથી આગળ ઘસારા કરી હમરો પેલા કરનારા દુષ્ટ હૃદયના મનુષ્યો છે તેમને અમારાથી દૂર રહીએ છીએ. (૫)

શાપને પાછો કાઢવો

શાપનું સ્વરૂપ

શાપને બધા જાણે છે. ગાળો આપવી, રડાઈ-રોડાઈના બીજાના નાશ થવાની વાત કહેવી, ખરાબ શબ્દો ઉચ્ચારવા, વગેરે બધી ધૃષ્ટિત વાતો આ શાપમાં આવી જાય છે. જે પ્રકારે સાધારણ સ્ત્રી પુરુષ ગાળો આપે છે, તે પ્રકારે વિદ્યા યુક્ત મનુષ્ય પણ શ્રીસે યાય ત્યારે ખરાબ શબ્દો બોલી જાય છે. આ બધી ક્રોધની લીલા છે. જો ક્રોધ જતો રહે અને તેની જગ્યાએ વિચારી શાંત સ્વભાવ આવી જાય તો શાપ આપવાની જ્ઞતિ હટી જશે. માટે આ સૂક્તમાં ‘સહસ્રકાણ્ડ’ નામની વનરપતિની પ્રશંસા કરતાં સુચંદ્રે છે કે આ વનરપતિના પ્રયોગથી શાપ આપવાની કોધીજ્ઞતિ દૂર કરી શકાય.

દૂર્વાનો ઉપયોગ—સહસ્રકાણ્ડ વનરપતિનું પ્રસિદ્ધ નામ દૂર્વા છે. જ્યાં પાણી હોય છે તે સ્થાને તેની પુષ્કળ જ્ઞપતિ થાય છે. દરેક કાષ્ટકર્મથી એટલે સાધાર્મથી તે વધતી રહે છે. પિત્તરોગ, મૂત્તરોગ, અસ્તકની અશાંતિ, માથાની ગર્મી, ઉન્માદ રોગ વગેરે ઉપર તે ઉત્તમ છે. તેના સેવનથી ક્રોધ શાંત પડે છે. તેના રસ છાશ અને ખડી સાકરની સાથે પીવાય છે. અથવા ગાવના તાળ દૂધમાં પણ પીવાય છે. માથું દુખતું હોય તો તે સમયે તેને વાટી તેનો જાડો લેપ માથા પર કરવાથી માથાનો દુઃખાવો, ગર્મી મટી જાય છે. તેથી આ સૂક્તમાં કહ્યું છે કે આ વનરપતિ શાપ આપવાની ક્રોધજ્ઞતિને કમી કરે છે અથવા તેના સેવનથી ક્રોધજ્ઞતિ ઓછી થાય છે.

પ્રથમ મંત્રમાં તેના વર્ણન પ્રસંગે ‘અઘ-દ્વિષ્ટા’ “પાપના દૈવ કરનારી” આ વાત સ્પષ્ટ જાણવી રહી છે કે આ દૂર્વા પાપપ્રજ્ઞતિને પણ રોકે છે એટલે બીજા હિન્દિયોથી ચનારા પાપો તેના સેવનથી કમી થઈ જાય છે. મન શાંત થવાથી બીજા હિન્દિયો ઉન્મત્ત થતા નથી આ તાત્પર્ય અહીં લેવું જોઈએ. કામ, ક્રોધ વગેરે દોષ તેના સેવનથી કમી થાય છે. માટે સંયમ કરવાની ઇચ્છા કરનારાએ તેનું સેવન કરવું. મન અને હિન્દિયોની મહીનજ્ઞતિને તે દૂર કરે છે. તેનું સેવન કરવાની રીતો પુષ્કળ છે. તેનું તેલ અથવા કૃત જનાવી માથા ઉપર ધસવામાં આવે છે રસ પીવામાં આવે છે. લેપ ઉપરથી કરાય છે. આ પ્રકારે વૈદ્યોએ એના વધારે વિચાર કરી શકે છે.

તે પાપ વિચારને મનમાંથી દૂર કરે છે, મનને શાંત કરે છે, મનનો મેલ દૂર કરે છે, પહેલા અને બીજા મંત્રનો એજ આશય છે. શાપ આપવો, ગાળો ભાંડવી વગેરે વાચ્યાની મહીનતાથી જે દોષ ઉત્પન્ન થાય છે, તે એના પ્રયોગથી મારા પગ નીચે દબાઈ જાય. એટલે તે દોષોનો પ્રભાવ મારી ઉપર ન પડે. આ બીજા મંત્રનો આશય છે. બીજાએ ગાળ ફીધી શાપ આપ્યો તો પણ તેના પરિણામ મારા ઉપર મારા મન ઉપર ન થાય અને મારા મનમાં તેનો વિચાર કદિ ન આવે. એવા આશય પગ નીચે દબાઈ જવાનો છે.

ત્રીજા મંત્રમાં આ વનરપતિ સ્વર્ગમાંથી અહીં આવી છે અને જુમિમાંથી ઉગી છે તે પ્રથમ કલા મુજબ મનને શાંતિ આપી તે વડે મારું રક્ષણ કરે એવી પ્રાર્થના છે.

ચોથા મંત્રમાં પોતાનું, પોતાના સંતાનોનું અને પોતાનું ધન-ઐશ્વર્યનું રક્ષણ તેનાથી થાય એવી પ્રાર્થના છે અને શત્રુ પોતાનાથી આગળ ન વધે, તેમજ પોતે શત્રુઓની પાછળ ન રહી જાય આ ઇચ્છા પ્રગટ કરી છે. તેનું ચોક્કસ સ્પષ્ટીકરણ થતું જરૂરી છે.

મનોવિકાસોથી હુર્ન—કામક્રોધ વગેરે ઉન્મત્તજનના વનારી પ્રજ્ઞતિઓ જો સંયમમાં ન રખાય તો અનેક સંકટો લાવે છે અને મનુષ્યનો નાશ તેના પરિવારની સાથે કરે છે. એકજ કામના કારણે કેટલાક કુટુંબો પાપમાત્ર થયા છે અને સમય પર એક ક્રોધ સ્વાધીન ન રહેવાથી કેટલાક કુટુંબો માટીમાં મળી ગયા છે, તેમજ બીજા હીન મનોજ્ઞતિ, એના કારણે કેટલાયે મનુષ્યોનો નાશ થયો છે. તેનું વાચકોએ મનન કરવું અને મનમાં સમજવું કે મનની અસંયમિત જ્ઞતિઓ મનુષ્યનો કેવો નાશ સર્જે છે. જો આ ઓષધિ મનને શાંત કરી શકે છે તો તેના વડે પરિવાર અને ધન-દૈવતની સાથે મનુષ્યનું રક્ષણ કેમ કરી થઈ શકે છે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

તેના પ્રયોગથી મન શાંત થાય છે. ઉજાગરું નથી અને મન સુવિચાર પૂર્ણ થવાથી મનુષ્ય આપત્તિઓમાંથી બચી જાય છે. અને તે કારણે મનુષ્ય પોતાનું, પોતાના જાતનાનું અને પોતાના ઐશ્વર્યનું રક્ષણ કરી શકે છે.

જો મન પૂર્ણ સુવિચારી થાય તો યોગ્ય સમયે યોગ્ય

કર્તવ્ય કરનારો માણસ ઉત્તિ પામે છે, આગળ વધે છે, પણ જે માણસ અશક્ત, ચચલ અને પ્રભુમ્ધ મનો શક્તિઓના છે તે કેટકેકાલે ભૂલે કરે છે, અને પતન પામે છે આ પ્રકારે તે પાછળ પડતો જાય છે અને તેના પ્રતિપક્ષીઓ તેને પાછો મૂકી આગળ વધી જાય છે પણ જે માણસ મનનો સચમ કરે છે, મનને ઉછળવા દેતો નથી, કામ ક્રોધ, વગેરેને અર્પણથી વધારે વધના દેતો નથી તે કર્તવ્ય કરવાના સમયે ભૂત કરતો નથી, તે માટે હમેશા પ્રતિપક્ષીઓને પાછળ રાખી પોતે આગળ વધતો જાય છે એવા મનનો આ આશય વાચકોએ જોઈ તે ઉપર પુષ્કળ વિચાર કરવો

શાપને પાછો કાઢવો

પાંચમાં મંત્રમાં નણ ઉપદેશ છે અને આ સૂક્તમાં ઉડી દૃષ્ટિ જોવાના તેજ છે, સ પૂર્ણ સૂક્તમાં આજ મંત્ર ધણે ઉત્તમ ઉપદેશ આપે છે જુઓ—

શાપચઃ શસ્ત્ર વતુ (મ ૫)

“ શાપ શાપ આપનારની પાસે પાછો આવ્યો જાય ” ગાળો ગાળો આપનારની પાસે પાછો ચાલી જાય તે કેવી રીતે પાછો ચાલી જાય છે તે એક માનસશાસ્ત્રના મહાન શક્તિશાળી નિયમનો ચમત્કાર છે મન એક મહાન શક્તિશાળી વિદ્યુત છે મનના ઉચ્ચ, નીચ, સારા, નહારા વિચાર આ વિજળીના ઓછાવતા ક પ-આદેશનો છે “ આ ક પ જ્યાં પહોંચ્યા મારે મોકલ્યા છે ત્યાં પહોંચી જો લીન ન થાય તો કૃતકાર્ય ન થયા; તેથી તે તેજ ગતિથી મોકલનારની પાસે પાછા આવે છે અને તેજ શક્તિથી તે મોકલનારનો નાશ કરે છે. ” આ માનસશાસ્ત્રનો ચમત્કાર છે અને ગાળ યા શાપ આપનારે આ નિયમનું અવરમ મનન કરતું જોઈએ તેનો વિચાર એવો છે—

૧ એક ‘ જ ’ માણસે ગાળો અથવા શાપ અથવા કૃષ્ટ છત્તા ‘ ક ’ નો નાશ કરવાની પ્રમણ છત્તાથી ‘ ક ’ પાસે મોકલી આપ્યા.

૨ જો ‘ ક ’ પછી સધારણ મનોશક્તિવાળો મનુષ્ય તો તેના મન ઉપર તેનો પરિણામ થઈ તેનું મન સુમ્ધ જનરો અને તે પછી પાછો ‘ જ ’ ને ગાળો અથવા શાપ અથવા નાશક કૃષ્ટ છત્તા બોલવા લાગશે

આ પ્રકારે એકબીજાના શાપ પરસ્પર ઉપર જતા લાગરો

તો બંનેના મન સરખી રીતે દોષિત અને સમાન રીતે પતિત પણ થશે પણ—

૩ જો ‘ ક ’ ઉચ્ચ શક્તિ મનોશક્તિવાળો હોય તો ‘ જ ’ પાસેથી આવેલી નીચ મનોશક્તિના ક પનોને પોતાના મનમાં રહેવા રચાન આપશે નહિ તેથી આધાર ન મળવાના કારણે તે વિકારના ભાન પાછા ફરે છે અને મોકલનાર માણસ ‘ જ ’ પાસે સીધા જાય છે, અને તેનું મન મગ્નત વ હોવાથી ત્યાં તેમને રચાન પ્રાપ્ત થાય છે

આ પ્રકારે કુરિયાર પાછા જવાના કારણે ચમત્કાર એમ બને છે કે પ્રથમથી કુરિયાર મોકલનાર ‘ જ ’ નો બમણો નાશ થાય છે. પ્રથમ જ્યારે કુરિયાર નિર્માણ થયા ત્યારે તેનું નુકસાન થયું હતું જ અને આ પ્રકારે કુરિયારોને બહાર રચાન ન મળવાથી તે જ્યારે તેની પાસે પરત આવે છે ત્યારે તેમનો સ્વીકાર ચનાથી તેનો ફરી વિનાશ થાય છે. એકજ પ્રકારના કુરિયાર એ વખત તેના મનમાં આવવાથી અને તે ઉપર આધાર કરી જવાથી તેનું બમણું નુકસાન થાય છે. પણ જે સજ્જન શક્તિથી પોતાની જ દર સમતા ધારણ કરી બહારના કુરિયાર પોતાના મનમાં આવે તો પછી તેમને રિયર થવા દેતો નથી પાછા મોકલે છે તે પોતાનું મન વધારે સુદૃઢ બનાવે છે તેથી તે શક્તિ મનુષ્યનું કલ્યાણ થાય છે.

વાચકો આ ઉપરથી જાણી ગયા હશે કે ખરાબ વિચારોની લહેરો અથવા મોંઘાં પાછા મોકલવાથી પોતાની ઉત્તિ કેરી રીતે થાય છે, અને પ્રતિપક્ષો એટલે દુરમન કે વેરીનો બમણો નાશ અથવા અવનતિ થયા કારણે થાય છે. આ પાંચમાં મંત્રમાં તેજ કારણ કહ્યું છે કે, જો કામને પોતાની ઉત્તિ સાધવાનાં છત્તા હોય તો, કે તેણે ‘ શાપ પાછો ફેરવવાની વિદ્યા ’ અવસ્થા જાણવી જોઈએ પોતાના મનને સુદૃઢ અને પવિત્ર બનાવવાનો આ એકજ છનાજ છે વાચકોએ આનો પુષ્કળ વિચાર કરવો અને શાપ પાછો ફેરવવાનો ધણે ઉડા અભ્યાસ કરવો. તેમજ પોતે પણ કઈ કોઈને કંઈ કારણે શાપ અથવા ગાળો ન આપવી અથવા ખરાબ વિચારો ન મોકલવા કારણ કે જે તે કુરિયારો પાછા આવી જશે તો દુરમન કરના આપણું પોતાનું વધારે નુકસાન કરશે વાચકો મન શાંતિનો આ નિષ્કમ સ રીતે ધ્યાનમાં રાખો. આ નિષ્કમ આ પાંચમાં મંત્રમાં પ્રથમ ચરણથી મુલ્યવેતો છે જે તેને સારી રીતે અમજશે તેજ પોતાનું કલ્યાણ સાધ્ય કરશે

યોગ્ય મિત્ર—રોગી કોની જોડે સાધથી તે વિષે ઉપદેશ પામ્યા મંત્રના બીજા ચરણમાં આપ્યો છે—જુઓ, ‘યઃ સુહાર્દ્દ તેન નઃ સહ । (મં. ૫)’ જે ઉત્તમ હૃદયવાળો છે તેની સાથે અમારી મિત્રતા થાય. ઉત્તમ હૃદયવાળાની સાથે મિત્રતા કરવાથી, ઉત્તમ હૃદયવાળાઓની સંગતમાં રહેનારી મન શાંતિ, ગંભીર અને પ્રસન્ન રહે છે; અને ઉપર કહ્યા મુજબ શાપ પાછો મોકલવાની શક્તિ પણ સંજનન સંગતીથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આપણાં માટે એવા સુયોગ્ય મિત્ર યોગ્યતા નોંધએ જે મનુષ્ય હૃદય મંગલ વિચારોથી પરિપૂર્ણ હોય.

દુષ્ટ હૃદય—જે દુષ્ટ હૃદયના માણસો હોય તેમની સંગતિથી અગણિત હાનિઓ થાય છે. દુષ્ટ માણસો કાંઈ કાંઈ વખત ખરાબ શબ્દો બોલે છે, શાપ આપે છે, ગાળો આપે છે, હીન અર્થવાળા કડવા વેણુ સંભળાવે છે, હાથઅથવા અંગ વિશેષથી ખરાબ બાવના પ્રસાર કરે છે. તેમજ (**ચક્ષુઃ+મંત્રઃ**) આંખની હલચલથી એવા પ્રસાર કરે છે જેમનો હેતુ ઘણો ખરાબ હોય છે. આ આંખના પ્રસાર કાંઈ વખતે એટલા ખરાબ છે કે તેમના મહાન્ ભય કરે પરિણામો આવે છે. તેમનો પરિણામ પણ શાપ જેવો હોય છે. તેથી કાંઈ માણસો એવા દુષ્ટ ભાવ પોતાના હૃદયમાં પેદા થવા દેવા નહિ. કોઈ દુષ્ટ મનુષ્ય એવા દુષ્ટ પ્રસાર કરે તો તેને મદદ ન કરવી અને હરેક પ્રકારે પોતે પોતાને આ દુષ્ટજ્વલથી બચાવે. આંખના પ્રસાર પણ કાંઈ દુષ્ટ હેતુથી ન કરવા. જે મનુષ્ય દુષ્ટ હોય તેમની સોખતમાં ન રહેવું; અને હંમેશા સારી સોખત રાખવી. તે વિષે આ મંત્રભાગ જુઓ—

ચક્ષુર્મયસ્ય હૃદાર્દઃ પૃષ્ઠીરપિ ઋણીમસિ । (મં. ૫)

“આંખના ખરાબ પ્રસાર કરનારાઓની પીઠ તોડી નાંખીએ છીએ. ” એટલે જે માણસ આ પ્રકારે ખરાબ ભાવ પ્રગટ કરે છે તેનો પીછો કરી તેને દૂર નસાડી મૂકવા જોઈએ. તેમને પોતાની પાસે રાખવા ન જોઈએ અથવા પોતે તેમની સંગતિ—સાથમાં ન રહેવું. આ ઉપદેશ મહામુદ્દ્ય છે, વાચકો નેત્રું રમણ કરે ખરામ સોખતથી માણસ ખરામ થાય છે અને સારી સંગાથથી સારો બને છે. તે કારણે કહિ ખરામ સોખતમાં ન ફસાવવું, પણ સારો સહવાસમાં હંમેશા રહેવું અને ઉપર કહ્યા મુજબ ખરામ વિચારોને પોતાના મનમાં રચાન ન આપવું, તેમજ વિચારો ખરામ હોય તો ને દૂર કરવા. એવા જોઈ બ્યવહાર કરવાથી માણસ હંમેશા ઉન્નતિના રસ્તે આગળ વધતો જાય છે.

સૂક્ષ્મતા બે ભાગ—આ સૂક્ષ્મતા બે ભાગ છે. પહેલા ભાગમાં પહેલા ચાર મંત્ર છે, જેમાં ઓપણિ પ્રયોગથી મનને સ્થોભરિત કરવાની સૂચના આપી છે. આ બાલસાધન છે. બીજા વિભાગમાં એકલો પચિમે મંત્ર છે, જેમાં કુસંગતિમાં ન ફસવા અને સુસંગતિમાં રહેવાનો ઉપદેશ છે અને સાથે સાથે પોતાના મનને પવિત્ર રાખવું, તેમજ મનમાં આવેલા ખરામ વિચારોને તેજપણે પાછા ફેરવવા વિષે મહત્વપૂર્ણ ઉપદેશ છે. સારાંશ, આ ઉપદેશનું સ્વરૂપ આમ છે જે આ સૂક્ષ્મતા ઉપદેશ વાચકો મનનપૂર્વક અપનાવશે તો તેમની મનઃશક્તિ સુધરશે, તેમાં કાંઈ શંકા નથી. વાચકોએ આ સૂક્ષ્મતા સાથે પહેલા કાંડના ૧૦, ૩૧ અને ૪૪ આ ત્રણ સૂક્ષ્મતા જોવા.

હૃદય રોગ અને કમળાની ચિકિત્સા

(ઋષિઃ— ઋણા । દેવતા— સૂર્યઃ, હરિમા, હરોમઃ ।)

કાંડ ૧, સૂક્ષ્મ ૨૨

અનુ સૂર્યમુદયતાં હૃદયોતો હરિમા ચં તે । ગો રોહિતસ્ય વર્ણેન તેન ત્વા પરિં દધ્મસિ ॥ ૧ ॥

અર્થ— હે (**હૃદ-યોતઃ** **ચ હરિમા**) તારું હૃદય બળવું અને તેનો ખીજો રંગ (**સૂર્ય** અનુ **ઉદયતામ્**) સૂરજની પાછળ ચાલ્યું જાય. (**ગો રોહિતસ્ય તેન વર્ણેન**) સૂરજ અથવા ગાયની તેલાલ રંગથી (**ત્વા પરિં દધ્મસિ**) તને સર્વ પ્રકારથી હજપુટ કરીએ છીએ. [૧]

ભાવાર્થ— તારો હૃદય રોગ અને કમળોરોગ સૂરજના કિરણો જોડે સંપર્ક સાધવાથી ચાલ્યો જશે. લાલ રંગની ગાયો અને સૂરજના લાલ કિરણો હોય છે તે દ્વારા તારું આરોગ્ય થઈ શકે છે. (૧)

૪ । અર્થ. ભાગ ૫ ।

પરિં ત્વા રોહિતૈર્વર્ણદીર્ઘાયુત્વાયં દધ્મસિ । યથાયમરૂપા અસદથો અહરિતો મુવન્ત ॥ ૨ ॥
 યા રોહિર્ણદૈવત્યાંઙે ગાવો યા ઉત રોહિર્ણાઃ । રૂપંરૂપં વયોવ્યસ્તાભિદ્વા પરિં દધ્મસિ ॥ ૩ ॥
 શુકેષુ તે હરિમાર્ણં રોપણાકાસુ દધ્મસિ । અથો હારિંદ્રવેષુ તે હરિમાર્ણં નિ દધ્મસિ ॥ ૪ ॥

અર્થ— (રોહિતૈઃ વર્ણઃ) લાલરંગી (ત્વા) તને (દીર્ઘાયુત્વાય પરિં દધ્મસિ) દીર્ઘજીવન માટે તને ઘેરીએ છીએ (યથા) જેમ (અયં) આ (અ-રૂપા અસત્) નિરોગી બની જાય અને (અ-હરિતઃ મુવન્ત) કમળા રંગીથી મુક્ત થઈ જાય. [૨]

(યાઃ વેવત્યાઃ રોહિર્ણાઃ ગાવઃ) જે દિવ્ય લાલ રંગની ગાયો છે (ઉત યાઃ રોહિર્ણાઃ) અને જે લાલરંગના કિરણો છે (તામિઃ) તે વડે (રૂપં રૂપં) સુંદરતા અને (વયઃ વયઃ) ઉંમરની અનુસાર (ત્વા પરિં દધ્મસિ) તને ઘેરી રાખીએ છીએ. [૩]

(તે હરિમાર્ણં) તારા કમળા રંગને (શુકેષુ રોપણાકાસુ ચ) પોપટ અને નવા નાના છોડવાનાં રંગમાં (દધ્મસિ) ધારણ કરીએ છીએ. (અથો) અને તે (હરિમાર્ણં) નારું ફીકુંપણું અને (હરિંદ્રવેષુ) શીલી વનસ્પતિમાં (નિદધ્મસિ) મુકીએ છીએ. [૪]

ભાવાર્થ— લાલરંગના પ્રયોગથી દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. કમળો દૂર થાય છે અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. (૨) લાલરંગની ગાયો અને લાલરંગના સૂરજના કિરણો દિવ્ય ગુણોથી મુક્ત હોય છે. રૂપ અને શક્તિની અનુસાર તેમની દ્વારા રોગ સામે થાય છે દૂર થાય છે. તેઓથી રોગોને ધેરાવવા લેઈએ. (૩) આ લાલરંગની ચિકિત્સામાં રોગીનું પીછું પકડું તેમજ ફીકું પકડું દૂર થશે અને તે લીલા પળીએ અને વનસ્પતિઓમાં જઈ વારસાવ કરશે. એટલે રોગીની પાસે ફરી આવશે નહિ. (૪)

હૃદય રોગ અને કમળાની ચિકિત્સા

વર્ણચિકિત્સા

આ સૂક્ત ' વર્ણચિકિત્સા ' નો મહત્વપૂર્ણ ઉપદેશ આપી રહ્યું છે. માણસને હૃદયરોગ અથવા કમળા નામનો રોગ કદ-પીડા આપે છે. અપચન, પેટના વિકાર, તમાકુ ખાવી, દારૂ પીવી વગેરે તેના અનેક કારણો છે, જે કારણે હૃદય ઉત્પન્ન થાય છે. જીવાનીમાં વીધું હોવાના કારણે પણ હૃદયનો વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. તે રોગોના કારણે માણસ ક્રૂર, નિરતેજ, ફીકો, દુબળો અને દીન બને છે. તેથી તે રોગોને દૂર કરવાનો ઉપાય આ સૂક્તમાં વેદ બતાવે છે. સૂરજના લાલ કિરણો વડે તેમજ લાલ ગાયો વડે ચિકિત્સા કરવાથી ઉપર કહેલા દોષો દૂર થાય છે અને સારું આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

સૂરજ કિરણો વડે ચિકિત્સા

સૂરજના કિરણોમાં સાત રંગ હોય છે. અથવા રંગીન કાચથી આપણે જોઈએ તો રંગના કિરણો મેળવી શકાય. ઉદાહરણ હિલ ઉપર આ કિરણો પડવાથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, અને રોગો દૂર થાય છે. આ રંગીન સૂરજના કિરણોનું રનાન કહેવાય છે. તે ઉદાહરણ શરીરે જ કરવું જોઈએ. હૃદયમાં નળીયાની જગ્યાએ લાલ કાચ ચૂકવાથી નીચે જોરડામાં લાલ કિરણો પ્રાપ્ત થઈ શકે. તે કિરણોમાં ઉદાઝે શરીરે સુવાથી આ ચિકિત્સા સાધ્ય થઈ શકે છે.

જે પ્રકારે ઉપર કહેલા રોગોમાં લાલકિરણો વડે ચિકિત્સા થાય છે તેમ બીજા રોગોમાં બીજા રંગની ચિકિત્સા થવી સંભવનીય છે. તેથી સારા વૈદોએ આ બાબતના વધુ

પ્રયોગ કરી નક્કી કરવું અને તેનો લાભ જનતાના રોગ નિવારણ આપી જનતાને સુખી કરવી.

ધારણ કરવાનો વિધિ

સૂરજના કિરણોમાં ' પરિધારણ કરવાના વિધિ ' નું મહત્વ છે. આ સૂત્રમાં ' પરિદ્વક્ષમસિ ' શબ્દ ચાર વાર આવ્યો છે, ' નિદ્વક્ષમસિ ' એક વખત અને ' દ્વક્ષમસિ ' શબ્દ એક વખત આવ્યો છે. ' ચારે તરથી ધારણ કરવું, આ લાવ આ શબ્દો વડે પ્રગટ થાય છે. શરીરને વીટીને ચારે બાજુથી ધારણ કરવું એવો લાવ ' પરિદ્વક્ષમસિ ' શબ્દમાં છે. જેમ તળાવમાં દ્વાવાથી તળાવના પાણીથી આપા શરીરનું ધારણ થાય છે તે પ્રકારે લાલકિરણો ઓરડામાં લઇ તેમાં ઉષ્ણા શરીરે બધા શરીરના અવયવો ઉલટાવી પલટાવી ફેરવવા જોઈએ, એમ લાલકિરણોનું સ્નાન, અથવા તેમનું પરિધારણ કરવું તેનો તાત્પર્ય છે.

૧ રોહિતૈઃ ઘર્ષેઃ પરિદ્વક્ષમસિ (મં. ૨)

૨ લીર્ણાચુસ્વાય પરિ દ્વક્ષમસિ (મં. ૨)

૩ મો રોહિતસ્ય ઘર્ષેન ત્વા પરિ દ્વક્ષમસિ (મં. ૧)

૪ તામિષ્ઠ્વા પરિદ્વક્ષમસિ । (મં. ૩)

આ બધા મંત્રભાગ સૂરજકિરણોનું સ્નાન એટલે ' પરિ-ધારણ ' કરવાનું વિધાન કહી રહ્યા છે. રોગીને ઉષ્ણા શરીરે પ્રથમ કલા સુખ્ય ઓરડામાં લાલકિરણો પાટી તેમાં બેસાડવાથી તે લાલ સૂરજકિરણોનું ધારણ થઇ શકે છે. અને તેથી આરોગ્ય, દીર્ઘજીવન તેમજ બલપ્રાપ્તિ પણ થઇ શકે છે. બીજા રોગો દૂર કરવા બીજા રોગોના ઉપયોગની યોજના વૈદ્યોની શ્રદ્ધા ઉપર આધારિત છે.

રૂપ અને બળ

રૂપ અને બળની અનુસાર આ ચિકિત્સા, આ સૂરજ-કિરણોનું સ્નાન અથવા પરિધારણ વિધિ કરવા યોગ્ય સચના ત્રીજા મંત્રના ઉત્તરાર્ધમાં વાયકોને જોવા મળશે રૂપનો અર્થ શરીર સૌંદર્ય, શરીરનો રંગ અને શરીરની સુકુમારતા છે. જે શરીર ગોરા રંગનું હોય, જે નાજુક હોય તે તે માટે ઠેકઠું કિરણ સ્નાન આપવું, તે માટે સવારના કાગલ કિરણોનો ઉપયોગ કરવો. બપોરનો કઠોર સૂરજ પ્રકાશ નાપરવો, વગેરે બાબતોનો વિચાર કરવાનું કામ વિચિત્ર તરોનું છે. જે મજાનુ કાળા શરીરવાળા હોય તેમના માટે જુદો જાતનું કિરણ સ્નાન હોવું જોઈએ તે દેખીતું છે. તેમજ જે દર્બેશ તાપમાં કામ કરનારા હોય છે તેમના માટે અને જે કાચમ

ધરમાં બેસી રહેનારા છે તેમના માટે આ કિરણ સ્નાનનું પ્રમાણ જુદું હોવું જોઈએ. એવા વિચારોનું નામ છે, ' રૂપ અને વયની અનુસાર ' પરિધારણ કરવું. (રૂપં રૂપં વયોઘયઃ) આ પ્રમાણ કહેનારા મંત્રભાગ અર્થત મહત્વનો છે. રોગીનું કઠોર અથવા નાજુક શરીર, રોગીનો રંગ, તેની રહેણીકરણી, તેની ઉંમર, જીવન પદ્ધતિ, તેમજ તેની શારીરિક શક્તિ આ બધાનો વિચાર કરી કિરણ સ્નાનની યોજના કરવી જોઈએ. નહિ તો નાજુક પ્રકૃતિવાળાઓને વધારે કિરણસ્નાન મળવાથી આરોગ્યના અલે રોગી અવસ્થા પેદા થાય. અથવા કઠોર પ્રકૃતિવાળાઓને પુરતા પ્રમાણમાં સ્નાન ન મળવાથી યોગ્ય પરિણામ આવશે નહિ. આ દૃષ્ટિએ ત્રીજા મંત્રનો ઉત્તરાર્ધ પુષ્કળ મનન કરવા જોવો છે.

રંગીન ગાયના દૂધથી ચિકિત્સા

આ સૂત્રમાં રંગીન ગાયના દૂધથી રોગીની ચિકિત્સા કરવાનો વિધિ પણ કહ્યો છે. ગાયો સફેત, લાલ, કાળી, કાખરચિત્રી (કપિલા), બદામી, કથ્થાસ એમ જુદા જુદા રંગોની હોય છે. સૂરજના કિરણો ગાયની પીઠ ઉપર પડે છે અને તે કારણે રંગબેદની અનુસાર તેના દૂધ ઉપર પરિણામ થાય છે. સફેત ગાયના દૂધનો પરિણામ કાળી ગાયના દૂધથી બિમ હશે. એમ લાલ, પીળી, કાખરચિત્રી ગાયોના દૂધને પરિણામ અલગ અલગ થશે. રંગચિકિત્સાનું તત્ત્વ માનવાથી આવા પરિણામ માનવા જ પડશે તેથી જ આ સૂત્રમાં ' રોહિણીઃ ગાયઃ ' લાલ ગાયોનું દૂધ તેમજ બીજા ગોરસોના ઉપયોગ હલ્લોગ અને કુમળા આ બે રોગોને હટાડવા કરવો એમ કહ્યું છે. આ વિધાન મનન કરવા જેવું છે. તેથી ધણો બોધ પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેના મનનના કારણે બીજા રોગો માટે બીજા ગાયોના ગોરસોના ઉપયોગ કરવાનો ઉપદેશ પણ પ્રાપ્ત થશે. રંગચિકિત્સાનું તત્ત્વ ગોદુગ્ધ ચિકિત્સાના માટે નક્કી થઇ શકશે બંનેમાં તત્ત્વ એકજ છે.

પરેજ

સૂરજ ચિકિત્સાની સાથે ગોરસ સેવનની પરેજ પાળવા-થી વધારે લાભ થવો સંભવનીય છે એટલે લાલ રંગના કિરણો ધારણ કરવાની સાથે લાલ ગાયોના દૂધનું સેવન કરવું વગેરે પ્રકારનું પથ (પરેજ) સમજ લેવું.

આ પ્રકારે આ સૂત્રનો વિચાર કરવાથી વાયકોને પુષ્કળ લાભ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે.

બંને મૂત્રાશય

કાંડે ૭, સૂક્ત ૯૬

(શ્રવિઃ- કપિજલઃ । દેવતા- વયઃ)

અસંદન્ગાવઃ સદનેડપત્તદ્વસતિં વયઃ । આસ્થાને પર્વતા અસ્થુઃ સ્થામ્નિ વૃકાવંતિષ્ટિપમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ— (ગાવઃ સદને અસવન્) ગાયો ગોશાળામાં બેસે છે, (વયઃ વસતિં અપત્ત) પંખીઓ માળામાં બેસે છે. (પર્વતાઃ આસ્થાને અસ્થુઃ) પર્વતો પોતાના સ્થાનમાં સ્થિર છે તે પ્રકારે (સ્થામ્નિ વૃકો અતિષ્ટિપં) સુદૃઢ સ્થાને બંને મૂત્રાશયને સ્થિર કરે છે. [૧]

શરીરમાં બંને બાજુએ બે મૂત્રાશય છે તે સુદૃઢ સ્થાન પર છે. તેમને સારી અવસ્થામાં રાખવાથી શરીરની તંદુરસ્તી સચવાય છે. આ બંને અવયવો શરીરમાંનું ઝેર દૂર કરે છે. તેથી તેમને સારી અવસ્થામાં રાખવા એ મનુષ્યનું કાર્ય છે. ઇદિયસંપત્તિ તે બંને સારી અવસ્થામાં રહે છે અને પોતાનું કાર્ય કરવામાં સમર્થ બને છે.

વનસ્પતિ

કાંડે ૩, સૂક્ત ૧૮

(શ્રવિઃ- અથર્વા । દેવતા- વનસ્પતિઃ ।)

દ્વમાં ચંનામ્બોર્ષધિં વીરુધાં ચલંવત્તમામ્ । યયાં સપત્નીં વાઘતે યયાં સંવિન્દતે પતિમ્ ॥ ૧ ॥

ઉત્તાનપૂર્ણે સુમગે દેવજૂતે સહસ્વતિ । સપત્નીં મે પરાં પુદુ પતિં મે કેવલં કૃધિ । ॥ ૨ ॥

નહિ તે નામં જગ્રાહ નો અસ્મિન્નમસે પતૌ । પરામેવ પરાવતે સપત્નીં ગમયામાસિ ॥ ૩ ॥

ઉત્તરાહમ્તર ઉત્તરેદુત્તરામ્યઃ । અધઃ સપત્નીં યા મમાર્ધરા સાર્ધરામ્યઃ ॥ ૪ ॥

અહમંસ્મિ સહમાનાથો ત્વમંસિ સાસહિઃ । ઉમે સહસ્વતી ભૂત્વા સપત્નીં મે સહાવદૈ ॥ ૫ ॥

અર્થ— (દ્વમાં ચલંવત્તમાં વીરુધાં ઔર્ષધિં ચનામિ) આ બળશાળી ઔર્ષધિ વનસ્પતિને હું ખોદું છું. (યયા સપત્નીં વાઘતે) જે વડે શોકયને હતાવવામાં આવે છે અને (યયા પતિં સંવિન્દતે) જેથી પતિને પ્રાપ્ત કરાય છે. [૧]

હે (ઉત્તાનપૂર્ણે સુમગે દેવજૂતે સહસ્વતિ) વિસ્તૃત (મેટી) પાંદડાવાળી ભાગ્યશાળી, દેવોને જેનું સેવન કર્યું છે એવી બળશાળી ઔર્ષધિ ! (મે સપત્નીં પરાપુદુ) મારી સાવકી (શોકય) ને દૂર કર અને (મે કેવલં પતિં કૃધિ) પતિ મારો એકલીના બની રહે તેમ કર. [૨]

હે સાવકી સ્ત્રી ! (તે નામ નહિ જગ્રાહ) તારું નામ પણ મેં લીધું નથી હવે તું (અસ્મિન્ પતૌ નો રમસે) આ પતિમાં રમભાણ ચક્રમ નહિ. હવે હું (પરાં સપત્નીં પરાવતે ગમયામાસિ) બીજી શોકયને દૂર કરું છું. [૩]

હે (ઉત્તરે) શ્રેષ્ઠ ગુણોવાળી ઔર્ષધિ ! (અહં ઉત્તરા) હું અધિક શ્રેષ્ઠ છું (ઉત્તરામ્યઃ દત્ત ઉત્તરા) શ્રેષ્ઠો. મારી પણ હું શ્રેષ્ઠ છું. (મમ યા અધરા સપત્નીં) મારી જે નીચ શોકય છે (સા અધરામ્યઃ અધરા) તે નીચથી નીચ છે. [૪]

(અહં સહમાના અસિ) હું વિજયી છું અને હે ઔર્ષધિ ! (અથો ત્વં સાસહિઃ અસિ) તું પણ વિજયી છે. (ઉમે સહસ્વતી ભૂત્વા) આપણે બેઉ બળશાળી બની (મે સપત્નીં સહાવદૈ) મારી સપત્નીને છતી લપટું. [૫]

અમિ તેડઘાં સહમાનામુપ તેડઘાં સહીંયસીમ્ ।

મામનુ પ્ર તે મનો વ્તસં ગૌરિવ ધાવતુ પથા વારિવ ધાવતુ

॥ ૬ ॥

અર્થ— (તે અમિ સહમાનો અર્થ) તારી આરો તરફ આ વિજયી વનરપતિને મે રાખી છે, (તે ઉપ સહીયસીં અર્થ) તારી નીચે આ જયશાળીની વનરપતિને રાખી છે. હવે (તે મનઃ માં અનુપ્રધાવતુ) તારું મન મારી પાછળ દોડે (ગૌઃ વત્સં હવ ધાવતુ) જેમ માથ વાછરડા તરફ દોડે છે અને (વાઃ હવ પથા) જેમ પાણી પોતાના રરતે દોડે છે. [૬]

સાવકાપણનો ભયંકર પરિણામ

આ સૂક્તનો અર્થ સુખોષ હોવાથી ભાવાર્થ આપવાની જરૂર નથી.

અનેક પત્નીઓ કરવાથી ધરમાં કલહ કલેશ થાય છે. સાવકુપણું ઉત્પન્ન થવાથી ઓઝોમાં પરસ્પર દ્વેષ વધે છે. સંતતિમાં યજ્ઞ તે જ કલહામિ વધે છે. તેથી એવા પરિવારમાં સુખ મળતું નથી. આ વાત આ સૂક્તમાં કહી છે. આ સૂક્તનો મુખ્ય તાત્પર્ય આ જ છે કે કોઇ માણસે એકથી વધારે પત્ની ન કરવી જેથી ધરમાં સાપત્ન ભાવનાખીજ વાંધે નહિ.

જે ધરમાં પુરુષ એકથી વધારે લગ્ન કરે છે ત્યાં દ્વેષામિ સળગે છે અને તેને કોઇ ઓલવી શકતું નથી. ત્યાં ઓઝોમાં ક'કાસ, કલહ, કલેશ અને તે કારણે અંતે પુરુષોમાં પશુ કલહ થાય છે, છેવટે તે કુટુંબનો નાશ થાય છે.

શોક્યનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન ઓઝો કરે છે અને તે કારણે એઆખરૂ થાય છે. આ આપત્તિ મટાડવા માટે એક પત્નીવ્રતનું આચરણ કરવું આ એકમાત્ર ઉપાય છે.

ઔપધિ

કાંડ ૮, સૂક્ત ૭

(ઋષિઃ- અપર્વા । દેવતા-ઐવજ્યં, આયુષ્યં, ઓવધયઃ ।)

યા વૃષ્ણવો યાર્થ શુક્રા રોહિણીરુત પૃથ્વયઃ ।

અસિક્તનીઃ કૃષ્ણા ઓપધીઃ સર્વા અચ્છાવદામસિ

॥ ૧ ॥

ઘ્રાયન્તામિમં પુરુષં યક્ષ્માદિવેપિતાદધિ ।

યાસાં ઘૌપિતા પૃથિવી માતા સમુદ્રો મૂલં ઘીરુષાં વમૂવ

॥ ૨ ॥

અર્થ— (યાઃ) જે ઔપધિઓ (વૃષ્ણવઃ) પોપણ કરનારી (યાઃ ચ શુક્રા) જે વીર્ય વધારનારી (રુત-રોહિણી) અને જે વધારનારી તેમજ (પૃથ્વયઃ) જે વિવિધ રંગવાળી (અસિક્તનીઃ કૃષ્ણાઃ ઓપધીઃ) શ્યામ, કાળી ઔપધિ છે (સર્વાઃ અચ્છા અ વદામસિ) તે પધાને ખાસ કરીને અમે જોવાવીએ છીએ. [૧]

(હમં પુરુષં) આ માણસને (દેવ-હપિતાત્ યક્ષ્માત્) દેવે પ્રેરેલા રોગથી (ઘધિઘ્રાયન્તાં) ખચાવે. (યાસાં ઘીરુષાં) જે ઔપધિઓનું (ઘૌઃ પિતા પૃથિવી માતા સમુદ્રઃ મૂલં) શુદ્ધોત્તે પિતા પૃથ્વી માતા અને દરીઓ જડ (વમૂવ) થયો છે. [૨]

ભાવાર્થ— કેટલીક ઔપધિઓ પોપણ કરનારી, કેટલીક વીર્ય વધારનારી, અને કેટલીક રોગમાં માંસ ભરનારી છે. આ વિવિધ રંગ રૂપવાળી, શ્યામ અને કાળી છે તેમનો ઔપધિપ્રયોગમાં ઉપયોગ થાય છે. (૧)

ઔપધિઓ ભૂમિ પર ઉગે છે અને તેમનું રક્ષણ આકાશમાંના સૂર્ય વગેરે થી થાય ॥ આ ઔપધિઓ જળ, વાયુ વગેરે દેવોના પ્રકોપથી યનાસ રોગોથી બચાવે છે (૨)

આપો અગ્રં દિવ્યા ઓપધયઃ । તાસ્તે યક્ષમેનસ્યૃમ્મજ્ઞાદક્ષાદનીનશ્ચન ॥ ૩ ॥
 પ્રસ્તુજતી સ્તુમ્બિનીરેકશુક્લાઃ પ્રતન્વતીરોપધીરા વંદામિ ।
 અંશુમતીઃ કાઙ્કિનીર્યા વિશાંસા હ્રયામિ તે વીરુષો વૈશ્વદેવીરુગ્રાઃ પુરુષજીવનીઃ ॥ ૪ ॥
 યદ્વઃ સહઃ સહમાના વીર્યૃ યષ્ઠ વો વલંમ્ ।
 તેનેમમસ્માધક્ષમાત્પુરુષે મુશ્વતૌપધીરયો કુળોમિ મેપજમ્ ॥ ૫ ॥
 જીવલો નંવારિપાં જીવન્તીમોપધીમહમ્ ।
 અરુન્ધતીમુન્નયન્તીં પુષ્પાં મધુમતીમિહ હુવેડસ્મા અરિષ્ટાતાયે ॥ ૬ ॥
 હહા ચન્તુ પ્રચેતસો મેદિનીવર્ચસો મમ । યથેમ પારયામસિ પુરુષં દુરિતાદધિ ॥ ૭ ॥

અર્થ— (આપઃ અગ્રં) પાણી સુખ્ય છે અને (ઓપધયઃ દિવ્યાઃ) ઔપધિઓ પણ દિવ્ય છે. (તાઃ તે પનસ્યં યક્ષમે) તે તારા પાપથી ઉત્પન્ન રોગોને (અંગાત્ અંગાત્ સનીનશ્ચ) અંગપ્રત્યંગોમાંથી નાશ કરે છે. [૩]
 (પ્રસ્તુજતીઃ) વિશેષ વિસ્તારવાળી (સ્તુમ્બિનીઃ) ગુચ્છવાળી (એક શુક્લાઃ) એક પડવાળી, (પ્રતન્વતીઃ) પુષ્કળ પ્રસરનારી (ઓપધી આધ્યામિ) ઔપધિઓને હું બોલાવું છું (ચે વીરુષઃ વૈશ્વદેવીઃ) જે ઔપધિઓ વિશેષ દેવી શક્તિથી યુક્ત (હ્રયાઃ પુરુષજીવની) પ્રભાવયુક્ત અને મનુષ્યનું જીવન વધારનારી છે. [૪]
 હે (સહમાનાઃ ઔપધીઃ) રોગનાશક ઔપધિઓ ! (યત્ વઃ સહઃ) જે તમારું સામર્થ્ય છે. (યત્ વઃ વઃ વીર્યં વલં) અને જે વીર્ય અને બળ છે (તેન હમં પુરુષં) તે વડે આ પુરુષને (અસ્માત્ યક્ષમાત્ મુશ્વત) આ રોગથી બચાવે. (અથો મેવજં કુળોમિ) અને હું હવા બનાવું છું. [૫]
 (જીવલો જીવન્તી નવારિપાં) જીવન આપનારી અને હાની ન કરનારી (અરુન્ધતીં) જીવનમાં રૂકાવટ ન કરનારી (ઉન્નયતીં મધુમતીં) ઉઘાડનારી મધુર (પુષ્પાં ઓપધીં) ફૂલોવાળી ઔપધિને (હહા અહૈ અરિષ્ટાતાયે અહં હુવે) અહીં તેને આરોગ્ય પ્રાપ્તિ માટે હું બોલાવું છું. [૬]
 (પ્રચેતસઃ મમ વચસઃ) રાત્રી એવા મારા વચનોથી (મેદિનીઃ હહા આયન્તુ) પ્રુષ્ટિકારક ઔપધિઓ અહીં આવી ન્ય. (યથા) જેથી (હમં પુરુષં) આ માણસને (દુરિતાત્ અધિ પારયામસિ) પાપના દુઃખરૂપ ભોગથી પાર કરું છું. [૭]

ભાવાર્થ— સુખ્ય ઔપધિ પાણી છે. ઔપધિઓ પણ દિવ્ય વીર્યયુક્ત છે. આ વનસ્પતિઓ પાપથી ઉત્પન્ન થનારા બધા જ રોગોથી બચાવે છે. (૩)
 કેટલીક ઔપધિઓ ધળી પ્રસેરે છે, કેટલીક ગુચ્છવાળી હોય છે, કેટલીક સિંગડા જેવી કૂચા ફૂટેલી હોય છે, કેટલાકને પાંચો વિસ્તાર હોય છે. તે બધાની પ્રશંસા આણુવેદ પ્રયોગમાં થાય છે. આ વનસ્પતિઓ અનેક દિવ્યશક્તિથી યુક્ત હોય અને મનુષ્યનું જીવન દીર્ઘ કરે છે. (૪)
 ઔપધિમાં જે સામર્થ્ય, વીર્ય અને બળ છે તેથી આ મનુષ્યને આ રોગ દૂર થઈ જાય. તેના માટે આ હવા બનાવી છે. (૫)
 જીવનરક્ષિત વધારનારી, દીર્ઘજીવન આપનારી, ઉજીવ ન કરનારી, શરીર નબળાઈમાં રૂકાવટ ન કરનારી, શરીરની સુસ્થિતિ વધારનારી, મધુર શરિપાક વાળી, ફૂલોવાળી ઔપધિ આ પ્રકારની ઔપધિઓ આ માણસના આરોગ્ય માટે હું લાઉં છું. (૬)
 મારા કહેવા મુજબ આ બધી ઔપધિઓ મળી આ મનુષ્યને નિરોગી બનાવે. તેને આ રોગ પાપાચરણથી થયો છે. (૭)

અગ્રેર્ધાસો અપાં ગર્ભો યા રોહન્તિ પુનર્નવાઃ । ધ્રુવાઃ સહસ્રનાશ્ચીર્મેષજીઃ સન્ત્વામૃતાઃ ॥ ૮ ॥
 અવકૌત્સા ઉદકાત્માન્ ઔષધયઃ । વ્યુપિન્તુ દુરિતં તીક્ષ્ણશુક્લયુઃ ॥ ૯ ॥
 ઉન્મુશ્ચન્તીર્વિવરુણા ઉગ્રા યા વિપદૂષણીઃ ।
 અર્થો વલાસનાશનીઃ કૃત્યાદૂષણીશ્ચ યાસ્તા હ્રદા યન્ત્વોર્ષધીઃ ॥ ૧૦ ॥
 અપક્રીતાઃ સહીયસીર્વીરુધો યા અમિદ્રુતાઃ । ત્રાયન્તામસ્મિન્ગ્રામે ગામશ્ચં પુરુપં પશુમ્ ॥ ૧૧ ॥
 મધુમન્મૂલં મધુમદગ્રમાસાં મધુમન્મધ્યં વીરુષાં વમૂવ ।
 મધુમત્પર્ણ મધુમત્પુષ્પમાસાં મધોઃ સંમૃત્કા અમૃતસ્ય મસ્રો ઘૃતમન્નં દુહતાં ગોપુરોગવમ્ ॥ ૧૨ ॥
 યાવર્તીઃ કિયતીશ્ચેમાઃ પૃથિવ્યામધ્યોર્ષધીઃ । તા માં સહસ્રપર્ણ્યો મૃત્યોર્મુશ્ચન્ત્વંહસઃ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ— (યાઃ મેષજીઃ) ને ઔષધિઓ (અગ્રેઃ ઘાસઃ) અગ્નિનું અન્ન અને (અપાં ગર્ભો) પાણીના ગર્ભરૂપ છે (પુનઃ નવાઃ રોહન્તિ) ફરી નવી જેવી વધે છે તે (સહસ્રનાશ્નોઃ) હજાર નામેવાળી (આમૃતાઃ ધ્રુવાઃ સન્તુ) આલેક્ષી ઔષધિઓ સ્થિર થાવ. [૮]

(અવકા-ઉલ્લાઃ ઉદકાત્માનઃ) લીલમાં ઉત્પન્ન થનારી, પાણી જેનો આત્મા છે (તીક્ષ્ણશુક્લયઃ ઔષધયઃ) તીખા સ્ત્રીવાળી ઔષધિ (દુરિતં વિ ક્ષયન્તુ) પાપરૂપી રોગને દૂર કરે. [૯]

(ઉન્મુશ્ચન્તીઃ વિવરુણાઃ) રોગમાંથી મુક્ત કરનારી, વિશેષ રંગ અને રૂપવાળી (ઉગ્રાઃ વિપદૂષણીઃ) તીવ્ર, વિપનાશક (અથો વલાસનાશનીઃ) અને કફને દૂર કરનારી (કૃત્યાદૂષણીઃ યા ઔષધીઃ) ધાતક પ્રયોગોનો નાશ કરનારી ને ઔષધિઓ છે, (તાઃ હ્રદા આયન્તુ) તે અહીં પ્રાપ્ત થાવ. [૧૦]

(અમિદ્રુતાઃ અપ ક્રીતાઃ) પ્રશસિત અને ક્રિંમત આપી પ્રાપ્ત થયેલી (યાઃ સહીયસીઃ વીરુધઃ) ને શક્તિ-શાળી ઔષધિઓ છે તે (અસ્મિન્ ગ્રામે) આ નગરમાં (ગાં અથ્વે પુરુપં પશું) ગાય, ઘોડા, મનુષ્ય અને ખીત્ર પશુનું (ત્રાયન્તાં) રક્ષણ કરે. [૧૧]

(આસાં વીરુષાં) આ ઔષધિઓનું (મૂલં મધુમત્) મૂળ (જડ) મીઠું છે. (અન્નં મધુમત્) અન્નભાગ મધૂર છે (મધ્યં મધુમત્ વમૂવ) મધ્યભાગ પણ મધૂર છે. (આસાં પર્ણં મધુમત્) તેના પાંદડાં મધૂર છે. અને (પુષ્પં મધુમત્) ફૂલ પણ મીઠા છે. આ ઔષધિઓ (મધોઃ સંમૃત્કા) મધથી ભરપૂર સીચેલી છે. તે (અમૃતસ્ય મસ્રા) અમૃતનું અન્ન જ છે. તે ઔષધિઓ (ગો-પુરો ગર્વ) ગાય જેના અન્નભાગમાં રાખેલી હોય એવું (ઘૃતં અન્નં દુહતાં) ધી અને અન્ન આપે. [૧૨]

(પૃથિવ્યાં યાવતીઃ કિયતીઃ દ્રુમાઃ ઔષધીઃ) પૃથ્વીપર ને કેટલીક આ ઔષધિઓ છે (તાઃ સહસ્રપર્ણ્યઃ) તે હજાર પાનડાની ઔષધિઓ અને (મા અર્હસઃ મૃત્યોઃ મુશ્ચન્તુ) મને પાપરૂપી મૃત્યુથી બચાવે. [૧૩]

ભાવાર્થ— આ ઔષધિઓ અગ્નિના લોજનરૂપ છે અને તે પાણીને ધારણ કરે છે, તે વારંવાર વધે છે. તેના હજારો નામે છે. તે શુભધર્મથી સ્થિર થાવ. (૮)

લીલથી ઉત્પન્ન થયેલી ઔષધિઓ બની આ બધા પાપરૂપી દોષથી મનુષ્યને બચાવે (૯)
 રોગોને દૂર કરનારી, તીવ્ર શુભવાળી, શરીરમાંથી કરને દૂર કરનારી, કફનો દોષ દૂર કરનારી, ધાતુપાત દૂર કરનારી ઔષધિઓ આ રચાન ઉપર ઉપયોગી થાય (૧૦)

વીરવર્તી ઔષધિઓ આ ગામના ગાય ઘોડા અને મનુષ્ય વગેરેનું રક્ષણ કરે. (૧૧)
 આ ઔષધિઓનું મૂળ, મધ્ય અને અન્નભાગ તેમજ તેના પાન અને ફૂલ મીઠા છે. આ અમૃતનું લોજન છે તેથી ગાય વગેરે પ્રાણીઓ માટે પુષ્કળ ધી વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૧૨)

પૃથ્વી ઉપર ને ઔષધિઓ છે તે અનેક પાનડાવાળી ઔષધિઓ અમને બધાને મૃત્યુથી બચાવે (૧૩)

વૈયાપ્રો મુનિર્વીરુધાં ત્રાયમાણોઽમિશસ્ત્રિપાઃ ।

અમીવાઃ સર્વા રક્ષાંસ્યપ્ દન્ત્વર્ધિ દૂરમુસ્મત્

॥ ૧૪ ॥

સિંહસ્યેવ સ્તનયોઃ સં વિજન્તેઽગ્રેર્વિ વિજન્ત આર્મૃતામ્યઃ ।

મયાં યક્ષ્મઃ પુરુષાણાં વીરુદ્ધિરતિનુત્તો નાવ્યાં[એતુ સ્તોત્યાઃ

॥ ૧૫ ॥

મુમુચાના ઓપધયોઽમેવૈશ્વાનરાદર્ધિ । ભૂર્મિ સંતન્વતીર્વિત્ત યાસાં રાજા વનસ્પતિઃ

॥ ૧૬ ॥

યા રોહન્ત્યાઙ્ગિરસીઃ પર્વતેષુ સમેષુ ચ । તા નઃ પર્યસ્વતીઃ શિવા ઓપધીઃ સન્તુ શં હૃદે ॥ ૧૭ ॥

યાશ્ચાહં વેદં વીરુદ્ધો યાશ્ચ પશ્યામિ ચક્ષુષા । અજ્ઞાતા જાનીમશ્ચ યા યાસુ વિશ્વ ચ સંમૃતમ્ ॥ ૧૮ ॥

સર્વાઃ સમગ્રા ઓપધીર્ગોધન્તુ વચ્સો મમ । યથેમં પારયામસિ પુરુષં દુરિતાદર્ધિ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ— (વીરુદ્ધાં વૈર્યાઘ્ર. મનિઃ) ઔપધિથી બનેલો વાધ જેવી પ્રતાપી મણિ (અમિશસ્ત્રિ-પાઃ ત્રાયમાણઃ) વિનાશથી બચાવનારો સંરક્ષક છે. તે (સર્વાઃ અમીવાઃ) બધા રોગોને અને (રક્ષાંસિ) ગેગફીઓને (અસ્મત્ દૂરં અપ અધિ દન્તુ) અમારાથી દૂર લઇને ભારી નાખે. [૧૪]

(આર્મૃતામ્યઃ) આશ્વેલી ઔપધિઓથી રોગ (સં વિજન્તે) ડરી બળ છે. (સ્તનયોઃ સિંહસ્ય હૃદ) જેમ ગર્ભના કરનારા સિંહથી બને (અગ્રેઃ હૃદ વિજન્તે) જેમ અગ્નિથી ગભરાય છે. (વીરુદ્ધિઃ અતિનુત્તઃ) ઔપધિ-ઓથી નસાડેલો (મયાં પુરુષાણાં યક્ષ્માઃ) ગાયો અને પુરુષોનો રોગ (નાવ્યાઃ સ્તોત્યાઃ એતુ) નૌઠાઓથી બળ લાપક નદીમાંથી દૂર ચાલ્યા બળ. [૧૫]

(યાસાં રાજા વનસ્પતિઃ) જેમનો રાજા વનસ્પતિ છે તે (ઓપધયઃ) ઔપધિઓ (મુમુચાનાઃ) રોગોથી ઊઘાડવાનારી (વૈશ્વાનરાત્ અગ્રેઃ અધિ) વૈશ્વાનર અગ્નિની ઉપર રહી (ભૂર્મિ સંતન્વતીઃ હૃતઃ) ભૂમી ઉપર પ્રસરી બળ. [૧૬]

(યાઃ આંતરીસીઃ) જે શરીરના અવયવોનાં રસ વધારનારી ઔપધિઓ (પર્વતેષુ સમેષુ ચ રોહન્તિ) પહાડ અને સમતલ ભૂમી ઉપર ઉગે છે (તાઃ શિવાઃ પર્યસ્વતીઃ ઓપધીઃ) તે શુભ, રસવાળી ઔપધિઓ (નઃ હૃદે શં સન્તુ) અમારા હૃદયમાં શાંતિ આપનારી થાઓ. [૧૭]

(અહં યાઃ વીરુદ્ધઃ વેદં) હું જે ઔપધિઓને બાણું છું, (યાઃ ચ ચક્ષુષા પશ્યામિ) અને જે હું આંખ પર નેઉં છું (યાઃ અજ્ઞાતાઃ જાનીમઃ) જે ન બાણેલી ઔપધિઓ હવે અમે બાણીએ છીએ (યાસુ ચ સંમૃતં વિદ્યા) જેમાં વીર્ય લગપૂર છે એમ અમે બાણીએ છીએ. [૧૮]

(સર્વાઃ સમગ્રાઃ ઓપધીઃ) બધી સંપૂર્ણ ઔપધિઓ (મમ વચ્સઃ વોધયન્તુ) મારા કહેવાથી બાણે (યથા) જે રીતે (હમં પુરુષં દુરિતાત્ અધિ પારયામસિ) આ પુરુષને પાપરૂપી રોગમાંથી ઊડાવે છે. [૧૯]

ભાવાર્થ— ઔપધિઓથી બનાવેલો મણિ વિનાશમાંથી બચાવનારો હોય છે તે બધા રોગો અને રોગબીજોને અમારાથી દૂર કરે છે. (૧૪)

જે પ્રકારે સિંહથી બધા પ્રાણીઓ ડરે છે તે પ્રકારે ઔપધિઓથી રોગ ડરે છે મારે આ ઔપધિઓથી ગાયો અને મનુષ્યના રોગ દૂર થાવ. (૧૫)

રોમ શાળના રાજ્યમાં આ બધી ઔપધિઓ આ વિશાલ ભૂમીપર પ્રસરે. (૧૬) ઔપધિઓ અંગરસ વધારે છે. તે પહાડો અને સમતલ ભૂમીપર ઉગે છે તે બધી રસદાર હોય છે. તે ઔપધિઓ અમારા હૃદયને શાંતિ આપે (૧૭)

જે ઔપધિઓ અમે બાણીએ છીએ અને જે અમે બાણુતા નથી તે બધામાં રહેલું વીર્ય બાણું નેઇએ (૧૮) બધી ઔપધિઓ અને અનુકૂળ યથા આ મનુષ્યને પાપરૂપ રોગથી બચાવે. (૧૯)

અશ્વત્થો દુર્મો વીરુધાં સોમો રાજામૃતં હ્રિવિઃ । વ્રીહિર્વંશ મેપજૌ દિવસ્પુત્રાવમર્ત્યૌ ॥ ૨૦ ॥
 ઝજિહીઘ્વે સ્તનયત્યભિકન્દત્યોપધીઃ । યદા વઃ પૃથિમાતરઃ પર્જન્યો રેતસાવંતિ ॥ ૨૧ ॥
 તસ્યામૃતેસ્વેમં વલં પુરુષં પાયયામસિ । અયોઃ કુળોમિ મેપજં યંયાસંચ્છતહાયનઃ ॥ ૨૨ ॥
 વરાહો વેદ વીરુધં નકુલો વેદ મેપજીમ્ । સર્પા ગંધર્વા યા વિદુસ્તા અસ્મા અવંસે હુવે ॥ ૨૩ ॥
 યાઃ સુપર્ણા ઔઙિરસીદિન્વા યા રઘટો વિદુઃ । વયાંસિ હંતા યા વિદુર્યાશ્ચ સર્વે પતત્રિણઃ ।
 મૃગા યા વિદુરોપધીસ્તા અસ્મા અવંસે હુવે ॥ ૨૪ ॥
 યાવતીનામોપધીનાં ગાયઃ પ્રાશ્નત્યદ્રયા યાવતીનામજાવયઃ ।
 તાવતીસ્તુમ્યમોપધીઃ શર્મં યચ્છન્ત્વામૃતાઃ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ— (અશ્વત્થઃ) પિપ્પળા, (દર્મઃ) દાહ (વીરુધાં રાજા સોમઃ) ઔષધિઓના રાજા સોમ (હ્રિવિઃ અમૃતં) અહ અને બળ (વ્રીહિઃ યવઃ જ) ચોખા અને જવ (અમર્ત્યૌ મેપજૌ) અમર ઔષધિઓ છે. તે (દિવઃ પુત્રૌ) યુધોદયી પુત્રની જેમ રક્ષણ કરે છે. [૨૦]

(યદા પર્જન્યઃ સ્તનયતિ અભિકન્દતિ) ન્યારે વાહણા ગાળે છે અને શબ્દ કરે છે. કે હે (પૃથિમાતરઃ ઔપધીઃ) પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થનારી ઔષધિઓ । (ઝજિહીઘ્વે) ઉપર ઉઠી, ત્યારે (પર્જન્યઃ રેતસા યા અવંતિ) પર્જન્ય પોતાનાં જળથી આપનું રક્ષણ કરે છે. [૨૧]

(તસ્ય અમૃતસ્ય દમં વલં) તે અશ્વત્થની આ શક્તિ (દમં પુરુષં પાયયામસિ) આ પુરુષને પાઉં છું. (અયોઃ કુળોમિ મેપજં) અને ઔષધ (દવા) બનાઉં છું. (યદા શતહાયનઃ અસન્) જેથી શતાયુ થાય છે. [૨૨]

(વરાહઃ વીરુધં વેદ) શૂંડ દવાઓને જાણે છે. (નકુલઃ મેપજી વેદ) નેત્રીયો ઔષધિઓને જાણે છે. (સર્પાઃ ગંધર્વાઃ યાઃ વિદુઃ) સાપ અને ગંધર્વ જેને જાણે છે (તાઃ અસ્મે અવંસે હુવે) તેમને એનું રક્ષણ કરવા માટે બોલાવીએ છીએ. [૨૩]

(સુપર્ણાઃ યાઃ ઔઙિરસીઃ) મૃદુ જે અગરસવાળી ઔષધિઓને (વિદુઃ) જાણે છે (યાઃ વિદુર્યાશ્ચ રઘટઃ વિદુઃ) જે દિવ્ય ઔષધિઓને ચક્ષીઓ જાણે છે, (વયાંસિ હંતા યાઃ વિદુઃ) જે હંસ અને પંખીઓ જાણે છે. (યાઃ સર્વે પતત્રિણઃ) જે બધા પંખીઓ જાણે છે, (યાઃ મેપધીઃ મૃગાઃ વિદુઃ) જે ઔષધિઓ હરણ જાણે છે, (તાઃ અસ્મે અવંસે હુવે) તેમને એના રક્ષણ માટે બોલાવીએ છીએ. [૨૪]

(યાવતીનાં મોપધીનાં) જે ઔષધિઓને (અચ્યાઃ ગાયઃ પ્રાશ્નન્તિ) અચ્ચ ગાયો ખાય છે (યાવતીનાં અજાવયઃ) જે બકરા ઘેટાં ખાય છે (તાવતીઃ મામૃતાઃ મોપધીઃ) તેટલી લાવેલી ઔષધિઓ (તુમ્યં શર્મં યચ્છન્તુ) તમને સુખ આપે. [૨૫]

ભાષાકર્થ— પીપ્પળા, દાહ, ઔષધિઓના રાજા સોમ, અજ, જળ, ચોખા અને જવ આ બધી દિવ્ય ઔષધિઓ છે તેથી અમરત્વ એટલે જ દીર્ઘજીવનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. (૨૦)

મેટી ગર્જના કરી મેષ (વાહણ) ઔષધિઓને કહે છે કે હવે ઉપર ઉડો. (૨૧)

તેનું ને બળ ઔષધિઓમાં સંગ્રહીત કર્યું છે ને મનુષ્યને પીવડાવવામાં આવે અને જેથી મનુષ્ય દીર્ઘાયુ બને. (૨૨)

શૂંડ, નેત્રીયો, સાપ, ગંધર્વ આ બધા ઔષધિઓ જાણે છે. તે ઔષધીથી પ્રાણીઓનું રક્ષણ થાય. (૨૩)

મરડ, ચક્ષીઓ, પંખી, હંસ, હરણ વગેરે જે હાઈ ઔષધીઓને જાણે છે તે હે પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવામાં આવે. (૨૪)

જે ઔષધિઓ ગાય, ઘેટાં, બકરાં વગેરે ખાય છે તેથી મનુષ્યનું કલ્યાણ થાય છે. (૨૫)

યાવતીપુ મનુષ્યા મેપજં મિપજો વિદુઃ । તાવતીવિંશ્યમેપજીરા મરામિ ત્વામિ ॥ ૨૬ ॥
 પુષ્પવતીઃ પ્રસૂમતીઃ ફલિનીરફલા ઉત । સંગાતરં દ્વ દુહામસ્મા અંરિષ્ટાતયે ॥ ૨૭ ॥
 ઉરવાહાર્પં પશ્ચશલાદયો દશશલાદુતં । અથો યમસ્ય પશ્વીશ્ચાદ્વિશ્વસ્માદિવકિલ્વિપાત્ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ— (મિપજઃ મનુષ્યાઃ) વેદ લોકો (યાવતીપુ મેપજં વિદુઃ) જેટલી ઔપધિઓમાં ઔપધિ પ્રયોગ થયો છે (તાવતીઃ વિશ્વમેપજીઃ) તે બધી ઔપધિવાળી ઔપધિઓ (ત્વાં અમિ આમરામિ) તારી પાસે બધી બાબતો હાઉં છું. [૨૬]

(પુષ્પવતીઃ પ્રસૂમતીઃ) ફૂલવાળી, પાનવાળી (ફલવતીઃ) ફળવાળી અને ફળરહિત ઔપધિઓ (અસ્ત્રે અંરિષ્ટાતયે) એની મુખશાંતિ અને વિસ્તાર માટે (સંગાતરઃ દ્વ દુહાં) ઉત્તમ માતાઓની જેમ રસ પ્રદાન કરે. [૨૭]

(પંચશલાત્ ઉત દશશલાત્) પાંચ પ્રકારના અને દસ પ્રકારના દુઃખોથી (અથો યમસ્ય પશ્વીશ્ચાત્) અને યમની બેડીમાંથી અને (વિશ્વસ્માત્ દેવકિલ્વિપાત્) બધા દેવોના સંબંધમાં કરેલા પાપોથી (ત્વા ઉત્ આહાર્વં) તને ઉપર ઉઠાવું છું. [૨૮]

બાવાર્થ—મનુષ્ય જેનાથી દવાઓ બનાવવાનું બને છે તે બધાને અર્દાં લાવીએ છીએ (૨૬)

ફૂલો, ફળો, અને નવીન કુમળા પાનદાંવાળી ઔપધિઓ એની નિરોગતા માટે લાવવામાં આવે, અને તેમને ઉત્તમ રસ એના માટે આપે. (૨૭)

પાંચ અને દસ પ્રકારના દુઃખ, યમના માર, દેવો વિશે થનારા પાપો વગેરેથી ઔપધિઓ વડે અમે તેને બચાવીએ છીએ (૨૮)

ઔપધિ

ઔપધિઓની શક્તિઓ

આ સૂક્તમાં ઔપધિઓનું વર્ણન કરતાં નેત્રિશ્ય મહત્ત્વની વાત કહી છે તે એ કે રોગનું મૂળ પાપમાં છે. જુઓ—

દુરિતાત્ પારયામાસિ (મં. ૭, ૧૬)
 લોકાણશ્ચયઃ દુરિતં વ્યુપન્નુ । (મં. ૯)
 સહસ્રપથો મૃત્યોર્મુજ્જત્વંદસઃ । (મં. ૧૩)

“ આ ઔપધિઓ દુરિતાનામ પાપરૂપી રોગ અથવા મૃત્યુથી બચાવે છે. ” અર્દાં ‘ દુરિત, અંદાસ્, મૃત્યુ ’ આ શબ્દો પાપ, રોગ, મરણના વાચક છે. પાપથી રોગ થાય છે, અને રોગથી માણસ મરે છે. એટલે રોગ દુઃખ અને મૃત્યુ આ બધા પાપથી થાય છે. જો માણસ કાપા, વાયા, મન અને શુદ્ધિથી પાપ ન કરે તો તેને કદિ રોગ થશે નહિ, કદિ દુઃખ થશે નહિ અને તેને મૃત્યુને પણ કદિ વશ થવું

પડશે નહિ. મનુષ્યની વાપરતી જ તેના નાશનું કારણ છે. મનુષ્ય શારીરિક પાપ કરી શરીર કષ્ટ બોગે છે, વાયા વડે પાપ કરી વાણી વિષમક દુઃખ અનુભવે છે અને મનથી જો પાપ થાય તે કારણે મન દુઃખ બોગવે છે. દુઃખ, કષ્ટ, રોગ અને મૃત્યુ ઔપધિવત્તા ગેદથી એકજ અવસ્થાના જુદા નામો છે. માટે મૃત્યુમાંથી તરવાનો તાત્પર્યથી દુઃખથી મુક્ત થવું, રોગમાંથી છૂટવું અને મૃત્યુથી દૂર થવું એમજ ચક્ર ચક્ર છે. વેદ અને ઉપનિષદોમાં આ વિષય ધણીવાર આગ્યો છે તેથી તેનો વિચાર વાચકો તે રીતે કરે.

પાપથી રોગ

આ સૂક્તમાં કહ્યું છે કે ઔપધિઓ પાપથી બચાવે છે અને પાપથી બચવાના કારણે મનુષ્ય રોગમાંથી બચે છે અને તેનું પાપ સમૂળ દૂર થવાથી મનુષ્ય અંતે મૃત્યુથી પણ બચે

છે. વાયકો એમ ન માને કે ઔપધિ દ્વારા ફક્ત રોગની ચિકિત્સા થાય છે. યોગ્ય ઔપધિ સેવનથી સ્ત્રીર, વાણી, અને મનની પાપપ્રવૃત્તિ દૂર થઇ જાય છે. રોગ દૂર કર્યો એટલે ચિકિત્સાનું કામ પૂરું થયું એમ કાંઇ માને તો તે તેની ભૂલ છે. વાસ્તવિક રોગ તો એક બાહ્યચિન્હ છે જેથી માણસની આંતઃપ્રવૃત્તિ યાત્ર થાય છે.

વાયકો બહિઃ પૃષ્ઠે કે ઔપધિ વડે પાપપ્રવૃત્તિઓ કેવી રીતે દૂર થાય છે ? તે વિષે એટલું જ કહેવાનું કે સાત્વિક, રાજસ અને તામસ અજ સેવના કારણે મનુષ્યની તેવી પ્રવૃત્તિ બની જાય છે. ચોખ્ખા, દૂધ, ધી વગેરે સાત્વિક પદાર્થ ખાવાથી મનુષ્ય સાત્વિક બને છે, માંસ અને મધ સેવન કરવાથી અને લસણકુંગળી, તેલમાં બનાવેલા તીખાં પદાર્થો એવું ભોજન કરવાથી તેની પ્રવૃત્તિ રાજસી અથવા તામસી બને છે. તે વિષે ભગવદ્ગીતાના નીચે આપેલા શ્લોક અર્થે મનન કરવા લાયક છે.—

ત્રણ પ્રકારનું ભોજન

આયુઃ સત્ત્વચલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ ।
રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાસ્થિરાહ્વા આહારાઃ સાત્ત્વિક-
મિયાઃ ॥ ૮ ॥

કદ્યમ્લલચણાત્યુપ્પત્તીક્ષ્ણકક્ષવિદ્વાહિનઃ ।
આહારા રાજસસ્થેષ્ટા દુઃલ્લશોકામયપ્રદાઃ ॥ ૯ ॥
યાતયામં ગતરસં પૂતિર્પર્યુપિતં ચ યત્ ।
ઉચ્છિદ્ધમપિ ચામેધ્યં ભોજનં તામસમિયં ॥ ૧૦ ॥
(ભ ગી. અ. ૧૭)

‘ આયુ, સત્ત્વ, બળ, આરોગ્ય સુખ અને સ્વચ્છ એટલે સ્વાદ પદાર્થનાર રસદાર, સ્નિગ્ધ, પૌષ્ટિક અને મનને પ્રસન્ન કરનાર’ ભોજન સાત્ત્વિક લોકોને પ્રિય હોય છે. કડવું, ખાટું, ખાર, ગરમ, તીખું, રક્ષ અને પેટમાં અગ્નિ પેદા કરે એવું ભોજન રાજસ લોકોને પ્રિય હોય છે અને તે ભોજન દુઃખ, રોગ અને શોક ઉત્પન્ન કરે છે; ત્રણ કલાક તૈયાર થયા પછી પડી રહેલું, રસવગરનું, ગંદ આવનારું, હેઠું, અપવિત્ર અથવા તામસ લોકોને પ્રિય હોય છે. ’ એટલે એક અજ ‘બળ, આયુ, આરોગ્ય અને સુખ પદાર્થનાર’ છે, અને બીજું ‘તે ધટાડનાર’ છે. તેથી જે માણસ દીર્ઘજીવન ક્ષત્તે હોય તેણે યોગ્ય તેવું સાત્ત્વિક ભોજન કરવું. એટલેા વિચાર પ્રદર્શિત કરવા માટે જ પાપથી રોગ અને મૃત્યુ થાય છે અને સાત્ત્વિક

અનથી પાપવૃત્તિ હટે છે વગેરે વાતો આ સૂક્તમાં કહેલી છે. તેમજ—

અમર્ત્ય ઔપધિ

દીર્ઘિયંધન્ય મેપજો અમર્ત્યો । (મં. ૨૦)

‘ ચોખ્ખા અને જળ અમર થવાની દવાઓ છે ’ એમ કહ્યું છે. આ અત્યંત સાત્ત્વિક ભોજન છે. તેજ પ્રકારે સોમ નામનો જે અમૃતરસ છે તે પશુ અમરત્વ આપે છે. એમ

સોમો રાજા અમૃતં હવિઃ । (મં. ૨૦)

આ મંત્રમાં તેમજ

મધોઃ સંમત્તા અમૃતસ્ય મક્ષઃ । છૃતં મન્ત્રં
ગોપુરોગમં દુહતામ્ (મં. ૧૨)

‘ મધુરતાથી મિશ્રણ કરી અમૃતાત્મ, ધીધી મિશ્રિત અજ અને ગોરસ આ શ્રેષ્ઠ અજ છે. ’

આ પ્રકારે આ સૂક્તમાં જે અનેકવાર ઉપદેશ આવ્યો છે તે એક શ્રી ભગવદ્ગીતાના વચનો સાથે જોવા લાયક છે. માણસે તે પ્રમાણે સાત્ત્વિક અજ ખાઈ દીર્ઘજીવન, આરોગ્ય અને સુખનો લક્ષ્યો લેવો.

જીવતા, જીવંતી, અરુંધતી, શેદિલી, કૃષ્ણા, અસિકંતી વગેરે નામ ઔપધિનાવાચક છે.

૧ જીવંતી— આ ઔપધિ દીર્ઘજીવન કરનારી છે કારણકે તેને (સર્વ-રોગ-ક્ષય) સર્વ રોગ દૂર કરનારી એમ વૈદકમંથમાં કહ્યું છે. તેનું શાક પશુ સાઈ થાય છે અને હિતકારક હોય છે.

૨ કૃષ્ણા— આ નામ અનેક ઉત્તમોત્તમ વનસ્પતિઓનું છે, તે વિવિધ દવાઓમાં યોગ્ય છે.

૩ જીવલા— આ નામ સિંહપીપ્પલીનું છે. આ ઔપધિ ધણી આરોગ્યકારક છે.

તેમથી કેટલીક ઔપધિઓ દીર્ઘજીવન આપનારા પાકમાં વાપરાય છે. કેટલાક વૈદકમંથોમાં તેમનું વર્ણન છે. વાયકોએ અહીંનું વર્ણન ત્યાંની આહિતિ જોડે સરખાવવું.

સૂક્તની અન્ય વાતો સરળ છે તેથી તેનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી. વાયક આ પ્રકારે આ સૂક્તનો વિચાર કરશે તો તેમને તેનો આશ્વસ્ત્ય સમગ્રશે

પૃષ્ઠિપર્ણી

કાંડ ૨, સૂકત ૨૫

(શ્લોક:- ચાતનઃ । દેવતા- વનસ્પતિઃ ।)

શં નોં દેવી પૃષ્ઠિપર્ણ્યશં નિર્ક્ષત્યા અકઃ । ત્યા હિ કણ્વજર્મની તામભક્ષિ સહસ્વતીમ્ ॥ ૧ ॥

સહમાનેયં પ્રથમા પૃષ્ઠિપર્ણ્યજાયત । તયાહં દુર્ણાન્નાં શિરો વૃશ્ચામિ શકુનેરિવ ॥ ૨ ॥

અરાયમસૃકપાવાન્નં યથ્ સ્ફાતિં જિહીર્ષતિ । ગર્ભાદં કણ્વં નાશય પૃષ્ઠિપર્ણિ સહસ્વ ચ ॥ ૩ ॥

ગિરિર્મેનાં આ વૈશ્ય કણ્વાન્ જીવિતયોપનાન્ ।

તાસ્ત્વં દૈવિ પૃષ્ઠિપર્ણ્યગિરિવાનુદહંભિહિ ॥ ૪ ॥

પરાંચ એનાન્પ્ર ણુદ કણ્વાન્ જીવિતયોપનાન્ ।

તમાસિ યત્ર ગચ્છન્તિ તત્કવ્યાદો અજીગમ્ ॥ ૫ ॥

અર્થ— (દેવી પૃષ્ઠિપર્ણી નઃ શં) પૃષ્ઠિપર્ણી ઔષધિ દિવ્ય છે તે અમારા માટે સુખ અને (નિર્ક્ષત્યાઃ અ-શં) રોગો માટે દુઃખ (અકઃ) કરે છે. (હિ હમ્મા કણ્વ-જર્મની) કારણ કે તે પ્રયત્ન રોગ બીજનાશક છે. (સહસ્વતી તાં અમાક્ષિ) અસહાયી એવી તે ઔષધિનું હું સેવન કરું છું. [૧]

(હયં પ્રથમા સહમાના પૃષ્ઠિપર્ણી અજાયત) આ પહેલી વિજયી પૃષ્ઠિપર્ણી પ્રગટ થઇ ચૂકી છે. (તયા દુર્ણાન્નાં શિરઃ વૃશ્ચામિ) તે વનસ્પતિથી અરાય નામવાળા રોગોના માથા હું ચગદી નાખું છું (શકુનેરિવ) જે પ્રકારે નાન્હા પંખીઓના માથા કાપે છે. [૨]

હે પૃષ્ઠિપર્ણી ! (અ-રાયં) શોભા દૂર કરનારા (અસૃક્ પાવાન્) લોહી પીનારા (યઃ ચ સ્ફાતિં જિહીર્ષતિ) જે પુછીને રોષ છે તેને તેમજ (ગર્ભ અર્ધ) અર્ધને ખાનારા (કણ્વં નાશય) રોગબીજોનો નાશ કર અને (સહસ્વ) તેમને હતી લે. [૩]

હે દેવી પૃષ્ઠિપર્ણી ઔષધિ તું (પનાન્ જીવિતયોપનાન્) આ જીવિતનો નાશ કરનારા (કણ્વાન્) રોગબીજોને (ગિરિ અવેશય) પહાડ ઉપર સ્થળિય અને (ત્વં તાન્ અગ્નિ દ્ય અનુદહન્) તું તેમને અગ્નિની જેમ ખાળી નાખી (હિ) પ્રાપ્ત થા. [૪]

(પનાન્ જીવિતયોપનાન્) આ જીવિતનો નાશ કરનારા (કણ્વાન્ પરાંચઃ પ્રણુદ) રોગબીજોને નીચેના મેદાથી ઢોંકી દે. (યત્ર તમાસિ ગચ્છન્તિ) જ્યાં અધાર હોય છે (તત્) ત્યાં (કવ્યાદો અજીગમં) માંસભક્ષક રોગોને પ્રાપ્ત કર્યા છે. [૫]

ભાવાર્થ— પૃષ્ઠિપર્ણી ઔષધિ મનુષ્યો સુખ દેનારી અને રોગોને સતાવે છે તે રોગબીજોને દૂર કરે છે. રોગોને નશાડ છે માટે તેનું સેવન કરવું નેહ્યે. (૧)

આ કાર્ય માટે આજ ઔષધિ સુખ્ય છે, તેનાથી બંધે દુષ્ટ રોગનું મારું જ કષાય બધ છે. જે રોગો શરીરની શોભા કમી કરે છે, લોહી ઓછું કરે છે, પુષ્ટિનો નાશ કરે છે, અર્ધને સુકાવે છે, તે રોગોનો પૃષ્ઠિપર્ણી નાશ કરે છે. (૩)

જેમને આ રોગબીજો સતાવે છે તેમને હુંગર ઉપર રહેવા જવું અને તેમની પાસેથી પૃષ્ઠિપર્ણીનું સેવન કરવું. તેથી તે પૃષ્ઠિપર્ણી રોગબીજોને ખાળી નાખશે. (૪)

પ્રણુનો નાશ કરનારા આ રોગબીજોને નીચેના રસ્તે દૂર કરે. જ્યાં અધાર રહે છે ત્યાં જ લોહી અને માસનો નાશ કરનારા આ રોગબીજો રહે છે. (૫)

પૃષ્ઠિપર્ણી

પૃષ્ઠિપર્ણી

આ પૃષ્ઠિપર્ણીને ચિત્રપર્ણી કહે છે. બીજી ભાષાઓમાં તેને ' પીઠવન, પીતવન, પઠાની ' પણ કહે છે. તેના શુભ આવા છે—

ત્રિલોચની શુચ્યોષ્ણા મધુરા સરા ।

દ્વિતિ દાહજ્વરશ્વાસરક્તાતિસારતૃદ્યમીઃ ।

(ભાવ. પૂ. ૧ ભાગ શુદ્ધ વર્ગ)

' આ પીઠવન ઔષધિ ત્રિલોચનાશક, બલવર્ધક, ઉષ્ણ, મધુર અને સારક છે. તેનાથી દાહજ્વર, શ્વાસ, રક્તાતિસાર તૃષ્ણુ (તરસ) અને વમન (ઉલટી) દૂર થાય છે. ' આ વનસ્પતિનું વર્ણન આ સૂક્તમાં કરેલું છે. આ સૂક્તમાં જે રોગોનો નાશ કરવા માટે આ ઔષધિનો ઉપયોગ કરવો એમ કહ્યું છે તેનું વર્ણન હવે જુઓ—

રક્ત દોષ

આ સૂક્તમાં જે કે અનેક રોગમૂળોનું વર્ણન ક્યું છે તે પશુ ધણા ભાગે બધા રોગોનું મૂળ કારણ રક્ત દોષ છે. તે વિશે જુઓ—

૧ અસ્તુક-પાવાન- (અસ્તુક) રક્તને (પાવાન) જે પીએ છે એટલે જે રોગખોને લોહી પીળ્ય છે. શરીરમાં લોહી કમી કરે છે રક્ત શુદ્ધિને હટાવે છે અને લોહીનું પ્રમાણ કમી કરે છે. (Animesa) પાકુ રોગ જેવા રોગ કે જેમાં લોહીનું પ્રમાણ કમી થાય છે. (મં. ૩)

૨ અ-રાય- (રાય, રૈ) નો અર્થ શ્રી, શોભા, કાંતિ, ઐશ્વર્ય એવા છે. શરીરની શોભા, શરીરનું સૌંદર્ય અહીં રાય શબ્દથી સૂચવેલ છે. તે આ રોગોના કારણે ઓછું થાય છે, દૂર થાય છે. શરીરમાં લોહી ઓછું થાય છે અને અશુદ્ધ હોવાથી આ પાકુ રોગ વગેરેમાં શરીરની શોભા દૂર યઈ જાય છે અને સરોર મર્દા જેવું થાય છે. (મં. ૩)

૩ સ્ફાતિં જિહ્વીર્પતિ- પુછિને દૂર કરે છે. શરીરનું માંસ કમી કરે છે. શરીરને સૂકાવે છે. શરીર નળજી પડે છે, શરીરનો ઘાટ સુંદરતા કમી થાય છે. એટલે શરીરક્ષાય અને છે. (મં. ૩)

૪ ગર્મદં (ગર્મ-અદં) ગર્ભને ખાનારો રોગ. માતાના ગર્ભને જ ગર્ભને ન વધવા દેનારો. સકાંથી નાખનારો, અશક્ત કરનારો અથવા ગર્ભને મારી નાખનારો રોગ હોય છે. (મં. ૩)

૫ કણવા- જે રોગમાં રોગી અશક્તતાના કારણે (કણતિ) કલો છે, શબ્દ કરે છે, વેદનાથી શબ્દ કરે છે, હાથ હાથ કરે છે, અથવા ત્રીજા પ્રકારે પોતાની અશક્તતા વ્યક્ત કરનારો શબ્દ કરે છે આ નામ રોગખીનોનું છે જેથી પહેલાં કહેલાં રોગો ઝોળખાય છે. (મં. ૧, ૩-૫)

૬ નિર્ક્ષતિઃ (ક્ષતિ) સરળ વ્યવહાર, યોગ્ય, સત્ય રક્ષણનો માર્ગ (નિઃ ક્ષતિઃ) વાંકુ ચાલવું. અયોગ્ય, અસત્ય ક્ષય (નાશ) નો માર્ગ. આ પ્રકારના વ્યવહારથી ઉપર કહેલા રોગ થાય છે. (મં. ૧)

૭ દુર્નમા (દુઃ નામા) દુષ્ટ ક્રાંતિવાળા રોગ એટલે જે રોગ દુષ્ટ વ્યવહારથી ઉત્પન્ન થાય છે. (મં. ૨)

આ સાત શબ્દ રોગોના લક્ષણો બતાવે છે. એટલે (૬ નિર્ક્ષતિઃ ૭ દુર્નમા) આ બે શબ્દો રોગોપપતિનું કારણ બતાવે છે. એટલે અક્ષયર્પદિ સારા નિયમોને પાલન ન કરવાથી તેમજ દુષ્ટ દુરાચારના વ્યવહાર કરવાથી રક્તદોષ થવા કરે છે અને પાકુરોગ, ક્ષય વગેરે રોગ થાય છે. આ બે કારણો બતાવી આ સૂક્તે વાચકોને સાવધાન કર્યા છે. કે આ બાનક રોગોથી પોતાનો બચાવ કરવો. એટલે જે લોકો અક્ષયર્પ વગેરે સારા નિયમોનું પાલન કરશે અને ધર્માચરણથી રહેશે તે આ રોગોથી બચી શકે છે.

રોગનું પરિણામ

આ રોગોનું પરિણામ કેટલું ભયાનક હોય છે તે વાત અહીં કહી છે. જુઓ—

જીવિત-યોપનઃ । (મં. ૪-૫)

“ જીવિતના નાશ કરનાર આ રોગો છે. ” લોહી બગાડી પાકુરોગ ક્ષયરોગ, રક્તપિત વગેરે રોગ થાય તો તેથી જીવન નષ્ટ થવાનો સંભવ રહે છે. આ રોગ ધણું કષ્ટસાપ્ત છે માટે પોતે પોતાને બચાવવું જ ચોખ્ખું છે.

ઉત્પત્તિ સ્થાન

આ રોગખીન્નેનું ઉત્પત્તિ સ્થાન પણ આ સૂક્તમાં સ્પષ્ટ થયેલું છે. જુઓ—

તમાસિ યત્ર ગચ્છન્તિ તત્ કવ્યાદો મજીગમમ્ ।
(મં. ૫)

“ જ્યાં અંધારું રહે છે એવા સ્થાનમાં માંસ અને લોહી ખાનારા આ રોગખીન્ને પ્રાપ્ત થાય છે. ” જ્યાં હંમેશા અંધારું રહે છે, જ્યાં વાયુ પહેંચી શકતો નથી, જ્યાં સૂરજ પ્રકાશ જઈ શકતો નથી એવા અંધારા સ્થાનમાં આ રોગખીન્નેની ઉત્પત્તિ થાય છે અથવા એવા સ્થાનોમાં આ રોગખીન્ને રહે છે. એટલે જે લોક કાયમ અંધારામાં રહે છે, જેમના ઘરોમાં કાયમ અંધારું છે, હવા ઉભ્રમ્ય અંદર બાવી શકતી નથી, સૂરજનો પ્રકાશ પ્રવેશ કરી શકતો નથી એવા ઠેકાણે આ રોગખીન્ને રહે છે. અથવા એવા ઘરોમાં રહેનારાં જોને આવા રોગો થાય છે. પણ જે લોક સ્વચ્છ હવા, ઉભ્રમ્ય વાળા મકાનમાં રહે છે, જ્યાં હવા ફરેફરે છે, સૂરજનો પ્રકાશ ભરપૂર બાવી શકે છે એવા ઘરોમાં આ રોગ ક્રૂષ્ટ આપી શકતો નથી. પ્રવેશ કરી શકતો નથી. માટે પાકુરોગ, ક્ષય વગેરે લોહી તેમજ માંસ કમી કરનારા રોગોથી બચવા સૂરજ પ્રકાશ અને શુદ્ધ હુદ્ધી હવા જ્યાં ભરપૂર છે એવા શુદ્ધ સ્થાનમાં રહેવું જોઈએ.

અચાવનો રસ્તો

રોગ થયા પછી અચાવનો ઉપાય આ સૂક્તમાં કહ્યો ૩૩ તે હવે જુઓ—

જીવિતયોપનાન્ પનાન્ કણવાન્ ગિરિં આવેશય ।
(મં. ૪)

‘ જીવનનો નાશ કરનારા આ રોગોના ખીજ જે રોગીઓમાં પ્રવેશ થયેલા છે તેમને પહાડ ઉપર લઈ જાઓ. ’ અથવા વાત એમ કે આવા દર્દીઓને શુદ્ધ હવા મળવી જોઈએ તે માટે શુદ્ધ હવાવાળા કુંગર ઉપર લઈ જાવ. આ સારામાં સારો ઉપાય છે. આ રોગીઓને શહેરમાં રહેવા દેતા નહિ પણ પહાડ ઉપર લઈ જાવ. કારણ કે રોગખીન્ને અંધારામાં શુદ્ધ વાયુ વગરના ઓરડામાં ભરાઈ રહે છે, સૂરજ પ્રકાશ વગરના ઠેકાણે નિર્માણ થાય છે. તેથી તે રોગખીન્નેને નાશ પણ તેવા સ્થાને થવા સુરક્ષે છે, કે જ્યાં શુદ્ધ હવા ઉભ્રમ્ય, ભરપૂર પ્રકાશ ન હોય. શહેરોમાં મકાન પાસે પાસે હોવાના કારણે ત્યાંની હવા

ચોગ્ય હોતી નથી. તેથી દર્દીને પહાડ ઉપર લઈ જવું જ શ્રેયસ્કર છે. આ મંત્રમાં પ્રાણુનાશક રોગોને (જીવિતયોપના કણ) રોગખીન્નેને પહાડ ઉપર લઈ જવા કહ્યું. તેનો અર્થ તે રોગખીજવાળા રોગ થયેલા રોગીઓને પહાડ ઉપર લઈ જવા. કારણ આગળના મંત્રમાં રોગી માટે ઔષધિપ્રયોગ પણ કહ્યો છે. જુઓ—

દેવિ પૃથ્વિપર્ણિ ! ત્વં તાન્ અગ્નિઃ દ્વઃ અનુદદ્ધન્
દ્વિહિ । (મં. ૪)

“ આ દિવ્ય ઔષધિ પીઠવન તે રોગખીન્નેને અગનની જેમ ખાળી નાખી પ્રાપ્ત થશે. ” એટલે પહાડપર ઉપર કહેલા રોગીને આ ઔષધિનું સેવન કરાવવાથી તેની અંદર પ્રવેશેલા રોગખીજો બગી જશે અને રોગખીજ દૂર થવાથી રોગી આરોગ્યપૂર્ણ થશે. કારણ કે—

દ્યૈં પ્રથમા પૃથ્વિપર્ણીં સહમાના અજાયત । (મં. ૨)

“ આ પહેલી પીઠવન વિજયી થાય છે. ” અથવા રોગ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે બધાથી પહેલાં (પ્રથમા) મુખ્ય ઔષધિ છે. તેના સેવનથી નિઃસંદેહ વિજય પ્રાપ્ત થશે અને રોગખીજ દૂર થશે.

કણ્વજમ્મનીં ઉગ્રા દિ તાં સહસ્વર્તીં અમક્ષિ । (મં. ૧)

“ આ લોહી સુકાવનાર રોગનો નાશ કરનારી અત્યંત પ્રચંડ ઔષધિ છે. તેનું સેવન (સહસ્વર્તી) વીર્યશક્તિ અથવા બલયુક્ત અવસ્થામાં કરવું જ ચોગ્ય છે. ” તે કારણે પણ રોગીને પહાડ ઉપર રહેવું આવશ્યક છે, કારણ ચોગ્ય સમયે ત્યાં તાજા વનસ્પતિ પહાડ ઉપરથી કાઢી તેનું તત્કાલ સેવન કરાવી શકાય છે. ત્યાંથી વનસ્પતિ ઉખેડી શહેરમાં લાવતાં સુધી તે તે રસહીન બની જશે.

દેવી પૃથ્વિપર્ણી નઃ શં નિર્ઝંત્યા અ-શં ભક્ત । (મં. ૧)

“ આ દિવ્ય ઔષધિ પીઠવન મનુષ્યને સુખ આપનારી અને રોગોને રોગખીન્નેને દુઃખ આપશે. એટલે રોગો જડ-મૂળથી દૂર થશે. તેમજ—

તયા મહં દુર્ણામર્તાં શિરઃ વૃક્ષામિ । (મં. ૨)

“ આ ઔષધિથી હું આ ક્રૂષ્ટ રોગોનો નાશ કરું છું. ” બલે તેમના માથા કાપી નાખું છું જેથી તે રોગખીજો ફરી અશુભ ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ.

જીવિતયોપનાન્ કળવાન્ યનાન્ પરાચઃ પ્રણુદ ।

(મં. ૫)

“ જીવેતરનો નાશ કરનારા તે રોગગ્રીભોને નીચલે રરતે ઢોકલી ઘો. ” નીચે મોઢું કરી દૂર કરવાનો અર્થ શાસ્ત્રશુદ્ધિ દ્વારા દૂર કરવા એમ છે. પીઠવનમાં મળ શુદ્ધિ કરવાનો ગુણ છે. ઉપર કહેલા રોગગ્રીભો નષ્ટ કરી તેમને મળ દારથી દૂર કરે છે. એવો આ વનસ્પતિનો ગુણ છે.

પૃષ્ઠિપર્ણાનું સેવન કરવાથી રક્તદોષ દૂર થાય છે, શરીરમાં લોહી વધે છે. શરીર પુષ્ટ થવા લાગે છે. શરીર ઉપર તેજ આવે છે, ગર્ભની કૃશતા દૂર થઈ ગર્ભ વધવા લાગે છે અને બીજા ધણી લાભ થાય છે. તેના સેવનનો ત્રિધિ જ્ઞાની વેદો પાસેથી જાણી લેવા.

વેદમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં એક ઔષધિપ્રયોગ (Single drug system) જ આપ્યો છે. એટલે એક જ ઔષધિનું સેવન કરવું બીજી ધણી દવાઓ ભેગી કરી તે લેવી એવો ઉલ્લેખ નથી. સેવન માટે પણ પાણીમાં ઘોષ અથવા કદાચ ખરીસાકર જોડે મેળવી લેવાની વાત છે. પણ એકી વખતે રોગી માટે એકજ ઔષધિ સેવન કરાવવી. શુદ્ધ પાણી, શુદ્ધ વાયુ, શુદ્ધ રસ અને સરજ પ્રકાશ ત્રણે નિર્ગમ દેવતાઓથી જ સહાયતા પ્રાપ્ત કરવા કહેલું છે. એ વૈદિક ચિકિત્સા પદ્ધતીની વિશિષ્ટતા ધ્યાનમાં આવે છે. માટે જે વાયકો ઉપર કહેલા રોગમાં પીઠવનનો ઉપયોગ કરી લાભ લેવા છડે તેઓ એ જ્ઞાની વૈદ્યની દેખરેખ હેઠળ તેનો પ્રયોગ કરી અવશ્ય લાભ લેવો.

અપામાર્ગ ઔષધિ

કાંડ ૭, સૂકત ૬૫

(કવિઃ-- શુભઃ । દેવતા-- અપામાર્ગદોહત્ ।)

પ્રતીચીનકલો હિ ત્વમપામાર્ગ કુરોહિય । સર્વાન્મચ્છપથાં અધિ વરીયો યાવયા કૃતઃ ॥ ૧ ॥

યદ્બુકૃતં યચ્છમલં યદ્વાં ચેરિમ પાપયાં । ત્વયા તદ્વિશ્વતોમુખાપામાર્ગપ મૃજમહે ॥ ૨ ॥

શ્યાવદતા કુનચિનાં ચણ્ડેન્ યત્સહાસિમ । અપામાર્ગ ત્વયા વયં સર્વં તદર્પ મૃજમહે ॥ ૩ ॥

અર્થ— હે (અપામાર્ગ) અપામાર્ગ ઔષધિ ! (ત્વં પ્રતીચીનકલઃ હિ કુરોહિય) હું ઉધું મોઢું રાખી કળ ધુકત થઈ ઉઠે. તેથી (મત્ સર્વાન્ ચપથાન્) મારાથી બધા શાપોને (કૃતઃ વરીયઃ અધિવાયય) બહોળી દૂર હટાવી દે. [૧]

(યત્ બુકૃતં) ને પાપ (યત્ શમલં) ને દોષ અથવા કલંક મેં કર્યો દૂરી અથવા (યત્ વા પાપયા ચેરિમ) ને પાપોની સાથે ભવહાર કર્યો દૂર, હે (વિશ્વતો-મુખ અપામાર્ગ) સર્વતોમુખ (બધે જ ઉગનાર-બીજનાર.) અપામાર્ગ (અપેક્ષા-સંધેય) ! (ત્વયા તત્ અપ મૃજમહે) તારાથી તેમને અમે દૂર કરીએ છીએ. [૨]

(યત્ શ્યાવદતા) કાળા દાંતવાળા (કુનચિના) ને ખરાબ નખવાળા (ચણ્ડેન્ સહ આસિમ) વિરૂપ (કદરૂપો) ની સાથે અમે ખેતીએ છીએ, હે અપામાર્ગ ! (તત્ સર્વં વયં ત્વયા અપમૃજમહે) તે બધા દોષ અમે તારાથી દૂર કરીએ છીએ. [૩]

લાવાર્થ-- અપામાર્ગ ઔષધીના કૃત ઉલ્લી દિશામાં વધે છે, માટે તે વનસ્પતિથી ઉલ્લા આચરણના કારણે યજ્ઞલા બધા રોગ-દોષ દૂર થાય છે. દુરચાર પાપ, દોષ, પાપોના સહેવાસ, દાંતની ખરાબી, ખરાબ નખ તેમજ રક્તદોષોના સહેવાસ આ પોતાના આચરણ અથવા સંગતિથી આવેલા દોષ અપામાર્ગના પ્રયોગથી દૂર થાય છે. (૧-૩)

વેદોએ આ મુકતો વિચાર કરવો જોઈએ. દંતદોષ અપામાર્ગનું દાંતજી કરવામાં દૂર થાય છે, એવો અનુભવ છે. વાયકો પણ તેવો અનુભવ લઈ શકે છે. અપામાર્ગ ઔષધિ દેખનિવારક છે તો પણ જુલુ જુલુ રોગો ઉપર તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે એક સંશોધનનો વિષય છે. મહારાષ્ટ્રમાં ખાસ કરી ઝાપિપંચમી (ભાદરવા સુદિ ૫) મતમાં અપામાર્ગની લાકડીથી દાંત ખસે છે. એ પ્રથા આજદિન સુધી ચાલુ છે. ધણી ભાગે આ મતનું પાલન સીએ કરે છે. તો પણ આ મંત્રમાં દંતરોગ દૂર કરવાનો અપામાર્ગનો પ્રયોગ કહ્યો છે અને તેવી પ્રથા પણ છે. તેથી તેની વધારે શોધખોળ થવી જરૂરી છે.

અપામાર્ગ ઔષધિ

કાંડ ૪, સૂક્ત ૧૦

(શ્લોક:- શુભ: । દેવતા- અપામાર્ગો વનસ્પતિ: ।)

ઈશાનાં ત્વા મેપજાનામુજેપ આ રમામહે । ચક્રે સહસ્રર્વાયં સર્વસ્મા ઓષધે ત્વા	॥ ૧ ॥
સત્યજિતે શપથ્યાર્વર્ણીં સહમાનાં પુનઃસ્રામ્ । સર્વાઃ સમહ્વયોર્ધીરિતો નઃ પારયાદિતિં	॥ ૨ ॥
યા શશાપ શપ્તેન યાષં મૂરંમાદુષે । યા રસસ્ય હરણાય જાતમારેમે તોકમંતુ સા	॥ ૩ ॥
યાં તે ચક્રુરામે પાત્રે યાં ચક્રુર્નીલ્લોહિતે ।	
આમે માંસે કૃત્યાં યાં ચક્રુસ્તયાં કૃત્યાકૃતોં જહિ	॥ ૪ ॥
દૌષ્વપ્ત્યં દૌર્જીવિત્યં રક્ષોં અશ્વમિરાદ્યપિ ।	
દુર્ણાન્નીઃ સર્વાં દુર્વાંચસ્તા અસ્મન્નાશયામસિ	॥ ૫ ॥

અર્થ— હે ઔષધે ! (મેપજાં ઈશાનાં ત્વા ઉત્ત્વ જેવે આ રમામહે) ઔષધિઓમાં તને વિશેષ સામર્થ્યશાળી તું ઔષધી જ્યેષ્ઠાથી અને તે માટે આ પ્રયોગોના આરંભ કરે છે (સર્વસ્યે ત્વા સહસ્રર્વાયં ચક્રે) બધા રોગોને નિવારણ કરવા માટે તને હજારો વીર્યથી યુક્ત કરે છે. [૧]

(સત્યજિતે) ખાત્રીથી છતનારી (શપથ-ચાવર્ણી) આકોશ દૂર કરનારી (સહમાનાં) રોગોના પરાજય કરનારી (પુનઃ સ્રામ્) વિશેષકરી સારક અને વિરચક શુભુથી યુક્ત આ પ્રકારની (સર્વાઃ ઓષધીઃ સમહ્વિ) બધી ઔષધિઓ પ્રાપ્ત કરે છે. (ઇતઃ નઃ પારયાત્) આ રોગોની અમને પાર કર. (૨)

(યા શપ્તેન શશાપ) જે આકોશથી દુષ્ટ શબ્દો બોલે છે, (યા મૂરં અર્થે માદુષે) જે મૂર્ખતા આપનાર પાપ ધારણ કરે છે, (યા રસસ્ય હરણાય) જે સારક પ રસનું હરણ કરવા માટે (જાતે આરેમે) નવા જન્મેલા બાળકોને પણ પકડે છે. (સા તોર્કં મતુ) તે બીમારી. સંતતીને ખાઈ જાય છે. [૩]

(યાં તે આમે પાત્રે ચક્રુઃ) જે દિ'સકપ્રયોગને તારા માટે કાચા માટીના વાસણમાં બનાવું છે. (યાં નીલ્લોહિતે) જેને ભૂરા અને લાલ થાય ત્યાં સુધી ચઢાવવામાં આવે છે તેમજ, (આમે માંસે) કાચા માંસમાં (યાં કૃત્યાં ચક્રુઃ) જે દિ'સક પ્રયોગ કરાય છે (તયા કૃત્યાકૃતોં જહિ) તેના વડે તે દિ'સક કરનારાઓનો જ નાશ કર. [૪]

(દૌષ્વપ્ત્યં દૌર્જીવિત્યં) ખરાબ સ્વપ્ન આવવા, દુઃખદાયક જીવન બનવું, (રક્ષોં અશ્વમિરાદ્યઃ) રોગ-કૃમિઓનું નિર્મૂલનાકારક, નિસ્તેજતાને વધારનારો જે રોગ છે તેમજ (દુર્ણાન્નીઃ સર્વાઃ દુર્વાંચઃ) દુષ્ટ નામોશાળી બવાસીર અને તેના સંબંધથી થનારા બીજા ખરાબ રોગો આ બધા (અસ્મન્નાશયામસિ) અમારાથી નાશ પામે. [૫]

ભાવાર્થ— ઔષધિઓમાં વિશેષ ટાકાતવાળી ઔષધિઓ છે અને બીજી ઔષધિઓ પ્રયોગ વિરોધી સામર્થ્યશાળી બનાવવામાં આવે છે. (૧)

ખાત્રીથી રોગ દૂર કરનારી, રોગોના આકોશ દૂર કરનારી, રોગોની સહન સક્તિ વધારનારી, રચક શુભુથી યુક્ત, ઔષધિઓ હોય છે જેમની મદદથી અમે રોગોથી યુક્ત થઈએ છીએ. (૨)

કેટલાક રોગોમાં રોગી ચોરો પાડે છે, કેટલાકમાં તે ગેહોશ બની જાય છે, કેટલાકમાં તેનું લોહી ફીણુ બને છે, કેટલાક રોગો તો નુતન જન્મેલા બાળકોને થાય છે, અને તેના ધણુ નાશ કરે છે. (૩)

જે દિ'સક પ્રયોગ કાચા માટીના વાસણમાં, અથવા કાચા ધડામાં બનાવવામાં આવે છે, તે દિ'સક પ્રયોગોથી તે દિ'સક રોગોનો જ નાશ થાય છે. (૪)

ખરાબ સ્વપ્ન, જીવનની લક્ષ્મીનતા, નિસ્તેજતા અને ફીણુ, બવાસીર ચિદચલ સ્વભાવ આ બધું જ આ ઔષધિથી દૂર થાય છે. (૫)

ક્ષુધામારં તૃષ્ણામારમગોતામનપત્યતામ્ । અપામાર્ગ ત્વયા વ્યં સર્વં તદર્પ મૃજ્મહે ॥ ૬ ॥
તૃષ્ણામારં ક્ષુધામારમથો અક્ષપરાજયમ્ । અપામાર્ગ ત્વયા વ્યં સર્વં તદર્પ મૃજ્મહે ॥ ૭ ॥
અપામાર્ગ ઓપધીનાં સર્વાસામેકાં દૃશી । તેનં તે મૃજ્મ આસ્યિતમય ત્વમગદશ્વર ॥ ૮ ॥

અર્થ— (ક્ષુધામારં તૃષ્ણામારં) શુક્રથી મરવું, તરસથી મરવું (અ-ગો-તાં અન્-અપત્યતાં) ઇન્દ્રિયના અથવા વાણીના દોષ, સંતાન ન હોય અથવા નપુ સકતા, હે (અપામાર્ગ) અધેડા ઔપધિ । (ત્વયા તત્ સર્વં વ્યં અપ મૃજ્મહે) તે બધા દોષ તારી મદદથી અમે દૂર કરીએ છીએ. [૬]

(તૃષ્ણામારં ક્ષુધામારં) તરસથી મરવું, શૂન્યથી મરવું તેમજ (અક્ષપરાજયં) ઇન્દ્રિયોનો નાશ થવો, (અપામાર્ગ) હે અપામાર્ગ (અધેડા) ઔપધિ (સર્વં તત્ રથયા વ્યં અપ મૃજ્મહે) તે બધા દોષ તારી મદદથી અમે દૂર કરીએ છીએ. [૭]

હે અપામાર્ગ ઔપધિ ! તું (સર્વાસાં ઓપધીનાં ઇકાઃ વચી હત) બધી ઔપધિઓને કાણમાં રાખનારી એકજ ઔપધિ આ ખાત્રીલાયક છે. (તેનં તે આસ્યિતં) તે વડે તારા શરીરમાં રહેલા રોગને અમે (મૃજ્મઃ) દૂર કરીએ છીએ. હે રોગી (અથ ત્વં અગદઃ ચર) હવે તું નિરોગી બની ચાલ્યો જા. [૮]

બાધાર્થ— ઘણી શૂન્ય અથવા પુષ્કળ તરસ લાગવી, ઇન્દ્રિયના દોષ, વાંઝ્યાપણુ વગેરે બધું અપામાર્ગ (અધેડા) ઔપધિના પ્રયોગથી દૂર થાય છે. (૬)

અરમકરોગ, અને તરસ લાગનારો રોગ, તેમજ ઇન્દ્રિયોની દુર્બલતા, અપામાર્ગ ઔપધિ પ્રયોગથી દૂર થઈ જાય છે. (૭)
અપામાર્ગ ઔપધિ બધી ઔપધિઓમાં બહુ કાણમાં રાખનારી ઔપધિ છે શરીરના બધા રોગો તેનાથી દૂર થાય છે અને મહુખ્ય તેના સેવનથી નિરોગી બની દૂર ફરે છે. (૮)

અપામાર્ગ ઔપધિ

કાંક ૪, સૂકત ૧૮

(ઋષિઃ— શુક્રઃ । દેવતા — અપામાર્ગો વનસ્પતિઃ ।)

સુમં જ્યોતિઃ સૂર્યેનાહ્વા રાત્રીં સમાર્વતી । કુળોમિં સત્યમુત્તર્યેડરસાઃ સન્તુ કૃત્વરીઃ ॥ ૧ ॥

યો દેવાઃ કૃત્વાં કૃત્વા હરાદર્વિદુષો ગૃહમ્ । વૃત્સો ધારુરિવ માતરં તં પ્રત્યગુપં પદ્યતામ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ— (સૂર્યેણ સમં જ્યોતિઃ) સૂરજની સમાન જ્યોતિ છે અને (અહ્વા સમાર્વતી રાત્રી) દિવસની જેમ રાત્રી છે. બધા (કૃત્વરીઃ અરસાઃ સન્તુ) વિનાશક વાતો રસવીન બની જાય. (સત્યં ઋતયે કુળોમિ) સત્યને દું રક્ષણ આપે કરે છું. [૧]

હે (દેવાઃ) દેવો ! (યઃ કૃત્વાં કૃત્વા અ-વિદુષઃ ગૃહં હરાત્) હિંસક પ્રયોગ કરી અટાનીના ધરતું દરણુ કરાય છે, (ધારુઃ વરસઃ માતરં દૃવ) દૃધ પીનારું બાળક પોતાની માતાની પાસે જાય તેમ, તે હિંસક વિધિ (તં પ્રત્યક્ષ ઉપપદ્યતાં) તેની પાસે જ પાછો ફરી આવે છે. [૨]

બાધાર્થ— બધા વિનાશક પ્રયત્નો અસફળ બની જાય ખાત્રીથી બધાનું રક્ષણ થઈ શકે છે. જુઓ સૂરજની સાથેજ્યોતિ આકાશમાં ચમકે છે જેથી દિવસે પ્રકાશ પ્રસરે છે, તેજ પ્રકારે સત્યની ઉત્પત્તિ થશે. (૧)

જે યાત્રી પ્રયોગ કરે છે, અને તેથી બીજાના ધરદરોનો નાશ કરે છે તે પ્રયત્નો પાછા ફરી તે યાત્રી લોકો પાસે જઈ તેમનો જ નાશ કરે (૨)

અમા કૃત્વા પાપ્માનં યસ્તેનાન્યં જિઘાંસતિ । અશ્માનસ્તસ્યાં દુઘ્ધાર્યાં વહુલાઃ ફટ્ કરિક્રતિઃ ॥ ૩ ॥
 સહસ્રધામન્વિશિલાન્વિગ્રીવાન્જ્ઞાયયા ત્વમ્ । પ્રતિં સ્મ ચક્રુષે કૃત્યાં પ્રિયાં પ્રિયાવતે હર ॥ ૪ ॥
 અનયાહમોપેધ્યા સર્વાઃ કૃત્યા અદૂદુપમ્ । યાં ક્ષેત્રે ચક્રુયાં ગોપુ યાં વાં તે પુરુષેષુ ॥ ૫ ॥
 યચ્ચકાર ન શશાક કર્તુ શ્ચે પાદમહુરિમ્ । ચકાર મદ્રમસ્મમ્યામાત્મને તપનં તુ સઃ ॥ ૬ ॥
 અપામાર્ગોઽર્પ માર્ઘે ક્ષેત્રિયં શપથંચ યઃ । અપાર્હ યાતુધાનીરપ સર્વો અરાચ્યઃ ॥ ૭ ॥
 અપમૃજ્ય યાતુધાનાનપ સર્વો અરાચ્યઃ । અપામાર્ગ ત્વયા વયં સર્વં તદર્પ મૃજ્મહે ॥ ૮ ॥

અર્થ— (યા પાપ્માનં કૃત્વા) ને પાપ કરી (તેન અમા અન્યં જિઘાંસતિ) તેની સાથે ખીળને મારવા છ્વે, (તસ્યાં દુઘ્ધાર્યાં) તે બળી ગયા પછી (વહુલાઃ અશ્માનઃ ફટ્ કરિક્રતિ) ધણા પત્યાર ફટ શબ્દ કરશે એટલે નાશ કરશે. [૩]

હે (સહસ્રધામન્) હજાર ધરવાળા (ત્વં વિશિલાન્ વિગ્રીવાન્ જ્ઞાયયા) તું શિખાવગરના અને ડોકમથરના કરનારાઓને મુવગ્રાવી દે. (પ્રિયાં કૃત્યાં ચક્રુષે-પ્રિયાવતે) પ્રિયકૃત્પ કરનારા પ્રિયતી પાસે (પ્રતિહરસા) પહોંચે છે. [૪]

(અનયા ઓપેધ્યા સર્વાઃ કૃત્યાઃ અદૂદુપમ) આ ઓપધિથી બધા કુટ કૃત્યોનો નાશ કરે છે. (યાં ક્ષેત્રે ચક્રુઃ) ને ખેતરમાં કૃત્યે હોય, (યાં ગોપુ) ને ગાયોમાં અને (યા વા તે પુરુષેષુ) ને તારા પુરુષોમાં કૃત્યે હશે. [૫]

(યઃ ચકારઃ) ને કરતો હતો પરંતુ (કર્તુ ન શશાક) પણ પુરં કાપી શકેો નહિ. (પાદં મહુરિ શચે) પગ, આંગળીઓ વગેરે તોડી નાખ્યા, (અસ્મમ્યાં મદ્રં ચકાર) અમારા માટે તેણે કંધાણ કૃત્યે પરંતુ (સઃ આત્મને તપનં) તેણે પોતાના માટે પીડા વહેારી લીધી. [૬]

(અપામાર્ગઃ ક્ષેત્રિયં યઃ શપથઃ ચ અપમાર્દુ) અપામાર્ગ ઓપધિ ક્ષેત્રિયરોગ તે અને ને દુર્વચન બોલવાનો સ્વભાવ છે તેને દૂર કરે છે. (અહં સર્વાઃ યાતુધાનીઃ અરાચ્યા અપ) અને બધી પીડા કરનારાઓની નિરતેજતા દૂર કરે. [૭]

(યાતુધાતાન્ અપમૃજ્ય) યાતના આપનારાઓને દૂર કરી તેમજ (સર્વાઃ અરાચ્યા અપ) બધી નિરતેજતા દૂર કરી, હે (અપામાર્ગ) અધેડા વનરપતિ (ત્વયાં વયં તત્ સર્વં અપમૃજ્મહે) તારા યોગથી અમે તે બધા કટ કરીએ છીએ. [૮]

ભાષાર્થ— ને પોતે પાપકર્મ કરી તે વડે ખીળેા પલ્લ સાથે નાશ કરવા છ્વે છે, તે પ્રયત્નો તે પાપીનો પોતે જ નાશ કરશે એમ તપેલા પયશ પોતે જ ફાટી ભય છે. (૩)

ને ખીળના ગયા કાપવા અને ચોટ્કી કાપવી વગેરે યાતક પ્રકાર કરનારા દોષ છે તેમનો નાશ કર અને પ્રિય કાપ કરનારા તે પ્રેમીની પારો પહોંચી ન. (૪)

આ ઓપધીથી બધા નાશક કુટ રાગો દૂર થઇ ભય છે. ખેતરોમાં ગાય વગેરે પશુઓમાં, મનુષ્યોમાં યનારા બધા દોષ તેથી દૂર થાય છે. (૫)

ને ખીળેા નાશ કરવા છ્વે છે પણ કરી શકેા નથી તેથી તેના કેટલાક અવયવોનો જ નાશ કરે છે, અથવા યેદું' નુકસાન કરે છે, તેણે પોતાનું જ નુકસાન કૃત્યે છે. અમારું' તો કંધાણ જ તેનાથી થયું છે. (૬)

અપામાર્ગ ઓપધીથી માનાપિતાથી પ્રાપ્ત થયેલા આનુપસિકરોગ, ચિદ્રીય સ્વભાવ, જેમાં રોનો ચોસો પાટે છે, જેમાં યુગ્મ યાનના, કટ, પીડા થાય છે, સરીર તેજહીન અને છે તે બધા દોષ દૂર થાય છે. (૭)

યાનના વધારાના અને તેજનો નાશ કરનારા દોષ અપામાર્ગ ઓપધીના પ્રયોગથી અને દૂર કરીએ છીએ. (૮)

અપામાર્ગ ઔપધિ

કાંડ, ૪, સૂક્ત ૧૯

(ઋષિઃ— શુક્રઃ । દેવતા— અપામાર્ગો વનસ્પતિઃ ।)

ઉતો અસ્યવંધુકુદુતો અસિ નુ જામિક્ત્વ ।

ઉતો કૃત્યાકૃતઃ પ્રજાં નહમિવા લિન્ધિ વાર્ષિકમ્

॥ ૧ ॥

બ્રાહ્મણેન પર્યુક્તાસિ કળ્વેન નાર્પદેન ।

સેનેવૈપિ ત્વિષીમતી ન તત્ર મયમસ્તિ યત્ર પ્રાપ્નોષ્યોપથે

॥ ૨ ॥

અગ્રમેષ્યોષધીનાં જ્યોતિષેવામિદ્રીપયન્ । ઉત ત્રાતાસિ પાકસ્યાર્યો હન્તાસિ રક્ષસઃ

॥ ૩ ॥

ચદુદો દેવા અસુરાંસ્ત્વયાગ્રે નિરકુર્વત । તતસ્ત્વમષ્યોપથેડપામાર્ગો અજાયથાઃ

॥ ૪ ॥

વિમિન્દતી શૃતશાસ્ત્રા વિમિન્દન્નામ તે પિતા ।

પ્રત્યગ્વિ મિન્ધિ ત્વં તં યો અસ્માં અભિદાસતિ

॥ ૫ ॥

અર્થ— (ઉતો અસ્યવંધુકુદુતો અસિ) એ તું શત્રુ બનાવનારો હોય અથવા (ઉતો નુ જામિક્ત્વ અસિ) બધું બનાવનારો હોય, તું (ઉતો કૃત્યાકૃતઃ પ્રજાં) હિંસાકર્મ કરનારા સંતાનોને (વાર્ષિક નહં હવ આહિંધિ) વરસાદના કારણે ઉત્પન્ન થનારા ધાસની જેમ દૂર કર. [૧]

(નાર-સદેન કળ્વેન બ્રાહ્મણેન) માયુસોની પરિપક્વતા બેસનારા વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોએ (પરિ ઉક્તા અસિ) તાર વધુન કહ્યું છે. હે (બોપથે) ઔપધિ તું (ત્વિષીમતી સેના હવ યપિ) તેજસ્વી સૃષ્ટિની જેમ રાગણી શત્રુ ઉપર હુમલો કરે છે, (યત્ર પ્રાપ્નોષિ) જ્યાં તું પ્રાપ્ત થાય છે (તત્ર-મયં ન અસ્તિ) ત્યાં ભય રહેતો નથી. [૨]

(જ્યોતિષા હવ અમિદ્રીપયન્) તેજ્વી પ્રકાશિત કરતો (બોપધીનાં અગ્રં યપિ) ખીછ બધી ઔપધિની આગળ તું ભય છે. (ઉત પાકસ્ય ત્રાતા અસિ) અને પરિપક્વનું રક્ષણ અને (રક્ષસઃ હન્તા અસિ) રાગણીઓની નાશક તું છે. [૩]

(ચદુદો દેવાઃ) તે જે પહેલા તારી સાથે રહેવાથી દેવોએ (અસુરાન્ નિરકુર્વન્) અસુરોને દૂર કર્યા હતા, હે (બોપથે) ઔપધિ ! (તતઃ ત્વં અપામાર્ગઃ અજાયથાઃ) ત્યારથી તું અપામાર્ગ નામની ઔપધિરૂપમાં પ્રગટ થઇ છે. [૪]

તું (શૃતશાસ્ત્રા વિમિન્દતી) શેંકડા શાખામાં અસરી રાગોનું બેદન કરે છે, (વિમિન્દન્ નામ તે પિતા) વિભેદન કરનારો તારો પિતા છે, (યઃ અસ્માન્ અભિદાસતિ) જે અમારો નાશ કરે છે (ત્વં તં પ્રત્યક્ વિમિન્ધિ) તું તેને હરેક પ્રકારથી નષ્ટ કર. [૫]

ઠાવાર્થ— તું પોતે શત્રુ અથવા મિત્ર બનનારો હો, પણ આપણા સમાજમાંથી ધાતક કર્મ કરનારાઓને દૂર કર (૧) થોડી પરીપક્વતા બેસનારા વિદ્વાન્ પંડિતોના ચત્ર છે કે આ ઔપધિ રાગોના પશુનારા કરે છે, અને જ્યાં ભય છે ત્યાં રાગનું ભય રોધ પણ રહેતો નથી. (૨)

આ તેજસ્વી ઔપધિ વનસ્પતિઓમાં મુખ્ય છે, આ શુભશ્રુઓની રક્ષક અને રાગણીઓની નાશક છે. (૩) જે બળથી દેવોએ અસુરોને દૂર હટાવ્યા હતા તે બળ સાથે તાર આ અપામાર્ગ ઔપધિ ઉત્પન્ન થઇ છે. (૪) આ ઔપધિ અનેક પ્રકારે રાગોને દૂર કરે છે માટે જે રાગો અમારો નાશ કરે તેમને આ ઔપધિથી દૂર કરવામાં આવે. (૫)

અસદ્ભૂમ્યાઃ સમમવત્તયામેતિ મહદ્વ્યવચઃ । તદ્વૈ તતો વિધૂપાયત્યત્યક્તૌર્મૃચ્છતુ ॥ ૬ ॥
 પ્રત્યહ્ હિ સંવભૂર્વિથ પ્રતીર્ચીનફલસ્ત્વમ્ । સર્વાન્મચ્છપથાં અધિ વરીયો યાવયા વધમ્ ॥ ૭ ॥
 શ્વતેન મા પરિ પાહિ સહસ્રૈણામિ રશ મા । ઇન્દ્રસ્તે વીરુષાં પત ડગ્ર ઓજમાનમા દધત્ ॥ ૮ ॥

અર્થ— (અસત્ ભૂમ્યાઃ સમમવત્) અસત્ય દુષ્ટતા ભૂમિથી ઉત્પન્ન થએલી તો પણ તે (તત્ મહત્ વચઃ યાં પતિ) ધણો વિરતુન બની આકાશ સુધી પ્રસરે છે. (તતઃ તત્ વૈ કર્તાર્ત વિધૂપાયત્) ત્યાંથી તું નિશ્ચયપૂર્વક કંતાને જ સંતોષ કરતો (પ્રત્યક્ષ ક્ષચ્છતુ) તેની પાસે જ પાછો પહોંચી જાય છે. [૬]

(ત્વં હિ પ્રત્યહ્ પ્રતીર્ચીનફલઃ સંવભૂવિથ) તું જ પ્રત્યક્ષ ઉચ્છૃંકણ આપનારો પ્રગટ થયો છે, માટે (મત્ સર્વાન્ શપથાન્) મારાથી બધા કુદ્ધ બરાબ વચનોને અને (વરીયઃ વધં અધિયાવય) ઉપર ઉઠનારા શાઓને દર દર. [૭]

(શ્વતેન મા પરિપાહિ) સૌ ઉપાયથી મારું રક્ષણ કર અને (સહસ્રૈણા મા અધિરક્ષ) હજારો પ્રપત્નો વડે મારું રક્ષણ કર. હે (વીરુષાં પતે) ઔપધિઓના સ્વામી ! (ડગ્રઃ ઇન્દ્રઃ તે ઓજમાનં આદધત્) ઉગ્રવીર ઇન્દ્ર તારી અંદર પરાક્રમની શક્તિ ધારણ કરે. [૮]

ભાવાર્થ— ભૂમિ ઉપર થોડું પણ અસત્ય ઉત્પન્ન થાય તો પણ તે ત્વરીત બધે જ પ્રસરે છે અને પાછું ફરી કંતાનો પણ નાશ કરે છે. (૬)

આ ઔપધિમાં દોષોને ઉલટા કરવાનો ગુણ છે માટે દુર્ભાંધણ અને જે પણ વિનાશક દોષો છે તેમને આ ઔપધિ વડે દૂર કરવામાં આવે. (૭)

સૌંદર્ય અને હળસે પ્રકારે આ વનરપતિ રક્ષણ કરે છે કારણ કે તેમાં ઇન્દ્રનું તેજ છે. (૮)

અપામાર્ગ ઔપધિ

અપામાર્ગ ઔપધિ

હિન્દીસામા 'સટજીના, ચિરચિરા' આ તેના નામ છે. સંસ્કૃતમાં તેને 'અપામાર્ગ' ઔપધિ કહે છે. ગુજરાતીમાં 'અધેડો, સંધેડો' મરાઠીમાં 'અઘાઘા' એમ કહે છે. તેના સંદેહ, કાળી અને લાલ એમ ત્રણ બેદ છે. આ ત્રણેના ગુણ સમાન જ છે જેને ઉલ્લેખ વૈષ્ણક ગ્રંથોમાં આ પ્રકારે કર્યો છે—

તિકોષ્ણઃ કટુઃ કફઃ અર્શઃ કણ્ઠદુરારમણો
 રક્તઃ ગ્રાહી વાન્તિકૃત્ । રાજનિ ૦ વ. ૪
 (સાધિપાતજ્વરચિકિત્સાયામ્) પૃથ્વિપર્ણો ત્થ-
 પામાર્ગઃ । ચક્રપાણિદ્વષ્ટાદ્રવ્યગુણાઃ ।
 દાંપનઃ તિકઃ કટુઃ પાચકો રોચનઃ છર્દિકફમેદો
 પાતમઃ દદ્રોગાધ્માનાર્શઃ કણ્ઠવાદિકં દન્તિ ।

ભાવપ્રે ૦ પૃ. ૭ા. ૧

તત્પત્રં રક્તપિત્તપ્ત્રં । મદ ૦ ૧૦ ૧

શ્વેતશ્વાપામાર્ગકસ્તુ તિકોષ્ણો ગ્રાહકઃ સરાઃ ।
 કિચ્ચિત્કટુઃ કાન્તિકરઃ પાચકોઽભિર્ધીપકઃ ।
 નસ્યે વાન્તી પ્રશસ્તઃ સ્વાત્કફકણ્ઠદ્રવ્યપદઃ ।
 દુર્નામાનં રક્તરુજં મેદોરુદુરે તથા । વાતસિ-
 ઘ્માપચીદ્ગુવાત્પામાર્ગાં વિનાશકઃ । રક્ત-
 પામાર્ગકઃ કિચ્ચિત્કટુકઃ શીતલઃ સ્મૃતઃ । મન્યા-
 વદ્યમ્બવમિકૃદ્વાતપિષ્ટમ્કારકઃ । રુક્ષો યજં
 વિપં વાતં કફં કણ્ઠં ચ નાશયેત્ । ધીજમસ્ય
 રસે પાકેદુર્જતં સ્વાદુશીતલં । મલાવદંમકં રુક્ષં
 વાન્તિકૃત્કફપિત્તજિત્ । તોયાપામાર્ગક-
 ષ્ચોકઃ કટુઃ શોષકપાષદઃ । કાસં વાતશ્ચ
 શોષં ચ નાશયેદિતિ ચ સ્મૃતઃ । વૈ. નિધ.

અપામાર્ગ વનરપતિનું આનું વર્ણન વૈષ્ણક ગ્રંથોમાં છે.

તેનું તાત્પર્ય- અપામાર્ગ વનરપતિ તિકત (કચ્છી) ઉબ્બુ, કટું (તીખી), કફનાશક, બવાસીર પ્રુમ્થી (મેળવે) આમ અને રક્તના રોગોના નાશ કરનારી, ઉલટી કરનારી છે. સનિષાત તાવમાં ચિકિત્સામાં પ્રશિષ્ટપણું અને અપામાર્ગ આ બેનો સારો ઉપયોગ થાય છે. તે પાચક, દીપક એટલે ભૂખ લગાડનારી, વમન એટલે ઉલટી, કફ, મેદ, વાત, હૃદય, આશ્માન, બવાસીર વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે. અપામાર્ગ કાઠી, ગરમ ગ્રાહક અને સારક છે. શરીરની ક્ષતિ વધારનારી પાચક અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનારી છે. નસ્ય અને ઉલટી માટે વપખાએકી છે. બવાસીર, રક્તદોષ, મેદ, ઉદર વગેરે રોગોનો નાશ કરનારી છે. મધુ, ઝેર, વાત, કફ, પ્રુમ્થી, વગેરેને દૂર કરે છે.

આ અપામાર્ગનું વર્ણન વૈદ્ય મંથો નોષ અને આ સૂક્તમાં કહેલા વર્ણનનો વિચાર કરીશું. સૂક્ત ૧૭-૧૯ આ ત્રણે સૂક્તોમાં આ ' અપામાર્ગ ' વનરપતિનું વર્ણન છે. આ ત્રણે સૂક્તોનો રચયિતા એક જ ' શુક્ર ' કાષ્ઠિ છે.

શુધા (ભૂખ) અને તૃષ્ણા (તરસ) મારક

સુ. ૧૭ માં મં. ૬-૭ ' ભૂખથી મરવાનો રોગ ' એટલે ને રોગમાં પ્રુષ્ણ ભૂખ લાગે છે, જેટલું ખવાય તે બધું ભરમ બની જાય છે, તેને તે કારણે ભરમરોગ કહે છે. તેમજ ' તરસનો રોગ ' જેમાં પ્રુષ્ણ તરસ લાગે છે, આ રોગોને અપામાર્ગ ઔષધિ દૂર કરે છે એમ કહ્યું છે. તે જ વાત ઉપર કહેલા વચનોમાં પણ કહી છે.

શીતમસ્ય રસે પાકે દુર્ગરે સ્વાદુ શીતલં ।

" અપામાર્ગનું બીજ પચન થવા લાગ્યું કહેણ, મીઠું અને ઠંડું હોય છે. " પાચન થવા કહેણ છે તેથી બરમરોગના માટે સારું અને શીતલ હોવાથી તૃષ્ણારોગનું શમન કરે છે આ પ્રકારે વૈદ્યશાસ્ત્રમાંનું વર્ણન ઉપર આપેલા મંત્રોક્ત વર્ણન નોડે વાંચવાથી તેનો સાવાધ પોતે જ સ્પષ્ટ થાય છે.

બવાસીર

સૂક્ત ૧૭ માં ' દુર્ગામ્નિઃ ' શબ્દ આજો છે. વૈદ્ય મંથોમાં ' દુર્ગામ્નિ ' શબ્દ આજો છે તે જ બવાસીરનો વાચક છે. વેદમાં જ્યાં ઔષધિ પ્રકરણમાં ' દુર્ગામ્નિ ' શબ્દ આવે છે ત્યાં પણ સામે બવાસીરનો જ સંબંધ રહે છે.

કેટલાક લોકો દુષ્ટ વાણી વગેરે ભિન્ન અર્થ કરે છે, પરંતુ તે બરાબર નથી. વેદમાં આ ' દુર્ગામ્નિ ' શબ્દ બવાસીરના માટે આવેલો છે. ' દુર્ગામ્નિ, દુર્ગામ્નિ, દુર્ગામ્નિ ' આ શબ્દો બવાસીરના લુહા લુહા પ્રકાર વાચક છે.

દુષ્ટ સ્વપ્ન

દુષ્ટ સ્વપ્ન આવતું એ પિતૃનું કારણ છે. પેટના દોષના કારણે અથવા આમ દોષના કારણે થાય છે. વૈદ્ય મંથમાં આ અપામાર્ગને પિત્તશામક, પાચક અગ્નિપ્રદીપક, દીપક, રચિ-વધક કહ્યું છે. સૂક્ત ૧૭ ના પ માં મંત્રનાં પૂર્વાધમાં જે રોગો કહ્યા છે તેમને આવી નોડે સંબંધ છે. હાથલા તરફે જુઓ—

૧ દૌર્ગ્વલ્પર્ચ- દુષ્ટ સ્વપ્ન આવતું, ઉંઘ થેરી આવતી નથી.

૨ દૌર્ગ્ગામ્નિ- જીવન વિષે મનમાં ઉત્ત્રાસીનતા વેદા થયી.

૩ રક્ત- વિવિધ પ્રકારના કૃમિ દોષ.

૪ અ-ચ્ચ- શરીર ન વધતું. શરીરની કૃશતા નિર્માણ કરનાર રોગો.

૫ અ-રાચ્ય- રાત્ર એટલે તેજ, શોભા, ક્ષતિ. જે સ્વચ્છ શરીર ઉપર હોય છે તે ન હોવી, રંગ કાંઠો પડી જવો.

આ પ્રતિમાં મંત્રમાં રોગવાચક શબ્દો વૈદ્ય મંથના ઉપર કહેલા વર્ણન સાથે વાંચવાથી તેમનો આશય સ્પષ્ટ થાય છે. આ બધા રોગો અપચનના ક્ષિ અને શ્વેત અપામાર્ગ અગ્નિ-પ્રદીપ્ત કરનારો હોવાના કારણે આ રોગોના નાશ ખાતરીથી કરે છે.

સારક

સૂક્ત ૧૭ ના બીજા મંત્રમાં ' સરાં ' પદ આવેલું છે. અને ઉપર કહેલાં વૈદ્ય મંથમાં ' સરાં ' પદ છે. બંનેનો આશય ' સારક, રચક ' એટલે શાય શુદ્ધિ કરનારા એવા છે. શાયશુદ્ધિ થવાથી, ભૂખ વધે છે, અને અગ્નિપ્રદીપન થતું સ્વાભાવિક છે. પછી ત્રીજા મંત્રમાં ' રસસ્ય દરર્ણ ' પદ છે. રસનું હરણ થવાથી શોષ વધે છે અને તરસ લાગે છે. ' તૃણામાર ' રોગ તેજ કારણે થાય છે. તે રોગની મા દવા છે. શરીરના રસનું હરણ-શોષણ ને રોગમાં થાય છે તે રોગનું શમન આ અપામાર્ગ ઔષધિથી થાય છે. આ સૂક્તના બીજા અને ત્રીજા મંત્રમાં ' સ્વપ્ન ' શબ્દ વારંવાર આવેલો છે. સ્વપ્નનો—

અર્થ ખરાબ ભાષણ એમ છે. માણસનો સ્વભાવ જ્યારે ચિદ્રીયો બની જાય છે તે વખતે મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ દુર્ભાષણ કરવા તરફ યત્ન જાય છે. પેટ સાફ ન રહેવાથી સ્વભાવ ચિદ્રીયો બને છે, આ દોષ આ અપામાર્ગ વનરપતીનું સેવન કરવાથી દૂર થઈ જાય છે. કારણ કે તે વડે અપચન દોષ દૂર થાય છે. પેટ સાફ રહે છે. અને પેટ સાફ થવાથી ચિદ્રીયો સ્વભાવ મટી જાય છે, અને ખરાબ બોલવું પણ બંદ થઈ જાય છે.

૧૭ માં સૂક્તનું બાકી વર્ણન અપામાર્ગની પ્રશંસા કરનારું છે, તેથી તે વિષે વધારે લખવાની જરૂર નથી.

સૂક્ત ૧૮ માં મંત્ર ૨ થી ૬ સુધી એવા ધાતકી કૃત્યોનું વર્ણન છે જે પોતાના લાભાર્થે સામાન્ય સ્વાર્થો માણસ દુષ્ટતાથી બીજાના માટે કરે છે. ક્ષેત્રમાં ગાયોનાં નાશના માટે અથવા મનુષ્યોના નાશ માટે કરે છે. આ પ્રતિમાં અમારા જોવામાં છે કે અત્યંત શાંતી જે મરેલી ગાયનું માંસ ખાય છે તે લોકો આવા પ્રયોગો કરે છે. ખેતરમાં જ્યાં ગાયો ચરવા આવે ત્યાં ધાતકી કોષ્ટ જાતનું ઝેર મૂકવામાં આવે. ધાતક આવવાથી તે ઝેર ગાય વગેરે પશુઓના પેટમાં જાય છે. અને તે પશુ કલાક અધાસ કલાકમાં મરી જાય છે. જનવર મરી ગયા પછી તેજ અત્યંત લોકો તેને લઈ જઈ ખાય છે. ખેતરમાં ગાયો માટે એવા ધાતકી પ્રયોગો કરાય છે. અને ઘણા પ્રયત્નો બાદ પણ આવા ધાતકી પ્રયોગોમાંથી ગાયોને બચાવવા હજી સુધી કોઈ પ્રયાસ મળી આવ્યો નથી.

આ ઉપાય વિષે સૂક્ત ૧૮ ના સાતમાં મંત્રમાં વેદે કહ્યું છે કે અપામાર્ગ ઔષધિના ઉપયોગથી ઝેર દૂર થાય છે અને જનવર બચી શકે છે. વૈદ્યક ગ્રંથોના વનરોમાં અપામાર્ગનો શુભ વિવેચક લખ્યો છે. આ શુભના કારણે પ્રથમ કહેલા ધાતક પ્રયોગોમાં આ ઔષધિથી લાભ થાય છે. આ સૂક્તના બીજા શ્લોક વગેરે પદો વિષે પ્રથમ (૧૭) સૂક્તના વિવરણમાં લખ્યું છે. તેજ અહીં પણ જણાવું.

અહીં આ સૂક્તમાં એક એ સામાન્ય ઉપદેશની વાતો છે તે ઘણી મહત્ત્વની છે. તે વાચકોએ અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવી.

સત્યથી રક્ષણ

ऊतये सत्यं कृणोमि । (સ. ૧૮ મં. ૧)

“ રક્ષણ માટે મેં સત્ય કહ્યું છે. ” એટલે જો રક્ષણ કરવાની કાંઈ દોષ તો સત્ય પાલન કરવું જોઈએ. સત્યથી જ ખર્ચાનું રક્ષણ થવું સંભવનીય છે. બીજાના ધાત કરવા ધાતકી

પ્રયોગો કરનારાઓ ધ્યાનમાં રાખવું કે એવા પ્રયોગથી તેમની ઉત્તિ કદી યથ સફતી નથી. સત્ય પ્રત્યક્ષ સરજ જેવું છે. પ્રકાશપૂર્ણ દેવાથી દિવસ પણ સત્યરવરૂપ છે. તેથી જે પ્રકારે અધારાનો નાશ થાય છે તે જ પ્રકારે સત્યથી અસત્ય પણ દૂર કરી શકાય છે.

બીજાના ધાત કરવાના પ્રયત્નોથી પોતાનો નાશ

બીજા મંત્રમાં આ વાત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી છે કે “ જે દુષ્ટ આ પ્રકારના કૃત્યો કરી બીજાઓને કષ્ટ આપવા હચે છે તેમનો જ અંત નાશ થાય છે. જે પ્રકારે બાળક માતા પાસે જાય છે તેમને આ ધાતકી કર્મરૂપી તેમનું બાળક તેમની પાસે જ પાછું જાય છે. ” (સ. ૧૮ મં. ૨) આ ઉપદેશ બાદ કરવા જેવો છે. તેજ દરી હજી મંત્રમાં કહ્યો છે, “ દુષ્ટ માણસે જેમનું છુટ્ટ કરવા હચે તેમનું તો હાલુ થયું પણ તે ધાતકીને પોતાને જ કષ્ટ પ્રાપ્ત થયા. ” (સ. ૧૮ મં. ૬) એમ જ થયા કરે છે. તેથી ધાતપાતની ભાવના સારી ન જ કહેવાય. કારણ કે અંતે તેનાથી તે દુષ્ટનો જ નાશ થઈ જાય છે. આ પ્રકારે ૧૮ માં સૂક્તનો વિચાર થયો. હવે ૧૯ માં સૂક્તનો વિચાર કરીએ.

અસત્યથી નાશ

असत्ययाः सममवसद्यामेति महद्वाच ।

तद्वै ततो विधूपायस्प्रत्यकर्तारमृच्छतु ॥ (મં. ૬)

આ સૂક્તના હજી મંત્રમાં અસત્યના કારણે કર્તાનો નાશ કેવી રીતે થાય છે તે વાત વિસ્તારપૂર્વક કહી છે. “ પૃથ્વી ઉપર થોડું પશુ અસત્ય કહ્યું તો તે ચારે તરફ પ્રસરે છે અને તે કર્તાને કષ્ટ આપે છે અને તેનો નાશ કરે છે. ” (મં. ૬) તેથી કહિ અસ-માર્ગથી-અવળે રસ્તેથી ન જવું. દુનિયામાં સુખ અને શાંતિ મેળવવા આ એક જ માર્ગ છે. દરેક માણસને એમ સિખવાવું જોઈએ કે તે કહિ અસત્યમાં પ્રવૃત્ત ન થાય અને સત્યપાલનમાં જ ધ્યાન પરાવીને રહે.

બીજા મંત્રમાં અપામાર્ગનું વર્ણન કરતા કહ્યું છે કે “ જ્યાં આ ઔષધિ પહોંચશે ત્યાં કોષ્ટ જાતનો ભય નથી. ” એટલું આ અપામાર્ગ ઔષધિનું મહત્ત્વ છે. ત્રીજા અંતે એવા મંત્રમાં પણ આ ઔષધિની પ્રશંસા કરેલી છે. અને બાકી મંત્રમાં કાળમય વર્ણન વડે આ અપામાર્ગ વનરપતિનું શુભ વર્ણન કર્યું છે.

વૈદો આ ત્રણે સૂક્તોનો વધુ વિચાર કરવો જોઈએ. કારણ કે આ વિષય તેમની કક્ષામાં આવે છે.

પિપ્પલી ઔષધિ

કાંડે ૬, સૂકત ૧૦૯

(ત્રાપિઃ- અથર્વા । દેવતા- પિપ્પલી-મેષજયં, આયુઃ ।)

પિપ્પલી ક્ષિત્તમેષજયુક્તાતિવિદ્વમેષજી । તા દેવાઃ સમકલ્પયન્ત્રિયં જીવિત્વા અલમ્ ॥ ૧ ॥
પિપ્પલ્યૃષ્ઠઃ સમવદન્તાપતીર્જનનાદર્ધિ । યં જીવમશ્નવામહૈ ન સ રિપ્યાતિ પૂરંપઃ ॥ ૨ ॥
અસુરાસ્ત્વા ન્યસ્રિનન્દેવાસ્ત્વોદવપન્નુનઃ । વાતીકૃતસ્ય મેષજીમથો ક્ષિત્તસ્ય મેષજીમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ— (પિપ્પલી ક્ષિત્તમેષજી) પિપ્પલી ઔષધિ ઉન્માદ રોગની દવા છે (જત અતિવિદ્વમેષજી) અને મહાભ્યાધીની દવા પણ છે. (દેવાઃ તાં સમકલ્પયન્) દેવાને તેને સમર્થ બનાવી છે કારણ કે (ર્યં જીવિત્વા અલમ્) આ ઔષધિ જીવનના માટે પુરતી છે. [૧]

(જનનાત્ અધિ આયતીઃ) જન્મથી આવેલી (પિપ્પલ્યઃ સમવદન્ત) પિપ્પલી દવા (વનરપતિ) ખોલે છે કે, અને (યં જીવં અશ્નવામહૈ) જે જીવે અવગ્રાપરો (સઃ પુરુષઃ ન રિપ્યાતિ) તે પુરુષ મરતો નથી. [૨]

૩ (વાતીકૃતસ્ય મેષજી) વાતરોગની ઔષધિ (અથો ક્ષિત્તસ્ય મેષજી) અને ઉન્માદ રોગની ઔષધિ છે, એવા તને (અસુરાઃ સ્વા ન્યસ્રિનન્) અસુરોએ પહેલા ખોલી અને પછી (પુનઃ દેવાઃ સ્વા ઉદવપન્) દેવોએ ફરી ઉગાડી. [૩]

ભાષાર્થ— પિપ્પલી ઔષધિ ઉન્માદ અને વાત વ્યથા મહાભ્યાધીની ઔષધિ છે આ એક જ ઔષધિ આરોગ્ય અને દીર્ઘજીવનના માટે પુરતી છે. (૧)

જે રોગી પિપ્પલીનું સેવન કરે છે તે રોગના કારણે દુઃખી થતો નથી એવી આ ઔષધિની પ્રતિજ્ઞા છે. (૨)

આ વાતરોગ, અને ઉન્માદ રોગની રોધ પહેલા અસુર લોકોને થઈ, તેથી તેઓએ તે ભૂમિમાંથી લખેલા કાઠી અને પછી દેવોએ તેને વિરોધરૂપે વધારી. (૩)

પિપ્પલી ઔષધિ

પિપ્પલી ઔષધિ

પિપ્પલી ઔષધિ એકલીજ માણસના આરોગ્યના માટે પુરતી છે, એટલું ખાતરીપૂર્વક વિધાન પહેલાં અને બીજા મંત્રમાં છે. જે પિપ્પલીનું સેવન કરે છે તે રોગી થતો નથી આ વાત બીજા મંત્રમાં આસ કહી છે. તે વિષે વેદકમંથના નીચે મુજબ વર્ણન મળે છે—

જ્વરહ્વી વૃષ્ટ્યા તિફતોળ્લા કટુતિક્તા દીપની
મારતશ્વાસકાસત્રેન્દ્રમશ્યજ્ની ચ ।

(સ. ચિ. વ. ૬)

મધુના સા મેદોવૃદ્ધિકફશ્વાસકાસજ્વરહ્વી

મેદાગ્નિવૃદ્ધિકરી ચ । ગુહેન સા જીર્ણજ્વરાશ્નિ-
માન્ધહરી ચ । તપ્ર માગૈક પિપ્પલ્યા માગદ્વયં
ચ ગુદસ્યેતિ । (ભા. મ. ૧)

‘ પિપ્પલી જ્વરનાશક, વીર્યવર્ધક છે, મેદકફ-શ્વાસ-
ઉધરસ-જ્વર વગેરે રોગોના તે નાશ કરે છે. શુદ્ધિ અને
શુષ્કને વધારે છે, મધની સાથે ખાવાથી મેદ, કફ, શ્વાસ,
ઉધરસ, તાવ વગેરેને દૂર કરે છે, શુદ્ધિ અને પચનશક્તિ
વધારે છે, ગોળની સાથે ખાવાથી જીર્ણજ્વર અને અગ્નિમાંદ
દૂર કરે છે. પિપ્પલી એક ભાગ અને ગોળ બે ભાગ લેવા
બેઝએ. ’

આ ઉપરથી ખમર પડે છે કે પિપળીનું સેવન કરવાથી કેટલા લાભ થાય છે. જુઓ—

(૧) પિપ્પલી રસાયન- શુદ્ધિવર્ધક છે. તે વિષે ચરકનું કહેવું છે.

તિસ્રસ્તિશ્વસ્તુ પૂર્વાદિ શુક્રવાગ્રે ભોજનસ્ય ચ ।
પિપ્પલ્યઃ કિંશુકધારભાવિતા ઘૃતમર્જિતા ।
પ્રયોજ્યા મધુસર્પિર્મ્યાં રસાયનગુણિણા ॥

(ચરક ચિ. ૧)

‘ધીમાં સેકી અને ખાખરાના ક્ષાર નોડે ભેગી કરી પિપળી, મધ અને ધી સાથે મેળવી સવારે ત્રણ અને જમ્યા પછી ત્રણ ખાવાથી ઉત્તમ રસાયન યુક્ત પ્રાપ્ત થાય છે,’ આ રસાયન શુદ્ધિવર્ધક છે. ઓછી શુદ્ધિ અથવા નળણી

શુદ્ધિવાળાઓએ વૈષ્ણી સલાહથી તેનો પ્રયોગ કરી જોવો.

૨ વર્ધમાન પિપ્પલી રસાયન- પ્રથમ દિવસે દસ પિપ્પળી દૂધમાં ઉકાળો કરી સેવન કરવી. બીજે દિવસે વીસ, ત્રીજે દિવસે ત્રીસ આ પ્રકારે દસ દિવસ કરવું. પછી દસ દિવસ અનુક્રમે ઓછા કરતા આવવું એમ વીસ દિવસ સેવન કરવું. સાષ્ટ દિવસમાં તૈયાર થએલા ચોખા દૂધની નોડે ખાવા અને નેટલું પચન થાય તેટલું દૂધ પીવું અને ધી ખાવું. આ ઉત્તમ માત્રા છે. જે અશક્ત છે તેણે દસના બદલે છ અથવા ત્રણથી શરૂઆત કરવી, વધારવી અને તેમજ ઓછી કરવી, તેના યુક્ત ધણા છે. મનુષ્ય સુદૃઢ બને છે, પશુ આ બધા પ્રયોગો વૈષ્ણી સલાહથી કરવા નેપ્રત્યે નહિ તો નુકસાન થવાનો સંભવ રહે છે.

રોહિણી વનસ્પતિ

કાંડ ૪, સૂક્ત ૧૨

(શ્રાવિઃ-ઋષુઃ । દેવતા-રોહિણી-વનસ્પતિઃ ।)

રોહંણ્યસિ રોહંણ્યશ્ચિહ્નિશ્ચ રોહંણી । રોહ્યેદર્મરુઢ્યતિ ॥ ૧ ॥
યત્તે રિદં યત્તે દ્યુત્તમસ્તિ પેદં ત આત્મનિં । ઘાતા તદ્મદ્રયા પુનઃ સં દંધત્પરહા પરઃ ॥ ૨ ॥
સં તે મજ્ઞા મજ્ઞા ભવતુ સમ્મં તે પરહા પરઃ । સં તે માંસસ્ય વિસ્રસ્તં સમસ્થયપિં રોહતુ ॥ ૩ ॥

અર્થ—હે ઓપધિ । તું (રોહિણી અસિ) વધનારી છે, તું (હિહ્નસ્ય અસ્થનઃ રોહિણી) વૃદ્ધી ગએલા હાલકને નોડનારી છે. હે (અ-રુઢ્યતિ) પ્રતિબંધન કરનાર ઓપધિ (દ્વં રોહ્ય) આને વધાર, પરિપૂર્ણ કર. [૧]

(યત્તે રિદં) જે તારા અંગોને માર પડ્યો હશે, (યત્તે દ્યુત્તં) જે અંગ બનેલું હશે, અને જે (તે આત્મનિ પેદં અસ્તિ) તારા અંદર મસળી ગએલું ચમદી ગએલું હોય, (ઘાતા મદ્રયા) પોપણ કરનારો તે કષ્ટાણુ કરનારી દવા વડે (તત્ પરઃ પરહા પુનઃ સન્દગત્) તે સાંધાને બીજા સાંધા નોડે કરી નેડી દે. (૨)

(તે મજ્ઞા મજ્ઞા સં રોહતુ) તારી મળનાથી મળના વધે. (હ તે પરહા પરઃ સં) અને તારા સાંધાથી સાંધા વધી જાય (તે માંસસ્ય વિસ્રસ્તં સં) તારા માંસનો છિન બિન થએલો ભાગ વધી જાય. (અસ્થિ અપિ સં રોહતુ) હાડકા પણ નોડાઇને ઠીક સારા બની જાય. [૩]

બાવાર્થ—આ રોહિણી નામે ઓપધિ છે, જે વટેલા શરીરના અવયવોને વધારે છે. તેનું નામ રોહિણી અને તેને અર્ધતી પણ કહે છે. (૧)

શરીરને માર પડ્યો, અંગ બન્યું હોય, અવયવો ચમદાઇ ગયા હોય તો પણ આ ઓપધિથી તે બધા નોડાઇ પડેલાની જેમ થાય જ (૨)

આ ઓપધિથી શરીરની મળન, સાંધા, માંસ, અસ્થિ વગેરે વધે છે અને અવયવો પૂર્વવત બને છે. (૩)

મજ્ઞા મજ્ઞા સં ધીયતાં ચર્મણા ચર્મં રોહતુ । અસૃક્તે અસ્થિ રોહતુ માંસં માંસેન રોહતુ ॥ ૪ ॥

લોમ લોમ્ના સં કલ્પયા ત્વચા સં કલ્પયા ત્વચમ્ ।

અસૃક્તે અસ્થિ રોહતુ ચ્છિન્નં સં ઘેદોપથે

॥ ૫ ॥

સ ઉત્તિષ્ઠ પ્રેદિ પ્ર દ્રવ્ય રથઃ સુચ્કઃ સુપવિઃ સુનામિઃ । પ્રતિ તિષ્ઠોર્થઃ

॥ ૬ ॥

યદિ કર્તવ્યતિત્વા સંશયે યદિ વાઙ્મા પ્રહૃતો જ્ઞાનં ।

ક્રમૂ રથસ્યેવાજ્ઞાનિ સં દધત્પરુષા પરઃ

॥ ૭ ॥

અર્થ— (મજ્ઞા મજ્ઞા સં ધીયતાં) મળ્લ મળ્લથી મળી જાય. (ચર્મણા ચર્મં રોહતુ) ચામડીથી ચામડી વધે, (તે અસૃક્ અસ્થિ રોહતુ) તારે લોહી અને હાડકાં વધી જાય અને (માંસં માંસેન રોહતુ) માંસ માંસથી વધી જાય. [૪]

હે ઔષધે ! (લોમ લોમ્ના સંકલ્પય) રૂંવાટા રૂંવાટા જોડે જામી જાય. (ત્વચા ત્વચં સંકલ્પય) ત્વચાને ત્વચા સાથે મેળવી દે. (તે અસૃક્ અસ્થિ રોહતુ) તારે લોહી અને હાડકાં શક્તિ પામે. (ચ્છિન્નં સંઘેદિ) ઘટેલા અંગોને જોડી દે. [૫]

(સઃ ઉત્તિષ્ઠ પ્રેદિ) તે ટુંક અને આગળ વધ. હવે ટુંક (સુચ્કઃ સુપવિઃ સુનામિઃ રથઃ) ઉત્તમ પૈડાવાળા, ઉત્તમ લોખંડની પટ્ટીવાળા, ઉત્તમ આરીવાળા રથની જેમ (પ્રદ્રવ્ય) ઠોડ અને (ઉર્ધ્વઃ પ્રતિતિષ્ઠ) ઉંચે ઉભો થા. [૬]

(યદિ કર્તવ્યતિત્વા સંશયે) જે આરી પડી થા થયો હોય, (યદિ વા પ્રહૃતઃ અઙ્મા જ્ઞાન) અથવા જે કેલા પથ્થરથી થા થયો હોય તો (ક્રમુઃ રથસ્યે વાઙ્માનિ દદ્યુઃ) જેમ સુધાર રથના ભાગ જોડે છે તેમ (પરુષા પરઃ સંદદ્યુઃ) ટેરવેટરવા, સાધેસાધી જોડાઇ જાય. [૭]

ભાવાર્થ— મળ્લ, ચામડી, હાડકાં અને માંસ ખસુ તેનાથી વધે છે. (૪)

રૂંવાટા, ત્વચા, લોહી તેમજ ટુટેલા અવયવો એથી વધે છે. (૫)

હે રોગી ! તું આ ઔષધિથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યો છે, હવે તું ટુંક અને આગળ વધ, રથની જેમ ઠોડ, ઉભો થઇ ચાલ. (૬)

માર પડી, ભારે વજનદાર વસ્તુ પડી અથવા પથ્થર લાગવાથી શરીર ઉપર થા થયો હોય તો ખસુ આ ઔષધિથી બધા અવયવો પહેલા જેમ આરોગ્ય પૂર્ણ અને છે. (૭)

રોહિણી વનસ્પતિ

રોહિણી ઔષધિ

વૈક્રમચોમા આરોહિણી ઔષધિનું નામ ' માંસરોહિણી ' એમ લખ્યું છે. તેના બીજ નામે છે, ' અમિરહો, વૃષ્ટા, ચર્મકપા, વસા, માંસરોહી, પ્રહારવહ્ની, વિકપા, ઘોરવતી.

તેના ગુણ આ છે—

સ્વાન્માંસરોહિણી વૃષ્ટા સરા દોષત્રયાપહા ।

' માંસરોહિણી, વીમ્વધ'ક અને ત્રિદોષને નાશ કરનારી છે. ' અને

શીતા કષાયા કૃમિમ્હી કણ્ઠશોધની રુચ્યા વાત-દોષહારી ચ । (શ. નિ. વ. ૧૨)

આ ઔષધિ શીતવીર્ય, કષાયરૂચીવાળી, કૃમીદાયક

કરનારી, કંદોષ હટાવનારી, સચિ વધારનારી અને વાતદોષ દૂર કરનારી છે. '

આ સૂક્તમાં ' રોહિણી ' નાં નામે ' ભદ્રા અને અરૂંધતી ' એવા પશુ આવ્યા છે. પશુ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં તે નામની એક પશુ વનસ્પતિ નથી. વૈદ્યશાસ્ત્રમાં તેનું નામ ' માંસ-રોહી ' અથવા ' માંસરોહિણી ' કહ્યું છે. તે શબ્દ આ સૂક્તમાં કહેલી હકીકતને ટેકા આપે છે. માંસાદિ સપ્ત ધાતુ વધારનારી આ ઔષધિ છે એમ આ સૂક્તે કહ્યું છે અને વૈદ્યશાસ્ત્રમાં માંસને વધારે છે એમ કહે છે, તેમાં ઝાઝો વિરોધ નથી. કારણ કે જેથી લોહી અને માંસ વધે છે તેથી અન્ય ધાતુઓ પશુ વધે છે, કારણ કે અન્ય ધાતુ લોહીથી જ પોતે આગળ જતાં બને છે.

તે સિવાય વૈદ્યશાસ્ત્રમાં તેને ' પ્રહારવલ્લી ' પણ કહ્યું છે. પ્રહારવલ્લીનો અર્થ ' ધા પડેલો ' હીક કરનારી ઔષધિ. આ વર્ણન પણ સૂક્તમાં કહેલા વર્ણનને ટેકા આપે છે. સાનમાં

મંત્રમાં આવું જ વર્ણન છે. તેનું નામ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં ' વીરવતી ' એમ પણ છે. તેનો અર્થ ' વીરોવાળી ' એમ થાય છે. વીર જેની પાસે ભય છે, આ ઔષધિની પાસે વીરો એ માટે ભય છે કે આ શત્રુઓથી થએલા ધા ને જલ્દીમાં જલ્દી મટાડે છે. મહાભારતમાં આપણને વાંચવા મળે છે કે આખો દિવસ યુદ્ધ કરનારા વીરોના શરીર પાણીના આધાતથી પ્રચલ્લિત બની જતા. પછી તે વીર રાત્રે કંઈ ઔષધિ લગાડી સુષ્પ જતા, તેથી તેમના શરીર સાત્તમાત્ર સવાર સુધીમાં બની સવારે ફરી યુદ્ધ કરવા તેઓ તૈયાર થતા. કદાચ આ તે વીરો પાસે જે ઔષધિ હતી તે રોહિણી જ હશે. તેથી તેનું નામ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં ' વીરવતી ' એમ કહ્યું છે.

આ સૂક્તનો અર્થ અત્યંત સરલ છે. વાચકોએ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં જોડે આ સૂક્ત વાંચતું અને લાભ કરી લેવો. માત્ર વૈદ્યશાસ્ત્રમાં ઔષધિની તપાસ કરી મોઢાના લાભાર્થે તે પ્રગટ કરવી. જેથી વારંવાર ધા થવાથી દુઃખ ભોગવનારાઓને લાભ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ રહે છે.

કુષ ઔષધિ

કાંડ ૫, સૂક્ત ૪

(શ્રવિઃ- મુગજિરાઃ । દેવતા- કુષો, તક્મનાશનમ્ ।)

યો ગિરિષ્વજાયાધા વીરુષાં યલ્લવત્તમઃ । કુષેહિં તક્મનાશન તક્માનં નાશયન્નિતઃ ॥ ૧ ॥

સુપર્ણસુવને ગિરૌ જ્ઞાતં હિમવતસ્પરિં । ધનૈરમિ શ્રુત્વા યન્તિ વિદુર્હિં તક્મનાશનમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ— હે (તક્મનાશન કુષ) રોગનાશક કુષ નામની ઔષધિ । (યઃ ગિરિયુ અજાયયાઃ) જે તે પર્વતમાં ઉપજાય છે અને જે (વીરુષાં યલ્લવત્તમઃ) બધી ઔષધિઓમાં વધારે બળ આપનારી છે તે તે (તક્મનાશન નાશયન્નિતઃ) રોગોનો નાશ કરતી ત્યાંથી અહીં આવ. [૧]

(સુપર્ણ-સુવને ગિરૌ હિમવતઃ પરિજાતં) બધાં ગરુડ પંખી રહે છે એવા હિમાચલની ટોચ ઉપર જે થાય છે તેનું વર્ણન (શ્રુત્વા ધનૈઃ અમિયન્તિ) સંભળી ધન સાથે લોકો ત્યાં દોડી બળ છે અને (તક્મનાશનં વિદુઃ હિ) રોગનાશક ઔષધિને પ્રાપ્ત કરે છે. [૨]

ભાષા— કુષ ઔષધિ કુષર ઉપર હોય છે. બલવર્ધક ઔષધિઓમાં બધાથી વધારે બળ આપનારી આ ઔષધિ છે. તેનાથી ક્ષય વગેરે રોગો દૂર થાય છે. (૧)

હિમાચલની ઉપર ટોચ ઉપર આ ઔષધિ હોય છે અને મળી આવે છે એમ જાણી યુષ્મજ પૈસો ખર્ચ કરી લોકો ત્યાં જાય છે અને રોગનાશક એવી આ ઔષધિ પ્રાપ્ત કરે છે. (૨)

અશ્વત્થો દેવસર્દનસ્તુતીયસ્યામિતો દિવિ । તત્રામૃતસ્ય ચર્ષણં દેવાઃ કુષ્ઠમવન્વત
હિરણ્યયી નૌરચદ્વિરણ્યવન્ધના દિવિ । તત્રામૃતસ્ય પુષ્પં દેવાઃ કુષ્ઠમવન્વત
હિરણ્યયાઃ પન્થાનં આસન્નરિત્રાણિ હિરણ્યયાઃ । નારો હિરણ્યયીરાસન્યામિઃ કુષ્ઠં નિરાવહન્ ॥ ૫ ॥
દુમં મે કુષ્ઠ પૂરુષં તમા વંદ્તં તં નિષ્કુરુ । તમું મે અગદં કૃધિ ॥ ૬ ॥
દેવેભ્યો અધિજાતોસિ સોમસ્યાસિ સત્તા હિતઃ । ॥ ૭ ॥
સ પ્રાણાય વ્યાનાય ચક્ષુષે મે અસ્મે મૃદ્ધ ॥ ૮ ॥
ઉદેહ્ જાતો હિમવતઃ સ પ્રાચ્યાં નીયસે જનમ્ । તત્ર કુષ્ઠસ્ય નામાન્યુત્તમાનિ વિ મૈજિરે ॥ ૯ ॥
ઉત્તમો નામ કુષ્ઠાસ્યુત્તમો નામ તે પિતા । યક્ષ્મં ચ સર્વં નાશય તુક્માનં ચારસં કૃધિ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ— (હતઃ સ્તુતીયસ્યાં દિવિ દેવસર્દનઃ અશ્વત્થઃ) અહીંથી ત્રીજી દેવલોકમાં દેવોને બેસના યોગ્ય અશ્વત્થ (પિપ્પળા) છે. (તત્ર અમૃતસ્ય ચર્ષણં કુષ્ઠં દેવાઃ અવન્વત) ત્યાં અમૃતનું રક્ષણ થતા જેમ કુષ્ઠઔષધિને દેવો પ્રાપ્ત કરે છે. [૩]

(હિરણ્યયી હિરણ્યવન્ધના નૌઃ દિવિ અચરત્) સોનાની બની અને સોનાના બંધનેથી બાંધેલી હોડી ઘુલોકમાં આસે છે. (તત્ર અમૃતસ્ય પુષ્પં કુષ્ઠં દેવાઃ અવન્વત) ત્યાં અમૃતના ફૂલની જેમ કુષ્ઠઔષધિ દેવો પ્રાપ્ત કરે છે. [૪]

(હિરણ્યયાઃ પન્થાનં આસન્) સોનાના માર્ગ હતા અને (અરિત્રાણિ હિરણ્યયાઃ) હલેસાં પણ સોનાના હતા તેમજ (નાવઃ હિરણ્યયીઃ આસન્) હોડીઓ પણ સોનાની હતી (યામિઃ કુષ્ઠં નિરાવહન્) જે વડે કુષ્ઠઔષધિ આણવામાં આવી હતી. [૫]

હે કુષ્ઠનામક ઔષધિ ! (મે દુમં તં પૂરુષં તમા વંદ્તં) મારા આ પુરુષને ઉદ્ધવ. (તં નિષ્કુરુ) તેને નિરોધ રીતે સારો સ્વાસ્થ્યસંપન્ન કર અને (મે તં અગદં કૃધિ) મારા એ પુરુષને નિરોગી કર [૬]

(દેવેભ્યઃ અધિજાતઃ અસિ) દેવોથી તું ઉત્પન્ન થયોયો છે અને (સોમસ્ય સત્તા હિતઃ) સોમ ઔષધિનો તું મિત્ર અને કલ્યાણ કરનારો છે. માટે (સઃ પ્રાણાય વ્યાનાય ચક્ષુષે મે અસ્મે મૃદ્ધ) તે તું પ્રાણ, વ્યાન અને આંખ વગેરે માટે આ પુરુષને સુખ આપ [૭]

(સઃ હિમવતઃ જાતઃ) તે તું હિમાલયથી ઉત્પન્ન થઈ (જનં પ્રાચ્યાં ઉદેહ્ નીયસે) મનુષ્યને પ્રગતિની ઉચ્ચ દિશામાં લઈ જાય છે. (તત્ર કુષ્ઠસ્ય ઉત્તમાનિ નામાનિ) ત્યાં કુષ્ઠઔષધિના સારા નામ (વિમૈજિરે) અલગ અલગ વિશક્ત થયા. [૮]

હે કુષ્ઠ ! (ઉત્તમઃ નામ અસિ) તારું નામ ઉત્તમ છે, (તે પિતા ઉત્તમઃ નામ) તારો ઉત્પાદક અથવા રક્ષક પણ ઉત્તમ છે, (સર્વં યક્ષ્મં નાશય) બધા ક્ષયરોગ દૂર કર. (ચ તુક્માનં ચારસં કૃધિ) અને નબરને નિાસત્વ કર. [૯]

બાવાર્થ— અહીંથી ત્રીજી હવા ઘુલોકમાં ન્યાં દેવતાઓ બેસે છે ત્યાં અમૃતની જેમ બેવી આ કુષ્ઠઔષધિને દેવો પ્રાપ્ત કરે છે. (૩)

સોના જેવી તેજસ્વી આકાશ નૌકા ન્યાં આવે છે ત્યાં અમૃતના કુલસમી આ કુષ્ઠઔષધિ દેવોએ પ્રાપ્ત કરી. (૪) આ આકાશ નૌકાના માર્ગે પણ સોનેરી અને હલેસાં પણ સોનાના હતા જે વડે કુષ્ઠઔષધિને અહીં આણવામાં આવી. (૫)

આ કુષ્ઠઔષધિ મનુષ્યને રોગમુક્ત કરે છે. (૬) દેવોથી ઉત્પન્ન અને સોમની જેમ કલ્યાણકારક આ કુષ્ઠઔષધિ પ્રાણ, વ્યાન, આંખ વગેરે માટે સુખકારક છે. (૭) હિમાલયમાં ઉત્પન્ન થઈ તે મનુષ્યની જગતિ કરે છે, માટે તેની કીર્તિ જનુ મનાય છે. (૮) કુષ્ઠ પોતે ઉત્તમ છે. જે તેને પોતાની પાસે રાખે છે તે પણ ઉત્તમ છે, તેથી ક્ષય વગેરે રોગો દૂર થાય છે (૯)

શીર્ષામયમુપહૃત્યામક્ષ્યોસ્તન્વોદે રપઃ । કુષ્ટસ્તત્સર્વં નિષ્કરદૈવં સમહ વૃણ્યમ્

॥ ૧૦ ॥

અર્થ— (શીર્ષામય) માથાનો રોગ (અક્ષ્યોઃ ઉપહૃત્યા) આંખોની નબળાઈ અને (તન્વઃ રપઃ) શરીરના દોષ (તત્ સર્વં) તે બધાને (દૈવે વૃણ્યં સં જહ) દિવ્ય બળ વધારી (કુષ્ટઃ નિષ્કરત્) કુષ્ઠઔષધિ દૂર કરે છે. [૧૦]

સાધાર્થ— તે વડે માથાના રોગ, આંખની બાધિ, તેમજ શરીરના દોષ દૂર થાય છે. આ કુષ્ઠઔષધિ શરીરનું બળ વધારે છે અને દોષ દૂર કરી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરાવે છે (૧૦)

કુષ્ઠ ઔષધિ

કુષ્ઠઔષધિ

ચિપકળ્લુક્ષુર્જુવદુદ્ધત્ કાન્તિકરં ચ ॥

રા. નિ. ૫. ૧૦

કુષ્ઠઔષધિનું વર્ણન આ સૂક્તમાં છે. આ ઔષધિ માથાના રોગ, આંખના રોગ, શરીરમાં ખીજ થનારા રોગ, તાવ, ક્ષય અને કુષ્ઠરોગને પશ્ય દૂર કરે છે. તેથી આ ઔષધિનું મહત્ત્વ સોમવનસ્પતિ જોટલું છે. આ ઔષધિનું સેવન ધણી પ્રકારથી થાય છે. રસ વગેરે પેટમાં લેવાય, અને ઘૂત વગેરે બનાવી શરીર ઉપર લેપ કરી શકાય. હવે આ ઔષધિના શુભુષ્મ વૈદ્યક ગ્રંથોમાં શું કહ્યા છે તે જુઓ. તેના નામોનો પણ વિચાર કરવા જોવો છે—

૧ નીરુજં— નિરોગિતા ઉત્પન્ન કરનારી ઔષધિ.

૨ પારિમદ્રકં— બધા પ્રકારે કષ્ટાણુ કરનારી.

૩ રામં— આનંદ આપનારી.

૪ પાવર્મં— શુદ્ધિ કરનારી.

કુષ્ઠઔષધિના આ નામો વૈદ્યશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ નામો ઉપરથી આ ઔષધિ વડે શું લાભ થાય છે તે સમજી શકાય છે. હવે તેના શુભુ જુઓ—

કુષ્ઠમુળં કઢુ સ્વાદુ શુક્લં તિક્તકં લઘુ ।

હન્તિ વાતાન્નવાસપેકાસકુષ્ઠમરુત્કફાન ॥

ભા. પ્ર પૂ. ૧

વૈદ્યક ગ્રંથોમાં લખેલું આ વર્ણન તદ્દન સ્પષ્ટ છે અને વાચકો આ શુભાની સરખામણી વેદમંત્રો સાથે કરી તેો તેમને વેદમંત્રોનો અર્થ વધારે સ્પષ્ટ થશે.

આ ઔષધિને હિન્દુસ્થાનીમાં ' કુઠ ' કહે છે. આ અત્યંત પ્રખ્યાત ઔષધિ છે. તેનો ઉપયોગ પેટમાં પીવા અને શરીરને બહારથી ચોપડવા એમ બેવડો થાય છે. તેનો ઉકાળો કરી ઠંડો કરી પીવાથી અંતઃશુદ્ધિ થાય છે અને તેનું તેજ અથવા ધી કરવાથી તેના લેપ વડે કોડ જેવા રોગ પણ મટી જાય છે. વૈદ્યોએ આ ઔષધિના પ્રયોગ કરી તે વિષે વધારે માહિતી મેળવી પ્રગટ કરવી જોઈએ.

કુષ્ઠ ઔષધિ

કાંડ ૬, સૂક્ત ૯૫

(ઋષિઃ— મુર્ધંગિરાઃ । દેવતા— વનસ્પતિઃ ।)

અશ્વત્યો દૈવસર્દનસ્તુતીર્યસ્યામિતો દિવિ । તન્નામૃતસ્ય ચક્ષણં દેવાઃ કુષ્ઠમવન્વત

॥ ૧ ॥

અર્થ— (રતઃ સ્ત્રીર્યસ્યાં દિવિ) અદ્વિતીય ત્રિજ્ઞ લોકમાં (સુલોકમાં) (દેવસર્દનઃ અશ્વત્યઃ) દેવાને બેસવા લાયક અશ્વત્ય છે. (તન્નામૃતસ્ય ચક્ષણં) ત્યાં અમૃતનું દર્શન થવા જોઈ. (કુષ્ઠં દેવાઃ અવન્વત) કુષ્ઠ ઔષધિ દેવોએ પ્રાપ્ત કરી છે. [૧] (અર્થવં પા. ૧૩)

હિરણ્યયી નૌરંચરદ્વિરંપ્યવન્ધના દિવિ । તત્રામૃતસ્ય પુષ્પં દેવાઃ કુપ્તમવન્વત ॥ ૨ ॥
ગર્મો અસ્યોપધીનાં ગર્મો હિમવંતામૃત । ગર્મો વિશ્વસ્ય મૃતસ્યેમં મૈ અગદં કુંધિ ॥ ૩ ॥

અર્થ— (હિરણ્યયી હિરણ્યવન્ધના નૌઃ) સોનાની બનાવેલી અને સોનાના બંધનોથી બાંધેલી હોડી (વિધિ અચરત્) ઘુસોકમાં ચાલે છે. (તત્ર અમૃતસ્ય પુષ્પં કુપ્તં) ત્યાં અમૃતની ફૂલ જેમ કુહ ઝાંપણ છે. તે (દેવાઃ અવન્વત્) દેવોએ પ્રાપ્ત કરી છે. [૨] (અર્થ. પા. ૪૪)

(ઓપધીનાં ગર્મઃ અસિ) ઝાંપણિનું તું મૂળ છે (હત હિમવતાં ગર્મઃ) અને હિમાલયનો તું ગર્ભ છે. (તથા વિશ્વસ્ય મૃતસ્ય ગર્મઃ) બધા મૃતભાત્રનો ગર્ભ છે. (મૈ હમં અગદં કુંધિ) તું મારા આ શરીરને નિરોધી આરોગ્ય-સ્વાસ્થ્યપૂર્ણ કર. [૩] (અર્થ. પા. ૨૫૭)

આ ત્રણે મંત્ર પ્રથમ આપેલા સૂક્તોમાં આપેલા છે તેથી તેનું વિવરણ-સ્પષ્ટીકરણ વાચકોએ ત્યાં જોવું. તેના વિશેષ ત્રિન્ન મંત્રમાં થોડા પાઠ્યો છે પણ તેથી તેની સ્પષ્ટીકરણ કરવાની કંઈ આવશ્યકતા નથી.

લાક્ષા (લાખ)

કાંડ ૫, સૂક્ત ૫

(ઋષિઃ— અર્ચ્યા । દેવતા— લાક્ષા ।)

રાત્રીં માતા નમઃ પિતાયમા તૈ પિતામહઃ । સિલાચી નામ વા અસિ સા દેવાનામસિ સ્વસા ॥ ૧ ॥
યસ્ત્વા વિવંતિ જીવંતિ ત્રાયસે પુરુષં ત્વમ્ । મત્રીં હિ અશ્વતામસિ જનાનાં ચ ન્યશ્વની ॥ ૨ ॥
વૃક્ષંબૃક્ષમા રૌહસિ વૃણ્યન્તીં વ કન્યલાં । જયન્તી પ્રત્યાતિષ્ઠન્તી સ્પરણી નામ વા અસિ ॥ ૩ ॥

અર્થ— (તે માતા રાત્રી પિતા નમઃ પિતામહઃ અર્ચમા) તારી માતા રાત્રી, પિતા આકાશ અને પિતામહ અર્ચમા છે. (નામ સિલાચી વૈ અસિ) તારું નામ સિલાચી છે. (સા દેવાનાં સ્વસા અસિ) તે તું દેવોની બહેન છે. [૧]

(યઃ સ્વા વિવંતિ જીવંતિ) જે તારું પાન કરે તે જીવતો છે. (સ્વં પુરુષં ત્રાયસે) તું મનુષ્યનું રક્ષણ કરે છે, (અશ્વતાં જનાનાં હિ મત્રીં ન્યશ્વની ચ અસિ) બધા લોકોનું હરણુપોષણ કરનારી અને આરોગ્ય આપનારી તું છે. [૨]

(વૃણ્યન્તી કન્યલાં હય) પુરુષને ચાહનારી કન્યાની જેમ (વૃક્ષંબૃક્ષં આરોહસિ) હરેક દક્ષ ઉપર તું ચઢે છે. તું (જયન્તી પ્રત્યાતિષ્ઠન્તી) વિજય પ્રાપ્ત કરનારી અને પ્રતિષ્ઠિત થનારી (સ્પરણી નામ વૈ અસિ) તારું નામ સ્પરણી પણ છે. [૩]

લાવાર્થ— સિલાચી વનસ્પતિની માતા રાત્ર, પિતા આકાશ અને પિતામહ સુરજ છે. તે છન્દિયો માટે બહેનની જેમ સુખદાયક છે. (૧)

જે આ ઝાંપણિનું રસનું પાન કરે છે તે જીવિત રહે છે. આ ઝાંપણિથી બધા મનુષ્યોનું રક્ષણ, પુષ્ટિ અને આરોગ્ય થાય છે. (૨)

પણું દક્ષો ઉપર આ ઝાંપણિ થાય છે, તેના વડે રોગો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત થાય છે અને જીવિત રિધર થાય છે માટે તેને સ્પરણી પણ કહે છે. (૩)

યદુષ્ઠેન યદિષ્ઠ્વા યદ્વારુદ્ધંસા કૃતમ્ । તસ્ય ત્વમસિ નિષ્કૃતિઃ સેમં નિષ્કૃધિ પૂરુષમ્ ॥ ૪ ॥
 મદ્રાત્પલ્લક્ષાનિસ્તિષ્ઠસ્યશ્વત્થાત્સદિરાદ્ધવાત્ । મદ્રાઋયગ્રોધાત્પર્ણાત્સા ન દ્વારુન્ધતિ ॥ ૫ ॥
 હિરંપ્યવર્ણે સુમંગે સૂર્યવર્ણે વપુષ્ટમે । રુતં ગન્ઢાસિ નિષ્કૃતે નિષ્કૃતિર્નામ્ વા ંસિ ॥ ૬ ॥
 હિરંપ્યવર્ણે સુમંગે શુષ્મે લોમશ્ચવક્ષ્ણે । અપાર્મસિ સ્વસાં લાક્ષે વાર્તે હાત્મા વંમૂવ તે ॥ ૭ ॥
 સિલાચી નામ કાનીનોઽર્જવશ્ચુ પિતા તવં । અર્ષો યમસ્ય યઃ ક્યાવસ્તસ્થં હાસાસ્પૃક્ષિતા ॥ ૮ ॥
 અશ્વસ્યાસ્રઃ સંપતિતા સા વૃક્ષાં અમિ સિંધ્યદે । સરા પંત્રિણીં મૃત્વા સા ન દ્વારુન્ધતિ ॥ ૯ ॥

અર્થ— (યત્ વૃષ્ઠેન યત્ દૃષ્ઠ્વા) જે લાકડીથી અને જે પાણીથી (યત્ વા દુરસા બહુઃ કૃતં) અથવા ઉઝડો પડ્યાથી વા યદ્ય ગયો હોય (તસ્યઃ નિષ્કૃતિઃ ત્વં અસિ) તેનાથી બચાવ કરનારી તું છે. (સા હમં પૂરુષં નિષ્કૃધિ) તે તું આ પુરુષને સામે કર. [૪]

(મદ્રાત્ પલ્લક્ષાત્ અશ્વત્થાત્ હિરાવાત્ ઘવાત્) બદ, પાકર, પિપ્પો, ખેર પાવરી અથવા ધાવડો, (મદ્રાત્ ન્યમોઘાત્ પર્ણાત્) વડ અને ખાખરો આ વૃક્ષોથી (નિઃ તિષ્ઠસિ) નીકળે છે. હે (અદં-ઘતિ) ધાને રૂઆવનારી વનરૂપતિ. ! (સા નઃ વહિ) તે તું અમારી પાસે આવ. [૫]

(હિરંપ્યવર્ણે સુમંગે) સોનાના જેમ રંગવાળી ભાગ્યશાલીની (સૂર્યવર્ણે વપુષ્ટમે) સૂરજની જેમ રંગવાળી અને શરીર માટે કલ્યાણકારક હે (નિષ્કૃતે) રોગ દૂર કરનારી ! તારું નામ (નિષ્કૃતિઃ શ્વે અસિ) નિષ્કૃતિ છે તેથી તું (રુતં ગન્ઢાસિ) વા અથવા રોગની પાસે પહોંચે છે. [૬]

હે (હિરંપ્યવર્ણે સુમંગે) સોનાની જેમ રંગવાળી ભાગ્યશાલીની ! હે (શુષ્મે લોમશ્ચવક્ષ્ણે) બલશાલીની અને વાળવાળી ! હે (લાક્ષે) લાક્ષાનામક ઔષધિ ! (અપાર્મ સ્વસાં અસિ) તું પાણીની બહેન છે. (તે હાત્મા ઘાતઃ હ વંમૂવ) તારો આત્મા પવન ધરે છે. [૭]

(સિલાચી નામ કાનીનઃ) સિલાચી નામક ઔષધિ કન્યાની સમાન છે, (તવ પિતા અર્જવશ્ચુ) તારો પાલક અર્જવશ્ચુ એટલે બકરીઆને પ્રુષ્ટ કરનારો વૃક્ષ છે. (યમસ્ય યઃ ક્યાવઃ અશ્વઃ) યમનો જે ગતિશીલ થોડો છે (તસ્ય હ અસ્ના ડક્ષિતા અસિ) તેના મુખથી તું સિંચાઈ ગયેલી છે. [૮]

(અશ્વસ્ય અસ્નઃ સંપતિતા) થોડાના એટલે સંમિલિત થયેલી (સા વૃક્ષાન્ અમિસિંધ્યદે) તે વૃક્ષોને સિંચે છે. હે (અદં-ઘતિ) ધાને રૂઆવનારી ! (પત્રિણી સરા મૃત્વા) કરનારી અને પ્રવાહિત થઈ (સા નઃ વહિ) એથી તું અમારી પાસે આવ. [૯]

ભાષાંતર— લાકડી, પાણી અથવા કોઈના એકે અથવાઈ જવાથી જે વા થાય છે તે વા આ ઔષધિથી સારા થઈ જાય છે. (૪)

પીપ્પો, ખેર, ખાખરો વગેરે અનેક વૃક્ષોથી તેની વૃત્તિ થાય છે. તે ધાને રૂઆવનારી છે. (૫)
 આ દવા (ઔષધિ) પીપ્પારજની તેજસ્વી અને શરીર માટે કલ્યાણકારક હોય છે. તે રોગ દૂર કરે છે તેથી તેનું નામ નિષ્કૃતિ એમ પાડયું છે. (૬)

તે સોના જેવા રંગની, બલશાલી અને અદંરશી તંદુ કાઢનારી છે. તેનું નામ લાક્ષા ઔષધિ છે, તે રસવાળી છે, ખજૂ વાત પ્રકૃતિની છે. (૭)

તેનું નામ સિલાચી તેમજ કાનીના પજૂ છે. જે વૃક્ષોના પાન બકરીઓ ખાય છે તે ઝાડો ઉપર આ મળી આવે છે. સૂરજના અતિધુક્ત કિરણો વડે તે બને છે. (૮)

સૂરજના કિરણોથી જરમ બની તે વૃક્ષમાંથી બહાર આવે છે. વૃક્ષોમાંથી તે ઝરે છે અને બહાર આવે છે. તે ધાને બરાબ દેનારી છે. (૯)

લાક્ષા (લાખ)

લાક્ષા (લાખ)

લાક્ષાનું વર્ણન વૈદ્યક્રમમાં પ્રુક્ષણ આવે છે. તેને હિન્દીભાષામાં લાકો કહે છે. લાખ એવું પણ તેનું નામ છે. તેના સંસ્કૃતનામ ધણા છે. પણ તેમાંથી નીચે આપેલા નામો આ સમીપી જોડે વિચાર કરવા લાયક છે—

- ૧ જન્તુકા, જતુ, જતુકા- કૃમીઓથી તૈયાર થનારી.
- ૨ ક્રિમિજા, કીટજા- કૃમિઓથી તૈયાર થનારી.
- ૩ ક્રિમિદ્વા- જંતુઓના નાશ કરનારી.
- ૪ રક્ષા, રાક્ષા, લાક્ષા- રક્ષણ કરનારી.
- ૫ રક્ષમાતા- જેનાથી રંગો અને છે.
- ૬ છત્તમ્બા, છત્તમ્બી- મધુને નાશ કરનારી.
- ૭ શ્વદ્વિકા- ખેરરક્ષથી ઉત્પન્ન થનારી.
- ૮ પલાશી- ખાખરાના વૃક્ષથી થનારી.
- ૯ કુમઘ્યાચિઃ કુમામયઃ- આ વૃક્ષનો રોમ છે.
- ૧૦ વીતિઃ- આ તેજસ્વ છે.
- ૧૧ દ્રવરસા- દ્રવરસ સ્વ છે.

આ લાખના નામો આ સૂક્તમાં કહેલો આશય બતાવે છે. જુઓ—

આ લાખ ખેર અને ખાખરા તેમજ ખીજા વૃક્ષોથી પ્રાપ્ત થાય છે, આ વાત આ સૂક્તના પાંચમાં મંત્રમાં કહી છે. તેના સ્વચ્છ નામો વૈદ્યક્રમમાં 'આદરિકા' અને 'પલાશી' છે. તેનું નામ વૈદ્યક્રમમાં દીપ્તિ કહ્યું છે. તેનું વર્ણન જહા અને સાતમાં મંત્રમાં 'હિરણ્યવર્ણા' વગેરે શબ્દથી કરાયું છે. 'દ્રવરસા' એવું નામ વૈદ્યક્રમમાં છે તેજ ભાવ નવમાં મંત્રનું પદ 'સરા' ઉપરથી જણાય છે સરા અને રસા આ શબ્દો અક્ષર ઉલટસુલટ કરવાથી બને છે.

લાખનું નામ 'છત્ત-જની' છે. તેના અર્થમાં નેરૂપનારી એવો છે. તે જ વાત ચોથા મંત્રમાં કહી છે. લાક્ષીથી, ખાણથી અથવા કોઈ ટોચે અચ્ચાચાઈ ઉઠારકો પડી ગયો હોય તો તે ધા લાખના પ્રયોગથી દૂર થાય છે. આ પ્રકારે મંત્રમાં કહેલા યજુ અને ઉપરના નામોની યાત યતાં યજુ પરસ્પર મળતા આવે છે. હવે આ લાક્ષાના યજુ જુઓ—

તિકા કપાયા શ્લેષ્મ પિત્તમ્બી વિપમ્બી રક્ષમ્બી
વિપમજ્વરમ્બી ચ ।

રા. નિ. વ. ૬

“ લાખ કડી અને કપાલ (અર્ક) છે. તેમજ કફ, પિત્ત, એર, રક્તદોષ અને વિષજન્યરને દૂર કરનારી છે. ” આવા તેના યજુ છે માટે તે માણસનું રક્ષણ કરે છે. એમ આ સૂક્તમાં ફરી ફરી કહ્યું છે.

આ સૂક્તમાં લાક્ષા ઔષધિના માતા, પિતા, પિતામહ, બહેન, કન્યા વગેરે સંબંધીઓનું વર્ણન મં. ૧, ૭, ૮, માં આવ્યું છે. તે વર્ણનના આશયની વધારે શોધખોળ થવી જરૂરી છે. વૈદ્યોએ તે વિષય વધારે વિચાર કરી તે શોધથી તેની પૃથુતા કરવી.

પહેલા મંત્રમાં સિલાચી લાખનું વર્ણન કરતાં 'દેવાનાં સ્વસા' એમ વર્ણન કયું છે. આ લાખ દેવોની બહેન છે એટલે હિન્દિયોની સહાયક છે. 'દેવ' શબ્દ અહીં હિન્દિય વાચક છે. કારણ ત્યાર બાદ પ્રત્યેક અંગ અને અવયવોના મધુને દૂર કરનારી આ લાખ છે એમ કહ્યું છે. તેથી તે હિન્દિયોની સહાયક છે તે વાત સિદ્ધ થાય છે.

ખીજા મંત્રમાં તેના રસનું પાન કરનારી દીર્ઘજીવી થાય છે એમ કહ્યું છે. આ લાખનો રસ કેવોક બનાવી પીવાતો હશે આ એક વિચારણીય સવાલ છે. તેનું સેવન પેટમાં કરવાથી મનુષ્યનું રક્ષણ થાય છે. રક્ષણ કરવાના કારણે જ તેને 'રક્ષા, રાક્ષા અથવા લાક્ષા' કહે છે. તે મધુને દીક્ર કરે છે. સજ્ઞા દેવી નથી અને મનુષ્યનું ભરણપોષણ કરી તેને આરોગ્યસંપન્ન કરે છે. ખીજા મંત્રનું આ કહેવું પ્રથમ કહેલા વૈદ્યક્રમમાં કહેવા જોડે મળતું આવે છે.

ત્રીજા મંત્રમાં કહ્યું છે કે આ ધણી વૃક્ષો ઉપર થાય છે, તે રોગો ઉપર વિજય મેળવે છે. રોગોનો સામનો કરે છે. તે કારણે ધણા લોકો તેને આદરે છે. બધા લોકો તેની ઇજા કરવાના કારણે તેનું નામ 'સ્પરણી' થયું છે.

ચોથા મંત્રમાં કહ્યું છે કે વિવિધ પ્રકારથી ઉત્પન્ન થએલા ધા વગેરેને આ લાખ દૂર કરે છે. રોગોની નિષ્કૃતિ (દૂર કરવા) ના કારણે તેનું નામ 'નિષ્કૃતિ' થયું છે.

પાંચમાં મંત્રમાં કહ્યું છે કે પિત્તબળ, પીપળો, ખેર, ખાખરો, વડ, બાવળ વગેરે વૃક્ષો પર તે થાય છે અને તે 'અર્ધ-ઘટી' છે એટલે મધુને રૂપાવનારી છે. તેના પ્રયોગથી નાના પ્રકારના ધા ભરાઈ આવે છે.

છા અને સાતમાં મંત્રના પૂર્વાર્ચના તેનું તેજસ્વી વર્ણન છે. સૂરજની સમાન તપેલા સોનાની જેમ અથવા સૂરજના રંગની જેમ તેનું તેજ છે. તે 'વપુષ્ટમા' એટલે શરીરનું કથાણ કરનારી છે. શરીરને પુષ્ટ અને તેજસ્વી કરનારી છે. 'રુત' એટલે પ્રણુ વગેરેને દૂર કરે છે અને બધા દોષોને હટાવે છે. રાગો અને ઘણું (ધા) વગેરેનું નિરાકરણ કરવાના કારણે તેને નિષ્કૃતિ નામ પ્રાપ્ત થયું છે. તે વાત પ્રકૃતિયુક્ત છે જાણે કે વાત જ તેનો આત્મા છે.

આદ્યમાં મંત્રમાં 'અજવસુ' એ લાખનો પિતા એમ કહ્યું છે. અજ નામ બકરીનું છે. બકરીઓનું જે પોષણ કરે છે તે વક્ષોનું આ નામ છે. જે વૃક્ષના પાન બકરીઓ ખાય છે તે પીપળો, બાવળ, વડ, ખેર, ખાખરો, બેરી વગેરે વક્ષો. નું તે નામ છે. તેમની હઠાળી ઉપર લાખ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પ્રકારે આ સૂક્તમાં લાખનું વર્ણન કર્યું છે. વેદોએ તેના ઉપયોગના અધિક વિચાર અને પ્રયોગ કરી અને જનતાને લાભ માટે તે પ્રગટ કરવા.

શમી ઔપધિ

કાંડે ૬, સૂક્ત ૩૦

(શ્રાપિઃ— ઉપરિવજ્રવઃ । દેવતા— શમી ।)

દેવા હમં મધુના સંયુતં યવં સરસ્વત્યામધિ મુણાવંચર્કુપુઃ ।

इन्द्रं आसीत्सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशा आसन्नरुतः सुदानवः

॥ ૧ ॥

यस्ते मदौऽवकेशो विकेशो येनाभिहस्यं पुरुषं कृणोमि ।

आरात्रवदन्या वनानि वृक्षि त्वं શમિ શતવંશા વિ રૌદ

॥ ૨ ॥

बृहत्पलाशे सुभगे वर्षवृद्धे शतावरि । मातेव पुत्रेभ्यो मृदु केशेभ्यः शमि

॥ ૩ ॥

અર્થ— (દેવા મધુના સંયુતં હમં યવં) દેવોએ મધુસ્તાથી યુક્ત આ જવ નામના અનાજને (સરસ્વત્યાં અગ્નિમણી અચર્કુપુઃ) સરસ્વતીના કિનારે અગ્નિજ્વેલી જ્વિમાં વાવવા માટે વારંવાર હળ ફેરવ્યો. ત્યાં (શતક્રતુઃ इन्द्रः સીરપતિઃ આસીત્) શતક્રતુ ઇન્દ્ર હળનો સ્વામી હતો અને (સુદાનવઃ મરુતઃ કીનાશાઃ આસન્) ઉત્તમ દાન કરનારા મરુતો ખેડતો હતા. [૧]

હે (શમિ) શમી ઔપધિ ! (યઃ તે મદઃ) જે તારો આનંદલાપક રસ છે (અવકેશઃ વિકેશઃ) વિશેષ વાળ વધારે છે. (યેન પુરુષં અભિહસ્યં કૃણોમિ) જે કારણે તું પુરુષોને અત્યંત આનંદિત કરે છે. માટે (ત્વત્ અન્યા ઘનના આરાત્ ઘષ્ટિ) તારાથી શિંગ ખીન જ ગળને તારાથી દૂર ખસેડું છું (ત્વં શતવંશા ચિરોદ) તું સેંકોડા સાખાવાળી બની બધતી રહે. [૨]

હે (બૃહાત્પલાશો સુભગો વર્ષવૃદ્ધે શતાવરિ શમિ) મોટા પાન વાળી ઉત્તમ તેજસ્વી વહ્નિના કારણે મોટી શતાવરિ શમિ ! (માતા પુત્રેભ્ય દ્ય) માતા પુત્રને આહે છે તેમ (કેશેભ્યઃ મૃદુ) વાળ માટે સુખ આપનારી થા. [૩]

ખેતી

પ્રથમ મંત્રમાં જવ નામનું ધાન્ય વાવવા જ્વિમાં ઉત્તમ હળ ચાલવી તૈયાર કરવાનું વિધાન છે. આ તો સર્વ સાધારણ ખેતી વિષે ઉપદેશ છે એમ સમજવું જોઈએ. જ્યારે ઇન્દ્ર હળ ચલાવે છે અને મરુતો ખેતી કરે છે, ત્યારે તે કાર્ય મનુષ્યને કરવા કોષ જાતનો સંકાયેલો હોવા જોઈએ નહિ. એટલે ખેતીનું કાર્ય દિવ્યકાર્ય છે તે મનુષ્યે અવશ્ય કરવું જોઈએ.

શમી

ખીન મંત્રમાં કહ્યું છે કે શમીનો રસ આનંદ આપે છે, અને વાળને વધારે છે, માટે તેથી લોક આનંદિત થાય છે. તે કારણે શમી વૃક્ષની પાસે ઊગનારા ખીન વૃક્ષો દૂર કરવા નોંંધએ એટલે શમી વૃક્ષ સારી રીતે વધશે. અહીં બગીચાના એક મુખ્ય નિયમ કહ્યો છે. જે જાડને વધારવું હોય તેની આસપાસ ખીન કેટલું વૃક્ષ ઊગાવવા નહિ તેથી તે વૃક્ષ સારો વધે છે.

શીન મંત્રમાં શતાવરિ અને શમીની સ્તુતિ છે. તેથી વાળ વધે છે. તેમના મોટે ફાલો થાય છે. વેદો આ સકતને અવરય વિચાર કરે. આ વનરવતિએ વડે વાળનું રક્ષણ અને વૃદ્ધિ કેવી રીતે થાય છે તેનો ખાસ વિચાર થવો નોંંધએ

સૂર્ય-કિરણ ચિકિત્સા

કાંડ ૬, સૂક્ત ૫૨

(કાષિ:- માગલિ:- દેવતા:- મન્ત્રોક્તા: ।)

उत्तर्याँ दिव एति पुरो रक्षांसि निजूर्ध्वम् । आदित्यः पर्वतैर्मयो विश्वदृष्टो अदृष्टहा ॥ १ ॥

नि गावो गोष्ठे असद्वन् मृगासो अविक्षत । न्यूर्ध्वयो नदीनां न्युर्ध्वो अलिप्तत ॥ २ ॥

आयुर्दद विपश्चितं भुता कर्णस्य वीरुधम् । आमारिषं विश्वमेवजीमस्यादृष्टानि शमयत् ॥ ३ ॥

અર્થ:- (આદિત્ય: વિશ્વદ્રષ્ટ:) બધાને આદાન કરનારો, બધા જેને સહેલાઈથી નોંંધ શકે છે અને જે (અ-દ્રષ્ટ-હા સૂર્ય:) અદ્રષ્ટ દેષોનો નાશ કરનારો સૂર્ય (રક્ષાંસિ નિજર્ધ્વન્) રાક્ષસોના નાશ કરેલો (પર્વતૈર્ય: પુર:) પર્વતોની પાછળથી (દિવ: ઉત્ત યતિ) દુલોહમાં ઉપર આવે છે. એટલે ઊગે છે. [૧]

(ગાવ: ગોષ્ઠે નિ અસદ્વન્) ગાયો ગોશાળમાં ખેસેલી છે. (મૃગાસ: નિ અવિક્ષત) હરણો આપણા પોતાના રથાનમાં જઈ ખેસી ગયા. (નદીનાં કર્મય: નિ) નદીઓના મોળઓ ચાલી ગયા અને હવે તે (અદ્રષ્ટા: નિ અલિપ્તત) અદ્રષ્ટ થવાના કારણે તેમને પ્રાપ્ત કરવાની કષ્ટતા થાય છે. [૨]

(કર્ણસ્ય આયુ: વર્ધ્) શેગીને જીવન આપનારી (વિપશ્ચિતં ભુતાં વીરુધં) શુદ્ધિ વધારનારી પ્રસિદ્ધ ઔષધિ (વિશ્વમેવર્જો આ આમારિષં) બધા શેગીની ઔષધિઓ મેં જેળવી છે અને (અસ્ય અદ્રષ્ટાન્ નિ શમયત્) એના અદ્રષ્ટ દેષોને દૂર કરીએ છીએ. [૩]

સૂર્ય-કિરણ ચિકિત્સા

સૂરજનું મહત્ત્વ

આ સૂક્તમાં પહેલા મંત્રમાં સૂરજનું મહત્ત્વ વર્ણન કર્યું છે. ' સૂર્ય ' બધા જીવસોનું આદાન કરે છે. તેથી તેને ' આદિત્ય ' કહે છે. (વિશ્વ-દ્રષ્ટ:) તેને બધા જુએ છે. તે આંખથી પ્રતક્ષ દેખાય છે. તે સૂર્ય (અ-દ્રષ્ટ-હા) અદ્રષ્ટ દેષોનો નાશ કરે છે. શરીરમાં અથવા દુનિયામાં જે રોગખીજ, દોષ અને હાનિકારક રોગમૂલ છે તેમના સૂરજના કિરણો નાશ કરે છે. (રક્ષાંસિ-લક્ષાંસિ નિજર્ધ્વન્)

રાક્ષસોને એટલે ફાંચી કરનારા રોગજનુઓનો નાશ કરે છે. આ પ્રકારનો આ સૂરજ દરરોજ ઊગે છે. સૂરજના આ ચાલુ સૌરચિકિત્સા કરનારાઓએ ધ્યાનમાં રાખવા નોંંધએ.

ખીન મંત્રમાં કહ્યું છે કે ગાયો દિવસે રખડે છે અને રાત્રે વાઝમાં આવી વસે છે. હરણો (જનવરો) પણ તે જ પ્રકારે વિચારી માટે પોતાના રથાને આવી જાય છે. નદીના મોળ પણ કદી વેગથી ઉત્પળ થાય છે અને ખીજ ફાંચે આધા જાય છે. એટલે ટૂંકમાં આ દુનિયામાં કોઇ પણ

અવસ્થા રિયર નથી. રોગ પણ તે જ કારણે નાશ થનારા છે. રોગીએ એ ખ્યાલમાં રાખવું કે આ નશ્વર જગતમાં રોગ પણ નષ્ટ થનારા છે, રિયરરૂપે રહેશે નહિ તેથી રોગ દૂર થશે અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થશે એવો મનનો નિશ્ચય રાખવો તે જ યોગ્ય છે.

રોગીની અવસ્થા આ સૂક્તમાં 'કણ્ઠ' શબ્દથી કહી છે. શરીર પીડાય છે ત્યારે રોગી વિલક્ષણુ બ્યવાજ કરે છે તેને કણ્ઠસત્તું કહે છે તે શબ્દ 'કણ્ઠ' ઉપરથી બનેલો છે. એવી અવસ્થામાં રોગી જો સુપ્રસિદ્ધ (વિશ્વ-એવજી) બધા રોગો માટેની દવાતું સેવન કરશે તો તે નિઃસંશય રોગમુક્ત થશે આ મંત્રમાં જે બધા રોગોનું શમન કરનારી ઔષધિ કહી છે, તે પહેલાં મંત્રમાં કહેલા સૂરજનો પ્રકાશ છે. સૂરજના કિરણો રૂપી વેલીએ અમારી પાસે આવે છે. આ સૂરજપ્રકાશમાં એટલું બધું સામર્થ્ય છે કે જે દેખાય છે અને દેખાતા નથી

તેવા બધા રોગબીજોનો નાશ કરે છે. જ્યાં સૂરજનો પ્રકાશ હોય છે ત્યાં કોઈ રોગબીજ રહી શકતું નથી. એટલી શક્તિ સર્વકિરણમાં હોય છે. આ વિજ્ઞાનનો વિચાર કરીને મનુષ્યે પોતાની રહેણીકરણી યોગ્ય પ્રકારની બનાવી, સૂરજદેવ પાસેથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવું. એટલો ઉધાગ શરીરે સૂરજ પ્રકાશમાં ઢરવા ફરવાથી શરીર ઉપરના રોગકૃમિ દૂર થશે. ઘરમાં સૂરજ પ્રકાશ આવવાથી ઘરના રોગો દૂર થશે. નગરમાં સૂરજ પ્રકાશ ગલી ગલીમાં પહોંચી જવાથી આખું શહેર આરોગ્યથી પરિપૂર્ણ બને, આ પ્રકારે બધા મનુષ્યો આ સૂરજના પ્રકાશથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સૂરજના કિરણો જેમની ઉપર પડે છે એવી વસ્તુપતિ ખાવાથી પણ લાભ થાય છે. સૂરજના પ્રકાશમાં ફરવા જનારી ગાયોનું દૂધ પીવાથી લાભ થાય છે. આ પ્રકારે યોજનાપૂર્વક બધી સૂરજની ચિકિત્સાનો વિષય બધાએ સમજી લેવો જરૂરી છે.

સૂરજ-કિરણ ચિકિત્સા

કાંડે ૭, સૂક્ત ૧૦૭

(ઋષિ:- મૃગ્યુઃ । દેવતા:- સૂર્યઃ આપઃ ચ ।)

અર્થ દિવસ્તારયન્તિ સપ્ત સૂર્યસ્ય રક્ષમયઃ । આપઃ સમુદ્રિયા ધારાસ્તાસ્તે શલ્યમસિન્નસન્ ॥ ૧ ॥

અર્થ— (સૂર્યસ્ય સપ્ત રક્ષમયઃ) સૂરજના સાત કિરણો (સમુદ્રિયાઃ આપઃ ધારાઃ) દરીયાની પાણીની ધારાઓ (દિવઃ અવતારયન્તિ) ઘુલોકમાંથી નીચે આવે છે. (તાઃ તે શલ્યં અસિન્નસન્) તે જળ ધારાઓ તારા શલ્યને (દુઃખને) દૂર કરે. [૧]

સૂરજ પોતાના કિરણો વડે પૃથ્વી ઉપરના પાણીની વરાળ બનાવી ઉપર લાખ જાય છે અને તેના વાદળો બનાવે છે. પછી તેના જ કિરણોથી વાદળોમાંથી વૃષ્ટિ થાય છે અને બૂમિ ઉપર જલપ્રવાહ વહેવા લાગે છે. આ જલચક્ર આ પ્રકારે ચાલે છે.

મણિખન્ધન

કાંડ ૧૦, સુકત ૬

(ઋષિ:— વૃહસ્પતિ: । દેવતા— ફાલમણિ:, વનસ્પતિ:, આપ: ।)

અરાતીયોઋતૃવ્યસ્ય દુર્હાદો દ્વિપતઃ શિરઃ । અપિ વૃશ્ચામ્બોર્જસા ॥ ૧ ॥

વર્મ મર્મમયં મણિઃ ફાલાઝાતઃ કરિષ્યતિ । પૂર્ણો મન્યેન માર્ગમદ્રસેન સહ વર્ચસા ॥ ૨ ॥

યશ્વાં શિક્ષઃ પરાવધીતક્ષા હસ્તેન વાસ્યાં ।

આપસ્વા તસ્માઝીવિલાઃ પુનન્તુ શુચયઃ શુચિમ્ ॥ ૩ ॥

હિરણ્યસ્રગયં મણિઃ શ્રદ્ધાં યજ્ઞં મહો દધત્ । ગૃહે વસતુ નોડતિથિઃ ॥ ૪ ॥

તસ્મૈ ઘૃતં સુરાં મધ્વન્નમન્નં ક્ષદામહે ।

સ નઃ પિતેર્વ પુત્રેભ્યઃ શ્રેયાંશ્રેયશ્ચિકિત્સતુ મૂયોમૂયઃ શ્વઃશ્વો દેવેભ્યો મણિરેત્યં ॥ ૫ ॥

યમવદ્ધાઘૃહસ્પતિર્મણિં ફાલં ઘૃતશ્રુતમુગ્રં સ્વદિરમોર્જસે ।

તમ્પિઃ પ્રત્યંમુશ્વતુ સો અસ્મૈ દુહ આજ્યં મૂયોમૂયઃ શ્વઃશ્વસ્તેન ત્વં દ્વિપતો જહિ ॥ ૬ ॥

અર્થ— (અરાતીયોઃ ઋતૃવ્યસ્ય) દુરભ વેર રાખનાર (દુર્હાદોઃ દ્વિપતઃ શિરઃ) દુષ્ટ હૃદયવાળો અને દૂષ કરનારાનું માથું (ઓજસા અપિ વૃશ્ચામિ) વેગથી હું તોડું છું. [૧]

(ફાલાઝાતઃ જયં મણિઃ) ક્ષાણી બનાવેલો આ મણિ (મર્મ મર્મ કરિષ્યતિ) મારા માટે કવચની જેમ રક્ષણ કરશે. (મન્યેન રસેન વર્ચસા સહપૂર્ણઃ) મન્યન સામર્થ્ય રસ અને વચ્ચસ્યુકત હોવાના કારણે પૂર્ણશક્તિશાળી આ મણિ (મા ભગમત્) મારી પાસે આવ્યો છે. [૨]

(યત્ ત્વા શિક્ષઃ તક્ષા) જે તને કુશળ તબીબ (વાસ્યા હસ્તેન પરા અવધીત્) શબ્દયુક્ત દાઘથી મારે છે (તસ્માત્) તેથી (જીવિલાઃ શુચયઃ આપઃ) જીવને આપનારું શુદ્ધ પાણી (શુચિં ત્વા પુનન્તુ) તને પવિત્ર વીરને પવિત્ર કરે. [૩]

(અયં મણિઃ) આ મણિ (હિરણ્યસ્રગ્) સુવર્ણમાળા (શ્રદ્ધાં યજ્ઞઃ મહઃ ઘૃત્) બ્રહ્મા, બકિત, યજ્ઞ અને મહત્વનું ધારણ કરે અને તે (નઃ ગૃહે અતિથિઃ વસતુ) અમારા ઘરમાં પૂજનીય જેવો યજ્ઞને રહે. [૪]

(તસ્મૈ ઘૃતં સુરાં મધુ અન્નં ક્ષદામહે) તેના માટે ધી, વરસાદ, પાણી, મધ અને અન્ન અમે આપીએ છીએ. (સઃ નઃ પુત્રેભ્યઃ પિતા રૂપ) તે અમને જેમ પિતા પુત્રોને આપે છે તેમ (શ્રેયાંશ્રેયઃ ચિકિત્સતુ) પરમ કષ્ટાણુ આપે. આ (મણિઃ દેવેભ્યઃ પત્ય) મણિ દેવોની પાસે અર્ધા આવી (મૂયોમૂયઃ શ્વ-શ્વઃ) વારંવાર અને રોજરોજ અમને સુખ આપે. [૫]

(ફાલં ઘૃતશ્રુતં સ્વદિરં ઉગ્રં મણિં) ક્ષાણી ઉત્પન્ન થએલો ધીધી પરિપૂર્ણ જેરનો બનાવેલો અને વીરતા વધારનારો આ મણિ છે. (યં ઓજસે વૃહસ્પતિઃ અવધાત્) જેને અજ વધારવા માટે વૃહસ્પતિએ આ મણિ આપ્યો હતો, (તં અગ્નિઃ પ્રતિ અમુજ્જત) તે અગ્નિ મને આપે, ધારણ કરાવે. (સઃ અસ્મે મૂયોમૂયઃ શ્વઃ-શ્વઃ) આજયં દુહ) તે એના માટે વારંવાર અને દરરોજ ધી આપે. (તેન ત્વં દ્વિપતો જહિ) તેના વડે તું શત્રુઓને માર એટલે તેમનો વિધ્વંસ કર [૬]

યમર્વધ્નાદ્ઘૃહસ્પતિર્મણિં ફાલૈં ઘૃતશ્ચુતમુગ્રં ચંદિરમોજસે ।

તમિન્દ્રઃ પ્રત્યમુચ્ચતૌજસે વીર્યાયિ કમ્ ।

સો અંસૈ ચલમિદ્ દુહે ભૂયોભૂયઃ શ્વઃશ્વસ્તેન ત્વં દ્વિપ્તો જહિ

॥ ૭ ॥

યમર્વધ્નાદ્ઘૃહસ્પતિર્મણિં ફાલૈં ઘૃતશ્ચુતમુગ્રં ચંદિરમોજસે

તં સોમઃ પ્રત્યમુચ્ચત મદે શ્રોત્રાય ચક્ષસે ।

સો અંસૈ વર્ચ દ્દુહે ભૂયોભૂયઃ શ્વઃશ્વસ્તેન ત્વં દ્વિપ્તો જહિ

॥ ૮ ॥

યમર્વધ્નાદ્ઘૃહસ્પતિર્મણિં ફાલૈં ઘૃતશ્ચુતમુગ્રં ચંદિરમોજસે ।

તં સૂર્યઃ પ્રત્યમુચ્ચત તેનેમા અજયદિશઃ ।

સો અંસૈ ભૂતિમિદ્ દુહે ભૂયોભૂયઃ શ્વઃશ્વસ્તેન ત્વં દ્વિપ્તો જહિ

॥ ૯ ॥

યમર્વધ્નાદ્ઘૃહસ્પતિર્મણિં ફાલૈં ઘૃતશ્ચુતમુગ્રં ચંદિરમોજસે ।

તં વિષ્ણુચન્દ્રમા મણિમસુરાણાં પુરોઽજયદાનવાનાં હિરણ્યયીઃ ।

સો અંસૈ શ્રિયમિદ્ દુહે ભૂયોભૂયઃ શ્વઃશ્વસ્તેન ત્વં દ્વિપ્તો જહિ

॥ ૧૦ ॥

યમર્વધ્નાદ્ઘૃહસ્પતિર્વાતાય મણિમાશવે ।

સો અંસૈ વાજિનૈં દુહે ભૂયોભૂયઃ શ્વઃશ્વસ્તેન ત્વં દ્વિપ્તો જહિ

॥ ૧૧ ॥

યમર્વધ્નાદ્ઘૃહસ્પતિર્વાતાય મણિમાશવે । તેનેમા મણિનાં કૃપિમશ્વિનાંવંભિ રક્ષતઃ ।

સ મિપરમ્યાં મહૌ દુહે ભૂયોભૂયઃ શ્વઃશ્વસ્તેન ત્વં દ્વિપ્તો જહિ

॥ ૧૨ ॥

અર્થ— (યં) જેના ઉપર પૃથ્વસ્પતિએ મણિ બાંધ્યા છે (તે ઇન્દ્રઃ પ્રતિ અમુચ્ચત) તેને ઇન્દ્ર અને આપે, અને (એજસે વીર્યાય કં) ઓજા વીર્યા અને સુખ પ્રાપ્ત કરાવે. (સઃ અસૈ ચલં દ્દુહે) તે તેને બળ આપે. [૭]

(યં) જેના ઉપર... (તં સોમઃ પ્રતિ અમુચ્ચત) તે મેઘ અને આપે (મદે શ્રોત્રાય ચક્ષસે) મદન, શ્રોત્ર અને દષ્ટિ આપે, તેને (વર્ચઃ દુહે) તે વર્ચસ્વ આપે. [૮]

(યં) જેના ઉપર... (તં સૂર્યઃ પ્રતિ અમુચ્ચત) તેને મને સૂર્ય આપે (તેન દમા દિશઃ અજયત્) અને તેથી આ ગંધી દિશાએ ૭૧ લે (સઃ અસૈ ભૂતિં દુહે) તે એના માટે ભૂતિર્વા આપે. [૯]

(યં)... (તં મણિં વિષ્ણુ ચન્દ્રમા) તે મણિને ધારણ કરનારો ચન્દ્રમા (અસુરાણાં દાનવાનાં હિરણ્યયીઃ પુરઃ અજયત્) અસુર અને રાક્ષસોની સુવર્ણયુક્ત નગરીઓને પસંદ કરે છે. (સઃ અસૈ શ્રિયં દુહે) તે એના માટે શ્રી આપે છે. [૧૦]

(યં) જેને પૃથ્વસ્પતિ મણિ બાંધે છે અને (માશવે વાતાય) ગતિમય વાયુની શક્તિથી યુક્ત કરે છે, (સઃ અસૈ વાજિનૈં દુહે) તે એના માટે ઘેડા આપે છે. [૧૧]

(યં) જેને પૃથ્વસ્પતિ મણિ બાંધે છે (તેન મણિના) તે મણિથી, અશ્વિનો દમાં કૃપિ અભિરક્ષતઃ) અશ્વિની દે. તેના ખેતીનું રક્ષણ કરે છે. (સઃ મિપરમ્યાં મહઃ દુહે) તે તે વૈષ્ણવ પામેથી મોટું અને અથવા તેજ પ્રાપ્ત કરે છે. [૧૨]

- યમર્ષધ્નાદ્દુઃસ્પર્તિર્વાતાય મણિમાશર્વે । તં વિષ્ણુસ્તવિતા મણિ તેનેદમજયત્સ્વઃ ।
 સો અસ્મૈ સુનૃતાં દુઃ મૂયોભૂયઃ શ્વઃશ્વસ્તેન ત્વં દ્વિપ્તો જંહિ ॥ ૧૩ ॥
- યમર્ષધ્નાદ્દુઃસ્પર્તિર્વાતાય મણિમાશર્વે । તમાયો વિષ્ણુર્ભિર્ણિ સદા ધાવન્ત્યાહિતાઃ ।
 સ આશ્વ્યોઽમૃતમિદ્ દુઃ મૂયોભૂયઃ શ્વઃશ્વસ્તેન ત્વં દ્વિપ્તો જંહિ ॥ ૧૪ ॥
- યમર્ષધ્નાદ્દુઃસ્પર્તિર્વાતાય મણિમાશર્વે । તં રાજા વરુણો મણિ પ્રત્યમુચ્ચત શંભુર્વમ્ ।
 સો અસ્મૈ સત્યમિદ્ દુઃ મૂયોભૂયઃ શ્વઃશ્વસ્તેન ત્વં દ્વિપ્તો જંહિ ॥ ૧૫ ॥
- યમર્ષધ્નાદ્દુઃસ્પર્તિર્વાતાય મણિમાશર્વે । તં દેવા વિષ્ણુસ્તો મણિ સર્વીલ્લોકાન્યુધાજયન્ ।
 મ ઇન્દ્રોઽજિતિમિદ્ દુઃ મૂયોભૂયઃ શ્વઃશ્વસ્તેન ત્વં દ્વિપ્તો જંહિ ॥ ૧૬ ॥
- યમર્ષધ્નાદ્દુઃસ્પર્તિર્વાતાય મણિમાશર્વે । તમિમં દેવતાં મણિ પ્રત્યમુચ્ચન્ત શંભુર્વમ્ ।
 સ આશ્વ્યો વિશ્વમિદ્ દુઃ મૂયોભૂયઃ શ્વઃશ્વસ્તેન ત્વં દ્વિપ્તો જંહિ ॥ ૧૭ ॥
- ઋતવસ્તમર્ષધ્નાર્નવાસ્તમર્ષધ્નાત । સંવત્સરસ્તે વૃદ્ધા સર્વે ભૂતં વિ રંક્ષતિ ॥ ૧૮ ॥
- અન્તર્દેશા અવધ્નત પ્રદિશસ્તમર્ષધ્નાત । પ્રજાપતિસૃષ્ટો મણિદ્વિપ્તો મેઘર્ષા અકઃ ॥ ૧૯ ॥
- અર્ધર્વાણો અવધ્નતાર્ધર્વાણા અવધ્નત ।
 તેર્મેદિનો અઙ્ગિરસો દસ્યૂનાં વિભિદુઃ પુરસ્તેન ત્વં દ્વિપ્તો જંહિ ॥ ૨૦ ॥

- અર્થ— (યં) ... (તં મણિ સચિતા વિષ્ણુ) તે મહિને સચિતાએ ધારણ કર્યો. (તેન દ્વં દ્વઃ અજયત્) તેણે આ સ્વર્ગીય સુખનુ વિષય કર્યો. (સઃ અસ્મૈ સુનૃતાં દુઃ) તે એના માટે સત્ય આપે છે. [૧૩]
- (યં) ... (તં મણિ અપઃ વિષ્ણુઃ) તે મહિને પાણી ધારણ કરે છે (સદાઃ અહિતાઃ ધાવન્તિ) અક્ષય યથ તે દર્શના કરે છે. (સઃ આશ્વ્યઃ અમૃતં દુઃ) તે એમના માટે અમૃત આપે છે. [૧૪]
- (યં) ... (તં શંભુર્વ મણિ રાજા વરુણઃ પ્રત્યમુચ્ચત) તે સુખદાયક મહિને રાજા વરુણ છેડી દે છે. (સઃ અસ્મૈ સત્યં દુઃ) તે એના માટે સત્ય આપે છે. [૧૫]
- (યં) ... (તં મણિ દેવાઃ વિષ્ણુઃ) તે મહિને દેવાએ ધારણ કર્યો અને (યુધા સર્વાન્ લોકાન્ અજ-યન્) યુદ્ધ કરી બધા લોકોને છતી લીધા (સ ઇન્દ્રઃ અજિતિમિદ્ દુઃ) તે અમને વિજય આપે છે [૧૬]
- (યં) ... (તં શંભુર્વ હમં મણિ દેવતાઃ પ્રત્યમુચ્ચન્ત) તે સુખ આપનારા મહિને દેવતાઓએ છેડી લીધા, (સઃ આશ્વ્યઃ વિશ્વમિદ્ દુઃ) તે એમના માટે બધું સુખ આપે છે. [૧૭]
- (ઋતવઃ તં અવધ્નત) ઋતુ તેમને બાંધના રહ્યા. (આર્નવાઃ તં અવધ્નત) ઋતુથી ઉત્પન્ન પદાર્થો તેને બાંધે છે. (સંવત્સરઃ તં વધ્વા) સંવત્સર તેને બાંધી (સર્વે ભૂતં વિરંક્ષતિ) બધા ભૂત માનવ રક્ષણ કરે છે. (૧૮)
- (અંતર્દેશાઃ તં અવધ્નત) અંતર્દેશોએ તેને બાંધ્યા. (પ્રદિશઃ તં અવધ્નત) દિશાઓએ તેને બાંધ્યા, આ (પ્રજાપતિ-સૃષ્ટો મણિ) પ્રજાપતિએ નિર્માણ કરેલા મહિ (મે દ્વિપતઃ અઘરાન્ અકઃ) મારા શત્રુઓને નીચે કરે છે. [૧૯]
- (અર્ધર્વાણો અવધ્નત) અર્ધનાએ તેને બાંધ્યા, (આર્ધર્વાણા અવધ્નત) આર્ધર્વાઓએ તેને બાંધ્યા, (ત્તઃ મેદિનઃ અંગિરસઃ) તેનાથી બળવાન યજ્ઞેલા અંગિરસ (દસ્યૂનાં પુરઃ વિભિદુઃ) શત્રુઓના શરેરોને તોડના રહ્યા. (તેન ત્વં દ્વિપતઃ જંહિ) તેથી તું આપણા શત્રુઓને પરાજીત કરે. [૨૦]

તં ઘાતા પ્રત્યમુજ્જત સ ભૂતં વ્યકલ્પયત્ । તેનુ ત્વં દ્વિપતો જહિ	॥ ૨૧ ॥
યમવંધ્નાદ્વૃહસ્પતિર્દેવેભ્યો અસુરક્ષિતિમ્ । સ માયં મણિરાગમદ્રસેન સહ વર્ષસા	॥ ૨૨ ॥
યમવંધ્નાદ્વૃહસ્પતિર્દેવેભ્યો અસુરક્ષિતિમ્ ।	
સ માયં મણિરાગમત્સહ ગોભિરજાવિભિરજેન પ્રજયા સહ	॥ ૨૩ ॥
યમવંધ્નાદ્વૃહસ્પતિર્દેવેભ્યો અસુરક્ષિતિમ્ ।	
સ માયં મણિરાગમત્સહ વ્રોહિયવાભ્યાં મહસા ભૂત્યા સહ	॥ ૨૪ ॥
યમવંધ્નાદ્વૃહસ્પતિર્દેવેભ્યો અસુરક્ષિતિમ્ ।	
સ માયં મણિરાગમન્મધોર્ધૃતસ્ય ધારયા કીલાલેન મણિઃ સહ	॥ ૨૫ ॥
યમવંધ્નાદ્વૃહસ્પતિર્દેવેભ્યો અસુરક્ષિતિમ્ ।	
સ માયં મણિરાગમદુર્જયા પર્યસા સહ દ્રવિણેન ધ્રિયા સહ	॥ ૨૬ ॥
યમવંધ્નાદ્વૃહસ્પતિર્દેવેભ્યો અસુરક્ષિતિમ્ ।	
સ માયં મણિરાગમત્તેજસા ત્વિષ્યા સહ યજ્ઞસા કીર્ત્યા સહ	॥ ૨૭ ॥
યમવંધ્નાદ્વૃહસ્પતિર્દેવેભ્યો અસુરક્ષિતિમ્ । સ માયં મણિરાગમત્સર્વાભિર્મૂર્તિભિઃ સહ	॥ ૨૮ ॥
તમિમં દેવતા મણિ મહ્યં દદતુ પુર્યે । અભિમ્નું સંવર્ધનં સપત્નદર્શનં મણિમ્	॥ ૨૯ ॥
વ્રહ્મણા તેજસા સહ પ્રતિ મુજ્વામિ મે જિવમ્ ।	
અસપત્નઃ સપત્નહા સપત્નાન્મેઽધરાં અકઃ	॥ ૩૦ ॥

અર્થ— (તં ઘાતા પ્રત્યમુજ્જત) તેને ઘાતાએ ધારણ કર્યો હતો (સઃ ભૂતં વ્યકલ્પયત્) તે ભૂતને સર્જવામાં સમર્થ બન્યો. (તેનુ ત્વં દ્વિપતઃ જહિ) તેના બળથી તું પોતાના શત્રુઓને પરાજિત કર. [૨૧]

(ય૦)... (અસુરક્ષિતિ) એ અસુર વિનાશક (દેવેભ્યઃ વૃહસ્પતિઃ અયધ્નાત્) દેવાને માટે વૃહસ્પતિએ બાંધી હતી. (સઃ અયં મણિઃ મા) તે મણિ બારી પાસે (રસેન વર્ષસા સહ આગમત્) રસ અને તેજની સાથે આવી ગયો છે. [૨૨]

(ય૦)...તે (ગોભિઃ અજામિઃ વશ્ત્રેન પ્રજયાસહ) ગાયો, બકરીઓ અને પ્રાણી સાથે. [૨૩]

(ય૦)... (વ્રોહિયવાભ્યાં મહસા ભૂત્યા સહ) ગેઓ, જવ અને ઝેરધૂં સાથે. [૨૪]

(મધોઃ ધૃતસ્ય ધારયા કીલાલેન સહ) બી, મધ, અને પેચની ધારાઓ સાથે. [૨૫]

(પર્યસા દ્રવિણેન ધ્રિયા સહ) કૃષિ, ધન અને શ્રી (લક્ષ્મી) ની સાથે. [૨૬]

(તેજસા ત્વિષ્યા યજ્ઞસા કીર્ત્યા સહ) તેજ, ચળકાટ, યજ્ઞ અને કીર્તિની સાથે. [૨૭]

(સર્વાભિઃ ભૂતિભિઃ સહ) બધા ઐશ્વર્યોની સાથે આ મણિ (મા આગમત્) બારી પાસે આવ્યો છે. [૨૮]

(તં હમં મણિ) એવા તે મણિને (દેવતા પુર્યે મહ્યં દદતુ) દેવતાઓ પુષ્ટિ માટે મને આપે. આ (અભિમ્નું સંવર્ધનં સપત્નદર્શનં મણિ) શત્રુનાશક ક્ષાત્રતેજ વધારનારો, દુશ્મનો વિધ્વંસ કરનારો આ મણિ છે. [૨૯]

(વ્રહ્મણા તેજસા સહ) શાન અને તેજની સાથે (મે જિવ્યં પ્રતિમુજ્વામિ) હું આ કલ્યાણકારી મણિને ધારણ કરું છું આ મણિ (અસપત્નઃ સપત્નહા) શત્રુહિન અને શત્રુધાતક છે તેમજ (મે સપત્નાન્ અધરાન્ અકઃ) તેણે મારા શત્રુઓને નીચે કર્યા છે. [૩૦]

ઉત્તરં દ્વિપતો મામયં મણિઃ કૃણોતુ દેવજાઃ । યસ્ય લોકા દ્વમે વ્રથઃ પયો દુગ્ધમુપાસંતે ।

સ માયમર્ધિ રોહતુ મણિઃ શ્રૈષ્ઠથાય મૂર્ધતઃ

॥ ૩૧ ॥

યં દેવાઃ પિતરો મનુષ્યાઃ ઉપજીવન્તિ સર્વદા । સ માયમર્ધિ રોહતુ મણિઃ શ્રૈષ્ઠથાય મૂર્ધતઃ ॥ ૩૨ ॥

યથા ષીર્જમુર્વરાયાં કૃષ્ટે ફાલેનુ રોહતિ । એવા મર્ધિ પ્રજા પશુવોડ્ઝનમન્નં વિ રોહતુ ॥ ૩૩ ॥

યસ્મૈ સ્વા યજ્ઞવર્ષન મળે પ્રત્યમુષં શિવમ્ । તં ત્વં યતદક્ષિણ મળે શ્રૈષ્ઠથાય જિન્વતાત્ ॥ ૩૪ ॥

એતમિદમ્ સમાહિતં જુષાણો અગ્ને પ્રતિં હર્ય હોમૈઃ ।

તર્સિન્વિદેસ સુમર્તિ સ્વસ્તિ પ્રજાં વશુઃ પશૂન્ત્સાર્મદ્દે જાતવેદસિ વ્રદાળા

॥ ૩૫ ॥

અર્થ— (અયં દેવજાઃ મણિઃ) આ દેવાથી ઉત્પન્ન થનારો મણિ (મર્ધ દ્વિપતઃ ઉત્તરં કૃણોતુ) અને મનુષ્યો કરતાં વધારે સારી અવસ્થામાં રાખે, (યસ્ય લુગ્ધં) જેથી દોહાએકું સાર (દ્વમે વ્રથઃ લોકાઃ ઉપાસંતે) આ ત્રણે લોક પ્રાપ્ત કરે છે. [૩૧]

(દેવાઃ પિતરઃ મનુષ્યાઃ યં સર્વદા હપ જીવન્તિ) દેવો, પિતરો અને મનુષ્યો જેના કારણે સદા નિર્ભય રહે છે તે (એષ્ટયાય ૦) શ્રેષ્ઠ સ્થાન પર અને અક્ષરે. [૩૨]

(ફાલેનુ કૃષ્ટે ઈર્ષરાયાં) ફાળથી ફળ ફેરવેલી ભૂમિમાં (યથા ષીર્જં રોહતિ) જેમ બીજ ઊગે છે, (એવા મર્ધિ પ્રજાઃ પશુવઃ) અને વિદોહતુ) તેમજ ખારી પાસે સંતાન, પશુ પ્રજાન થઇ જાય. [૩૩]

હે (યજ્ઞવર્ષન મળે) યજ્ઞ વધારનાર મણિ ! (સ્વા શિવં યસ્મે પ્રતિ અમુષં) તને શુભ મણિને જેને દુધારણ કરાઉં, હે (યતદક્ષિણ મળે) સૌ પ્રકારની દક્ષિણ આપનાર મણિ ! (તં ત્વં એષ્ટયાય જિન્વતાત્) તેને તું શ્રેષ્ઠતા માટે વધાર, [૩૪]

હે (અગ્ને) અગ્ને ! (સમાહિતં દમ્મં જુષાણઃ) પ્રદીપ્ત ઇંધનનો સેવન કરતાં તું (હોમૈઃ પ્રતિહર્યં) દોષ દૂરનથી સમૃદ્ધ થા. (તર્સિન્વિદેસ જાતવેદસિ) તે પ્રદીપ્ત અગ્નિથી (વ્રદાળા) યાન વડે (સુમર્તિ સ્વસ્તિ પ્રજાં) ઉત્તમ શુદ્ધિ, કલ્યાણ, સંતાન, (વશુઃ પશુઃ) હણિ અને પશુઓને (વિદેસ) પ્રાપ્ત કરીએ. [૩૫]

આ સૂકતમાં વિશેષ પ્રકારનો મણિ ધારણ કરવાનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે.

જંગિડ-મણિ

કાંડ ૨, સૂકત ૪

(જાણે— અથર્વા । દેવતા— વેદમાઃ, જાગ્રિદઃ ।)

દીર્ઘાયુસ્વાયં વૃહતે રણાયારિવ્યન્તો દક્ષમાણાઃ સદૈવ ।

મણિં વિવેકન્ઘટૂર્ણં જહ્નિહં વિંમૃમો વૃષમ્

॥ ૧ ॥

અર્થ— (દીર્ઘાયુસ્વાય) દીર્ઘ જીવનથી પ્રાપ્તિ માટે તેમજ (વૃહતે રણાય) મોટા આનંદને માટે (વિવેકન્ઘટૂર્ણં) શોષક રંગોને દૂર કરનારો (જહ્નિહં મણિં) જંગિડ મણિને (અરિવ્યન્તઃ દક્ષમાણાઃ ધર્યં) નાશનારા પરંતુ બગ વધારનારા અમે બધા (વિંમૃમઃ) ધારણ કરીએ છીએ. [૧]

જાણાર્થ— દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે અને નિરાનીતાનો મોટો આનંદનો અનુભવ કરવા માટે જંગિડ મણિ અમે શરીર ઉપર ધારણ કરીએ છીએ, તેથી અમારી નજાગળ દૂર થયે અને અમારી સાથે વધારે, કાલ્પ કે આ મણિ રાખતા એટલે શોષક રંગોને દૂર કરે છે. (૧)

જઙ્ગિહો જમ્માદિશરાદિષ્કન્ધાદમિશોચનાત્ । માણિઃ સહસ્ત્રવીર્યઃ પરિં નઃ પાતુ વિશ્વતઃ ॥ ૨ ॥
 અયં વિષ્કન્ધં સહતેડયં વાષતે અત્રિણઃ । અયં નો વિશ્વમેષજો જઙ્ગિહઃ પાત્વંહસઃ ॥ ૩ ॥
 દેવેદત્તેન માણિના જઙ્ગિહેન મયોમુવા । વિષ્કન્ધં સર્વા રક્ષાસિ વ્યાયામે સહામહે ॥ ૪ ॥
 શણઃ મા જઙ્ગિહશ્ચ વિષ્કન્ધાદમિ રક્ષતામ્ । અરણ્યાદન્ય આમૃતઃ કૃષ્ણા અન્યો રસેભ્યઃ ॥ ૫ ॥
 કૃત્યાદૂર્પિરયં મુણિરયો અરાતિદૂપિઃ । અથો સહસ્વાન્ જઙ્ગિહઃ પ્ર ન આયૂંપિ તારિપત્ ॥ ૬ ॥

અર્થ— આ (સહસ્ત્રવીર્યઃ) હજારો શક્તિઓથી યુક્ત (જઙ્ગિહઃ માણિઃ) જંગિડ મણિ (જમ્મારાશ્) બજારા વધારનારા રોગથી યુક્ત, (વિ-શરાશ્) શરીર ક્ષીણ કરનારા રોગથી, (વિ-સ્કન્ધાત્) શરીરને શુષ્ક કરનારા રોગથી (અમિશોચનાત્) રડવાની પ્રવૃત્તિ કરનારા રોગથી (વિશ્વતઃ) બધા પ્રકારે (નઃ પરિપાતુ) બમારા બધાનું રક્ષણ કરે. [૨]

(અયં) આ જંગિડ મણિ (વિ-સ્કન્ધં સહતે) રોગક રોગથી બચાવે છે (અયં) આ મણિ (અત્રિણઃ વાષતે) બક્ષક ભરમરોગથી બચાવે છે (અયં જંગિહઃ) આ જંગિડ મણિ (વિશ્વઃ મેષજઃ) બધી ઔષધિઓના રસ છે, તે (નઃ સંહસઃ પાતુ) અમને પાપથી બચાવે. [૩]

(દેવેઃ દત્તેન) દિવ્ય મનુષ્યો દ્વારા આપેલા (મયોમુવા) સુખ આપનારા (જંગિહેન માણિના) જંગિડ મણિથી (વિષ્કન્ધં) રોગક રોગોને અને (સર્વા રક્ષાસિ) બધા રોગ જંતુઓને (વ્યાયામે) સંઘર્ષમાં (સહામહે) હથાળી શકે છે. [૪]

(શણઃ ચ) સજી અને (જઙ્ગિહઃ ચ) જંગિડ એ બંને (વિષ્કન્ધાત્) રોગક રોગથી (મા અમિરક્ષતામ્) મારો બચાવ કરે. તેઓમાંથી (અન્યઃ) એક (અરણ્યાત્ આમૃતઃ) જંગલમાંથી આણેલો છે અને (અન્યઃ) બીજો (કૃષ્ણાઃ રસેભ્યઃ) ખેતીથી ઉત્પન્ન થયેલા રસોથી બનાવેલો છે. [૫]

(અયં માણિઃ) આ મણિ (કૃત્યાદૂપિઃ) દિ'સાથી બચાવનારો છે (અથો) અને (અ-રાતિ-દૂપિઃ) શત્રુ ઓને દૂર કરનારો છે (મયો) એવા એ (સહસ્ત્રન્ જંગિહઃ) બળવાન જંગિડમણિ (નઃ આયૂંપિ તારિપત્) અમારા આયુષ્યને વધારે. [૬]

ભાષાર્થ— આ મણિ સધારણવા હજારો સામર્થ્યથી યુક્ત છે, પરંતુ વિશેષતઃ બજારા વધારનારા, નજારા ઉત્પન્ન કરનારા, શરીરને ક્ષીણ કરનારા, કારણ વગર આંખમાં રોવાના અસ્તિ હાવવા રોગથી આ મણિ બચાવે છે. (૨)

આપણી રોગક રોગોને દૂર કરે છે અને જેમાં પ્રુકળ અગ્નિ બચાવે છે, પરંતુ શરીર દૂરા રહે છે એવા પ્રકારના ભરમ રોગથી બચાવે છે. આ મણિમાં અનેક ઔષધિ યુક્ત છે. માટે તે અમને પાપરક્તિથી રક્ષુ બચાવશે. (૩)

મદાન પુરુષોથી પ્રાપ્ત થયેલો અને સુખ આપનારો આ જંગિડમણિ રોગક રોગ અને રોગજીવ-રૂપના જંતુઓથી અમારું રક્ષણ કરે. (૪)

સુખ અને આ જંગિડમણિ બંને રોગક રોગથી અમારા બચાવ કરે. તેમાંથી એક જંગલમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે અને બીજો ખેતીથી ઉત્પન્ન થયેલા ઔષધિઓના રસોથી બનાવવામાં આવે છે. (૫)

આ મણિ નારાથી બચાવે છે અને આરોગ્યના સત્પુરુષો રોગોથી દૂર રાખે છે આ પ્રમાણસાબી મણિ અમારું આયુષ્ય વધારે. (૬)

જંગિડ-મણિ

સણ અને જંગિડમણિ

આ સૂતમાં ' સણ ' અને ' જંગિડ ' આ બે વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ છે. (મં. ૫) શય અથવા સણ આ પ્રસિદ્ધ પદાર્થ છે. ભાષામાં તેનું તેજ નામ છે. સણના રિપે રાજવસ્ત્રના નામના વૈદ્યક્રમમાં આ વ્યવન છે—

૧ તરપુર્યં રક્તપિત્તે હિતં મલરોચકં ચ ।

વીજં શોણિતશુદ્ધિકરમ્ ॥ રાજવૃં ૩ ૫.

૨ અમ્લઃ કવાયો મલગર્ભાસપાતનઃ વાગ્નિકૃત્
વાતકફમ્લચ્ચ ॥ રાજનિષ્કું ૧. ૪

“(૧) સણનું કૃષ રક્તપિત્ત રોગમાં હિનકારક છે. મલ-રોધક છે અને તેના બીજ રક્ત શુદ્ધિ કરનારા છે. (૨) સણના આ ગુણ છે— ખાટો, કવાય રચીવાળો, મલ-મર્મ-રક્તનો સ્વાદ કરાવનારો, વમન કરાવનારો તેમજ વાતરોગ અને કફ રોગને દૂર કરનારો છે. ”

વૈદ્ય શેઠ તેનો વધારે વિચાર કરે. આ સણ (કુચ્ચા રસેચયઃ આમૃતઃ) ખેતીથી ઉત્પન્ન થનારા રસોથી બનાવેલો છે. (મં. ૫) આ વજુન સણ કયો પદાર્થ છે તેનો નિશ્ચય કરાવે છે. સણનું જે કપડું મળે છે તેનો ધાગો અથવા કપડું અથવા દોરી અહીં કહેલી છે. દોરી ધાગો કે કપડું દરો, અમને ભાગે છે કે અહીં સણનો ધાગો (દોરો) કહેલો છે. તે વિધિવિધ ઔષધિના (રસેચય ॥ મં. ૫) રસોમાં કોઈની બનાવવામાં આવે છે. આ સણનું નામ ' ત્વક્સાર ' છે. તેનો અર્થ થાય છે (ત્વક્+સાર) ત્વચામાં જેનું સત્ત્વ રહે છે. ખાટો એની ત્વચાનો ધાગો બનાવી તેને વિવિધ ઔષધિ રસોમાં કોઈની દાખ ઉપર, કમર ઉપર અથવા ગળામાં તે દોરો બાંધવામાં આવતો દરો. બાપામ કસ્તી વેળા ન્યારે પરસેવો આવે ત્યારે તે પરસેવાથી તે સણના દોરા ઉપર છાગોળી ઔષધિઓ સરીર ઉપર લાગે છે અને સરીર ઉપર તેમનો છટ પરિણામ થાય છે.

આ સણનો દોરો બનાવતી વેળા તેના ઉપર ક્યા ક્યા ઔષધિ રસો કેવા પ્રકારે મોપવામાં આવે છે, તે કેવી રીતે તૈયાર કરવામાં આવે છે તેનો વિચાર સારુ વેદોએ કરેલો

૯ [અથર્વ. ભાગ ૫]

યોગ્ય છે. કારણ કે તે સંબંધે આ સૂતમાં કંઈ પણ કશું નથી.

શળઃ ચ મા જંગિદચ્ચ અમિરક્ષતામ્ । મં. ૫

“ સણ અને જંગિડમણિ માટે રક્ષણ કરે. ” આ પાંચ-માં મંત્રનું કહેવું. આ કહેવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સણના દોરા-માં જંગિડમણિ પરીથી ગળામાં અથવા સરીર ઉપર ધારણ કરવાનો અભિપ્રાય આ સૂતમાં સ્પષ્ટ છે. ઉપર કહ્યા મુજબ ઔષધિ રસોથી બનાવેલો સણનો ધાગો પણ પોતે ગુણકારી છે અને જંગિડમણિ પણ પોતે ગુણકારી છે. તેમજ બંને વેળા યજ્ઞ ભય તો પણ બંનેનો મળી વિશેષ લાભ થવાનો સંભવ છે. ન્યાર મુખી વિશેષ શોષભોગ યજ્ઞ નથી ત્યારે મુખી અમે અહીં એમ જ સમજાવું કે સણના દોરામાં જંગિડમણિ સરીર ઉપર બાંધવાથી મંત્રમાં કહેલા ફાયદા થાય છે.

જંગિડમણિધી થતાં લાભ

૧ વૌર્ણ્યપુર્યઃ- દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થાય છે. (મં. ૧)
આયુષિ તારિયત્- જીવન વધે છે. (મં. ૧)

૨ મહત્ રણં (રમણીયં)- મોટો આનંદ, મોટો જીતક રહે છે, જે આનંદ આરામના કારણે પ્રાપ્ત થાય છે તે આ મણિથી પ્રાપ્ત થાય છે. (મં. ૧)

૩ અરિચન્તઃ- અપમૃત્યુથી બચાવે છે, અથવા રોગમાં નાશ થવા દેતો નથી. (મં. ૧)

૪ વક્ષમાણઃ- (વક્ષં) બળ વધારે છે, મગ્યાન, સામર્થ્યશાળી થવું. (મં. ૧)

૫ ચિર્કૃષ્ણદુવળઃ- શોષકરોન દૂર કરવા. જે રોગોથી મનુષ્ય દરોજ કુષ થાય છે તે રોગની નિગતિ આથી યજ્ઞ ભય છે. (મં. ૧)

૬ સદ્દક્ષ્યર્ચયઃ- આ મણિમાં દળરો પ્રકારનું સામર્થ્ય છે. (મં. ૨)

૭ વિશ્વ-મેવજઃ- તેમાં બધી ઔષધિઓ (એટલે તેના ગુણો) છે. (મં. ૩)

૮ મયોમ્- સુખ આવે છે. (મં. ૪)

૯ કૃત્યાદૃષિઃ- પોતાનો નાશ અથવા દિવસ થવાથી

બચાવનારો આ મણિ છે. (મં. ૧)

૧૦ અરાતિ-દૂષિ:- આરોગ્યના શુદ્ધિ જેટલા રોગો છે તેમને દૂર કરનારો છે. (મં. ૧)

૧૧ સહસ્વાન્- ખળવાન એટલે શરીરનું બળ વધારે છે. (મં. ૧)

આ જંગિડમણિથી નીચે કહેલા રોગો દૂર થવાનો ઉદ્દેશ્ય આ સૂક્તમાં છે તે પણ અહીં જોવા જેવો છે—

૧૨ જમ્ભારાન્ પાતુ- ખજાસા જેથી વધે છે એવા શરીરના રોષ આથી દૂર થાય છે. (મં. ૨)

૧૩ વિ-શરાન્ પાતુ- જે રોગોમાં શરીર વિશેષ ક્ષીણ થાય છે, તે રોગોમાંથી આ મણિ બચાવે છે. (મં. ૨)

૧૪ વિ-શ્કઘાન્ પાતુ- જે રોગોમાં શરીર સુષાક બળ છે તે રોગમાંથી આ મણિ બચાવે છે. (મં. ૨)

૧૫ અમિશોચનાન્- જેથી રડનાની પ્રવૃત્તિ થાય છે એવી બીમારીથી બચાવે છે. (મં. ૨)

૧૬ અરિત્રણઃ વાઘતે- (સ્વ-ત્રિન્) પુષ્કળ ખોરાક ખાવાની જરૂરી જે રોગમાં થાય છે પણ પુષ્કળ ખાવાથી પણ શરીર ક્ષીણ બની જાય છે, એવા કસરતોગ આ મણિથી દૂર થાય છે. (મં. ૩)

૧૭ અંહલાઃ પાતુ- પાપટિથી બચાવે છે, અથવા હીન ભાવના, હઠાઓને મનમાંથી દૂર કરે છે. (મં. ૩)

૧૮ રક્ષાંતિ સહામદે- રોગખીજ તેમજ રોગનિર્માણ કરનારા જંતુઓને (રક્ષસ્) (ક્ષરઃ) કહે છે તેઓથી શરીરના રોષક સાત ધાતુઓનું (ક્ષર) થતો રહે છે. એવા રોગખીજો અને રોગજંતુઓ મણિથી નાશ થાય છે. (મં. ૪)

આ બધા શુભ જંગિડ મણિ શાશ્વતા વિશે થોડું કહેવા જેવું છે. સ્વાખ્યાય મંડલે પ્રકાશિત કરેલું નામનું પુસ્તક જોવું તે પુસ્તકમાં એટલે અત્યંત સૂક્ષ્મ કૃત્રી હોય છે. તે પણ નરી આંખે દેખાતા નથી. અને છે. આ વર્ણન વાચકોમાં વાચ્ય બીજોનું અથવા રોગકૃત્રી-જંતુઓનું

રક્ષસ્ કહે છે. ક્ષર (ક્ષીણ-નમણું થવું) આ ધાતુથી અક્ષરો ઉલટા થઈ રક્ષસ્ શબ્દ બને છે. પ્રસરનારા રોગોના રોગજંતુઓના આ મણિ નાશ કરે છે, એવો ભાવ અહીં છે. એટલે તે (Highly disinfectant) ઉત્તમ પ્રકારે સ્પર્શ જન્યરોગના જંતુઓના રોષ દૂર કરનારો છે આ વાત આ વિવરણથી વાચકોના મનમાં આવી ગઈ હશે.

આ જંગિડ મણિ કંઈ વનસ્પતિનો બનાવવામાં આવે છે, તે બાણવા વિશે ધણી પ્રથમ કરીને પણ જાણવા મળ્યું નથી, તો પણ જે શુભો ઉપરના મંત્રોમાં કહ્યા છે તેમાંથી ધણી ખરા ' વચ્ચા ' વનસ્પતિના શુભધર્મોની સાથે મળતા છે, તે કારણે અમને લાગે છે કે તે મણિ વચ્ચાનો હોવો સંભવનીય છે વચ્ચાના શુભો જુઓ—

૧ વચ્ચાગુણાઃ- તીક્ષ્ણા કટુ ડણા કફામર્ષચિ શોકર્ષા ઘાતજ્વરાતિસારગ્ની વામ્તિકૃત્કડમ્બા- વમૂતગ્ની ચ ॥ રાજનિધિપદ્મ વ. ૫

૨ વચ્ચાગુણા ઘાતકફતુષ્ણાગ્ની સ્મૃતિવર્ધિની ।

૩ વચ્ચાપર્યાયાઃ- ' અક્લવ્યા । વિજયા । રક્ષોગ્ની । મદ્રા । '

૪ " વચ્ચાના શુભ- તીક્ષ્ણ, કટુ, ઉષ્ણતાથી યુક્ત, કફ, આમ, અગ્નિ અને સોજનો નાશ કરનારી. વાતજ્વર, અતિસારનો નાશ કરનારી, ઉલટી કરાવનારી, ઉન્માદ અને ભૂતરોગનો નાશ કરનારી આ વચ્ચા છે.

૫ વચ્ચાથી આયુષ્ય વધે છે, વાત-કફ-તરસનો નાશ કરે છે. ૩૧-૧ શક્તિ વધારે છે.

પર્યાય શાશ્વતો અર્થ- (સંગઠવા)

૬ રી. (વિજયા) વિજય પ્રાપ્ત કરાવ- નો નાશ કરનારી. પ્રથમ કહેલા રોગ નો નાશ કરનારી, (મદ્રા) કલ્યાણ વર્ધનથી સ્પષ્ટ થાય ની સમાનતા છે, ૨: જોડે આની કે બનેલા શુભ- , સંભવતઃ

વેદક્રમથીના શબ્દો- (વચના શુચ)

૧ આયુષ્યા

૨ રક્ષોમ્ની । મૃતમ્ની

૩ વાતમ્ની । ઝન્માવમ્ની

૪ મંગલ્યા, મદ્રા, સ્મૃતિવર્ધની

૫ ધિજયા

૬ અતિસારક્ષી

૭ શોકમ્ની જ્વરમ્ની, કફમ્ની, મંચિમ્ની

આ સૂક્તના શબ્દો- જંગિડના શુચ

૧ વીર્ણોયુત્વાય (મં. ૧)

આયુષિ તારિપત (મં. ૧)

૨ રક્ષાંસિ સદામહે (મં. ૪)

૩ જમ્માત્ પાતુ (મં. ૨)

અભિસોચનાત્ પાતુ (મં. ૨)

૪ અરિષ્યન્તઃ (મં. ૨)

દક્ષમાણાઃ । સદસ્યઘોર્યઃ (મં. ૧)

૫ અરાતિદૂયિઃ (મં. ૧)

૬ વિચરાત્ (વિ-સારાત્) પાતુ (મં. ૨)

૭ વિશ્વમેવજઃ (મં. ૩)

આ પ્રકારે વાચકો જોશે તો તેમને જણાશે કે વેદક્રમથીના શબ્દો વચના શુચથી અને સૂત્રમાં કહેલાં જંગિડ મણિના શુચ ધર્મ કયાં જાયે મળતાં છે. તેથીએમ અનુમાન થાય છે કે કદાચ આ જંગિડમણિ વચા વનરપતિથી જ બનાવેલો હશે. ઔષધિઓના શુચધર્મના સાદરમયો ઔષધિ પ્રકરણમાં ઔષધિઓ દાખલ કરાતી નથી અને નજ કરવી જોઈએ, એ અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ, તો પણ કેાંઈ ઔષધિ ન મળવાથી તે સ્થાને જે ઔષધિ સેવાય છે તે શુચ-સાધ્ય જોઈને જ સેવામાં આવે છે, લેવી જોઈએ.

ચરક વગેરે ગ્રંથોમાં બધાં બધાં મોટા મોટા આયુષ્યવર્ષક રસાયન પ્રયોગ લખ્યા છે ત્યાં સોમાદિ દિવ્ય વનરપતિઓના અભાવમાં આ જ પ્રકારે સમાન શુચની અન્ય ઔષધિઓ સેવાનું વિધાન છે. તેથી એ જંગિડમણિ વિરે યોગ્ય માહિતી ન મળે તો આ મણિના સમાન શુચધર્મવાળી વનરપતિથી મણિ બનાવવો અને તે ધારણ કરવો અયોગ્ય નથી. તો પણ આ વાત અમે સારા વેદો ઉપર સોંપીએ છીએ. આ વિરે વધારે શોધખોળ થવી જરૂરી છે તે પણ અહીં રપટ કરીએ છીએ. સારા વેદોએ આ મહત્વાપૂર્ણ વિષયમાં વધારે શોધ-ખોળ આવશ્યક કરવી.

મણિધારણ

અહીં કેટલાક વાચકો ઠંકાઉણ્ણવશે કે, કેવળ મણિ ધારણ કરવાથી રોગમુક્ત થવાની તમારી વાત તદ્દન અધવિશ્વાસની લેખાય. તે ઉપરાંત, તારીજ, કવચ, પાખા, દોરા વગેરે અંધ-

વિશ્વાસની વાતને ટેકા નહિ મળે ? આ જાનની ઠંકા ઉપરિચન થાય તેથી શક્યતા ખરી; તેથી તે વાતનો અહીં વિચાર કરવો જરૂરી છે—

આ સૂક્તમાં જે જંગિડમણિ નું વર્ણન છે તે કંઈ તાવીજ, દોરા કે કંઈ જાડુની વસ્તુ નથી તે ખરું જોતાં ઔષધિ વસ્તુ છે. આના પહેલાં ત્રીજા સૂક્તમાં પદ્ય ત્રણ અને દરિયામાં ઉત્પલ યનારી ઔષધિ વનરપતિનું વર્ણન રપટ શબ્દોમાં આપેલું છે. તે જ ઔષધિ વનરપતિઓના ઉચ્ચાર આ સૂક્તમાં ફરી થયો છે. આ બંને સૂક્તો સાથે વાંચવાથી જાનેમાં રોગનિવારણ અને આરોગ્ય સાધન આ વિષય છે તેનું જણાશે. તેથી આ ઔષધિનો મણિ છે આ વાત રપટ થાય છે.

મણિ ઉપર સંસ્કાર

આ મણિ પોતે એક વનરપતિનો છે એટલે વનરપતિની લાકડીથી આ બનાવેલો છે, તેમજ જે દોરા વડે બાંધવામાં આવનાનો છે તે દોરા પણ વિશેષ શુચકારી વનરપતિનો હોય છે. આ વાત પહેલાં કહી છે. વિશેષ શુચનો દોરા અને વિશેષ શુચકારક મણિ ધરીને ઉપર રહેવાથી વિશેષ પરિણામ થવેા સંભવનીય છે. ત્યાર પછી —

અરણ્યાદ્ય આમૃતઃ ।

કૃત્યા અન્યો રસેષ્યઃ ॥ (મં. ૫)

“ એક અરણ્યની વનરપતિથી અને છે અને બીજો બેની-થી ઉત્પલ થતી વનરપતિઓના રસોથી બગાય છે. ” આ

પાંચમાં મંત્રનું કહેલું ખાસ મનન કરવા જેવું છે. તેમાં
 "લા-મૃતઃ શબ્દ છે તેનો ધાત્વર્થ" (લા) ચારો તરફ-
 થી (મૃતઃ) પૃથ્વી કરેલો, હરેલો, ચારો તરફથી હરેલો
 છે, "એવો થાય છે. એટલે મહિષ અને દોરો અનેક વનસ્પતિ-
 એના રસમાં લીંગવી સુકાવી નાંખવાથી તે બધા રસ તે
 દોરામાં અને મહિષમાં ભરાઇ જાય છે અથવા જાગી જાય છે
 અને તે બધા રસોનો પરિણામ શરીર ઉપર થાય છે. માટે
 જંગિડ મહિષનું ધારણ અને વેદશાસ્ત્રોના મહત્ત્વપૂર્ણ અને
 સશસ્ત્ર સશોધન વિષય છે, અને તેમાં અંધવિવાસની વાત
 જરાયે નથી.

હાલમાં ખજારમાં જે તાવીજ, કવચ, દોરા, ભદ્રુધ વસ્તુ-
 એ મળે છે તે કેવળ ભાવનાજન્ય વિવાસની વસ્તુઓ,
 કાદવનીક જેવી છે જંગિડમહિષે તેવો નથી. તેમાં ઔષધિઓ-
 નો સંબંધ વિશેષ રીતે શરીરની સાથે આવે છે. જો કે
 શરીરની અંદર ઔષધિ સેવન કરાતી નથી પણ શરીરને
 સ્પર્શ થવાથી લાભ થાય છે.

અમારા જોવામાં એમ છે કે તમામ પાંચ પેટ ઉપર
 બાંધવાથી ઉલટી થાય છે. (તે જ પ્રકારે હરીતકા [હરડે]
 ની એક તીવ્ર ભૂત છે, તે દ્રઢ હાથમાં પકડવાથી ઝડે
 થાય છે, પણ તે અમે જાતે જોયું નથી.) તે સિવાય અમે
 જોએલી ખીંટ પણ એક વાતનો અર્થ ઉલ્લેખ કરવા જેવો
 છે. કોઈદાપુર સંસ્થાનમાં (ખાવડા) ગળન ખાવડા નામની
 એક નાની રિયાસત હતી, ત્યાંના રાજાની પાસે વનસ્પતિનો
 મહિષ મળે છે. તે મહિષ ધારણ કરવાથી દાંતની ખીંટ દૂર થાય
 છે. તે વિષેના અનુભવ અમે અને ધણીવાર કર્યો છે, અને
 અમારા પરિચિતો ઉપર કરાવ્યો છે. આ મહિષ કોષ વનસ્પતિ-
 ના યજ્ઞમાંથી બનાવેલો હોય છે. પણ તે વનસ્પતિનું નામ પણ
 અમને ખજાર નથી. તે સિવાય પ્રવાળ, સોનું, તાંબુ, વિવિધ
 રત્નો વગેરે ધારણ કરવાથી બાળકના શરીર ઉપર વિશેષ
 પ્રભાવ થાય છે તે પણ અમે જોયું છે. માટે જોદોરો કે મહિષ
 વનસ્પતિઓ વડે બનાવવામાં આવે અને તે વિશેષ વનસ્પતિ-
 ના રસો વડે સુસંરક્ત કરી પછી ધારણ કરવામાં આવે તો
 રોગો દૂર થાય એમ કહેવામાં સુસંરક્ત શાસ્ત્રી દર્શિનું સત્ય
 પ્રતીત થાય છે.

વચા ગિરે તો અમે કેટલાક વૈદ્યો જોડે ચર્ચા પણ કરી છે.

તેમનું કહેલું એમ છે કે વચાનો મહિષ ઉપર કહ્યા મુજબ
 શરીર ઉપર ધારણ કરાય તો તે સ્પર્શજન્ય રોગ (સ્પર્શના
 કારણે પ્રસરનારા) ની બાધા દૂર થઈ શકે છે. એટલે કે જે
 તેને ધારણ કરશે તેને એવા સ્પર્શજન્ય રોગ થશે નહિ. આ
 વાતનો અમે ધણીવાર પ્રયોગ પણ કર્યો છે અને તે લાભદાયક
 પણ નીવડ્યો છે.

તે જ પ્રકારે ઔષધિ સમિપાત રોગના દિવસોમાં,
 'હુઝિશિયા' નામક વનસ્પતિના બીજ ધારણ કરવાથી
 કંઈક લાભ થાય છે એમ કેટલાક ડોક્ટરો કહે છે. તો પણ
 અમને તેનો ખાસ અનુભવ નથી. પણ મુંબઈમાં આવો રોગ
 ફાટી નિકળે ત્યારે કેટલાક લોકોને તે મહિષ ધારણ કરતા અમે
 જોયું છે.

એવા ચોટા અનુભવોથી અમે કહી શકીએ છીએ કે જંગિડ
 મહિષ ધારણ કરવો તે પણ એક આસ્ત્રીય મહત્ત્વનો વિષય
 છે અને તેમાં કોષ અંધવિવાસની વાત નથી. હવે વિશેષ
 શોધ કરનારાઓ માટે આ વિષય છે. તેમજ જંગિડ મહિષ
 તૈયાર કરવાની રીતની શોધ કરવી અને તેનો ઉપયોગ કરી
 આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચિત ઉપાય બધાને માટે ગ્રેળવલો.
 વેદશાસ્ત્રના અર્થો જોવાથી વધારે પત્તો લાગી શકે તેવો
 સંભવ છે.

તપાસની દિશા

અહીં તપાસ કરવા માટે ચોટા દિશાનું ચોક્કસ માર્ગદર્શન
 પણ અસ્થાને ન કહેવાય. શ્રી સમયજ્ઞાન્યાયજ્ઞએ તેમના બાબ-
 માં લખ્યું છે કે કાશીપ્રાંતમાં જંગિડ વૃક્ષો છે. તે વૃક્ષો વિષે
 કાશીની આસપાસ શોધ કરવી અને જે કંઈ અનુભવ પ્રાપ્ત
 થાય તે પ્રસિદ્ધ કરવા.

વચા વનસ્પતિનો વાસ ઉત્તર છે. તેના ગંધથી એટલે ઉત્તર
 વાસથી જે તેના પરમાણુ દવામાં પ્રસરે છે તે રોગજન્યુઓનો
 નાશ કરે છે. તેમજ રોગના ઝેરને પણ દૂર કરી નાખે છે.
 આજ ક રણે વચાને શરીર ઉપર ધારણ કરવાથી સ્પર્શજન્ય
 રોગો દૂર થઈ જાય છે તેમની બાધા થતી નથી. ધણી બાગે
 સ્પર્શજન્ય રોગ મુદ્દમ જન્યુ વડે પ્રસરે છે. તે રોગજન્યુ
 વચાના ઉત્તરવાસના કારણે તત્કાળ મરણ પામે છે. એવા ઉત્તર
 વાસના પદાર્થો, અન્નવાયન (અન્નમે), પૃદીના, લસણ,
 કપૂર, પેપરબોટ વગેરે અનેક છે. આપવેદક શાસ્ત્રમાં આ

પદાર્થોની ગણના કરી છે અને તેમને કૃત્રીનાશક પણ કહ્યું છે. જે શોધ કરનારાઓ પ્રથમ કહેલા રોગનાશક વનસ્પતિની યડ અથવા લાકડાના મણિ ઉપર યોગ્ય ઉત્તરાસવાળા અનેક રસોથી યોગ્ય સંસ્કાર કરશે તો આ પ્રયત્નથી જંગિડ મણિ અથવા તેના જેવો મણિ હજી પણ પ્રાપ્ત થવો સંભવનીય છે. માટે અમે સુયોગ્ય વૈદોને આ વિષયમાં વધારે શોધખોળ કરવા પ્રાર્થના-વિનંતિ કરીએ છીએ.

જંગિડમણિથી દીર્ઘજીવન

પ્રથમ મંત્રની શરૂઆતમાં " જંગિડ મણિથી દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત કરવાની વાત કહી છે. " આ દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્તિ કષ્ટાકાર થાય છે તે વાત અહીં વિચાર કરી નેવી જરૂરી છે. તે વિચાર કરતાં પહેલાં આયુષ્ય અરૂપ કેમ થાય છે તે જુઓ.

રોગ-આધિ અને વ્યાધિ-આ મુખ્ય કારણ છે જેથી આયુષ્ય ક્ષીણ થાય છે. જંગિડ મણિ રોગનિવારણ કરનારા એર અને રોગ વધારનારા જંતુઓને દૂર કરે છે, અથવા નાશ કરે છે. તેથી નિરોગીતા પ્રાપ્ત થાય છે અને આરોગ્યપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય મય જીવન પ્રાપ્ત થતાં આયુષ્ય વધે છે.

કેટલાક લોકો એમ માને છે કે જીવનની શક્તિ યતી નથી. પરંતુ વૈદિક દૃષ્ટિકોણથી જીવનની શક્તિ થાય છે તેમાં કાષ્ઠ શક્તિ નથી. જીવન વધે છે કે નહિ તે વિષે આપણે જે આયુર્વેદિકનો પુરાવો લઈએ તો તે અમને અનુકૂળ જ મળશે. કારણ કે જીવન વધારવાના કેટલાક રસાયન પ્રયોગો વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કલા છે. એટલે ઋષિપ્રણીત ગ્રંથોની સમિતિ આયુષ્ય શક્તિ થાય છે તે વિષે છે જ. તેથી સર્વસામાન્ય જનના જે માને છે કે જીવન વધતું નથી તે ખોટું. એવો વિચાર વૈદિકધર્મોએ મનમાં રાખવો નહિ.

જંગિડમણિ (Disinfectant) સ્પર્શજન્ય દોષોને દૂર કરે છે તે કારણે જે તે સરીર ઉપર ધારણ કરવામાં આવે તો તેથી રોગ દૂર થશે તેમાં કાષ્ઠ જાતની શક્તિ નથી. અને તે પ્રકારે સ્વાસ્થ્ય જળવાયું અને આયુષ્યવર્ધક બીજા જાણકાર્ય પ્રાણાયામાદિ વૈદિક ઉપાયો અભલામાં મૂકવામાં આવે તો જીવન યોગ્ય વધશે જ. માટે વાચકોએ આ વાતનું વિરોધ મનન કરવું.

મોટો રણ

પ્રથમ મંત્રમાં ' મહત્તે રણાય ' શબ્દ છે. આમાં જે ' રણ ' પદ છે તેનો વાસ્તવિક અર્થ રમણીયતા, શોભા, વગેરે થાય છે. આ અર્થ પૂર્વસ્થાનમાં આપેલો છે. પણ કેટલાક નામને અહીં રણ શબ્દનો અર્થ યુદ્ધ એવો છે. તેથી " મહત્ રણ " શબ્દનો અર્થ " મહાયુદ્ધ " છે. એવો અર્થ કરવાથી પ્રથમ મંત્રના આ ભાગનો અર્થ નીચે મુજબ થશે—

મહત્તે રણાય જાક્ષિત્વં વર્ચં વિમૃશઃ । (મં. ૧)

" મોટા યુદ્ધ માટે અમે જંગિડમણિને ધારણ કરીએ છીએ. " એટલે મોટા યુદ્ધમાં અમારો વિજય થયે તે માટે અમે જંગિડમણિ ધારણ કરીએ છીએ. જંગિડમણિ ધારણ કરવાથી અમારા સરીરમાં એવું બળ વધશે કે જેથી અમે તે મહાન યુદ્ધમાં વિજયી થઈશું. તે યુદ્ધ કયું ? તે યુદ્ધ એટલે પોતાનું જીવન જ છે મનુષ્યનું જીવન એ એક મહાન યુદ્ધ છે.

સૌ વરસ સુધી ચાલનાર આ યુદ્ધ છે. આ યુદ્ધમાં સૌ વરસ નીકળી જાય છે. માટે તે યુદ્ધ સધારણ અથવા સામાન્ય ન કહેવાય. સરીરની ક્ષેત્રમાં જે કાર્ય આત્મા વડે ચાલે છે તેમાં વિવિધ રોગ વિધન કરે છે અને તેમની સાથે અમારું યુદ્ધ ચાલું છે. પોતાનું આરોગ્ય સ્થાપન કરવાથી જ આ યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત થવાનો છે. જંગિડમણિથી રોગનિવૃત્તિ દ્વારા આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તે કારણે આ મણિ આ મહાન યુદ્ધમાં અમને મદદરૂપ છે એમ આ મંત્રમાં જે કહ્યું છે તે સાચું જ છે.

પરિવર્ધન

આ પ્રથમ મંત્રમાં બીજા બે શબ્દો પણ મહત્વના છે. ' અરિવ્યન્તઃ । દક્ષમાણઃ ' આ બે શબ્દોનો ક્રમશઃ અર્થ, ' અહિંસિત થઈ, પાંડિત્ય ધનનું ' એવો છે. રોગ વગેરેના હુમલાના કારણે અથવા બીજા કુટુંબ જંતુઓના આક્રમણના કારણે અમે (અરિવ્યન્તઃ) દિસિત ન થઈએ એટલે કે અમે દુઃખી, ત્રસ્ત અથવા નષ્ટ ન થઈએ. આ પહેલાં પદનો અર્થ છે, પણ થોડો વિચાર કરવાથી વાચકોના મનમાં આ વાત સ્પષ્ટ થશે કે કેવળ ક્ષીણ ન થવાથી અથવા નષ્ટ ન થવાથી જ એટલે કેવળ જીવન ધારણ કરવાથી જ દુનિયામાં

કાર્ય કરવું અથવા વિજય પ્રાપ્ત કરવો અસકય છે વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે આ નિષેધાત્મક ગુણે વિશેષ સદાત્વજ્ઞતા થશે નહિ. તે કાર્ય માટે વિષેધાત્મક ગુણ હોવા જરૂરી છે. તે ગુણ (દક્ષમાણ) ખળવાન આ શબ્દે વડે બતાવ્યા છે. તેનો અર્થ ખળવાન થવું એવો છે વાચકો શોડા વિચાર કરશે તો તેમના ધ્યાનમાં આ વાત આવી જશે કે—

ખળ અને વિજય

આ ગુણની ધણી જરૂરી છે. રોગ ન થાય અસકત ન થાય, નાશ ન થાય તો પણ આ કાર્ય થશે નહિ વિજયની ધન્યતા છે તો પોતાની શક્તિ અર્થા પ્રકારે વધારવાનો પ્રયત્નો થવો જરૂરી છે જેટલું ખળ વધશે તેટલો વિજય ખ્યાનીથી પ્રાપ્ત થવાનો સભવ વધારે છે. વાચકોએ આ બે શબ્દોનું પરસ્પર મહત્ત્વપૂર્ણ સમબંધન જાણી લેવું અને વેદની શબ્દ યોજનાની ગંભીરતા અને કૃષણતાનો અનુભવ કરવો દુષણ

આ સૂત્રમાં ' દુષણ, દુષિ ' એના શબ્દોનો પ્રયોગ વિવેક્ષણ અર્થમાં કર્યો છે જુઓ—

વિષ્ણુઘટ્ટવળ- વિષ્ણુ ધને બગાડનારો.

હૃસ્વા દુષિ- કૃપાને હોષ દેનારો.

અરાતિ દુષિ- અરાતિને હોષ દેનારો.

વાચકો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોશે તો તેમને આ શબ્દપ્રયોગમાં આ વાત રપદ દેખાય આવશે કે ' શત્રુમાં હોષ ઉત્પન્ન કરેવા ' અહીં સ્થળે છે કેટલાક કહે છે કે શત્રુને મારો, કાપી નાખો અથવા શત્રુને નાશ કરો વેદના શત્રુનો નાશ કરવાનો ઉપદેશ કેટલીકવાર આવ્યો છે પણ અહીં ખીજ વાતનો ઉપદેશ શત્રુને દુર કરવાની બાબતમાં છે. શત્રુમાં હોષ ઉત્પન્ન કરવા, શત્રુમાં હિનતા ઉત્પન્ન કરવી, શત્રુના કાર્યોમાં હોષ ઉત્પન્ન કરવા જે સમયે શત્રુને જાદવી નાશ થતો નથી તે સમયે અનેક સુકિતઓથી શત્રુની આ દર હોયો વધારવાથી શત્રુઓનું બળ ઘટે છે અને પોતાનું ખળ વધે છે. આ જેટલું બ્યક્તિગત રોગો વિષે સત્ય છે તેટલું જ સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય શત્રુઓ વિષે પણ સત્ય છે શત્રુઓમાં હોષ ઉત્પન્ન કરવાથી શોધ પ્રયત્નોથી શત્રુનો પરાજય થાય છે અને પોતાને વિજય પ્રાપ્ત થાય છે.

આ મણિ શરીર ઉપર ધાજી કરવાથી શરીરના જે રોગ રૂપી શત્રુઓ છે તેમની શક્તિમાં હોષ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે શત્રુઓની શક્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે અને પોતાનું

ખળ તે મણિ વધારે છે

આ શરીરના ક્ષેત્રનો ઉપદેશ વાચકો રાષ્ટ્રના ક્ષેત્રમાં પણ જોશે તો તેમને રાજનીતીમાંનું શત્રુદમન વિષયક એક મહાન પ્રકરણના સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન થઇ શકે છે

અગ્નિ

વેદમ ત્રીમાં ' અગ્નિ ' શબ્દ જુદા જુદા અર્થોમાં વપરાયેલો છે કેટલાક સ્થાને તેનો અર્થ ઋષિ છે, કેટલાક સ્થાને પર રાક્ષસ એવો છે અને આ સૂક્તના મ ત્રીમાં તે એક વિશિષ્ટ રોગનું નામ છે. એટલા જુદા જુદા અર્થોમાં તેનો ઉપયોગ થતો હોવાથી તે વિષે વાચકોના મનમાં શકા નિર્માણ થતી જાણનીય છે. માટે તે વિષે થોડું લખવું જરૂરી છે.

" અગ્નિ " (ખાવું) આ ધાતુથી આ શબ્દ બનેલો છે. તેથી તેનો અર્થ ' ભક્ષક ' એવો થાય છે. ખીજો અર્થ ' અગ્નિ ' જમણું કરવું એવો પણ અર્થ છે તે ઉપરથી રખડ નારો, જમણું કરનારો એવો પણ અર્થ થાય છે પહેલો અર્થ જમણું કરનારો વિવેચનની શરૂઆતમાં આવેલો છે અહીં આ અગ્નિ શબ્દ રોગવાચક હોવાથી ભક્ષકરોગ અથવા ભરમ રોગ એવો અર્થ કર્યો છે. જેમાં રોગી પુષ્કળ ખોરાક ખાય છે પણ નબળા થતો જાય છે ખીજો અર્થ ' શબ્દનો અર્થ ' જમણું કરનારો ' એવો થાય છે. આ અર્થ રોગવાચક ધારવામાં આવે તો ગાડપણ જેને કહીએ છીએ તે અવસ્થાનો બોધક થાય અર્થ મનુષ્ય માથું ઠેકાણે ન હોવાથી ગાડો ખતી જાય છે, કારણ વગર રખડે છે, માટે તે રોગનો વાચક તે હોઇ શકે છે તેથી એમ પણ સિદ્ધ થાય કે આ જ ગિડમણિ માથું ફરવા, મોડા જનવ, અચિર મગજ થવું એવા રોગોમાં પણ કામ આવે છે. પણ વાચકોએ અહીં ધ્યાનમાં રાખવું કે આ બધી શબ્દ બંધુત્વતાની વાત છે, તે માટે જરૂર તે પુરાવો વેણક્રમ થતો મળી શકતો નથી એટલે જ્યાં સુધી જ ગિડમણિનો તેવો ઉપયોગ સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી તે વિષે ખાતરી અપાય નહિ તો પણ તે અર્થ જ ગિડમણિની શોધ કરવામાં મદદરૂપ થશે એવા છાદ્યથી તે અર્થ અહીં આવ્યો છે વચાના ગુણધર્મોના સ્મૃતિરિતિની અને ઉન્માદ નાશની આ બે ગુણ આ અર્થ સ્થિત કરનારા છે આ વાત શોધ કરતી વેળા ધ્યાનમાં રાખવી.

આ પ્રકારે આ સૂક્ત અનેક મહત્ત્વપૂર્ણ વાતોનું વર્ણન કરે છે. વાચકોએ વિચાર કરી તેમાંથી અનેક પ્રકારનો બોધ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

શંખમણિ

કાંડ ૪, સૂકત ૧૦

(શ્રાપિઃ- અથર્વા । દેવતા- શંખમણિઃ, કુશનઃ ।)

વાતાઞ્જાતો અન્તરિક્ષાદિયુતો જ્યોતિષ્વરિ । સ નૌ હિરણ્યજાઃ શઙ્ખઃ કુશનઃ પાત્વંદસઃ ॥ ૧ ॥
 યો અગ્રતો રોચનાનો સમુદ્રાદર્ધિ જહ્નિષે । શઙ્ખેન હત્વા રક્ષાંસ્યત્ત્રિણો વિ પંદામહે ॥ ૨ ॥
 શઙ્ખેનામીવામર્મતિ શઙ્ખેનોત સદાન્વાઃ । શઙ્ખો નૌ વિશ્વમેષજઃ કુશનઃ પાત્વંદસઃ ॥ ૩ ॥
 દિવિ જાતઃ સમુદ્રજઃ સિન્ધુતસ્પર્યામૃતઃ । સ નૌ હિરણ્યજાઃ શઙ્ખ આયુષ્વતરણો મણિઃ ॥ ૪ ॥
 સમુદ્રાઞ્જાતો મણિર્વૃત્રાઞ્જાતો દિવાકરઃ । સો અસ્માન્ત્સર્વતઃ પાતુ હૈત્યા દેવાસુરેભ્યઃ ॥ ૫ ॥

અર્થ— (વાતાત્ અન્તરિક્ષાત્) વાયુથી, અંતરિક્ષથી, (દિયુતઃ જ્યોતિષઃ પરિજાતઃ) વીજળીથી અને સૂર્ય વગેરે જ્યોતિષી બધા પ્રકારે ઉત્પન્ન થએલો (સઃ હિરણ્યજાઃ કુશનઃ શંખઃ) તે સુવસ્ત્રથી બનાવેલો મોતીરૂપી તેજસ્વી શંખ (નઃ અંદસઃ પાતુ) અમને પાપથી બચાવે. [૧]

(યઃ રોચનાનો અગ્રતઃ) જે પ્રકાશમાન વસ્તુઓની અગ્રભાગમાં છે, (સમુદ્રાત્ અધિજાતિષે) દરીયામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે (શંખેન રક્ષાંસિ હત્વા) શંખથી રક્ષસોનો નાશ કરી (અત્રિણઃ વિ પંદામહે) ભક્ષકોને અમે પરાજીત કરીએ છીએ, [૨]

(શંખેન અમીર્વાં અમર્મતિ) શંખથી રોગને અને છુદ્ધિ હીનતાને (ડત શંખેન સદાન્વાઃ) અને શંખથી, હંમેશા પીડા કરનારા રોગોને અમે દૂર કરીએ છીએ. આ (શંખઃ વિશ્વમેષજઃ) શંખ બધા રોગોની ઔષધિ છે માટે તે (કુશનઃ અંદસઃ પાતુ) મોતીની જેમ તેજસ્વી એવો તે શંખ પાપથી બચાવે. [૩]

(વિધિજાતઃ) છુલોડથી ઉત્પન્ન થએલો (સમુદ્રજઃ) દરીયામાં જન્મેલો, અથવા (સિન્ધુતઃ પરિ આમૃતઃ) નદીઓમાંથી ભેગો કરેલો આ (હિરણ્યજાઃ શંખઃ) સોનાની જેમ ચળકતારો શંખ છે, (સઃ મણિઃ) તે મણિ (નઃ આયુષ્વતરણઃ) અમારા માટે જીવનમાં દુઃખોથી પાર કરનારી થાય. [૪]

(સમુદ્રાત્ મણિઃ જાતઃ) સમુદ્રથી આ શંખરૂપી રત્ન થયું છે. જેમ (વૃત્રાત્ દિવાકરઃ જાતઃ) મેધથી સૂર્ય પ્રગટ થાય છે, (સઃ હૈત્યા) તે પોતાના શબ્દ વડે (દેવાસુરેભ્યઃ) દેવો અથવા અસુરોથી (અસ્માન્ સર્વતઃ પાતુ) અમારું બધા પ્રકારે રક્ષણ કરે. [૫]

ભાષાર્થ— વાયુ, અંતરિક્ષ, વીજળી અને સૂર્ય વગેરેનું તેજ તેમજ સોનાના શુભ ધાતુથી શંખ ઉત્પન્ન થયો છે, તે રોગોથી બચાવે છે. (૧)

તે પોતે તેજસ્વી છે અને દરીયામાંથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેનાથી રોગગીએ દૂર થાય છે, લોકોનું શોષણ કરનારા રોગોના દુષ્ટોએ તેથી નષ્ટ થાય છે. (૨)

શંખથી આમના કારણે ઉત્પન્ન થનારા રોગો દૂર થાય છે. છુદ્ધિની સુસ્તી દૂર થાય છે. શંખથી શરીરની અન્ય પીડા દૂર થાય છે. શંખ બધા રોગોની ઔષધિ છે. તે તેજસ્વી શંખ અમને રોગોથી બચાવે. (૩)

આ શંખ દરીયામાં ઉત્પન્ન થાય છે અને મહાનદીઓના મોઢા પાસે પણ મળી શકે છે. તે સંપૂર્ણ જીવનમાં અમને દુઃખમુક્ત કરે છે. (૪)

દરીયાથી પ્રાપ્ત થનારા શંખ પોતાના વિનાશક શુભોથી બધા પ્રકારના રોગોથી અમારું રક્ષણ કરે. (૫)

હિરણ્યાનામેકોડસિ સોમાચ્વમર્ષિ જહિષે ।

રયે ત્વર્મસિ દર્શત દૃપુઘૌ રોચ્ચનસ્ત્વં પ્ર જ આયૂંપિ તારિપત્

॥ ૬ ॥

દેવાનામસિ કુર્ગનં વધૂવ તદાત્મન્વચરત્યપ્ત્વંન્તઃ ।

તત્તે વધ્નામ્યાયુપે વર્ચસે વલાય દીર્ઘાયુત્વાય શ્વતશારદાય કાર્શનસ્ત્વામિ રક્ષતુ

॥ ૭ ॥

અર્થ— (હિરણ્યાનાં એક : અસિ) તું સુવર્ણની જેમ ચમકનારો છે, (સ્વં સોમાન્ અગ્નિજહિષે) તું સોમથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. (રયે રયે દર્શનઃ) તું રથમાં બેસી ગયો છે. (સ્વં દૃપુઘૌ રોચ્ચનઃ) તું બાણની યેલીમાં ચમકે છે, (નઃ આયૂંપિ પ્રતારિપત્) અમારું જીવન વધાર-લાંબુ કર. [૬]

(દેવાનાં અસિ કુર્ગનં વધૂવ) દેવાનું અરિયશ્પ સફેદ તેજ ન સોનું અથવા મેતીની જેમ બન્યું છે. (તત્તે આત્મન્વચરત્યપ્ત્વંન્તઃ) તે આત્માની સત્તાથી યુક્ત થઈ જળમાં વિચરે છે. (તત્તે) ને તારા ઉપર (વર્ચસે) વલાય આયુષે દીર્ઘાયુત્વાય શ્વતશારદાય) તેજ, બળ, જીવન, દીર્ઘાયુષ્ય, સૌ વસ્તુનાં લાંબુ આયુર્દાન પ્રાપ્ત થવા માટે (વધ્નામિ) ખાંધું છું. આ (કાર્શનઃ સ્વા અમિરક્ષતુ) સંખમણિ તારું પૂણું રક્ષણ કરે [૭]

ભાવાર્થ— શંખ સોનાના જેમ તેજસ્વી અને ચંદ્રમા સમાન રહેતો છે. તે શરોના રથો ઉપર અને બાણની યેલીમાં રખાતો હોય. તેથી આયુષ્ય વૃદ્ધિ થાય છે. (૬)

તે બાણે દેવાનું તેજ છે અને તે જ શંખરૂપથી હરીયામાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે વડે તેજ, શક્તિ, દીર્ઘઆયુ વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે બધા દેવોમાંથી મનુષ્યને ઉગારે છે. (૭)

શંખમણિ

શંખ વડે રોગ દૂર કરવા

શંખની ઔષધિ બનાવી તેનો ઉપયોગ ભુદા ભુદા રોગ દૂર કરવા માટે કરવો તે વિષે વેદશાસ્ત્રમાં અનેક ઠેકાણે લખાએલું છે. તે જ વિષય આ સૂક્તનો પણ છે. આ વિષયમાં બધાથી પહેલું પ્રમાણ વેદશાસ્ત્રનું જોઈશું—

વેદશાસ્ત્રમાંથી ને તેના નામ આપ્યા છે તેમાં ‘વૃત્ત’ શબ્દ છે. તેનો અર્થ ‘ પવિત્ર ’ એવો છે. પોતે પવિત્ર હોવાથી જ્યાં જ્યાં ત્યાં તે નિર્દોષતા કરનારો છે. શંખનો આ ગુણ છે તેથી તેનો ઉપયોગ ઔષધિ ક્રિયામાં કરાય છે.

શંખના ગુણ

વેદશાસ્ત્રમાં તેના ગુણ નીચે કહ્યા મુજબ છે—

સંયમકર્માદયઃ સ્વાદુરસસાઘા મદન્નુદઃ ।

શીતા સ્તિગ્ધા હિતાઃ પિષ્ણે ષર્ચસ્યાઃ શ્વેત્પથર્ચનાઃ ।

સુદ્યુત સ્વ. ૪૬

“ શંખ સ્વાદુરસ, પાકુને દૂર કરનારો, શીત, સ્તિગ્ધ, પિત્ત

વિકારમાં દિલકારક તેજ વધારનારો અને શ્વેત્તમા વધારનારો છે. ” તેમજ—

કદ્ધુઃ શીતઃ પુષ્ટિધીર્યલ્લદઃ શુદ્ધમશૂલકક

શ્વાસધિયમ્નઃ । સ. નિ. વ. ૧૯

“ કદ્ધુ, શીત, પ્રુષ્ટિકારક, વીધવાળું, શક્તિ વધારનારો,

શુદ્ધરોગ દૂર કરનારો, શ્વાસ હટાવનારો, કફરોગ અને શ્વાસ તેમજ એરની અસર દૂર કરનારો છે. ” આ વેદશાસ્ત્રમાં કહેલા શંખના ગુણ જોવાથી આ સૂક્તનો મતિનાર્થ સ્પષ્ટ સમજી શકાય અને શંખના રોગનિવારક ગુણો ખ્યાનમાં આવી જાય છે. આ શંખથી શંખદંડ, શંખમરમ, શંખચૂર્ણ, શંખવટી વગેરે બીજા અનેક દવાઓ ભુદા ભુદા રોગ દૂર કરવા માટે બનાવેલી છે. તેથી ને સોમને આ ઔષધિઓનો અનુભવ છે તેમને શંખના ઔષધિ ગુણો વિષે કંઈ વધુ ખાસ કરીને કહેવાની જરૂર નથી. નાના છોકરાઓને યર્ષા કેટલાક રોગો મટાકવા માટે શંખ પાણીમાં ધીસે તે પીવાવવામાં આવે છે.

સાથે બીજી પશુ કેટલીક દવાઓ હોય છે. તેથી શંખ એકલો જ એક ઔષધિ છે, આ વાત સ્વયંસિદ્ધ છે.

શંખ પ્રાણી છે

શંખ કેવળ નિર્જીવ રિશિનિર્મા અન્નરખાવહેયાય છે, પરંતુ ખરૂં જોતાં તે એક પ્રાણીનું શરીર અથવા શરીરનું આવરણ છે. તે પ્રાણીની સાથે વધે છે. તે હાડકા જેવું હોય છે. થોડો કંઈ રસાયણિક ભેદ જરૂર હશે તેથી તે હાડકા જેવું હોતું નથી. તે જીવ છે એમ આ સૂક્તના સાનમાં મંત્રમાં કહ્યું છે—

દેવાનાં અસ્થિ કૃદાનં વમૂય ।

તત્ત્વ આત્મન્વત્વ અત્તુ અન્તઃ સ્વરાતિ । (મં. ૭)

“ દેવાના હાડકાં આ શંખના રૂપમાં પરિચૂત થયા છે (આત્મન્વત્વ) આત્માથી જીવસત્તાથી યુક્ત બની તે પ્રાણીની અંદર વિચરે છે. ” આથી શંકરદિન રીતે સ્પષ્ટ થાય છે કે શંખ એક આત્માથી યુક્ત પ્રાણી એટલે જીવ ધારણ કરનારો છે, દિવ્યશુભોથી યુક્ત હાડકા જેવો પશુ તે હડીના મરની અંદર રહેનારો આ પ્રાણી છે. તેથી આ ધર જ્યાં શંખના જે ઔષધિ શુભો છે તે સૂક્તમાં કહ્યા છે. આ સૂક્તમાં શંખના કહેલા શુભ નીચે મુજબ છે—

૧ વિશ્વઐવજઃ- ધણી રોગોની ઔષધિ. શંખની ઔષધિથી ધણી રોગો દૂર થઈ જાય છે. (મં. ૩)

૨ અંહસા પાતુ (પાતિ)- શરીરમાં રોગ રહેવાથી મનુષ્યની પ્રતિષ્ઠા પાપ તરફ થાય છે. શંખની ઔષધિ સેવન કરવાથી આ પાપ પ્રતિષ્ઠા દૂર થઈ જાય છે, અને આરોગ્ય-યુક્ત થવાથી મનુષ્યની મનઃપ્રતિષ્ઠા પુરુષકર્મ તરફ યથા જાય છે. રોગ અને પાપ એ પરસ્પરવલ્લભી હોય છે, એક થવાથી બીજો થાય છે. (મં. ૧, ૩)

૩ આયુઃપ્રવરણઃ- જીવનની પાર લઈ જનારો, એટલે પૃથ્વી આપી વચ્ચે આવનારા રોગરૂપી દરકતો તે દૂર કરનારો શંખ છે. (મં. ૪)

૪ દેવાસુરેભ્યાં હેત્યા પાતુ (પાતિ)- દેવ અને અસુરોથી જે જે રોગ અથવા પીડા થવાના સંભાવ છે તેથી શંખ ખચાવે છે. જળ, અન્ન, વગેરે દેવતા છે જેનું સેવન મનુષ્ય કરે છે અને જે દોષ તેનામાં હોય છે તેથી તે રોગી બને છે. અસુર અને રાક્ષસ જીવ ક્ષત્રિયો અને મનની અંદર

પ્રવળ હોય છે અને તે કારણે મનુષ્ય બીમાર થાય છે. આ બધા રોગોને દૂર કરવા માટે શંખની ઔષધિ સારી છે. (મં. ૫) દેવો અને અસુરોથી રોગ કેવી રીતે થાય છે તેનો વિચાર વાચકોએ યાદ રાખવો.

૫ અર્માવાં શંખેન (વિવહામહે)- ‘ અર્મા ’ એટલે અજ્ઞાના અપચયનથી થનારો રોગ ‘ અર્માવ ’ કહેવાય છે આ રોગોને શંખથી દૂર કરાય છે. એટલે શંખથી પચનની શક્તિ વધે છે અને આમના દોષ દૂર થઈ જાય છે. (મં. ૩)

૬ અર્મતિ શંખેન (વિવહામહે)- મતિ, શુદ્ધિ અથવા મનના કુવિચારો પશુ પ્રથમ કહેલા અમના કારણે થાય છે. શંખથી આમના દોષ દૂર થાય છે અને તે કારણે મનના ખરાબ વિચારો દૂર થાય ■ અને તેથી પાપપ્રતિષ્ઠા પશુ હટી જાય છે. (મં. ૩)

૭ શંખેન સદાન્વાઃ (વિવહામહે)- શરીરમાં દરેક અવયવમાં જે રોગોમાં ધણી પીડા, વેદના ઉપર છે તે રોગોને ‘ સદાન્વાઃ ’ કહે છે. (સદા નોનૂવમાનાઃ) હમેશા રોગી બુદ્ધિ પાડતો રહે છે એવા પ્રકારના રોગોને શંખ દૂર કરે છે. (મં. ૩)

૮ તેજઃ, બળ અને દીર્ઘજીવનની પ્રાપ્તિ શંખથી થાય છે. (મં. ૭)

આ પ્રકારે શંખથી રોગ દૂર થવાના વિધે આ સૂક્તમાં કહ્યું છે.

રોગજન્તુ

આ સૂક્તમાં રોગકૃમીઓ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થનારા જીવા જીવા રોગો દૂર કરવાના માટે આ શંખની ઔષધિ લખી છે. તે વિધેનું વર્ણન આ સૂક્તમાં નીચે મુજબ છે.

૧ રક્ષાંસિ- (રક્ષઃ=સ્વરઃ) જે રોગજન્તુઓથી શરીર ક્ષીણ થઈ જાય છે (મં. ૨)

૨ અન્નિન્- (અન્નિ ક્ષતિ) જે રોગમાં પુષ્કળ ખોરાક ખવાય છે પણ શરીરની પ્રતિષ્ઠા યતી નથી, ઉલટું લોહી, માંસ વગેરે સપ્ત ધાતુ ક્ષીણ અને નબળા પડતા જાય છે. ભરમરોગ અને તે જ પ્રકારના બીજા રોગજન્તુઓનું આ નામ છે.

(મં. ૩)

આ કૃમીઓના એટલે કે રોગનિર્માણ કરનારાઓના નામ

છે. તેથી ઉત્પન્ન થનારા બધા રોગો શંખના સેવનથી દૂર થાય છે.

શંખના ગુણ

આ સૂક્તમાં શંખના જે ગુણ કહ્યા છે તે હવે જુઓ—

(૧) સમુદ્રાન્ જશ્નિષે— તે દરીયામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. પાણીથી તેની ઉત્પત્તિ હોવાના કારણે તે શીતવીર્ય છે એટલે શુભોમાં શીત છે. (મં. ૧, ૨, ૪-૫)

૨ સોમાન્ જશ્નિષે— સોમ એટલે ઔષધિઓ અથવા ચંદ્રથી ઉત્પન્ન થવાના કારણે ગુણકારી. રોગ દૂર કરનારો અને શીતગુણ પ્રધાન છે. (મં. ૬)

૩ હિરણ્યજઃ— સોનાથી ઉત્પન્ન થવાના કારણે બલવર્ધક વગેરે ગુણ તેમાં છે. (મં. ૧, ૪, ૬,)

■ વિદ્યુતઃ— તેમજી ઉત્પન્ન થવાના કારણે આ શંખ

શરીરનું તેજ વધારનારો છે. (મં. ૧)

આ પ્રકારે આ સૂક્તમાં શંખના ગુણ બતાવ્યા છે. આ શુભોની પ્રલના વાચકોએ વૈષ્ણવોમાં આપેલા શુભો નોંડે કરી જોવી અને તે રીતે વૈદિકગુણવર્ણનશીલી બાળુવાનો પ્રયત્ન કરવો.

આ વૈષ્ણવ ત્રિષય છે. વૈષ્ણવોમાં શંખનો ધણા પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે તેથી વૈદ્યોએ શંખ વિષે વધારે શોધ કરી તે માહિતી મુખોપરથી લોકોના લાભાર્થે પ્રગટ કરવી જોઈએ.

મહારાષ્ટ્રમાં પાણીમાં કાંઈ ધોઈ નાના બાળકોને પીવડાવે છે. જેથી નાના બાળકોના કેટલાક રોગો દૂર થાય છે. બાળકોના ગળામાં પણ શંખમણિ બાંધે છે, અથવા નાના શંખને સોનામાં જડી ગળામાં બલકારણે પહેાવી દે છે. તેથી લાભ થાય છે એવો અનુભવ છે. વૈદ્યોએ તે વિષે વધારે શોધ કરવી જરૂરી છે.

પ્રતિસર મણિ

કાંડે ૮, સૂક્ત ૫

(ઋષિ:— છક્રઃ । દેવતા — કૃત્વાદુષર્ણ, મંત્રોક્તદેવતા: ।)

અયં પ્રતિસરો મણિર્વીરો વીરાય વચ્ચતે । વીર્યવાન્સપત્નહા શૂરવીરઃ પરિપાળઃ સુમન્ગલઃ ॥ ૧ ॥

અયં મણિઃ સપત્નહા સુવીરઃ સહસ્વાન્વાજી સહમાન હુગ્રઃ । પ્રત્યક્કૃત્યા દુષપન્નેતિ વીરઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ— (અયં પ્રતિસરઃ) આ શત્રુના ઉપર આક્રમણ કરનારો (વીર્યવાન્ વીરઃ) વીર્યયુક્ત વીર (સપત્નહા પરિપાળઃ) શત્રુનો નાશ કરનારો અને બધા પ્રકારનું રક્ષણ કરનારો (સુમન્ગલઃ શૂરવીરઃ) મંગલ કરનારો, શૂરવીરની નિશાની સંગે (મણિઃ વીરાય વચ્ચતે) મણિ વીર પુરુષની ઉપર બાંધવામાં આવે છે. [૧]

(અયં મણિઃ) આ મણિ (સપત્નહા સુવીરઃ) શત્રુનો નાશ કરનારો ઉત્તમ વીર (સહસ્વાન્ વાજી) શત્રુનો વેગ સહન કરનારો બળવાન (સહમાનઃ હુગ્રઃ વીરઃ) શત્રુ પરાજય કરનારો ઉગ્ર વીર (કૃત્યાઃ પ્રત્યક્ કૃપયન્ પતિ) ધાતક પ્રયોગોને વિક્ષેપ કરતો આવે છે. [૨]

ભાવાર્થ— આ મણિ (અથવા આ ચંદ્રક) શૂરવીર ધરાકેમી શત્રુનારાક મંગલ કરનારો તેથી તે વીરના શરીર ઉપર બાંધવામાં આવે છે. (૧)

આ મણિ બળવાન શત્રુનારાક હમવીર જે બધા શત્રુના ધાતક પ્રયોગોને દૂર કરે છે. (૨)

અનેનેન્દ્રો મણિનાં વૃત્રમહન્નેનાસુરાન્પરાંભાવયન્મનીંપી ।

અનેનાંજયદ્ દાવાપૃથિવી ઉમે ઇમે અનેનાંજયત્પ્રદિશ્ચત્સઃ ॥ ૩ ॥

અયં સ્નાકત્યા મણિઃ પ્રતીવર્તઃ પ્રતિસરઃ । ઓઞ્સ્વાન્વિમુધો વશી સો અસ્માન્પાતુ સર્વતઃ ॥ ૪ ॥

તદુગ્રિરાહુ તદુ સોમ આહ વૃહસ્પતિઃ સવિતા તદિન્દ્રઃ ।

તે મેં દેવાઃ પુરોહિતાઃ પ્રતીર્ચીઃ કૃત્યાઃ પ્રતિસરૈરંજન્તુ ॥ ૫ ॥

અન્તર્દધે દાવાપૃથિવી ઉતાહરુત સૂર્યમ્ ।

તે મેં દેવાઃ પુરોહિતાઃ પ્રતીર્ચીઃ કૃત્યાઃ પ્રતિસરૈરંજન્તુ ॥ ૬ ॥

યે સ્નાકત્યં મણિ જના વર્માણિ કૃણ્વતે । સૂર્યં દૈવ દિવંમારુહ્ય વિ કૃત્યા નાંધતે વશી ॥ ૭ ॥

સ્નાકત્યેનં મણિન્ ક્રાપિંગેવ મનીપિણાં । અજૈપં સર્વાઃ પૃતનાં વિ મુધોં હન્મિ રક્ષસઃ ॥ ૮ ॥

અર્થ— (અનેન મણિનાં હન્દ્રઃ વૃત્રં મહન્) આ મહિથી ઇન્દ્રે વૃત્રને નાશ કર્યો (અનેન મનીંપી અસુરાન્ પરાંભાવયત્) તેના વડે સંપત્તી વીરે રાક્ષસોના પરાભવ કર્યો (અનેન ઉમે ઇમે દાવાપૃથિવી અજયત્) તેનાથી આ બંને ઘુલોક અને પૃથ્વી લોક છુટ્યા છે. (અનેન ચત્સઃ પ્રદિશઃ અજયત્) તેના વડે ચારે દિશામાં છત મેળવી છે. [૩]

(અયં સ્નાકત્યઃ મણિઃ) આ પ્રગતિ સાધનારે મહિ (પ્રતીવર્તઃ પ્રતિસરઃ) શત્રુ ઉપર હુમલો કરનારે અને તેમની ઉપર દોડી જનારે (ઓઞ્સ્વાન્વિ મુધોઃ વશી) બળશાળી યુદ્ધમાં જનારે અને વશી છે (સ્તઃ) તે (અસ્માન્ સર્વતઃ પાતુ) અમારા બધાનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરે. [૪]

(અગ્નિઃ તત્ આહ) અગ્નિએ તેમ કહ્યું, (સોમઃ ઇતત્ આહ) સોમે પશુ તેમજ કહ્યું (વૃહસ્પતિઃ સવિતાં હન્દ્રઃ તત્) બૃહસ્પતિ, સવિતા અને ઇન્દ્રે પશુ તેમજ કહ્યું છે. (તે પુરોહિતાઃ દેવાઃ) તે અગ્રેસર દેવો (પ્રતિસરૈઃ મે કૃત્યાઃ પ્રતીર્ચીઃ અજન્તુ) હુમલાથી મારા ઉપર આવનારા ધાતક પ્રયોગોને વિરૂદ્ધ દિશામાં પક્ષટાવી નાંખે. [૫]

(દાવાપૃથિવી અંતઃ વધે) ઘુલોક અને પૃથ્વીલોકને હું મારી અંદર ધારણ કરું છું (ઇતઃ અહઃ ઇત સૂર્યમ્) દિવસ અને સૂર્યને પશુ અંદર શાપું છું. તે અગ્રેસર દેવો હુમલાથી મારા ઉપર થનારા ધાતક પ્રયોગોને વિરૂદ્ધ દિશામાં દૂર કરે. [૬]

(યે જનાઃ સ્નાકત્યં મણિ) જે લોક આ પ્રગતિ સાધનારે મહિ (વર્માણિ કૃણ્વતે) કવચના સ્થાન પર ઉપયોગ કરે છે તેઓ (સૂર્યઃ દૈવ દિવં મારુહ્ય) સૂર્યની જેમ ઘુલોકમાં જઈ (વશી) બધાને વશ કરી (કૃત્યાઃ વિ યાંધતે) ધાતક પ્રયોગોને નાશ કરે છે. [૭]

(મનીપિણા ક્રાપિણાં દૈવ) શત્રુની ઝૂંપણોની જેમ (સ્નાકત્યેન મણિનાં) પ્રગતિ સાધનારે મહિ વડે (સર્વાઃ પૃતનાઃ અજૈપં) બધી શત્રુસેનાને પરાભૂત કરું છું અને (રક્ષસઃ મુધઃ વિ હન્મિ) રાક્ષસોને યુદ્ધમાં મારું છું. [૮]

બાવાર્થ— આ મહિની મહદંથી ઇન્દ્રે વૃત્રને માર્યો, રાક્ષસોના પરાભવ કર્યો, દાવાપૃથ્વી છતી લીધી અને બધી દિશાઓમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. (૩)

આ શત્રુ ઉપર હુમલો કરનારો, બળવાન, શત્રુને વશ કરનારો મહિ અમારું રક્ષણ કરે. (૪)

બધા દેવો આ મહિ વડે મારા ઉપર કરાએલા ધાતક પ્રયોગોથી મને બચાવે, પ્રયોગોને દૂર ઢટાવે. (૫)

ઘુલોક, પૃથ્વી, સૂર્ય અને દિવસની સંપ્રિયો હું ચેતાની અંદર ધારણ કરું છું તે બધા મારી ઉપર કરાએલા દુષ્ટ પ્રયોગોને હટાવી દે. (૬)

જે લોકો આ મહિ કવચરૂપે ધારણ કરે છે તે સૂર્ય સમાન તેજસ્વી બની ચેતાના ઉપર કરાએલા ધાતક પ્રયોગોને હટાવી દે. (૭)

આ મહિ વડે બધી શત્રુસેનાને છતી લીધી, અને દુષ્ટોને મારી નાખ્યા છે. (૮)

છે. તેથી ઉત્પન્ન થનારા બધા રોગો શંખના સેવનથી દૂર થાય છે.

શંખના ગુણ

આ સૂક્તમાં શંખના જે ગુણ કલા છે તે હવે જુઓ—

(૧) સમુદ્રાત્ જહિપે- તે દરીયામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પાણીથી તેની ઉત્પત્તિ હોવાના કારણે તે શીતલીપી છે એટલે ગુણોમાં શીત છે. (મં. ૧,૨,૪-૫)

૨ સોમાત્ જહિપે- સોમ એટલે ઔષધિઓ અથવા ચંદ્રથી ઉત્પન્ન થવાના કારણે ગુણકારી. રોગ દૂર કરનારા અને શીતગુણ પ્રધાન છે. (મં. ૬)

૩ હિરણ્યજા- સોનાથી ઉત્પન્ન થવાના કારણે ખલવર્ધક વગેરે ગુણ તેમાં છે. (મં. ૭,૪,૬,)

૪ વિદ્યુતઃ- તેઓથી ઉત્પન્ન થવાના કારણે આ શંખ

શરીરનું તેજ વધારનારો છે. (મં. ૧)

આ પ્રકારે આ સૂક્તમાં શંખના ગુણ બતાવ્યા છે. આ ગુણોની તુલના વાચકોએ વૈષ્ણવોમાં આપેલા ગુણો નોંધ કરી જોવી અને તે રીતે વેદિકગુણવર્ણનશૈલી જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો.

આ વૈષ્ણવ વિષય છે. વૈષ્ણવશાસ્ત્રમાં શંખનો ધણી પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે તેથી વૈદ્યોએ શંખ વિષે વધારે શોધ કરી તે માહિતી મુખોધરીતે લોકોના લાભાર્થે પ્રગટ કરવી જોઈએ.

મહારાષ્ટ્રમાં પાણીમાં શંખ ઘોષનાના બાળકોને પીવડાવે છે. જેથી નાના બાળકોના કેટલાક રોગો દૂર થાય છે. બાળકોના ગળામાં પણ શંખમણિ બાંધે છે, અથવા નાના શંખને સોનામાં જડી ગળામાં બ્લસકારૂં પરીવી દે છે. તેથી લાભ થાય છે એવો અનુભવ છે. વૈદ્યોએ તે વિષે વધારે શોધ કરવી જરૂરી છે.

પ્રતિસર મણિ

કાંડે ૮, સૂક્ત ૫

(ઋષિ:- છક્રઃ । દેવતા - કૃત્વાદ્યુર્ણ, મંત્રોક્તદેવતાઃ ।)

અયં પ્રતિસરો મણિર્વીરો વીરાય વચ્ચતે । વીર્યવાન્ત્સપન્નહા શૂરવીરઃ પરિપાળઃ સુમજ્જલઃ ॥ ૧ ॥

અયં મણિઃ સપન્નહા સુવીરઃ સહસ્વાન્વાજી સહમાન ઉગ્રઃ । પ્રત્યક્કૃત્યા દુષયન્નેતિ વીરઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ— (અયં પ્રતિસરઃ) આ શત્રુના ઉપર આક્રમણ કરનારો (વીર્યવાન્ વીરઃ) વીર્યપુરત વીર (સપન્નહા પરિપાળઃ) શત્રુનો નાશ કરનારો અને બધા પ્રકારનું રક્ષણ કરનારો (સુમેગલઃ શૂરવીરઃ) મંજલ કરનારો, શૂરવીરની નિશાની સંગે (મણિઃ વીરાય વચ્ચતે) મણિ વીર પુરુષની ઉપર બાંધવામાં આવે છે. [૧]

(અયં મણિઃ) આ મણિ (સપન્નહા સુવીરઃ) શત્રુનો નાશ કરનારો ઉત્તમ વીર (સહસ્વાન્ વાજી) શત્રુનો વેગ સહન કરનારો બળવાન (સહમાનઃ ઉગ્રઃ વીરઃ) શત્રુ પરાજય કરનારો ઉગ્ર વીર (કૃત્યાઃ પ્રત્યક્ કૃત્યાન પતિ) પાતાક પ્રયોગોને વિરૂદ્ધ કરતો આવે છે. [૨]

ભાવાર્થ— આ મણિ (અથવા આ ચંદ્રક) શૂરવીર પક્ષમાં શત્રુનાશક મંજલ કરનારો જે તેથી તે વીરના શરીર ઉપર બાંધવામાં આવે છે. (૧)

આ મણિ બળવાન શત્રુનાશક ઉગ્રવીર છે જે બધા શત્રુના પાતક પ્રયોગોને દૂર કરે છે. (૨)

અનેનેન્દ્રો મણિનાં વૃત્રમંહનનાસુરાર્પણમાવયન્મનીષી ।
 અનેનાંજયત્ દાવાપૃથિવી ઉમે હમે અનેનાંજયત્પ્રદિશ્યત્સઃ ॥ ૩ ॥
 અયં સ્નાકત્યો મણિઃ પ્રતીવર્તઃ પ્રતિસરઃ । ઓઙ્ગસ્વાન્વિમુઘો વૃશી સો અસ્માન્પાતુ સર્વતઃ ॥ ૪ ॥
 તદુગ્રિરહ તદુ સોમં આહ વૃદ્સ્પતિઃ સવિતા તદિન્દ્રઃ ।
 તે મેં દેવાઃ પુરોહિતાઃ પ્રતીર્ચીઃ કૃત્યાઃ પ્રતિસરૈરંજન્તુ ॥ ૫ ॥
 અન્તર્દધે દાવાપૃથિવી ઉતાહરુત સૂર્યમ્ ।
 તે મેં દેવાઃ પુરોહિતાઃ પ્રતીર્ચીઃ કૃત્યાઃ પ્રતિસરૈરંજન્તુ ॥ ૬ ॥
 યે સ્નાકત્યં મણિં જન્તા ધર્માણિ કૃણ્વતે । સૂર્યં હવ દિવંમારુહ્ય વિ કૃત્યા વાંઘતે વૃશી ॥ ૭ ॥
 સ્નાકત્યેનં મણિનુ ઋષિણેવ મનીષિણાં । અજૈપં સર્વાઃ પૃતનાં વિ મુઘોં હન્મિ રક્ષસઃ ॥ ૮ ॥

અર્થ— (અનેન મણિનાં હન્દ્રઃ વૃત્રં મહન્) આ મણિથી ઇન્દ્રે વૃત્રનો નાશ કર્યો (અનેન મનીષી અસુરાર્પણમાવયત્) તેના વડે સંપત્તિ વીરે રાક્ષસોનો પરાજય કર્યો (અનેન હમે હમે દાવાપૃથિવી અજયત્) તેનાથી આ બંને દુલોક અને પૃથ્વી લોક અત્યા છે. (અનેન ચતસ્રઃ પ્રદિશઃ અજયત્) તેના વડે ચારે દિશામાં છત મેળવી છે. [૩]

(અયં સ્નાકત્યઃ મણિઃ) આ પ્રગતિ સાધનારો મણિ (પ્રતીવર્તઃ પ્રતિસરઃ) શનુ ઉપર હુમલો કરનારો અને તેમની ઉપર દોડી જનારો (ઓઙ્ગસ્વાન્ વિમુઘઃ વૃશી) બળશાળી યુદ્ધમાં જનારો અને વશી છે (સર) તે (અસ્માન્ સર્વતઃ પાતુ) અમારા બધાનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરે. [૪]

(અદિઃ તત્ આહ) અદિએ તેમ કહ્યું, (સોમઃ ઉતત્ આહ) સોમે પણ તેમજ કહ્યું (વૃદ્સ્પતિઃ સવિતાં હન્દ્રઃ તત્) બૃહસ્પતિ, સવિતા અને ઇન્દ્રે પણ તેમજ કહ્યું છે. (તે પુરોહિતાઃ દેવાઃ) તે અગ્રેસર દેવો (પ્રતિસરૈઃ મે કૃત્યા પ્રતીર્ચીઃ અજન્તુ) હુમલાથી મારા ઉપર આવનારા ધાતક પ્રયોગોને વિરૂદ્ધ દિશામાં પલટાવી નાખે. [૫]

(દાવાપૃથિવી અંતઃ દધે) દુલોક અને પૃથ્વીલોકને હું મારી અંદર ધારણ કરું છું (ઉતાઃ અહઃ ઉત સૂર્યમ્) દિવસ અને સૂર્યને પણ અંદર રાખું છું. તે અગ્રેસર દેવો હુમલાથી મારા ઉપર ચનારા ધાતક રોગોને વિરૂદ્ધ દિશામાં દૂર કરે. [૬]

(યે જન્તાઃ સ્નાકત્યં મણિં) જે લોક આ પ્રગતિ સાધનારો મણિને (ધર્માણિ કૃણ્વતે) કવચના રચના પર ઉપયોગ કરે છે તેઓ (સૂર્યઃ હવ દિવં મારુહ્ય) સૂર્યની જેમ દુલોકમાં જઈ (વશી) બધાને વશ કરી (કૃત્યાઃ વિ વાંઘતે) ધાતક પ્રયોગોનો નાશ કરે છે. [૭]

(મનીષિણા ઋષિણાં હવ) શાની ઋષિઓની જેમ (સ્નાકત્યેન મણિનાં) પ્રગતિ સાધનારો મણિ વડે (સર્વાઃ પૃતનાઃ અજૈપં) બધી શત્રુસેનાને પરાજીત કરું છું અને (રક્ષસઃ મુઘઃ વિ હન્મિ) રાક્ષસોને યુદ્ધમાં મારું છું. [૮]

ભાવાર્થ— આ મણિની મહત્ત્વ ઇન્દ્રે વૃત્રને માર્યો, રાક્ષસોનો પરાજય કર્યો, દાવાપૃથ્વી છતી લીધી અને બધી દિશાઓમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો (૩)

આ શનુ ઉપર હુમલો કરનારો, બળવાન, શનુને વશ કરનારો મણિ અમારું રક્ષણ કરે. (૪)

બધા દેવો આ મણિ વડે મારા ઉપર કરાએલા ધાતક પ્રયોગોથી અને બચાવે, પ્રયોગોને દૂર હટાવે. (૫)

દુલોક, પૃથ્વી, સૂર્ય અને દિવસની શક્તિઓ હું પોતાની અંદર ધારણ કરું છું તે બધા મારી ઉપર કરાએલા દુષ્ટ પ્રયોગોને હટાવી દે. (૬)

જે લોકો આ મણિ કવચરૂપે ધારણ કરે છે તે સૂર્ય સમાન તેજસ્વી બની પોતાના ઉપર કરાએલા ધાતક પ્રયોગોને હટાવી દે છે. (૭)

આ મણિ વડે બધી શત્રુસેનાને છતી લીધી, અને દુષ્ટોને મારી નાખ્યા છે. (૮)

અસ્મિન્નિન્દ્રો નિ દંધાતુ નૃમ્ણમિમં દેવાસો અમિસંવિશષ્વમ્ ।

દીર્ઘાયુત્વાયં શતશારદાયુષ્માજ્ઞરદર્થિયથાસત્

॥ ૨૧ ॥

સ્વસ્તિદા વિશાં પર્તિષ્વઝ્રહા વિમૃષો વશી ।

ઇન્દ્રો વધાતુ તે મર્ણિ જિગીવાં અપરાજિતઃ સોમપા અમયંકરો વૃષાં ।

ત ત્વાં રક્ષતુ સર્વતો દિવા નક્તં ચ વિશ્વતઃ

॥ ૨૨ ॥

અર્થ— (અસ્મિન્ ઇન્દ્ર નૃમ્ણ નિદંધાતુ) એમાં ઇન્દ્ર બળ ધારણ કરે, (દેવાસ इम અમિ સંવિશષ્વમ્) દેવ એમાં પ્રવેશ કરે (યથા) જેથી (શતશારદાય દીર્ઘાયુત્વાય) સૌ વરસના દીર્ઘજીવન માટે (માયુષ્માન્ જરદદિઃ અસત્) દીર્ઘાયુ અને ધરણ્યુ સુધી સુદૃઢ રહે [૨૧]

(સ્વસ્તિદા વિશાંપતિઃ વઝ્રહા) કલ્યાણ કરનારો પ્રબળપાલક શત્રુનાશક (વિમૃષઃ વશી) શત્રુઓને વશ કરનારો (જિગીવા અપરાજિતઃ સોમપા અમયંકર) વિજયી, અપરાજ્ય, સોમરસ પીનારો, સૌમ્ય (વૃષા ઇન્દ્રઃ) બળવાન ઇન્દ્ર (તે મર્ણિ વધાતુ) તારા શરીર ઉપર મણિને બાધે (સઃ સર્વત દિવા નક્તં) તે બધી તરફથી રાત અને દિવસ (ત્વાં વિશ્વત પાતુ) તારૂં બધી તરફથી રક્ષણ કરે [૨૨]

બાવાર્થ— એમાં બધા દેવો પોતાના બળની સ્થાપના કરે જેથી મને શતાણુ એવ દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થાય (૨૧)
શરીર, શત્રુનાશક, બળવાન, વિજયી જેવા પુરુષ આ મણિને શરીર ઉપર બાધે જેથી તેનું શતદિન રક્ષણ થાય (૨૨)

પ્રતિસર મણિ

મણિ ધારણ

આ સૂક્તમાં મણિ ધારણ કરવાનો વિષય છે. કેટલાકનું એવું કહેવું છે કે અહીં ‘ મણિ ’ શબ્દથી વીર પુરુષ એવો અર્થ ધરાવેલો. પણ તે યોગ્ય અને સાચું નથી. આ પ્રકારને તે અર્થનો અનર્થ કરવું કાઢીને પછ ન રીએ. આ સૂક્તમાં કહેલો મણિ કાષ્ઠ વનરપતિથી બને છે, બનાવનારમાં આવે છે અથવા તે શરીર ઉપર ધારણ કરવામાં આવે છે. બહારી બાજે મગામાં બાંધવામાં આવતો હશે. જે પ્રકારે હાલ શૌર્યવીરોનું કાપ કરનાર સૈનિકને ‘ ચંદ્રક ’ અપાય છે અને તે ‘ ચંદ્રક ’ ખાતી ઉપર લટકાવવામાં આવે છે, તે જ પ્રકારે આ મણિ મગામાં અથવા હાથ ઉપર દૃઢ ઉપર બાંધવામાં આવતો હતો. આ એક શૌર્યનું અથવા લોકકલ્યાણનું કાર્ય કરેલાનું ચિન્હ હોય તે ધારણ કરવાથી વીરની પ્રતિમ વધે છે, તેનો

ઉત્સાહ વધે છે, અને ઉત્સાહ વધવાથી તે મનુષ્ય વધારે પરાક્રમ કરના સામર્થ્યસ પૂર્ણ બને છે.

પ્રથમ કરેલા શૌર્યના કામ માટે અધિકારી પાસેથી ધનનામ મળી જવાથી વધારે પરાક્રમ કરવાનું સાહસ માણ્યું કરે છે. એટલે તે ધનનામ અથવા ચંદ્રક અથવા ખીમ્બ ગમે તે પ્રકારે સન્માન, વીરતા વધારનારો, રક્ષણનું કાર્ય કરનારો, ઉત્તમ વીરતા કરનારો, ઉમતા વધારનારો વગેરે શ્રેણીથી પુકા હોય એમ માનવું અયોગ્ય થશે નહિ. એના ઉદ્દેશથી આ સૂક્તમાં આ મણિના શબ્દ “ સુવીરઃ વાજી, ઉમ ” વગેરે કહેલા છે ખીમ્બ વણન પણ તે દૃષ્ટિથી વિચાર કરવા સાધક છે.

એક શક્તિ

કેટલાક લોકો એમ કહે છે કે આજના લોકોને બતાવેલો

આ 'મણિ' તરીકા વધારનારો, મંગલ કરનારો અને બળ વધારનારો કેવી રીતે થઈ શકે છે ? કારણ કે લાકડાથી બનેલા મણિમાં આનું સામર્થ્ય હોઈ શકે નહિ. તેથી અહીંના મણિ શબ્દનો અર્થ 'વીરસેનાપતિ' એવા લેવો જોઈએ. આ શુક્તિ અથવા વિચાર પદ્ધતિ વિવેકયુક્ત નથી. સરકારી નોકર હાથમાં એક વિશેષ પ્રકારની લાકડી અથવા કાઠ લઈ અને વિશેષ પ્રકારનો પોષાખ ધારણ કરી હળવે લોકોમાં જાય છે અને નિકર બની તેમને ધમકાવે અને વિશેષ કાપ કરે છે. આ સામર્થ્ય તેની બંદર તે સરકારી પોષાખ અને સરકારી ચિન્હનું કાઠ ધારણ કરવાથી આવે છે, 'ખર' જોતાં તેની

શારીરિક શક્તિ બીજા લોકોની જેમ જ હોય છે. પણ સરકારી ચિન્હ ધારણ કરવાથી તેની શક્તિ કેટલીક ઘણી વધે છે. તેજ પ્રકારે આ વિશેષ સન્માનનો મણિ જ્યારે મહારાજા તરફથી કાઠ વીર પુરુષને આપવામાં આવે અથવા તેના શરીર ઉપર બાંધવામાં આવે તો તે રાજચિન્હ હોવાથી તેના ધારણથી તે પુરુષનું બળ અને વીર્ય ધણું વધી જવું સ્વાભાવિક છે. આ દૃષ્ટિથી આ સંકેતનો વિચાર વાચકોએ કરવો અને તેનો આશય જાણી લેવો. આ સંકેત એની દૃષ્ટિથી જોતાં ધણું સરળ છે તેથી દરેક મંત્રનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરવાની જરૂર નથી.

શરીરની રચના

કાંડ ૧૧, સૂકત ૮

(ઋષિ:—કૌરુપતિ: । દેવતા—અષ્ટાત્મ્યં, મન્યુ: ।)

યન્મન્યુર્જાયામાર્વહસ્તંકલ્પસ્ય મૃદાદર્શિ । ક આસં જન્યા: કે વરા: ક ઈ જ્યેષ્ઠવરોડિમવત્ ॥ ૧ ॥
તપશ્ચવાસ્તાં કર્મે ચાન્તર્મહત્યર્ણિવે । ત આસં જન્યાસ્તે વરા બ્રહ્મ જ્યેષ્ઠવરોડિમવત્ ॥ ૨ ॥
દર્શ સાકર્મજાયન્ત દેવા દેવેભ્ય: પુરા । યો વૈ તાન્વિદ્યાત્પ્રત્યક્ષં સ વા અથ મહદ્વેદ્ ॥ ૩ ॥
પ્રાણાપાનો ચક્ષુ: શ્રોત્રમક્ષિતિશ્ચ ક્ષિતિશ્ચ યા । વ્યાનોદાનો વાહ્નુસ્તે વા આકૃતિમાર્વહન્ ॥ ૪ ॥
અજાતા આસન્નૃતવોડયો ઘાતા મૃહસ્પતિ: । હન્દ્રાગ્રી અશ્વિના તર્હિ કં તે જ્યેષ્ઠપાસત ॥ ૫ ॥

અર્થ—(યન્ મન્યુ: સંકલ્પસ્ય મૃદાત્) જ્યારે ઉત્સાહે સંકલ્પના ધરથી (જાયાં અધિ આવહત્) પોતાની બીને પ્રાપ્ત કરી, ક્ષમે કરી પોતાને ઘેર લઈ આવ્યો તે વખતે (કે જન્યા:) કન્યા પક્ષના કોણ લોકો હતા અને (કે વરા:) કોણ વર પક્ષના લોક હતા અને તેઓ (કા ઈ જ્યેષ્ઠવર: અમવત્) કોણ શ્રેષ્ઠ વર માનવામાં આવ્યો ? [૧]

(મહતિ ઈર્ણવે અન્ત:) મહાન દરીયાની અંદર (તપ: કર્મે ચ આસ્તાં) તપ અને કર્મ આ બે પક્ષો છે. (તે જન્યા: તે વરા: આસન્) તેજ કન્યા પક્ષના અને વર પક્ષના લોકો હતા અને તે વખતે (બ્રહ્મ જ્યેષ્ઠવર: અમવત્) બ્રહ્મ બધામાં શ્રેષ્ઠ હતું (દેવેભ્ય: દશ દેવા: સાકં અજાયન્ત) દેવોમાં દસ દેવ એકી સાથે બન્યા છે. (ય: વૈ તાન્ પ્રત્યક્ષં વિદ્યાત્) જે નિશ્ચયથી તેમને પ્રત્યક્ષ જાણે છે (સ: વૈ અથ મહત્ વેદત્) તે જ આને નિશ્ચયથી મહાન પ્રશ્નનું જ્ઞાન કરી શકે છે. [૩]

(પ્રાણાપાનો ચક્ષુ: શ્રોત્રં ચા અશ્વિતિ: ચ ક્ષિતિ: ચ) પ્રાણ, અપાન, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, અભાતિકં અને ભૌતિક શક્તિઓ (વ્યાન ઉદાનો વાહ્નુમન:) વ્યાન, ઉદાન અને વાણી તેમજ મન (સે વૈ આકૃતિ આવહન્) તેજ નિશ્ચયથી સંકલ્પ શક્તિને ધારણ કરે છે. [૪]

(ક્રતવ: અયો ઘાતા મૃહસ્પતિ: હન્દ્રાગ્રી અશ્વિનો) ઋષિ, ઘાતા, બૃહસ્પતિ, ઇન્દ્ર, અશ્વિ અને બંને અશ્વિની કુમાર આ દેવો (અજાતા: આસન્) જન્મ્યા ન હતાં, (તર્હિ તે કં જ્યેષ્ઠ પાસત) ત્યારે તે બધા કયા શ્રેષ્ઠ બહાની ઉપાસના કરતા હતા ? [૫]

તપશ્વૈવાસ્તાં કર્મં ચાન્તર્મહત્પુર્ણિવે । તપોં હ જજ્ઞે કર્મણસ્તત્તે જ્યેષ્ઠપુર્વાસત ॥ ૬ ॥

યે ત આસીન્દ્રુમિઃ પૂર્વાં યામદ્વાતય હદ્વિદુઃ । યો વૈ તાં વિદ્યાન્નામથા સ મન્યેત પુરાણવિત્ ॥ ૭ ॥

કુતઃ હન્દ્રઃ કુતઃ સોમઃ કુતોં અગ્નિરંજાયત । કુતસ્ત્વષ્ટા સમમવત્કુતોં ધાતાજાયત ॥ ૮ ॥

હન્દ્રાદિન્દ્રઃ સોમાત્સોમોં અગ્નેરગ્નિરંજાયત । ત્વષ્ટાં હ જજ્ઞે ત્વષ્ટુર્ધાતુર્ધાતાજાયત । ॥ ૯ ॥

યે ત આસન્દશ જાતા દેવા દેવેશ્વર્યાઃ પુરા । પુત્રેશ્વર્યોં લોકં દૃષ્વા કસ્મિન્સ્તે લોક આસતે ॥ ૧૦ ॥

યદા કેશાન્ અસ્થિ સ્નાવ માંસં મજ્ઞાનમામરત્ । શરીરં કૃત્વા પાદવત્કં લોકમનુ પ્રાવિશત્ ॥ ૧૧ ॥

કુતઃ કેશાન્કુતઃ સ્નાવ કુતો અસ્થિન્યામરત્ ।

અજ્ઞા પર્વાણિ મજ્ઞાનં કો માંસં કુત આમરત્ । ॥ ૧૨ ॥

સંસિચો નામ તે દેવા યે સંમારાન્તસમમરન્ । સર્વે સંસિચ્ય મર્ત્યં દેવાઃ પુરુષમાવિશન્ ॥ ૧૩ ॥

ઊરુ પાદાવધીવન્તૌ શિરો હસ્તાવથો મુલમ્ । પૃષ્ઠીર્વિજેઘે પાશ્વે કસ્તત્સમદધાદૃષિઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ— (તપઃ કર્મ ચ યથ) તપ અને કર્મ (મહતિ અર્ણવે આસ્તાં) મોટા સ સારશ્પી દરીયામાં હતો. (કર્મણઃ તપઃ જુ જજ્ઞે) કર્મથી તપ ઉત્પન્ન થયું (તે તત્ જ્યેષ્ઠં વપાસતે) તે બધા તે શ્રેષ્ઠી ઉપાસના કરતા હતા. [૬]

(યા હત. પૂર્વાં ભૂમિઃ આસીન્) જે આના પહેલાની ભૂમિ હતી, (યાં અદ્વાતયઃ હત્ વિદુઃ) જેને શુદ્ધિમાન લોકોએ બહી લીધી હતી (યઃ વૈ તાં નામથા વિદ્યાન્) જે તેને જુદા જુદા નામોથી બોલે છે (સઃ પુરાણ-વિત્ મન્યેત) તેને પુરાણવિત્ કહે છે. [૭]

(કુતઃ હન્દ્રઃ કુતઃ સોમઃ કુતઃ અગ્નિઃ અજાયત) ઇન્દ્ર, સોમ, અગ્નિ કોનાથી ઉત્પન્ન થયા ? (કુતઃ ત્વષ્ટા સમમવત્) ત્વષ્ટા કોનાથી ઉત્પન્ન થયો ? (કુતઃ ધાતાં અજાયત) ધાતા કોનાથી ઉત્પન્ન થયો. [૮]

(હન્દ્રાત્ હન્દ્રઃ સોમાત્ સોમઃ) ઇન્દ્રથી ઇન્દ્ર અને સોમથી સોમ (અગ્નેઃ અગ્નિઃ અજાયત) અગ્નિથી અગ્નિ (ત્વષ્ટા હ ત્વષ્ટુઃ જજ્ઞે) ત્વષ્ટાથી ત્વષ્ટા ઉત્પન્ન થયો અને (ધાતુઃ ધાતા અજાયત) ધાતાથી ધાતા થયો. [૯]

(યે તે દશ દેવાઃ) આ જે દસ દેવો (પુરા દેવેશ્વર્યાઃ જાતાઃ આસન્) પૂર્વ સમયમાં દેવોથી ઉત્પન્ન થયા હતા તે (પુત્રેશ્વર્યાઃ લોકં દૃષ્વા) પોતાના પુત્રોને રચાવ આપી (તે કસ્મિન્ લોકે આસતે) તેઓ પોતે કયા લોકમાં રહેતા સાચા ? [૧૦]

(યદા કેશાન્ અસ્થિ સ્નાવ) બ્યારે વાળ, હાડકાં, રનાયુઓ (માંસં મજ્ઞાનં આમરત્) ખાંસ અને મજ્જને આ શરીરમાં ભરી દીધાં અને (શરીરં પાદવત્ કૃત્વા) શરીરને પાંચવાળું કરી દીધું ત્યારે તે ભરનારો (કં લોકં અનુ-પ્રાવિશત્) કયા લોકમાં અનુગૂળતાથી પ્રવિષ્ટ થયો ? [૧૧]

(કુતઃ કેશાન્ કુતઃ સ્નાવ) ચાનાથી વાળ અને ચાનાથી રનાયુઓ (કુતઃ અસ્થિનિ આમરત્) કયાથી હાડકાંઓ આપ્યાં ભરી દીધાં ? (કઃ અંગા પર્વાણિ મજ્ઞાનં) કોણે અનુપવે, સાંધાઓ અને મજ્જને તેમજ (માંસં કુતઃ આમરત્) ખાંસને કયાંથી ભરી દીધું ? [૧૨]

(તે દેવાઃ સંસિચઃ નામ) તે દેવો 'સંસિચ્' એટલે કે સિંચવ કરનારા નામના છે. (યે સંમારાન્ સમમરન્) જે સંભારને ભરી આપે છે. (સર્વે મર્ત્યં સંસિચ્ય) બધા મરણ પર્મવાળા શરીરનું સિંચવ કરી (દેવાઃ પુરુષં આવિશન્) આ દેવો પુરુષમાં ફરી પ્રવિષ્ટ થયા. [૧૩]

(કઃ કવિઃ) કયો કવિ છે જેણે (ઊરુ અષ્ટીવન્તૌ પાદૌ) બધો અને દીંચળ સાથે પગ (શિરઃ હસ્તૌ મુલં) માથું બે હાથ અને મોઢું (પૃષ્ઠીઃ વર્જલો પાશ્વે) પીઠ અને બાજુ અને પાંસળીઓ (તત્ સમદધાત્) તે બધું બેસી દીધું છે ? [૧૪]

શિરો હસ્તાવયો મુલેં જિહ્વાં શ્રીવાશ્ચ કીર્કસાઃ । ત્વચા પ્રાવૃત્થ સર્વે તત્સંધા સમદધાન્મહી ॥ ૧૫ ॥
 યત્તચ્છરીરમશયત્સંધયા સંહિતં મહત્ । યેનેદમ્બય રોચંતે કો અસ્મિન્વર્ણમામરત્ ॥ ૧૬ ॥
 સર્વે દેવા ઉપાશિક્ષન્તદંજાનાદ્ધૂઃ સતી । ઈશા વશસ્ય યા જાયા સાસ્મિન્વર્ણમામરત્ ॥ ૧૭ ॥
 યદા ત્વષ્ટા વ્યવૃણપિતા ત્વષ્ટુર્ય ઉચ્ચરઃ । મુહં કૃત્વા મર્ત્યં દેવાઃ પુરુષમાવિશન્ ॥ ૧૮ ॥
 સ્વમો વૈ તન્દ્રીર્નિર્ક્રંતિઃ પાપ્માનો નામં દેવતાઃ । જરા ચ્ચાલત્યં પાલિત્યં શરીરમનુ પ્રાવિશન્ ॥ ૧૯ ॥
 સ્તેર્યં દુષ્કૃતં વૃજિનં સત્યં યજ્ઞો યજ્ઞો વૃહત્ । ઘલં ચ ક્ષત્રમોજશ્ચ શરીરમનુ પ્રાવિશન્ ॥ ૨૦ ॥
 મૂતિશ્ચ વા અમૂતિશ્ચ રાતયોઽરાતયશ્ચ યાઃ । ક્ષુર્ધશ્ચ સર્વાસ્તૃષ્ણાશ્ચ શરીરમનુ પ્રાવિશન્ ॥ ૨૧ ॥
 નિન્દાશ્ચ અનિન્દાશ્ચ યચ્ચ હન્તેતિ નેતિ ચ । શરીરં શ્રદ્ધા દક્ષિણાશ્ચ દ્વા ચાનુ પ્રાવિશન્ ॥ ૨૨ ॥
 વિદ્યાશ્ચ ના અવિદ્યાશ્ચ યચ્ચાન્યદુપદેશ્યમ્ । શરીરં વ્રહ્મ પ્રાવિશદ્વચ્ચ સામાયો યજુઃ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ— (શિર. હસ્તો અયો મુલેં) મસ્તક, હાથ અને મોડું (જિહ્વાં શ્રીવાઃ ચ કીર્કસાઃ) જીભ, ડોક અને હાડકાં, (ત્વ સર્વે ત્વચા પ્રાવૃત્થ) આ બધા ઉપર આમણું વેશન કરી (મહી સંધા સમદધાત્) મહાનુ જોડવાની શક્તિથી ભેરી દીધી. [૧૫]

(યત્ તત્ મહત્ શરીરં) જે આ મોડું શરીર (સંધયા સંહિતં) સંધા નામની જોડવાની શક્તિ વડે જોડાયેલું થયું (યેન દ્વં અથ રોચંતે) જેથી આજ તે પ્રકારે છે (અસ્મિન્ કઃ વર્ણં આમરત્) તેમાં રંગને કાણે ભરી દીધી છે ? [૧૬]

(સર્વે દેવાઃ ઉપાશિક્ષન્) બધા દેવાએ શિખામણ આપી (તત્ સતી વધૂઃ અજાનાત્) તે સતીવધુએ એટલે શુદ્ધિએ ભણી લીધી. (યા વશસ્ય ઈશા જાયા) જે બધાને કાણુમાં રાખવાની કરેલી ઇશ-શક્તિ નામની પત્ની છે (સા અસ્મિન્ વર્ણં આમરત્) તેને એમાં રંગ ભરી દીધી છે. [૧૭]

(યઃ ત્વષ્ટુઃ પિતા ઉચ્ચરઃ ત્વષ્ટા) જે ત્વષ્ટોના પિતા ઉચ્ચતર શ્રેષ્ઠ ત્વષ્ટા છે તેણે (યદા વ્યવૃણન્) બધારે આ શરીરમાં જિહ્વા કર્ધાં (મર્ત્યં મુહં કૃત્વા) ત્યારે મરણુ ધર્મવાળું કર કરી (દેવાઃ પુરુષં આવિશન્) દેવાએ પુરુષ શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. [૧૮]

(સ્વમ-તન્દ્રીઃ નિર્ક્રંતિઃ) નિદ્રા, આલસ્ય અને પાપ ભાવના આ (પાપ્માનાઃ દેવતાઃ વૈ નામ) પાપી મનની દેવતાઓ છે તેમજ (જરા ચ્ચાલત્યં પાલિત્યં) રૂઢાવરથા, તાલ પડતી અથવા ખોડગતા ચાલવું અને વાળ સફેદ થવા આ બધું (શરીરં અનુપ્રાવિશન્) શરીરની અંદર પ્રવિષ્ટ થયું. [૧૯]

(સ્તેર્યં દુષ્કૃતં વૃજિનં) ચોરી, દુરાચાર અને કપટીપણું (સત્યં યજ્ઞઃ વૃહત્ યજ્ઞઃ) સત્ય, યજ્ઞ અને મોટી ગીતિ (ઘલં ચ ક્ષત્રં મોજઃ ચ) બળ, ક્ષાત્રતેજ, અને સામર્થ્ય આ બધું (શરીરં અનુપ્રાવિશન્) શરીરની અંદર પ્રવિષ્ટ થયું. [૨૦]

(મૂતિઃ ચ અમૂતિઃ ચ) બેશર્ધ અને દરિદ્રતા (રાતયઃ યાઃ યરાતયઃ ચ) દાન અને કંજુસાધ, (ક્ષુધઃ ચ સર્ધાઃ તૃષ્ણા ચ) ભૂખ અને બધા પ્રકારની તરસ (શરીરં અનુપ્રાવિશન્) શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થયા. [૨૧]

(નિન્દા-ચ વૈ અનિન્દાઃ ચ) નિંદા અને સ્તુતિ (યત્ ચ હન્તેતિ ન હતિ ચ) જે હા અને ના હેરાય છે (શ્રદ્ધા દક્ષિણા અશ્રદ્ધા ચ) શ્રદ્ધા, દક્ષિણ અને અશ્રદ્ધા આ બધા શરીરમાં પ્રવેશ કરી ગયા. [૨૨]

(વિદ્યાઃ ચ વૈ અવિદ્યાઃ ચ) વિદ્યા અને અવિદ્યાઓ (યત્ ચ અન્યત્ ઉપદેશ્યં) જે બીજું ઉપદેશ કરવા ૥૫૪ છે તે (ક્રચઃ સામ અયો યજુઃ વ્રહ્મ શરીરં પ્રાવિશત્) ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને બ્રહ્મવેદ શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થયા. [૨૩]

આનન્દા મોદાઃ પ્રમુદોઽમીમોદુમુદશ્ચ યે । હસો નરિણી નૃત્તાનિ શરીરમનુ પ્રાવિશન્ ॥ ૨૪ ॥
 આલાપાશ્ચ પ્રલાપાશ્ચામીલાપલપશ્ચ યે । શરીરં સર્વે પ્રાવિશન્નાયુજઃ પ્રયુજાં યુજઃ ॥ ૨૫ ॥
 પ્રાણાપાનૌ ચક્ષુઃ શ્રોત્રમક્ષિતિશ્ચ ક્ષિતિશ્ચ યા । વ્યાનોદાનો વાક્મનઃ શરીરેણ ત દૈવન્તે ॥ ૨૬ ॥
 આશિપશ્ચ પ્રશિપશ્ચ સંશિપૌ વિશિપશ્ચ યાઃ । ચિત્તાનિ સર્વે સંકલ્પાઃ શરીરમનુ પ્રાવિશન્ ॥ ૨૭ ॥
 આસ્તેયીશ્ચ વાસ્તેયીશ્ચ ત્વરણાઃ ક્રુપ્ણાશ્ચ યાઃ ।

ગુહ્યાઃ શુક્રા સ્થૂલા અપસ્તા ચીમ્તસાવસાદયન્ ॥ ૨૮ ॥
 અસ્મિં કૃત્વા સમિધં તદુદાપૌ અસાદયન્ । રેતઃ કૃત્વાજ્યં દેવાઃ પુરુષમાવિશન્ ॥ ૨૯ ॥
 યા આપો યાશ્ચ દેવતા યા વિરાટ્ વ્રજ્જ્ઞા સહ । શરીરં વ્રજ્ઞ પ્રાવિશન્શરીરેઽધિપ્રજાપતિઃ ॥ ૩૦ ॥
 હૃદયશ્ચક્ષુર્વાતઃ પ્રાણં પુરુષસ્ય વિ મૈજિરે । અથાસ્યેતરમાત્માનં દેવાઃ પ્રાયઃચ્છન્નમયે ॥ ૩૧ ॥
 તસ્માદ્દિ વિદ્વાનપુરુષમિદં વ્રજેતિ મન્યતે । સર્વા હૃસ્મિન્દેવતા ગાવૌ ગોષ્ઠ ક્વાસતે ॥ ૩૨ ॥

અર્થ— (આનન્દા મોદાઃ પ્રમુદઃ યે અમીમોદુમુદઃ ચ) આનંદ, મોદ, પ્રમોદ અને હાસ્યવિનોદ આ બધા (હસા નરિણી નૃત્તાનિ) હાસ્ય, નરકરી અને નૃત્ય (શરીરં અનુપ્રાવિશન્) શરીરમાં પ્રવેશ કરી ગયા. [૨૪]

(આલાપાઃ ચ પ્રલાપાઃ ચ યે અમીલાપલપઃ) આલાપ, પ્રલાપ અને વાર્તાલાપ તેમજ (આયુજઃ પ્રયુજઃ યુજઃ) આયોજન પ્રયોજન અને યોગ આ બધા (સર્વે શરીરં પ્રાવિશન્) શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થયા, [૨૫]
 (પ્રાણાપાનૌ ચક્ષુઃ શ્રોત્રં) પ્રાણ, અપાન, આંખ અને શ્રાવણ (અક્ષિતિઃ યા ચ ક્ષિતિઃ) અભૌતિક અને ભૌતિક શક્તિઓ (વ્યાનોદાનો વાક્મનઃ) વ્યાન ઉદાન, વાણી અને મન (તે શરીરેણ દૈવન્તે) આ શરીરની સાથે આસે છે [૨૬]

(આશિપઃ પ્રશિપઃ ચ) આશીર્વાદ અને ઘોષણા (સંશિપૌ ચ વિશિપઃ ચ યાઃ) સંમતિ અને વિશેષ અનુશાસન (ચિત્તાનિ સર્વે સંકલ્પાઃ) ચિત્ત અને બધા સંકલ્પો (શરીરં અનુપ્રાવિશન્) શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થયા [૨૭]

(આસ્તેયીઃ વાસ્તેયીઃ ચ) બેસવું અને રહેવું (ત્વરણાઃ યાઃ ક્રુપ્ણાઃ ચ) ત્વરા અને ક્રુપણતા (ગુહ્યાઃ શુક્રાઃ સ્થૂલાઃ તાઃ અપઃ ચીમ્તસૌ) ગુહ્ય, શુદ્ધ, સ્પષ્ટ, જલરૂપ તેમજ ખીભાસ આવ આ બધા શરીરની સાથે (અસાદયન્) રહે છે. [૨૮]

(તત્ અસ્મિં સમિધં કૃત્વા) તે હાલકાઓની સમિધાઓ બનાવી (અથ આપઃ અસાદયન્) આહ પ્રકારના પાણીએ બધા શરીરની રચના કરી છે. (રેતઃ આજ્યં કૃત્વા) રેતનું ધી બનાવી (દેવાઃ પુરુષં આવિશન્) બધા દેવો પુરુષમાં પ્રવેશી ગયા. [૨૯]

(યાઃ આપઃ યાઃ જ દેવતાઃ) જે જલ અને જે દેવતાઓ (યા વિરાટ્ વ્રજ્જ્ઞા સહ) જે બધાની સાથે વિરાટ છે તે 'અધુ' (વ્રજ્ઞ શરીરં પ્રાવિશન્) બધા શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થયું છે. (શરીરે અધિપ્રજાપતિઃ) શરીરમાં તેજ પ્રજાપતિ નામનો અધિષ્ઠાતા છે. [૩૦]

(પુરુષસ્ય ચક્ષુઃ સૂર્યઃ) પુરુષની આંખ સૂર્ય (પ્રાણં યાતઃ વિમેજિરે) અને પ્રાણ વાયુ ખાસ રીતેથી વિભાજન કરી બનાવ્યો છે (અથ અસ્ય હતરં આત્માનં) અને તેનો અન્ય આત્મા (દેવાઃ અમયે પ્રાયઃચ્છન્) દેવોએ અગ્નિ પામે આપ્યો. [૩૧]

(તસ્માત્ વૈ વિદ્વાન્) તેથી ખાતરીથી જાની વિદ્વાન (પુરુષં હૃદં વ્રજ્ઞ હૃતિ મન્યતે) પુરુષને આ બધા છે એમ માને છે. (હિ સર્વાઃ દેવતાઃ અસ્મિન્ આસતે) કારણ કે બધી દેવતાઓ તેમાં નિવાસ કરે છે (ગાવાઃ ગોષ્ઠે દવ) જેની રીતે ગેધાગામાં આગે રહે છે. [૩૨]

પ્રથમેનં પ્રમારેણં ત્રેષા વિષ્વહ્ વિ ગંછતિ ।

અદ એકેન ગચ્છત્યદ એકેન ગચ્છતીદેકેન નિ પેવતે

॥ ૩૩ ॥

અપ્સુ સ્તીમાસુ વૃદ્ધાસુ શરીરમન્તરા હિતમ્ । તસ્મિન્ચલ્લવોઽધ્યન્તરા તસ્માન્ચલ્લવોઽધ્યુચ્યતે ॥ ૩૪ ॥

અર્થ — (પ્રથમેનં પ્રમારેણ) પ્રથમ મનુષી (ત્રેષા વિષ્વહ્ વિગચ્છતિ) તથા પ્રકારે બધે જ જાય છે, (અદઃ એકેન ગચ્છતિ) ત્યાંથી એકથી જાય છે (હદ એકેન નિપવતે) અહીં એકથી સેવન કરે છે [૩૩]

(સ્તીમાસુ અપ્સુ વૃદ્ધાસુ) બીનું કરનાર પાણીની શક્તિ થવાથી તેમાં (મન્તરા શરીરં હિતં) અદર શરીર રાખવામાં આવ્યું છે. (તાસ્મિન્ અંતરા અધિશઘ.) તેના વચ્ચે આ સ્વરૂપી શરીર રહે છે, (તસ્માન્ અધઃ અધિ-ઉચ્યતે) માટે તેને ઘવ કહે છે [૩૪]

શરીરની રચના

શરીરની રચના અને યોગ્યતા

બધા પ્રાણીઓના શરીરની રચના ખાસ કરી અદ્ભૂત છે. તેમાં માનવી શરીરની રચના તો વિશેષ વિલક્ષણ એટલે કે અત્યંતકારિક છે. માનવી શરીર રચનાને પરમાત્માની કારીગીરીનો પરમાવધિ કહીએ તો તે અતિશયોક્તિ નથી. આ માનવી શરીરની રચના અને તેમાં આત્માનો નિવાસ તેમજ સંપૂર્ણ દેવતાઓનું સ્થાન વગેરેનું રહસ્યમય વર્ણન આ સૂક્તમાં કરેલું છે. તે દૃષ્ટિએ આ સૂક્તનું મહત્ત્વ છે.

એક સંકલ્પ હતો તેની કન્યા ' સંકલ્પ શક્તિ ' હતી. આ શક્તિનો વિવાહ થયોનો હતો. ખીજે આત્મા અથવા મનુષ્ય એટલે હિંસાહર્ષે કામઅર્થે હવું તેનો વિવાહ સંકલ્પ શક્તિ જોડે કરવાનું નક્કી થયું તેમાં વર પક્ષે અને વધુ પક્ષે ઘણા લોકો હતા, અને તેમાં જે વર પક્ષમાં હતો તેનું નામ ' જ્યેષ્ઠવર ' હવું તેને જ ' મનુષ્ય ' પણ કહેતા (મ. ૧)

આ મહાન અમર્યાદ સંસારરૂપી સાગરમાં તપ અને કર્મ આ બે પક્ષો છે. એક પક્ષ તપ કરનારા સમયિઓનો અને ખીજો પક્ષ કર્મ કરનારાઓનો હતો કર્મ કરનારાઓમાં પણ એક સકામ કરનારાઓ અને ખીજા નિઃસકામ કરનારાઓ હતા. આ પ્રકારે આ બે પક્ષના લોકો હતા આમાં વધુના પક્ષમાં કેટલાક હતા અને કેટલાક વળી ખીજા વર પક્ષમાં હતા તેમાં બધા એ જ પ્રમુખ વર હતો (મં. ૨)

દસ મોટા દેવો હતા તેમના દસ નાના પુત્રો હતા આ બધા દેવો અને તેમના પુત્રો કેણુ હતા એ બધું તત્ત્વ જે જાણે

છે તેને જ મોહું બ્રહ્મા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જ ખીજાને ઉપદેશ આપી શકે છે માટે આ તત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું મનુષ્ય માટે અત્યંત આવશ્યક છે (મં. ૩)

પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, આંખ, કાન (ક્ષિત્તિ = ભૂમિ તરફથી ઉત્પન્ન) નાક, વાંચા અને મન તેમજ (અ-ક્ષિત્તિ = અભૌતિક) શુદ્ધિ તત્ત્વ આ દસ દેવો છે જે માનવી મનમાં-શરીરમાં વસતો વ્ય કરે છે તેજ જુદા જુદા પ્રકારના સંકલ્પ કરે છે અને સારા નફારા વિચાર મનુષ્ય કરતો રહે છે. (મ. ૪) તેમાં પ્રાણ અપાન, વ્યાન અને ઉદાન આ પ્રાણ છે અને તે તપ કરનારા દેવો છે એટલે તે નિરાહાર રહી ભોગ ન લેતા જન્મથી માઢી મૃત્યુ સુધી કામ કરતા રહે છે તે કારણે તેમને તપ કરનારા ઋષિઓ કહ્યું છે. ખીજા દેવો આંખ, કાન, નાક, વાંચી અને મન છે તે કામ કરવામાં ધ્યાન પરાંવે છે કર્મ કરતાં તેઓ થાકી જાય છે, ત્યારે તેમને વિશ્રાંતિ આપવી પડે છે, તેઓ ભોગ પણ ભોગે છે. જ્ઞાન પણ મેળવે છે અને કમ કામ પણ કરે છે. તેમને અજ આપવાથી તે સમર્થ એટલે શક્તિસંપન્ન રહે છે અને કાર્યક્ષમ બને છે અજ ન મળે તો તેઓ ક્રુશ બને છે અને અતિ અતિશીલ્પ બની જાય છે, કામ કરી શકતાં નથી, પ્રાણની જેમ તેઓ બૂખા રહી તપશ્ચર્યા કરી શકતા નથી આંખ, કાન વગેરેને વિશ્રાંતિની જરૂર રહે છે, નિદ્રા પણ જોઈએ અને ભોગ પણ જોઈએ, અહીં ' સંકલ્પ શક્તિ ' નામની એક દેવ શક્તિ છે જેનો રિવાદ થયોનો છે. આ વધુ પક્ષની સામે આંખ, નાક, કાન વગેરે ભોગવિશ્વાસી લોકો છે અને વર પક્ષની

સાથે પ્રાણ, અપાન વગેરે તપસ્વી લોકો છે આ પ્રકારે વિવાહ કરવા માટે આ શરીરરૂપી માંડવે આ બધા ભેગા થાય છે અને અહીં તેઓ ધણી ધૂમધામથી પિનાહ સરકાર કરાના છે.

સૂરજ, ચંદ્ર, વાયુ વગેરે દસ મોટા દેવો આ વિશ્વમાં છે. તેમની શક્તિ ધણી ભારે છે આ મોટા દેવોના અઘરૂં નાના દેવો આપ, મન, પ્રાણ વગેરે બની આ શરીરમાં આવી વસે છે. તેમાં કેટલાક વધુ પક્ષવાળા અને કેટલાક વર પક્ષનાળા છે, બંને પ્રકારનો અહીં ભેટો થયો છે તેનું જ નામ રિવાહનું મ ગય કાય છે

ઋતુ, ધાતા, બૃહસ્પતિ, ઇન્દ્ર અગ્નિ, અશ્વિદેવો આ બધા દેવો જ્યારે પોતાના રથાનમાં રહે છે અને જ્યારે તેમના જુદા જુદા અશો અહીં જુદા જુદા રૂપોમાં અવતર્યાં ન હતા ત્યારે ક્યાં રહેતાં હતાં? એટલે કયા શ્રેષ્ઠ દેવની સાથે રહેતાં હતાં? તે જ શ્રેષ્ઠ દેવતાનું નામ 'જ્યેષ્ઠ બ્રહ્મ' છે આ જ્યેષ્ઠ બ્રહ્મની સાથે આ બધા દેવો રહે છે. આ મોટા વિશ્વમાં કાય કરે છે. પણુ ત્યાંથી આ નાના વિશ્વમાં એટલે શરીરમાં આવી તેમનું વારતબ્ય થયું હતું નહિ (મ. ૫) એટલે આ સમય શરીર રચના પહેલાંનો છે. શરીર રચનાના સમયે બધી દેવતાઓના અંશ અહીં આ પિંડ દેહમાં ઉતરી નિવાસ કરવા લાગ્યા. કેટલાક પોતાનું તપ કરતા રહ્યા, કેટલાક પોતાનું કર્મ કરવા લાગ્યા. આ પ્રકારે અહીંનો સંસાર ચાલુ થયો તેનું નામ શરીર નિર્મિતિ છે.

તપ અને કર્મ કરનારા દેવો, એમ કહેવામાં આવ્યું. અહીં ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે કર્મથી જ તપ થાય કે કર્મ ન કરવામાં આવે તો તપ થતું નથી તેથી કર્મ જ પ્રુષ્ઠ છે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મની ઉપાસના કરી એ પણુ એક પવિત્ર કર્મ જ છે (મ. ૬) આપુ સંસારચક્ર આ કર્મને કારણે ચાલુ છે. કર્મ સિવાય કંઈ થતું નથી એ જોઇ મનુષ્યે શુભ કર્મ કરવું જોઇએ

આ શરીરની રચના થતાં પહેલાં એક વિરતૂત જૂમિ હતી. તેનું નામ કુદરતની જૂમિ એમ હતું આ જૂમિ ઉપર આ શરીરની રચના થાય છે અને એવી રચના કરવા માટે આ દસ દેવો અઘરૂં અહીં આવે છે અને શરીર નિર્માણ કરે છે આ રથાન વગેરેના નામ તેમજ તેમનો ધર્મ જે બધું છે તેને 'પુરણવિદ' એમ કહે છે. (મ. ૭) જે પહેલાં હતો

અને જે ફરી નવો થાય છે તેને પુરાણ (પુરા અપિ નવં) કહે છે આ બધું યથાતથ્ય બાણુ જોઇએ.

આજે દેવો આ પિંડ શરીરમાં આવીને વસે છે તે ક્યાંથી આવે છે? મૂળ-દેવો કયા હતા અને તેઓ ક્યાંથી અહીં આબ્યા અને કયા રથાન પર વસ્યા? તેની શોધ કરવી જોઇએ. (મ. ૮) ઇન્દ્ર, સોમ, અગ્નિ, તૃષ્ટા, ધાતા, આ મોટા દેવોથી નાના અઘરૂં દેવો ઉત્પન્ન થયા. તેમના નામો પણુ આજ છે જે પિતાનું નામ તેજ પુત્રનું નામ, કારણ નામ કોઈ ન કોઈ યજુનું બોધક હોય છે, અને પિતાના યજુ પુત્રમાં હોય છે માટે પિતાનું નામ પુત્રને અપાય છે. તેથી અહીં ઇન્દ્રથી ઇન્દ્ર થયો એમ કહ્યું છે (મ. ૯) એમાંથી એક ઇન્દ્ર વિશ્વાત્માના વિશ્વરૂપી શરીરમાં રહેનારો છે, અને બીજો તેને પુત્રરૂપી ઇન્દ્ર પિંડ દેહમાં રહેનારો છે. એ જ પ્રકારે બીજા બધા દેવોના વિષે સમજવું જોઇએ.

આ દેવો દસ છે અને પ્રત્યેક મોટા દેવનો એક એક અશ રૂપ પુત્ર છે આ પ્રકારે દસ મોટા દેવોના દસ પુત્ર આ પિંડ દેહમાં આવી વસે છે આ પ્રકારે પિંડ દેહમાં આ દસ દેવો દસ રથાનમાં રહે છે આ દસ દેવોએ પોતાના દસ પુત્રને નિર્માણુ કર્યા અને તેમને આ પિંડ દેહમાં યથાયોગ્ય રથાને વસાવ્યા અને પોતે પોતાના મૂળ રથાને જઈ રહ્યા (મ. ૧૦) વિશ્વ માં મોટા સૂરજ છે તેનો અંશ રૂપ પુત્ર 'નેત્રેન્દ્રિય' તેને તેના રથાનમાં મૂકી સૂરજદેવ પોતાના જીલોકના રથાનમાં બિરાજે છે આજ મુજબ મીન બધા દેવોના વિષે સમજવું જોઇએ પ્રત્યેક દેવતાનું નામ લાઇ તે વિષે અહીં ફરી ફરી લખવાની કંઈ જરૂરી નથી દેવોના અશાવતારની જે કથના પુરાણ વાંચકમાં છે તે આ જ પ્રત્યેક દેવનો અશ રૂપ અવતાર માનવ દેહમાં (અથવા પ્રાણીના દેહમાં) થયો છે આ અઘરૂં દેવોને જ અવતાર કહે છે. મોટા દેવોને એક નાનો અશ ઉતર્યો છે, અને આ પતનશીલ દેહનું તારણ કરવા માટે અહીં રહ્યો છે જ્યારે આ અશાવતાર અહીંથી ચાલ્યા બાજુ છે ત્યારે આ દેહનું પતન થાય છે. પછી આ દેહ ફરી હિટતો નથી તેને બાળી નાખવામાં આવે છે અથવા તેનો ત્યાગ કરાય છે દેવોથી પાન થવાની અવરથામાં દેહ પવિત્ર બનાય છે દેવોનો અભાર થાય પછી એને કોઈ અગ્નિ પણુ નહિ

જ્યારે આ શરીરમાં જુદા જુદા દેવોએ આવી અહીં વાળ,

હાડકાં, રનાયુ, માંસ, મજ્જા વગેરે ભરી દીધું છે, અને શરીર, દાઢ, પગ વગેરે અવયવયુક્ત બનાવ્યું છે. ત્યાર પછી તે દેવો કયાં ગયા ? (મં. ૧૧) એટલે દેવો પોતાનું કાર્ય કયાં પછી તેઓ અહીં રહ્યા અથવા અહીંથી ચાલ્યા ગયા ? તેનો ઉત્તર એ છે કે તેઓ અહીં વારતબ્ય કરી રહ્યા છે, કારણ કે મૃત્યુ સમયે જ તેઓ જાય છે. આ શરીરમાં કયા દેવો કયાં રહે છે તેનું જ્ઞાન ઉપનિષદો વગેરેના આધારે આ પ્રકારે થાય છે.—

વિદ્યના દેવો	શરીરમાં દેવતાંશ
પરબ્રહ્મ	જીવ, આત્મા
સૂરજ	નેત્ર (આંખ)
ભૂમિ	નાસિકા (નાક)
આપઃ	રસના (જીભ)
અગ્નિ	વાયુ (વાદ) ઝુપ
દિશા (આકાશ)	કાન
વાયુ, રૂદ્ર,	મોથ, ત્વચા
ઔષધિ, વનરપતયઃ	કેશ (વાળ)
લોહિનીઃ આપઃ	રક્ત, રુધિર, લોહી
ઘૌઃ	મસ્તક, મસ્તિષ્ક
અંતરિક્ષ	નાભી, ઉદર, પેટ, જાતી
પૃથ્વી	પગ
પર્વત (પર્વવાન)	પર્વ (જોડ, સાંધા, સંધિ)
મૃત્યુ-આપઃ	વીર્ય (રજ)
આશ્વિનો	શ્વાસ-ઉચ્છવાસ

આ પ્રકારે અનેક દેવોના અંશ અહીં શરીરમાં આવી વસેલા છે તે જ દેવતાઓના અંશાવતાર છે. તેનું વર્ણન ઉપનિષદોમાં વિસ્તારથી કરાયું છે. વિશેષતઃ ઐતરેય ઉપનિષદમાં અ વર્ણન વધારે સ્પષ્ટ છે. કેશ, રનાયુ, મજ્જા, હાડકાં, પર્વ-સાંધા, માંસ કયાંથી અને કયાંથી અથવા કેવી રીતે ભરવામાં આવ્યા એવો પ્રશ્ન (મં. ૧૨ માં) પુછાએલો છે. ઉપરનું કાષ્ટક જોવાથી તેનો ઉત્તર મળી શકે છે.

આ દેવતાઓનું નામ “ સંસિચ્ ” છે. સંપૂર્ણ રીતે સિંચન કરનારા સિંચનારા એટલે પોતાનું સ્થાન સજીવ કરનારા, જીવનમય કરનારા આ દેવો છે. આ બધા દેવોએ (સર્વે મર્ચે સંસિચ્) બધા મરણ ધર્મવાળા અંગોને

અથવા શરીરને જીવનધર્મ યુક્ત કર્યા છે. તે કાર્ય માટે આ બધા દેવો (પુરુષે આવિશન્) માનવ દેહમાં આવી વસ્યા છે. આ શરીરમાં આવી પોત પોતાના સ્થાનમાં રહ્યા છે.

(મં. ૧૩)

કયા ઋષિએ ઉર્ એટલે સાંધા, પગ, જાનુ એટલે ટીચણ, શિર એટલે માથું, પીઠ, હંસલી, પાંસળીઓ, જીભ, ગદન, ગદનના હાડકાં, ત્વચા આ બધા ભાગ બનાવ્યા અથવા જોડી દીધા ? (મં. ૧૪-૧૫) જુદા જુદા દેવોએ પોત-પોતાના કામો કર્યા, પોત પોતાના અવયવો બનાવ્યા અને ‘ સંધા ’ નામની દેવતા છે જેણે તે બધાં જોડી દીધાં અને તેમ જોડાથી આ શરીર અખડ એક જેવું બની ગયું છે, તેમાં રંગ, રૂપ, શોભા, તેજ વગેરે ભરનારી પણ એક દેવતા છે. (મં. ૧૬)

આ બધા દેવો એકત્રિત થયા, આ દેવોનું અહીં સંમેલન થયું, આ વાત એક સતી દેવીએ જાણી લીધી, તેજ સતી દેવી બધા અવયવોને પોતાના કાષુમાં રાખનારા આત્મદેવની પત્ની છે. આ પત્ની અહીંની કાંતિ, શોભા અને રમણીયતા જાળવનારી છે. (મં. ૧૭) આ વધુ અને વરના સમ થયાના વર્ણન આ સૂક્તનાં પહેલાં બે મંત્રોમાં છે.

આ બધા દેવો મોટા કારીગર છે. તેથી ત્વષ્ટા નામ કારીગર દેવતાનું હોય છે જે નાના દેવો આ શરીરની કારીગરી કરવા અહીં આવે છે, તેમાં જે બધાનો અધિષ્ઠાતા દેવ હોય છે, તે બધા કારીગરોનો કારીગર હોવાથી તેને ‘ ત્વષ્ટા ’ કહે છે. તેનો પિતા પરમાત્મા, બધા દેવોનો દેવ, બધા કારીગરોનો કારીગર બધાની ઉપર મિરાજે છે. તે પણ મોટો ‘ ત્વષ્ટા ’ છે. તેનાથી શક્તિ મેળવી જ્યારે નાના કારીગરો આ શરીરમાં છિદો પાડે છે, ત્યારે એક એક છિદોથી એક એક દેવ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, અને પોત પોતાના સ્થાને મિરાજે છે. આ (મર્ચ્યે મૃદ્ધે કરવા) મર્ચ ધરતી સારી એવી યોજના કરી (દેવાઃ પુરુષે આવિશન્) બધા દેવો મનુષ્યના શરીરમાં પેસી જઈ પોતાના સ્થાનમાં રહે છે. (મં. ૧૮) ખડી રીતે આ ધર મરનાઈ છે. પણ અહીં દેવોની અમરશક્તિઓ રહેવાના કારણે આ મરનારો દેહ અમર જેવો બની જાય છે. જ્યારે દેવો અહીંના યજ્ઞ પૂરો કરી ચાલ્યા જાય છે, તે વખતે આ દેહ મરી જાય છે. દેવોની અમર શક્તિ આ પ્રકારે અનુભવાય છે.

આ શરીરમાં નિદ્રા-બૃહતિ, તન્દ્રી (સુસ્તી)- ઉલ્લોગિતા, નિર્ત્તનિ (પાપ વાસના)- પ્રુષ્યઆવના, પાપ-પ્રુષ્ય, જરા (વૃદ્ધત્વ-ધરણ્ય)- તારુષ્ય, ખાલિત્વ (ગંભીરતા-તાલ પડતી)- પુષ્કળ વાળ હોવા, પાલિત્વ (સ્વેતત્વ-કૃષ્ણત્વ) વાળ સફેદ અથવા કાળા થવા, સ્તેપ (ચોરી)- અસ્તેપ, દુષ્કૃત્ય-સુકૃત, જૃજન (કપટ)- સરલતા, સત્ય-અસત્ય, યદ-અયદ, યશ-અયશ, બળ- નબળાઈ, જ્ઞાત-નિજાતા, યોગ (શરીર શક્તિ) અશક્તિ, બૃતિ (એશ્વર્ય)-અબૃતિ, (નિર્ધનતા-દારિદ્ય), (રાત્તિ) દાન- (અરાત્તિ) કંજીસાઈ, ક્ષુધા (ભૂખ)- ભૂખ ન લાગવી, તુષ્ટ્યા-તરસ-તરસ ન લાગવી, નિંદા-સ્તુતિ, (અનિંદા), હાં અને ના કરવું (જ્ઞાત જ્ઞાતિ) શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધા, ક્ષણતા-અક્ષણિય, વિદ્યા-અવિદ્યા, જ્ઞાન-અજ્ઞાન, આનંદ-દુઃખ, મોહ-કષ્ટ, હારય-રહું, નરિષ્ટ (અનાજ)- નાશ, નૃત્ય-અનૃત્ય, આલાપ-પ્રલાપ-માન, પ્રયોગ-વિયોગ આ બધા ભાવ શરીરમાં થવા લાગ્યા છે. આ ભાવ શરીરમાં રપટ જણાઈ આવે છે. (મં. ૧૯-૨૫)

પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, અહુ, ઐત્ર, ક્ષિતિ, અક્ષિતિ, વાણી, મન, આ દસ શક્તિઓ શરીરમાં રહે છે અને ઉપરના કાર્યો કરે છે. (મં. ૨૬)

આશીય- ગુરસાના સખે, અનુકૂલ-પ્રતિકૂલ સખે, સંકલ્પ-વિકલ્પ, રિચરતા-અચલતા, ત્વરા-શાન્તિ, કૃપણતા-ઉદારતા, શુભ-પ્રકટ, શુક-નિર્વાય, રથૂલ-કૃષ, બીજત્સ-સખ આ બધા ભાવ શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થયા. (મં. ૨૭-૨૯) આ યદના કવન માટે રેતનું ધી બનાવી તે રેતની આહુતિ ખીના ગર્ભાશયમાં નાખવાની હોય છે. તે રેત સાથે બધા દેવો શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. વીર્યના પ્રત્યેક અણમાં પિતાના સંપૂર્ણ શરીરનો એટલે તે શરીરના દરેક હિન્દ્રિમનો સત્તાશ રહે છે અને તે સત્તાશની સાથે પિતાના શરીરના દેવતાના અંશ પણ રહે છે, અથવા દેવતા અંશને જ સત્તાશ માની શો. પિતાની જેમ પુત્રના શરીરના અંગ પ્રત્યંગ હોય છે. તેનું

આ જ કારણ છે. આ રેતમાં શરીરનું બધું સત્ત્વ હોય છે. માટે પુત્ર મોટો થઈ પિતા સમાન બને છે, એથી રેતનું ધી બની બધા દેવો શરીરમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કરી દૂરી વળે છે તે વાત વાચકોને રપટ જણાશે.

જે બધી દેવતાઓ છે, જે પાણી છે, જે ધ્રુવ છે તેની સાથે વિરાટ પુરુષ છે, આ બધા દેવો રેતની સાથે શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. (મં. ૩૦) પાણી તો પ્રવાહી પદાર્થ રૂપે ગર્ભાશયમાં રહે છે. તેમાં વીર્યની સાથે બધા દેવતાશ પહેંચે છે, વિરાટ પુરુષનું બધું સત્ત્વ ત્યાં પહેંચે છે. પોતે ધ્રુવનો અંશ જીવ ભાવથી ત્યાં પહેંચે છે. આ ધ્રુવના અંશની સાથે બધા બીજા દેવો પોત પોતાના રથાને રહે છે અને ત્યાંના અવયવોને પોતાને રહેવા યોગ્ય બનાવે છે. દરેક રથાને યોગ્ય હિન્દ્ર પારે છે અને ત્યાં ઠીક રીતે રહે છે. જે ધ્રુવનો અંશ જીવ ભાવથી આ શરીરમાં આવે છે, તે શરીરમાં પ્રજાપતિ સંઘક જીવાત્મા બની બધાનું પાલન કરે છે. જ્યાં સુધી તે આ શરીરમાં રહે છે, ત્યાં સુધી બીજા દેવોના નિવાસ અહીં હોય છે. જ્યારે આ ધ્રુવશ્ચ શરીરને છોડી આદ્યો જાય છે ત્યારે બીજા દેવો પણ તે રથાન છોડી તેની સાથે આદ્યા જાય છે. માટે તેમને પાલક હોવાથી તેને શરીરમાં પ્રજાપતિ કહે છે.

મનુષ્યના શરીરમાં સૂરજ આંખ બને છે, વાયુ પ્રાણ હોય છે અને બીજા બધા દેવો હિન્દ્રિય રથાનમાં રહે છે, અહીં બધાને ગર્ભો આપવાનું કામ અગ્નિ કરે છે. (મં. ૩૧) જ્યારે અગ્નિદેવ પોતાનું કામ સ્થગિત કરે છે ત્યારે આ શરીર ઠંડું થઈ જાય છે, અને બીજા દેવો અહીં રહેવા અસમર્થ બને છે.

જેવી રીતે ગોશાળામાં ગાયો રહે છે તે પ્રજાપતિ બધી દેવતાઓ આ શરીરમાં રહે છે. જે દેવતાને જ્યાં રહેવું યોગ્ય છે ત્યાં જ તે દેવતા રહે છે, આ બધી દેવતાઓ જાણે કે ગાયો છે અને બધી ગાયો આ શરીરરૂપી ગોશાળામાં રહે છે. આ બધી દેવતારૂપી ગાયોને એક ગોષાળ છે, તેનું નામ આત્મા છે. જે ધ્રુવનો અંશ અહીં રહે છે તેનું ચિત્ર આ મંકારે દોષા શકે છે—

ધ્રુવ
હિન્દ્ર. સૂરજ, વાયુ,
અગ્નિ વગેરે બધા દેવો.

જીવાત્મા
દેવતાશ મન, આંખ, પ્રાણ, વાણી
વગેરે દેવોના અંશ

મોટી ગો-શાળા - વિશ્વ-વિરાટ

નાની ગોશાળા - દેહ

આ પ્રકારે આ ગોશાળાનું વર્ણન છે. આ ગોશાળા તે પોતાનું શરીર જ છે. તેમાં બધા ઇન્દ્રિયોના સ્થાને દેવ ગોરૂપી છે અને તેમને અધિકારી આત્મા તેમને ગોવાળ છે. ગોવાળ હમવાન છે. તે જ અંશરૂપે અહીં આવ્યો છે અને બધાનું તારણ કરે છે. તે જ કારણે તે પુરુષને (દ્વં દ્વલ્લ) 'આ બ્રહ્મ છે' એમ કહે છે. કારણ કે બધી દેવતાઓ તેના આધીન રહે છે. (મં. ૩૨)

અહીં ગાયો અને ગોવાળનો વિચાર વાચકે મનનપૂર્વક લેવો—

આ પુરુષમાં ત્રણ ભાગ છે. એક ભાગે અહીંના ધાર્મિક ભોગ ભોમી શકાય છે, બીજા ભાગે દિવ્યસુખની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે અને ત્રીજો ભાગ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ કારણ નામથી પ્રખ્યાત છે—

જ્યારે મહાશયમાં વીર્યબિંદુ ચાલ્યો જાય છે ત્યારે ત્યાં રજમાં તે સિંધુર થઈ ગઈ વધવા લાગે છે, ત્યાં પરપોટાની અવસ્થા હોવાથી પાણીમાં મડદું તરે છે તેની જેમ ગર્ભ તરતો હોય છે અને વધે છે. તેની ચારે બાજુ એક પ્રકારનું પાણી હોય છે. જળના કારણે તેનું રક્ષણ થાય છે. આ જળમાં તે રહેવાના કારણે તેને સ્વ અથવા (કે-શય) ઉદકમાં સ્વરૂપ કહે છે. (મં. ૩૪)

આ પ્રકારે આ શરીર રચના દેવોનું એક વિલક્ષણ કાર્ય છે. આ એક અદ્ભુત રચના છે. આ આશ્ચર્યકારક ધટના છે, આજ દેવોનું મંદિર છે અને આ જ સમગ્ર અધિને આશ્રમ છે. પ્રત્યેક મનુષ્યને તે પ્રાપ્ત થયો છે. તેને પોતાની તપસ્યાથી ઉત્તતિ તરફ વાળી સાધકે પોતાનું જીવન સફળ કરવું.

અંજન

કાંક ૪, સૂક્ત ૯

(ઋષિઃ- સુગઃ । દેવતા- વ્રજાકુલજનમ્ ।)

एहिं जीवं त्रायमाणं पर्वतस्यास्यक्षपम् । विश्वेभिर्देवैर्दत्तं परिचिर्जीवनाय कम् ॥ १ ॥

परिपाणं पुरुषाणां परिपाणं गर्वामसि । अर्चानामर्चतां परिपाणां तस्थिगे ॥ २ ॥

उतासि परिपाणं यातुजम्भनमाञ्जन ।

उतामृतस्य त्वं वेत्थायौ असि जीवभोजनमथौ हरितभेषजम् ॥ ૩ ॥

અર્થ— (જીવં ત્રાયમાણં) જીવનું રક્ષણ કરનારો, (પર્વતસ્ય અક્ષં) પર્વતથી પ્રાપ્ત થનારો અને આખોને માટે લાભકારક (વિશ્વેભિઃ દેવૈઃ દત્તં) બધા દેવોએ આપેલું (કં) સુખ સ્વરૂપ (જીવનાય પરિચિઃ અસિ) જીવનના માટે કરતા ગઠ જેવું છે, તું (પદિ) અહીં આવ્યો. [૧]

તું (પુરુષાણાં પરિપાણં) પુરુષોને રક્ષક (ગર્વાં પરિપાણં અસિ) ગાયોને રક્ષક છે. (અર્ચતાં અર્ચનાં) ઝડપી દોડનારા ધોડાઓના (પરિપાણાય તસ્થિગે) રક્ષણ માટે તું રહે છે. [૨]

હે (આજ્ઞન) અંજન ! તું (ઉત પરિપાણં અસિ) ખરેખર સંરક્ષક છે, અને (યાતુજમ્બનં) પુરાઇને નાશ કરનારો છે (ઉત ત્વં અમૃતસ્ય વેત્થ) અને તું અમૃતને જાણે છે, (અયો જીવ-મોજનં અસિ) અને જીવોની પુષ્ટિ કરનારો છે, (અયો હરિત-ભેષજં) તેમજ પાંડુરોની ઔષધિ છે. [૩]

જાવાર્થ— પ્રાણીમાત્રને અપમૃત્યુથી જાળવનારો, જીવનમાં સહાયક, આંખ માટે દિગ્ગરક, બધા દેવોથી પ્રાપ્ત અને પવિત્ર હોય તેમજ ગંગાની વસ્તીઓથી જનનાર આ અંજન છે, એ અમને પ્રાપ્ત થાવ. (૧)

મનુષ્ય, ગાય, ધોડાના માટે પશુ આ અત્યંત કલ્યાણકારક છે. (૨)

આ અંજન ઉત્તમ સંરક્ષક, ખરાબપણાને દૂર કરનાર, મૃત્યુને દૂર ઢાલવાર, પુષ્ટિ આપનાર અને પાંડુરોને નાશ કરનાર છે. (૩)

યસ્યાંજન પ્રસર્પસદ્ગમકું પરુષપરુઃ । તતો યદ્ધમું વિ ગ્રાંધસ તુયો મધ્યમશીરિવ ॥ ૪ ॥
 મૈનું પ્રાપ્નોતિ ગ્રુપથો ન કૃત્યા નાભિશોચનમ્ । નૈનું વિષ્કન્ધમશ્રુતે યસ્ત્વા વિમર્ત્યાંજન ॥ ૫ ॥
 અસન્મન્વાદુષ્પન્વાદુષ્કૃતાચ્છમેલાદુત । દુર્હાદુશ્ચ્છુપો ઘોરાતસ્માન્નઃ પાહ્યાંજન ॥ ૬ ॥
 હૃદં વિદ્વાનાંજન સત્યં વૈશ્યામિ નારૃતમ્ । સુનેયમશ્ચ મામહમાત્માનું તવ પૂરુષ ॥ ૭ ॥
 ત્રયો દાસા આજ્ઞનસ્ય તત્કમા વલાસુ આદર્હિઃ । વર્ષિષ્ઠઃ પર્વતાનાં ત્રિકુકુત્રામં તે પિતા ॥ ૮ ॥
 યદાજ્ઞનં ત્રૈકકુદં જાતં દિમવંતસ્પરિ । યાતૃશ્ચ સર્વાંજ્ઞમ્મયત્સર્વાશ્ચ યાતુધાન્યઃ ॥ ૯ ॥

અર્થ— હે (અજ્ઞન) અંજન ! (યસ્ય અંગં અંગં પરુઃ પરુઃ પ્રસર્પસિ) જેના અંગાંગમાં અને સાધાઓમાં તું વ્યાપિ રહે છે (તતઃ યદ્ધમું વિ ગ્રાંધસ) ત્યાંથી રોગને હટાવી દે છે (મધ્યમશીઃ ઉગ્રઃ હવઃ) મધ્યસ્થાનમાં રહેનારા પ્રાણની જેમ તું ઉગ્ર છે. [૪]

હે અંજન ! ય. ત્વા ધિમર્તિ) જે તને ધારણ કરે છે, (યનં ગ્રુપથઃ ન પ્રાપ્નોતિ) તેને દુષ્ટ ભાષણ પ્રાપ્ત થતું નથી. (ન કૃત્યા) હિંસક કર્મ પછી નહિ (ન નાભિશોચનં) અથવા તે શોક તેની પાસે આવતો નથી. (વિષ્કન્ધં યનં ન અશ્રુતે) પીડા તેને ઘેરતી નથી. [૫]

હે અંજન ! તું (અસન્મન્વાત્) ખરાબ અંજનુધી, (દુષ્વત્પ્ત્યાત્) ખરાબ સ્વપ્નથી, (દુષ્કૃતાત્) દુષ્ટ કર્મથી, (શમલાત્) અશુદ્ધતા કારણે, (ડત દુર્હાદિઃ) દુષ્ટ હૃદયતાથી (તસ્માત્ ઘોરાત્ વશ્તુવાઃ) એ ભયંકર નેત્રવિહારથી (નઃ પાહિ) અમારું રક્ષણ કર. [૬]

હે અંજન ! (હૃદં વિદ્વાન) આ વાત જાણનારો હું (સત્યં વૈશ્યામિ) સત્ય બોલું છું. (ન અનૃતં) અસત્ય બોલતો નથી. હે (પુરુષ) મનુષ્ય ! (તવ અશ્વં માં આત્મનં) તારા ઘોડા-ગાય અને આત્માને (અહં સનેયં) હું આરોગ્ય આપું છું [૭]

(તત્કમા વલાસઃ) તાવ, કદરોગ અને ઉદાવર્તરોગ અથવા સર્પ આ (ત્રયઃ માજ્ઞનસ્ય દાસાઃ) ત્રણ આજ્ઞનના દાસ છે. (પર્વતાનાં ધર્વિષ્ઠઃ) પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ (ત્રિકુકુત્રામં તે પિતા) ત્રિકુટ નામનો તારો પાલક છે. [૮]

(યત્ ત્રૈકકુદં આજ્ઞનં) જે ત્રિકુટથી બનેલું અંજન (દિમવતઃ પરિ જાતં) બરફ યુક્ત પર્વત પર ઉત્પન્ન થયેલું છે, તે (સર્વાન્ યાતૃન્ જમ્મયત્) બધા પીડકોને દૂર કરી (સર્વાઃ યાતુધાન્યઃ જ) બધા દુષ્ટોને દૂર કરે છે. [૯]

બાહ્યર્થ— આ અંજન જેના અવયવો અને સાધાઓમાં પહેલે છે ત્યાંથી રોગ હટાવી દે છે. (૪)

જે લોક આ અંજન આંગે છે, તેમને દુષ્ટ ભાષણ, શાપ, હિંસાનું કર્મ, બીજા રોગના કારણો અને બીજી પીડાઓ કદ આપતી નથી. (૫)

આ અંજનથી ખરાબ વિચાર, ખરાબ સ્વપ્ન, દુષ્ટ સ્વપ્ન, દુષ્ટકર્મ, અશુદ્ધતા હૃદયના દુષ્ટભાવ અને આંખના ભયંકર રોગ દૂર થાય છે. (૬)

હું આ અંજનના શુભ ભણું છું મારે સ્વસ્ત્ય જ કહું છું કે આનાથી મનુષ્ય, ઘોડા, ગાયો વગેરેને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. (૭)

બરફ, હવ, કૃત્વિકાર, ઉદાવર્તનામક પેટનું દરદ, અથવા સર્પનું બેર વગેરે આ અંજનના પ્રયોગથી દૂર થઈ જાય છે. ઉપા પર્વત ઉપરના પર્વતોથી તે બને છે. (૮)

આ અંજનથી બધા પ્રકારની પીડાઓ દૂર થાય છે. (૯)

યદિ વાસિં ત્રૈકુલં યદિં યામુનમુચ્યસે । ઉમે તે મદ્રે નામ્ની તામ્યાં નઃ પાહ્યાજન ॥ ૧૦ ॥

અર્થ— (યદિ વા ત્રૈકુલં વાસિ) એ તું ત્રણ કુલોથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય (યદિ યામુનં ઉચ્યસે) એ તને યામુન કહેતા હોય (તે ઉમે નામ્નો મદ્રે) તે બને તારા નામ કલ્યાણ સૂચક છે. હે અંજન ! (તામ્યાં નઃ પાહિ) તેનાથી અમારું રક્ષણ કર. [૧૦]

ભાવાર્થ— ત્રેકુલ અને યામુન આ તેના નામ છે. તેથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનાથી અમારું રક્ષણ થાય. (૧૦)

અંજન

અંજન

વૈવશાત્રમાં અંજનતા મુખ્ય બે નામો છે, “ યામુનં અથવા, યામુનેયં અને સૌધીરાંજનં, ” તેના પ્રયાય શબ્દો છે— પાર્વતેયં, અંજનં, યામુનં રૂષ્ણં નાદેયં, મેચકં, છોતોજં, હુઃષ્વમદં, નીલં, સુધીરજં, નીલાંજનં, વ્રાહ્મણ્યં, વારિસંમયં, કપોતકં, ” (રા. નિ. વ. ૧૩)

આ નામોમાં “ પાર્વતેયં, યામુનં ” આ બે શબ્દો છે. આ જ બે શબ્દો આ સૂક્તના પ્રથમ અને દસમાં મંત્રમાં ક્રમશઃ આવે છે. બીજા મંત્રોમાં પણ છે, જુઓ—

પર્વતસ્ય વાસિ । (મં. ૧)

પર્વતાનાં ત્રિકુલં તે પિતા । (મં. ૮)

ત્રૈકુલં આંજનં હિમવતસ્પરિજાતં । (મં. ૬)

ત્રૈકુલં (આંજનં) યામુનં ઉચ્યતે । (મં. ૧૦)

“ પર્વતથી આ અંજન બન્યું છે, અંજનનો પિતા પર્વત છે, હિમવત પર્વત ઉપર આ અંજન થયું. તેને યામુન કહે છે. ” એટલે વેદના શબ્દોનો અર્થ વૈષ્ણક ગ્રંથોના વર્ણનથી આ પ્રકારે સ્પષ્ટ થાય છે. અંજનના ગુણ વૈષ્ણકગ્રંથમાં આ પ્રકારે કલા છે—

શીતલં તીક્ષ્ણં શ્વાહુ લેખનં કટુ ચક્ષુષ્યં તિર્કં પ્રાહ્લકં મધુરં સ્નિગ્ધં દિક્ષાક્ષયપિત્તવિષકફમં નેત્રદોષહરં વાતમં શ્વાસહરં રક્તપિત્તમં ચ ।

(વૈ- નિષં ૦)

શીતલં કટુ તિર્કં કપાયં ચક્ષુષ્યં રક્તાયનં કફવાતવિષમં ચ ॥ (રા. નિ. વ. ૧૩)

આ વૈષ્ણક ગ્રંથમાં કહેલા અંજનના ગુણો છે. તેમાંથી કેટલાક ગુણ આ સૂક્તમાં પણ કલા છે, જુઓ—

૧ શઙ્ખં (મં. ૧) આખો માટે દિતકારક ‘ ઘોરાત્ ચક્ષુષ્ય પાહિ ’ (મં. ૬) આખના બપંકર રોગથી બચાવે છે. આજ બાવ વૈષ્ણક ગ્રંથમાં ‘ ચક્ષુષ્યં, નેત્રદોષહરં ’ આ શબ્દોથી વર્ણવેલો છે.

૨ (મં. ૮ માં) તક્ષ્મા (ક્ષયજનક) થલાસ્ત (કદ, આસ) અને અહિઃ (સર્પ વિષ) નું શમન અંજનથી થાય છે એવું વર્ણન છે. એ જ વાત ઉપરના વૈષ્ણક ગ્રંથના વર્ણનમાં “ દિક્ષા (આસ), ક્ષપ (ક્ષયરોગ), વિષ (વિષ બાધા) નો નાશ કરનારો ” આ શબ્દોથી કહેલી છે.

આ સૂક્તમાં હૃદય વગેરે અંદરના અવયવો ઉપર પણ આ અંજનનો પ્રભાવ પડે છે એમ કહ્યું છે. વિચાર વગેરેની શુદ્ધતા થાય છે, અને મનુષ્યો તેમજ પશુઓના શરીરના અનેક રોગ દૂર થાય છે એમ કહ્યું છે. તે પણ વૈષ્ણક ગ્રંથમાં ‘ કફપિત્તવાતમં ’ એટલે વાત, પિત્ત અને કફ આ ત્રણે દોષોનું શમન કરનારું વગેરે વર્ણન સ્પષ્ટ છે. કફપિત્ત વાતના પ્રકોપથી બધે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમના પ્રકોપનું શમન આ અંજનથી થાય છે માટે સર્વ રોગ દૂર કરનારું આ અંજન છે. આ દૃષ્ટિએ આ સૂક્તના ૨ થી ૮ સુધીના મંત્રમાં કહેલી બાજતનો વિચાર કરી યોધ પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. આ સૂક્ત સુબોધ છે અને વિષય ઉપયોગી છે. માટે વૈદ્યોએ આ અંજન નિર્માણ કરવાની વિધિ નક્કી કરી તે પ્રસિદ્ધ કરવી જોઈએ.

પાશમાંથી મુક્તિ

કાંડ ૬, સૂક્ત ૧૧૨

(શ્રાવિઃ- અથર્વા । દેવતા- અગ્નિઃ ।)

મા જ્યેષ્ઠં વંધાદિયમગ્રં एषां मूलवर्हणात्परि पाशेनम् ।

સ ગ્રાહ્યાઃ પાશાન્વિ ચૃત્ત પ્રજ્ઞાનન્તુમ્મૃં દેવા અનું જાનન્તુ વિશેં

॥ ૧ ॥

उन्मुञ्च पाशास्त्वमग्रे एषां त्रयस्त्रिभिरुत्सिता येभिरासन् ।

સ ગ્રાહ્યાઃ પાશાન્વિ ચૃત્ત પ્રજ્ઞાનન્પિતાપુત્રૌ માતરં મુજ્ઞ સર્વાન્

॥ ૨ ॥

येभिः पाशैः परिवित्तो विवृद्धोऽङ्गे अङ्गु आपित उत्सितश्च ।

વિ તે મુચ્યન્તાં વિમુચ્ચો હિ સન્તિ ઋણમ્નિ પૂષન્દુરિતાનિ મૃદ્ધવ

॥ ૩ ॥

અર્થ— હે અગ્ને ! (જયં જ્યેષ્ઠં મા ઘર્ષીન્) આ મોટાભાઈનો વધ કરતો નહિ. (एषां मूलवर्हणात् પરિપાદિ) તેમના મૂલ વિચ્છેદથી તેમનું રક્ષણ કર. (सः प्रज्ञानन्) તે તું જાણે છે (ग्राह्याः पाशान् विधृत) જકડનારા રોગોના પાશ છુટા કરી નાખ, (विश्वेदेवाः तुभ्यं अनुजानन्तु) બધા દેવો તને અનુમતિ આપે. [૧]

(त्वं पाशान् उन्मुञ्च) તું પાશોને ખોલી દે (येभिः त्रिभिः एषां त्रयः उत्सिताः आसन्) જે ત્રણેથી એમના ત્રણ બંધનમાં પડ્યા છે (सः प्रज्ञानन्) તે તું જાણીને (ग्राह्याः पाशान् विधृत) જકડનારા રોગોના પાશ છુટા કરી નાખ. (पितापुत्रौ मातरं सर्वान् मुञ्च) પિતા પુત્ર અને માતા આ બંધાને છોડી દે [૨]

(येभिः पाशैः परिवित्तः विवृद्धः) જે પાશોથી મોટાભાઈના પહેલા વિવાદ કરનારા બંધાઈ ગયા છે, (अंगे अंगे आपितः उत्सिताः च) દરેક અંગમાં જકડાઈ બંધાઈ ગયા છે, (ते विमुच्यन्तां) તે તારા પાશ છુટા થાય. (हि विमुच्यः सन्ति) કારણ કે તે ખુલા થયા જ છે. હે (पूषन्) પૌષક દેવ ! (अङ्गमि दुरितानि मृद्व) ગર્ભના ધાત કરનારા અંદર દરી તે પાપો દૂર કર. [૩]

ભાષાર્થ— નાનો ભાઈ મોટાભાઈના નાશ માટે તત્પર ન થાય, કોઈનું મૂલ ઉચ્છિન્ન ન થાય. રોગ મૂળમાંથી દૂર થાય અને બધી દેવતાઓની અનુકૂળતા થાય. (૧)

બીજા બંધન કરનારા પાશ તોડી નાખ. ત્રણ શુભેચ્છી ત્રણ લોક બંધાઈ ગયા છે, રોગ મૂળમાંથી દૂર થાય, અને માતા પિતા તેમજ પુત્ર કન્યાથી બચી જાય. (૨)

જે નબળાઈના કારણે મોટાભાઈના પહેલા નાનો ભાઈ શાદી કરે છે તે લોકોના પાશ દરમિયાન અવધવને નાપિ છે, તે પાશ ખુલા થાય અને ગર્ભપાત વગેરે પ્રકારના બધા રોગ દૂર થાય. (૩)

સૂક્ત ૧૧૦ મુજબ આ સૂક્ત છે તેથી તેની જોડે વાયકોએ આ સૂક્તનો વિચાર કરવો. શુદ્ધ મુખ વધારવા સારો ઉપાય આ સૂક્તમાં આપાએલો છે.

બે દેવાનો સહેવાસ

કાંડ ૭, સૂક્ત ૨૯

(શ્રુતિ:- મેષાતિથિ: । દેવતા- અગ્નિવિષ્ણુ ।)

અગ્નિવિષ્ણુ મહિ તદ્વાં મહિત્વં પાથો ધૃતસ્ય ગુહ્યસ્ય નામં ।

દમેદમે સસ રત્ના દર્શાનો પ્રતિ વાં જિહ્વા ધૃતમા ચરણ્યાત્

॥ ૧ ॥

અગ્નિવિષ્ણુ મહિ ધામં પ્રિયં વાં વીથો ધૃતસ્ય ગુહ્યાં જુપાગૌ ।

દમેદમે સુપૃથ્યા વાવૃધાનો પ્રતિ વાં જિહ્વા ધૃતમુચરણ્યાત્

॥ ૨ ॥

અર્થ— હે (અગ્નિવિષ્ણુ) અગ્નિ અને વિષ્ણુ ! (વાં તત્ત્વ મહિ મહિત્વં નામ) તમારા બંનેનું તે મોટું મહત્ત્વ પૂર્ણ થયું છે, કે તમે બંને (ગુહ્યસ્ય ધૃતસ્ય પાથઃ) ગુહ્ય ધૃતનું પાત કરો છો. તેમજ (દમે દમે સસ રત્ના દર્શાનો) પ્રત્યેક ધરમાં સાત રત્નોને ધારણ કરો છો અને (વાં જિહ્વા ધૃત પ્રતિ વા ચરણ્યાત્) તમારી બંનેની જીભ પ્રત્યેક ધરમાં તે રત્નોને પ્રાપ્ત કરે છે. [૧]

હે અગ્નિ અને વિષ્ણુ ! (વાં જામ મહિ પ્રિયં) આપનું સ્થાન મોટું પ્રિય છે. તેને (ધૃતસ્ય ગુહ્યાં જુપાગૌ વીથઃ) ધીના ગુહ્ય રસનું સેવન કરી પ્રાપ્ત કરો છો. (દમે દમે સુપૃથ્યા વાવૃધાનો) પ્રત્યેક ધરમાં સારી રત્નિથી શક્તિ પ્રાપ્ત કરી (વાં જિહ્વા ધૃતં પ્રતિ વત્ ચરણ્યાત્) તમારી બંનેની જીભ તે ધીને પ્રાપ્ત કરે છે. [૨]

ભાવાર્થ— અગ્નિ અને વિષ્ણુ આ બે દેવ એક સ્થાનમાં રહે છે, તે બંને દેવાનું મહાત્મ્ય થયું મોટું છે, તે બંને ગ્રામ રીતે ગુહ્યામાં બેસી ધી ભક્ષણ કરે છે પ્રત્યેક ધરમાં સાત રત્નોને મૂકે છે અને પોતાની જીભ વડે ધીના સ્વાદ લે છે (૧)

આ બંને દેવાનું એકજ મોટું સ્થાન છે. તે બંને ધીના ગુહ્ય રસનો સ્વાદ લે છે દરેક ધરમાં રત્નિથી વધે છે અને ગુહ્ય ધીના પાસે તેમની જીભ પહોંચી જાય છે (૨)

બે દેવાનો સહેવાસ

બે દેવાનો સહેવાસ

આ સૂક્તમાં એક સ્થાનમાં રહેનારા બે દેવો એમ કહ્યું છે. એક અગ્નિ અને બીજો વિષ્ણુ છે. 'વિષ્ણુ' શબ્દ વડે સર્વવ્યાપક પરમેશ્વરનું વર્ણન આ પહેલાં ૨૬ માં સૂક્તમાં થયું ગયું છે. 'વિષ્ણુ' શબ્દનો બીજો અર્થ 'સરજ' છે. સરજ પશુ ધણે મોટો છે અને આખી પ્રક્રિયાઓ કરતાં હતાં, આધારભૂત છે. તેની સરખામણીમાં અગ્નિ ધણે જ થોડો નાનો છે. સરજ સાથે અગ્નિની તુલના કરવામાં આવે તો દાવાનલ જેવે ઘીનગારીની સરખામણીની કલ્પનાથી થઈ શકે છે. અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે તેનો જન્મ થાય છે આ વાત અમે નેષ્ટ શરૂએ છે, જન્મ પછી થોડો સમય તે બળતો

રહે છે અને પછી એકલાઈ જાય છે. બરાબર આ જ વાતની સરખામણી જીવાત્માનો જન્મ, તેનું જીવિત સમયો સુધી જીવિત રહેતું અને પછી મરતું તેના નેડે કરી જુએ તો સમગ્રશે કે ને 'વિષ્ણુ' શબ્દ વડે વ્યાપક પરમાત્માનું પ્રદણ કરાય તો અહીં 'અગ્નિ' શબ્દથી નાના જીવાનું પ્રદણ કરી શકાય છે. ઉત્પન્ન થતું, જીવિત રહેતું, અને એકલાઈ જતું આ ત્રણે વાતો જેવી અગ્નિમાં છે તેવી જ જીવાત્મામાં છે અને તેની સાથે તે દમેશ રહેનારા વિશ્વવ્યાપક પરમાત્મામાં છે જ. આ વાત વેદોમાં બીજે પશુ કહી છે જ.

દ્વા સુપર્ણા સયુજા સસ્વાયા સમાનં વૃક્ષં પત્તિ પસ્યજાતે ।

“ જે સુંદર પાંખવાળા પંખી સાથે રહે છે, પરસ્પરમિત છે અને તે બંને એક જ વૃક્ષ ઉપર રહે છે. ”

અ. ૧.૧૬૪૨૦

આ જે જે પંખીઓ કહ્યા છે, તેમાંથી એક જીવાત્મા અને બીજો પરમાત્મા. આ જ પ્રકારે સાથે રહેનારા જે દેવો તેમાંથી એક અગ્નિ અને બીજો સ્વરજ અથવા એક જીવાત્મા અને બીજો પરમાત્મા છે. અહીં અગ્નિનું જીવાત્માના કયા ગુણો જોડે સાધર્મ્ય છે તે ઉપર કહ્યું છે. દેહની સાથે વારંવાર સંબંધિત હોવાના કારણે પ્રથમ કહેલા જન્મ, સ્થિતિ અને મૃત્યુ આ ત્રણ ધર્મ જીવાત્મા ઉપર આરોપિત થાય છે. કારણ કે જીવાત્મા તો જન્મનો નથી કે મરતો નથી. શરીરના આ ધર્મ છે તેના ઉપર ઠેકા યેસાડયા છે. ને બંને—**દમે સત્ સત્ના વધાનો** (મં. ૧) “ ધરે ધરે સાત રત્નો ધારણ કરે છે, ” આ સાત રત્નો અહીં પ્રત્યેક જીવાત્માના પ્રત્યેક ધરમાં હોય છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન તથા શક્તિ આ સાત રત્નો છે, એથી બધા પ્રાણીઓ ખાસ કરી મનુષ્ય સુશોભિત થાય છે. તેમાં રમણીયતા છે, આ મનુષ્યને શોભાદાયક છે તેથી તેમને રત્નો કહ્યા છે. જે ધરેણીમાં પદેરાય છે અથવા જડેલા હોય છે તે રત્ન નથી. આ આત્માના સાત રત્ન સારા હશે તો જ ધરેણી-આબૂષણો શરીરને શોભા આપે, નહિતો આબૂષણોથી કોઈ શોભા પ્રાપ્ત થતી નથી. વાચકે પ્રત્યેક શરીરમાં રાખેલા આ સાત રત્નોનો પરિચય કરી લે. યજુર્વેદમાં કહ્યું છે—

**સત્ત્વઃ ક્રવયઃ પ્રતિહિતાઃ શરીરે સત્ત્વ રક્ષન્તિ
સદમમમાદમ્ । સત્તાપઃ સ્વપતો લોકમીયુઃ ।**

યજુ. ૩૪.૫૫

“ પ્રત્યેક શરીરમાં સાત ઋષિ રાખ્યા છે આ સાત આ સમારથાનને ન ભૂલતાં તેનું રક્ષણ કરે છે. આ સાત નદીઓ ઉપનારા આ જીવાત્માના લોકમાં જાય છે. ” વગેરે વર્ણન પણ આજ ઇન્દ્રિયોનું વર્ણન છે. સાત રત્નો, સાત ઋષિ, સાત વૈદ્ય, સાત જલપ્રવાહ, વગેરે વર્ણન ત્યાં જીવાત્માની સાત શક્તિઓનું છે. આ સાત રત્નો જ્યાં સુધી જીવાત્મા રૂપી અગ્નિ આ શરીરરૂપી અગ્નિરૂપમાં જળિતો રહે છે ત્યાર

સુધી રહે છે. જ્યારે તે અગ્નિ ઓલવાઈ જાય છે ત્યારે તે રત્નો શોભા આપવાનું બંદ કરે છે. બંને અગ્નિ—

• **ગુહાસ્ય ઘૃતસ્ય વાયઃ । (મં. ૧)**

ઘૃતસ્ય ગુહા યુવાનો વીચઃ । (મં. ૨)

વાં જિહ્વા ઘૃતં પ્રતિ આ (વત્) વરણ્યાત્ ।

(મં. ૧-૨)

“ ગુપ્ત ધી પીએ છે, તેમની જામ આ ધી તરફ જાય છે. ” આ ગુપ્ત ધી તે શું? આ એક વિચાર કરવા જેવી વાત છે. ગુહામાં જે હોય છે તે ‘ગુહા’ કહેવાય છે. અહીં ‘ગુહા’ શબ્દ ‘શુદ્ધિ’ અથવા ‘અંતઃકરણ’ દર્શાવે છે તેમાં જે ઇન્દ્રિયરૂપી ગાયથી નિયોગેલા દુધથી બનાવેલું ધી હોય છે તે ગુપ્ત અથવા ગુહા ધી છે. આ ધી આ શુદ્ધિમાં અથવા હૃદયરૂપી ગુહામાં રાખેલું છે, અને તેનું આ ગુપ્ત રીતે સેવન કરે છે. આ વાત હવે વાચકાના ધ્યાનમાં આવી હશે, કે આ રૂપકનું શું તાત્પર્ય છે.

ઘાં મહિ પ્રિયં ધામ । (મં. ૨)

“ તેમનું સ્થાન ઘણું મોટું પ્રિય છે. ” કારણ કે ત્યાં પ્રેમ ભરેલું છે. બધાને તે પ્રિય છે. બધા તેની જ પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નો કરે છે. એવું તેમનું સ્થાન છે. તેમજ—

દમે દમે સુદૃઢ્યા વાઙ્ઘાનો । (મં. ૨)

“ ધર ધરમાં ઉત્તમ સ્તુતિથી શ્રદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી લે છે. ” એટલે દરેક શરીરમાં જ્યાં જ્યાં ઉત્તમ ઇશ્વર સ્તુતિ થાય છે જ્યાં એમના શુભ ગુણોનું ગાયન થાય છે ત્યાં એક તો પરમેશ્વરભાવની શ્રદ્ધિ થાય છે અને ગુણોની ધારણાથી જીવાત્માની શક્તિ વધે છે. આ જ જીવાત્માની શ્રદ્ધિનો ઉપાય.

અહીં શરીરને ‘દમ’ શબ્દ યોજેલો છે, જે શરીરમાં ઇન્દ્રિયોનું સમન થાય છે અને મનોવૃત્તિઓનું દમન થાય છે તેનું નામ છે ‘દમ’. ‘શરીર’ બે પ્રકારનું છે. એકમાં ભોગવૃત્તિ વધે છે, અને બીજામાં દમવૃત્તિ વધે છે. જેમાં દમવૃત્તિ વધે છે તેનું નામ છે ‘દમ’ અને દમથી ‘સમ રત્ન’ પશુ ઉત્તમ તેજસ્વી સ્થિતિમાં રહે છે અને ત્યાં જ આત્માની શક્તિ વિકસિત થાય છે.

બ્રહ્મચર્ય

કાંક ૧૧, સુકત ૫

(શ્લોક:- બ્રહ્મા : દેવતા- વ્રજાચારી)

બ્રહ્મચારીણ્યંશ્વરતિ રોદસી ડમે તસ્મિન્દેવાઃ સંમનસો ભવન્તિ ।

સ દાધાર પ્રથિવીં દિવં ચ સ આચાર્યૈઃ તપસા પિપતિં

॥ ૧ ॥

બ્રહ્મચારિણં પિતરૌ દેવજનાઃ પૃથગ્દેવા અનુસંચન્તિ સર્વૈ ।

શન્ધર્વા ઈનમન્વાયન્ત્રયંશ્ચિંશત્ત્રિશ્ચતાઃ પંદસહસ્રાઃ સર્વાન્તસ દેવાંસ્તપસા પિપતિં

॥ ૨ ॥

આચાર્યૈઃ ઉપનયમાનો બ્રહ્મચારિણં કુણુતે ગર્ભમન્તઃ ।

તં રાત્રીસ્તિસ ઉદરેં વિભતિં તં જાતં દ્રપ્દમ્ભિસંચન્તિ દેવાઃ

॥ ૩ ॥

હ્યં સમિત્પૃથિવિ ઘૌઢિતીયોતાન્તરિંશં સમિધાં પૃણાતિ ।

બ્રહ્મચારી સમિધા મેઘલયા શ્રમેણ લોકાન્તપસા પિપતિં

॥ ૪ ॥

અર્થ:- બ્રહ્મચારી (જમે રોદસિ) પૃથ્વી અને ઘુલોક આ બંનેને (દશાન્) ફરી ફરી અનુકૂલ બનાવી (સ્વતિ) જાય છે. માટે (તસ્મિન્) તે બ્રહ્મચારીના અંદર બધા દેવા (સંમનસઃ) અનુકૂલ મનની સાથે (ભવન્તિ) રહે છે. (સઃ) તે બ્રહ્મચારી પૃથ્વી અને (દિવં) ઘુલોકને ધારણ કરે છે અને તે પોતાના તપથી પોતાના આચાર્યને (પિપતિં) પરિપૂર્ણ બનાવે છે. [૧]

દેવા, પિતર, ગંધર્વ અને દેવજન આ (સર્વૈ) બધા બ્રહ્મચારીને અનુસરે છે (ત્રયાઃ ત્રિશત્) ત્રણ, ત્રીસ (ત્રિશતાઃ) ત્રણ સો અને (પંદસહસ્રાઃ) ૫ હજાર દેવા છે. (સર્વાન્ દેવાન્) આ બધા દેવાનું (સઃ) તે બ્રહ્મચારી પોતાના તપ વડે (પિપતિં) પાલન કરે છે. [૨]

(ઉપનયમાનઃ આચાર્યઃ) બ્રહ્મચારીને પોતાની પાસે કરનારો આચાર્ય તેને (અન્તઃ ગર્ભ) પોતાની અંદર રાખે છે. તે બ્રહ્મચારીને પોતાના ઉદરમાં (તિસ્રઃ રાત્રીઃ) ત્રણ રાત સુધી રાખે છે, જ્યારે તે બ્રહ્મચારી (જાતં) દ્વિતીય જન્મ સપ્ત બદાર આવે છે ત્યારે તેને જોવા માટે બધા (દેવાઃ) વિદ્વાન (અભિ સંચન્તિ) બધા પ્રકારે ભેગા થાય છે. [૩]

(હ્યં પૃથિવી) આ પૃથ્વી પહેલી (સમિત્) સમિધા છે, અને (દ્વિતીયા) બીજી સમિધા (ઘૌઢિ) ઘુલોક છે. આ (સમિધા) સમિધાઓથી આ બ્રહ્મચારી અંતરિક્ષા (પૃણાતિ) પૂર્ણતા કરે છે, સમિધા, મેખલા, અમ કરવાને અભ્યાસ અને તપ દ્વારા દ્વારા આ બ્રહ્મચારી બધા (લોકાન્ પિપતિં) લોકોને પૂર્ણ કરે છે. [૪]

ભાષાર્થ:- (૧) પૃથ્વીથી માંડી ઘુલોક સુધી જે જે વિવિધ પદાર્થો છે તેમને બ્રહ્મચારી પોતાના માટે અનુકૂલ બનાવે છે. (૨) તેથી તે બ્રહ્મચારીના બધા દેવા અનુકૂલ બની નિવાસ કરે છે. (૩) આ પ્રકારે આ પૃથ્વી અને ઘુલોકને પોતાના તપથી ધારણ કરે છે અને (૪) તે તપ વડે તે પોતાના આચાર્યને શુ પરિપૂર્ણ બનાવે છે. (૧)

દેવ, પિતર આદિ બધા બ્રહ્મચારીના સદાયક હોય છે, અને બ્રહ્મચારી પોતાના તપથી તેમના સદાયક બને છે (૨)

(૧) જે આચાર્ય બ્રહ્મચારીને પોતાની પાસે રાખે છે તે તે પોતાની અંદર જ પ્રવિષ્ટ કરે છે (૨) જ્યારે તે શિષ્ય તે શુભ પેશમાં ત્રણ રાત્રી રહે છે અને ત્રણથી તેના જન્મ થાય છે (૩) જ્યારે તે દ્વિજ બની જાય છે ત્યારે તેના સન્માન બધા વિદ્વાનો કરે છે. (૩)

પૃથ્વી અને ઘુલોક આજ સમિધાઓથી બ્રહ્મચારી અંતરિક્ષને પૂર્ણ કરે છે તેમજ બ્રહ્મચારી અમ અને તપ વગેરે ફરી બધી જનતાને આધાર આવે છે. (૪)

પૂર્વો જાતો વ્રજાણો વ્રજાચારી ધર્મ વસાનસ્તપસોદતિષ્ઠત્ ।

તસ્માજ્ઞાતં વ્રાજાણં વ્રજં જ્યેષ્ઠં દેવાશ્ચ સર્વે અમૃતૈન સાકમ્ ॥ ૫ ॥

વ્રજાચાર્યૈતિ સમિધા સમિદ્ઃ કાર્ણ્ય વસાનો દીક્ષિતો દીર્ઘર્ષ્મશ્ચુઃ ।

સ સઘ એતિ પૂર્વસ્માદુત્તરં સમુદ્રં લોકાન્તસંગૃમ્ય મુહુરાચરિકૃત્ ॥ ૬ ॥

વ્રજાચારી જનયન્નદ્વાપો લોક પ્રજાપતિ પરમેષ્ઠિનૈ વિરાજન્મ્ ।

ગર્મો મૃત્વામૃતસ્ય યોનાવિન્દ્રો હ મૃત્વાસુરાંસ્તતર્હ ॥ ૭ ॥

આચાર્યસ્તતઃ નમસી ઉમે દુમે ઉર્ધ્વા ગમ્મીરે પૃથિર્ધા દિવં ચ ।

તે રક્ષતિ તપસા વ્રજાચારી તસ્મિન્દેવાઃ સંમનસો ભવન્તિ ॥ ૮ ॥

અર્થ— (વ્રજાણ પૂર્વ) જ્ઞાનના પહેલાં (વ્રજાચારી જાત) બ્રહ્મચારી હોય છે (ધર્મ વસાન) ઉપ્યુતા ધારણ કરતો તપથી (ઉત્+અતિષ્ઠત્) ઉપર ઊઠે છે એ બ્રહ્મચારીથી (વ્રાજાણં જ્યેષ્ઠં વ્રજ) બ્રહ્મ વિષે શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન (જાત) પ્રસિદ્ધ થાય છે તેમજ બધા દેવો અમૃતની સાથે હોય છે [૫]

(૧) (સમિધા સમિદ્) તેમથી પ્રકાશિત (કાર્ણ્ય વસાનઃ) કૃષ્ય એટલે કાળા રંગનું ચામડું ધારણ કરી (દીક્ષિતઃ) મતને અનુકૂલ આચરણ કરનારો અને (દીર્ઘર્ષ્મશ્ચુઃ) લાંબી દાદી મૂંછા ધારણ કરનારો બ્રહ્મચારી (પતિ) પ્રગતિ કરે છે (૦) (સઃ) તે (લોકાન્ત સંગૃમ્ય) લોકોને ભેગા કરી એટલે લોકસંગ્રહ કરી અને (મુહુ) ફરી ફરી તેમને (આચરિકૃત્) ઉત્સાહ આપે છે અને (૩) (પૂર્વસ્માત્ ઉત્તર સમુદ્રં) પૂર્વથી ઉત્તર દરીયા સુધી (સઘઃ પતિ) જઈ પહોંચે છે [૬]

(૭) (અમૃતસ્ય યોનો) જ્ઞાનામૃતના કેન્દ્રસ્થાનમાં (ગર્મ મૃત્વા) નર્મરૂપ રહી બ્રહ્મચારી થયો, તે જ (વ્રજા) જ્ઞાન, (અપઃ) કર્મ, (લોક) જનના, (પ્રજા પતિ) પ્રજાપાલક રાજા અને (વિરાજ પરમેષ્ઠિન) વિશેષ તેજસ્વી પરમેશ્વી પરમાત્માને (જનયન્) પ્રગટ કરતો, હવે (દ્વદ મૃત્વા) ધન્ન બની (હ) ખાતરીથી (અસુરાન્ તતર્હ) અસુરોનો નાશ કરે છે [૭]

(૮) આ (ઉર્ધ્વા ગમ્મીરે) મોટા ગભીર (ઉમે નમસી) અને લોક (પૃથિર્ધા દિવં ચ) પૃથ્વી અને દુનોક આચાર્યો (તતઃ) બંન્નાથી બ્રહ્મચારી પોતાના તપથી (તે રક્ષતિ) તે બંનેનું રક્ષણ કરે છે માટે (તસ્મિન્) તે બ્રહ્મચારીની આ દર બધા (દેવા સંમનસો ભવન્તિ) દેવો અનુકૂલ બનની સાથે રહે છે [૮]

ભાવાર્થ— જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પહેલાં બ્રહ્મચારી જનનુ જરૂરી છે બ્રહ્મચર્યમાં શ્રમ અને તપ કરવાથી ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત થાય છે આ પ્રકારના બ્રહ્મચારીથી જ પરમાત્માનુ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન પ્રસિદ્ધ થાય છે તેમજ દેવો અમૃતના સાથે સંયુક્ત થાય છે (૫)

(૧) સમિધા કૃષ્ણાદ્યન વગેરેથી મુશોભિત દોષ છે એમી એમી દાદી મૂંછા ધારણ કરનારા તેજસ્વી બ્રહ્મચારી નિષ્કામનુકૂલ આચરણ કરવાના કારણે પોતાની પ્રગતિ કરે છે (૨) અન્યથા સમાપ્ત પછી ધર્મભર્યુતિ કરતો પોતાના ઉપદેશથી જનતામાં ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરે છે અને વારંવાર નેમા ચેતના વધારે છે (૩) આ પ્રકારે ધર્મોપદેશ કરતો તે પૂર્વ સમુદયથી ઉત્તર સમુદય સુધી પહોંચે છે (૬)

જે એક વખત આચાર્યની પાસે વિદ્યાભિતાના ગર્ભમાં રહે છે, તે જ બ્રહ્મચારી વિદ્યાધ્યયન પછી જ્ઞાન, સત્કર્મ, પ્રભ અને જ્ઞાનનો ધર્મ અને પરમાત્માનુ સ્વરૂપ આ બધાનો પ્રચાર કરતો રહે છે હવે તે જ સત્તુનિવારક પીર બની સત્તુઓને નાશ કરે છે (૭)

આચાર્ય જ પૃથ્વીથી માંડી ધુણે સુધી બધા પદાર્થોનું જ્ઞાન બ્રહ્મચારીને આપે છે જાણે તે પોતાના શિષ્યોને માટે જ આ યોગ્ય બનતો છે બ્રહ્મચારી પોતાના તપથી તેમનું સરક્ષણ કરે છે તેથી તે બ્રહ્મચારીમાં બધી દેવાઓ રહે છે (૮)

હમાં ભૂમિ પૃથિવીં વ્રહ્મચારી મિશ્વામા જમાર પ્રયમો દિવં ચ ।

તે કૃત્વા સમિધાવૃષાસ્તે તયોરાપૈતા ભુવંનાનિ વિશ્વાં

॥ ૧ ॥

અર્વાગન્યઃ પુરો અન્યો દિવસ્પૃષ્ઠાદુર્હા નિષી નિહિતૌ વ્રાહ્મણસ્ય ।

તૌ રક્ષતિ તપસા વ્રહ્મચારી તત્કેવલં કૃણુતે વ્રહ્મં વિદ્વાન્

॥ ૧૦ ॥

અર્વાગન્ય હૃતો અન્યઃ પૃથિવ્યા અગ્ની સમેતો નમસી અન્તરમે ।

તયોઃ શ્રયન્તે રશ્મયોઽર્ધિં દૃઢાસ્તાના તિષ્ઠતિ તપસા વ્રહ્મચારી

॥ ૧૧ ॥

અમિક્રન્દન્સ્તનયન્નરુણઃ શિતિજ્ઞો બૃહચ્છેપોઽનુ સૂમૌ જમાર ।

વ્રહ્મચારી સિંચતિ સાનૌ રેતઃ પૃથિવ્યાં તેનં જીવન્તિ પ્રદિશ્યત્સતઃ

॥ ૧૨ ॥

અગ્નૌ સૂર્યે ચન્દ્રમસિ માતુરિશ્ચન્ન્રહ્મચાર્યૌં પ્સુ સમિધમા દધાતિ ।

તાસામર્ચાપિ પૃથગગ્રે ચરન્તિ તાસામાજ્યં પુરુષો વર્ષમાર્ષઃ

॥ ૧૩ ॥

અર્થ— (પ્રથમઃ વ્રહ્મચારી) પહેલા અક્ષયારીએ (પૃથિવીં ભૂમિ) આ વિસ્તૃત ભૂમિના તેમજ (દિવં) દુલોહની (મિશ્વાં વ્રાહ્મણ) શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી છે. હવે આ અક્ષયારી (તે સમિધૌ કૃત્વા) તેમની બે સમિધાઓ કરી (ઉપાસના કરે છે. કારણ કે (તયોઃ) તે બંનેની વચ્ચે બધા ભુવનો (અર્પિતાઃ) સ્થપાયેલા છે. [૬] (અન્યઃ અર્વાર્ક) એક પાસે છે અને (અન્યઃ દિવઃ પૃષ્ઠાત્ પરઃ) બીજો દુલોહના પૃથ્થાગથી ભુવો છે. તે બંને (નિષી) ખળના (વ્રાહ્મણસ્ય ગુહા) ઘાનની શુદ્ધિમાં (નિહિતૌ) મૂક્યા છે. (તૌ) તે બંને ખળનાનું રક્ષણ અક્ષયારી પોતાના તપ વડે કરે છે. તેમજ તે જ નિદ્વાન્ અક્ષયારો (તત્ કેવલં વ્રહ્મ) તે કેવળ અક્ષયાન (કૃણુતે) વિસ્તૃત કરે છે, ઘાન પ્રસરે છે. [૧૦]

(અર્વાર્ક અન્યઃ) બહો એક છે અને (હૃતઃ પૃથિવ્યાઃ અન્યઃ) આ પૃથ્વીથી દૂર ખીન્ને છે. તે (સમેતો) બંને અગ્નિઓ (રશ્મે સંતરા નમસી) આ પૃથ્વી અને દુલોહની વચ્ચે (સમેતઃ) મળે છે. (તયોઃ દૃઢા રશ્મયઃ) તેમના ખળવાનું કિરણો (અર્ધિ અવન્તે) પ્રસરે છે. અક્ષયારી તપથી (તાન્ ભાતિષ્ઠતિ) તે કિરણોના અધિષ્ઠાતા થાય છે. [૧૧]

(અમિક્રન્દન્ સ્તનયન્) મળના કરનારો (અરુણઃ શિતિજ્ઞઃ) ભૂમ અને લાલ રંગથી મુક્ત (સૂર્ય ચોપ) મોટા પ્રભાવશાળી (વ્રહ્મચારી) અક્ષ એટલે ઉદકની સાથે લધ જનારો મેધ (સૂમૌ અનુજમાર) ભૂમિનું યોગ્ય પોષણ કરે છે. તેમજ (સાનૌ પૃથિવ્યાં) પહાડ અને ભૂમિ ઉપર (રેતઃ સિંચતિ) જળની રહિ કરે છે. (તેન) તેવડે (સ્વતઃ પ્રદિશા જીવન્તિ) ચારે દિશાઓ છતીત રહે છે. [૧૨]

અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્રમા, વાયુ, (અપ્સુ) જળ એમાં અક્ષયારી સમિધા નાખે છે. તેમનું તેજ ભુદ્ધું ભુદ્ધું (વાજ્રે) મેથોમાં સંચાર કરે છે. (તાસાં) તેમનામાંથી (ઘર્ષ) વરસાદ (વાપઃ) પાણી બને (આજ્યં) ધી અને પુરુષની ઉત્પત્તિ થાય છે. [૧૩]

ભાવાર્થ— અક્ષયારીએ પહેલાં શિક્ષામાં દુલોહ અને પૃથ્વીમાં પ્રાપ્ત કર્યો. આ બે લોકોમાં જ બધા ખીન્ન ભુવનો સ્થાપિત થયા. બંને લોકોની પ્રાપ્તિ થવાથી તે જ અક્ષયારી હવે તે બંને લોકોની બે સમિધા બનાવી જ્ઞાનવજ્ર વડે ઉપાસના કરે છે. (૬) સૂર્ય શરીર અને મન આ બે કોસ મનુષ્યમાં છે. (૧૦) બે અગ્નિ છે જે આ દ્વૈલોકમાં કાર્ય કરી રહ્યા છે. તેમજ અધિષ્ઠાતા અક્ષયારી છે મેધ અક્ષયારી છે તે પોતાના તપ વડે ભૂમિને સાંત કરે છે અક્ષયારીએ તેની પાસેથી આ જોધ લેવા. (૧૨) અક્ષયારીએ અગ્નિહોત્રના સમયે અગ્નિમાં આહુતિ નાખવી જગતને તૃપ્ત કરવા જેવું છે (૧૩)

આચાર્યોઃ મૃત્યુર્વરુણઃ સોમ ઓપંઘયઃ પયઃ । જીમૂતા આસન્તસ્વીનસ્તૈરિદં સ્વરામૃતમ્ ॥ ૧૪ ॥
 અમા ઘૃતં કૃણુતે કર્વલમાચાર્યોઃ મૃત્વા વરુણો યદ્યદૈચ્છત્પ્રજાર્પતૈઃ ।
 તદ્ બ્રહ્મચારી પ્રાર્યચ્છત્સ્વાન્મિત્રો અવ્યાત્મનઃ ॥ ૧૫ ॥
 આચાર્યોઃ બ્રહ્મચારી બ્રહ્મચારી પ્રજાર્પતિઃ । પ્રજાર્પતિવિં રાંજતિ વિરાહિન્દ્રોઽમવદ્દશી ॥ ૧૬ ॥
 બ્રહ્મચર્યેણ તપસા રાજા રાષ્ટ્રં વિ રંજતિ । આચાર્યોઃ બ્રહ્મચર્યેણ બ્રહ્મચારિણમિચ્છતે ॥ ૧૭ ॥
 બ્રહ્મચર્યેણ કન્યાકૃં યુવાનં વિન્દતે પતિમ્ । અનદ્વાન્બ્રહ્મચર્યેણાશૌ ઘાસં જિર્ગીરૈતિ ॥ ૧૮ ॥
 બ્રહ્મચર્યેણ તપસા દેવા મૃત્યુમપાંજત । હન્દ્રો હ બ્રહ્મચર્યેણ દુવેભ્યઃ સ્વરામૃત ॥ ૧૯ ॥

અર્થ— આચાર્ય જ યજ્ઞ, વરુણ, સોમ, ઔષધિ તેમજ પવન છે. તેમના જે (સરવાના) સાત્વિકભાવ છે તે (જીમૂતા) મેધરૂપ છે, કાશ્યુ કે (તૈઃ) તેમની વડે જ (હૃદં સ્વઃ આમૃતં) આ સત્ત્વ રહ્યું છે. [૧૪]

(અમા) એકત્વ, સદ્વાસ, (કર્વલં ઘૃતં) કેવળ શુદ્ધ તેજ કરે છે. આચાર્ય વરુણ બની (પ્રજા-પતૈઃ) પ્રજાપાદકના વિષમમાં (યત્ યત્ વેદચ્છત્) જે જે હ્વચે છે (તત્) તેનો મિત્ર બ્રહ્મચારી (સ્વાન્ આત્મનઃ) પોતાની આત્મશક્તિથી (અધિ પ્રાર્યચ્છત્) આપે છે. [૧૫]

આચાર્ય બ્રહ્મચારી હોવા જોઇએ. (પ્રજાર્પતિઃ) પ્રજાપાદક પણ બ્રહ્મચારી હોવા જોઇએ. આ પ્રકારનો પ્રજા-પતિ (વિરાજતિ) રોમે છે. જે (વશી) સંયમી (વિરાઙ્) રાજા હોય છે તે જ હન્દ્ર કહેવાય છે. [૧૬]

બ્રહ્મચર્ય તપના સાધનથી રાજા રાષ્ટ્રનું વિશેષ સંરક્ષણ કરે છે. આચાર્ય પણ બ્રહ્મચર્ય સાથે રહેનારા બ્રહ્મ-ચારીની હ્વચા કરે છે. [૧૭]

કન્યા બ્રહ્મચર્ય પાસન કર્યા પછી જીવાન પતિને (વિન્દતે) પ્રાપ્ત કરે છે. (અનદ્વાન્) બળદ અને (અશ્વઃ) ઘોડો પણ બ્રહ્મચર્ય પાસન કરવાના કારણે જ ઘાસ ખાય છે. [૧૮]

બ્રહ્મચર્ય તપથી બધા દેવાએ યજ્ઞને (અપ અજ્યત) હર કર્યો. હન્દ્ર બ્રહ્મચર્યથી જ બધા દેવાને (સ્વા) તેજ (આમૃત) આપે છે. [૧૯]

જ્ઞાવાર્થ— આચાર્ય દેવાત્મક છે તે બ્રહ્મચારીના સત્ત્વની ઉત્પત્તિ કરે છે. (૧૪)

શ્રુતિપ્રાપ્ત સદ્વાસથી જ દિવ્યતેજ અથવા તેજસ્વી જ્ઞાનનો પ્રવાહ પ્રચલિત થાય છે. આચાર્ય વરુણ બની જે હ્વચા કરે તેની પૂર્તિ શિષ્ય પોતાની શક્તિ અનુસાર કરે છે (૧૫)

બધા ધિક્કારે બ્રહ્મચારી હોવા જોઇએ. બધા શાસ્ત્રાધિકારી પ્રજાપાસના કાર્યમાં નિયુક્ત થયેલા પુરોહિત પણ બ્રહ્મચારી જ હોવા જોઇએ જે યોગ્ય રીતે પ્રજાનું પાલન કરે છે તેઓ જ મુરોશિત થશે તેમજ જે છતોદ્રિષ રાજપુત્ર દ્વારા તે જ હન્દ્ર કહેવાશે (૧૭)

રાત્રીએ શાન્ત્યભવરૂપ વડે બધા લોકો પાસેથી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરાવી રાષ્ટ્રનું વિશેષ રક્ષણ કરવું જોઇએ. અધ્યાપકો પણ એવા બ્રહ્મચારીની હ્વચા કરે છે કે જે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે. (૧૮)

બ્રહ્મચર્ય જાતન કર્યા પછી કન્યા પોતાના યેજ્ઞ પતિને પ્રાપ્ત કરે છે. બળદ અને ઘોડો પણ બ્રહ્મચારી રહે છે. માટે ઘાસ ખાઈ તેને પચાવી રહે છે. (૧૯)

બ્રહ્મચર્ય પાલન કરવાના કારણે જ બધા દેવા અમર બને છે. તેમજ બ્રહ્મચર્યના સાધ્યથી જ દેવતાજ હન્દ્ર ખીલ

ઓપંથયો ભૂતમવ્યમદ્વોરાત્રે વનસ્પતિઃ । સંવત્સરઃ સદ્વર્તુમિસ્તે જ્ઞાતા વ્રહ્મચારિણઃ ॥ ૨૦ ॥
 પાર્થિવા દિવ્યાઃ પશ્યન્ આરણ્યા ગ્રામ્યાશ્ચ યે । અપક્ષાઃ પશ્ચિર્નશ્ચ યે તે જ્ઞાતા વ્રહ્મચારિણઃ ॥ ૨૧ ॥
 પૃથક્સર્વે પ્રાજાપત્યાઃ પ્રાણાનાત્મસુ વિભ્રતિ । તાન્તસર્વાન્બ્રહ્મ રક્ષતિ વ્રહ્મચારિણ્યાભૃતમ્ ॥ ૨૨ ॥
 દેવાનામેતત્પરિપૂતમનંભ્યારૂઢં ચરતિ રોચમાનમ્ ।
 તસ્માજ્ઞાતં વ્રાહ્મણં વ્રહ્મ જ્યેષ્ઠં દેવાશ્ચ સર્વે અમૃતૈન સાકમ્ ॥ ૨૩ ॥
 વ્રહ્મચારી વ્રહ્મ આજ઼઼઼઼઼િમતિં તસ્મિન્દેવા અધિ વિશ્વે સમોતાઃ ।
 પ્રાણાપાનૌ જનયન્નાદ્ વ્યાનં વાચં મનો હૃદયં વ્રહ્મ મેધામ્ ॥ ૨૪ ॥
 ચક્ષુઃ શ્રોત્રં યશો અસ્માસુ પેદ્ધાન્ રેતો લોહિતમુદરમ્ ॥ ૨૫ ॥
 તાનિ કલ્પવ્રહ્મચારી સલિલસ્ય પૃષ્ઠે તપોઽતિષ્ઠત્તપ્યમાનઃ સમુદ્રે ।
 સ સ્નાતો ધૃષ્ટુઃ પિંગ્લઃ પૃથિવ્યાં બહુ રોચતે ॥ ૨૬ ॥

અર્થ— ઐષધિઓ, વનસ્પતિઓ (વ્રતુભિઃ સહ સંવત્સરઃ) વ્રતુઓ સાથે જનાઈ વરસ, અહોરાત્ર, ભૂત અને (મઘ્યં) ભવિષ્ય આ બધા અહમચારી (જ્ઞાતાઃ) યદ્ યથા છે. [૨૦]

(પાર્થિવાઃ) પૃથ્વી ઉપર ઉત્પન્ન થનારા (આરણ્યા ગ્રામ્યાશ્ચ) જંગલ અને ગામગ્રામી ઉત્પન્ન થનારા જે (અપક્ષા પદ્ધતઃ) પાંખ વગરના પશુઓ તેમજ (દિવ્યાઃ પશ્ચિનાઃ) આકાશમાં સંચાર કરનારા પંખીઓ, તે બધા અહમચારી (જ્ઞાતાઃ) થયા છે. [૨૧]

(સર્વે પ્રાજાપત્યાઃ) બધા પ્રજાપતિ પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થએલા પદાર્થો શુદ્ધ શુદ્ધ (આરમ્ભુ પ્રાણાન્) પોતાની અંદર પ્રાણને (યિષ્મતિ) ધારણ કરે છે. (વ્રહ્મચારિણ આભૃતં) અહમચારીમાં રહેલા (વ્રહ્મ) જ્ઞાન (તાન્ સર્વાન્ રક્ષતિ) તે બધાનું રક્ષણ કરે છે. [૨૨]

દેવેતુ (વૃત્તત્) આ (પરિ-વૃત્ત) ઉત્સાહ આપનાઈ (મન્ અમ્યારૂઢં) બધાથી શ્રેષ્ઠ (રોચમાનં) તેજ (ચરતિ) ચાલે છે, તેથી (વ્રાહ્મણં) બ્રહ્મ વિષે (જ્યેષ્ઠં વ્રહ્મ) શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન થયું અને (અમૃતૈન સાકં) અમર મનની સાથે (સર્વે દેવાઃ) બધા દેવો પ્રગટ થયા છે. [૨૩]

(આજન્ વ્રહ્મ) ચમકનાઈ જ્ઞાન અહમચારી ધારણ કરે છે. તેથી તેમાં બધા દેવો (અધિ સમોતાઃ) રહ્યા છે. તે પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, વાચા, મન, હૃદય, જ્ઞાન (આત્) અને મેધા (જનયન્) પ્રગટ કરે છે. માટે હે અહમચારી ! (અસ્માસુ) અમરના બધામાં ચક્ષુ, શ્રોત્ર, યશ, અન્ન, (રેતાઃ) વીધ, (લોહિતં) રક્ત અને (ઉદરં) પેટ (ઘેહિ) પુષ્ટ કર. [૨૪-૨૫]

અહમચારી (તાનિ) તેમના વિષે (કલ્પન્) યોજના કરે છે. (સલિલસ્ય પૃષ્ઠે) જળની પાસે તથા કરે છે. આ જ્ઞાન સમુદ્રમાં (તપ્યમાનઃ) તપ્ત થનારો આ અહમચારી (સ સ્નાતઃ) જ્યારે સ્નાતક થઈ જાય ત્યારે (વધુઃ પિંગલઃ) અત્યંત તેજસ્વી હોવાના કારણે તે આ પૃથ્વી ઉપર ધણે ચમકે છે. [૨૬]

હાવાર્થ— બધું વિશ્વ બ્રહ્મચર્યથી યુક્ત છે. (૨૦) બધા પશુપક્ષી જન્મથી જ બ્રહ્મચારી છે. (૨૧) બ્રહ્મચારીનું તેજ બધાનું રક્ષણ કરે છે. (૨૨) બ્રહ્મચર્યના તેજથી અમર થયા છે. (૨૩) બ્રહ્મચારીના તેજથી બધાની પુષ્ટિ થાય છે. (૨૪-૨૫) બ્રહ્મચારી પોતાના તેજથી બિરાજે છે. (૨૬)

પ્રશ્નચર્ચ

પ્રશ્નચર્ચ-સૂક્ત

આ સૂક્તનો પ્રથમ મંત્ર પ્રહાર્યારીનું કર્તવ્ય કર્મ રપદ કરે છે. પ્રહાર્યારી તો તેને કહેવાય કે જે (પ્રહાર્યારી) મોટા થવા માટે (ચારી) પુરુષાર્થ કરે છે. “પ્રહાર્યારી” શબ્દનો અર્થ વૃદ્ધિ, મદરવ, મોટાપણું, જ્ઞાન, અમૃત વગેરે છે. “ચારી” શબ્દનો ભાવ, આચરણ કરવું, નિયમપૂર્વક યોગ્ય વ્યવહાર કરવો તેવો છે. આ બંને પદોનો ભાવ નીચે સુજન વ્યક્ત કરી શકાય છે- ‘અભિગ્રહિ માટે પ્રયત્ન કરવો, બધા પ્રકારે શ્રેષ્ઠ જનવાનો પુરુષાર્થ કરવો, સત્ય અને શુદ્ધ જ્ઞાન વધારવાનો પ્રયત્ન કરવો, અમરત પ્રાપ્તિના માટે પરમ પુરુષાર્થ કરવો.’ આ સુખ્ય ભાવ પ્રહાર્યારી શબ્દમાં છે. ઉપર કહેલા પુરુષાર્થ કરવાની શક્તિ શરીરમાં વીર્યની રચના થવાથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, માટે પ્રહાર્યારીએ વીર્ય રક્ષણ કરવાની ધણી જ જરૂરી છે.

ઉપરના મંત્રો પૈકી પહેલા મંત્રનું કથન એમ છે કે “બ્રહ્મચારી ડમે રોદસી દ્વણ્ય ચરતિ” એટલે, “પોતાની અભિગ્રહિની ધ્વજ કરનારે પુરુષ પૃથ્વી અને દુષ્કોને અનુકૂળ બનાવી પોતાનો વ્યવહાર કરે છે.” પૃથ્વીથી માંડી દુષ્કો સુધી જે જે પદાર્થો છે તેમને પોતાને અનુકૂળ બનાવવાથી અમુકથનો રસો સહેલો બની જાય છે. આ વાત અત્યંત રપદ જ છે. જે આપણે સૃષ્ટિ માંહેના પદાર્થોને જોઈ વિરોધ કરીશું તો તેમની શક્તિ વધારે હોવાના કારણે અમારો જ નાશ થશે. પણ જે અમે પૃથ્વી, જળ, વાયુ, અગ્નિ વગેરે બધા પદાર્થોને પોતાને અનુકૂળ બનાવીશું. અને પોતાનો વ્યવહાર અનેક નિયમોની અનુસાર કરીશું અને આ પ્રકારે આપસની અનુકૂળતાની સાથે પરસ્પર વ્યવહાર થશે, તો અમારા બધાનો જ અગ્રયુદ્ધ થઈ શકે છે. આ ભાવ આ મંત્ર ભાગમાં કહેલો છે,

જ્યારે પ્રહાર્યારી સંપૂર્ણ નિરીક્ષણ કરે છે ત્યારે તેને ખજાર પડે છે કે, પૃથ્વી બધાને આધાર આપે છે, તે જોઈ તે નિઃશ્રિને આસરો આપવાનો સ્વભાવ પોતાનામાં વધારે છે. જળદેવતા બધાને શાંતિ આપવા માટે ઉચ્ચ સ્થાનથી નીચે સ્થાન સુધી પડે છે, તે જોઈ પ્રહાર્યારી નિશ્ચય કરે છે કે,

મારે પોતાની ઉચ્ચતાની ધર્મેડમાં ન રહેવું. માટે હું નીચમાં નીચ એવી અવસ્થામાં રહેનારા પાનિન લોકોના ઉદ્ધાર માટે, તેમજ તેમના આત્માને શાંત કરવા માટે, અવશ્ય પ્રયત્ન કરીશ. અગ્નિદેવતાની ઉચ્ચ જોગેથી જોઈ પ્રહાર્યારી ઉપદેશ લે છે કે, બીજાઓને પ્રકાશ આપવા માટે મારે આ પ્રકારે જણવું જોઈએ અને સરળ થવું જોઈએ. વાયુદેવતાની દક્ષયજ્ઞ જોઈ પ્રહાર્યારી નિશ્ચય કરે છે કે, હું પણ ચળવળ વડે જનતાની શુદ્ધતા સંપાદન કરીશ. સૂરજનું તેજ જોઈ પ્રહાર્યારી સંકલ્પ કરે છે કે, હું જ્ઞાન વડે આ પ્રકારે પ્રકાશિત થઈ જઈશ. ચંદ્રની શાંત અમૃતમય તેજનું નિરીક્ષણ કરી તે જોઈ પ્રાપ્ત કરે છે કે, હું પણ આ પ્રકારે અમૃતરૂપી શાંતિનો સ્ત્રોત બની જઈશ. આ પ્રકારે અન્ય દેવતાઓનું નિરીક્ષણ કરી તે પોતાની અંદર તે શુભધર્મેની ધારણ કરે છે અને વધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જાણે અગ્નિદેવ તેના માટે અદક્ષ બની જાય છે અને ઉપર કલા સુજન તેને ઉપદેશ આપે છે.

વેદમંત્રોમાં જે અગ્નિ, વાયુ વગેરે દેવતાઓનું શુભ વર્ણન કરાય છે તેનું તાત્પર્ય તે જ છે. પ્રહાર્યારી એક એક સૂક્ત બણે છે અને પ્રારંભે કહેલા ઉક્ત શુભ દેવતાઓમાં જોઈ પોતાની અંદર તે શુભો ધારણ કરવાના યત્ન કરે છે. આ દેવતાઓમાં પરમાત્માના વિવિધ શુભોનો આધિભાવ થવાના કારણે આ પરંપરાથી પરમાત્માના શુભો જ પોતાની અંદર વધારે છે.

આ પ્રકારે પ્રત્યેક દેવતાના પ્રશંસનીય સારા શુભો જોવાનો અભ્યાસ તે પ્રહાર્યારીને થાય છે. તેની દોષ જોવાની દૃષ્ટિ દૂર થઈ જાય છે અને સદૃશ્ય સ્વીકારવાનો ભાવ વધી જાય છે. દરેક મનુષ્યની ઉત્પત્તિનો વૈદિકમાર્ગ આજ છે. દાસમાં દોષ જોવાની ટેવ વધી ગઈ છે. માટે દરેક મનુષ્યનો અધઃપાત થતો જાય છે. તે કારણે મનુષ્યમારે આ વૈદિકધર્મ માર્ગથી જઈ બધી દુનિયામાં શાંતિ સ્થાપના સાથે પોતાના આત્માની શાંતિ વધારી જોઈએ. સતપથ આદ્યમાં કહ્યું છે કે—

યદેવા અકુર્ચસ્તત્કરવાણિ । (સત. આ. ૧૩૨૬)

એટલે ‘જે દેવો કળા આપ્યા છે તે તું કરીશ.’ તે જ વાન આ સ્થાને

આ પ્રકારે બ્રહ્મચારી દેવોનું અનુકરણ કરવા લાગે છે, દેવો વિશે આદરભાવ રાખે છે અને અન્ય પ્રકારે દેવોને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવી તપશ્ચર્યાથી દેવો પશુ સ વૃષ્ટ અને પ્રસન્ન થાય છે અને તેની સાથે અથવા ખરું જોતાં તેના શરીરમાં વાસ્તવ્ય કરવા લાગે છે. તેનું વહુન પછીના મંત્ર લાગેમાં આવે છે.

દેવતાઓની અનુકૂળતા

જે બ્રહ્મચારી ઉપર કયા મુજબ દેવતાઓનું નિરીક્ષણ કરી યજુષ્ઠકથા કરે છે, તેમાં અંશરૂપથી નિવાસ કરનારી દેવતાઓ તેની સાથે અનુકૂળ બની રહે છે. મંત્ર કહે છે કે—

તસ્મિન્ દેવાઃ સં-મનસો ભવન્તિ ।

એટલે : તે બ્રહ્મચારીમાં બધા દેવો અનુકૂળ બનની સાથે રહે છે. તેના શરીરમાં જે જે દેવતાઓના અંશ છે તે બધા તે બ્રહ્મચારીના મનને અનુકૂળ પોતાનું મન બનાવી તેના શરીરમાં નિવાસ કરે છે. પોતાના શરીરમાં દેવતાઓનો નિવાસ નીચે મુજબ હોય છે, જુઓ—

- ૧ અગ્નિર્વામૃત્વા મુજ્જં પ્રાવિશત્ ।
- ૨ વાયુઃ પ્રાણો ભૂત્વા નાસિકે પ્રાવિશત્ ।
- ૩ જાદિત્યશ્ચક્ષુર્ભૂત્વાડક્ષિણી પ્રાવિશત્ ।
- ૪ દિશઃ શ્રોત્રે ભૂત્વા કર્ણે પ્રાવિશત્ ।
- ૫ યોષધિઘનસ્પતયો લોમાનિ ભૂત્વા સ્થવં પ્રાવિશત્ ।
- ૬ ચંદ્રમા મનો ભૂત્વા હૃદયં પ્રાવિશત્ ।
- ૭ મૃત્યુરણનો ભૂત્વા નાભિ પ્રાવિશત્ ।
- ૮ લાપો રેતો ભૂત્વા શિશ્નં પ્રાવિશત્ ।

(ઐતરેય ઉપ. ૨/૪)

“ (૧) અગ્નિ વક્ત્રાત્વનું ઇન્દ્રિય બની મોઢામાં પ્રવેશ્યો છે. (૨) વાયુ પ્રાણ બની નાકમાં સંચાર કરવા લાગ્યો. (૩) સૂર્ય દૃષ્ટિનું રૂપ ધારણ કરી આંખની રચના વાસ્તવ્ય કરવા લાગ્યો. (૪) દિશાઓ સાંભળવાની શક્તિ બની ઝનના રચના રહેવા લાગી. (૫) ઔષધિ વનસ્પતિ વાળ બની ત્વચા (ચામડી) માં રહેવા લાગી. (૬) ચંદ્રમા મન બની હૃદયમાં પ્રવિષ્ટ થયો. (૭) મૃત્યુ આપાનનું રૂપ ધારણ કરી નાભિસ્થાનમાં રહેવા લાગ્યો. (૮) જલદેવતા વીર્ષ બની શિશ્નમાં રહેવા લાગી. ”

આ ઐતરેય વિષનિષદ્ધના કથન મુજબ અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, દિશા, ઔષધિ, ચંદ્ર, મૃત્યુ, આપ (પાણી) આ આઠ દેવતાઓનો નિવાસ ઉપર કહેલા આઠ સ્થાનમાં થયો છે. વાયુ આ ઉપરથી જાણી શકે છે, આ જ પ્રકારે બીજી દેવતાઓને બહાર દુનિયામાં છે અને જેમનું વહુન વેદમાં બધે જ છે, તેમના અંશ મનુષ્યના શરીરમાં જુદા જુદા સ્થાનોમાં રહે છે. આ પ્રકારે અમારું શરીર બધી દેવતાઓનું દિવ્યસાધ્માન્ય છે અને તેનો અધિષ્ઠાતા આત્મા છે. તેમજ તે જ આત્માની શક્તિ બધી દેવતાઓમાં પ્રવિષ્ટ થઈ કામ કરે છે. તેના અધિક વિચાર કરતાં પહેલાં અથવા વેદના નીચેના મંત્રો જોવા જેવા છે—

- ૧ દશ સાકમજાયન્ત દેવા દેવેભ્યઃ પુરા ।
- યો વૈ તામિચ્યાત્ પ્રત્યક્ષં સ ષા અઘ મહદ્દેવે ॥૧॥
- ૨ યે તે માસન્ દશ જાતા દેવા દેવેભ્યઃ પુરા ।
- પુત્રેભ્યો લોકં દત્ત્વા કસિસ્તે લોક માસતે ॥૨॥
- ૩ સંસિલો નામ તે દેવા યે સંમારાન્સમમરન્ ।
- સર્વં સંસિલ્ય મર્ત્યં દેવાઃ પુરુષમાવિશન્ ॥ ૧૩ ॥
- ૪ યદા ત્વષ્ટા વ્યવૃણત્ પિતા સ્વપ્તુર્યં ઉત્તરઃ ।
- ગૃહં કૃત્વા મર્ત્યં દેવાઃ પુરુષમાવિશન્ ॥ ૧૮ ॥
- ૫ અસ્થિ કૃત્વા સમિથં તદ્વપો અસાદયન્ ।
- રેતઃ કૃત્વાડડક્ષ્યં દેવાઃ પુરુષમાવિશન્ ॥ ૨૧ ॥
- ૬ યા આપો યાશ્ચ દેવતા યા શિરાઃ પ્રહ્મણા સહ ।
- શરીરં બ્રહ્મ પ્રાવિશછરિરિંડધિ પ્રજાપતિઃ ॥ ૨૭ ॥
- ૭ સૂર્યશ્ચશ્રુર્વાતઃ પ્રાણઃ પુરુષસ્ય વિમેજિરે ।
- અયાસ્યેતરમાત્માનં દેવાઃ પ્રાયછછપ્રમયે ॥ ૩૧ ॥
- ૮ તસ્માદ્દે વિદ્વાન્ પુરુષમિક્ષં પ્રહોતિ મપ્યતે ।
- સર્વો હ્યસ્મિન્ દેવતાવાધોગોઽદ્યાસતે ॥ ૩૨ ॥

(અથર્વ. ૧/૧૮)

“ બપ્રાથી પહેલાં (દેવેભ્યઃ દશ દેવાઃ) દેવોથી દસ દેવ વિત્પત્ત થયા. જે તેમને પ્રત્યક્ષ (વિદ્યાત્) જાણ્યો તે (જણ) આજે (મહત્ વદેત્) મહત્ બ્રહ્મના વિષયમાં કહેશે. (૨) જે પહેલાં દેવોથી દસ દેવો થયા હતા, પુત્રોને સ્થાન આપી તે પોતે કયા લોકમાં રહેવા ગયા ? (૩) સિંચન કરનારા તે દેવો છે જે બધી સામર્થ્ય ઓક-નિત કરે છે. (દેવાઃ) તે બધા દેવો (મર્ત્ય) મરણ-ધર્મી શરીરને સિંચિત કરે, પુરુષમાં પ્રવિષ્ટ થયા. (૪) જે

(ત્વષ્ટા: પિતા) કારીગર જીવનો પિતા (ઉત્તર: ત્વષ્ટા)
અધિક સારી કારીગર છે. તે આ શરીરમાં કાણું પાડે છે.
ત્યારે અણુધર્મવાળું (ગૃહ) ધર બનાવી બધા દેવો આ
પુરુષમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે. (૫) હાડકાઓની સમિધા બનાવી,
રેતનું ઘો બનાવી, અણુ આપ:) આઠ પ્રકારનો વારસો લઈ
બધા દેવોએ પુરુષમાં પ્રવેશ કર્યો છે. (૬) જે આપ
(જળ) તેમજ બીજી દેવતાઓ અને જલની સાથે વર્ત-
માન વિરાડ છે તે બધાની સાથે (શરીર પ્રાવિશન)
શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થયો અને પ્રજનપતિ શરીરમાં અધિષ્ઠાતા થયો.
(૭) સુરજ દહિ બન્યો, વાયુ પ્રાણ થયો અને આ દેવો
આ પુરુષમાં રહેવા લાગ્યા. પછી તેના આત્માને દેવોએ
અગ્નિને અર્પણ કર્યો. (૮) તેઓ આ પુરુષને (યિદ્ધાન)
એટલે જાણનારો ઘાની (હૃદં બ્રહ્મ હતિ) તેજ જલ છે
એમ (મન્યતે) માને છે. કારણ કે તેમાં બધી દેવતાઓ
આ પ્રકારે ભેગી રહે છે. જે પ્રમાણે માથો કોઢમાં રહે છે.

આ મંત્રનુ સ્પષ્ટ કરેલું છે કે અગ્નિ, વાયુ વગેરે દેવતા-
ઓ આ શરીરમાં નિવાસ કરે છે એટલે પ્રત્યેક દેવતાનો
થોડો થોડો અંશ આ શરીરમાં વારતવ્ય કરે છે. આ જ
દેવોનું " અપ્રાપ્તરણુ " છે જે આ પ્રકારે પોતાના
શરીરમાં દેવતાઓના અંશને જાણે છે તેજ પોતાના આત્માની
શક્તિ જાણી લે છે અને જે શરીરમાં રહેનારી દેવતાઓ
સાથે પોતાના આત્માને જાણે છે તેજ પરમેષ્ઠી પરમાત્માને
જાણે છે. આ વિષે નીચે લખેલ મંત્ર જુઓ—

યે પુરુષે બ્રહ્મ વિદુઃ સે વિદુઃ પરમેષ્ઠિનમ્ ।

યો વેદ પરમેષ્ઠિને વક્ષ વેદ પ્રજાપતિમ્ ।

જ્યેષ્ઠં યે બ્રાહ્મણં વિદુસ્તે સ્કંધમનુસવિદુઃ ॥

(અર્થ: ૧.૦૭૧૭)

" જે પુરુષમાં બ્રહ્મ જાણે છે, તે પરમેષ્ઠીને જાણે છે
અને જે પ્રજનપતિને જાણે છે તેમજ જે (જ્યેષ્ઠ બ્રાહ્મણ)
શ્રેષ્ઠ જલને જાણે છે તે રક્તને સારી પ્રકારે જાણે છે. "

પોતાના શરીરની અંદર જલનો અનુભવ કરવાનું આ રૂળ
છે. પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનો આ જ માર્ગ છે. માટે પોતાના
શરીરમાં દેવતાઓના અંશનું ઝાન પ્રાપ્ત કરી તે દેવતાઓનો
અધિવાસા જે એક આત્મા છે તેનો અનુભવ પ્રથમ કરવો
જોઈએ. ઉપર આપેલા એવરેય ઉપનિષદ વચનમાં પ્રત્યેક

દેવતાનું ભિન્ન ભિન્ન સ્થાન કહ્યું છે. તે તે સ્થાનમાં કહેલી
દેવતાના અંશનું સ્થાન સમજવું જોઈએ.

બહારની સૃષ્ટીમાં અગ્નિ, વાયુ વગેરે દેવતા વિશાળ રૂપમાં
રહે છે, તેમના અંશ પ્રત્યેક શરીરમાં આવી રહે છે અને
આ પ્રકારે તે જીવાત્માનું શરીર એ સામાન્ય બની જાય છે.
અહીં એક એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે આ દેવતાઓ
મનની સાથે છે કે મન વિરહિત છે? આ પ્રશ્નનું ઉત્તર
જલથર્મ સૂક્તના મંત્રે આપ્યું છે કે " તસ્મિન્ દેવા:
સમનસો ભવન્તિ " એટલે તે જલથર્મોમાં કહેલા બધા
દેવો અનુરૂળ મન ધારણ કરી રહે છે. " આ મંત્રમાં
' સમનસ: દેવા: ' આ એ શબ્દો વિશેષ લક્ષણક
જોવા જેવા છે. તેમનો અર્થ જુઓ—

સં = મળેલા, અનુરૂળ; મનસ: = મનથી યુક્ત.

દેવા = અગ્નિ વગેરે દેવો તેમજ શરીરમાં નિવાસ કરનારા
દેવતાઓના અંશ.

" જે જલથર્મો સૃષ્ટીની અંદર આવેલા અગ્નિ, વાયુ
વગેરે વિશાળ દેવતાઓનું નિરીક્ષણ કરી તેમનું અનુકરણ
કરી ઉપદેશ લે છે, તેમને અનુરૂળ બનાવી પોતે તેમને
અનુરૂળ બ્યવહાર કરે છે, તે જલથર્મોની અંદર તે જ દેવો
એટલે તેમના અંશ અનુરૂળ બની રહે છે. તાત્પર્ય ત્રે જલ-
થર્મોના મનની સાથે પોતાના મન મેળવી તે દેવો નિવાસ
કરે છે. "

પ્રત્યેક હિન્દુમાં એક એક દેવ છે અને તે દેવ આ જલ-
થર્મોને અનુરૂળ બની રહે છે. આ બધાનું તાત્પર્ય જલથર્મોની
બધા હિન્દુઓની શક્તિઓ તેની કાણમાં રહે છે, એટલું જ
નહિ પણ પ્રત્યેક દેવતાના ભિન્ન ભિન્ન મન પણ હોય છે.
એટલે પ્રત્યેક હિન્દુસ્થાનની તે તે દેવતાઓના અંશનું મન
પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે; અગ્નિ, નાક, કાન, મુખ, હૃદય,
નાભિ, ચિર, હાથ, પગ વગેરે પ્રત્યેક હિન્દુ અને અવયવનું
મન વિભિન્ન છે. પણ બધા મનો તે પોતાની કાણમાં
રાખનારા " જીવાત્માનું મુખ્ય મન " હોય છે. જલ-
થર્મોના નિમગ્નતાસાર પોતાનું આચરણ કરી જલથર્મો બને
છે, તેના શરીરમાં નિવાસ કરનારી દેવતાઓના સંપૂર્ણ અંશ
જલથર્મોના મનને અનુરૂળ પોતાનું મન ધારણ કરે છે. તેને
અનુરૂળ જ પોતાનું કાર્ય કરવામાં તત્પર રહે છે. પણ જે

ત્રિલોકીનું કોષ્ટક

નિયમ છેડી વ્યવહાર કરે છે તે સ્વચ્છંદી માણસની ઇન્દ્રિય-સ્થાનની દેવતાઓ પશુ સ્વેચ્છાચારી હોય છે અને પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય સ્વચ્છંદી હોવાથી અંતે તે મનુષ્યનો જ નાશ થાય છે. જેથી બ્રહ્મચારી માટે યોગ્ય તો એ છે કે તેણે નિયમાનુસાર આચરણ કરી ઇન્દ્રિયસ્થાનની બધી દેવતાઓને પોતાની કાજીમાં રાખી તેમની પાસેથી પોતાને અનુકૂળ એવું કાર્ય કરાવે.

દેવતાઓનું સામ્રાજ્ય

પોતાનું શરીર આ મુજબ “દેવતાઓનું સામ્રાજ્ય” સમજવું અને બધી દેવતાઓને અધિકારતા હું છું આ વિચાર પોતાના મનમાં દબ કરાવે જોઇએ. પોતાના મનની શક્તિ શરીરના પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયમાં જમ ત્યાં કેવું વિલક્ષણ કાર્ય કરે છે, તે વિચારપૂર્વક જોવાથી પોતાની આત્મશક્તિનો અનુભવ દરેકને પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. આ અનુભવથી ઇન્દ્રિયસમન અને ઇન્દ્રિયહમન સાધ્ય થાય છે.

પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય ભિન્ન દેવતાઓના અંશથી બન્યું છે. આ દેવતાઓમાં ભૂસ્થાનનીય, અંતરિક્ષસ્થાનનીય તેમજ સુ-

સ્થાનનીય એમ દેવતાઓના ત્રણ વર્ગ છે. બધા-દેવતાઓના નિવાસ શરીરમાં છે, એમ કહેવાથી ઉપર કહેલા ત્રણ લોકનો નિવાસ આ શરીરમાં છે આ વાત સ્પષ્ટ થઇ ગઇ છે. કારણ કે ભૂલોક, ધ્રુવલોક અને સ્વર્ગલોક આ ત્રણ સ્થાનમાં જ બધી દેવતાઓ રહે છે. જ્યારે આ ત્રણે લોકોનો એક એક પદાર્થનો અંશ શરીરમાં આવે છે, તો જાણે કે ત્રિલોક્યનો જ થોડો અંશ લઇ આ માનવદેહ બનાવવામાં આવ્યો છે. આ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે આપેલા કોષ્ટક ઉપરથી થઇ શકશે.

આ પ્રકારે બહારના ત્રણલોકના અંશ શરીરમાં આવ્યા છે. તે કારણે કહેવામાં આવે છે કે, આ બ્રહ્મચારી ત્રિલોક્યનો આધાર છે. જુઓ— “સ દાદ્યાર વૃષિર્ચી દિવં ચ” એટલે તે સંયમી બ્રહ્મચારી પૃથ્વી અને ધ્રુવો પર તેમજ તદનુગત વચમાં અંતરિક્ષલોકને પણ આધાર આપે છે. આ વાત નીચેના કોષ્ટક ઉપરથી હવે સ્પષ્ટ થઇ ગઇ છે. આ પ્રકારે મંત્રનો પ્રત્યેક ભાગ અનુભવની વાત જ બતાવી રહ્યો છે. અહીં કોષ્ટક અલ કારની કલ્પના કરવાની આવશ્યકતા જ નથી પ્રત્યેક મનુષ્ય વિચારની દૃષ્ટિએ મંત્રમાં કહેલી વાતો પોતાનામાં જોઇ શકે છે. કેવળ કલ્પનિક વાતો વેદમાં નથી.

ત્રિલોકીનું કોષ્ટક

લોક	દેવતા		મનુષ્યના ઇન્દ્રિય
સ્વર્ગલોક [ધ્રુવલોક સ્વા]	શ્વા: સુરજ દિશા અગ્નિ	— — —	મસ્તક આંખ કાન મુખ, વાગિન્દ્રિય
[ધ્રુવલોક અંતરિક્ષલોક સુવઃ]	ઇન્દ્ર ચંદ્ર વાયુ અને મરુત	કર્ણ ચક્ષુ કેન્દ્ર-કેન્દ્ર-કેન્દ્ર	આત્મા મન મુખ્ય અને ગૌણ પ્રાણ
ભૂલોક [પૃથ્વીલોક મઃ]	મૃત્યુ આપ, જલ ભૂમિ	પાંચ પરિધિ પદ	અપાન રેત, વીર્ય પગ

બાહ્યસ્થાનનું ત્રિલોકીય (સમષ્ટિ)

શરીરમાં ત્રિલોકીય (વ્યષ્ટિ)

પ્રત્યક્ષ યનારી વાતો જ વેદમાં વર્ણન કરેલી છે. પણ તે પ્રત્યક્ષ જોવાની રીતે જ નેવી જોઈએ. જે રીતે અહીં ખતાવી છે, તેથી દરેક મનુષ્ય પોતાની અંદર જ મંત્રોમાં કહેલી વાતો પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે છે.

દ્વે મંત્રનો અંતિમ ભાગ રહ્યો છે. તે એ છે કે ‘સ આચાર્ય તપસા પિપતિ’ એટલે ઉપર વર્ણવેલો “અહ્યારી પોતાના તપથી પોતાના આચાર્યનું પાલન અને પૂર્ણ કરે છે. જે તપ અહ્યારીએ કરવાનું છે તેનું સ્વરૂપ મંત્રના ત્રણ ચરણોમાં કહ્યું જ છે. સંપ્રિના અગ્નિ વગેરે દેવતાઓનું નિરીક્ષણ કરવું, તેમને પોતાને અનુકૂળ બનાવવા, તેમના અનુકૂળ પોતાના વ્યવહાર કરવા તેમજ પોતાના શરીરમાં જે તેમના અંશ રહે છે તેમને પોતાના મનને અનુકૂળ ચલાવવા, આ બધું તપ જ છે, આ પ્રકારનું તપ જે અહ્યારી કરે છે, તે જ આચાર્યને પરિપૂર્ણ બનાવે છે, એટલે નિયમ વિરુદ્ધ આચરણ કરનારા વિદ્યાર્થી શુરુઆતી પૂજાંતા તો શાની કરે પણ તે તેમનામાં ન્યૂનતા ઉત્પન્ન કરે છે, આ વાત સ્પષ્ટ છે.

ઉપરના મંત્ર ભાગમાં “પિપતિ” પદ છે. તેનો અર્થ “(૧) પાલન કરે છે અને (૨) પરિપૂર્ણ કરે છે” આ છે. તાત્પર્ય એમ કે આચાર્યના પાલન પોષણનો ભાર વિદ્યાર્થીએ ઉપર (અથવા વિદ્યાર્થીઓના પાલકો ઉપર) હોય છે, તેમજ આચાર્યની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનો ભાર પણ વિદ્યાર્થીએ ઉપર રહે છે.

બીજા મંત્રમાં કહ્યું છે કે દેવ, પિતર, ગંધર્વ અને મનુષ્ય આ ચારે વર્ણોના લોક અહ્યારીનું અનુકરણ કરે છે. આ મંત્રનું પહેલું કથન છે. અહ્યારી જેનું આચરણ કરે તેવો જ વ્યવહાર બીજા લોકો કરવા લાગે છે. આ વાત અહ્યારીએ અવસ્ય ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. આથી અહ્યારી ઉપર એક જાનની ખરેખર જવાબદારી છે. જે કોઈ હોય અહ્યારીના આચરણમાં થાય તો તેનું અનુકરણ બીજા લોકો કરશે, વિશેષતઃ શુણ્ઠો કરતાં દોષોનું અનુકરણ વધારે થાય છે. એક મનુષ્ય જેનું આચરણ કરે છે તેનું બીજા લોકો વર્તે છે, એમ કહેવાય છે. પણ આ નિયમ સદાચારના અનુકરણ કરતા દુરાચારના અનુકરણ બાજતે વધારે સાચો પ્રત્યક્ષમાં જોવાય છે. જે કોઈ મોટો માણસ સારું આચરણ કરે છે તે અનુસાર સામાન્ય માનવી સારું આચરણ કરશે એ વાત નકી નહિ,

પરંતુ જે કોઈ મોટો માણસ ખરાબ કામ કરે તો બધા ભાગે તેનું અનુકરણ બીજા લોકો કરવા લાગશે. માટે મોટા માણસોએ પોતાનું આચરણ વિચારપૂર્વક શુદ્ધ રાખવું. આ જવાબદારી અહ્યારી ઉપર પણ રહે છે. કારણ કે પોતા પોતાના રચાન ઉપર અહ્યારીની પ્રશંસા થશે, ત્યાંના મોટા મોટા લોકો તેને જોઈ તેના જેવા બનવાનો પ્રયાસ કરશે. જે બહારથી વિદ્યા મેળવી આવે છે તેના ઉપર આ જાનની જવાબદારી હોય છે. માટે નવશિક્ષિતોએ પોતાની જવાબદારી સમજી વ્યવહાર કરવો તે સારું.

પ્રત્યેક પ્રાણીમાત્રમાં જે ચાર વર્ણો છે તે અહ્યારીના દેહમાં પણ છે. એટલે તેના દેહમાં ચાર વર્ણ એક બીજાની સાથે મળીને રહે છે, એક બીજાને અનુકૂળ બની રહે છે. શરીરની અંદરનું જ્ઞાન પ્રદક્ષ કરી જ્ઞાનસંચય કરનારા જે ભાગ છે તેમને દેવ અથવા આત્મણ માનો, દેહમાં વિરોધી દોષોને દૂર કરનારા જે સંરક્ષક વિભાગ છે તેમને ક્ષત્રિય સમજવું, જે પોષક અંશ છે તેમને વૈશ્ય કહેવું અને જે સૂચક ભારવાહક અંશ દરો તેમને શૂદ્ર કહો. શરીરમાં મગજ આત્મણ છે, વીર્ય ક્ષત્રિય છે, રસ વૈશ્ય છે અને દાહક શૂદ્ર છે. તમને યોગ્ય લાગે તો તમે તેમના માટે બીજા શબ્દો પણ વાપરી શકો છો. અહીં તો ફક્ત કહ્યું છે તેનો ભાવ ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ. ચાતુર્વર્ણના ચાર શબ્દો જે આ મંત્રમાં આવ્યા છે તે શુણ્ઠ, કર્મ તેમજ ભાવબોધક પણ છે.

મંત્રમાં કહ્યું છે કે દેવ, પિતર, ગંધર્વ અને દેવજન, આ બધા અહ્યારીને અનુકૂળ બની ચાલે છે. એટલે અનુકૂળ બની પોતાપોતાના વ્યવહાર કરે છે. આ જેટલું બાહ્યસમાજમાં સત્ય છે તેથી કેટલાંક ગણ્ય વધારે શરીરના ક્રિતિકન્દ્રોની અંદર સાચું છે. શરીરના દાહક-રસ-વીર્ય-મગજ વગેરે મૂળભૂત આધારતત્ત્વ અહ્યારીને અનુકૂળ બની રહે છે. અહ્યારીના શરીરની બધી ક્રિતિઓ તેની અનુકૂળ રહે છે, કારણ કે તે સર્વમાં પુરુષ દોષ છે. શરીરમાં અંગો, અવયવ, છત્રિયો અને તત્ત્વોનો ચાતુર્વર્ણ છે; તે બધા તેને અનુકૂળ બને છે. આ વાત દ્વે પાઠકોના ધ્યાનમાં આવી ગમ્મ દરો. ઉપર સૂચ્ય વિચાર કરવાથી વૈદિકભારતો પ્રકાશ વાચકોના મનમાં પડી શકે છે અને વૈદિકવિચારની સ્ફુર્તિ થાય જાય છે.

ત્રણ અને ત્રીસ દેવો

અગ્નિ, વાયુ, ઇંદ વગેરે બાહ્ય દેવતાઓમાં આપુર્વેષ્ય છે, એટલું કહત કહેનાથી શરીરની અદર દેવતાશ્રમા આપુર્વેષ્ય છે આ વાત સિદ્ધ થઇ ગઇ છે, કારણ કે સ પૂર્ણ દેવતાઓના અથ પોતાના શરીરમાં વિદ્યમાન છે. એટલે જે તેમના ગુણધર્મ બહાર છે, તેજ અદર છે તેમાં વિનદ હોઇ શકે જ નહિ. દુવે આ દેવતાઓની સંખ્યા કટ્ટથી છે તેનું ઉત્તર આ મત્રમાં નીચે મુજબ આપ્યું છે —

ત્રય	— ત્રણ	૩
ત્રિશત	— ત્રીસ	૩૦
ત્રિશતા	— ત્રણસો	૩૦૦
પદ્ સહસ્રાઃ	— ૩ હજાર	૬૦૦૦

પ્રથમ મત્રના સ્પષ્ટીકરણના કાષ્ટકમાં બતાવ્યું છે કે નાભીથી નીચેના ભાગ પૃથિવીસ્થાનીય, નાભીથી મળા સુધીના ભાગ અંતરિક્ષસ્થાનીય અને માથું સુર્યાસ્થાનીય છે એટલે શરીરની અદરના આ ત્રણ સ્થાનોમાં બહારના ત્રણ સ્થાનોમાં રહેનારા બધા દેવો છે વેદમાં બીજે પણ કહ્યું છે કે, પ્રત્યેક સ્થાનમાં અગિયાર અગિયાર દેવતાઓ રહે છે, તેમાં પણ ઇસ ગણ્ય અને એક મુખ્ય છે

માથામાં મગજ છે તેની દેવતા સૂરજ છે, હૃદયમાં મન અને તેની દેવતા ચદ્ર અથવા ઇંદ છે, તેમજ મદરમાં અગ્નિ દેવતા છે. આ પ્રકારે ત્રણે સ્થાનોમાં આ ત્રણ દેવતાઓ મુખ્ય છે પ્રત્યેક દેવતાના આધીન ઇસ ગણ્ય દેવતાઓ છે. ત્રણ મુખ્ય અને ત્રીસ ગણ્ય મળી તેત્રીસ દેવતા હોય છે. પ્રત્યેક દેવતા એક એક અમર્તા રહે છે, એટલે ૩૩ દેવતાઓના આધીન ૩૩ અમર્તા છે આ જાન બતાવનારા નીચેના મત્રો લુઓ—

- (૧) यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा अगे सर्वे समाहिता
॥ १३ ॥
- (૨) यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा अगे गात्रा विभेजिरे।
तान्वे त्रयस्त्रिंशद्देवानेके प्रह्वविदो विदुः।
॥ १७ ॥

- (૩) यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा निर्धि रक्षन्ति सर्वदा ॥
निधि तमद्य को वेद यं देवा बभिरक्षय ॥ ૨૨ ॥
(અથવં. ૧૦૧૭)

" (૧) જેના અમર્તા તેત્રીસ દેવો રહે છે. (૨) જેના અગેના ગાત્રમાં તેત્રીસ દેવો વિશેષ સેવા કરે છે, તે તેત્રીસ દેવોને અહ્યાસાની પુરુષ જ કેવળ જાણે છે. (૩) તેત્રીસ દેવ જેના અબનતનુ સર્વદા રક્ષણ કરે છે, તે નિધિને આજે કાણ જાણે છે ? "

આ વર્ણન પરમાત્મા પૂર્ણસ્વર્પથી અને જ્ઞાતમાર્માં અશરપથી લાગુ પડે છે, કારણ કે આવાત પૂર્વસ્થામાં કહી છે કે, અગ્નિ, ઇંદ અને સૂરજ વગેરે દેવતા પૂર્ણસ્વે પરમાત્માની સાથે હુનિધામાં છે અને અશરપે જ્ઞાતમાર્માં સાથે શરીરમાં છે પરમાત્માનું બ્યાપકરન અને મહત્ત્વ તેમજ જ્ઞાતમાનું અબ્યાપકરન અને અણુત્ત્વ હારી દ્રઢ્યે તો તત્ત્વસ્વે બનેતું વર્ણન એક જેતું જ હોય છે વેદમાં આ પ્રકારનું વર્ણન હજારો ઠેકાણે આવેલું છે

ત્રણ અને ત્રીસ દેવોનું આ સ્વરૂપ છે આ તેત્રીસ દેવો મેરુ પર્વતમાં રહે છે " મેરુપર્વત " પૃથ્વિ જ છે, જેને મેરુ-૬૩ કહેવામાં પણ આવે છે આ પૃથ્વિશ્રમા નાના નાના હાડકાં એકની ઉપર બીજી અમ લાગેના છે અને વચ્ચે સાધામાં એક ગાંઠ છે આ ગાંઠમાં આ દેવતાઓનું સ્થાન છે યાજ્ઞમાં જે " અ ચિબેદન ' નું મહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે તેમ યિઓ આ જ છે પ્રાણ્યામાદિ સંધનો વડે પ્રાણને દેવનામાંથી લઇ જાવો પડે છે યોગસાધનમાં આ પ્રત્યેક સ્થાનનું અત્યંત મહત્ત્વ હોય છે આ બધી દેવતાઓની મ ધીઓમાંથી પસાર થઇ મેરુપર્વત અથવા મેરુદડના બધાથી ઉપરના ભાગમાં, મગજની વચ્ચેાવચ બધારે આત્માની સાથે પ્રાણ પહોંચે છે ત્યારે તે સ્થિતિને " અહ્યાસાની પ્રાપ્તિ " કહે છે.

આ તેત્રીસ દેવતાઓ અથવા ત્રણ અને ત્રીસ દેવતાઓ અહ્યાસારીના તાત્મામાં હોય છે કારણ કે અહ્યાસયશ્રિમર્માં વીર્વક્ષણ વડે યોગાભ્યાસ કરી આ બધાને સ્વાધીન રાખવાનું જ હોય છે તેથી જ આ અહ્યાસર્વ-સૂકતમાં ફરી ફરી કહ્યું છે કે આ બધા દેવો અહ્યાસારીને અનુકૂળ રહે છે. અહ્યાસારી આ બધા દેવોને પૂર્ણત્મ અને સ્વાધીન કરે છે. પૂર્ણ કરવાનું તાત્પર્ય પ્રાણ ભરવા અને પૂર્ણ વિકસિત કરતું એ એ છે.

ઉપર કહેલાં તેત્રીસ દેવોથી લુદા (ત્રિશતા) ત્રણસો દેવ છે ત્રણ સ્થાનમાં સો સો મળી ત્રણસો થાય છે મગજ સ્થાનમાં સો, હૃદયના સ્થાનમાં સો અને નાભીના સ્થાનમાં

સો, આ પ્રકારે 'શિવજીના ત્રિ-ચત ગણ' હોય છે. સારે સાથે (પદ્ સહસ્ત્રા) ૭ હજાર પછી હોય છે. પૃથ્વીની સયે ૭ ચક્રો છે (૧) ગુદસ્થાનમાં મવાધાર ચક્ર (૨) નાભી સ્થાન પાસે સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર અને (૩) મથિષ્ઠાનમાં ચક્ર, (૪) હૃદય સ્થાનની ૫ સે આનાહત ચક્ર, (૫) ક કર્યાનમાં વિશુદ્ધિ ચક્ર અને (૬) બે ને ભોયોની વચ્ચે આગા ચક્ર છે. પ્રત્યેક ચક્રમાં સહસ્ર શક્તિઓના આ ચક્ર દિન ચલેલા છે. આ પ્રકારે ૭ સ્થાનમાં ૭ હજાર શક્તિઓ વિભક્ત થયેલી છે. અહીં 'ત્રણસો' અને 'છ હજાર' આ સંખ્યા ગણતરીની અથવા પુષ્કળતા બતાવવાની પણ છે એમ મનાય. આ વિષે મને પોતાને કંઈ ખાસ જ્ઞાન નથી. અનુભવી યોગી તે વિષે કહી શકે છે. તેથી તે વિષે વધારે લખવું યોગ્ય ન ગણાય.

આ દેવતાઓની સંખ્યા વેદ અને બ્રાહ્મણોમાં ત્રણ તેત્રીસ, ત્રણસો ત્રીસ, આ પ્રકારે વધારેલી છે. હજાર, લાખો, કરોડો સુધી આ ગણતરી ગમેલી છે મગજ એ મગજ તબુઓનું સૂખ્ય કેદ છે તેના આધીન મનનક, હૃદય અને નાભિ આ ત્રણ સ્થાન છે, પ્રત્યેક સ્થાનમાં દસ દસ ગોણ વિભાગ મગી ત્રીસ અને સદ્મસોમાં વિભાગ મગી ત્રણસો, આ પ્રકારે ૭ ગણિત સદ્મસમાં સદ્મસ વિભાગ થયા છે તેમને કરોડોમાં અથવા લાખોમાં વિભક્ત કરવા એ કેવળ કલ્પનાથી જ બની શકે એમ છે. પ્રત્યક્ષ ગણતરી કદાચ ન પણ થઈ શકે પણ આ વિષયમાં સામાસત્વ નિર્ણય વિશેષ અધિકારી પુરુષ જ કરી શકે છે.

આ પ્રકારે (૧) ત્રણ, (૨) ત્રીસ, (૩) ત્રણસો અને (૪) છ હજાર દેવતાઓનું સંસ્કૃત સ્થાન અને માહાત્મ્ય છે. બ્રહ્મચારીના આધીન આ બધા દેવો રહે છે. જે બ્રહ્મચારીનું પાતન કરી શકે તો નથી તેમજ યોગાદિ સાધન નથી કરે તો તેના આધીન આ દેવો રહી શકતા નથી. જ્યારે આ દેવો સ્વાધીન નહિ રહેતાં, સ્વેચ્છાએ પોતાના બ્યવહાર કરવા લાગે છે ત્યાં મોટી લખાનક અવરથા નિર્માણ થાય છે. પ્રત્યેક દિવસ સ્વતંત્ર જનવાથી મનુષ્યની કેટલી અવનતિ થઈ શકે છે તેની કલ્પના વાચક પોતે કરી શકે છે.

બ્રહ્મચારી, વીર, હાજી સારા મંથો વાંચના, સત્સમાગમ, મારા વિચારો ધારણ કરવા, યમનિષ્ઠ, કષ્ટધર્મપાસના વગેરે બધા સાધનોથી એજ કરવું છે કે, પોતાના ચરીરમાં રહેલી રેવનાઓના આ સંપોના આધીન બની જાય એટલે પોતાની

આ દરની સંપૂર્ણ શક્તિઓ સ્વાધીન બની આત્માની શક્તિ પૂર્ણતાથી નિકસિત થઈ જશે.

આ પ્રકારે બ્રહ્મચારીની પરમસિદ્ધિનું વર્ણન આ મંત્રમાં કર્યું છે. વાચક આ મંત્રના અર્થની વધારે જોષ કરે અને શક્ય તેટલા પ્રયત્ન કરી આ દષ્ટિએ પોતાની ઉત્તિ કરવાનો પ્રયત્ન કરે.

પછી ત્રીજા મંત્રમાં બ્રહ્મચારીશ્રમમાં કરવા યોગ્ય " ત્રણ પ્રકારના અગ્નિઓનું નિવારણ " બતાવ્યું છે. સાધારણ મનુષ્ય ત્રણ અગ્નિઓની આ રોશમાં રહે છે, તે ત્રણે અગ્નિઓનું નિવારણ કરવું અને ત્રણે ઘાતોની પ્રતિ કરવી આ કામ આ આશ્રમમાં થાય છે.

ગુરુશિષ્ય-સંબંધ

આ ત્રીજા મંત્રના પહેલા અર્થમાં બંધ છે કે " જ્યારે આચાર્ય બ્રહ્મચારીને શિષ્ય ગણીને પોતાની પાસે સખી લે છે ત્યારે તે તેને પોતાની અંદર કરી લે છે " અહીં અંદર કરવાનો કેવળ તાત્પર્યથી કેવળ પોતાના પરિવારમાં અથવા કુળમાં તેને સમિલિત કરે છે એટલે જ નથી પણ તે વિદ્યાર્થીને પોતાના હૃદયમાં રાખે છે એવા ભાવ છે. હૃદયમાં અથવા પોતાના મર્મમાં રાખવાનો અર્થ એમ છે કે તેનાથી કંઈ છુપાઈને રાખવું નહિ જેનો પ્રવેશ પોતાના ઘરમાં અથવા પરિવારમાં હોય છે તેનાથી કોઈ વાત છુપાવી રખાતી નથી. પરંતુ આ બ્રહ્મચારીનો પ્રવેશ તે અંદરના મર્મમાં હોય છે. મારે હૃદયની કોઈ પણ વાત તેનાથી છુપી રહેતી નથી. આજ છે ગુરુ શિષ્યનો સંબંધ ગુરુએ પોતાના શિષ્યથી કોઈ વાત છગ-કપટથી છુપાવી દૂર સતાડી રાખવી નહિ, જે વિદ્યાર્થી પોતે પ્રાપ્ત કરી છે તે પૂર્ણ રીતે શિષ્યને બતાવવી તેમજ શિષ્યે પણ આચાર્યના પેટમાં રહીને તે ગુરુને કોઈ પણ પ્રકારના કષ્ટ આપવા નહિ.

ત્રણ રાત્રિનો નિનાસ

આ મંત્રનું બીજું કહેવું છે કે " આચાર્ય પોતાના પેટમાં તે બ્રહ્મચારીને ત્રણ રાત સુધી ધારણ કરે છે " હરમાં બ્રહ્મચારીને ધારણ કરવાનો અર્થ ઉપર બતાવ્યો છે. અહીં ત્રણ રાતોનો સુ અર્થ થાય તે જોવાનું છે. " ત્રણ દિવસ " એમ કહ્યું નથી, પરંતુ " તિલ્લ: રાત્રી " (ત્રણ રાત) એમ કહ્યું છે. ગત્રી શબ્દ અધેરાનો ભાવ

ખતાવે છે અને અંધારું અંધારાનું બોધક છે તે વાતો રપટ છે. એટલે ત્રણ રાત્રીઓનું તાત્પર્ય ત્રણ પ્રકારનું અંધારા છે, તે માટે ત્રણ રાત્રિ ગુરુની પાસે રહેવાનો આશય હવે રપટ થશે કે ત્રણ પ્રકારનું અંધારા દૂર થતાં સુધી ગુરુની પાસે વાસ્તવ્ય કરવું. એક અંધારાનું સૂચન-સૂચન સૃષ્ટિવિષયક હોય છે, બીજું અંધારાનું આત્માના વિષયમાં હોય છે અને ત્રીજું આત્મા અનાતમાના સંબંધના વિષયક અંધારા હોય છે. આ ત્રણ અંધારાનો દૂર કરવા એજ વિદ્યાધ્યયનનો ઉદ્દેશ છે. ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારના ગાઢ અંધારાનું અંધારાની રાતમાં જીવ સ્થિત હોય છે. આચાર્ય કૃપાથી જ્ઞાન સૂરજનો ઉદય થવાના કારણે તે પ્રભુદ્વિધિ રાતનો સમય અતીત કરી સ્વસ્થ અને પવિત્ર પ્રકાશમાં આવે છે.

આ ત્રણ રાત્રિનો વિષય કઠોપનિષદમાં પણ આવ્યો છે. વાચકોએ તે ત્યાં વિસ્તારપૂર્વક જોવો. અહીં તેનું ચોક્કસ દિગ્દર્શન કરવામાં આવે છે.

તિલ્લો રાત્રીર્થદવાસ્તીર્થદે મેઘનક્ત્ર દ્રાક્ષ
ભાતિર્ચિર્નમસ્યા : (કં ૭૦ ૧૬)

યમ નચિકેતાને કહે છે કે " તું નમસ્કાર કરવા યોગ્ય બ્રાહ્મણ અતિથિ મારા ઘરમાં ત્રણ રાત્રી રહો છે. " માટે—

ત્રીન્ વરાન્ વૃણીષ્ય : (કં ૭૦ ૧૬)

" ત્રણ વર પ્રાપ્ત કર. " ત્યાર પછી નચિકેતાએ ત્રણ વર માંગી લીધા. ઉત્તરમાં બહારાજ યમે (૧) આત્મવિદ્યા, (૨) જન્મવિદ્યા અને આખંતેના સંબંધ બતાવનારી (૩) કર્મવિદ્યા પણ બતાવી છે. આ ઉપનિષદમાં નચિકેતાને વિદ્યા આપનારા ગુરુનું નામ " યમ " છે. આ બ્રહ્મચર્ય સૂક્તના ૧૪ માં મંત્રમાં પણ " વ્યાચાર્યો મૃત્યુઃ " એટલે આચાર્ય મૃત્યુ છે એમ રપટ કહ્યું છે. તેથી પ્રતીત થાય છે કે આ બ્રહ્મચર્ય સૂક્તની સાથે કઠોપનિષદનો સંબંધ છે અને કઠોપનિષદની કથાનું રપટીકરણ બ્રહ્મચર્ય સૂક્તના રપટીકરણથી થવાનો સંભવ છે. તેનો વિચાર પાઠકો કરે.

મંત્રનું ત્રીજું કથન છે કે, " જ્યારે તે બ્રહ્મચારી જન્મ સદ્ય ગુરુના ઉદરથી બહાર આવે છે ત્યારે તેને જોવા માટે બધા નિદ્રાનો ભોગ મળે છે. " ઉપર કહ્યા મુજબ ત્રણ રાત્રી પુરી થતાં સુધી એટલે ત્રણ પ્રકારનું અંધારા દૂર થતાં સુધી બ્રહ્મચારી ગુરુની પાસે રહે છે અથવા ગુરુના આધીન રહે

છે. જ્યારે ત્રણ પ્રકારનું અંધારા દૂર થઈ જાય છે ત્યારે તે સ્વતંત્રતાથી દુનિયામાં સંચાર કરવા યોગ્ય થાય છે. મંત્રના આખરી ચરણમાં " જાતે " શબ્દ છે. તેનો અર્થ " જોણે જન્મ લીધો છે " એવો થાય છે. ગુરુ પિતા અને વિદ્યા માતા છે. આ વિદ્યારૂપી માતાથી આ વખતે જન્મ થાય છે, આ બીજો જન્મ છે. તે વિશે કહ્યું છે—

સ હિ વિદ્યાતસ્તં જનયતિ । તદ્દેષ્ટં જન્મ ।

શરીરમેવ માતાપિતરો જનયતઃ ॥

(આપં ૫૦ સુ. ૧૧/૧૫ થી ૧૭)

" તે આચાર્ય વિદ્યાર્થીને બ્રહ્મચારીને ઉત્પન્ન કરે છે. આ શ્રેષ્ઠ જન્મ છે માતા પિતા કેવળ શરીર ઉત્પન્ન કરે છે. " આ પ્રકારે આચાર્ય વડે જે દ્વિતીય જન્મ થાય છે તે શ્રેષ્ઠ જન્મ છે. આ જન્મને પ્રાપ્ત કરવાથી જ દ્વિજ બને છે. દ્વિજ બનવાથી સર્વ જ સન્માન થવો યોગ્ય જ છે. ગુરુકુળમાંથી આ પ્રકારે દ્વિજ બન્યા પછી સ્નાતક જ્યારે પોતાના ઘરે પાછો ફરે છે ત્યારે ત્યાંના સગાસંબંધી લોકો તેનો ત્યાં મોટો સન્માન કરે છે.

આ ચતુર્થ મંત્રમાં પૃથ્વીની પ્રથમ સમિધાથી ' ભોગ ' અને બુલોકની બીજી સમિધાથી ' જ્ઞાન ' નું તાત્પર્ય અહીં અબોધ છે. જ્ઞાન અને ભોગ આ બંને સમિધાઓ દ્વારા અંતરિક્ષરધાનીય હૃદયની સંવૃષ્ટતા અને પરિપૂર્ણતા કરવી એ બ્રહ્મચર્યનો ઉદ્દેશ છે. આ મંત્રમાં ' પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને ઘા ' આ ત્રણ શબ્દો બ્રાહ્મ લોકોના વાચક નથી. કારણ કે બુલોક તો તેને બ્રહ્મપ્રાપ્ત જ છે. તે જ કારણે પોતાની અંદરના રથાનોનો કાવજ બ્રહ્મો ભેવો ઉચિત છે. બધી કેળવણીની પરંપરા હૃદયની શુદ્ધતા માટે જ હોવી જોઈએ. કેવળ ભોગની સમૃદ્ધિ અથવા કેવળ જ્ઞાનની સમૃદ્ધિ થવાથી પણ કાંઈ યશ્ક શક્ય નથી, કેવળ ઉદર પોષણ અથવા કેવળ અંધારવેશન થવાથી કાંઈ ભોગ યશ્ક શક્ય નથી, પણ જ્યારે હૃદયની શુદ્ધિ, પવિત્રતા અને નિર્મલતા થશે, ત્યારે જીવોદ્દેશની પૂર્તિ થશે. આ ઉદ્દેશની રપટતા કરવા માટે આ મંત્ર છે. જમિના લોક અને બુલોકનું જ્ઞાન આ બંનેનો ઉપયોગ અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવાના માટે જ હોવો જોઈએ. દુનિયામાં શાંતિ સ્થાપન થવાનું તે જ એક સાધન છે. સાધારણ લોક કેવળ જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો પ્રચાર કરે છે અથવા ભોગ વધારવામાં પ્રયત્ન બને છે; પણ વેદ અહીં બધાને

સાવધાન કરે છે અને રૂપંટતાથી કહે છે કે, " ભોગ અને યાનું " સમર્પણ બ્યારે હૃદયની પૂજાંતા માટે યરી ત્યારે જ માનવગતિની સાચી ઉત્તિ થઈ શકે છે આ મ નાગાયથી વાયકો મળેા બોધ લાઇ શકે છે

અમરું તત્ત્વજ્ઞાન

દેવ પછીના મ નાગાયમી કહ્યું છે કે, " બ્રહ્મચારી પોતાની સમિધા, મેખના, પરિશ્રમ અને તપથી બધા લોકોને આશરો આપે છે " સમિધા શબ્દનો અર્થ પહેલાં કહ્યો છે ' મેખલા ' દુઃખ દટિમદ્ધ થવાની સુચના આપે છે જનતાના દિતનું કાર્ય તેમજ બધાની ઉત્તિનું કાર્ય કરવા માટે અને પોતાના અબુધ્ય નિ શ્રેયસનું સાધન કરવા માટે શ્રોત્રચારીએ દેવેશા ' કટિમદ્ધ ' રહેવું જોઈએ ' અમ ' નું તાત્પર્ય પરિશ્રમ-કષ્ટ છે, બધા પ્રકારના પુરુષાર્થ સાધ્ય કરવા એ પરિશ્રમથી જ ખની શકે છે વેદોમી કહ્યું છે કે—

ત ક્ષતે ધ્યાતસ્ય સવમાય દેવાઃ । (ઋ ૪૮૩૧૧)

" અમ ક્યાં વગર દેવો મદ્દ કરતા નથી " તેમજ મિતરેય બ્રહ્મજુમી કહ્યું છે કે—

નાડનાર્ધાતાવ મીરસ્તિ । પાપો મૃપદ્વરો જનશ્ચ્ચ
દ્વચરત સચ્ચા । ચરંવેતિ ચરંવેતિ ॥ ૧ ॥

પુષ્પિષ્ણો ચરતો ઝથે મૃણુરાત્મા ફલમદિઃ ।
ચોરે નસ્ય સર્વં પાખાનઃ અમેજ પ્રપચે દત્તા ।
ચરંવેતિ ચરંવેતિ ॥ ૨ ॥

માસ્તે મગ બાલીનસ્યોર્ધ્વાસ્તિ છતિ તિષ્ઠતઃ ॥
દોતે નિપદમાસ્ય ચરાતિ ચરતો મગ
ચરંવેતિ ચરંવેતિ ॥ ૩ ॥

વલિ દાપાનો મવાતિ સજિદાનસ્તુ દ્વાપરઃ ।
ઉતિછલેતા મવાતિ છત સંપદાતે ચરન્ ॥
ચરંવેતિ ચરંવેતિ ॥ ૪ ॥

ચરત્યે મધુ વિંદતિ ચરન્ રવાપુમુચુવદન્ ॥
શૂર્યસ્ય પદ્ય ધેમાણ યો ન તદ્રયતે ચરન્ ॥
ચરંવેતિ ચરંવેતિ ॥ ૫ ॥ (એન૦ આ૦ ૭૩૫)

" (૧) અમ ક્યાં મર યોની પ્રતિ થતી નથી ક્ષરત મ ખુશ પાપી છે પુરુષાર્થ કરનારો મિત્ર કષ્ટ છે માટે પ્રવલ કરો, પુરુષાર્થ કરો (૨) ને માટે છે તેથી સર્વથા પુરુષાર્થ કરો જો મગની સુધી પ્રવલ કરનારો અત્મા પ્રવલ કરી દેવ અને પ્રવલ કરનારો સાવધાન માનવ

મટી ભય છે માટે પ્રવલ કરો અને શ્રમ કરો (૩) ને બેસે છે, તેનું દેવ બેસે છે, ને ઉભો છે તેનું દેવ ઉભું રહે છે, ને સુષ ભય છે તેનું દેવ પશુ આક્ર પડે છે તેમજ ને ચાલે છે તેનું દેવ પશુ પ્રગતિ કરે છે. માટે પ્રવલ કરો, પરિશ્રમ કરો (૪) સુષ જલુ તે કલિયુગ, આળસ ઊભો તે દ્વાપર યુગ, ઉઠી ઉભું રહેવું તે ત્રેતાયુગ અને પુરુષાર્થ કરવો તે કૃતયુગ છે. માટે પુરુષાર્થ કરો (૫) મધમાખી કરે છે તેથી મધ ભેગો કરી શકે છે. પક્ષી કરે છે તેથી જ મીઠાં ફળ પ્રાપ્ત કરે છે ચરજની શોભા છે તેના નિરાસસ કરનાના કારણે જ છે. માટે પ્રવલ કરો, પરિશ્રમ કરો "

આ પ્રકારે પરિશ્રમ કરવાનો ઉપદેશ આશ્વમેધ યજ્ઞ કરે છે દરોહા માણસે આ ઉપદેશ સ્મરણ રાખવા સાધ્ય છે તેમજ—

અમયુયઃ પદ્વયો ઘિયધાસ્તસ્યુ પદે પરમે
ચાર્વેતેઃ ॥ (ઋ ૧૭૨૧૨)

" (અમ-યુયઃ) પરિશ્રમ કરનારો (પદ્-વ્યા) મગ ઉપર ચાલનારો, (ઘિય-ધા) ધારણાવલી શુદ્ધિને ધારણ કરનારો પુરુષાર્થ લોકજ (અતે પરમે પદે) આત્મામિના મુદ્દર પરમરથાને પ્રાપ્ત કરે છે " તેમજ—

આસ્તાવ છ્યમ્યતે વરુવમસ્તિ । (ઋ ૮૧૭૫૬)

" પરિશ્રમ કરી યત કરનારોમા માટે જ (છ્યમનું) સરણ આપે ત્યાં છે " આ પ્રકારે પરિશ્રમનું મદ્દત્વ વેદ વર્ણન કરે છે પરિશ્રમ કરનારો, પુરુષાર્થ પ્રવલ કરનારો મનુષ્ય પોતાનો તેમજ જનતાનો અબુધ્ય કરી શકે છે. દેવે તપના રિતપર્થ થોડું લખવું આકો છે. જ્યોતે તપનું રાક્ષસ કેટલું આપક છે—

ક્ષત તપઃ, સત્યં તપઃ, શૂર્યં તપઃ, દ્વાતં તપો,
દમસ્તપઃ, દામસ્તપો, દાનં તપો, વહસ્તપો, મરુત્વઃ
સ્વશંકેતપુપાસ્વતેષ્ણપઃ । (તે આ ૧૦૮)

" ક્ષત, સત્ય, અખ્યન, શનિ, દિવિદમન, મનોવિહારો-નું કમન, દાન, વત (દ્વા) અનિન, (મુવ) યાન, (રવા) આનદ વગેરે બધું તપજ છે " નિચાર કરવાથી ખતર પ મે કે જનમથી મીઠી મગ સુધી ફરક સંગ પ્રવલ તે તપ જ છે. તપના કારણે આપણે બધા ક્રવના રહી શકીએ છે, તપથી ઉત્તિ કરીએ છીએ, તપથી ઉચ્ચ અત્મા આ પદે નીએ છે જો તપથી જ પે નાનો તેમજ જનન નો

અનુદય સાધ્ય કરાય છે, માટે વેદે આ મંત્રમાં કહ્યું છે કે “બ્રહ્મચારી શ્રમ અને તપથી બધા લોકોને પૂર્ણ ઉત્તત કરે છે.” જે બ્રહ્મચારી શ્રમ કરશે નહિ અને તપ આચરણ કરશે નહિ તો તેની ઉત્તતિ યશે નહિ અને તે બીજાનું કંઈ બહુ પણ કરી શકશે નહિ. (૧) આત્મશક્તિની સમિધા અર્પણ કરવી છે, (૨) દમોશ કટિબદ્ધ યથ જનતાના હિતના માટે પણ પુરુષાર્થ કરવાનો છે, (૩) આનંદથી પરિશ્રમ કરી આરંભ કરેલું શુભ કર્મ સંપાદિત કરવું છે તેમજ (૪) સત્યનિષ્ઠાપૂર્વક બધા યોગ્ય શ્રેષ્ઠ કાર્ય કરતાં જે કષ્ટ યશે તે ક્ષાંતિથી સહન કરવા અને દુઃખ પ્રાપ્ત થતાં સુધી આરંભ કરાયેલું શુભ કાર્ય વચ્ચે જ ન છોડવું આ યોગ્ય આ મંત્ર વડે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

મૃત્યુ સ્વીકારવાની સિદ્ધતા

આ મંત્રને વિચાર કરતી વેળા નીચેના મંત્ર જુઓ—

મૃત્યોરહં બ્રહ્મચારી યદહિમ નિર્વાચન્ મૃતાવ
પુરવં યમાય । તમહં બ્રહ્મણા તપસા શ્રમેણા-
નયૈનં મેજલયા સિનામિ ॥ (અથર્વ. ૧૧૧૩૩૧)

“ (મૃત્યોઃ બ્રહ્મચારી) હું મૃત્યુને સમર્પિત થયેલો બ્રહ્મચારી છું, માટે (મૃતાવ) મનુષ્ય પાસેથી યમની માટે અને એક પુરુષની (યાચન્) ઇચ્છા કરે છું. [જે પુરુષ આત્મથી] તેને પણ હું (બ્રહ્મણા) જ્ઞાન વડે, તપથી, પરિશ્રમથી અને આ મેખલાથી (સિનામિ) બાંધુ છું.”

બ્રહ્મચારીનો સંબંધ મૃત્યુ અથવા યમની જોડે છે. આ વાત આ મંત્રમાં કહેલી છે. બ્રહ્મચારી પણ સમજે છે કે, હવે હું માતા પિતાનો નહિ પણ મૃત્યુને સમર્પિત થઈ ચૂક્યો છું. એટલે ધરનાં પ્રદોભન દૂર થઈ ચૂક્યા છે. પ્રથમ જન્મથી માત્ર શરીરનો મૃત્યુ થતાં પહેલાં બીજો જન્મ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. માટે જે “દ્વિ-જન્મ” હોય છે તેમને “દ્વિજ” “થતાં પહેલાં એકવાર મૃત્યુના તાણે થવું જ જોઈએ. આના પ્રસંગે આચાર્ય જ મૃત્યુનું કાર્ય કરે છે. માતાપિતાથી પ્રાપ્ત શારીરિક અને માનસિક રિચિતિમાં યોગ્ય પરિવર્તન કરવું તેમજ તેને સુયોગ્ય બનાવવું આ આચાર્યનું કાર્ય છે. કષ્ટપ્રતિબદ્ધતા પણ આ દૃષ્ટિએ ગુરુના રચાને મૃત્યુને આપે છે. બ્રહ્મચર્યસંકતમાં પણ “આચાર્યને મૃત્યુ” કહી છે. તેમજ આ મંત્રમાં પોતે બ્રહ્મચારી કહે છે કે, “હું હવે

મૃત્યુને સમર્પિત થયો છું.” આ પ્રકારે મૃત્યુને સમર્પિત બ્રહ્મચારી ‘શુરુકુળ’ વિદ્યામૃત પાન કરતો આનંદથી કહી શકી છે કે “હું જનતાથી અનેક પુરુષ આ પ્રકારે મૃત્યુને (આચાર્યને) સમર્પિત કરવાની ઇચ્છા કરે છું.” એટલે બ્રહ્મચારીની આ ભાવના હોવા જોઈએ કે તે પોતાના શુરુકુળમાં વધારે બ્રહ્મચારી આકર્ષિત કરે. પોતે એટલો યોગ્ય અને કે તેને જોઈ બીજા વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં જાય. બ્રહ્મચારીઓના પરસ્પર સંબંધ પણ “જ્ઞાન, તપ, પરિશ્રમ” વગેરે ઉચ્ચ ભાવોના હોવા જોઈએ. એક બ્રહ્મચારીનો બીજા સહપાઠી સાથે આવા જ સંબંધ છે. એટલે એક બ્રહ્મચારીએ બીજા બ્રહ્મચારીને જ્ઞાન આપવું, જે પોતે નભે છે તે બીજાને સમજાવવું, બીજાના કલ્યાણ માટે પરિશ્રમ કરવા અને બીજાનું હિત કરવા માટે પોતે કલેશ પણ સહન કરવા.

બધા બ્રહ્મચારીઓએ પોતે પોતાને મૃત્યુને સમર્પિત થયેલા માનવા જોઈએ. તેમજ બ્રહ્મચારીના માતાપિતા પણ સમજે કે અમે અમારા પુત્ર મૃત્યુની માટે સમર્પિત કર્યો છે. કારણ કે શુરુકુળમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો બ્રહ્મચારી સંપૂર્ણ જનતાનો બની જાય છે. તે હવે એકલા માતા પિતાનો રહેતો નથી, તે હવે સંપૂર્ણ જનતાનો પુત્ર છે. એટલું જ નહિ પણ હવે તે બ્રહ્મચારી પોતે જ પોતાને મૃત્યુને સમર્પિત સમજવા લાગે છે. જે આનંદથી મૃત્યુને સ્વીકારવા કટિબદ્ધ બને છે, જે પોતાના હાડકાને સમિધા બનાવવા તૈયાર થાય છે, જે પોતાનું વીર્ય, બળ, પરક્રમના ધીધી રાષ્ટ્રના નરમેધમાં આર્દ્રિત આપવા ઉત્સુક બને છે, તેમ જે આત્મસર્વસ્વની પૂર્ણહુતિ હાથમાં લઈ તૈયાર છે, તેને બીજા કલેશ સતારી શકતા નથી, પરિશ્રમેના ભયથી તે સ્વકાર્યથી પરાજિત થઈ શકતો નથી. આ જ બ્રહ્મચારીનો પરાક્રમ.

તપથી ઉત્તતિ

પાંચમા મંત્રમાં તપનું મહત્વ કહ્યું છે. બ્રહ્મચર્યમાં “ધર્મ” અને તપ” નું જીવન વ્યતીત કરવું જોઈએ. ગર્ભા ઉષ્ણતાનું નામ ધર્મ છે, અને યોગ્ય વ્યવહાર કરતી વેળા જે કલેશ થાય છે, તે આનંદથી સહન કરવા તેનું નામ તપ છે. બંનેની મદદથી હરકાષ્ઠની ઉત્તતિ થાય છે. શીત-ઉષ્ણ સહન કરવાથી શરીરનું આયુષ્ય વધે છે, હાનિલાભનું ધ્યાન છોડી કેતવ્યતપર બનવાથી ફલસિદ્ધિ સુધી કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ કામ્ય રહે છે. તેજ પ્રકારે બીજા દંડ સહન કરવાથી

પોતાનું બળ વધે છે. શારીરિક, માનસિક બૌદ્ધિક અને આત્મિકબળ વધતું એજ ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત થવાનું ફળ છે. આજ વાત " ધર્મ વસાનઃ તપસા લલિતઃ " એટલે " ઉચ્ચતા ધારણ કરી કષ્ટ સહન કરવાથી ઉચ્ચ થાય છે, આ મંત્રમાં એમ સ્પષ્ટતાથી કહી છે.

અહાર્યારી જ શ્રેષ્ઠજ્ઞાનનો પ્રચાર કરે છે. ઉપર કહ્યા મુજબ અહાર્યર્થના સુનિયમોનું પાલન કર્યા પછી બપોરે તે જ્ઞાની બને છે અને પોતાની યોગ્યતા ઉચ્ચ બનાવે છે, ત્યારે તેનાથી શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનનો પ્રચાર થાય છે. આ શાવ " તસ્માત્ ઉચ્ચેષ્ઠે વ્રજા જાતે " આ મંત્રભાગમાં કહ્યું છે. જ્ઞાનનો પ્રચાર થતાં પહેલાં જે પ્રકારની યોગ્યતા નોંધાયે, તે પ્રકારની યોગ્યતા આ મંત્રમાં કહેલી છે. સત્ય ધર્મજ્ઞાનના પ્રચારક, વેતન લેનારા તે અથવા ફોગટનું કામ કરતા હો, પણ તે ઉપર કહ્યા મુજબ અહાર્યર્થ સમાપ્ત કરી શ્રમ અને તપથી પોતાની ઉચ્ચતા નેમણે પ્રાપ્ત કરી છે તે પ્રકારના ધર્મો-પદેશકથી જ અહાર્યર્થ શ્રેષ્ઠજ્ઞાનનો પ્રચાર થઈ શકે છે. બીજા ઉપદેશકો સત્યધર્મના પ્રચાર માટે લાયક નથી.

તેમજ તેજ જ્ઞાની અને અનુજ્ઞાની અહાર્યારી " દેવાઃ મનુજેન સાક્ " બધા દેવોને અમર વચનની સાથે મેળવી દે છે. અહીં ' દેવ ' શબ્દથી વ્યવહાર કરનારા સમજનો એવો અર્થ લેવા નોંધાયે. ' ભૂદેવો ' ખાણ છે, પીરાનું નામ ' જ્ઞાનદેવ ' છે વૈશ્યોને ' ધનદેવ ' કહે છે તેમજ શૂદ્રોને ' કર્મ-દેવ ' કહે છે. આ ચારે પ્રકારના તેમજ નિષાદ નામના પશિયા ' વનદેવ ' પણ ઉપર કહેલા અહાર્યારીના ઉપદેશથી અમરત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રકારે બધાને અમૃત પ્રદાન કરતું, આવી પ્રકારના સુધોગ્ય, સદા ધર્મજ્ઞાની ઉપદેશકોને જ સાધ્ય થઈ શકે છે, તેથી વેદમાં બીજે પણ એમ કહ્યું છે કે—

વ્રજા વ્રજાચારિમિદ્દશામ્ । તાં પુરં પ્રણવામિ વઃ ।
તામા વિશત, તાં પ્રવિશત । સા વઃ ધર્મઃ ચ ધર્મઃ ચ
ચચ્છત ॥ (અર્થ. ૧૯૧૬૮)

" અહાર્યારીઓથી જ જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટિ થાય છે. તે જ્ઞાનની નગરીમાં દુઃઆપને લઈ જઈ છું. તેમાં પ્રવેશકરો, તેમાં ધુસી જાવ, તે જ્ઞાનની નગરી જ આપને સુખ અને સંરક્ષણ આપે. "

આ છે જ્ઞાનનું મહત્ત્વ ઉપર મુજબના સાચા અહાર્યારી જ આ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કરે છે. બીજા પ્રચાર કરનારા ઉપ-

દેશકોથી આ પવિત્ર કાર્ય થઈ શકતું નથી. આ જ્ઞાનની નગરી જ્ઞાનીઓની વિચારક્ષેત્રમાં હોય છે, જે સમજનો આવા વિચારક્ષેત્રમાં પોહોંચી જાય છે, તેમાં પેસી જાય છે, અને ત્યાં વાસ્તવ્ય કરે છે તેમને જ સાચું સુખ અને સાચું સંરક્ષણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ જ્ઞાનની નગરીના માર્ગે અહાર્યર્થ આશ્રમ છે. કોઈ બીજો રસ્તો આ નગરી સુધી જતો નથી.

ખરી રીતે દરેકને આ પવિત્ર ભૂમિમાં જવું નોંધાયે, જે તેમાં પ્રવેશ કરે છે તે દેવતાનો અંશ બની જાય છે. જુઓ—

વ્રજાચારી ચરતિ વેવિવદ્વિવઃ સ દેવાનાં મધ-
ર્યેકમંગમ્ । (ઋ. ૧૦૧૦૮૫; અર્થ. ૫૧૭૫)

" અહાર્યારી (વિવઃ) સત્કર્મેણિ (વેવિવત્ ચરતિ) કરતો ચાલે છે, માટે તે દેવોનું એક અંગ બની જાય છે. "

અહાર્યારી વિવિધાનુકૂળ વ્યવહાર કરે છે, તેમજ સત્કર્મ દક્ષતાપૂર્વક કરે છે. માટે તે દેવોના એક અવયવ, ભાગ અથવા અંગ બનાય છે. તેને કોઈ સામાન્ય માનવી ન સમજવું. અહાર્યારી સાધારણ મુખ્ય નથી પણ તે દેવોનું અંગ છે. પણ જે નિયમપૂર્વક ચાલનારો હોય છે તેજ આ પ્રકારે શ્રેષ્ઠ છે, નકલી અહાર્યારી શ્રેષ્ઠ હોતો નથી.

છઠ્ઠા મંત્રના પૂર્વાર્ધમાં અહાર્યારીની રહેણીકરણી અર્થતંત્ર સીધી અને સરળ હોવી નોંધાયે એમ સૂચના આપેલી છે. કાળી કાંબળ અથવા કૃષ્ણાશુભ તેનું ઓઢવાનું વસ્ત્ર છે, ઠંડી દૂર કરવા અગ્નિ બાળવાનું સાધન સમિધાઓ તૈયાર છે, હનુમત પૂજેલી ઝંઝૂક નથી. આ પ્રકારનો સારો સીધો અહાર્યારી હોવો નોંધાયે. જેટલી સદાકથી રહેતું શક્ય છે તેટલું રહેતું નોંધાયે. ખાલીની લંગોટ, ખાલીનું ધોતીયું, ઉત્તરીય અને કુટું. કાળી કાંબળ આજ અહાર્યારીનો પોશાક છે. આ પ્રકારે સાદા સાથે અહાર્યર્થના નિયમોનું ઉત્તમ પ્રમાણ પાલન કરી પોને પોતાને પવિત્ર બનાવવાના કામમાં ધ્યાન પરાયી વિદ્યાધ્યયન મોટી મહેનત લઈ કરતું નોંધાયે અને સુશક્તિ સાથે સફલતા પ્રાપ્ત કરવી નોંધાયે. આવી રીતે વિદ્યાધ્યયન સમાપ્ત કર્યા પછી તે ગાયોમાં ફરતો ફરતો લોકસંપ્રદ કરે છે. એકજ વિચારથી લોકોને એકજિન કરે છે, તેમને મદાન કાર્ય માટે પ્રવૃત્ત કરે છે. આ લોકસંપ્રદનું તાલપથ છે. જનતાની ઉત્પત્તિ કરવા માટે આ પ્રકારે તે કાર્ય કરે છે. વારંવાર દેહેકાવે ફરી તે બધે જ

જગૃતિ કરે છે. પૂર્વથી ઉત્તર સમુદ્ર સુધી તે પ્રચાર કરતો પહેલી જગ છે. એટલે પૂર્વ અવસ્થાથી ઉચ્ચતર અવસ્થા સુધી તે પોતે પહોંચે છે અને જનતાને પહેંચાડે છે. આ પ્રકારે બ્રહ્મચર્યશ્રમરૂપી પૂર્વ અવસ્થાથી મૃદરચાશ્રમરૂપી ઉત્તર અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે.

“ સમુદ્ર ” (સં+ઉત્+દ્રુ) શબ્દ હલચલનો વાચક છે (સં) એક થક (ઉત્) ઉત્કર્ષના માટે (દ્રુ) ગતિ અથવા હલચલ કરવી તેનું નામ સમુદ્ર છે. આ સમુદ્રમાં હવે તે પોતાની હોડી ચલાવવા નેપાર થાય છે. જનતાની ઉત્તિ કરવા માટે જે ને હલચલ કરવી આવશ્યક છે તે હલચલ હવે તે કરવા લાગે છે.

બ્રહ્મચારીની હલચલ

સાતમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે પહેલી અવસ્થામાં બ્રહ્મચારી માતા-પિતા અને ધરધારનો મોહ છોડી પોતે પોતાને મૃત્યુના માટે સમર્પિત સમગ્ર બધા પ્રકારના કષ્ટ અને કલેશ સહન કરવાના દૃઢ નિશ્ચય સાથે યુગ્મકલમાં વારતબ્ધ કરી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાના કાર્યમાં તે લાગેલો હતો. આ અવસ્થામાં તે વિદ્યા સમાપ્તિ સુધી રહ્યો. સાક્ષાત્કારી રહેતું અને ઉચ્ચ વિચાર રાખવા એવા તેનો સહજ સ્વભાવ બની જાય છે. જ્યારે તે વિદ્યાના ગર્ભમાંથી બહાર આવ્યો એટલે જ્યારે તે દિવ્ય બ-વો ત્યારે તે (પ્રજ્ઞ) સત્યજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો, સત્યજ્ઞાનના પ્રચારથી લોકોને (અપઃ) સત્કર્મનો ઉપદેશ તેણે આપ્યો. સત્યજ્ઞાન તેમજ સત્કર્મનું જ્ઞાન જનતામાં સ્વકર્તવ્ય વિધે જગૃતિ ઉત્પન્ન થયું. પોતાની પરિસ્થિતિની જગૃતિથી (લોક) લોકોને પોતાની વારતવિક જગ્યાનો ખ્યાલ આવ્યો. આ અમારો જન્મ સિદ્ધ અધિકાર છે, એવી અમારી યોગ્યતા છે, અમારી ઉત્તિ આ રીતે થઈ શકે છે વગેરે વાતોનું જ્ઞાન જનતામાં પ્રસર્યું. એટલું જ કરી તે બ્રહ્મચારી સુષુપ્ત રહ્યો પણ તેણે (પ્રજા-પતિ) પ્રભુનું પાલન કરનારાના ધર્મ જય જતાવ્યા. રાજાએ આ પ્રકારે વર્તતું જોયું, અધિકારીઓનું આ કર્તવ્ય છે વગેરે બધું સારી રીતે જતાવ્યું. સાથે સાથે પરમેશ્વરી પરમેશ્વરનું રૂપ પણ લોકોને જતાવ્યું. જયતનો સાચો નિયમન કરનારો એકજ પરમેશ્વર છે, તેની સામે રાજા અને પ્રજાના પ્રત્યેક માણસે ઉણું રહેવાનું છે, તેજ બધાનો સાચો મહાનાર છે, ન્યાય કરનારો છે માટે તેને જ બધાએ સર્વ શ્રેષ્ઠ

માનવો જોઈએ વગેરે સત્ય અને ધર્માનુકૂલ તત્ત્વોનો ઉપદેશ તેમણે કર્યો.

આ પ્રકારે બ્રહ્મચારી તરફથી જે જગૃતિ થઈ ગઈ તેથી રાષ્ટ્રના બધા લોકોને ખબર પડી કે આ સુર છે અને આ અસુર છે. અસુરોને દૂર કરવા અને રેવાના અધિષ્ઠાન હેઠળ રાષ્ટ્ર રહે નહિ ત્યાર સુધી ધર્મની સ્થિરતા થઈ શકતી નથી. એવી ખાતરી થતાં જ બધી જનતાએ તેને પોતાનો શત્રુ એટલે કે પ્રમુખ બનાવ્યો અને હવે તે અસુરોને દૂર કરવાની તૈયારીમાં લાગી ગયો છે. પહેલાં જે કેવળ જ્ઞાન પ્રચારનું કાર્ય કરતો હતો તે હવે ક્ષાત્રધર્મનો પ્રસ્તુત કરવા લાગ્યો. “ દંદ્ર ” શબ્દ (દન્) સનુજોનો (દ્ર) વિદારણ કરનારો એવા અર્થમાં બોલ્યો છે. આ મંત્રથી ખબર પડે છે કે અને જનુજ્ઞાન પણ થાય છે કે બ્રહ્મચર્ય અવસ્થામાં જે અધ્યયન કરતું જોઈએ તેમાં બ્રહ્મચર્યસત્ત્વ સાથે ક્ષાત્રતેજનું પણ સંવર્ધન થતું આવશ્યક છે દરેક બ્રહ્મચારીએ બ્રહ્મ-ક્ષાત્રતેજનું પૂર્ણ અધ્યયન કરતું જોઈએ. જનતાનું દિન કરતી વેળા જે જે કાર્ય આવશ્યક હશે, તે તે ઉત્સાહની સાથે કરવાની શકિત અને જોગ તેમાં હોતું જોઈએ, આ આશય બોલ્યો આ મંત્રમાં પ્રતીત થાય છે.

હવે તેજ બ્રહ્મચારી શત્રુ એટલે ક્ષાત્રજ્ઞાનને મુખ્ય બની (અસુરન તત્ત્વ) અસુરોને નસાડી મૂકે છે. “ તત્ત્વ ” શબ્દ વિનાશ કરવાના અર્થમાં જ વપરાય છે સંપૂર્ણ જનતાને ઉપદેશ આપનારને અસુર કહેવાય છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અધ્યાય ૧૬ શ્લોક ૬ થી ૧૮ સુધી અસુરોનાં લક્ષણો આપેલાં છે. “ નારિક લિપિશ્ચરવાદી, ગર્વિષ્ઠ, ધમ્મી, સ્વાર્થી, કુષ્ટ, ભોગી, કામી, ક્રોધી, અત્યાચારી, કૂર ” વગેરે અસુરોના લક્ષણો છે. બધી માતકમદતિ કરનારા લોક અસુર હોય છે. બધી જનતા તેમનાથી ત્રસ્ત થાય છે. માટે તે બ્રહ્મચારી જનતાનો આગેવાન બની આ પ્રકારના અસુરોને દૂર કરી જનતાને શાંતિ આપે છે, આજ બ્રહ્મચારી નો આત્મચલ છે.

આઠમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે ‘ આચાર્ય તત્ત્વજ્ઞ ’ એટલે આચાર્ય આવીને શિષ્યને આધાર આપે છે; ‘ તત્ત્વ ’ જાણનો અર્થ તપાસના દષિધારથી કામ કરતું, ભાકાર બનાવવો, લોકજ્ઞાન જુદા જુદા પદાર્થો બનાવવા, કષ્ટનાથો નવીન યંત્રાદિની રચના યોગ્ય રીતે કરવી ” એવા છે. આ

ધાતુથી, 'તક્ષક, તક્ષન્' એવા શબ્દો બન્યા છે, જેમનો અર્થ, 'સુધાર, લોકાર્ણું કામ કરનારો, ખરાદી, લોકાર્ણને લુદા લુદા આકાર આપનારો' એવા થાય છે. 'તક્ષણ' શબ્દનો ભાવ કાપવુંએવો છે. આથી વાચકને ખચર પડશે કે 'તતક્ષ' શબ્દોનો 'ભાવ આકાર આપવો' એવો છે, ચુરુ-આચાર્યનો ભાવ 'પરમેશ્વર' એવો પણ છે. યોગદર્શનમાં પનંજસી મહાસુનિએ કહ્યું છે કે—

સ પૂર્વપામપિ મુઃ કાલેનાનવચ્છેદાત્ ॥ (ચો. ૬)

"તે હથેર પ્રાચીનોનો પણ આચાર્ય છે, કારણ કે ત્યાં સમયની કોઈ સીમા નથી." આ કહેવા ઉપરથી આચાર્યોનો આચાર્ય અને ચુરુઓનો ચુરુ પરમેશ્વર છે. અને તે પૃથ્વીથી લઈ ઘસોક સુધી સંપૂર્ણ પદાર્થોના આકાર બનાવે છે. આ ભાવ સ્પષ્ટ જ છે, જે કાયં પરત્વર ચુરુ પરમેશ્વર કરે છે તે જ કાયં અહીં શિષ્યની માનસિક સૃષ્ટિમાં ચુરુ કરે છે. સંપૂર્ણ દુનિયાની યથાવત્ કલ્પના શિષ્યના મનમાં ઉત્પન્ન કરવી આ કાયં અહીં અપ્રાપ્યકનું છે અને તે દૃષ્ટિએ કહેવામાં આવ્યું છે કે ચુરુ શિષ્યના માટે પૃથ્વી અને ઘસોક બનાવે છે. સૃષ્ટિની કલ્પના અમારા જ્ઞાનમાં છે. સૃષ્ટિ વિષે જેટલું જ્ઞાન અમને હોય છે, તેટલી જ સૃષ્ટિ અમારા માટે હોય છે. જે પદાર્થોનું જ્ઞાન અમને હોતું નથી તે પદાર્થોનું અસ્તિત્વ અમારા માટે હોતું નથી એટલે જ્ઞાનપૂર્વક જ સૃષ્ટિ અસ્તિત્વ અમારા માટે હોય છે. આ કારણે પણ કહેવામાં આવે છે કે આચાર્ય જે પદાર્થનું જ્ઞાન આપે છે, સાથે સાથે તે પદાર્થ પણ આપે છે. આચાર્ય પૃથ્વીથી માંડી ઘસોક સુધી બધા પદાર્થોનું જ્ઞાન આપે છે માટે ઉપર કહેલા લોક જ શિષ્યને અપેક્ષા કરે છે.

જે આ સમયે આચાર્ય છે તે પોતે એક વખત શિષ્ય અને શ્રદ્ધાચારી હતો. તે વખતે તેના ચુરુએ ત્રિભુવન વિષયક જે જ્ઞાન તેને આપ્યું, તેનું સંરક્ષણ કરી તેણે આચાર્ય બન્યા પછી તે જ જ્ઞાન પોતાના શિષ્યોને આપ્યું. જ્ઞાન આપનારી ઋષિમુળ્ય ચૂરુને ધ્યાન છે, તે જ પ્રમાણે આ શિષ્ય માટે પણ. ઉચિત છે કે ચુરુથી પ્રાપ્ત થયેલું ત્રિભુવન અને તેનું જ્ઞાન પોતાની પાસે સંભાળી રાખે. આ મંત્રમાં જ કહ્યું છે કે "તે રક્ષતિ તપસા પ્રણચારી" એટલે "શ્રદ્ધાચારી પોતાના જ્ઞાનથી તેમનું રક્ષણ કરે છે." આચાર્ય જે જ્ઞાન શિષ્યને માટે ધરે છે, બનાવે છે, તૈયાર કરી આપે છે અથવા જ્ઞાનરૂપે આપે છે, તેનું સંરક્ષણ શિષ્ય કરે છે, અથવા પ્રાપ્ત જ્ઞાનનું

સંરક્ષણ શિષ્યે કરવું જોઈએ. જ્ઞાનરૂપથી ત્રિભુવનની રચિત ચુરુશિષ્યોના મનમાં જ છે, આ વાત જે બધી લેશે તે આ મંત્રનો આશય સારી રીતે સમજશે.

મંત્રના છેલ્લા ભાગમાં કહ્યું છે કે, ઉપર વર્ણવેલા "શ્રદ્ધાચારીમાં તેના મન સાથે અનુકૂળ મન ધારણ કરી બધા દેવો વસે છે." પ્રથમ મંત્રના સ્પષ્ટીકરણમાં તેનો વિચાર થઈ ગયો છે. આ પ્રકારના સુયોગ્ય શ્રદ્ધાચારીના બધા ઇન્દ્રિયો અને અવયવ તેના મનની ઇચ્છાને અનુકૂળ રહે છે, તે સંયમી બની જાય છે. મન વગેરે આંતરિક ઇન્દ્રિયોનું દમન અને બધા બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનું સ્થન થવાથી તે જ્ઞાન્ત અને જ્ઞાન્ત થાય છે. આ જ સંયમ છે, જેનો પૂર્ણ રીતે "સં-યમ" સિદ્ધ થાય છે, તેનું નામ "યમ" છે અને ઉત્તમ યમનું નામ જ "સં-યમ" છે. તેનાથી વાચક સમજી શકે છે કે જે પહેલાં સામાન્ય શ્રદ્ધાચારી હતો તે પછી આચાર્ય બનતા પહેલાં "યમ" અથવા "સં-યમી" બને છે. આચાર્યનું જ નામ "યમ" હોય છે.

શ્રદ્ધાચારીની શિક્ષા

નવમાં મંત્રનું કથન હવે લુઓ. શ્રદ્ધાચારી ચુરુની પાસે જાય છે અને તેની પાસેથી જંને લોકોની શિક્ષા લે છે. ઘસોકની શિક્ષાથી તેને બધા લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે અને ઘસોકની શિક્ષાથી તેને આદિમકલ્પ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારે શારીરિક અને આદિમકલ્પિ તે શ્રદ્ધાચારી પ્રાપ્ત કરે છે. પૃથ્વી અને ઘસોકનો સંબંધ શારીરિક અને આદિમકલ્પિ અભિ-વૃદ્ધિ સાથે છે, આ વાત આ પહેલાં સિદ્ધ કરેલી છે. તેમ જ આ લોકોના અંશ પોતાના શરીરમાં કયાં રહે છે, આ પણ પહેલાં બતાવ્યું છે. આચાર્યની પાસેથી તે જ્ઞાનમય શિક્ષા પ્રાપ્ત કરે છે અને આચાર્ય પોતાના શિષ્યને પૃથ્વીથી માંડી ઘસોક સુધી સંપૂર્ણ નિષ્કની શિક્ષા અપેક્ષા કરે છે. પૃથ્વી અને ઘસોકની અંદર સંપૂર્ણ નિષ્ક આવી ગયું છે. એટલે શારીરિક, માનસિક અને આદિમકલ્પિ ઉત્પત્તિના સંપૂર્ણ સાધનો આ શિક્ષાથી તે શ્રદ્ધાચારીને પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રદ્ધાચારીનો આત્મવર્ણ

બધારે આ પ્રકારે પરિપૂર્ણ સાધનોથી સંપન્ન થઈ જાય છે, ત્યારે તે શ્રદ્ધાચારી તે જંને લોકોની બે સમિધા બનાવી દમન કરે છે. આ જ્ઞાનવર્ધમાં તે શ્રદ્ધાચારીને પોતાની બધી શિક્ષા અપેક્ષા કરવાની દોષ છે. આ તેનો સર્વસ્વત્મા છે.

જે પ્રાપ્ત થયું હતું તે બધું બલાત્ત માટે અર્પણ કરવાનું નામ જ આત્મયજ્ઞ છે. શારીરિક, માનસિક અને આત્મિક શક્તિઓનું સમર્પણ કરી અંતે પોતાની પૂર્ણ આહુતિ આપી આ આત્મયજ્ઞની સમાપ્તિ થાય છે.

જે કંઈ પ્રાપ્ત થયું તેનું સમર્પણ સમર્પિત એટલે સમુદાયના બલા માટે કર્યું તેનું જ નામ યજ્ઞ છે. સમર્પિત જ એક અંગ બધું છે. સમાજનું એક અંગ વ્યક્તિ છે. આ કારણે વ્યક્તિની અંતિમ સફળતા સંપૂર્ણ સમાજની પૂર્ણતા માટે પોતે પોતાને સમર્પણ કર્યું એ જ છે. તે જ યજ્ઞ છે, તે જ પૂજા અને ઉપાસના છે, જેની પાસે શક્તિ છે તેનો વ્યય સંપૂર્ણ સમાજના ઉદયના માટે કરવો એ જ તે શક્તિનો સારામાં સારો ઉપયોગ છે. આ પ્રકારે બ્રહ્મચારી આત્મયજ્ઞ કરે છે.

જે કોશ

હસમા મંત્રમાં જે કોશનું વર્ણન છે. એક બુલોકનો કોશ અને બીજો દુલોકનો કોશ છે. બંને કોશ બ્રાહ્મણની શુદ્ધિમાં રહે છે. બ્રાહ્મણ એટલે શુદ્ધ પોતાના શિષ્યોને જે ઉકત બંને લોકોની શિક્ષા આપે છે, તે પોતાની શુદ્ધિ જ આપે છે. વિદ્વાન્ની શુદ્ધિમાં પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને દુલોક તેમજ બીજી બધી દુનિયા રહે છે અને તે ચાની પોતાના શિષ્યને ઉપદેશ દ્વારા તેનું પ્રદાન કરે છે. આ મંત્રમાં આ વાત સ્પષ્ટ થઈ છે કે પૃથ્વી અને દુલોક વાસ્તવિક રીતે ચાનીની શુદ્ધિમાં છે, શુદ્ધિમાં સંપૂર્ણ દુનિયાનું વાસ્તવ્ય છે. ચાની પોતાની ધ્વજાનુસાર બીજાને આ વિશ્વનું દાન કરે છે.

કોશ રક્ષક બ્રહ્મચારી

આચાર્યની પાસેથી ઉપર કહેલા બંને કોશ શિષ્યની શુદ્ધિમાં આવે છે, એટલે પૃથ્વીથી માંડી સ્વર્ગ સુધી સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેને પ્રાપ્ત થાય છે. હવે વિચાર કરવો કે આ બંને ખમનાનું કેવી રીતે સંરક્ષણ થાય છે. મંત્રમાં જ કહ્યું છે કે તપથી સંરક્ષણ થાય છે. જે બ્રહ્મચારી તપ કરે છે, રીત, ઉચ્ચ વગેરે દ્વારા સહન કરવાની શક્તિ વધારે છે, તે જ ઉપર કહેલા કોશોનું રક્ષણ કરી શકે છે. તપ વગર, કષ્ટ સહન કર્યા વગર તેમનું રક્ષણ થઈ શકતું નથી. આ વાત આ મંત્રમાં સ્પષ્ટ કહેલી છે.

જે અગ્નિ

અગ્નીઆરમા મંત્રમાં અગ્નિનું વર્ણન છે. પૃથ્વી ઉપર એક અગ્નિ છે અને દુલોકમાં બીજો અગ્નિ છે, તે સૂરજના રૂપે છે.

આ બંને પ્રકારકિરણો વચ્ચે એટલે અંતરિક્ષમાં મળે છે. તેમનાં કિરણો બધે જ પ્રસારે છે અને બ્રહ્મચારી તેમનો અધિકારી હોય છે. પ્રથમના બંને મંત્રોની સાથે આ મંત્રના કથનની તુલના કરવાથી ખબર પડશે કે (૧) બંને લોકોની શિક્ષા, (૨) શુદ્ધિમાં રહેનારા બંને કોશ, (૩) તેમજ જે લોકમાં જે અગ્નિ આ બધું એક જ મુખ્ય વાત બતાવી રહ્યા છે.

શરીરમાં બ્રુચાનીય જઠરાગ્નિ અને દુરધાનીય મગજમાં નિવાસ કરનારો સૂરજ અગ્નિ છે. જઠરાગ્નિ અને મગજનો ચૈતન્ય અગ્નિ એમનો મેળાપ વચ્ચે હૃદયના રચાનમાં થાય છે. ત્યાંથી જ બધા રચાનોમાં કિરણો પ્રસારે છે. આ પ્રકારના બંને અગ્નિ છે.

ઉર્ધ્વરેતા મેઘ અને બ્રહ્મચારી

બારમા મંત્રમાં મૈથૈનું બ્રહ્મચર્ય કહ્યું છે. વૃષ્ટિ કરનારા મેઘ મોટી ગર્જના કરી વૃષ્ટિ કરે છે અને બધાને જીવન આપે છે. બીજા કેટલાક મેઘ હોય છે તે જલહીન હોય છે પણ મોટી ગર્જના કરે છે. તેમની ગર્જનાથી જનતાને ફક્ત કષ્ટ જ થાય છે. તે કારણે પહેલાં પ્રકારના મેઘ (ઉર્ધ્વરેતા) પાણીથી ભરપૂર હોય છે અને બીજા પ્રકારના મેઘ (નિર્વૈર્ધ) જલહીન હોય છે.

તે જ પ્રકારે ઉર્ધ્વરેતા બ્રહ્મચારી મેઘનાદની જેમ પોતાના મોટા અવાજથી વ્યાખ્યાન આપી પોતાના જ્ઞાનામૃતની વૃષ્ટિ કરે છે અને જનતામાં 'નવજીવન' પ્રસારે છે. પણ બીજા કેટલાક નિઃસત્વ ઉપદેશક એવા હોય છે કે જે વ્યાખ્યાનનો મશ્વરો કરે છે, પરંતુ તેમના વ્યાખ્યાનોથી કોઈને કશી લાભ થતો નથી તેનું કારણ પહેલામાં વીધની સાથે તપ હોય છે અને બીજામાં બંને હોતા નથી.

મોટા બ્રહ્મચારીનું કાર્ય

તેમના મંત્રમાં બધાથી મોટો બ્રહ્મચારી પરમાત્મા કહ્યો છે. તે અગ્નિ, સૂરજ, ચંદ્રમાં, વાયુ, જલ વગેરે દેવતાઓમાં વિશેષ પ્રકારની સમિધાઓ નાખી દે છે. તે સમિધાઓ વડે તે દેવો પોતાનું કાર્ય કરવા શક્તિસાગી બને છે. અગ્નિ, સૂરજ વગેરે દેવ પરમાત્માના તેજ્યી પ્રકારો છે, વાયુ પરમાત્માના બળથી વહે છે, જળ તેનીજ શક્તિથી બીજાને શક્તિ આપી રહે છે. એટલે પરમાત્મા પોતાની શક્તિરૂપ સમિધા તેઓમાં મૂકે છે તે કારણે અગ્નિ વગેરે દેવતાઓ પોતાનું કાર્ય કરે છે. પ્રત્યેક દેવતાથી જુદું જુદું તેજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે તેજ અંતરિક્ષમાં એકત્રિત થાય છે. તેથી વૃષ્ટિ અને જળ

યાપ છે. જળથી વૃક્ષ વનરૂપિઓ, તેમાંથી અન્ન, અન્નથી વીર્ય અને વીર્યથી પુરુષ અથવા મનુષ્ય વગેરે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ મોટા બ્રહ્મચારીનું દુનિયામાં કાર્ય છે.

નાના બ્રહ્મચારીનું કાર્ય

હવે નાના બ્રહ્મચારીનું કાર્ય જાણીએ. નાનો બ્રહ્મચારી તે છે જે શુરુના ધરે જન્મ અને યમનિયમોનું પાલન કરી વિદ્યાધ્યયન કરે છે. પરમાત્મામાં જે (૧) અભિ, (૨) સરજ, (૩) ચંદ્રમા, (૪) વાયુ, (૫) જલ વગેરે દેવતા છે તેમના અંશ બ્રહ્મચારીમાં ક્રમશઃ (૧) વાક, (૨) નેત્ર, (૩) મન, (૪) પ્રાણ, (૫) વીર્ય વગેરે છે. આ નાનો બ્રહ્મચારી પોતાની સમિધા તેમનામાં નાખે છે અને તેમને પ્રબલિત કરે છે. વક્તૃત્વ શક્તિ, દષ્ટિ, વિચારશક્તિ, શ્રવણની કલા, અને વીર્ય તેમજ ખીછ શક્તિઓને વિકાસ કરવા એ આ નાના બ્રહ્મચારીનું કાર્ય છે. પોતાના આત્મિકશક્તિની સમિધા તે પોતાની ઉક્ત અભિઓમાં નાખે છે અને તેમને પ્રબલિત એટલે વધારે તેજસ્વી કરે છે. જ્યારે તે શક્તિઓ વધી જાય છે ત્યારે તેમની ભવાણાઓ અંતરિક્ષમાં એટલે અંતઃકરણમાં અથવા હૃદયમાં બળી જાય છે. વાણી, નેત્ર, કર્ણ, મન, પ્રાણ વગેરેના સંબંધ અંતઃકરણમાં હોય શકે છે. તેથી એક પ્રકારનું વિદ્યક્ષણ તેજ ઉત્પન્ન થાય છે, જેથી પુરુષની પ્રસિદ્ધિ થાય છે. તેથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થવાથી બધે જ જ્ઞાન પ્રસરે છે.

નાના અને મોટા બ્રહ્મચારીના આ કાર્યો જોવા જેવા છે. આ કાર્યો જોવાથી બંનેના કાર્યક્ષેત્રોની સમાન વ્યક્તિ થાય છે. આ સમાનતા જોવા જેવી છે. આત્મા પરમાત્માનું કાર્ય ક્ષેત્ર અને શુભસાધન આ પ્રકારે જોવા લાયક છે.

આચાર્યનું સ્વરૂપ

સૌદામ મંત્રમાં આચાર્યને જ શ્રુત્ય કહ્યું છે. કારણ કે તેની કૃપાથી જ ખીજે જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે અને શિષ્ય 'હિ-જ' બને છે. પહેલો જન્મ માતાપિતાથી પ્રાપ્ત થાય છે. પહેલા પ્રાપ્ત સરીરનો શ્રુત્ય અથવા મરણ ઉપનયન સંસ્કારના વખતે થાય છે. ત્યાર પછી તે બ્રહ્મચારીનો આત્મા વિદ્યાદેહીના ગર્ભમાં રહે છે. વિદ્યા અને આચાર્યના ગર્ભમાં નિયત સમય એટલે ૧૨, ૨૪, ૩૬, ૪૮ વરસ સુધી રહી તે ગર્ભથી બાહર આવે છે, આ તેનો બીજો જન્મ છે. પરમાત્માનું નામ શ્રુત્ય છે, માટે આ પહેલું જન્મ સરીર ઊગ્રવી ખીજું કાર્યક્ષેત્રનું

સરીર આપે છે. આચાર્ય પશુ તેજ કાર્ય સંસ્કારરૂપે કરે છે; માટે આચાર્ય પશુ શ્રુત્ય છે.

આચાર્ય વરુણ છે. વરુણને નિવારક કહે છે, તે પાપથી નિવારણ કરે છે અને પુણ્ય માર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. માટે આચાર્ય જ વરુણ છે. વરુણ શબ્દ વરત્વ એટલે શ્રેષ્ઠ દર્શક પણ છે. આચાર્યની શ્રેષ્ઠતા સુપ્રસિદ્ધ છે. આચાર્યનો અર્થ જ એવો છે કે (માચારં માહ્યતિ) જે સદાચારની કેળવણી આપે છે.

આચાર્ય સોમ એટલે કે ચંદ્ર છે. ચંદ્રની જેમ શાંતિ અને આનંદ આપવાનું કામ આચાર્ય કરે છે. આચાર્ય પાસેથી જે વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે તે શિષ્યના અંતરમાં શાંતિ અને આનંદ રચી રહેવા કારણરૂપ બને છે. 'સોમ' શબ્દનો ખીજો અર્થ (સન્નમ) જ્ઞાની એવો પણ છે. 'હમા' શબ્દ સંસ્કૃત વિદ્યા અથવા જ્ઞાન અથવા મૂલ્યશક્તિનો વાચક કેન ઉપનિષદ (૩૧૨) માં આપ્યો છે. હમા શબ્દનો 'બ્રહ્મવિદ્યા' અથવા 'મૂળશક્તિ' એવો અર્થ થાય છે, (મવતિ ઇતિ હમા) જે સંસ્કૃત વિદ્યા અથવા શક્તિ હોય છે તેનું નામ છે 'હમા'. આ પ્રકારની સંસ્કૃતશક્તિ અથવા વિદ્યા જેની પાસે હોય છે (હમા સહિતઃ સોમ) તેને જ્ઞાની અથવા સમર્થ કહે છે.

આચાર્ય ઔષધિ છે. ઔષધિ શબ્દ 'વૌષધિ' શબ્દથી નિરુક્તકાર (નિરુ ૬૦ ડા ૩૨૮) બનાવે છે. દોષોને દૂર કરતું અને સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું કામ ઔષધિનું છે. તે જ કાર્ય આચાર્ય કરે છે. શિષ્યના દોષ દૂર કરી તેની અંદર (સ્વ-સ્વ-તા) સ્વાવલંબન એટલે પોતાની શક્તિથી ઉભું રહેતું, તે માટે જળ આચાર્ય આપે છે, તે કારણે આચાર્ય ઔષધિ છે.

આચાર્ય દૂધ છે. 'પયઃ' શબ્દનો અર્થ "દૂધ, જલ, વીર્ય, અન્ન, બળ, ઉત્સાહ" એટલા છે. આ બધા અર્થોની ભાવ "પુષ્ટિનું સાધન" એટલે જ છે.

પંદરમા મંત્રમાં ગુરુ શિષ્યના સહવાસનું મહત્ત્વ કહ્યું છે. તેમાં વિશેષ લાભ શિષ્યને થાય છે અને તે શુરુના સહવાસથી થાય છે.

'હમા' શબ્દ સહવાસ એટલે સાથે રહેવાનો ભાવ બતાવે છે. સરજ અને ચંદ્રના સહવાસના કારણે અદોશરૂપ

નામ 'સમા' અથવા 'અમાવાસ્યા' થયું છે. અહીં સૂરજ સ્વયં પ્રકાશી હોવાથી ગુરુ પોતે છે અને ચંદ્ર પર પ્રકાશી હોવાના કારણે અથવા સૂરજના તેજથી જ પ્રકાશિત થાય છે માટે તેનો સિંધ્ય છે. આ જ ચંદ્ર સૂરજનો સહવાસ 'સમા-વાસ્યા' ના દિવસે થય છે તે જ સહવાસ ગુરુ સિંધ્યા વિશે અહીં 'સમા' શબ્દ જનાવે છે. આચાર્યે પી સૂરજના વિદ્યોત્તેજથી સિંધ્યે પી ચંદ્રમા પ્રકાશિત થાય છે અને આ સૂરજ અને ચંદ્રમા વિદ્યાધ્યયનની સમાપ્તિ સુધી એકત્રિત રહે છે. એટલું જ નહિ પણ અહીંના 'સમા' શબ્દ સૂચિત કરે છે કે ગુરુ સિંધ્યોના સહવાસ વિદ્યાધ્યયનની સમાપ્તિ સુધી અવશ્ય રહેવો જોઈએ. નહીં થયેલા સમયે બહુવિધા ખાતર ગુરુએ આત્મનું અને ભણાવવાનું કાર્ય થવા પછી ચાલ્યા જવું, આ અધ્યાપનને પ્રકાર સાચો નથી. સિંધ્ય ગુરુના કામન સહવાસમાં રહે તો તેને જરૂર અત્યંત લાભ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ ઉદ્દેશથી ગુરુકુળોની પ્રણાલી વેદેબતાવી છે. ગુરુના ધરમાં તેના પુત્રની જેમ સિંધ્યો રહેતા હતા, આ સમયે તેઓ ગુરુના બધા ગુણો ભેદ શકતા હતા અને તેમનું અનુકરણ કરી શકતા હતા. ગુરુ સિંધ્યોના નિત્ય સહવાસ સિંધ્યાના માટે અત્યંત લાભકારક છે એમ હવે બધા લોકો માનવા લાગ્યા છે.

આ મંત્રમાં 'વૃત્' શબ્દ છે. 'વૃ-ક્ષરણ-દીપ્તયોઃ' આ ધાતુથી તે શબ્દ બનેલો છે. (૧) પ્રવાહ ચાલુ રહેવો અને (૨) તેજ પ્રસારવું આ બે અર્થો 'વૃ' ધાતુના છે. વૃત્ શબ્દમાં પણ આ બંને ભાવ છે. ગુરુ-સિંધ્યોના સહવાસ વૃત્ કરે છે, એવું આ મંત્રનું કહેવું છે. એટલે ગુરુ સિંધ્યાના સહવાસથી વિદ્યોતે પ્રવાહ ચાલતો રહે છે અને જ્ઞાનનું તેજ પ્રસારે છે. આજ સુધી જ્ઞાનનો પ્રવાહ ગુરુ સિંધ્યાના સંબંધથી જ અમારી પાસે પહોંચ્યો છે અને તેજ જ્ઞાન મનુષ્યનું તેજ વધારે છે તેમાં કોઈ શંકા હોઈ શકે જ નહિ.

હવે અહીં એવો પ્રશ્ન નિર્માણ થાય છે કે ગુરુ સિંધ્યાની પાસે કેવી ગુરુદક્ષિણા ભાગતા હશે? ગુરુદક્ષિણાનું સ્વરૂપ બનાવનારો શબ્દ આ મંત્રમાં 'પ્રજ્ઞા-પતૌ' આ છે. આ ગુરુદક્ષિણા મળતું પાલન કરવાના વિષયમાં હોય છે. મળના પાલન વિષયમાં અથવા જનતાના હિત સંબંધમાં જ દક્ષિણા હોય છે. એટલે ગુરુ પોતાના સ્વાર્થના કાલે દક્ષિણા ભાગતા નથી. એટલે આચાર્ય એવી દક્ષિણા માગે છે, જેથી બધી

જનતાના પાલન સંબંધી કંઈક લાભ થઈ રહે. આ આચાર્યને સાવજનિક હિત કરવાનો નિઃસ્વાર્થી ભાવ જોવા મળે છે. એ પ્રકારે આચાર્ય પોતે સિંધ્યને બનાવી રહ્યો છે કે સંપૂર્ણ પ્રજાજનોના પાલન વિશે ઉચિત કર્તવ્ય કરવામાં પોતે પોતાને સમર્પિત કરવું, એ જ મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ છે અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો આ જ આદર્શ છે. ગુરુની જેમ સિંધ્ય પણ પ્રજા-પાલનના કર્તવ્યનો પોતાના જાગ્રોનો ભોળો ઉપાડે અને પોતાને ઉત્તમ નાગરિક સિદ્ધ કરે.

સ્વરાજ્યમાં બધા નાગરિક પ્રજાપાલનાત્મક કાર્ય કરનારી 'પ્રજાપતિ સંસ્થા' ના અંગગૃત હોય છે, માટે પ્રત્યેક અંગગૃત નાગરિક સંપૂર્ણ પક્ષે રાષ્ટ્રના અનુકુલ માટે પોતાના કર્તવ્ય પાલનની વચકાણ કરવી અત્યંત આવશ્યક છે.

સોગમ મંત્રમાં કહ્યું છે કે, 'માચાર્યઃ બ્રહ્મચારી' એટલે 'રાષ્ટ્રમાં જે અધ્યાપક છે તે બધા બ્રહ્મચારી હોવા જોઈએ. બ્રહ્મચારીનો અર્થ વિવાહ ન કરેલા સમજનો એવો અર્થ નથી. વિવાહ થયા પછી પણ મનુગામી બધાથી અને બીજા કેટલાક નિયમોનું પાલન કરવાથી બ્રહ્મચારી રહેવાય છે. નાના મોટા બધા જ અધ્યાપકો અને બીજા કોઈ લોક-હિતના કામમાં સાગી ગયા હોય તે બધા બ્રહ્મચારી હોવા જોઈએ, કામી, લોચી, લોહી તેમજ સ્વાર્થો ન હોવા જોઈએ. જ્યારે બ્રહ્મચર્યનું સંસ્કર બધા અધ્યાપકોને અખર થશે ત્યારે જ તે પોતાના સિંધ્યોને તેની દીક્ષા આપી શકે છે અને આ પ્રકારે જે વાન અધ્યાપકો તરફથી રાષ્ટ્રના સુવર્ણના મનમાં રિયર કરાય છે તે રાષ્ટ્રમાં દૃઢ મૂળ બની નય છે.

આદર્શ રાજ્યશાસન

હાનિઓ પણ બ્રહ્મચારી હોવા જોઈએ. રાજા, મહારાજા, સમ્રાટ, પ્રધાનમંત્રી, સેનાનાયક, સૈનિક, માધાવિકારી તેમજ બધા બીજા હોદ્દાદાર પોતે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરનારા જ હોવા જોઈએ. અહીં બ્રહ્મચારી હોવાનું તાત્પર્ય કેવળ બાહ્ય અવરજામાં બ્રહ્મચર્ય પાલન કરવાનું નથી, પરંતુ રાજા બાદ ગૃહસ્થ બધા પછી પણ બ્રહ્મચર્યના નિયમોનું પાલન કરનારા બધા રાજધાવિકારી હોવા જોઈએ. ન્યાય એવા અધિકારીઓ બ્રહ્મચારી ન હોય ત્યાંની રાજ્યઅવરજા સારી રીતે ધર્માનુસાર થશે નહિ. જે જે અધિકારી પ્રજાપાલનનું કાર્ય કરે છે, તેણે બ્રહ્મચારી સાથે સંબંધ બની પોતાની ફરજ પૂરી કરવી એ તેના માટે યોગ્ય છે, રાજ્યના સુખ અધિકારીઓને પણ

અહીં સૂચના મળે છે કે હોદ્દાદાર નીમતિ વેળા તેમની બીજી લાયકાત સાથે તે પ્રહારી અને ધાર્મિક છે કે નહિ તે પણ જોવું

જે રાજ્યમાં જ્ઞાનપ્રચાર કરનારા વિદ્યાધિકારી અને સંરક્ષણનું કાર્ય કરનારા ક્ષત્રિય અધિકારી ઉત્તમ પ્રહારી હશે ત્યાંની રાજ્યવ્યવસ્થા વિશે કહેવાપણું રહેતું નથી. તે જ 'આદર્શ' રાજ્યવ્યવસ્થા 'વેદની દૃષ્ટિએ છે. હાલમાં આ પૃથ્વી ઉપર જે રાજ્યવ્યવસ્થાઓ છે તે બધી ભોગી લોકોની છે. ભોગીલોક આસુરી સંપત્તિવાળા હોય છે. ભોગી અસુરોથી પ્રભવે કષ્ટ જ પહોંચે છે. તેથી જ મંત્ર ૭ માં કહ્યું છે કે, 'પ્રહારીએ ઇન્દ્ર બની અસુરોને દૂર કર્યાં.' ભોગી અસુરોને દૂર કરી ત્યાગી, સંયમી, જીતેદ્રિય પ્રહારીઓને અધિકાર ઉપર લાવવા એ પ્રહારીની રાજકીય ચળવળનું કાર્ય હોય છે.

પ્રહારીથી રાષ્ટ્રનું સંરક્ષણ

રાજા, રાજપુરુષો વગેરે ક્ષત્રિય, તેમજ આચાર્ય અને અધ્યાપક વગેરે બ્રાહ્મણ, પોતા પ્રહારી પાલન કરનારા હોવા જોઈએ. આ વિશે ઉપદેશ મંત્ર ૧૬ માં આપ્યો છે. હવે આ ૧૭ માં મંત્રમાં કહ્યું છે કે રાજ્યવ્યવસ્થાથી તેમજ પાક-શાળા, યુરુકુળ વગેરેની વ્યવસ્થાથી પ્રહારીનું પાલન થવું જોઈએ.

રાજ્યે પોતાના રાજ્યમાં શાસનની એવી વ્યવસ્થા રાખવી કે બધા અધિકારીઓ પ્રહારીનું પાલન કરતાં થાય અને તે પોતાના અધિકારક્ષેત્રમાં રહેનારી પ્રજાને પ્રહારી પાલનની શિખામણ આપી તેમની પાસેથી તેનું આચરણ કરાવે. આ પ્રકારે પ્રત્યેક અધિકારી વ્યવસ્થા કરે તો સંપૂર્ણ રાજ્યમાં પ્રહારી પાલન શરૂ થશે અને સંપૂર્ણ રાષ્ટ્ર પ્રહારી પાલન કરનાર થશે. અહીં પ્રહારીનું તાત્પર્ય સંયમ છે. રાજ્યમાં બાલ નિવાહ ન થવા જોઈએ, નિવાહ યોગ્ય સમયે થાય, નિવાહ પછી દૈનિક વિષયક અત્યાચાર અથવા બહિષ્કાર ન થાય, સંયમ અને ત્યાગવૃત્તિથી વ્યવહાર કરવામાં આવે, આ પ્રકારે મરણ સુધી પ્રહારીનું પાલન થઈ શકે છે. આ પ્રકારના પ્રહારીનું પાલન રાજ્યવ્યવસ્થા દ્વારા લોકો પાસેથી રાજ કરાવી શકે છે અને તે વડે તેમનું અને રાષ્ટ્રનું સારી રીતે સંરક્ષણ કરી શકે છે.

સામાન્ય જનતા અઘાની હોવાથી સુનિયમોનું પાલન થેતે

કરી શકતી નથી. પણ જ્યારે રાજ્યવ્યવસ્થા દ્વારા સારા નિયમોનું પાલન કરાવવામાં આવે છે ત્યારે તે લોકો પણ તે નિયમોનું પાલન કરવાથી લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સમાજની ઉત્થિતિ-અવનતિની અવસ્થા અનુસાર નિયમોમાં પરિવર્તન થઈ શકે છે. પણ અહીં પ્રહારી, વીર-રક્ષણ, બલસંવર્ધન, યોગભાસ, જ્ઞાન સંપાદન, ઉપાસના વગેરેના સંબંધ છે. રાજ્યવ્યવસ્થાથી જ બધા લોકો એનું પાલન કરી શકે છે અને રાજ તેનું પાલન કરાવી જનતાનું સંરક્ષણ કરે. એજ આ મંત્રનું તાત્પર્ય છે.

કન્યાઓનું પ્રહારી

પહેલાના મંત્રોમાં સૂચિત કરાયું છે કે રાજ્યે રાજ્ય-વ્યવસ્થાથી જ બધી જનતા પાસેથી પ્રહારીનું પાલન કરાવવું અને પ્રજાનું વિરોધ પાલન કરવું. બધી જનતામાં પુત્રો સુજન્ય કન્યાઓનું પણ પ્રહારી પાલન થવું જોઈએ. પુત્રોના પ્રહારી વિશે કોઈને શકા હોતી નથી. કારણ કે પ્રહારી જન્મ નર જાતિનો છે, તેથી પુરુષો માટે પ્રહારીની આજ્ઞા વેદો દ્વારા સિદ્ધ થઈ ગઈ છે. આ અઘારમા મંત્રમાં 'ક્ષત્રિય' જન્મ વડે સ્ત્રી જાતિના પ્રહારીની સૂચના થઈ છે, એટલે બાળક અને બાલિકાઓ માટે સમાન પ્રહારી છે અને પૂર્વ મંત્ર અનુસાર બંનેનું પ્રહારીનું પાલન રાજ્યવ્યવસ્થાથી થવું જોઈએ.

પશુઓનું પ્રહારી

ધોડા, બળદ વગેરે પશુ ખરેખર પ્રહારી જ હોય છે. તેમનામાં અતિ કામલાવ હોતો નથી. કાષ્ટક માથુસની જેમ પશુઓમાં રક્ષણ હોતું નથી. મનુષ્યની જેમ સરખામણી કરતાં પશુઓમાં સ્ત્રી સંબંધ ઓછો હોય છે. એટલે તે તો પૂર્ણજીવનભર પ્રહારીનું પાલન કરે છે. તેમને જોઈ માથુસે પુષ્કળ બોધ લેવા જોઈએ.

અપમૃત્યુને હલાવવાનો ઉપાય

ઝોગણીસમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે અપમૃત્યુ દૂર કરવાનો ઉપાય પ્રહારી જ છે. પ્રહારી આયુષ્ય વધારનાર અને રોગ દૂર કરનાર છે. જે પ્રહારીનું પાલન કરે છે તે મૃત્યુને દૂર કરી શકે છે. આ પ્રકારે જ દેવો અમર બન્યા છે, જે દેવોને સાધ્ય થયું છે તે મનુષ્યો તપશ્ચર્યા વડે મેળવી શકે છે. દેવોને રાજા ઇન્દ્ર બધાથી તેજસ્વી છે કારણ કે તેણે બધાથી

વધારે અહાયર્થનું પાલન કર્યું છે જે આ પ્રકારે અહાયર્થનું વધારે પાલન કરશે તે વધારે તેજસ્વી બની શકે છે, અહાયર્થનું તે જ તેના મોઢા ઉપર દેખાય છે. અહાયારો જીતેલિ પુરુષનું મોઢું કમળની જેમ તેજસ્વી, ઉત્સાહી અને રક્તિપુરક હોય છે. માટે દરેકે અહાયર્થનું પાલન અવશ્ય કરવું જોઈએ.

ઔપધિ વગેરેનું અહાયર્થ

સૂરજ અહાયારી છે કારણ કે તે અહાની સાથે સંચાર કરે છે અથવા તેજની સાથે રહે છે આ અહાયારી-સૂરજથી સંવત્સર એટલે વર્ષ, ઋતુ, માસ, દિવસ, રાત્રી તેમજ જીવ, લવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાલ પ્રગટ થઈ રહ્યા છે. આ સૂરજના અહાયર્થનું મહાત્મ્ય છે.

ઔપધિ વનરપતિ પશુ ઉર્ધ્વરેતા હોવાના કારણે અહાયારી છે. ઔપધિ વનરપતિનો જનક મેષ અથવા પત્ર્ન-ય છે, તે વાહણી પશુ અહાયારી છે કારણ કે તે 'ઋર્ધ્વ-રેતાઃ' છે, 'ઋર્ધ્વ' એટલે ઉપર ધારણ કર્યું છે. 'રેતાઃ' એટલે ઉદક જેમાં, એવા મેષ છે માટે તે 'ઋર્ધ્વરેતા' છે અને તે કારણે તે અહાયારી પશુ છે. આ અહાયર્થ-સૂકતાના ૧૨ મા મન્ત્રમાં મેષ અહાયારીનું વર્ણન આવી ગયું છે ત્યાં કહ્યું છે કે આ 'મેષ ગર્જના કરતો કરતો પહાડ ઉપર અને જીમ્બ ઉપર (રેતાઃ) ઉદકનું સિંચન કરે છે, તેથી બધી દિશાઓ જીવિત રહે છે.' ઊર્ધ્વરેતા હોવાના કારણે મેષમાં સંજિનું પાલન કરવાની શક્તિ આવી ગઈ આ પ્રકારે જે ઊર્ધ્વરેતા હશે તેનામાં પશુ પાલન કરવાની શક્તિ આવી શકે છે. સૂરજ પશુ પોતાના ડિરેક્શી ઉદકરૂપી રેતને ઉપર ખેંચી લે છે. મનુષ્ય પશુ પ્રાણના આકર્ષણથી વીધને ઉપર ખેંચી શકે છે. આ પ્રકારે મેષ અને સૂરજના દાખલાથી અહાયર્થનું મહાત્મ્ય વર્ણન કર્યું છે.

પશુપદ્ધિઓનું અહાયર્થ

મજદ અને ધોડાના વિષે મન્ત્ર ૧૮ માં કહ્યું છે કે તે અહાયારી છે. વાંદરાઓ વગેરેમાં વીધનો નાશ કરવાનો પ્રયાસ જણાય છે પશુ સામાન્યના પશુઓ ઋતુગામી હોય છે, ઋતુકાળ વગર તે ઓ પાસે જતા નથી અથવા સ્ત્રી તેમને પાસે આવવા દેતી નથી. સિંહ, વાઘ વગેરે દરેક પશુ-ઓમાં તો આ અહાયર્થ અને એક પત્તીવન વિશેષ તીવ્ર હોય છે. પરમાત્માએ તેમની માટે એવી ગોઠવણ કરી છે કે

ઋતુકાળ સિવાયના સમયે તેમને સ્ત્રીપુરુષ એવા ભાવ પશુ હોતા નથી. કેટલાક પશુ-પદ્ધિઓ આ નિયમને અપવાદરૂપ પશુ છે, પશુ તે અપવાદો પ્રથમ કહેલો નિયમ જ સિદ્ધ કરે છે. પશુ-પદ્ધિઓનું અહાયર્થ એક તે આખનમાં માથાસે બોધ લેવો જોઈએ. આ પદેલાના મન્ત્રમાં કહ્યું છે કે વનરપતિ ઔપધિઓ ઋતુકાળમાં પ્રુપવતી થાય છે, એટલે તે ઋતુ-ગામી હોવાથી અહાયારી જ છે. સંવત્સર તો ઋતુઓમાં જ ગમન કરે છે. માટે તે પશુ ઋતુગામી હોવાથી અહાયારી છે.

અહાયારીનું યાન બધાનું રક્ષણ કરે છે, આ મન્ત્રનું કહેવું સ્પષ્ટ છે. કારણ કે યાનથી જ બધાનું સંરક્ષણ થાય છે એમ ૨૨ મા મન્ત્રમાં કહ્યું છે.

દેવાનું તેજ

તેવીસમા મન્ત્રમાં દેવેલા તેજનું વર્ણન છે. જે ઉત્સાહ અને સ્ફુર્તિ આપે છે, જે બધાથી શ્રેષ્ઠ ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે અને જે પોતે તેજયુક્ત હોય બીજાને પશુ તેજસ્વી કરે છે તે દેવાનું તેજ છે. રાષ્ટ્રમાં વિદ્વાન દેવા હોય છે અને તે ઉપર કલા મુજબ ચૈતન્યયુક્ત તેજ પોતાના રાષ્ટ્રમાં ઉત્પન્ન કરે છે, સૌરીમાં યાન-હિન્દિય તેમજ અંતારિક્ષ વગેરે દેવા છે કે જેઓ જદ સૌરીમાં રહીને તેમાં વિવશસ્ત્ર રક્તિનું કાર્ય કરી રહ્યા છે તેમજ સંપૂર્ણ મમત્ત્વા સૂરજ-ચંદ્ર વગેરે દેવા પોતાનું વિલક્ષણ તેજ પ્રસારી બધી દુનિયાને ચૈતન્ય આપે છે. તારપર્થ એવા નિયમ છે કે જે દેવા છે તે શ્રેષ્ઠનેજનો પ્રસાર કરી વિલક્ષણ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરે છે.

તે તેજ, યાન અને રક્તિ અહાયારીથી પ્રસરે છે અને દેવામાં કાળ કરે છે તેથી અમરપણું પશુ આપે છે.

ઉપદેશનો અધિકારી

ગોતાસ અને પચીસમા મન્ત્રમાં અહાયારીના વિશેષ યાનનો ઉલ્લેખ છે. અહાયારી વિલક્ષણ યાન પ્રાપ્ત કરે છે અને તે કારણે તેનું તેજ અદ્ભુત હોય છે તે કારણે બધી દેવતાઓ તેની અંદર સંપૂર્ણ લગાઈ રહે છે તેનાથી કાષ્ઠ દેવતા અથવા શક્તિ અલગ થતી નથી એટલે બધી દેવતાઓ પૂજ્ય ઇન્દિતની સાથે પોતાનું તે કાર્ય ચલાવે છે. પ્રાણાયામદિ યોગ સાધનો વડે તે પોતાના પ્રાણ, અપાન, વ્યાન વગેરે બધા પ્રાણોને પોતાના તાબે કરે છે, પ્રાણ કાષ્ઠમાં આવવાથી તેનું મન વશ થાય છે કારણ કે પ્રાણ અને મન સૌરીમાં ભેગ

હળીમળી રહે છે. પ્રાણ એ નિર્ગળ હોય તો મન પણ નિર્ગળ બનશે અને મન રિધર બનવાથી પ્રાણની ચંચળતા પણ દૂર થઈ શકે છે. પ્રાણ અને મન રિધર થવાથી હૃદયની દિવ્ય શક્તિ પ્રગટ થાય છે. તેમજ હૃદય અને મન નિયમબદ્ધ થવાથી મેધાશુદ્ધિમાં જ્ઞાનનો સચ્ચ થાય છે અને વધવા લાગે છે. ત્યાર પછી તેની એટલી ચોક્કસતા થાય છે કે વાણી વડે તે પોતાના જ્ઞાનનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરી શકે છે આ પ્રકારે સુચોગ્ર ઉપદેશકના ગ્યાગ્યાનોથી જનતા પ્રભાવિત થાય છે. કારણ કે તેનું કહેવું અનુભવ સિદ્ધ હોય છે.

તે કારણે જ લોક દગ્ધ છે કે પોતાનો ઉદ્ધાર થવા લાયક કેાઇ ઉપદેશ તેની પાસેથી મળે જ્યાં એવો બ્રહ્મચારી પહોંચે છે ત્યાંના સભ્યોનો તેને કહે છે કે, ' હે બ્રહ્મચારી ! અમને ઉપદેશ આપો ' અહુ, ઝોન વગેરે ઇન્દ્રિયોના શક્તિ વધે અને તે સ્વાસ્થ્યપૂર્ણ અને પ્રભાવશાળી બને એવી રીત બતાવે. " કેાઇ કહે છે કે અજની અજનથી ઘણી તકલીફ વેરી રહ્યા છીએ માટે પુણ્ય અનાજ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય,

તે કહો. કેાઇ મહાજન પૂછે છે કે પેટ સાફ કરવાનો ઉપાય કહો. પચન સારી પેટે થતું નથી તે માટે ક'ંઈ કલાજ છે ? કેાઇ કહે છે કે અમારું વીથું સ્થિર નથી અને લોહી પણ બમડી ગયું છે, તે માટે શું કલાજ કરવે? જોઇએ ?

ઉપર કહેલા જે જે સલાહો લોકો પૂછે છે તેના વધારાએ જવાબ બ્રહ્મચારી આપે છે. યોજના અને મુક્તિ વડે બધાની બધી શંકા દૂર કરે છે અને તેમને યોગ્ય રસ્તે દોરે છે. એટલી યોજના હોવા છતાં પોતાનું આદિમક્રમણ વધારવા તે પવિત્ર સ્થાનમાં રહી તપશ્ચર્યા કરે છે અને તે વડે આદિમક્રમણનો વિકાસ કરતો રહે છે. આ પ્રકારે તપસ્વી જ્યારે પોતાની તપશ્ચર્યાની સમાપ્તિ કરે છે અને તપસ્થાના પ્રભાવથી આદિમ-શક્તિથી મુક્ત બને છે ત્યારે તે અત્યંત તેજસ્વી હોવાથી આ પૃથ્વી ઉપર તેની શોભા ધૂન જ વધે છે. આ છે બ્રહ્મચર્યનું તેજ આરે હરકોઇએ બ્રહ્મચર્યના સારા નિયમોનું પાલન કરી પોતાના આદિમક્રમણનો વિકાસ કરવો જોઇએ.

બ્રહ્મોદન

કાંડ ૧૧, સૂક્ત ૧

(જામિ:- વ્રહ્મા । દેવતા:- મહોદન ।)

અમે જાયસ્વાદિતિર્નાથિતેયં વ્રહ્મોદનં પંચતિ પુત્રકામા ।

સમરુપયો ભૂતકૃતસ્તે ત્વાં મન્યન્તુ પ્રજયાં સહેહ

॥ ૧ ॥

કૃણુત ધૂમં ધૂપણઃ સસ્ત્રાયોઽદ્રોષાવિતા વાચમર્છં ।

અયમગ્નિઃ પૃત્તનાપાદ્ સુવીરો યેનં દેવા અસંદન્ત્વ દધ્યુન્

॥ ૨ ॥

અર્થ— હે અગ્ને ! (જાયસ્વ) પ્રગટ થા. (હયં નાથિતા વાદિતિ) આ પ્રાર્થના કરનારી અદીન માતા

અગ્રેડર્જાનિષ્ઠા મહતે વીર્યાયિ વ્રજ્ઞૌદુનાય પક્તવે જાતવેદઃ ।

સત્ક્રપયો ભૂતકૃતસ્તે ત્વાંજીજનન્નસ્યે રયિં સર્વધીરં નિ યચ્છ

॥ ૩ ॥

સમિદ્ધો અગ્રે સમિદ્ધા સમિદ્ધસ્વ વિદ્વાન્દેવાન્યઙ્ગિયો એહ વંશઃ ।

તેમ્યો હવિઃ શ્રપયં જાતવેદ ઉત્તમં નાકુસ્યારિ રોહયેમમ્

॥ ૪ ॥

ત્રેધા માપો નિર્હિતો યઃ પુરા વૌ દેવાનાં પિતૃણાં મર્ત્યાનામ્ ।

અંશાન્ જાનીષ્ઠં વિ મંજામિ તાન્વો યો દેવાનાં સ ઇમાં પારયાતિ

॥ ૫ ॥

અગ્રે સદેસ્વાનમિમૂરમીદસિ નીચો ન્યુજ્ઞિ દ્વિપતઃ સપત્તાન્ ।

ઇયં માત્રાં મીયમાના મિતા ચં સજાતાંસ્તેં વલિહૃતઃ કૃણોતુ

॥ ૬ ॥

સાકં સંજાતૈઃ પર્યાસા સદૈષ્યુદુંઙ્ગૈનાં મહતે વીર્યાયિ ।

ઊર્ધ્વો નાકુસ્યારિ રોહ વિષ્ટપં સ્વર્ગો લોકો ઇતિ યં વદન્તિ

॥ ૭ ॥

અર્થ— હે અગ્રે ! હે જાતવેદ ! તું (મહતે વીર્યાયિ અજનિષ્ઠાઃ) મોટા પરાક્રમ કરવા પ્રગટ થયો છે. (બ્રહ્મ-
લૌકનાય પક્તવે) અને જ્ઞાનવર્ધક અને રાધિના માટે પ્રગટ થયો છે. (ભૂતકૃતઃ સત્ક્રપયઃ) ત્વાં અર્જાજનન્
ભૂતોની ઉત્પત્તિ કરનારા સાત અધિઓએ તને પ્રગટ કર્યો છે. (અસ્યે સર્વધીરં રયિં નિ યચ્છ) આ માતા માટે બધા
પ્રકારનું ધન પ્રદાન કરે. [૩]

હે અગ્રે ! (સમિદ્ધા સમિદ્ધઃ સં ઇષ્યસ્વ) સમિધાથી પ્રદીપ્ત થયેલો તું પ્રદીપ્ત થા (યદિયાન્ દેવાન્
ઇહ આવશ્તઃ) યદને યોગ્ય દેવાને તું અર્ધો લાઇ આવ. હે જાતવેદ ! (તેમ્યઃ હવિઃ શ્રપયન્) તેમના માટે હવિ રાધિના
(ઇમં ઉત્તમં નાકં અધિરોહય) આને ઉત્તમ સ્વર્ગ પર ચડાવ [૪]

(યઃ પુરા ત્રેધા માપઃ નિર્હિતઃ) જે પહેલાં ત્રણ પ્રકારનો ભાગ રાખ્યો છે, તે (દેવાનાં પિતૃણાં મર્ત્યાનાં
દેવાનો પિતૃણો, અને મર્ત્યોના છે. (અહં યઃ તાન્ વિમજામિ) હું તમને તે ભોગને જુદા જુદા કરી અપાંજુ કરું
છું. (અંશાન્ જાનીષ્ઠં) તે ભોગને સમજ લે. (યઃ દેવાનાં સઃ ઇમાં પારયાતિ) જે દેવાનો ભાગ છે તે આ ઓને
આપસિમાધી પાર કરશે. [૫]

હે અગ્રે ! (સદેસ્વાન્ અમિમૂઃ ઇત્ અમિ અસિ) તું યજ્ઞવાન્ અને શત્રુનો પરાજય કરનારો છે. તેથી
(દ્વિપતઃ સપત્તાન્ નીચઃ ન્યુજ્ઞ) દ્વેષ કરનારા શત્રુઓને નીચે કબાવ. (ઇયં માત્રાં મીયમાના મિતા ચં) આ પરિ-
માણ માપેલું છે, તે પરિમિત પ્રમાણમાં (તે સજાતાન્ વલિહૃતઃ કૃણોતુ) તારા સમતીય વીરોને તારા કરે દેનારા
મનાવે. [૬]

(પર્યાસા સજાતૈઃ સાકં યધિ) તું દુધની સાથે સ્વર્ગનિઓની સાથે વધ. (મહતે વીર્યાયિ વનાં ઉત્
ત્તમ) મોટા પરાક્રમ માટે તૈયાર કર. (ઊર્ધ્વઃ નાકસ્ય વિષ્ટપં અધિરોહ) ઉચ્ચો યધ સ્વર્ગની ઉપર ચડ. (યં સ્વર્ગઃ
લોકો ઇતિ વદન્તિ) જેને સ્વર્ગલોક કહે છે. [૭]

ભાષા— તું મોટા પરાક્રમ કરવા માટે ઉત્પન્ન થયો છે. ઉત્તમ અને વડે અને વજ કરી સાત અધિઓને સતોપિત કરવાથી
તે બધા પ્રકારના વીર ભાવોથી યુક્ત સંયુક્ત અવસ્થા આપશે અને ઉત્તમ ધન આપશે (૩)

અગ્રિ પ્રદીપ્ત કરે, તેમાં હવિનું લવન કરે, તેથી ઉત્તમ સ્વર્ગ અવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. (૪)

દેવ, પિતૃર અને મર્ત્ય આ ત્રણેનો ભાગ અગ્રમાં લેવ છે. તેથી તેમને તે ભાગ અપાંજુ કરવા યોગ્ય છે. (૫)

યજ્ઞવાન્ અને શત્રુને પરાજય કરનારો થા, શત્રુઓને દૂર નસાવી દે અને તે તને કર આપશે એના પરાક્રમ કરે. (૬)

મોટા પરાક્રમ કરવા તૈયાર થા, દુધ પીને સ્વર્ગનિઓને વધે પ્રથમ થા. આ પ્રકારે પરાક્રમ કરી સ્વર્ગ માટે યોગ્ય થા. (૭)

ઇયં મહી પ્રતિ ગૃહાતુ ચર્મં પૃથિવી દેવી સુમનસ્યમાના ।

॥ ૮ ॥

અર્થ ગચ્છેમ સુકૃતસ્ય લોકમ્

एतौ ग्रावाणौ सयुजौ युद्धग्धि चर्मणि निर्मिन्ध्यंश्चन्यर्जमानाय साधु ।

॥ ૯ ॥

अवध्नती नि जंहि य इमां पृतन्यव ऊर्ध्वं प्रजामुद्धरन्त्युर्द्वह

गृहाण ग्रावाणौ सकृतौ वीर इस्त आ तै देवा यज्ञियां यज्ञमंगुः ।

॥ ૧૦ ॥

अथो वरा यतमांस्त्वं वृणीषे तास्तै समृद्धीरिह राधयामि

इयं तै धीतिरिदमु ते जनित्रे गृहातु त्वामदितिः शूरपुत्र ।

॥ ૧૧ ॥

परा पुनीहि य इमां पृतन्यवोऽस्यै रायि सर्ववीरं नि यच्छ

उपश्वसे द्वयै सीदता यूयं वि विंच्यध्वं यज्ञियास्तुषैः ।

॥ ૧૨ ॥

श्रिया समानानति सर्वान्त्स्यामाधस्पदं द्विपतस्पादयामि

અર્થ— (ઇયં મહી પૃથિવી દેવી) આ મોટી પૃથ્વી દેવતા (સુમનસ્યમાના ચર્મં પ્રતિ ગૃહાતુ) યુધ વિચારવાળી યદ્ધ આ ચામડાની હાલ પોતાના રક્ષણ માટે લે. એથી (અથ સુકૃતસ્ય લોકં ગચ્છેમ) અમે પ્રવેશીએને માત્ર યદ્ધશું. [૮]

(एतौ सयुजौ ग्रावाणौ) આ સાથે રહેનારા બે પથ્થર (चर्मणि युद्धग्धि) આમણ ઉપર મૂકે. (यजमानाय अंश्च निर्मिन्ध्यं) યજમાનની માટે સોમરસને વાંટીને કાઢે. (ये इमां पृतन्यवः) જે આ બી ઉપર હુમલો કરે છે તેમને (निजहि) નાશ કર. (अवध्नती उद्धरन्ती प्रजा ऊर्ध्वं उर्द्वह) હટાતી અને બરણ પોષણ કરતી પ્રજાને ઉદ્ધાર કર [૯]

હે વીર ! (सकृतौ ग्रावाणौ हस्ते गृहाण) ઉત્તમ કામ કરનારા આ બે પથ્થર હાથમાં લે. (यज्ञियां देवाः ते यशं आ मनुः) પૂજ્ય દેવો તારા યજ્ઞમાં આવી જાય. (यतमान् त्वं वृणीषे) જે તું માગે છે તે (अथो वराः) તથા વર છે. (ताः समृद्धीः ते इह राधयामि) તે સંપત્તિઓને તારા માટે સિદ્ધ કરું છું. [૧૦]

(इयं ते धीतिः) આ તમારું સોમરસ પીવાનું ડેકાલું છે અને (इदं उ ते जनित्रे) આ તારું જન્મ સ્થાન છે. (शूरपुत्र अदितिः त्वं गृहातु) શૂરપુત્રની અદિતી માતા તારા રક્ષકર કરે. (ये पृतन्यवः इमां परा पुनीहि) જે સેનાવાળા શત્રુ આ બીને કદ આપે છે તેમને દૂર કર અને (अस्यै सर्ववीरं रायि नि यच्छ) એને સર્વ વીરોમાં યુક્ત થન આપ. [૧૧]

(यूयं द्वयै उपश्वसे सीदत) તમે બંધા ઉત્તમ જીવન માટે બેસો. હે (याज्ञियासः) યાજ્ઞકો ! તમે (तुषैः विविच्यध्वं) શુશાને દૂર કરો. અમે (समानान् सर्वान् श्रिया अति स्याम) બંધા સમાન લોકોથી થનના કારણે શ્રેષ્ઠ યદ્ધશું અને હું (द्विपतः अधः पदं आपादयामि) શત્રુઓનું સ્થાન નીચે કરું છું. [૧૨]

બાવાર્થ— આ પૃથ્વી મોટી દેવી છે, પોતાના મનને યુધસંસ્કથયુક્ત બનાવી તેના રક્ષણ માટે તમારે રહે. એથી તને પ્રવચનોનો લોક પ્રાપ્ત થશે. (૮)

આ સોમરસ કાઢવાના પથ્થર છે, એનાથી સોમરસ કાઢો. જે સેના વડે તમારો નાશ કરવા છાડે છે તેમને નાશ કર અને પોતાની પ્રજાને ઉદ્ધાર કર. (૯)

યજ્ઞમાં બોલાવવા જે યોગ્ય દેવો છે તેમને યજ્ઞમાં બોલાવ. જે વિષયમાં તમે પ્રયત્ન કરશો તેમાં તમારી પ્રગતિ થશે, તે તમને પ્રાપ્ત થશે અને તે વડે ચરેષ્ઠ સમૃદ્ધિ મળશે. (૧૦)

આ જન્મભૂમિ છે, અહીં યજ્ઞમાં સોમપાન થાય છે. જે શત્રુ તમારા ઉપર હુમલો કરે છે તેમને પરાજય કરી સર્વ ધોરણો યુધ થન તમને પ્રાપ્ત થાય. (૧૧)

જેમ તમાને દૂર કેટલી દેવામાં આવે છે તેવી રીતે શત્રુને નસાડી મૂક, સ્વભવિષ્યને થન સંપત્તિથી યુક્ત કર અને શત્રુઓને હાની નાંખ. (૧૨)

પરેહિ નારિ પુનરેહિ ક્ષિપ્રમયા ત્વા ગોષ્ઠોઽધ્યરુદ્ધઙ્ગરાંય
 તાસાં ગૃહીતાઘતમા યજ્ઞિયા અસન્વિમાજ્ય ધીરીતરા જહીતાત્ ॥ ૧૩ ॥
 યમા અગુર્યોપિતઃ શુભ્મમાના ડત્તિષ્ઠ નારિ તવસૈ રમસ્વ ।
 સુપત્ની પત્યા પ્રજયા પ્રજાવત્યા ત્વાગન્યજઃ પ્રતિ કુમ્ભં ગૃમાય ॥ ૧૪ ॥
 ડર્જો ભાગો નિહિતો યઃ પુરા વ ઋષિપ્રશિષ્ટાપ આ મરૈતાઃ ।
 અયં યજ્ઞો ગાતુવિન્નાયવિત્પ્રજાવિદુઃ પશુવિદ્વાંરવિદ્વો અસ્તુ ॥ ૧૫ ॥
 અર્ચે ચુર્યજિયસ્ત્વાધ્યરુદ્ધઙ્ગચિત્તપિષ્ટસ્તપતા તપૈનમ્ ।
 આર્ધેયા દૈવા અમિસંગત્યં મામમિમં તપિષ્ઠા ક્રતુમિસ્તપન્તુ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ— હે નારી ! (યરા રહિ) દૂર જા અને (પુનઃ ક્ષિપં યહિ) ફરી વહેલો પાછો આવ. (અપાં ગોષ્ઠઃ મરાય ત્વા અધિ અરુક્ષત્) જળનું સ્થાન ભરવા માટે તારા માટે તૈયાર છે. (તાસાં યતમાઃ યજ્ઞિયાઃ અસન્) તેમાં જે પૂજનીય અથવા પદ માટે યોગ્ય જળ છે, તેને (ગૃહીતાત્) સ્વીકાર કર અને (ધીરી રતરાઃ વિમાજ્ય જહીતાત્) શુદ્ધિથી ખીળાઓને લુદ્ધ કરી છોડી દે. [૧૩]

(હમાઃ યોપિતઃ શુભ્મમાના આ અગુઃ) આ ઝીઓ સુરોક્ષિત યજ્ઞ અહીં આવેલી છે. હે નારી ! (ડત્તિષ્ઠ તવસૈ રમસ્વ) ઊઃ અને અળથી પ્રાપ્ત થા. તું (પત્યા સુપત્ની) ઉત્તમ પતિની સાથે ઉત્તમ પત્ની થા. (પ્રજયા પ્રજાવતી) ઉત્તમ સંતાનના કારણે પ્રભુશક્ત થા. (યજ્ઞઃ ત્વા આ અગન્) યજ્ઞ તારી પાસે પહોંચ્યો છે, (કુમ્ભં પ્રતિ ગૃમાય) પદાનું મહત્વ કર. [૧૪]

હે (આપઃ) પાણીઓ ! (યઃ યઃ ડર્જઃ ભાગઃ પુરા નિહિતઃ) જે તમારો જળવાન ભાગ પહેલાં રાખવામાં આવ્યો છે. (ઋષિપ્રશિષ્ટાઃ યતા આમર) ઋષિઓની આગ્રાથી તેને ભરી લાવ. (અયં યજ્ઞઃ યઃ) આ યજ્ઞ તમારા માટે (ગાતુવિત્ નાયવિત્ પ્રજાવિત્) માર્ગદર્શક, ઐશ્વર્યવર્ધક, પ્રજાને આપનારો (હમાઃ પશુવિત્ ધીરવિત્ અસ્તુ) ઉમેરના આપનારો, પશુ આપનારો અને વીર વધારનારો થાવ. [૧૫]

હે અગ્ને ! (યજ્ઞિયઃ શુચિઃ તપિષ્ઠઃ સ્વરુઃ ત્વા અગ્નિ આરુક્ષાત્) યજ્ઞ માટે યોગ્ય, પવિત્ર અને તપ સામર્થ્યથી શુક્ત અન્ન તને પ્રાપ્ત થયું છે, માટે તું (યન્ તપસા તપ) તેને પોતાની ઉષ્ણતાથી તપાવ. (આર્ધેયાઃ દૈવાઃ તપિષ્ઠાઃ) ઋષિઓ અને દેવોથી નિર્માણ થયેલું તપ સામર્થ્ય (હમં મામં અમિસંગત્યં ક્રતુમિઃ તપન્તુ) આ અન્ન ભાગની પાસે આવી ઋતુઓની અનુકૂલ તપાવે. [૧૬]

ભાવાર્થ— ઝીઓ પોતાના ધરની આલુખાણને ફરી જળું ભેડું ભેડ્યો. અપાં પાણીનું સ્થાન હોય ત્યાંથી પાણી ભરી લાવવું ભેડ્યો. જે જળ ઉત્તમ હોય તે જ લઈ આવવું, ખીલું જળ દૂર મૂકવું. (૧૩)

ઝીઓએ સુંદર વસ્ત્રો અને આભૂષણોથી શણગાર કરી રહેડું ભેડ્યો. ઝીઓ ઉત્તમ પતિ પ્રાપ્ત કરે, તે સુપુત્ર ઉત્પન્ન કરે, ધરનું સૌંદર્ય વધારે અને ઉત્તમ પાણીથી ધરના વાસણો ભરી રાખે. (૧૪)

જે જળ ઉત્તમ જળ વધારનારું હોય તે જ લાવવામાં આવે, યેરેયેર હોમદહન થવું રહે. તે જ માર્ગદર્શક, ઐશ્વર્યવર્ધક, સારી પ્રજા ઉત્પન્ન કરનારું, જળ વધારનારું પશુઓની રક્ષિત કરનારું, વીરલાવ વધારનારું છે. (૧૫)

આ અન્ન પવિત્ર, નિર્મળ અને તેજ વધારનારું છે, આ અન્ન દેવતાઓને અર્પણ કરવામાં આવે અને તેથી સંચકિત ખની પોતાનો તપ પ્રમાણ વધારે. (૧૬)

શુદ્ધાઃ પૂતા યોપિતોં યજ્ઞિયાં દુમા આપશ્ચરુમવં સર્વન્તુ શુભ્રાઃ ।

અર્દુઃ પ્રજાં વહુલાન્પશૂનઃ પક્તૌદનસ્ય સુકૃતામિતુ લોકમ્

॥ ૧૭ ॥

બ્રહ્મણા શુદ્ધા ઉત પૂતા ધૃતેન સોમસ્યાંશવસ્તણ્ડલા યજ્ઞિયાં દુમે ।

અપઃ પ્રવિંશતુ પ્રતિં ગૃહ્ણાતુ વશ્ચરુમિં પક્ત્વા સુકૃતામેત લોકમ્

॥ ૧૮ ॥

ઉરુઃ પ્રથસ્વ મહતા મહિન્ના સહસ્ત્રપૃષ્ઠઃ સુકૃતસ્ય લોકે ।

પિતામહાઃ પિતરંઃ પ્રજોપજાહં પક્તા પશ્ચદુશસ્તે અસ્મિ

॥ ૧૯ ॥

સહસ્ત્રપૃષ્ઠઃ શતધારો અક્ષિતો બ્રહ્મૌદનો દેવયાનઃ સ્વર્ગઃ ।

અમૂંસ્ત આ દધામિ પ્રજયાં રેપયૈનાન્વલિહારાય મૃહતાન્મહામેવ

॥ ૨૦ ॥

ઉદેહિ વેદિં પ્રજયાં વર્ધયૈનાં નુદસ્વ રક્ષઃ પ્રતુરં ધૈહેનામ્ ।

શ્રિયા સમાનાનતિ સર્વાન્તસ્યામાષપદં દ્વિપતસ્પાદયામિ

॥ ૨૧ ॥

અર્થ— (દુમાઃ શુદ્ધાઃ પૂતાઃ યજ્ઞિયાઃ યોપિતઃ) આ શુદ્ધ, પવિત્ર અને પૂજનીય બ્રીઓ (શુભ્રાઃ આપઃ વહં અવસર્પન્તુ) અને સ્વસ્થ પાણી આ અમની પાસે આવી જાય. (નઃ પ્રજાં વહુલાન્ પશૂન્ અર્દુઃ) અમને સંતાન અને ઉત્તમ પશુ આપે. (ઓદનસ્ય પક્તા સુકૃતાં લોકં ઇતુ) અમને રંધનારો પુણ્યલોકને પ્રાપ્ત થાવ. [૧૭]

(બ્રહ્મણા શુદ્ધાઃ ઉત ધૃતેન પૂતાઃ) જ્ઞાનથી પવિત્ર અને પાણી અથવા ધીધી પુનીત યજ્ઞેશ્વા (સોમસ્ય અંશવ તણ્ડુલાઃ) આ સોમના ભાગ જેવા ચોખા છે. હે (આપઃ) પાણીઓ ! (પ્રવિંશતુ) તમે અંદર પ્રવેશ કરો, (યઃ વશ્ચઃ પ્રતિ ગૃહ્ણાતુ) તમને આ અન્ન પ્રાપ્ત થાય, (હમં પક્ત્વા સુકૃતાં લોકં ઇતુ) આને રંધી પુણ્યવાનના લોકમાં જાય. [૧૮]

(ઉરુઃ મહતા મહિન્ના પ્રથસ્વ) મોટો યદ્ય મોટી મહત્તા સાથે પ્રસરી જ. (સહસ્ત્રપૃષ્ઠઃ સુકૃતસ્ય લોકે) હજારો પીઠવાળો બની પુણ્યલોકમાં વારતબ્ધ કર. (પિતામહાઃ પિતરંઃ પ્રજાઃ ઉપજાઃ) પિતામહ, આપ, પિતર, સંતાતિ અને તે સંતાતિની સંતાતિ એવો ક્રમ ચાલતો રહે. (અહં પક્તા પશ્ચદશઃ અસ્મિ) હું રંધનારો પંદરમે થાઉં. [૧૯]

(સહસ્ત્રપૃષ્ઠઃ શતધાઃ અક્ષિતઃ) હજારો પીઠવાળો સેંકડો ધારવાળો અક્ષપ (બ્રહ્મૌદનઃ દેવયાનઃ સ્વર્ગઃ) જ્ઞાન વધારનારો અન્ન વડે પ્રાપ્ત થનારો દેવમાન સ્વર્ગ છે. (તે અમૂંસ્ત આદધામિ) તારા આટે તેમને હું ધારણ કરું છું. (પનાન્ પ્રજયા વલિહારાય રેપય) તેમને સંતાતિ સાથે કર આપવા આટે સિદ્ધ કર. તે બધા (મહાં ઇવ મૃહતાત્) મને જ સુખી કરે. [૨૦]

(વેદિં ઉદેહિ) વેદીને ઉઠાવો. (પનાં પ્રજયા વર્ધય) તેની પ્રજા વડે ઉત્તરિત કર. (રક્ષઃ નુદસ્વ) શત્રુઓને નસાડી મૂક. (પનાં પ્રતરં ઘેહિ) તેમને વિશેષ રીતે ધારણ કર. (સમાનાન સર્વાન્ શ્રિયા અતિ સ્યામ) બધા સમાને કરતા ધનથી અમે વધારે યશ્સે. (દ્વિપતઃ અધઃ પદં પાદયામિ) શત્રુઓને નીચે પાડી નાંખું છું. [૨૧]

બાવાર્થ— આ રીતિઓ શુદ્ધ અને પવિત્ર હોવાથી સન્માન કરવા લાયક છે તેઓ ઉત્તમ અન્ન તૈયાર કરે. અમને ઉત્તમ સંતાન અને ઘણાં પશુ પ્રાપ્ત થાવ, ઉત્તમ અન્નનું પ્રદાન કરનારો પુણ્યલોક પ્રાપ્ત થાવ. (૧૭] આ ચોખા પવિત્ર અને ઉત્તમ છે, તેમની સાથે જળ મળે, બધું ભેજું કરી રંધવામાં આવે, બધા લોકો તેનાથી આનંદ પ્રાપ્ત કરે. (૧૮)

મોટા મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી પુણ્યલોકમાં બિરાજ. પિતામહ, પિતા, પુત્ર, પૌત્ર, પ્રપૌત્ર વગેરે કનથી વંશને વિસ્તાર અપાડે થતો રહે. ફરકને પોતાના પંદર પૂર્વજોનું જ્ઞાન હોડું જોઈએ અને તેણે કહેલું જોઈએ કે હું અમુકથી પંદરમે છું. (૧૯)

આ અન્ન જ સ્વર્ગ છે. આ અન્નથી આ બધાનું ધારણ પોષણ થઈ રહે આ આજી સુખની વૃદ્ધિ કરે અને તેમની સંતાતિ બીજા પારોથી કર લેનારી થાવ. (૨૦)

યજ્ઞ કરો, પ્રજાની વૃદ્ધિ કરો, શત્રુઓને ફર નસાડી મૂકો, સ્ત્રીઓને ધારણ કરો, સ્વબલિઓને ધનથી સમૃદ્ધ કરીને તેમનાથી અધિક બની જાઓ અને શત્રુને હાણી નાખો. (૨૧)

અમ્યાર્વર્તસ્વ પશુભિઃ સહૈનાં પ્રત્યહેનાં દેવતામિઃ સહૈવિ ।

મા ત્વા પ્રાર્પ્ચ્યપથો મામિચારઃ સ્વે ક્ષેત્રે અનમીવા-વિ રાજ

॥ ૨૨ ॥

ઋતેન તથા મનસા હિતૈષા મ્લૌહીદુનસ્ય વિહિતા વેદિરયે ।

અંસદ્રી શુદ્ધાસુપ ધેદિ નારિ તત્રૌદનં સાંદય દૈવાનામ્

॥ ૨૩ ॥

અર્દિત્વેહસ્તાં સ્તુચ્ચમેતાં દ્વિતીયાં સપ્તઋપયોં મૂતકૃતો યામકૃષ્ણન્ ।

સા ગાત્રાણિ વિદુપ્યૌદનસ્ય દર્વિવેંધામચ્ચેનં ચિનોતુ

॥ ૨૪ ॥

શૃતં ત્વાં હૃષ્યસુપં સીદન્તુ દૈવા નિઃસ્પ્યાગ્રેઃ પુનરેનાન્ પ્ર-સીદ ।

સોમેન પુતો જઠરે સીદ મ્લૌહીનામર્પયાસ્તુ મા રિપન્ પ્રાશિતારં-

॥ ૨૫ ॥

સોમે રાજન્ત્સંજ્ઞાનમા વૈપેમ્યઃ સુગ્રાહણા યતમે ત્વૌપ્સીદાન્ ।

ઋષીનાર્પેયાસ્તપ્સોઽર્ધિ જાતાન્મ્લૌહીદુને સુહવાં જોહવીમિ

॥ ૨૬ ॥

અર્થ— (પર્તાં પશુભિઃ સહ અમિ આર્વર્તસ્વ) આ ઋતે પશુઓની સાથે પ્રાપ્ત થા અને (પર્તાં દેવતામિઃ સહ પ્રત્યહ પાથિ) આ ઋતે દેવતાઓની સાથે પ્રત્યક્ષ મળો. (ત્વા પ્રાર્પ્ચઃ મા પ્રાપત્) તને શાપ ન મળો. (અમિ-ચારઃ મા) વધ પ્રાપ્ત ન થાય. (સ્વે ક્ષેત્રે અનમીવા ચિરાજ) પોતાની ભૂમિમાં નિરોગી થઈ પ્રાશિત થા. [૨૨]

(ઋતેન તથા) સમયથી બનાવેલી, (મનસા હિતા) મનથી મૂલેલી, (યવા મ્લૌહી-ઓદનસ્ય ધેદિઃ) આ યાવ વધારનારી અનની વેદી (જગ્રે વિહિતા) પહેલાં બનાવેલી છે. હે નારી ! (શુદ્ધાં અંસદ્રીં ઉપધેદિ) શુદ્ધ થાળીને ઉપર મૂક અને (તત્ર દેવાનાં ઓદનં સાંદય) ત્યાં દેવાનું અન્ન તૈયાર કર. [૨૩]

(મૂતકૃતઃ સપ્ત-ઋપયઃ) મૂતમાત્રને બનાવનારા સાત ઋષિઓએ (અર્દિતોઃ હસ્તાં યાં પર્તાં દ્વિતીયાં સ્તુચ્ચં મકૃષ્ણન્) અર્દિત આંતરના ખીખ હાથ જેવા આ ચમચો બનાવ્યો છે. (સા દર્વિઃ ઓદનસ્ય ગાત્રાણિ વિદુર્પાં) આ કડછી બનના બામ ભણે છે. (પર્તે વેદ્યાં અધિ ચિનોતુ) એને વેદની મધ્યમાં મૂક. [૨૪]

(ત્વા શ્રુતં હૃષ્યં દૈવા-ઉપ સીદન્તુ) તૈયાર થએલા અનની પાસે દેવો આવી બેસા. (અગ્રે નિઃસ્પ્યા પુનઃ પનાન્ પ્રસીદ) અગ્રે ખાઈને બળને દેવાને પ્રદાન કર. (સોમેન પૂતામ્લૌહીનાં જઠરે સીદ) સોમની પતિજ થઈ શાનીના પેટમાં ભ. (તે પ્રાશિતારઃ આર્પેયાઃ મા રિપન્) તાર પ્રાશન કરનારા ઋષિપુત્રો દુઃખી ન થાય. [૨૫]

હે (સોમ રાજન્) રાજા સોમ ! (યતમે સુગ્રાહણા ત્વા ઉપસીદન્) જે સારા બ્રાહ્મણો તારી પાસે આવી બેસશે, (યમ્યઃ સંજ્ઞાનં આપદ) તેમને ઉત્તમ જ્ઞાન આપ. (તપસઃ અધિજાતાન્ આર્પેયાન્ ઋપોન્) તપથી ઉત્પન્ન થએલા ઋષિપુત્રો ઋષિજનોને (મ્લૌહીદુને સુહવાં જોહવીમિ) યાવ વધારનાર અનમાં ઉત્તમ ખોલાવવા સાપક એવાઓને પણ હું ખોલાવું છું. [૨૬]

ભાવાર્થ — દેવતા અને ગાય વગેરે પશુઓની સાથે સ્ત્રીને સુરક્ષિત રાખો. શાપ તને કદા ન આવે, વધથી તમને દુઃખ ન થાય, પોતાની માતૃભૂમિમાં નિરોગી બની સોમતા રહે. (૨૨)

સમયથી ન નિર્મિત, મનથી સુરક્ષિત, આ અનનું સ્થાન છે. આ અન્ન શુદ્ધ પાત્રમાં મૂક અને દેવાને અર્પણ કર. (૨૩) દુનિયા નિર્માણ કરનારા સાત ઋષિઓએ આ કડછી નિર્માણ કરી છે. આ કડછીથી વારંવાર અન્ન લઈ વેદી ઉપર મૂક. (૨૪) અન્ન તૈયાર કરી દેવતાઓને સમર્પણ કર, તેનાથી તે પ્રમદ થાય. સોમની સાથે બ્રાહ્મણો અનનું સેવન કરે અને ખાતાર પુષ્ટ અને (૨૫)

જે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ છે, તેમને સોમ અને અન્ન આપવામાં આવે. વધ કરનારા ઋષિઓનો સત્કાર ઉત્તમ અનથી કરવામાં આવે. (૨૬)

શુદ્ધાઃ પૂતા યોપિતૌ યજ્ઞિયાં હમા જ્ઞાણાં હસ્તેષુ પ્રપૃથક્સાદયામિ ।

યત્કામઃ હદમંભિપિચ્છામિ ચોઽહમિન્દ્રૌ મૃત્વાન્તસ દદાદિદં મે ॥ ૨૭ ॥

હદં મે જ્યોતિરમૃતં હિરણ્યં પક્ષં ક્ષેત્રાત્કામદુષા મ ણ્યા ।

હદં ઘનં નિ દંધે ત્રાહ્ણણેષુ કૃણ્વે પન્થ્યાં પિતૃષુ યઃ સ્વર્ગઃ ॥ ૨૮ ॥

અગ્રૌ તુષાના વંપ જાતવેદસિ પરઃ કમ્બૂકાં અપં મૃદ્ધિ દુરમ્ ।

એતં શુશ્રુમ ગૃહરાજસ્ય માગમયૌ વિશ્વં નિર્મતેર્માગધેયમ્ ॥ ૨૯ ॥

આમ્યેતઃ પચંતો વિદ્ધિ સુન્વતઃ પન્થ્યાં સ્વર્ગમાર્થે રોહયૈનમ્ ।

યેન રોહાત્પરંમાપણ યદ્વયં ઉત્તમં નાકં પરમં જ્યોમિ ॥ ૩૦ ॥

વૃત્રેરંધવૌ મુલ્લમેતદ્વિ મૃદ્ધ્યાજ્ઞાય લોકં કુંણુહિ પ્રવિદ્વાન્ ।

ઘૃતેન ગાત્રાન્ સર્વાં વિ મૃદ્ધિ કૃણ્વે પન્થ્યાં પિતૃષુ યઃ સ્વર્ગઃ ॥ ૩૧ ॥

અર્થ— (હમા શુદ્ધાઃ પૂતાઃ યજ્ઞિયા યોપિત) આ શુદ્ધ અને પવિત્ર સ્ત્રીઓ ધરના થોડા છે તેમને (પ્રાહ્ણાં હસ્તેષુ પ્રપૃથક્ પ્રસાદયામિ) બ્રાહ્મણોના હાથમાં અલગ અલગ અર્પણ કરે છું. (યત્કામઃ અહં ઘઃ હદં અભિપિચ્છામિ) જે કામનાથી હું તમને દેવતાઓને ઉદ્દેશ્યથી આ આર્પું છું, (મૃત્વાન્તસઃ હન્દ્રઃ મે હદં દદાત) મરતોની સાથે રહેનારાઓ તે ધન્ધ અને તે આપે [૨૭]

(હદં હિરણ્યં મે ક્ષેત્રાત્ પક્ષ અમૃત જ્યોતિઃ) આ સુવર્ણ મારા ખેતરમાં પાકેલું અમર તેજ જ છે (ણ્યા મે કામદુષા) આ મારી ઇચ્છા સુજન દુષ આપનારી ગાય છે (ત્રાહ્ણણેષુ હદં ઘનં નિદંધે) બ્રાહ્મણોને આ ધન આપુ છું (યઃ સ્વર્ગ પન્થ્યાં પિતૃષુ કૃણ્વે) જે સ્વર્ગનો માર્ગ છે તેને હું પિતરો માટે બનાવુ છું. [૨૮]

(જાતવેદસિ અગ્રૌ તુષાન્ આ વંપ) જાતવેદ અગ્નિમાં બૂસે નાખ, (કમ્બૂકાન્ દૂરં અપમૃદ્ધિ) છોતરા દૂર ફેંકી દે, (એતં ગૃહરાજસ્ય માર્ગં શુશ્રુમ) આ શ્રેષ્ઠ ગૃહસ્થના ધરનો ભાગ છે એવું અમે સાંભળીએ છીએ. (અયો નિર્મતેઃ માગમેયં વિશ્વ) એનાથી બુદ્ધિ તે અધોગતિનો ભાગ છે એવું અમે સમજીએ છીએ [૨૯]

(આમ્યેતઃ પચંત સુન્વતઃ વિદ્ધિ) પરિશ્રમી, અજ રાધનારા અને ઔપધિનો રસ કાઢનારાઓને તું બધી લે. (એનં સ્વર્ગં પન્થ્યાં અધિરોહય) એને સ્વર્ગનો માર્ગ ઉપર ચઢાવે. આ (યેન પર વયઃ માપણ) જેથી પરમ આયુષ્યને પ્રાપ્ત થઈને (ઉત્તમં નાકં પરમં જ્યોમ રોહત્) ઉત્તમ સ્વર્ગરૂપ પરમ આકાશ ઉપર જઈ પહોંચે [૩૦]

હે અગ્નયૌ ! (યત્રેઃ પતત્ મુલ્લ વિમૃદ્ધિ) આ વાસણનું આ મોહું સાફ કરે (પ્રવિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ લોક કુંણુહિ) બધીને ધીને માટે રચાત બન્યું. (ઘૃતેન સર્વાં ગાત્રા વિમૃદ્ધિ) ધીથી બધાં ગાત્રો સાફ કરે (યઃ સ્વર્ગ પન્થ્યાં પિતૃષુ કૃણ્વે) જે સ્વર્ગનો માર્ગ છે તેને હું પિતરો માટે કરે છું [૩૧]

ભાષા— શુદ્ધ પવિત્ર, મન્યાન કરવા થોડા સ્ત્રીઓને બ્રાહ્મણોના હાથમાં અલગ અલગ આપવામાં આવે, એટલે એક એક બ્રાહ્મણે એક એક સ્ત્રીનું પાણીચઢવું કરવું, જેની જે ઇચ્છા હશે તે પૂર્ણ થાય (૨૭)

આ મોનું છે અને આ ખેતરમાં પાકેલું ઉત્તમ ધાન્ય છે, તે હું બ્રાહ્મણોને આપુ છું આ સ્વર્ગનો જ માર્ગ છે (૨૮) બૂસાને અગ્નિમાં મૂક અને છોતરા દૂર નાખી દે બાકી રહેલું ઉત્તમ ધાન્ય એ જ ધરનો રાખ છે, તેને સુરક્ષિત રાખ નહિ તો વિનાશનો સમય પ્રાપ્ત થશે (૨૯)

પરિશ્રમ કરે, અજ રાગે, ઔપધિનો રસ કાઢે, તેથી સ્વર્ગ સુખ પ્રાપ્ત થશે, જીવન વધશે અને શ્રેષ્ઠ આનંદ પ્રાપ્ત થશે (૩૦)

વાસણ સાફ કરી તેમાં ધી ભરી રાખે. ધીથી બધાં જગ્ગિયો સ્વચ્છ બની ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થશે (૩૧)

ધષ્ટ્રે રક્ષાઃ સમદ્રમા વર્ષેભ્યોઽન્નોદ્ધાના ચત્રમે ત્વૌપસીદાન્ ।

પુરીપિણઃ પ્રથમાનાઃ પુરસ્તાદાપ્યેવાસ્તે મા રિપ્તપ્રાશિતારઃ

॥ ૩૨ ॥

આર્પેયેષુ નિ દંધ ઓદન ત્વા નાનાર્પેયાણામપ્યસ્તયત્ર ।

અગ્નિર્મે ગોપ્તા મરુતશ્ચ સર્વે વિશ્વે દેવા અગ્નિ રક્ષન્તુ પુષ્કમ્

॥ ૩૩ ॥

યજ્ઞં દુહાન્ સદમિત્પ્રપીન્ પુમાસં ઘેનું સદર્ન રયીણામ્ ।

પ્રજામૃતત્વમૃત દીર્ઘમાયું રાયશ્ચ પોષૈરુપ ત્વા સદેમ

॥ ૩૪ ॥

વૃષમેઽસિ સ્વર્ગ ઋષીનાર્પેયાન્ગચ્છ । સુકૃતાં લોકે સીદુ તત્ર નૌ સંસ્કૃતમ્

॥ ૩૫ ॥

સુમાર્ષિનુશ્વાનુસંપ્રયાહિમે પથઃ કલ્પય દેવયાનાન્ ।

પૃતૈઃ સુકૃતૈરનુ ગચ્છેમ યજ્ઞં નાકે તિષ્ઠન્તુમાર્ષિ સુસરૈશ્મૌ

॥ ૩૬ ॥

અર્થ— હે (ધષ્ટ્રે) વાસણ ! (ચત્રમે દ્વાદશાનાઃ ત્વા ઉપસીદાન્) જે આઠણે તારી પામે આવી બેસે છે (ધષ્ટ્ર સ-મર્ધ રક્ષઃ આવણ) તે બધાથી ધન ઝી રક્ષસોને દૂર કરે. (તે પ્રાશિતારઃ પુરીપિણ.) તારામાંથી પ્રાશન કરનારા અન્નનાળા (પ્રથમાનાઃ આર્પેવાઃ પુરસ્તાત્ મા રિયન્) યજ્ઞરથી ઋષિપુત્રો કદી ન નષ્ટ થયા પામે. [૩૨]

હે (ઓદન) અન્ન ! (આર્પેયેષુ ત્વા નિદધે) ઋષિપુત્રોમાં તમને મૂકે છું. (અનાર્પેયાણાં અપિ અગ્ન ન અસિ) જે ઋષિ સંતતિ નથી તેમને અહીં ભાગ નથી. (મે ગોપ્તા અગ્નિઃ) મારે રક્ષણ કરનારા અગ્નિ જે (સર્વે મરુતઃ વિશ્વે દેવાઃ) જ પક્કે અગ્નિ રક્ષન્તુ) બધા મરુત અને બધા દેવો આ પરિચયવનું રક્ષણ કરે. [૩૩]

(યજ્ઞં દુહાન્ પ્રપીન્ સર્વં દ્રુત) યજ્ઞ કરનારી હંમેશા સમૃદ્ધ, (રયીણાં સદર્ન ઘેનું) સંપતિનું ધર એવી શાય છે. (ત્વા પુમાસં) તું પુરુષની પાસે (પોષે પ્રજામૃતત્વં ઉત દીર્ઘં આયુઃ) પુષ્ટિઓથી પ્રાપ્તી પુષ્ટિ અને તેમને દીર્ઘજીવન (રાયઃ ચ ઉપ સદેમ) અને ધન લાખને આપે છે. [૩૪]

(વૃષમઃ અસિ) તું બળવાન છે, તું (સ્વર્ગઃ અસિ) સુખદાયક છે. (આર્પેયાન્ ઋષીન્ ગચ્છ) ઋષિપુત્રો અને ઋષિઓની પાસે જા, (સુકૃતાં લોકે સીદુ) પુણ્યકારોના રથાનમાં રહે. (તત્ર નૌ સંસ્કૃતં) તે અમને બંનેને સુસરૈશ્વત કર્મ લેખ થાય [૩૫]

હે અગ્ને ! (સં આ વિનુષ્વ) સંગ્રહ કર, (અનુસપ્રયાહિ) અનુકૂળતાની સાથે મળી જા (દેવયાનાન્ પથઃ કલ્પય) દેવોને જવાલાયક માર્ગ તૈયાર કર (પૃતૈઃ સુકૃતૈઃ સત્તરદશૌ નાકે તિષ્ઠન્ત) આ પુણ્ય કર્મોની સાથે સાત કિરણોવાળા સ્વર્ગ રથાનમાં રહેનારા (યજ્ઞં અનુગચ્છેમ) યજ્ઞને અનુકૂળ થઈને જઈશુ [૩૬]

ભાવાર્થ— જે આઠણે આવશે તેમની પાસેથી ચતુષ્ચોને દૂર નસાવી મૂક તે દ્વાદશોને અગ્ન આપ, નથી તેઓ પુરુષો (૩૨)

દ્વાદશોને અન્ન આપે, અહીં બીજાઓનું કામ નથી એનાથી બધાનું રક્ષણ થશે (૩૩)

માથ બધી સંપત્તિઓનું ધર છે, તેનાથી પ્રાપ્તી પુષ્ટિ અને જીવનદીર્ઘ બનાવડું લેખ છે (૩૪)

બળવાન બને, સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરે, ઋષિઓની પાછળ ચાલે, પુણ્યકાર પ્રાપ્ત કરે, પેલો પોતાને મુક્ત રજૂ બનાવે (૩૫)

સંગ્રહ કરે, અનુકૂળ બને, દેવોના માર્ગે જાય, સુકૃત એટલે પુણ્યકર્મ કરે સુરજના કિરણોના રથાનમાં રહે, યજ્ઞ કરે, આજ મુખારક માર્ગ છે (૩૬)

येन देवा ज्योतिषा द्यामुदार्यन्ब्रह्मौदनं पक्त्वा सुकृतस्य लोकम् ।

तेन गेष्म सुकृतस्य लोकं स्वर्गारोहन्तो अग्निं नाकमुत्तमम्

॥ ૩૭ ॥

અર્થ— (येन ज्योतिषा देवाः द्यां उदार्यन्) જે જ્યોતિષી દેવ સ્વર્ગમાં પહોંચ્યા, (ब्रह्मौदनं पक्त्वा सुकृतस्य लोकं) શાન વધારનારું અન્ન પકાવી પુરવલોકને પ્રાપ્ત થયેલા (तेन स्वः आरोहन्तः) તે વડે સ્વર્ગ પર ચઢતો (उत्तमं नाकं सुकृतस्य लोकं) ઉત્તમ સુખકારક પુરવલોકને (गेष्म) પ્રાપ્ત થાય. [૩૭]

ભાષાર્થ— તેજની સાથે પુરવલોક પ્રાપ્ત કરે, સ્વર્ગ ઉપર ચઢે, તેથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત થશે. (૩૭)

બ્રહ્મોદન

શાન વધારનારું અન્ન

બ્રહ્મનો અર્થ શાન છે અને બ્રહ્મોદનનો અર્થ અન્ન છે. ખાસ કરી રાધેલા ચોખાને બ્રહ્મ કહે છે. આ અન્ન મનુષ્યની શાનશક્તિ વધારનારું હોય છે, તે કારણે તેને બ્રહ્મોદન કહે છે. ચોખા સાથે ઉત્તમ દૂધ, ખી, પાણી, સોમ વગેરે વનસ્પતિનો રસ મિશ્રિત કરી આ અન્ન બને છે. શુદ્ધિવર્ધક ઔષધિઓના રસ તેનામાં મિશ્રિત કરેલા હોય છે. તેથી શાન, શુદ્ધિ અને આયુની પ્રાપ્તિ યથા પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે. ગૃહસ્થો માટે આ અન્ન સારામાં સારું છે, કારણ કે તેનાથી વીર્યની શક્તિ યથા ગૃહસ્થસુખની પ્રાપ્તિ કરાવનારું આ અન્ન છે.

ગૃહસ્થોને સારી પ્રજા નિર્માણ કરવાનું મુખ્ય કાર્ય હોય છે. તે માટે ઓછાએ “ પુષ્કાકામા અદિતિ ” ના આદર્શનું પાલન કરવું જોઈએ. સત્યુત્તર નિર્માણ કરવાની ધ્વજા ધારણ કરી તદ્દનુસાર દીનતાની બધી ભાવનાઓ દૂર કરવી જોઈએ. ધરમાં અને પોતાના રાજ્યમાં, દેશમાં બહીન બની મિરાજવું. અદિતીનો આદર્શ બધી આયુષ્યોની સાથે છે. તેમાં ફક્ત સત્યુત્તરની જ કામના છે. તે સંતતિના કલ્યાણ માટે જે જોરાક ખાવો જોઈએ તે જ જોરાકને ખાય છે, તે જ જોરાક તે રાધે છે. પોતાની સંતતિના કલ્યાણ માટે જ તે સારો જોરાક રાધે છે. સત્યુત્તરનું શાન વધે, તેમની શુદ્ધિ વિકસિત થાય, એટલા માટે તે પુરતા પરિશ્રમ કરે છે. એવો જ આદર્શ આયુષ્ય-ઓછાએ પોતાની સાથે રાખવો જોઈએ.

સાત ઋષિ આ સંપૂર્ણ વિશ્વની રચના કરે છે, સાત ઋષિ આકાશમાં છે, તેમાં સાત તરવે સુખ્ય છે, તેમના મેળાપથી આ સંપૂર્ણ વિશ્વ બને છે, સાત ઋષિ આશુદ્ધિ તરવોના વાચક છે, જે બધી દુનિયાની નિર્માતા તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમની પ્રસન્નતાથી સંતાનની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ થાય છે. આ એક મહત્ત્વનું વિજ્ઞાન છે. આ સાત ઋષિઓનું વર્ણન આ સૂક્તમાં ધણીવાર આવ્યું છે. તેથી તેમનો શોધ કરવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ કે આ વિશ્વની રચના તેઓ કેવી રીતે કરે છે.

બીજા મંત્રમાં કહ્યું છે કે યજ્ઞ માટે અગ્નિ પ્રદીપ કરવો, દ્રોહરહિત ભાવણ કરવું આ વાગ્ય છે અને બીજો હવનયજ્ઞ છે. આ બંને યજ્ઞોથી માનવોની ઉત્પત્તિ થાય છે. દ્રોહ ન કરવો આજ એક મોટો યજ્ઞ છે. આવા બધા પ્રકારના યજ્ઞોથી સુપુત્ર એવા બને છે કે જે (પૂતનાવાદ્ જુવોરઃ) સુદર્માં વિજય મેળવનારા અને ઉત્તમ વીર હોય છે, જે પોતાના શત્રુનો પરાજય કરી શકે છે.

શત્રુઓને પરાજિત કરવા

પોતાના શત્રુઓને પરાજિત કરવા એ એક મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય આ સંસારમાં છે. જે વગર મનુષ્ય ક્ષણમાત્ર જીવિત રહી શકતો નથી. મનુષ્યના શત્રુ આધ્યાત્મિક, બૌદ્ધિક, માનસિક, શારીરિક, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીયક્ષેત્રમાં હોય છે. તે બધાને પરાજિત કરવાથી જ માણસ ઉભન બની શકે છે. માટે અહીં વેદ શત્રુનો નાશ કરવા ઉપર આદેશો કાર મૂકે છે.

વાચકોએ તેનો વિચાર કરવો અને શત્રુને પરાજિત કરવાનું મહત્ત્વ જાણવું.

ત્રીજા મંત્રમાં કહ્યું છે (મહત્તે વીર્યાય મજનિષ્ઠાઃ) માણસ મોટો પુરુષાર્થ કરવાના માટે અહીં ઉત્પન્ન થયો છે પુરુષાર્થ કરી પોતાના બધા શત્રુઓને દૂર નસાડી શૂંકવા અને (સર્વવિરોધ રયિ) બધા પ્રકારના વીરતાના ભાવથી યુદ્ધ ધન પ્રાપ્ત કરવું. અહીં વેદનું મહત્ત્વ આ વાતમાં છે કે તે કેવળ ધન કમાવવા કહેતો નથી પણ ધનની સાથે વીરત્વ પણ પ્રાપ્ત કરવાનું કહે છે. કારણ કે વીરતા વગર ધનનું રક્ષણ થઈ શકતું નથી, માટે જે ધનની સાથે વીરતા ન હોય તે ધન રિથર રહી શકતું નથી.

ચોથા મંત્રમાં કહ્યું છે કે યજ્ઞના યોગ્ય દેવાને યજ્ઞમાં યોજાવો. અહીં સહાયકોને અને સન્માન્ય લોકોને યોજાવવા તથા તેમને પોતાની પાસે કરવાની સૂચના મળે છે. જે મદદ કરતા નથી તેમને યોજાવવા નહિ. જેમ કે (સાત્ત્વો દેવાન્ નિષેધ અથર્વ ડા૧૫૫) લાભનો નાશ કરનારાને દેવાનો નિષેધ કરનારા કહ્યા છે. તેથી પણ મદદ કરનારાઓને પાસે રાખવા અને વિરોધ કરનારાઓને દૂર કરવાની સૂચના મળે છે.

પાંચમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે અજ્ઞમાં દેવો, પિતૃઓ અને માનવોનો ભાગ હોય છે. તે જનું હોય તેને આપવું એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. એકનો ભાગ ખીજાએ લેવો યોગ્ય નથી. તે અન્યાય અને અપમાન છે. મનુષ્ય પોતાના અજ્ઞમાંથી તેમનો ભાગ તેમને આપે અને પછી બાકી રહેલો પોતે આરોગે.

છઠ્ઠા મંત્રનું કહેવું છે કે માણસ (સહસ્વાન્) તળપાન અને, સશક્ત અને (શમિમૂઃ) શત્રુનો પરાભવ કરનારો અને અને (સપ્તન્નાન્ નિઘઃ સ્વુદ્ગ) શત્રુઓને નીચે ઢાળવી રાખે. તેમને ઉત્થાવ ન દે. એટલું જ નહિ પણ તેમને (યલિહતઃ) કર આપનારા બનાવે. એટલે જ પહેલાં શત્રુત્વ કરતા હતા તે હવે તેમને કર આપનારા થાય એટલી સંકિત એણે પોતાની અંદર વધારવી જોઈએ.

સાતમા મંત્રમાં (મહત્તે વીર્યાય) મોટો પરાક્રમ કરવાની દરી સૂચના આપી છે. ત્રીજા મંત્રમાં તેજ વાત કહી હતી, તે જ અહીં દરી કહી છે. કારણ કે માનવી છત્રવર્મા પરાક્રમનું રથાન ધણું ઉચું છે. (ધયસા) દૂધ પીને જળપાન

બનવું અને મોટો પરાક્રમ કરવો એ દરેકાકને માટે યોગ્ય વાત છે. આ પ્રકારે જ સ્વર્ગનો રસ્તો ખુલેલો થાય છે.

ત્યાર પછીના ત્રણ મંત્રોમાં પત્યર વડે સોમરસ કાઢવાનું વર્ણન છે. આ સોમરસ સર્વ પ્રકારે મનુષ્યનું સ્વાસ્થ્ય વધારનારો અને ઉત્સાહ વધારનારો હોય છે. યજ્ઞના અગ્નિમાં તેનું હવન કરી બધા લોકો તેનું પાન કરે છે. આ રસ પીવામાં આવે છે દૂધની સાથે મેળવીને પીવાય છે તથા સેકેલા લોહ સાથે મેળવીને પણ ખવાય છે. પુષ્કળ પ્રકારથી આ રસનું સેવન કરી શકાય છે.

શરપુત્રા ઓ

અગ્નીઆરમા મંત્રમાં આદર્શ ' ઓ ' શરપુત્રા ' હોય છે, એમ કહ્યું છે. ઓઓએ આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. પોતાની સંતતિ મણી થઈ હોવી જોઈએ, ખીજા અને ડરોહક ન હોવી જોઈએ. શૂદ્રરથોએ આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ, કારણ કે (સર્વવિરોધ રયિ) બધા વીરત્વના શુભોની સાથે ધન પ્રાપ્ત કરવું, આ શૂદ્રરથોનો ધર્મ છે. વીર પુત્ર હોય તો જ સર્વવીર સુક્ત ધન પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ હોઈ શકે છે.

બારમા મંત્રમાં એ મંત્રાગ્ર મુખ્ય છે. (દ્રિયા સમાનાન્ અતિસ્થામ) સંપત્તિ વડે બધાથી વધીને રહેવું અને (દ્રિયતઃ પદં મધ આપાદયામિ) શત્રુઓનું રથાન નીચે કડે હું. હવે પછીના ૨૧ મા મંત્રમાં એમ જ કહ્યું છે. સ સારી માણસે આજ ઉપદેશ દમેશા ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. દમેશા આજ માર્ગ બધાએ પોતાની સામે રાખવો જોઈએ.

શ્રીઓનું કર્તવ્ય

ધરમાં પાણી ભરવું એ પહેલું કર્તવ્ય છે. સાગમાં સાઈ પાણી ધરમાં ભરવું જોઈએ. ધરો લઈ સાઈ પાણી ભરવાનો પ્રવાસ ઓઓએ કરવો જોઈએ. ઓઓએ બેગા મળી પાણી ભરવામાટે જવું, સાઈ પાણી ધરમાં લાવવું આ (યઃ ઋક્ઃ માગઃ) ગળ વધારનારો ભાગ છે. સંતતિ, પાણેલા પશુઓ વગેરે માટે એની ધણી જરૂરી હોય છે. આવો ઉપદેશ ૧૬મા મંત્ર સુધી આપેલો છે.

સે ગ્રામા મંત્રમાં (વહઃ) યોખા વગેરે અજ રાધિવાની આયોજના કરવાનો હિતમ ઉપદેશ છે. (ક્રતુમિઃ) મનુષ્યો

અનુકૂલ અત્ર તૈયાર કરવામાં આવે, જેનું સેવન કરવાથી બધી આયુના લોકો સુદૃઢ અને દીર્ઘજીવી થશે.

સત્તરમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે સ્ત્રીઓ શુદ્ધ, પવિત્ર અને સુંદર વસ્ત્ર-ધરેણીથી યુક્ત યજ્ઞ ધરમાં પાણી લઇ આવે અને અત્ર રાખે, યજ્ઞમાં હાજર થાય, બધા અતિથિનો સત્કાર કરે, પશુઓ અને પોતાના છોકરાઓને સંતોષિત કરે, તૃપ્ત રાખે અને ધરની બધી સારી વ્યવસ્થા કરે. કાષ્ઠ પ્રકારે ન્યૂનતા રહેવા ન દે

બહારમા મંત્રમાં ચોખ્ખા, ધી, સોમરસ વગેરેથી ઉત્તમ પકવ અન્ન તૈયાર કરવાનો ઉપદેશ છે. ઉત્તમ અન્ન રાંધવું એ સ્ત્રીઓનું મુખ્ય ગૃહકૃત્ય જ છે.

ઐગણીસમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે પિતામહ, પિતા, પુત્ર વગેરે પંદર પુરુષો સુધી અવિચ્છિન્ન વંશ હોવો જોઈએ. ધરમાં ખાવાપીવાનો એવો બંદોબસ્ત રહેવો જોઈએ અને એવી સારી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ કે વંશ વચ્ચે જ ખડિત ન થાય. પુરુષ દીર્ઘજીવી બને અને વંશ બટૂટ રહે. પછી જેટલો લાભો ચાલે તેટલું સારું. પશુ ઓછામાં ઓછા આટલો તો ચાલવો જ જોઈએ. આ બધું બહોદાન એટલે જ્ઞાન વધારનાર અમલી થઇ શકે છે. બ્રહ્માદેવનો અર્થ શુદ્ધિવર્ધક અન્ન એવો છે. તેથી શુદ્ધિ વધે છે અને શુદ્ધિથી આ સીધા માર્ગ દેખાય છે. તેથી માણસો (રક્ષઃ સુવસ્વ) રાક્ષસોને દૂર કરી શકે છે અને પોતે પોતાની પ્રગતિ કરી શકે છે.

બાવીસમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે (શપથઃ અભિચારઃ મા પ્રાપ્ત) શપો અને હુમલાઓથી આ દૂર રહે, શરીરમાં રોગ ન થાય, બધા પ્રકારથી કુશળતા રહે. વાયકો સમજી શકે છે કે શરીરની નિરોગિત શરીર શુદ્ધ રહેવાથી થાય છે, વાણીની શુદ્ધતા સાપ, ગાળો, ખરાબ શબ્દો વગેરે ન ઉત્પન્નવાથી થાય છે. સમાજની નિરોગિતા વધારે અપરાધ ન થવાના કારણે થઇ શકે છે. શરીર, વાણી અને સમાજ શુદ્ધ રહેવાં જોઈએ. એવી જો ઇચ્છા હોય તો બધેજ નિર્દોષતા જળવડી જોઈએ. પરંતુ ન પાળવાથી શરીરમાં રોગ થાય છે. અપશબ્દોથી વાણી રોગીલી બને છે અને યુન્હાનું પ્રમાણ વધી જવાથી સમાજ રોગી બને છે. વાયકોએ આ બધા ક્ષેત્રોમાં આરોગ્ય રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

તેવીસમા મંત્રમાં ચોખ્ખા વગેરે અન્ન રાંધીને તૈયાર

કર્તા પછી તે પીરસવાનો વિધિ બતાવ્યો છે. ચોવીસમા મંત્રમાં કાઝીનો ઉપયોગ કરી ભાગ ડીક કરવા કહ્યું છે. પચીસમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે—

પ્રાશિતારા મા રિપન્ ।

અન્ન બહુણુ કરનારા કૃષ્ણ અથવા રોગી ન થાય. અન્ન એવું ઉત્તમ હોવું જોઈએ કે જે ખાવાથી તૃપ્તિ થઇ પુષ્ટિ મળતી જાય, આજ છે રાંધનારાની કુશળતા. ખાનારા તે અન્ન આનંદથી ખાય અને પચાવી હૃદયુજ બને. એવું અન્ન રાંધી સારા વિદ્વાનોને ખવડાવવું જોઈએ, એવું સૂચન ૨૬ મા મંત્રમાં કર્યું છે.

વિવાહ

સત્તાવિસમા મંત્રમાં વિવાહનો વિષય સંક્ષેપમાં કહ્યો છે. સ્ત્રીઓ (શુદ્ધાઃ પૂતાઃ ચોષિતાઃ યજ્ઞિયાઃ) શુદ્ધ, પવિત્ર અને પુણ્ય છે, આ વાક્ય અહીં ધણું મહત્વનું લખ્યું છે. સ્ત્રીઓની નિંદા ન કરવી જોઈએ, તેમની ધરે ધરે પૂજા થવી જોઈએ જ્યાં તેમનો માન સન્માન જળવાય, તેમથી પૂજા થાય ત્યાં પવિત્રતા રહેશે અને પવિત્રતાના કારણે ઉચ્ચતા સાધ્ય થશે. આ વળું નથી સ્ત્રીઓનો સમાજમાં દરજ્જો કેવો ઉચ્ચ છે, એનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરેલો જણાય છે.

આવી સ્ત્રીઓને વિવાહ જ્ઞાની પુરુષો જોડે થવો જોઈએ. (બ્રહ્મણાં હસ્તેષુ પ્ર પૃથક્ સ્વાધ્યાસિ) જ્ઞાનિયોના હાથમાં અલગ અલગ એક એકના હાથમાં એક એક સ્ત્રી આપવી યોગ્ય છે. એક પુરુષ અનેક સ્ત્રીઓ જોડે પરણવું ન જોઈએ, તેમજ એક સ્ત્રીએ અનેક પુરુષો જોડે સંબંધ ન રાખવો. એક સ્ત્રીએ એક જ પુરુષ જોડે રમનાયુ થવું અને એક પુરુષે એક જ સ્ત્રીની સાથે આનંદથી રહેવું. આ આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમનું વર્ણન અહીં અત્યંત સંક્ષેપમાં કર્યું છે. આ મંત્રનો ' પૃથક્ ' શબ્દ ધણો મહત્વનો છે. આ શબ્દના કારણે વિવાહનો નિયમ સ્પષ્ટ થાય છે.

પછી અઠ્ઠાવીસમા મંત્રમાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં ' કામધેનુ ' (કામદુષ્ટા) રાખવી જોઈએ એવો આદેશ છે. ધરે ધરે ગાયનું પાલન થવું જોઈએ. ઇચ્છા થાય તે વખતે દૂધ આપે તેને કામધેનુ કહે છે. ધરમાં નાના બાળકો, જુદા અને રોગી હોય તો તેમનું પાલન આ ગાયના દૂધ વડે થશે. ગોમાતાનું એવું મહત્વ છે, ગૃહસ્થે ત્રણ વાતોની યાદ રાખવી જોઈએ. (જ્યોતિઃ સમૃતં દિરપયં) તેજસ્વી જીવન,

અમરત્વ અને સુવર્ણ, સુવર્ણ એટલે સોનાનું મહત્ત્વ તો બધા જ જાણે છે. ગૃહસ્થીને દરેક વ્યવહારમાં તેની જરૂરી પડે છે. બધા દૈનિક અને સાવકાંસિક વ્યવહારો ધનથી સાધ્ય થાય છે. અમૃત નામ મોક્ષનું છે, તે જ અમરત્વ છે. બધી દુનિયા મૃત્યુથી ધેરાએલી છે. તે મૃત્યુના પાશ તોડી અમરત્વ પ્રાપ્ત કરવું એ મનુષ્ય જીવનનો ઉદ્દેશ છે. બધા ધર્મકર્મો આ ઉદ્દેશથી કરાય છે. આ પ્રકારનું તેજસ્વી જીવન અહીં વ્યતિત કરવું નોંધ્યે, આ પ્રકારે (સ્વર્ગઃ જન્મઃ કૃણ્વે) સ્વર્ગીય માર્ગ તૈયાર થાય છે. સ્વર્ગ માર્ગના આ ત્રણ પાસાં છે. ધન અહીંના સુખ માટે નોંધ્યે, તેજસ્વી જીવન સન્માનના માટે નોંધ્યે અને અમરત્વ પારમાર્થિક ઉન્નતિ માટે નોંધ્યે. આ સ્વર્ગનું આ સ્વરૂપ વાચકોએ અહીં જોવું.

ગૃહસ્થ

ગ્રામજીવીસમા મંત્રમાં (ગૃહસ્થાજય માર્ગ) ગૃહસ્થના કાપ બાગનું વર્ણન છે. ગૃહસ્થ ધરનો સ્વામી અથવા પરામાં જે એક ધર છે તેમાં કયું કાપ થવું નોંધ્યે ? જૂસો અને છોટલાં દૂર કરી સ્વચ્છ ઓખા પોતાની પાસે રાખવા નોંધ્યે, આજ નિયમ બધા વ્યવહાર કરતી વેળા ધ્યાનમાં રાખવો નોંધ્યે. કચરો દૂર કરી સારદ્રવ્ય પોતાની પાસે રાખી લેવું. કોઇ પણ વ્યવહાર તરફ વાચકો નજર કરે તો તેમને દરેક વ્યવહારમાં આજ નિયમ જણાશે, ઉત્તમ સિદ્ધિ માટે આજ એક નિયમ છે. અપાસ માટે પણ તત્ત્વાન સ્વીકારવું નોંધ્યે, કાચા મથો દૂર કરવા નોંધ્યે.

એક ભાગ નિકર્તિ એટલે નાશનો હોય છે અને બીજો ઉન્નતિનો. વિનાશ કરનારા ભાગને દૂર કરો અને ઉન્નતિકારક ભાગને પોતાની પાસે રાખો, આ સરળ-સાદો નિયમ છે. જે તે નિયમનું પાલન કરશે તે પોતે ઉન્નત થશે, ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરશે તેમાં કેઇ સંશય રહ્યાન નથી.

(ધ્યામ્યતઃ પચતઃ કુન્વતઃ વિદ્ધિ) પરિશ્રમ કરનારા, સંધનારા અને રસ માદનારા કેાણ છે, તેમને જાણો. પરિશ્રમ કરવાથી માણુસોની ઉન્નતિ થાય છે; માટે પરિશ્રમ કરવાનો સ્વસ્થ મનુષ્યે અપનાવવો નોંધ્યે, પણ પરિપક્વ બનાવવો નોંધ્યે. દરેકની પરિપક્વ અવસ્થા ઉત્તમ હોય છે, તેજ પ્રાપ્ત કરવી નોંધ્યે, તેજ સમઘણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો નોંધ્યે. વનસ્પતિમાં સારજૂત રસ હોય છે. તે સારજૂત

રસનું મઠણ કરવું નોંધ્યે અને અગ્નિષ્ઠ સાર વગરનો ભાગ ફેંકી દેવો નોંધ્યે. આ ઉપદેશ વ્યાપક દૃષ્ટિએ વિશેષ ઉપયોગી છે. સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ માટે આ ત્રણ ઉપદેશ અત્યંત મહત્ત્વના છે.

(ધૃતેન સર્વા માત્રા વિમુહ્તિ) ધીથી બધા અવ્યવોને માલિશ કરો, શરીરના અવ્યવોને સુરિયતિમાં રાખવા માટે ધીના માલીશની ખાસ જરૂરી છે. ધીથી પગના તળીયે માલીશ કરવાથી જાંખ એટલે દૃષ્ટિ સારી રિયતિમાં રહે છે, સાંધા ઉપર માલિશ કરવાથી સંવિરોગ થતો નથી, માથા ઉપર માલિશ કરવાથી મગ્ન અને માયું શાંત રહે છે અને ગરમી દૂર થાય છે. આ પ્રમાણે બીજા અવ્યવો ઉપર માલીશ કરવાથી અનેક લાભ થાય છે. આ શિવાય બીજી જુદી જુદી ઔષધિઓથી ધૃત એટલે લેધી ઉપર સંસ્કાર કરવાથી ધીના ગુણો વધે છે. જેમ આદાં વનસ્પતિથી લી બનાવી તે માથા ઉપર ધારણ કરવાથી અથવા ધસવાથી તે માલિશ શુદ્ધિ વધારનાર અને ગર્ભ દૂશવનાર થાય છે. તે પ્રમાણે આયુર્વેદમાં આગલકયાદિ ધૃત તેમજ બીજાં ધૃત વૈદ્યશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેના વડે શરીર ઉપર માલીશ કરવાથી લાભ થાય છે. આ વાત એકત્રીસમા મંત્રમાં કહી છે.

પોષક અન્ન

ધરે ધરે અન્ન સંધવું નોંધ્યે અને તે અન્ન પોષક હોવું નોંધ્યે. (પ્રાશિતારઃ મા રિયન્) તે અન્ન ખાનારા કદિ દુઃખી ન થવાં નોંધ્યે, કદિ દિસિત ન થવા નોંધ્યે, કદી ક્ષીણ ન થવા નોંધ્યે. એવું અન્ન ગૃહસ્થના ધરમાં સંધવામાં આવે એવી સૂચના હર મા મંત્રમાં કરેલી છે.

જે અન્ન પરિપક્વ કરેલું હોય તે (જાપ્યેયુ નિદધે) અધિપ્રજ્વાલી અનુસાર ચાલનારાઓને અર્પણ કરવું નોંધ્યે. (ન જનાપ્યેયાળાં) અધિપ્રજ્વાલી વિરૂદ્ધ વર્તનારાઓને આપવું નહિ. અધિપ્રજ્વાલીને સંજીવિત રાખવા માટે જ દરેક પ્રયત્ન કરવો નોંધ્યે.

ધર કેતું હોતું નોંધ્યે ?

ધર એવું હોતું નોંધ્યે કે ત્યાં હમેશા (યજ્ઞં દુહાનં) યજ્ઞ થતાં રહે, (સદનં રયોષાં) એધર્મનું સ્થાન હોય, (પ્રપીનં સર્વં) પુષ્ટિ અને સમૃદ્ધિનું કેન્દ્ર હોય, (વેદં

પ્રજા અમૃતરવ) અનેક પ્રુષ્ઠિના સાધનોની સાથે પ્રજા-જનોને અમૃતરવ આપનાર હોય. જ્યાં (ઘેરું) ગાયો હોય અને ધન સંપત્તિઓની સાથે (દીર્ઘ આયુઃ) લાંબુ જીવન ગાળનારા લોકો હોય. એવું ધર હોવું જોઈએ. ધરમાં આવી રિયતિ હોવી જોઈએ, ધરમાં ધન કદિ કમી ન થાય, દરેક હૃદયુષ્ટ હેય, સત્કારસંગિતાનાત્મક યજ્ઞ થતો રહે, અથા લોક આનંદ પ્રસન્ન રહે, કોષ દુઃખી કદી ન હોય. આ ઉપદેશ ૩૪ માં મંત્રમાં આપ્યો છે.

૩૫ માં મંત્રમાં (ઘૃદમઃ અસિ) તું બળવાન છે, તું નિર્બળ નથી, તું (સ્વર્ગઃ અસિ) સ્વર્ગનો અધિકારી છે, તું સુખાત્મક સ્થાનનો અધિકારી છે માટે જે રસ્તે અધિવેદોકા ગયા અને જે રસ્તે અધિઓને સુખરથાન પ્રાપ્ત થયા તે રસ્તે

તું જા. તેજ પ્રુષ્ઠવાનોનો લોક છે, ત્યાં જમ રહે, અમારી સંસ્કૃતિનું તેજ ખેંચ છે.

પછીના મંત્રમાં કહ્યું છે કે (વેવયાનાન્ પથઃ કલ્પય) દેવાના આવવાજવાના ભાગોને સુદૃઢ કર, તેજ તારા માટે પણ આવવાજવાનો ભાગ છે, (યતૈઃ સુકૃતૈઃ યજ્ઞં અનુગચ્છેમ) આ સુકૃતોની સાથે જ અમારે યજ્ઞ તરફ જવું જોઈએ, સત્કૃત્ય કરી આગળ વધવું જોઈએ, સત્કૃત્ય કરતાં પાછા ફરવું નહિ, હમેશા સત્કર્મ જ મનુષ્યને માર્ગદર્શક હોય છે, મનુષ્યે સત્કર્મથી દૂર ન રહેવું જોઈએ.

આને સ્વર્ગમાં જે દેવો ૩૩ તે આજ માર્ગથી જમ તેજસ્વી થયા છે. તેથી માણસે આ યજ્ઞમાર્ગનું અપલંબન કરવું જોઈએ.

આ પ્રકારે અનેક જાતનો ઉપદેશ આ સૂક્તમાં કર્યો છે, જેનું મનન કરવાથી વાચકોને સન્માર્ગ સુરપથ રીતે દેખાશે.

સ્વર્ગ અને ઓદન

કાંડ ૧૨, સૂક્ત ૩

(નાવિઃ - યમઃ । દેવતા - સ્વર્ગઃ, ઓદનઃ, અગ્નિઃ)

પુમાન્પુસોડધિં તિષ્ઠ ચર્મેહિ તત્ર હ્રયસ્વ યત્તમા પ્રિયા તૈ ।

યાવન્તાવગ્રે પ્રથમં સમેયયુસ્તદ્ધાં વયો યમરાજ્યે સમાનમ્

॥ ૧ ॥

તાવદ્ધાં ચક્ષુસ્તતિં વીર્યાંણિ તાવત્તેજસ્તતિષ્ઠા વાજિનાનિ ।

અગ્નિઃ શરીરં સચતે યદૈધોડધાં પુકાન્મિથુના સં મંવાથઃ

॥ ૨ ॥

અર્થ (પુસઃ પુત્રાન્) મનુષ્યોમાં વીર્યાવાન પ્રુષ્ઠ તું (અધિતિષ્ઠ) બીજાઓના અધિષ્ઠાતા બની મિરાજ. (ચર્મે હિ) આસન ઉપર બેસ. (તત્ર તે યત્તમા પ્રિયા હ્રયસ્વ) ત્યાં જે તારા વિશેષ પ્રિય છે તેમને ખોલાવ. (અમે યાવન્તાં પ્રથમં સં ર્યયુઃ) પહેલાં જે બધાથી પહેલાં મળી ગયા હતા (તત્ વાં ઘયઃ) તે આપનું સામર્થ્ય (યમ-રાજ્યે સમાન) યમરાજ્યમાં સમાન છે. [૧]

(તાવતઃ વાં ચક્ષુઃ) તેવી બળવાન આપની દૃષ્ટિ છે, (તતિ વીર્યાંણિ) તેવા આપના પરાક્રમ છે. (તાવત્ તેજઃ) તેવું આપનું તેજ છે. (તતિષ્ઠા વાજિનાનિ) અને તેવું આપનું બળ છે. (યદા અગ્નિઃ યદા શરીરં સચતે) જ્યારે અગ્નિ સમિધાની જેમ આ શરીરને પ્રદીપ્ત કરે છે. (અથા) ત્યારે હે (મિથુના) પતિપત્ની ! (પકાત્ સંમવાથઃ) પરિપક્વ થયા પછી તમે ઉત્પન્ન થાવ છો. [૨]

ભાવાર્થ - માણસોમાં જે બધાથી વધારે બળવાન હશે તે બધાનો અધિષ્ઠાતા થવા લાયક છે એવા માણસ અધિષ્ઠાતા બને, તે મુખ્ય આસન ઉપર બેસે, ત્યાં પોતાના હિતકારક અનુચારીઓને ખોલાવે, બધાને ભેગા કરે, આ ભેગાબળ શક્તિ નિમોજ કરે છે અને આ શક્તિ વડે રાજ્યનું નિર્વાહ ચાલે. રાષ્ટ્રમાં આ શક્તિ સમાન રીતે વહેવાઈ જવી જોઈએ એટલે કોઈ એક જ ડેકાણે તે પ્રમાણ ઉપરાંત વધારે ભેગી ન થાય. (૧)

એમ થવાથી જ એની દૂર દૃષ્ટિ બનશે. તેનાથી પરાક્રમ થશે, તેવું તેજ પ્રસરશે અને બળ વધશે, જેમ અગ્નિ લાકડાં તેજ વધારે છે, તેમ આ સાંધિક બળ મનુષ્યનું તેજ વધારે છે. આનાથી બધા પ્રકારની શક્તિઓની પરિપક્વતા થાય છે અને તેનાથી જ વૃદ્ધિ પણ થઈ શકે છે. (૨)

સર્મર્મિહોકે સમુ દેવયાને સં સ્મા સમેતં યમરાજ્યેષુ ।
 પૂતૌ પવિત્રૈરુપ તદ્ધવ્યેથાં યદ્વદ્રેતો અધિ વાં સંવમૂર્વ ॥ ૩ ॥
 આપંસ્પુત્રાસો અમિ સં વિંશષ્વમિમં જીવં જીવધન્યાઃ સમેત્સૃ ।
 તાસાં મજઘ્વમમૃતં યમાહુર્યમૌદનં પવંતિ વાં જનિત્રી ॥ ૪ ॥
 યં વાં પિતા પવંતિ યં ચ માતા રિપ્રાત્રિર્મુક્ત્યૈ શર્મલાઘ વાચઃ ।
 સ ઓદનઃ શ્રુતધારઃ સ્વર્ગ ઉમે વ્યાપિ નમસી મહિત્વા ॥ ૫ ॥
 ઉમે નમસી હમયાંશ્ચ લોકાન્યે યજ્વનામભિજિતાઃ સ્વર્ગાઃ ।
 તેપાં ય્યોતિંમ્માન્મધુમાન્યો અગ્રે તસ્મિન્પૃથૈર્જરસિ સં શ્રેયેયામ્ ॥ ૬ ॥

અર્થ— (અસ્મિન્ લોકે સં યતં) આ લોકમાં હજીમળીને રહે. (દેવયાને સં સં દતે) દેવમાર્ગમાં મળીને આસો (યમરાજ્યેષુ સં સમેતં) નિયન્તાના રાજ્યમાં પણ મળીને જાયો. (યત્ યત્ વાં રેતઃ) જે જે તમારા બંનેનું વીર્ય પરાક્રમ વગેરે (સં વમૂર્વ) મળીને થયાનો છે, (તત્) તે (પૂતૌ) પોતે પવિત્ર થઇને તમે બંને (હપ હવેથાં) પ્રાપ્ત કરો, પોતાને પાસે બોલાવો [૩]

હે (પુત્રાસઃ) પુત્રો ! (આપઃ અમિસંવિશષ્વં) પાણીમાં પેસી જાવ. હે (જીવધન્યાઃ) જીવને ધન્ય કરનારાઓ ! (હમં જીવં સમેત્સૃ) આ જીવસાને પ્રાપ્ત થઇને (તાસાં અમૃતં મજઘ્વં) તે જીવસાઓથી અમૃત પ્રાપ્ત કરો. (યં ઓદનં વાં જનિત્રી પવંતિ) જે અમૃતાનને તમારી માતા-પ્રકૃતિ સંધી રહી છે તેનું બધા (આહુઃ) વધુન કરે છે. [૪]

(વાં પિતા માતા ચ) આપના માતા અને પિતા (રિપ્રાત્રિ શર્મલાત્ ચ વાચઃ નિર્મુક્ત્યૈ) પાપ અને મહીનતાથી મુક્ત વાણીથી મુક્ત થવા માટે (યં પવંતિ) જેને પરિપક્વ કરી રહ્યા છે, (સઃ શ્રુતધારઃ સ્વર્ગઃ ઓદનઃ) તે સેંકડો પ્રવાહોથી સુખ આપનાર સ્વર્ગદાયક અગ્ર (મહિત્વા ઉમે નમસી વ્યાપ) પોતાના મહાત્મ્યથી બંને લોકોને બાપે છે. [૫]

(યે યજ્વનાં અભિજિતાઃ સ્વર્ગાઃ) જે યજ્ઞોને પ્રાપ્ત થનારા સ્વર્ગલોકો છે, તે (હમે નમસી, હમયાન્ ચ લોકાન્) તે બંને લોકોને પ્રાપ્ત થાવ. (તેપાં યઃ મધુમાન્ ય્યોતિંમ્માન્) તેઓમાં જે મીઠા અને તેજસ્વી સ્વર્ગ છે તે પ્રાપ્ત કરો. (તસ્મિન્ અગ્રે) તેમાં સુખ્ય સ્થાને (પુથૈઃ જરસિ સંશ્રેયેયામ્) પુત્રોની સાથે વૃદ્ધ અવસ્થામાં આશ્રય કરો [૬]

ભાવાર્થ— બંનેએ હજીમળીને રહેડું, આપસમાં કદિ વિરોધ કરવો નહિ આ લોકમાં કરવાના કાર્યમાં, દેવમાર્ગના પ્રવાસમાં અને યમરાજ્યમાં મળીને રહેવાથી જ લાભ કર્યો, આપસમાં વડ હોવાથી કુષ મર્યો જે કંઈ મીરં પરાક્રમ કર્યો હોય તે બધો પોતે પવિત્ર બની પોતે સંગમન કરી કરવો (૩)

હે પોતાના આત્માને ધન્ય જનાવનારા સાધકો ! તમે પોતાના જીવનમાં મુદ્દ રહો. કદિ અગ્રાદ્ધ ન બનો. આ જીવનને પ્રાપ્ત કરી અમર બનો, તમારા માટે અમૃત આપવા માટે જ તમારી માતા પ્રકૃતિ આ અપૂર્વ અમૃતાનને તૈયાર કરી રહી છે. [૪]

પાપ પ્રકૃતિ બને મહીન વાણીના દોષથી મુક્ત થવું જોઈએ એજ માતા પિતા અને પુત્રે કરવું જોઈએ બધા લોકો વાણી મુદ્દ કરે. તેથી સેંકડોમહું સ્વર્ગ સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, જે અર્ધી અને પરલોકમાં પણ મળી રહેશે (૫)

યજ્ઞકૃતિઓને જે શ્રમયોગ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં જે દેશમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન છે, જે વધારે સુખદાયક અને વધારે તેજસ્વી છે; તેને પ્રાપ્ત કરી વૃદ્ધ અવસ્થામાં પુત્રોની સાથે ત્યાં આનંદથી રહો. (૬)

પ્રાચીંપ્રાચીં પ્રદિશમા રમેધામેતં લોકં શ્રદ્ધાનાઃ સચન્તે ।

યદ્વાં પક્કં પરિવિષ્ટમગ્રૌ તસ્ય ગુર્મયે દંપતી સં શ્રયેથામ્ ॥ ૭ ॥

દક્ષિણાં દિશમભિ નર્ક્ષમાણૌ પર્વાવેતંથામભિ પાત્રમેતત્ ।

તસ્મિન્વાં યમઃ પિતૃભિઃ સંવિદ્વાનઃ પકાય શર્મં વહુલં નિ યંચ્છાત્ ॥ ૮ ॥

પ્રતીચીં દિશામિયમિદ્વરં યસ્યાં સોમૌ અધિપા મૃદિતા ચં ।

તસ્યાં શ્રયેથાં સુકૃતઃ સચેથામધાં વ્રકાન્મિથુના સં સંવાયઃ ॥ ૯ ॥

ઉત્તરં રાષ્ટ્રં પ્રજયોત્તરાવદિશામુર્દીચી કૃણવન્તો અગ્રમ્ ।

પાદ્કં છન્દઃ પુરુષો વમૂવ વિશ્વૈર્વિશ્વાઙ્ઞૈઃ સહ સં સંવેમ ॥ ૧૦ ॥

ધ્રુવેયં વિરાળનમૌ અસ્ત્વસ્થૈ શિવા પુત્રેભ્યં ઉત મહ્યંમસ્તુ ।

સા નૌ દેવ્યદિતે વિશ્વવારુ ઇર્ષ્યે દૈવ ગોપા અભિ રંક્ષ પક્કમ્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ— (પ્રાચીં પ્રાચીં પ્રદિશાં આરમેયાં) પૂર્વ દિશા તરફ આગળ વધી, (પતં લોકં શ્રદ્ધાનાઃ સચન્તે) આ લોકને શ્રદ્ધાવાનુ લોકો પ્રાપ્ત કરે છે, (યદ્ વાં પક્કં મગ્રૌ પરિવિષ્ટં) જે તમારું પરિપક્વ યજ્ઞ અગ્નિમાં હવન કરવામાં આવ્યું છે, હે (દંપતી) સ્ત્રીપુરુષો ! (તસ્ય ગુર્મયે સંશ્રયેથામ્) તેના રક્ષણ માટે શુદ્ધસ્થાનમાં આશ્રય કરો. [૭]

(દક્ષિણાં દિશાં અભિનર્ક્ષમાણૌ) દક્ષિણ દિશા તરફ પોતાનાં પગલાં વધારતાં (પતત્ પાત્રં અમિપર્વાધર્તૈયાં) આ પાત્રના ચારે બાજુ પરિભ્રમણ કરો. (તસ્મિન્ વાં) તેમાં તમને (પિતૃભિઃ સંવિદ્વાનઃ યમઃ) પિતૃત્રોની સાથે હરનારી યજ્ઞ (પકાય વહુલં શર્મં નિયચ્છાત્) પરિપક્વ થવા માટે પુષ્કળ સુખ આપે. [૮]

(ઇયં પ્રતીચી) આ પશ્ચિમ દિશા છે, (રૂત્ દિશાં ઘરં) આ દિશાઓમાં શ્રેષ્ઠ દિશા છે, (યસ્યાં સોમઃ અધિપા મૃદિતા ચ) જે દિશામાં સોમ અધિપતિ અને સુખ આપનારી છે, (તસ્યાં શ્રયેથાં) તેમાં આશ્રય કરો અને (સુકૃતં સચેથાં) સુકૃતને પ્રાપ્ત થાવ. હે (મિથુની અથા પકાય સં સંવાયઃ) સ્ત્રી પુરુષો ! બાદ હે પછી પરિપક્વ થવા પછી અગ્નિને ઉત્તર પ્રાપ્ત કરો. [૯]

(ઉત્તરં રાષ્ટ્રં પ્રજયા ઉત્તરાવત્) શ્રેષ્ઠ રાષ્ટ્ર સુપ્રગમથી અધિક શ્રેષ્ઠ થાય છે. (ઉર્દાચી દિશાં નઃ અગ્રં કૃણવત્) આ ઉત્તર દિશા અમને આગળ વધારે. (પુરુષઃ પાદ્કં છન્દઃ વમૂવ) મનુષ્ય પંચવિધ છન્દવાળો હોય છે. અમે બધા (વિશ્વૈઃ વિશ્વાંગૈઃ સહ સં સંવેમ) બધા બધો સાથે પરિપૂર્ણ ઉત્તર યજ્ઞ. [૧૦]

(ઇયં ધ્રુવા વિરાટ) આ ધ્રુવ દિશા મધ્યી શોભાદાયક છે. (અસ્યૈ નમઃ અસ્તુ) તેના માટે નમસ્કાર હો. (પુત્રેભ્યઃ ઉત મહ્યં શિવા અસ્તુ) તે પુત્રોના માટે તેમજ મારા માટે શુભ થાવ. હે (વિશ્વવારે અદિતે દેવિ) વિશ્વતું કંપ્યાણુ કરનારી અને આપનારી દેવી ! (સા નઃ ઇર્ષ્યે દૈવ) એવી તું અમને અજની જેમ (ગોપા પક્કં અભિરંક્ષ) સુરક્ષિત કરતી પરિપક્વ કરી સુરક્ષિત કર. [૧૧]

સાવાર્થ— શ્રદ્ધાથી પ્રકારાની દિશાએ આગળ વધી, શ્રદ્ધાથી જ ઉત્તર પ્રાપ્ત થાય છે. જે કંઈ પરિપક્વ ઈજ થયું છે તેતું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન હળીમળીને કરો. (૭)

શુદ્ધસ્થાનમાં દક્ષિણની દિશામાં આગળ પ્રગતિ કરતાં પાત્રતાના કેન્દ્ર સાથે રહેા ત્યાં તમારી પરિપક્વતા થવા માટે નિયામક દેવ તમને મદદ કરશે, તે તમને સુખ આપશે અને તમારી પ્રગતિ કરશે. (૮)

પશ્ચિમ દિશા વિશ્રામની દિશા છે, અહીં સોમદેવ સુખ આપે છે, આમાં-શુદ્ધસ્થાનમાં વિશ્રાંતિ લઇ સારા કામો કરો અને પોતે પોતાને પરિપક્વ કરી પોતે ઉત્તર બનો. (૯)

પ્રતીની ઉત્તરના કારણે રાષ્ટ્ર ઉત્તર બને છે, વધારે ઉત્તર થયું આ ઉત્તર (ઉચ્ચતર) દિશાને સંદેશો છે, મનુષ્યોના પાંચ ભેદ છે અને તેની સર્વાંગીણુ ઉત્તર સંપદનાથી જ યર્થ પાકે છે (૧૦)

આ ધ્રુવ દિશા છે, તે અત આપનારી પૃથ્વી છે, તે માવૃણુમિને મારો નમસ્કાર હો. તે મને અને મારા સંતતિને માટે શુભ થાવ, તે અમારું સાથ રક્ષણ કરે. (૧૧)

પિતૈવ પુત્રાનુભિ સં સ્વજસ્ય નઃ શિવા નો વાર્તા હવ વાન્તુ ભૂમૌ ।

યમોદનં પર્વતો દેવતેં દુહ તં નક્ષત્રં ઉત સ્ત્યં ચં વેતુ

॥ ૧૨ ॥

યદ્યત્કુળ્ણઃ શંકુન દ્વદ્વા ગત્વા ત્સરન્વિપક્તું ચિલં આસસાદ ।

યદ્વાં દામ્પ્યાદ્દર્દ્રહસ્તા સમદ્વક્ત ઉલ્લ્લલં મુસલં શુમ્ભતાપઃ

॥ ૧૩ ॥

અયં પ્રાવાં પૃથુવુધો વયોધાઃ પૂતઃ પવિત્રૈર્પં હન્તુ રક્ષઃ ।

આ રોહં ચર્મં મહિ ધર્મં યચ્છ મા દંપતી પૌત્રમયં નિ ગાંતામ્

॥ ૧૪ ॥

વનસ્પતિઃ સહ દેવૈર્ન આગન્નર્ષઃ પિશાચાં અપવાર્ધમાનઃ ।

સ ઉચ્છ્રયાતૈ પ્ર વદાતિ વાચં તેનં લોકાં અભિ સર્વાન્ જયેમ

॥ ૧૫ ॥

અર્થ— (પિતા દવ પુત્રાનુ નઃ સ્વજસ્ય) જેમ પિતાપુત્રને તેમ તમે અપને બધાને મળો. (દ્વદ્વા ભૂમૌ નઃ વાર્તાઃ શિવાઃ વાન્તુ) આ ભૂમિમાં અમારા માટે શુભ પવનો વહેતા રહે. હે દેવતા ! (દ્વદ્વા યં ચોદનં પચતઃ) અહીં જે અપને આ બે રીતે છે (તેં નઃ તપઃ સત્યં ચ વેતુ) તે આમારા તપ અને સત્યને જાણે. [૧૨]

(યત્ યત્ કુળ્ણઃ શંકુનઃ દ્વદ્વા ગત્વા) જે કાળે પંખી-કાગડો અહીં આવી (ત્સરત્ વિપક્તં ચિલે આસસાદ) હાલનો છુપાઇને પોતાના દરબા-માળામાં ધૂસીને બેસી જાય, (યત્ ચ દામ્પ્યાદ્દર્દ્રહસ્તા વાલી) અથવા તે બીના હાથવાળી દાસી (ઉલ્લલં મુસલં સમદ્વક્ત) ખાંચી અને સાંભલાને બીનું કરે, (આપઃ શુમ્ભત) તે જળ અપને પવિત્ર કરે. [૧૩]

(અયં પ્રાવાં પૃથુવુધઃ વયોધાઃ) આ પત્યર વિશાળ આધારવાળું અન આપે છે-અન કૂટીને તૈયાર કરી આપે છે. (પવિત્રઃ પૂતઃ રક્ષઃ અપ હન્તુ) પવિત્ર કરનારા સાધનોથી પુતીત થતા તે દુષ્ટોનો નાશ કરે, (આરોહ ચર્મ) આમણ ઉપર બેસ, (મહિ ધર્મં યચ્છ) મોટું સુખ આપ. (દમ્પતી પૌત્રં મયં મા નિગાતાં) સ્ત્રીપુત્રો ઉપર પુત્રનું પાપ ન આવે. [૧૪]

(વનસ્પતિઃ દેવૈઃ સહ નઃ આગન્) વૃક્ષ બધા દેવોની શક્તિ સાથે અહીં અમારી પાસે આવ્યો છે. (રક્ષયઃ વિશાચાન્ અપઃ વાધમાનઃ) તે રક્ષસો અને વિશાચોને દૂર કરે છે (સ ઉચ્છ્રયાતૈ વાચં પ્રવદાતિ) તે બેચે બેચે છે અને ઘોષણા કરે છે કે (તેન સર્વાન્ લોકાન્ અભિજયેમ) તેથી બધા લોકોને છતીશું. [૧૫]

ભાવાર્થ— પિતા પોતાના પુત્રને યાદે છે. તેમ બધા ધરસ્પર એકબીજાને યાદો અપને જળ, વાયુ કંપ્યાસુકારક યાવ, યત માટે અન સાધનારા તપ અને સત્યનું મહત્વ જાણે. (૧૨)

જે કાગડો આવી પોતાના માળામાં એકદમ ધૂસી જાય અથવા બીના હાથે દાસી ખાંચી અને સાંભલાને બીના કરે તે તે બને સાદું નથી, એટલે કે બીના હાથે કાઢવે સ્પર્શ કરેલા જોઈએ નહિ. (૧૩)

પત્યરની ખાંચણી અને સાંભણું આનાજ સાદું કરવા ઉત્તમ છે. પહેલાં તે પાણી વગેરેથી સાફ કરવાં અને પછી તેનો ઉપયોગ કરવો. કાઈ વામણ ઉપર મૂકી કૂટવું. કૂટવાથી બધા દોષ દૂર થાય જ અને તે આનાજ કંપ્યાસુકારક અને છે તેથી સ્ત્રીપુત્રોને પુત્ર નારાનું દુઃખ વેઠવું ન પડે, એટલે તેમના પુત્ર વહેવા મરશે નહિ (૧૪)

વનસ્પતિ બધા રાજાઓજીવી પિશાચ અને રક્ષસોને દૂર કરે છે. તેણે ઘોષણા કરી છે કે તેના બળથી બધા પ્રધારના સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૫)

સપ્ત મેધાન્પશ્વઃ પર્યગૃહ્યન્ય ઈપાં જ્યોતિષ્માં ઉત યશ્ચકર્ષી ।

ત્રયંસ્ત્રિંશદેવતાસ્તાન્ત્સંચન્તે સ નઃ સ્વર્ગમ્ભિ નૈપ લોકમ્

॥ ૧૬ ॥

સ્વર્ગ લોકમ્ભિ નૌ નયાસિ સં જાયયા સહ પુત્રઃ સ્યામ ।

ગૃહ્યામિ હસ્તમનુ મૈત્વન્ મા નંસ્તારીન્નિર્ઋતિર્મા અરાતિઃ

॥ ૧૭ ॥

ગ્રાહિં પાપ્માન્મતિ તાં અયામ તમો વ્યસ્ય પ્ર વંદાસિ વલ્ગુ ।

વાનસ્પત્ય ઉદ્યતો મા જિહ્વિસીર્મા તંદુલં વિ શરીર્દેવચન્તમ્

॥ ૧૮ ॥

વિશ્વવ્યંચા ઘૃતપૃષ્ઠો મવિવ્યન્ત્સર્પોનિલોક્મુપં યાદ્યેતમ્ ।

વર્ષવૃદ્ધમુપં ચ્છ શૂર્પં તુર્પં પલાચાનપ તદિન્નક્તુ

॥ ૧૯ ॥

ત્રયો લોકાઃ સંમિતાઃ બ્રાહ્મણેન ઘૌરેવાસૌ પૃથિવ્યંતરિક્ષમ્ ।

અંશૂન્મૃત્ત્વાન્વારમેધામા પ્યાયન્તાં પુનરા ચન્તુ શૂર્પમ્

॥ ૨૦ ॥

અર્થ— (પશ્વઃ સપ્ત મેધાન્ પરિ અગૃહ્યન્) પશુ સાતે યજ્ઞેને ઘેરે છે. (ત્રયઃ ત્રિંશત્ દેવતાઃ તાન્ સચન્તે) તેત્રીસ દેવતાઓ તેમનું સેવન કરે છે. (યઃ ઈપાં જ્યોતિષ્માન્ ઉત યઃ ચકર્ષી) જે તેઓમાં તેજસ્વી અને જે તેઓમાં સૂક્ષ્મ હોય છે (સઃ વઃ સ્વર્ગ લોકં અભિનેવ) તે સોમ અમને સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત કરાવે. [૧૬]

(નઃ સ્વર્ગ લોકં અભિનયાસિ) અમને તું સ્વર્ગલોકમાં પહોંચાડે છે, (જાયયા પુત્રઃ સહ સ્યામ) અહીં અને પુત્ર સાથે અમે અહીં સુખેથી રહીએ. (હસ્તં ગૃહ્યામિ) જેનું હું પાપીઅહણુ કરું તે સ્ત્રી (મા અન્ન અનુ પતુ) માફ અહીં અનુસરણુ કરે. (નિર્ઋતિઃ અરાતિઃ નઃ મા તારીત્) દુર્ગતિ અને દુઃશન અમને કષ્ટ ન આપે. [૧૭]

(તાં પાપ્માન્ ગ્રાહિમ્) તે પાપથી ઉત્પન્ન થનારા રોગને (અતિ અયામ) પાર કરીશું. (તમઃ વ્યસ્ય વલ્ગુ પ્રવંદાસિ) અંધારને દૂર કરી મનોહર વચન બોલીશું. હે (વાનસ્પત્ય) વનરપતિથી બનેલા! તું (ઉદ્યતઃ મા જિહ્વિસીઃ) ઉઠીને ઢિંસા કરતો નહિ. (મા તંદુલં) ચોખાનો નાશ કરતો નહિ. (દેવચન્તં મા વિ શરીઃ) દેવ બનવાની ઇચ્છા કરનારનો નાશ કરતો નહિ. [૧૮]

(વિશ્વવ્યંચાઃ ઘૃતપૃષ્ઠઃ મવિવ્યન્) આરો તરફ પ્રસરેલું ધી જેના ઉપર નાખ્યું એવો ઘેરો (સર્પોનિઃ પતં લોકં વપયાહિ) એકે સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયેલો તું આ લોકને પ્રાપ્ત થા. (વર્ષવૃદ્ધં શૂર્પં વપયચ્છ) એક વર્ષનું સુપડું પાસે લે અને (તત્ તુર્પં પલાચાન્ અપ વિનક્તુ) તે બુસો અને વાંદળને દૂર કરે. [૧૯]

(બ્રાહ્મણેન ત્રયઃ લોકાઃ સંમિતાઃ) બ્રાહ્મણના શાનથી ત્રણે લોક પ્રાપ્ત થયા છે. (અસૌ ઘૌઃ પૃથ્વી પૃથિવી અન્તરિક્ષં) આ બુ, આ અંતરિક્ષ અને આ પૃથ્વી છે. (અંશૂન્ મૃત્ત્વાં અનુ આરમેધાં) પાન્યના અંશોને લઈ અનુકૂળતાથી ઝટકવા પ્રારંભ કરો અને (આપ્યાયતાં) શક્તિ પ્રાપ્ત થાવ તેમજ (પુનઃ શૂર્પં આયન્તુ) ફરી સુપડામાં સાફ કરવા અનાજ લેવામાં આવે. [૨૦]

ભાવાર્થ— સાત પ્રકારના યજ્ઞમાં ગાયનું અને બીજાઓના ધીનો તેમજ બીજા પદાર્થોના ઉપયોગ થાય છે, તેત્રીસ દેવતાઓના આ યજ્ઞમાં સંબંધ આવે છે. શુકલ પશુમાં તેજસ્વી થનારો અને કૃષ્ણપશુમાં ક્ષીણ થનારો સોમ એટલે યજ્ઞ અમને સ્વર્ગલોકમાં પહોંચાડશે. (૧૬)

મૃત્યુ પછી અમે સ્વર્ગલોકમાં જઈશું ત્યાં સુધી અહીં સ્ત્રી અને પુત્રોની સાથે આનંદથી રહીશું. હું જે સ્ત્રીને પરણીય તે સ્ત્રી મારી સાથે, મને અનુસરનારી યજ્ઞને રહે. અમને કોઈ દુર્ગતિ અથવા શત્રુ કષ્ટ ન આપે. (૧૭)

હૃદય આચારથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, તે દૂર કરવા એઇએ, અજ્ઞાનગતી અંધાર દૂર કરવું એઇએ, મનોહર બાંધણુ બોલવું એઇએ. અડના લાકડાથી બનાવેલી આંધળી અને સંચિતું કોઈનો નાશ ન કરે અને તેમાં ચોખાનો પાણુ નાશ ન થાય, દેવીશક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરનારનો નાશ ન થાય. (૧૮)

સારું પ્રસરેલું એટલે પહોળું સુપડું હાથમાં લઈ અનાજમાંથી કસડી-બૂસો દૂર કરી સાસ અનાજનો સંબંધ કરે. (૧૯) બ્રાહ્મણના શાનથી બુદ્ધિ, અંતરિક્ષ અને બુદ્ધિગતી પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમજ સુપડાથી અનાજ સાફ થાય છે. બૂસો દૂર થાય છે અને સ્વચ્છ અનાજ મળે છે. આ પ્રકારે અનાજને વારંવાર સાફ કરવું એઇએ. (૨૦)

પૃથ્વ્યૂપાણિં વહુધા પંશૂનામેકરૂપો ભવસિ સં સમૃદ્ધયા ।
 एतां त्वचं लोहिनीं तां नुदस्व प्रावां शुम्भाति मलग इव वस्त्रां ॥ ૨૧ ॥
 પૃથિવીં ત્વાં પૃથિવ્યામા વૈશ્યામિ તુનઃ સંમાની વિકૃતા ત દ્યા ।
 यद्यद् द्युत्तं लिखितमर्पणेन तेन मा सुस्रोत्रेक्षणायि तद्वपामि ॥ ૨૨ ॥
 જનિત્રીવ પ્રતિં હર્યાસિ સુસું સં ત્વાં દધામિ પૃથિવીં પૃથિવ્યા ।
 उखा कुम्भी घेद्यां मा व्यथिष्टा यज्ञायुधैराज्येनातिपक्ता ॥ ૨૩ ॥
 અગ્નિઃ પચન્નસ્તુ ત્વા પુરસ્તાદિન્દ્રો રક્ષતુ દક્ષિણતો મરુત્વાન્ ।
 चरुणस्त्वा दंष्ट्रादरुणं प्रतीच्या उत्तरास्त्रा सोमः सं ददातै ॥ ૨૪ ॥
 પૂતાઃ પવિત્રૈઃ પવન્તે અગ્નાદિવં ચ યન્તિ પૃથિવીં ચં લોકાન્ ।
 ता जीवला जीवधन्याः प्रतिष्ठा पात्र आसिक्ताः पर्यगिरिर्न्धाम् ॥ ૨૫ ॥

અર્થ— (પશુતાં પૃથક્ વહુધા રૂપાણિ) પશુઓના અનેક પ્રકાર પૃથક્ રૂપો છે, તે પશુ (સમૃદ્ધયા એકરૂપઃ ભવસિ) પોતાના મહાત્મ્યથી સોમ એકરૂપ અને છે (एतां तां लोहिनीं त्वचं नुदस्व) આ શાસ ત્વચાને ફર કર, (મલગ વસ્ત્રા ઇવ) જેમ ધોળી વસ્ત્રોને શુદ્ધ કરે છે તેમજ ધોવાનો (प्रावां शुम्भाति) પથ્થર પશુ શુદ્ધ કરે છે [૨૧]

(ત્વા પૃથિવીં પૃથિવ્યાં વૈશ્યામિ) પૃથ્વીતત્ત્વને પૃથ્વીના જ સ્થાપિત કરે છું (एष ते विकृता तनूः) આ તારી [સંકીર્ણી] વિકૃત થએલી કાયા છે બીજી તારી (સમાની) એટલે ન બગડેલી [પ્રકૃતિરૂપી] કાયા છે (यद् यद् द्युत्तं लिखितं) જે કંઈ પહેલવાથી લેખાઈ અથવા ખરેખર ચર્ચ ગયું છે, (तेन मा सुस्रोत्रो) તે કારણે તે ખુબે નહિ (तत् ब्रह्मणा अपि वपामि) તે જાન વડે દીક કરે છું [૨૨]

(જનિત્રી સુસું ઇવ) માતા જેમ પોતાના પુત્રને લે છે તેમજ (ત્વા પ્રતિ હર્યાસિ) તને ખ્યાર કરે છે. (पृथिवीं पृथिव्या संदधामि) પૃથ્વીતત્ત્વને પૃથ્વી સથે ભેગવું છું (उखा कुम्भी घेद्यां मा व्यथिष्टा) પાત્ર અને વાસણ અગ્નિ ઉપર ટુટે નહિ, (यज्ञायुधैः आज्येन अतिपक्ता) તે યજ્ઞ સાધનો અનેથી વડે સિયન થયેલા છે [૨૩]

(પચન્ અગ્નિઃ પુરસ્તાત્ ત્વા રક્ષતુ) પકાવનારો અગ્નિ તારે આગમથી રક્ષણ કરે (मरुत्वान् इन्द्रो दक्षिणत रक्षतु) મરુતોની સાથે ઇન્દ્ર દક્ષિણ બાજુથી રક્ષણ કરે (प्रतीच्या चरुण घरणे त्वा दंष्ट्रात्) પશ્ચિમથી વરુણ તને આધારના રથાનમાં શુદ્ધ કરે. (सोम त्वा उत्तरात् सददातै) સોમ તને ઉત્તર દિશાથી ભેડીને સુરસિન રાખે [૨૪]

પાણીની ધારાઓ (पवित्रैः पूता अघ्रात् पवन्ते) પવિત્રતાથી પુનીત બની શ્રેષ્ઠાંથી આવી બધાને પવિત્ર કરે છે. (दिवं पृथिवीं च लोकान् यन्ति) હું અને પૃથ્વીને પ્રાપ્ત થાય છે (ता जीवला जीवधन्याः प्रतिष्ठा) તે જીવન આપનારી અને જીવને ધન્યતા આપનારી તેમજ બધાને આધાર આપનારી (पात्रे आसिक्ता) પાત્રમાં નાંખેલી જળધારાઓને (अग्निः परि इन्द्रां) અગ્નિ ચારે બાજુથી તપાવે [૨૫]

ભાષાંતર — પશુઓના અનેક રંગ રૂપ છે, પશુ ઔષધિ એકજ હોય છે તેજ ઔષધિ લાવ આમડીને દીક મરે છે ધોળી કપડા ધોઇને સાફ કરે છે તે પ્રકારે ધોવાનો પથ્થર પશુ કપડાને સાફ કરે છે (૨૧)

પૃથ્વીમાં પૃથ્વીતત્ત્વ છે. તે પ્રમાણે બીજા તત્ત્વો બીજામાં છે. ચૂન પ્રકૃતિ શુદ્ધ સામ્ય છે, તે બગડીને આ સુષ્ટિ બનેથી છે તેથી તે પણ વિદ્યુત છે ઉપયોગના કારણે તેમાં બગાડ થાય છે જ્ઞાનથી આ વિ.તિ કમી કરાય છે (૨૨)

માતા પુત્રને જેમ ખ્યારથી ઉચકે છે, તેમ વાસણો જેડે વર્તુલુ ભેળએ વાસણો ઉડાવતવની તોડવા ન ભેળએ પાપ, દેગદામાં થી બેરડું હોય છે અને તેના સબંધ યજ્ઞ સાધને જેડે હોય છે (૨૩)

અગ્નિ ઇન્દ્ર, વરુણ અને સોમ આ દેવો પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશાથી બધાનું રક્ષણ કરે (૨૪)
 વાદળાઓથી પૃથ્વી ઉપર વરસાદ થાય છે અને તે જળ પાત્રોમાં ભરી રખાય છે આ જળ છયેરે જીવન આપે છે, તૃપ્ત કરે અને ધન્ય બનાવે છે. તેને અગ્નિથી તપાવડુ ભેળએ (૨૫)

આ યન્તિ દિવઃ પૃથિવીં સંચન્તે ભૂમ્યાઃ સચન્તે અબ્યન્તરિક્ષમ્ ।

શુદ્ધાઃ સતીસ્તા ઉ શુર્મન્ત એવ તા નઃ સ્વર્ગમાભિ લોકં નંયન્તુ ॥ ૨૬ ॥

ઉતેવ પ્રમ્વીરુત સંમિતાસ ઉત શુક્રાઃ શુચ્યશ્ચામૃતાસઃ ।

તા ઓદનં દંપતિભ્યાં પ્રશિષ્ઠા આપઃ શિશ્નન્તીઃ પચતા સુનાથાઃ ॥ ૨૭ ॥

સંસ્થાતા સ્તોકાઃ પૃથિવીં સંચન્તે પ્રાણાપાનૈઃ સંમિતા ઓપધીમિઃ ।

અસંસ્થાતા ઓપ્યમાનાઃ સુવર્ણાઃ સર્વં વ્યાપુઃ શુચ્યઃ શુચિત્વમ્ ॥ ૨૮ ॥

ઉદ્યોધન્ત્યભિ ચલ્ગન્તિ તપ્તાઃ ફેનંમસ્યન્તિ ચહુલાંચ વિન્દૂન્ ।

યોપેવ દૃષ્ટા પતિમૃત્વિયાયૈતૈસ્તંબુલૈર્મૈવતા સમાપઃ ॥ ૨૯ ॥

ઉત્થાપય સીદંતો વુશ્મ દંનાનુદ્ધિરાત્માનંમમિ સં સ્પૃશ્નન્તામ્ ।

અમાસિ પાત્રૈરુદ્ધકં યદેતન્મિતાસ્તંબુલાઃ પ્રદિશો યદુમાઃ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ— (દિવઃ આવન્તિ) જળધારાઓ ઘુમેાકથી આવે છે, (પૃથિવીં સચન્તે) પૃથ્વી ઉપર એકત્રિત થાય છે, (ભૂમ્યાઃ અન્તરિક્ષં અધિસચન્તે) ભૂમિથી અન્તરિક્ષમાં વસાવવા રૂપમાં ભેગી થાય છે. તે (શુદ્ધાઃ સતી તા ઉ શુર્મન્તે એવ) શુદ્ધ થયેલું જળ બધાને પવિત્ર કરે છે. (તા નઃ સ્વર્ગં લોકં અભિનયન્તુ) તે અમને સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત કરાવે [૨૬]

(ઉત એવ પ્રમ્વી, ઉત સંમિતાસઃ) પાણી ખાત્રીથી પ્રભાવયુક્ત છે અને સમત (ઉત શુક્રા શુચ્ય અમૃતાસઃ ચ) અને તે બળવર્ધક, પવિત્ર અને અમૃત છે (તાઃ પ્રશિષ્ઠાઃ સુનીયાઃ આપઃ) તે ઉત્તમ શિષ્ટ સત ઉત્તમ આણેલું જળ (દંપતીભ્યાં ઓદનં પચત) સ્ત્રીપુરુષો માટે યોગ્ય રાષિ છે [૨૭]

(સંસ્થાતા સ્તોકાઃ પૃથિવીં સચન્તે) ગરુડાગાદિમા નાના જળના ટીપાં પૃથ્વી ઉપર આવે છે તે (પ્રાણાપાનૈ ઓપધીમિઃ સમિતા) ઔષધિઓની સાથે મળવાથી પ્રાણાપાનના શુભેથી યુક્ત હોય છે (અસંસ્થાતા ઓપ્યમાનાઃ સુવર્ણાઃ શુચ્યઃ) અસખ્ય વિખરાયેલા ઉત્તમ રંગવાળા શુદ્ધ જળમિદુ (સર્વં શુચિત્વં વ્યાપુઃ) બધા પવિત્રને વ્યાપે છે [૨૮]

(તપ્તા ઉદ્યોધન્તિ અમિચલ્ગન્તિ) તપેયુ જળ શુદ્ધ કરે છે, પીકારે છે, (ફેનં ચહુલાંચ વિન્દૂન્ ચ અસ્યન્તિ) ફીણ અને પરપોટા ફેંકે છે હે (આપઃ) પાણી ! (યોવા પતિ દૃષ્ટા ઋત્વિયાય સમયતિ) જેમ ઉત્સુક સ્ત્રી પતિને જોઈને સ્વરૂપમાં માટે એકત્ર આવે છે તે પ્રકારે (યતૈઃ તંબુલૈઃ સમયત) આ યોગ્યતા સાથે આ જળ મળી લય છે [૨૯]

(વુમે સીદંતઃ વનાનુ ઉત્થાપય) નીચે ભેસેલા યોગ્યને ઉપર ઉઠાડે (અન્નિદ્ધિ આત્માનં અભિસસ્પૃશન્તામ્) પાણી સાથે તે પોતે સારી રીતે સયુક્ત બની જાય (યત્ યત્ત ઉદ્ધક પાત્રૈઃ અમાસિ) આ જળ પાત્રોથી મે માપી લીધું છે (દમા પ્રદિશ તંબુલા મિતા) તેમજ આ ચારે દિશોમાં બનારા યોગ્ય પણ મે માપેલા છે [૩૦]

ભાવાર્થ— પાણી વસાવ બની ઉપર આકાશમાં લય છે અને ત્યાંથી વરસાદ બની નીચે પૃથ્વી ઉપર આવે છે આ શુદ્ધ અવસ્થામાં બધાને શુદ્ધ કરી મુખ આપે છે (૨૬)

જળ પ્રભાવરાણી, પ્રસાર સનીય, બળવર્ધક, પવિત્ર, રોગ દૂર કરનાર હોય છે, એવુ ઉત્તમ પાણી પરિશુદ્ધ રીતે લાવેલા અનાજને રાધવામાં સહાય થાય (૨૭)

કંઈક ઘોડા પાણીના ટીપા ઔષધિ જેડે ભેગા યદ્ય પ્રાણીઓના પ્રાણ ધારણ કરે છે. પણ અગમિત મુદ્દર જળમિદુ આમ તેમ વિખરાયુ લય છે તેજ બધે પ્રસરી રહે છે (૨૮)

પાણી ગરમ થવાથી ઉઠે છે, અવાજ કરે છે ટીપા અને પરપોટાને ઉપર ઉઠાડે છે, શુદ્ધ કરવા સમાન હલચલ કરે છે જેમ ઉત્સુક સ્ત્રી પતિની જેડે મળી લય છે તેમ આ પાણી યોગ્યમાં ભળુ થાય છે (૨૯)

યોગ્ય રાધતી વેળા અરુદ્ધા ચરુદ્ધા પછી નીચેના ઉપર એમ હલાવવા જોઈએ જેથી તે બધા પાણી જોડે મળી લય રાધવાના વાસણમાં પાણી અને યોગ્ય પણ મળી જવા જોઈએ (૩૦)

પ્ર યંચ્છ પશું ત્વરયા હરીષમહિંસન્તુ ઓપંધીદાન્તુ પર્વન્ ।
 યાસાં સોમઃ પરિ રાજ્યં બ્રૂવામંન્યુતા નો વીરુષો મવન્તુ ॥ ૩૧ ॥
 નવં ઘર્હિરોદનાય સ્તુળીત પ્રિયં હૃદયક્ષુપો વલ્લવસ્તુ ।
 તસ્મિન્દેવાઃ સહ દૈવીર્વિશન્વિમં પ્રાશન્ત્વૃતુર્ભિર્નિપથ ॥ ૩૨ ॥
 ઋનસ્પતે સ્તીર્ણમા સીદ ઘર્હિરંધિષ્ટોમૈ સંમિતો દેવતાંમિઃ ।
 સ્વદ્રેવ રૂપં સુકૃતં સ્વર્ધિત્યૈના પૃહાઃ પરિ પાત્રે દદશ્રામ્ ॥ ૩૩ ॥
 પૃષ્ઠયાં શુરસ્તુ નિધિપા અમીઞ્છાત્સ્વઃ પક્વેનામ્યશ્રિવાતૈ ।
 ઉર્પૈનં જીવાન્પિતરંશ્ચ પુત્રા એતં સ્વર્ગં ગમયાન્તંમયેઃ ॥ ૩૪ ॥
 ધર્તા પ્રિયસ્વ ઘરુણે પૃથિવ્યા અચ્યુતં ત્વા દેવતાંચ્યાવયન્તુ ।
 ઇં ત્વા દંપતી જીવન્તૌ જીવપુત્રાવહાસયાતઃ પર્ષોઽધિધાનાત્ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ— (પર્ણ પ્રયજ્ઞ) કાઠાડી આપે, (સ્વરચ) ઉતાવળ કરે અને (ઓપં હર) અહીંલપ આપે. (ઘર્હિ-
 સન્તાઃ ઓપંધી પર્વન્ દાન્તુ) હિંસા ન કરતાં શાકને સમાર વામાં આવે. (યાસાં રાજ્યં સોમઃ પરિ વસુવ) આ
 આપધિઓના રાજ્યને રાજ સોમ છે. (ઘોરુષઃ નઃ અમન્યુતા મવન્તુ) ઔપધિઓ અમારી સાથે કોષરહિત અને. [૩૧]
 (નવં ઘર્હિઃ સોદનાય સ્તુળીત) નવીન ચટાઇ આ ચોખા માટે પાથરે. (હૃદઃ પ્રિયં વક્ષુપઃ વલ્લુ અસ્તુ)
 આ બધું હૃદયને સંતોષ આપનાર પ્રિય અને બોવાના માટે સુંદર થાવ. (તસ્મિન્ દેવાઃ દૈવીઃ સહ વિશન્તુ) ત્યાં
 દેવીઓ સાથે બધા દેવ આવી ગય. (નિપથ હમં ઋતુમિઃ પ્રાશન્તુ) બેસીને આ અગ્ને ઋતુઓની અનુસાર ખાવામાં
 આવે. [૩૨]

(ઘનસ્પતે સ્તીર્ણ ઘર્હિ આસીદ) દે વનસ્પતિથી ઉત્પન્ન સ્તંભ । આ પ્રસરેલા આસન ઉપર ડું બેસ. ડું
 (અમિષ્ટોમૈઃ દેવતામિઃ સંમિતઃ) અમિષ્ટોમ યજ્ઞના દેવોથી સંબંધિત થા. (સ્વપૂર્ સ્વધિત્યા રૂપં સુકૃતં) સ્વપૂ
 પોતાના શક્તિથી તારા રૂપને સુંદર બનાવે છે. (પના પૃહાઃ પાત્રે પરિ દદશ્રાં) આ સાથયાજી આ પાત્રમાં રહે. [૩૩]

(નિધિપાઃ પૃષ્ઠયાં શુરસ્તુ) અગ્નેના પાશક હાતા સાહવર્ધેમાં (પક્વેન અશ્રવાતૈ સ્વઃ અમીઞ્છાત્) સધિષા
 અગ્નના દાનથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિની છવ્છા કરે. (પિતરઃ પુત્રાઃ ચ એતં વપર્જીવાન્) પિતા અને પુત્ર તેનાથી શ્રવિત
 રહે. (એતં અગ્ને અન્તં સ્વર્ગં ગમય) એને અગ્નિના પાસેથી સ્વર્ગમાં પહોંચાડે. [૩૪]

(ધર્તા પ્રિયસ્વઃ ઘરુણે પૃથિવ્યા) ધારણ કરનારા ડું અગ્નિ પૃથ્વીના આધાર ઉપર સ્થિર રહે. (અચ્યુતં
 સ્વા દેવતાઃ ચ્યાવયન્તુ) ન હલનારા તને દેવતાઓ હલાવે. (જીવપુત્રો જીવન્તૌ દમ્પતી) જેમના પુત્રો શ્રવિત છે
 એવા શ્રવિત સ્ત્રીપુરુષો. (ઇં ત્વા અધિધાનાત્ પરિ વહ્ ધાસયાતઃ) તને અધિધાનના સ્થાનથી ઉઠાડે. [૩૫]

ભાવાર્થ— સાકમાઇ સમારવા સમયસર હાથમાં છરી લેવી. જલદી જલદી સાંધા પર કાપે પલ્લ ઔપધિઓના નાશ કરી
 નહિ. આ બધું સાક સોમ શક્તિના ચાન્નમાં છે. તેનાથી અમારું પોષણ થાય છે. (૩૧)

ચોખા રંધાયા પછી તે પ્રસારવા માટે નવી ચટાઇ પાથરે. તે બેવી હોય કે જેનામાંમાં સુંદર અને હૃદયને પ્રિય લાગે.
 અહીં બધા દેવા આવી બેસી તેનું ચક્ષેષ્ટ સેવન કરે. (૩૨)

યજ્ઞ સ્તંભો તેના સ્થાન ઉપર મૂકવામાં આવે. તે સ્તંભ તપ્પાલુના ઔપધોથી બનાવેલા છે. કાતરકામથી તેનું રૂપ
 સુંદર બનાવવામાં આવ્યું છે. તેની સાથે પાત્રમાં આ ચ્યાવજ રહે. (૩૩)

જે અગ્નેના સંમંદ કરી તેને સંધી તેનું દાન કરે છે. તે સાક વરસ મુખી દાન કરે. રહેશે અને તેથી તે સ્વર્ગને
 અધિધારી બનશે. આ અગ્નથી જ બધા કુટુંબી જનો છજવા રહે છે. અને આ અગ્નનું અગ્નિમાં દહન થાય છે. તે અગ્નિ એને
 સ્વર્ગમાં પહોંચાડે છે. (૩૪)

અગ્નિ બધાને ધારણ કરે છે, તે જામિ ઉપર સ્થિર રહે. દેવતાઓ તેને પોતાના સ્થાનથી ડૂર કરે જેમના પુત્ર-પૌત્ર
 છજતા જ એવા સ્ત્રી પુરુષોએ અગ્નિ સ્થાનમાંથી અગ્નિ ઉપાડી દહન સ્થાનમાં મૂકે. (૩૫)

વસોર્થા ધારા મધુના પ્રપીના ધૃતેન મિથ્રા અમૃતસ્ય નામયઃ ।
 સર્વાસ્તા અવ રુન્ધે સ્વર્ગઃ પૃથ્વાં શરત્સુ નિધિયા અભીચ્છાત્ ॥ ૪૧ ॥
 નિધિ નિધિયા અમ્યેનિમિચ્છાદનીશ્વરા અમિતઃ સન્તુ યેકુન્યે ।
 અસ્માર્મિદુત્તો નિર્હિતઃ સ્વર્ગશ્રિભિઃ કાણ્ડેશ્ચીન્ત્સ્વર્ગાનરુક્ષત્ ॥ ૪૨ ॥
 અમી રક્ષસ્તપતુ યદ્વિદેવં ક્રવ્યાત્પિશ્ચાચ હહ મા પ્રપાસ્ત ।
 નુદામ્ એનમપ્ રુદ્ધમો અસ્મદાદિત્યા એનમક્ષિરસઃ સચન્તામ્ ॥ ૪૩ ॥
 આદિત્યેભ્યો અગ્નિરોમ્યો મધ્વિદં ધૃતેન મિથ્રં પ્રતિ વેદયામિ ।
 શુદ્ધહસ્તૌ બ્રાહ્મણસ્યાનિહત્યૈતં સ્વર્ગં સુકૃતાવપીતમ્ ॥ ૪૪ ॥

|| અર્થ— (યાઃ મધુના પ્રપીનાઃ ધૃતેન મિથ્રાઃ) ને મધથી ભરપૂર અને ધીથી મિશ્રિત (અમૃતસ્ય નામયઃ વસોર્થાઃ ધારાઃ) અમૃતના કેન્દ્ર સમી ધનની ધારાઓ છે, (તાઃ સર્વાઃ સ્વર્ગઃ અવરુન્ધે) તે બધાને સ્વર્ગ પોતાની પાસે રાખે. (નિધિયાઃ પૃથ્વાં શરત્સુ અમીચ્છાત્) નિધિનો રક્ષક સાઠ વરસની આયુષાં તેની ઇચ્છા કરે. [૪૧]

(નિધિયાઃ એનં નિધિ અમીચ્છાત્) બળનાનું રક્ષણ કરનારો યજ્ઞમાન તે બળનાની ઇચ્છા કરે. (યે અમ્યે અનીશ્વરાઃ અમિતઃ સન્તુ) ને બીજા ઐશ્વર્યદીન છે તે ચારે તરફ બટકતા રહે. (અસ્મામિઃ દુસઃ સ્વર્ગઃ નિર્હિતઃ) અમારા તરફથી દાન વડે પ્રાપ્ત થએલો સ્વર્ગ સુરક્ષિત રાખ્યો છે. ને (શ્રિભિઃ કાણ્ડૈઃ શ્રીન્ સ્વર્ગાન્ અરુક્ષત્) તથા વિભાગોથી તથા સ્વર્ગો ઉપર ચઢે. [૪૨]

(યત્ વિદેવં રક્ષઃ અગ્નિઃ તપતુ) ને ઇશ્વરના વિરોધી રક્ષસો છે તેમને અગ્નિ તાપ આપે (ક્રવ્યાત્ પિશ્ચાચઃ હહ મા પ્રપાસ્ત) રક્તમાંસભક્ષક લોક અહીં જળપાન પશુ ન કરે. (એનં નુદામઃ) આ હુણે અને દૂર કરીએ છીએ, (અસ્મત્ અપરુદ્ધમઃ) એને પોતાની પાસે આવવા દેતા નથી. (આદિત્યાઃ અગ્નિરસઃ એનં સચન્તામ) આદિત્ય અને અગ્નિરસ આ હુણેને પકડી રાખે. [૪૩]

(હવં મધુ ધૃતેન મિથ્રં) આ મધ ધીની સાથે ભેળવેલો (આદિત્યેભ્યઃ અગ્નિરોમ્યઃ પ્રતિવેદયામિ) આદિત્યો અને અગ્નિરસો માટે છે, એમ કહું છું. (શુદ્ધ-હસ્તૌ બ્રાહ્મણસ્ય અનિહત્ય સુકૃતૌ) ને શુદ્ધ હાથ ધારી મનુષ્યનું અકલ્યાણ નથી કરતા, તેઓ પ્રુણવાન હોય છે. તે (એતં સ્વર્ગં અપિ દત્તં) આ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થાવ. [૪૪]

કાવાર્થ— ને ઐશ્વર્યનો પ્રવાહ મધ અને ધીથી મળેલા અમરત્વ આપનારા સ્વર્ગમાં છે, તેની ઇચ્છા યજ્ઞમાને પોતાની ઉમર સાઠ વર્ષ થયા પછી કરવી. (૪૧)

નિધિનો રક્ષક યજ્ઞમાન દાન વડે કેટલે ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરે ને બીજા રાક્ષસદીન છે તે ચારે તરફ બટકતા રહે. અમારા દાનથી પ્રાપ્ત થએલો સ્વર્ગ તે આજ છે. ને તમે વિભાગોથી, તમે સ્વર્ગોથી રેખ છે. (૪૨)

નેઓ ઇશ્વરનો વિરોધ કરે છે, નેઓ રક્ત અથવા માંસ પ્રાપ્ત છે, તેમને પાસે આવવા દેશો નહિ, દૂર રાખો તે સમાજના દુરમત છે (૪૩)

મધ અને ધી બંધી દેવતાઓને આપવામાં આવે ને કોઇની હિંસા કરતા નથી તેઓને પવિત્ર દાય કહેવાય છે. તેજ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. (૪૪)

સર્વાન્ત્સમાગાં અભિજિત્યં લોકાન્યાવન્તુઃ કામાઃ સમતીતૃપ્સ્તાન્ ।

વિ ગાંધિયામાયવનં ચ દર્વિરેકસ્મિન્પાત્રે અધ્યુદ્ધરનમ્

॥ ૩૬ ॥

ઉપં સ્તુળીહિ પ્રથયં પુરસ્તાદ્ ધૃતેન પાત્રમપિ પારયૈત્ ।

વાશ્રેવોસા તરુણં સ્તનસ્યુમિમં દૈવાસો અભિહિક્વણોત

॥ ૩૭ ॥

ઉપાસ્તરીરકરો લોકમેતમુઃ પ્રથતામસમઃ સ્વર્ગઃ ।

તસ્મિંછ્યાતૈ મદિપઃ સુપર્ણો દેવા એનં દેવતામ્યઃ પ્ર ચંછાન્

॥ ૩૮ ॥

યથંજાયા પચંતિ ત્વત્પરઃ પરઃ પતિર્વા જાયે ત્વત્તિરઃ ।

સં તત્સંજેથાં સહ વાં તદસ્તુ સંપાદયન્તૌ સહ લોકમેકમ્

॥ ૩૯ ॥

યાવન્તો અસ્યાઃ પૃથિર્વીં સચન્તે અસ્મત્પુત્રાઃ પરિ યે સંવમુઃ ।

સર્વાસ્તાં ઉપ પાત્રેં હ્યેથાં નામિં જાનાનાઃ શિશવઃ સમાયાન્

॥ ૪૦ ॥

અર્થ — (તાન્ સર્વાન્ લોકાન્ અભિજિત્ય) તે બધા લોકોને છતીને (સમાગાઃ યાવન્તઃ કામાઃ સમતીતૃપ્) સંગત થએલી જે કામનાઓને તેં તૃપ્ત કરી છે. (આયવનં ચ દર્વિઃ વિગાંધૈયાં) કડઠી અને ચમસ અંદર નાંખી અને (એકસ્મિન્ પાત્રે એનં અધિ ઉદ્ધર) એક જ પાત્રમાં એને મૂક. [૩૬]

(ઉપસ્તુળીહિ, પુરસ્તાદ્ પ્રથય) ધી નાંખી, આચળ પ્રસરે, (ધૃતેન યત્ પાત્રં અભિધારય) ધીથી આ પાત્ર ભરી નાંખી, હે (દૈવાસઃ) દેવો ! (સ્તનસ્યું તરુણં વાથા ઉચ્ચા ઇવ) સ્તન પીનારા વાછરડાને જેમ ગાય ચાહે છે તેમજ દેવો એને (અભિ હિક્વણોત) પ્રસન્નતાને શબ્દ કરતા સ્વીકાર કરે. [૩૭]

તેં (એનં લોકં અકરઃ) આ લોક બનાવ્યો અને (ઉપઃ અસ્તરીઃ) તેને વ્યવસ્થિત કર્યો છે. (અસમઃ સ્વર્ગઃ ઉચઃ પ્રથતાં) જેના જેવા કોઈ નથી એવો આ સ્વર્ગ પુષ્કળ પ્રસરે. (તસ્મિન્ મદિપઃ સુપર્ણઃ ઇયાતૈ) તેમાં બળવાન મુપર્ણ-સૂરજ આથપે છે. (એનં દેવાઃ દેવતામ્યઃ પ્રચંછાન્) એને દેવો દેવતાઓ માટે આપે છે. [૩૮]

(યત્ યત્ ત્વત્ પરઃ પરઃ જાયા પચંતિ) જે કંઈ તારાથી બલગ તારી ધર્મપત્ની રાધે છે, હે (જાયે) આ ! (ત્વત્ તિરઃ પતિઃ વા) તારાથી ભુકું છુપાવી જે કંઈ તારા પતિ કરે છે, (તત્ સંસંજેથાં) તે તમે બંને ભેટ કરો, (તત્ વાં સહ અસ્તુ) તે તમે બંનેએ સાથે કરેલું હોય. (એકં લોકં સહ સંપાદયન્તૌ) તમે બંને એકજ લોકને સાથે સાથે પ્રાપ્ત કરો છો. [૩૯]

(યાવન્તઃ અસન્તુ અસ્યાઃ પુત્રાઃ) જેટલા ભાણથી આ સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થએલા પુત્રો, (યે પરિ સંવમુઃ) જેઓ અહીં ચીતરે છે અને જેઓ (પૃથિર્વીં સચન્તે) માતૃભૂમિની સેવા કરે છે, (તાન્ સર્વાન્ પાત્રે ઉપ-હ્યેથાં) તે બધાને પાત્રમાં ભોજન કરવા બોલાવું છું. (શિશવઃ જાનાનાઃ નામિં સમાયાન્) પુત્રો પશુ બાણોને બધા આ એકજ ઠેકાણે આવી બળ. [૪૦]

બાવાર્થ — સ્વર્ગ વગેરે બધા લોકોને યજ્ઞ વડે છતી ચોતાની બધી મનકામનાઓ તૃપ્ત કરવા માટે આ અન્નમાં ચમસ મૂકી તેના થોડા ભાગ આ પાત્રમાં લો. [૩૬]

પાત્રમાં ધી નાંખી, તે પ્રસરે ધીથી પાત્ર ભરી દો અને ચારે બાજુ ચોપડો, તેમાં અન્ન રાખી તે દેવતાઓને આપો, તેઓ તેના સ્વીકાર કરે જેમ સ્તનને ધાવનાર વછેરોના માથ સ્વીકાર કરે છે. (૩૭)

ઇચ્છે આ લોકોને અને સ્વર્ગને બનાવ્યો અને વિરાણ કરી પ્રસાર્યો છે તેમાં પ્રકાશવાળો સૂરજ વિરાળે છે. બધા દેવો આ પ્રકાશ વડે પ્રકાશિત થાય છે. (૩૮)

પત્ની અથવા પતિ જે કરે તે બધું ભેટ કરવામાં આવે. બંનેનો મેળોને એક સંસાર હોય, બંનેમાં ભેદ ન હોવો જોઈએ, બંને દલીમળીને રહે અને એકજ ચંદ્રચંદ્રમાની શોભા વધારે. (૩૯)

પતિપત્નીને જેટલાં સંતાનો હશે, તે બધાને ભોજનની વખતે એકજ બોલાવવામાં આવે, કારણ કે એક કેંદ્રમાં આવડે, બધાના માટે ચોખ્ખું છે. બધા માતૃભૂમિની સેવા કરે. (૪૦)

વસોર્યા ધારા મધુના પ્રપીના ઘૃતેન મિથ્રા અમૃતસ્ય નામયઃ ।
 સર્વાસ્તા અવં રુન્ધે સ્વર્ગઃ પૃથ્વાં શરત્સુ નિધિપા અભીચ્છાત્ ॥ ૪૧ ॥
 નિધિં નિધિપા અમ્યેનિમિચ્છાદનીશ્વરા અમિતઃ સન્તુ યેદુન્યે ।
 અસ્મામિર્દત્તો નિર્હિતઃ સ્વર્ગચિમ્બિઃ કાષ્ઠૈર્ભ્રીન્ત્સ્વર્ગાનરુક્ષત્ ॥ ૪૨ ॥
 અમ્રી રક્ષસ્તપતુ યદ્વિદેવં ક્રવ્યાત્પિષાચ દ્વહ મા પ્રપાસ્ત ।
 નુદામં એનમર્પ રુધ્મો અસ્મદાદિત્યા એનમર્જિરસઃ સચન્તામ્ ॥ ૪૩ ॥
 આદિત્યેભ્યો અર્જિરોભ્યો મધ્વિદં ઘૃતેન મિથ્રં પ્રતિં વેદયામિ ।
 શુદ્ધહસ્તૌ બ્રાહ્મણસ્યાનિહત્યૈતં સ્વર્ગં સુકૃતાવર્પીતમ્ ॥ ૪૪ ॥

અર્થ— (યાઃ મધુના પ્રપીનાઃ ઘૃતેન મિથ્રાઃ) જે મધથી ભરપૂર અને ધીથી મિશ્રિત (અમૃતસ્ય નામયઃ) વસોર્યા ધારાઃ) અમૃતના કેન્દ્ર સગી ધનની ધારાઓ છે, (તાઃ સર્વાઃ સ્વર્ગઃ અવરુન્ધે) તે બધાને સ્વર્ગ પોતાની પાસે રાખે. (નિધિપાઃ પૃથ્વાં શરત્સુ અભીચ્છાત્) નિધિનો રક્ષક સાઠ વરસની આયુષા તેની ઇચ્છા કરે. [૪૧]

(નિધિપાઃ એનં નિધિં અમીચ્છાત્) ખજાનાનું રક્ષણ કરનારો યજ્ઞમાન તે ખજાનાની ઇચ્છા કરે. (એ અમ્યે અનીશ્વરાઃ અમિતઃ સન્તુ) જે ખીલ ઐશ્વર્યદીન છે તે આરે તરફ બાંટકતા રહે. (અસ્મામિઃ દત્તાઃ સ્વર્ગઃ નિર્હિતઃ) અમારા તરફથી દાન વડે પ્રાપ્ત થએલો સ્વર્ગ સુરક્ષિત રાખ્યો છે. ને (ચિમ્બિઃ કાષ્ઠૈઃ ભ્રીન્ સ્વર્ગાન્ અરુક્ષત્) તથા વિભાગોથી તથા સ્વર્ગો ઉપર ચઢે. [૪૨]

(યત્ વિદેવં રક્ષઃ અગ્નિઃ તપતુ) જે ઇશ્વરના નિરોધી રક્ષસો છે તેમને અગ્નિ તાપ આપે. (ક્રવ્યાત્ પિષાચઃ દ્વહ મા પ્રપાસ્ત) રક્તખાંસભક્ષક લોક અહીં જળપાન પશુ ન કરે. (એનં નુદામઃ) આ હુણને અમે દૂર કરીએ છીએ, (અસ્મત્ અપરુદ્ધમઃ) એને પોતાની પાસે આવવા દેતા નથી (આદિત્યાઃ અર્જિરસઃ એનં સચન્તાં) આદિત્ય અને અર્જિરસ આ હુણને પકડી રાખે. [૪૩]

(દ્વં મધુ ઘૃતેન મિથ્રં) આ મધ ધીની સાથે ભેળવેલો (આદિત્યેભ્યઃ અર્જિરોભ્યઃ પ્રતિવેદયામિ) આદિત્યો અને અર્જિરો માટે છે, એમ કહું છું. (શુદ્ધ-હસ્તૌ બ્રાહ્મણસ્ય અનિહત્ય સુકૃતૌ) જે શુદ્ધ હાથ ધારી મનુષ્યનું અકલ્યાણ નથી કરતા, તેઓ પ્રુપ્તવાન હોય છે. તે (એતં સ્વર્ગં અપિ હતે) આ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થાવ. [૪૪]

ભાષાર્થ— જે ઐશ્વર્યનો પ્રવાહ મધ અને ધીથી મળેલા અમરત આપનારા સ્વર્ગમાં છે, તેની ઇચ્છા યજ્ઞમાને પોતાની ઇમર સાઠ વર્ષ થયા પછી કરવી. (૪૧)

નિધિનો રક્ષક યજ્ઞમાન દાન વડે શ્રેષ્ઠ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરે. જે ખીલ શક્તિદીન છે તે આરે તરફ બાંટકતા રહે. અમારા દાનથી પ્રાપ્ત થએલો સ્વર્ગ તે આજ છે. ને ત્રણે વિભાગોથી, ત્રણે સ્વર્ગોથી શ્રેષ્ઠ છે. (૪૨)

એઓ ઇશ્વરનો નિરોધ કરે છે, એઓ રક્ત અથવા માંસ ખાય છે, તેમને પાસે આવવા દેસો નહિ, દૂર રાખો. તે સમાજના દુરમન છે. (૪૩)

મધ અને ધી બધી દેવતાઓને આપવામાં આવે. જે કોઈની દિવસ કરતા નથી તેઓને યજ્ઞિત દાન કહેવાય છે. તેજ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. (૪૪)

इदं प्राप्युत्तमं काण्डमस्य यस्माल्लोकात्परमेष्ठी समाप ।

आ सिञ्च सर्पितवत्समङ्गव्येष भागो अङ्गिरसो नो अत्र

॥ ૪૫ ॥

सत्याय च तपसे देवताभ्यो निधिं शेषधिं परि दद्य एतम् ।

मा नो द्युतेऽव गान्मा समित्यां मा स्मान्यस्मा उत्सृजता पुरा मत्

॥ ૪૬ ॥

अहं पंचाम्यहं ददामि ममेदु कर्मन्करुणेऽधि जाया ।

कौमारो लोको अजनिष्ट पुत्रोऽन्वारभेयां वय उत्तरावत्

॥ ૪૭ ॥

न किल्बिषमत्र नाधारो अस्ति न यन्मित्रैः समममान एति ।

अनूनं पात्रं निहितं न एतत्पक्तारं पक्वः पुनरा विंशति

॥ ૪૮ ॥

प्रियं प्रियाणां कृणवाम तमस्ते यन्तु यंतमे द्विपन्ति ।

धेनुरनुह्वान्वयोवय आपदेव पौरुषेयमप મુચ્યું નુદન્તુ

॥ ૪૯ ॥

અર્થ— (યસ્માલ્ લોકાત્ પરમેષ્ઠી સમાપ) જે લોકથી પરમેષ્ઠી પરમેશ્વર પ્રાપ્ત થાય છે, (અસ્ય હૃદ્ ઉત્તમં કાણ્ડં પ્રાપ્) તેનો આ ઉત્તમ ભાગ મેં પ્રાપ્ત કર્યો છે. (ઘૃતવત્ સર્પિઃ આસિજ્ઞ, સમઙ્ગવિષ) બી ભેળવેલું મધ અહીં મૂક અને ભેળવ, (નઃ એવ ભાગઃ અત્ર અંગિરસઃ) અમારો આ ભાગ અંગિરસોનો છે. [૪૫]

(સત્યાય તપસે દેવતાભ્યઃ ચ) સાય, તપ અને દેવતાઓના માટે, (એતં શેષધિં નિધિં પરિ દદ્યઃ) આ અબ્જનાશ્વી નિધિને આપે છે. (દ્યુતે સમિત્યાં નઃ મા અવ ગાન્) જેલ અને સહામાં તે અમારાથી દૂર ન જાય અને (મત્ પુરા અન્યસૈ મા હત્સૃજત) મને છોડી બીજાને ન મળે. [૪૬]

(અહં પચામિ, અહં દદામિ) હું રાંધુ છું, હું દાન આપું છું. (મમ જાયા કલ્પે કર્મન્ કરુણે) મારી ધર્મપત્ની દયાયુક્ત કર્મો કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. (કૌમારઃ પુત્રઃ લોકઃ અજનિષ્ટ) કુમાર પુત્ર આ લોકના માટે યથો છે. (હત્તરાવત્ વયઃ અન્વારભેયાં) હૃદય અવસ્થા પ્રાપ્ત કરનારા પોતાનું જીવન સારી રીતે વ્યતીત કરે. [૪૭]

(અત્ર ન કિલ્બિષં) અહીં અપભૃંમાં કોઈ પાપ નથી, (ન આધારઃ અસ્તિ) આધાર માટે કંઈ પાછું રાખવું નહિ. (યત્ મિત્રઃ સં-અમમાનઃ જ એતિ) જે મિત્રોની સાથે હળીમળી પણ જતો નથી. (એતન્ પાત્રં અ-નૂનં નિહિતં) આ પાત્ર પરિપૂર્ણ રાખ્યું છે. (પક્વઃ પક્તારં પુનઃ આવિશાતિ) રાંધેલું ફરી રાંધનારા પાસે આવી જાય છે. [૪૮]

(પ્રિયાણાં પ્રિયં કૃણવામ) મિત્રોનું પ્રિય અમે કરીએ. (યતમે દ્વિપન્તિ તે તમઃ યન્તુ) જે દેખ કરે છે તે અધારામાં જાય. (ધેનુઃ અનુહવાન્ વયોવયઃ આયત્ પવ) ગાય અને બળદ એ બળ જ સાવે છે. તેઓ (પૌરુષેયં મુચ્યું અપ નુદન્તુ) મનુષ્યોનો મૃત્યુ દૂર કરે. [૪૯]

ભાવાર્થ— જ્યાંથી પરમેશ્વર સાધકને પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું સાચું સ્થાન મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરે. ધી અને મધ ભરપૂર સેવન કરનામાં આવે અને દેવતાઓને ઉદ્દેશીને અર્પણ કરવામાં આવે. (૪૫)

સાય, તપ અને દેવતાઓ માટે આ અમે સમર્પણ કરીએ છીએ આ ફળ અમારાથી કોઈ કારણે દૂર ન થાય, રમતમાં કે સહામાં દૂર ન થાય એટલે હમેશા માટે અમારી પાસે રહે. (૪૬)

માણસે અત્ર રાંધવું અને દાન કરવું. સ્ત્રીએ પણ ધર્મકર્મમાં દક્ષતાથી પ્રયત્ન કરવો. આ પ્રકારે બંને પુત્ર ઉત્પન્ન કરે અને હૃદય અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે (૪૭)

દાન કરવામાં કોઈ પાપ નથી, દાન વેળા કંઈ પાછળ રોષ રાખવું નહિ. તે છપ્ત મિત્ર સાથે પણ જવું નથી. તે દાનપાત્ર પૂર્ણ કરીને રાખવું, જે પરિપૂર્ણ થયા પછી ફરી ફળરૂપે દાતાની પાસે પહોંચશે (૪૮)

માણસે પોતાના મિત્રનું દ્વિત કરવું, દેખી શકે તે દૂર હટાવે. ગાય પોતાના દૂધથી મનુષ્યને આરોગ્ય, જીવન અને બળ આપે છે અને મૃત્યુને દૂર કરે છે. (૪૯)

સમગ્રયો વિદુરન્યો અન્યં ય ઓપધીઃ સર્વતે યશ્ચ સિન્ધૂન્ ।

ચારવન્તો દેવા દિવ્યાકૃતપન્તિ હિરણ્યં જ્યોતિઃ પર્વતો વમ્બ

॥ ૫૦ ॥

एषा त्वचां पुरुषे सं चमूवानग्नाः सर्वे पशवो ये अन्ये ।

क्षत्रेणात्मानं પરિ ઘાપયાથોડ્યોતં વાસો મુલ્લમોદનસ્ય

॥ ૫૧ ॥

यदुक्षेषु वदा यत्समित्यां यद्वा वदा अनृतं वित्तकाम्या ।

समानं तन्तुममि संवसानौ तस्मिन्त्वર્થ શમલં સાદયાથઃ

॥ ૫૨ ॥

वर्षं वनुष्वपि गच्छ देवास्त्वचो धूमं पर्युत्पातयासि ।

विश्वव्यचा घृतपृष्ठो भविष्यन्त्सयोनिलोकमुप याहेतम्

॥ ૫૩ ॥

तन्वं स्वर्गो बहुधा वि चक्रे यथा विद आत्मज्ञन्यवर्णाम् ।

अपोजैत्ક્રુણાં રુચર્તા પુનાનો યા લોહિની તાં તે અગ્નૌ જુહોમિ

॥ ૫૪ ॥

અર્થ— (અગ્નયઃ અન્યો અન્યં સં વિદુઃ) અગ્નિ પરપરને બહે છે. (યઃ ઓપધીઃ સર્વતે, યઃ ચ સિન્ધૂન્) ને ઓપધિઓની સાથે રહે છે અને ને બીજો પાણીમાં રહે છે. (ચારવન્તઃ દેવાઃ દિવિ જાતપન્તિ) ને દેવા દેવો દુષ્ટોમાં પ્રકાશે છે, તેમની (હિરણ્યં જ્યોતિઃ પર્વતઃ વમ્બ) તેજસ્વી બનેાનિ અત્ર રંધનારા હાતાના માટે મળે. [૫૦]

(પુરુષે ઇષા ત્વચાં સંચમૂચ) મનુષ્યમાં આ ત્વચા બીજી ત્વચાથી ઉત્પન્ન થાય છે. (યં અન્યે સર્વે પશવઃ અન્નગ્નાઃ) ને બીજા પશુઓ છે તે નન્ન નથી. (ક્ષત્રેણ આત્માનં પરિ ઘાપયાથઃ) સૌથીથી પોતે પોતાને માટે ઓહવા સો. (અમા-હતં વાસઃ ઓદનસ્ય મુલ્લં) મળીને વણેકું વસ્ત્ર થોખા ઉપર નાંખનાલાયક મુખ્ય વસ્ત્ર છે. [૫૧]

(યત્ અક્ષેપુ વદઃ) રમતમાં ને તમે બોલો છો, (યત્ સમિત્યાં) ને સહામાં તમે બેસો છો, (યત્ વા વિસત્કામ્યા અનુતં વદઃ) ને ધનથી ઈચ્છાથી અસત્ય બાપ્ય ક્યું કરો, તેના (સર્વે શમલં તસિન્ સાર્દયાથઃ) બધા દેખે તેમાં જ મૂકી દો અને (સમાનં તંતું અમિસંવસાનો) સરખા વસ્ત્રો પહેરવાનું તમે કરી દો [૫૨]

(વર્ષં વનુષ્વ) જાણી પ્રાપ્તિ કરો, (દેવાન્ અપિ ગચ્છ) દેવાની પાસે જાઓ, (સ્વચઃ પરિ ધૂમં ઉત્પાતયાસિ) ત્વચાની ઉપરની ધૂળ ઉડાવી દો, (વિશ્વવ્યચાઃ ઘૃતપૃષ્ઠઃ ભવિષ્યન્) વિશ્વમાં વિરત, ધૃતી કુશલ થવાની ઈચ્છા કરનારા (સયોમિઃ પતં લોકં ઉપયાહિ) સભાતિય બની આ લોકોને પ્રાપ્ત થાવ. [૫૩]

(સ્વર્ગઃ વહુધા તન્વં વિચક્રે) દુષ્ટો જ બધા પ્રકારથી પોતાના શરીરને બનાવે છે. (યથા આત્મન્ અન્યવર્ણો વિદ) પોતાની જેમ બીજા રંગને પણ જુએ છે. (રુચર્તા પુનાનઃ) તેજસ્વી આકારને પવિત્ર કરે છે, (ક્રુણાં અવાજૈત્) કાળારૂપને દૂર કરે છે. (યા લોહિની તાં તે અગ્નૌ જુહોમિ) ને લાલરૂપ છે તેનું અગ્નિમાં હવન કરું છું. [૫૪]

બાવાર્થ— અગ્નિઓને પરપર સંબંધ છે, એક ઓપધિમાં અને બીજો પાણીમાં રહે છે આકારમાં પ્રકારનારા દેવ પોતાને પ્રકાર ઉદાર હાતાને આપે. [૫૦]

બધા બીજા પશુ નાજા નથી, તેમને ઇશ્વર નિર્મિત વસ્ત્ર છે. પણ મનુષ્યને ઓહવા માટે વસ્ત્ર નેઇએ, એવી ચામડી કુદરતી રીતે મનુષ્યને મળી છે. માટે હબીમળી વસ્ત્ર પણ્વાં અને પહેરવાં. આજ વસ્ત્રો ચોખા વગેરે અનાજ ઉપર દાંડવા રાખેા. (૫૧)

ને રમતમાં અસત્ય બોલે છે, ને સહામાં અને ને ધનની ઈચ્છાથી અસત્ય બોલે છે, તેના બધા દેખે દૂર કરો. સમાનતા ધારણ કરો અને અસમાનતા માટે સમાન વસ્ત્રો જ પહેરો. (૫૨)

વરસાદને ચોગ્ય ઉપયોગ કરો, પાણી રોગક ન ભય, દેવતાની ઉપાસના કરો, પોતાની નિર્મલતા કરો. દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ થાવો, પુષ્ટિકારક પદાર્થ પાસે રાખો, આ ભૂલકમાં માનવબંતીની સેવા કરો. (૫૩)

દુષ્ટોક ને અનેક રૂપો ધારણ કર્યા છે અને તેથી આ વિશ્વ બનાવ્યું છે. જ્ઞાની બધાને પોતાની જેમ જુએ જા માણસો તમોગુણ દૂર કરવો નેઇએ, સત્યજ્ઞ વધારવો અને રત્નેગુણો ત્યાગ કરવો. (૫૪)

પ્રાચ્યૈ ત્વા દિશેઽગ્રયેઽધિપતયેઽસિતાય રક્ષિત્ર આદિત્યાયેષુમતે ।

एतं परि दक्षस्तं नो गोपायतास्माकमैतौः ।

દિષ્ટં નો અગ્રં જરસે નિ નૈપજરા મૃત્યવે પરિં જો દદાત્વર્થ પક્ષેનં સહ સં મંવેમ

॥ ૫૫ ॥

દક્ષિણાયૈ ત્વા દિશ્વ ઇન્દ્રાયાધિપતયે તિરંશિરાજયે રક્ષિત્રે યમાયેષુમતે ।

एतं परि दक्षस्तं नो गोपायतास्माकमैतौः ।

દિષ્ટં નો અગ્રં જરસે નિ નૈપજરા મૃત્યવે પરિં જો દદાત્વર્થ પક્ષેનં સહ સં મંવેમ

॥ ૫૬ ॥

પ્રતીચ્યૈ ત્વા દિશે વરુણાયાધિપતયે પૃદાંકવે રક્ષિત્રેઽન્નયેષુમતે ।

एतं परि दक्षस्तं नो गोपायतास्माकमैतौः ।

દિષ્ટં નો અગ્રં જરસે નિ નૈપજરા મૃત્યવે પરિં જો દદાત્વર્થ પક્ષેનં સહ સં મંવેમ

॥ ૫૭ ॥

ઉદીચ્યૈ ત્વા દિશે સોમાયાધિપતયે સ્વજાય રક્ષિત્રેઽશ્વન્યા હૃષુમત્યૈ ।

एतं परि दक्षस्तं नो गोपायतास्माकमैतौः ।

દિષ્ટં નો અગ્રં જરસે નિ નૈપજરા મૃત્યવે પરિં જો દદાત્વર્થ પક્ષેનં સહ સં મંવેમ

॥ ૫૮ ॥

ધ્રુવાયૈ ત્વા દિશે વિષ્ણવેઽધિપતયે કૃત્માપંગ્રીવાય રક્ષિત્ર ઓપંચીશ્વઃ હૃપુમતીશ્વઃ ।

एतं परि दक्षस्तं नो गोपायतास्माकमैतौः ।

દિષ્ટં નો અગ્રં જરસે નિ નૈપજરા મૃત્યવે પરિં જો દદાત્વર્થ પક્ષેનં સહ સં મંવેમ

॥ ૫૯ ॥

ઊર્વાયૈ ત્વા દિશે બૃહસ્પતયેઽધિપતયે શિત્રાયૈ રક્ષિત્રે વર્પાયેષુમતં ।

एतं परि दक्षस्तं नो गोपायतास्माकमैतौः ।

દિષ્ટં નો અગ્રં જરસે નિ નૈપજરા મૃત્યવે પરિં જો દદાત્વર્થ પક્ષેનં સહ સં મંવેમ

॥ ૬૦ ॥

(પ્રાચ્યે દિશે) પૂર્વ દિશામાં (અગ્રયે અધિપતયે) અગ્નિ અધિપતિ, (રક્ષિત્રે અસિતાય) રક્ષણકર્તા અસિત, (હૃપુમતે આદિત્યાય) આશુવાળો અદિત્ય, (દક્ષિણાયૈ દિશે) દક્ષિણ દિશામાં ઇન્દ્ર અધિપતિ, રક્ષણકર્તા તિરંશિરાજ, વમ આશુવાળો (પ્રતીચ્યૈ દિશે) પશ્ચિમ દિશામાં વરુણ અધિપતિ, રક્ષણકર્તા પૃદાંક, અન્ન, આશુવાળો (ઉદીચ્યૈ દિશે) ઉત્તર દિશામાં સોમ અધિપતિ, સ્વજ રક્ષણકર્તા અને અશ્વિન આશુવાળી છે, (ધ્રુવાયૈ દિશે) ધ્રુવ દિશામાં વિષ્ણુ અધિપતિ, કૃત્માપંગ્રીવ રક્ષણકર્તા અને જ્યૈષ્ઠિએ આશુવાળી છે, (ઊર્વાયૈ દિશે) ઉર્વા દિશામાં બૃહસ્પતિ અધિપતિ, શિત્ર રક્ષક અને વરસાદ આશુવાળો છે. તેમના માટે (એતં પરિદક્ષઃ) અમે એનું દાન કરીએ છીએ. (તં નઃ ગોપાયત) તેનો સ્વીકાર કરી અમારું રક્ષણ કરો. (અસ્માકં આ વર્તાઃ) અમારી ઉન્નતિ માટે સદાયક થાવ. (અથ તઃ જરસે દિષ્ટં નિનેષતુ) અહીં અમારી જલ્દ આપુ થવા માટે અમને યોગ્ય રસ્તે લઇ જાય. (જરા નઃ મૃત્યવે પરિ દદાતુ) જલ્દાવરથા અમને મૃત્યુ સુધી પહોંચાડે. (અથ પક્ષેનં સહ સં મંવેમ) અને પરિપક્વ ફળની સાથે અમ ફરી ઉત્પન્ન થઇશું. [૫૫-૬૦]

ભાવાર્થ— પ્રત્યેક દિશામાં અધિપતિ, રક્ષક અને ઇષુમાન એટલે આશુવાળો થયેલા છે, તેઓ અમારું રક્ષણ કરે. તેમને અમે યોગ્ય દાન આપીએ તે અમારું પાલન કરી અમારી ઉન્નતિ સુધી અમને પહોંચાડે, તે અમને વૃદ્ધાવસ્થા સુધી સુરક્ષિત પહેંચાડે અને ત્યાંથી મૃત્યુ સુધી લઇ જાય, મૃત્યુના પછી પરિપક્વ કર્મફળની સાથે અમે ફરી જન્મ લઇશું અને ત્યાં ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરીશું. (૫૫-૬૦)

‘સ્વર્ગ’ અને ‘ઓદન’

સ્વર્ગનું સામાન્ય

એકતાનો સંદેશ

સ્વર્ગનું સામાન્ય બધી માનવજાતિ માટે ખુલ્લું છે. તે પ્રાપ્ત કરી ત્યાં લાંબા સમય સુધી રહેવું દરેકના માટે યોગ્ય છે. પણ તે સુકૃત્યનો લોક હોવાથી તે સારા કામો કર્યા વગર પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. આ વાત બધાએ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. આ સ્વર્ગ આ ભૂમિ પર પણ છે અને પરલોકમાં પણ છે. પરલોકનો સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ પ્રયત્ન કરવા પડે છે. એથી સ્પષ્ટ થશે કે અહીં અથવા પરલોકમાં સ્વર્ગસુખ પ્રાપ્ત કરવું એ મનુષ્યના પુરુષાર્થ ઉપર અવલંબીત છે. આ સૂક્તનું તાર્થ્ય સંક્ષેપમાં એમ છે. હવે ક્રમશઃ આ મંત્રોમાં જે સુખ્ય મુખ્ય ઉપદેશ છે તેનું નિરીક્ષણ કરીશું—

બળનું મહત્ત્વ

સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવામાં બળનું મહત્ત્વ છે. બળ સિવાય કોઈ પણ પ્રકારની ઉન્નતિ થઈ શકતી નથી, તે બળ દરેક પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. મનુષ્યમાં જે વધારે સામર્થ્યસંપન્ન અને પ્રભાવશાળી હોય છે તે રાષ્ટ્રનો અધિષ્ઠાતા બને, કોઈ નબળો રાજગૌરી ઉપર આધાર ન જોઈએ. કારણ કે રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ પ્રમળ રાજશક્તિ ઉપર આધારિત હોય છે. રાજ નબળો હોય તો સંપૂર્ણ રાષ્ટ્ર નબળું બની જાય છે. તેથી સુખ પ્રાપ્તિની ધન્યતા કરનારાઓ માટે એ યોગ્ય છે કે તેઓએ કોઈ શક્તિશાળી સામર્થ્યસંપન્ન પુરુષને રાષ્ટ્રનો અધિષ્ઠાતા તરીકે નિયુક્ત કરવો, તેજ અધિષ્ઠાતા પોતાના સુપ્રોત્ત સામર્થ્યવાન અનુયાયીઓને એકત્રિત કરે અને તેમની સહાયતાથી રાષ્ટ્રનું શાસન ચલાવે. બળનું ઉત્તમ નિષંત્રણ કરે અને બળાની ઉન્નતિ થવા માટે યોગ્ય સારી એવી વ્યવસ્થા રાખે. તેનું નામ યમરાજ્ય એટલે નિયમ અનુસાર ચાલનારું રાજ્ય છે. (મં. ૧)

આ પ્રકારનું રાજ્યશાસન થવા પછી પોતે પોતાની દૃષ્ટિ સૂક્ષ્મ અને પરિશુદ્ધ કરવી જોઈએ. એટલે સાદે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, પીય એટલે અનેક બળોને પ્રાપ્ત કરવા. પોતાના રાષ્ટ્રમાં દૂરદૃષ્ટિ અને સામર્થ્ય એટલું વધારે હોય તેટલો પોતાનો ઉત્કર્ષ થવાનો છે. તેથી તેજ, બલ, સામર્થ્ય, જ્ઞાન અને દૂરદૃષ્ટિ વધારવી એ આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. કૃષ્ણ પરિપક્વ થવા પછી જ તેમાં મિહાસ આવે છે. માટે પોતે પોતાને પરિપક્વ કરવું એથી પોતાનું કલ્યાણ થશે. (મં. ૨)

આ લોકોમાં તમે બધા હળીમળી એક લાવથી રહો, પરમેશ્વરની ઉપાસના પણ મળીને કરો. રાજ્યવ્યવસ્થા પણ મળીને ચલાવો, જે કંઈ પ્રાકટ્ય કરવો હોય તે મળીને એટલે સહકારથી જ થઈ શકે છે, મળવાથી બળ વધે છે, મિલન થવા માટે પોતે નિર્દોષતા અને પવિત્રતા સંપાદન કરવી જોઈએ. જેટલું સંગઠન વધશે, તેટલી શક્તિ વધશે અને જેટલી શક્તિ વધશે તેટલો પ્રભાવ વિશેષ થશે. આ પ્રકારનો આ એકતાનો સંદેશ માનવી ઉભવિ માટે અહીં લખ્યો છે. (મં. ૩)

બધા લોકોને એમ કહેવાનું છે કે તેઓએ પોતાનું જીવન ધન્ય બનાવવાનો પ્રયાસ કરવો આ પ્રયત્ન જેટલો મળીને થશે એટલું યશ તમને પ્રાપ્ત થશે. આપસમાં તડ-મતમેદ હોય તે નાશનું બીજ છે. તમારા પૈર્ષી દરેકને અશ્વન પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર છે. ધરમાં સૂત્ર અને ગુદપતિ હળીમળીને રહે. અહીં એકતાનો ઉપદેશ મળે છે અને અહીં જ સુખની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. આ ગુદસ્થાશ્રમમાં માતા અલ રાધે છે, પિતા અજ લાવે છે, પુત્ર બીજા ધરના-સંસારના કાર્યો કરે છે. આ પ્રકારે પરસ્પર સહકાર્ય હોવાથી બધાને વધારામાં વધારે સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ પ્રકારે વિચાર કરી વાચકે એકતાનો ભોધ પ્રાપ્ત કરી તેનું આચરણ કરી ઉન્નતિ સાધવી. (મં. ૪-૫)

ધરમાં પુત્ર, પૌત્ર મોટા થવા છે, તે કાર્યભાર સંભાળી રહ્યા છે, વૃદ્ધોની યોગ્ય પ્રકારે સેવા કરે છે, જીવાનોને પદોને સારી પોંઠે આસુરો મળી રહ્યો છે, આજ આ લોકોને તેજસ્વી સ્વર્ગ છે, જે અત્યેક ગૃહસ્થે પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. (મં. ૬)

ચારે દિશામાં હલચલ

ઉન્નતિ માટે તો ચારે દિશાઓમાં હલચલ શરૂ કરવી જોઈએ. પૂર્વ દિશા જ્ઞાનની દિશા છે, બધો પ્રકાશ આ દિશાથી પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રદ્ધાવાન લોક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી જ્ઞાનનો પ્રચાર કરે, જેમ સૂરજ બધાને પ્રકાશ આપે છે, તેના પ્રકાશ બધાને મળે છે. જ્ઞાનનો ઉપયોગ પોતાના રક્ષણ માટે કરવામાં આવે. સુપુરુષ હળીમળીને કાર્ય કરે અને બધા લોક જ્ઞાન વડે સુપ્રકાશિત થાય. (મં. ૭)

જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી દક્ષતાથી ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. દક્ષતા ન હોય તો અધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થઈ જાય છે આ સંદેશો દક્ષિણ દિશા આપે છે. અહીં યમ એટલે નિવામક દેવતા છે. તે કહે છે કે “ નિયમમાં રહો, નિયમ છોડી ચાલશો તો મારો દરુડ તોયાર છે. તેમાંથી છુટકારો યશો નહિ ” આ નિવામકની સાથે પિતરો પણ છે. તે બધાના રક્ષક છે. રક્ષણ કરવું અને નિયમ વિકૃત આચરણ ન કરવું એ જ અહીંનો ઉપદેશ છે. જે આ ઉપદેશ લખે તે અનુસાર ચાલશે તે જ ઉત્તમ પ્રાપ્ત કરી શકશે. (મં. ૮)

પશ્ચિમ દિશા વિશ્વામતી સૂચના આપે છે. યોગ પુરુષાર્થ કર્મા બાદ વિશ્વામ જરૂરી છે જ. જેથી કરી પ્રયત્ન કરવા માટે બળ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે વિશ્વામ વધારે પુરુષાર્થ કરવા માટે જોઈએ. અહીં સોમ વગેરે ઔષધિઓ છે, જેમનું સેવન કરવાથી બળ, પુષ્ટિ અને આયુ વધે છે. (મં. ૯)

ઉત્તર દિશા ઉચ્ચતર અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાની સૂચના આપી રહી છે. પોતાના રાષ્ટ્રની ઉચ્ચતર અવસ્થા કરો, શ્રેષ્ઠ કરો, સર્વ પ્રકારે આગળ વધો. પાંચ પ્રકારના લોકોનો સમુદાય ઉત્તમ પ્રાપ્ત કરે, સર્વાંગીય ઉત્તમ થવી જોઈએ, જેથી કોઈ પણ એક ભાગમાં પાછળ રહી ન જાય. આ ઉપદેશ અહીં મળે છે. (મં. ૧૦)

ધ્રુવ દિશા સ્થિરતાનો સંદેશ આપે છે. પોતાના વચન પર સ્થિર રહો, આપણી પ્રતિષ્ઠા ઉપર સ્થિર રહો, મુદ્દમાં પોતાના રથાને સ્થિર રહો, વ્યથા ચંચલ જનતા નહિ પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે, પુત્રોનું યોગ્ય રીતે પાલન કરવા માટે, અનેક શુભ કર્મો કરવા માટે સ્થિર થવાની સૂચના આ દિશા વડે પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રકારે આ બધી દિશાઓ મનુષ્યને જે ઉપદેશ આપી રહી છે તે સાલભી મનુષ્યને ઉત્તમિયું સાધન કરવાનો માર્ગ નિર્દિષ્ટ થાય છે આ માર્ગે માણસે જવું અને પોતાની ઉત્તમિ સાધી લેવી. (મં. ૧૧)

ખાંડણી અને સાંખેલું

પુત્રોનું પાલન સારી રીતે કરવામાં આવે. જળ, વાયુ બધે જ શુદ્ધ અને કલ્યાણકારક રાખવામાં આવે. સત્યની પ્રીતિ અને તપની રચિત મનુષ્યમાં વધે અને બધાને અન્ન પણ પુરતા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય. ધરમાં ખાંડણી અને સાંખેલું કોઈ

પાણી વડે ભીનું ન કરે, કારણ કે તે સુકું રહે તો જ સારું કામ આપી શકે છે. તે પવિત્ર સ્થાનમાં રાખવું અને ધાન્ય વગેરે સાફ કરી ફરી જગ્યા ઉપર સાફસૂક કરી મૂકી દેવું જોઈએ. (એટલે અહીં વેદનો આદેશ છે કે યંત્ર [મશીન] વગેરે વડે સાફ કરેલા ચોખા, લોટ વગેરે કાષ્ટએ ન ખાવો.) પણ દરેક ધરમાં ખાંડણી અને સાંખેલું રાખી હાથે લોટ પીસી અને ખાંડણી-મુશલ વડે હાથે સાફ કરેલી ચોખા, મનુષ્યો-એ ખાવા વાચકોએ તેનો વિચાર કરવો. કારણ કે આ કાર્યના માટે બધે જ યંત્રો શરૂ થયાં છે. યંત્ર વડે સાફ કરવાથી ધાન્યના જીવનકણ નષ્ટ થાય છે અને હાથથી સાફ કરવાથી તે જીવનકણ સુરક્ષિત રહે છે. વેદ ઉપદેશ વડે સમજાવે છે કે યંત્ર વડે બનાવેલો લોટ કાષ્ટએ ન ખાવો અને યંત્ર વડે સાફ કરેલા ચોખા પણ ન ખાવા; તેથી પરિપૂર્ણ જીવનચર્ય પ્રાપ્ત થશે અને ઉત્તમ આરોગ્ય રહેશે. એવો કયો વૈદિકધર્મ છે કે જે આજથી જ એમ વર્તશે અને ઓછામાં ઓછું ખાંધા પીવામાં તો વેદનો ઉપદેશ માનશે. (મં. ૧૨-૧૪)

આ લાકડાની ખાંડણી અને સાંખેલું દૈવીશક્તિશાળી છે, જે રક્ષકો અને પિશાચોને અમારાથી દૂર કરી શકે છે. એવી તે ખાંડણીની ઘોષણા છે, જનતાએ તે ઘોષ સાંભળવો. જે લોકો દરેક ધરમાં ખાંડણી-સાંખેલા વડે અનાજ સાફ કરી તેનું સેવન કરશે, તેમના ઉપર રક્ષક અને પિશાચોનો (શેગ-જંતુઓ) હુમલો થશે નહિ, (એટલે જે મશીન-યંત્ર દ્વારા સાફ કરેલા ચોખા-લોટ વગેરે વાપરશે તેમનો નાશ આજ રક્ષકો અને પિશાચો કરશે. માટે લોકોએ ચેતી રહેવું.) (મં. ૧૫)

પશુપાલન

ધર ધરમાં ગાય વગેરે પશુઓનું પાલન થાય. ધર ધરમાં યથાયાગ ચર્ચા રહે. દરેક ધરમાં દેવતાઓનો સંતોષ થતો રહે. જળ, વાયુ વગેરે દેવતા કોઈ પણ ધર ઉપર અપ્રસન્ન ન રહે. કોઈ પણ ઠેકાણે અપ્રસન્નતા ઉત્પન્ન ન થાય. (મં. ૧૬)

ગૃહવ્યવસ્થા

ઊંઘ અને પુત્ર તેમજ ગૃહપતિ મળીને ધર થાય છે, તે બધા ધરમાં સંપીને રહે. આ એકતા વિષે અથર્વવેદમાં કાંડ ૩, સૂ. ૩૦ માં જે ઉપદેશ આપેલો છે તે વાચકોએ અહીં

સરખાવી જોવો. તે સારો ઉપદેશ છે, અને દરેક ગૃહસ્થાશ્રમીએ હમેશા ખ્યાનમાં ધારણ કરવા યોગ્ય છે. પુરુષ જે સ્ત્રીનું પાણી-ગ્રહણ કરે તે બંને પરસ્પરને અનુકૂલ બની રહે, આપસમાં કલેશ-કંકાસ ન થવા દે જો આપસમાં ગ્રમ્ય વધશે તો દુર્ગતિ અને નાશ પ્રાપ્ત થશે, આવાતની દરેક ગૃહસ્થાશ્રમીએ યાદ રાખવી. ધરના બધા લોકો આનંદપ્રસન્ન અને હળી-મળીને રહે અને પ્રવત્ન કરી પોતાની ઉભતિનું સાધન કરતા રહે. (મં. ૧૭)

બધા મળી દક્ષતાથી બધા રોગોને દૂર કરે, અચાન અને અધિકાર દૂર કરે, ધરમાં અધાર ન રહે, કારણ કે અધારના કારણે રોગજન્મ વધે છે અને રોગ થાય છે. તેથી ધરમાં પુષ્કળ અધાર ન રહેવા પામે એવું ધર બનાવવું. ધર ધરમાં લાકડાની બનાવેલી ખાડણી અને સળિયું હોય અને તે વડે ચોખા સાફ કરી તેનું જ સેવન ધરના લોકોએ કરવું.

(મં. ૧૮)

ખાડણી-સળિયાથી સાફ કરેલા અનાજમાંથી, ભૂસો-કુસરી દૂર કરવા ધરમાં સુપકું હોવું જોઈએ. સુપકાથી ચોખા વગેરે સાફ કરી, ભૂસો દૂર કરી ચોખા સાફ કરવામાં આવે અને ગૃહસ્થોએ તેનું જ સેવન કરવું. (મં. ૧૯)

જેથી ત્રણે લોકોમાં આનંદ અને સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એવા શુદ્ધ ચોખા આ પ્રકારે જ સાફ થાય છે. (યંત્ર-મરીન વડે સાફ કરેલા ચોખા તો શક્તિ અને પિશાચો એટલે અનેક રોગજન્મને બોલાવનારા હોય છે.) જે ચોખા ખાડણી-સળિયું-સુપકું વગેરે દ્વારા સાફ કરવામાં આવે છે તે તો આપાધન-એટલે બધા પ્રકારની પુષ્ટિ આપનારા હોય છે. (મં. ૨૦)

સુપકામાં ફરી ફરી લાઇ આ પ્રકારે અનાજ સાફ કરવું જોઈએ. ચોખા ઉપર જે લાલ રંગનું આવરણ હોય છે તે સળિયાથી ફૂટી ફૂટીને દૂર કરવું જોઈએ. જેમ ધોળી કપડા પત્થર ઉપર પછાડીને સાફ કરે છે, તેમ સળિયા વડે ચોખા સાફ કરાય છે અને તેનું સેવન ગૃહસ્થોએ કરવું. પશુઓના રંગ વિવિધ હોય છે પણ એક જ પ્રકારનું ઘાસ ખાધને પ્રજાતિ બને છે આ પ્રકારે વિવિધ રંગરૂપવાળા મનુષ્યો આ ચોખાનું સેવન કરી હૃદયુષ્ક અને દીર્ઘજીવી બને. (મં. ૨૧)

રાંધવાનું કાર્ય

દેવે રાંધવાનો સમય આવે છે. તે માટે હણી જાતના

વાસણો હોય છે. આ વાસણ મારીના વિવિધ આકારના બનાવવામાં આવે છે. તે ફૂટેલા ટુટેલા અથવા કાણા ન હોય. કોષ્ઠ ઠોકણે કાંણુ હોય તો તે અણી લાઇ બંદ કરવું જોઈએ. જેમ માતા પુત્રનો પ્રેમથી સંભાળ રાખે છે તે પ્રકારે આ વાસણો સંભાળવા જોઈએ, જેવી રીતે તે વાપરવા જોઈએ કે તૂટે નહિ. તપેલા, ડેગચી, કઠણી વગેરે વાસણ ચૂલા ઉપર સંભાળી રાખવામાં આવે. તેમાં અમસ રાખવામાં આવે અને તે પાત્રોને બી વગેરેથી સિંચવું. (મં. ૨૨-૨૩)

આ પાત્રોનું રક્ષણ ચારે તરફથી કરવું. અગ્નિથી રક્ષણ થાય એટલે પાત્ર સારી પ્રકારે સેકેલું હોવું જોઈએ. વરુણ દેવતાના જળ વડે તેનું રક્ષણ થાય એટલે કે પાણી ગળી ન બધ. વનસ્પતિઓ વડે ટુટી જવાનો સંભવ ન હો. (મં. ૨૪)

જળનું મહત્વ

પૃથ્વી ઉપરના જળની વરાળ બની મેઘમંડળમાં આકાશમાં બેસી થાય છે, તે વાદળો કહેવાય છે. તેમાંથી વરસાદ પૃથ્વી રૂપે ઉપર ફરી વરસે છે. આ જળ પ્રાણીઓને જીવન આપનારું અને જીવનની ધન્યતા કરનારું છે. તે પાત્રોમાં ભરી રાખવું અને રાંધતી વેળા પાત્ર ચૂલા ઉપર ચડાવવું. આ પરિશુદ્ધ જળ મનુષ્યને સુખ આપનારું છે. (મં. ૨૫-૨૬)

આ જળ મનુષ્યમાં બળ લાવે છે. પ્રસન્નતા આપે છે, વીર્ય નિર્માણ કરે છે, પવિત્રતા અને આરોગ્ય અપે છે, યસુ દ્વેષને દૂર કરે છે આજ પાણી ગૃહસ્થોએ રાંધવા માટે વાપરવું. (મં. ૨૭)

પાણી વરસાદના રૂપે ભૂમિ ઉપર ઔષધિ-વનસ્પતિમાં બળ તેનો ગુણ આપનારો ઔષધિરસ બને છે. તે મનુષ્યનું હિત કરનારો છે. તે સિવાય બીજું કંઈ પાણી મેધોમાંથી વરસે છે તે બધું જ દુનિયાને બાપી રહે છે. (મં. ૨૮)

જ્યારે વાસણમાં પાણી મૂકી તપાવવામાં આવે છે, ત્યારે પાણીના અણુ એક બીજા ઉપર ઉછળે છે અને એવું લાગે છે કે તે જણે પરસ્પર લઢે છે, અથવા વાતાલાપ કરે છે અથવા ગ્રગ્રો કરી રહ્યા છે. જેમ સ્ત્રી પતિને જોઈ તેની સાથે પ્રેમથી મળવા છગ્ગે છે, તેમજ પાણી રાંધતી વેળા ચોખાની સાથે મળે છે. જેથી ચોખા રાંધાય છે. (મં. ૨૯)

રાંધતી વેળા વાસણમાં કઠણી નાંખી ઉપરના ચોખા નીચે અને નીચેના ઉપર કરવા જોઈએ. એટલે સારી રીતે ચોખા

દહાવવા જોઇએ, જેથી પાણી દરેક ચોખાના દાણા જોડે મળી જાય અને ચોખા ઉત્તમ રીતે રધાય. (મં. ૩૦)

સાકલાણ

જેમ ચોખા રંધવાના હોય છે તે જ પ્રકારે આ માણ ગંધાની પણ રીત હોય છે. ઉત્તમ ફૂરસ (કોઠાડી), છરી વગેરે ભાણ સમારવા માટે લેવા તેમની ધાર તેજ હોવી જોઇએ, ન હોય તો તે સારી તેજ કરવી જોઇએ. તે એવી રીતે સમારવી જોઇએ કે તેથી તેનું (સાકલાણનું) સત્ત્વ બગડે નહિ. ઔષધિઓની દિંસા ન થાય અને તે કારણે તેમને અમાસ ઉપર ગુરસો ન થાય. (મં. ૩૧)

રધાર્થ રહ્યા પછી

ચોખા રંધાવરણ પછી તેમને વાસણમાંથી કાઢવા જોઇએ. તેમને મૂકવા માટે સારી નવી ઘટાઇ (વાંસની બનાવેલી) શુદ્ધ, સાફ કરેલી પવિત્ર જમીન ઉપર પ્રસારવી અને તે ઉપર વાસણમાંથી બધા રધાએલા ચોખા એટલે ભાત કાઢી રાખવા. એની રચના એવી કરવી જોઇએ કે દૃશ્ય આંખને આનંદ આપનારું હોય અને મનોહર લાગે, દેવતાઓ ત્યાં પોતાની ધર્મ-પત્નીઓ સાથે આવે અને તે અન્નનું સેવન કરે. (મં. ૩૨)

આ પ્રકારનો યજ્ઞ કરવાથી યજ્ઞજ્ઞાને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. સાઠ વરસ સુધી કોઇ ગૃહસ્થ આ મુજબ યજ્ઞ કરશે તો તેને સ્વર્ગ મળશે. મર્યા માતા, પિતા, પુત્ર વગેરે બધાં સંતુષ્ટ રહેશે તો જ તે ભૂલોકનો સ્વર્ગ છે અને બ્રહ્મલોક વડે પર-લોક સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. (મં. ૩૩-૩૫)

બધા સુખો વિજય પ્રાપ્ત થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે વિજય વગર ભોગ મળશે નહિ. આ એક ઉત્તમતા માટે મોટી મહત્વની સંચના બધી આપેલી છે. શુદ્ધ અન્ન, ઉત્તમ ધી, મધ વગેરે પદાર્થ દિતકારક, પ્રિયકારક અને બલવર્ધક છે. તેમનું પોતે સેવન કરવું અને બીજાને આપવું તેમજ દેવતાઓને ઉદ્દેશીને તેનું સમર્પણ કરવું જોઇએ. આ લોકમાં એટલે પૃથ્વી ઉપર પોતાના પુરુષાર્થથી જે કંઈ યશો તે યશો. માટે આ લોક પુરુષાર્થપ્રદાન છે જે પુરુષાર્થ કરે છે તેને બધા દેવતાઓનું સહાય મળે છે. (મં. ૩૬-૩૮)

કુટુંબમાં એકતા

અંધારમાં કંઈક કામ કરે છે, પુરુષ પણ પોતાના કામધંધે લાગેલો છે, સુવક પોતાના કાર્યો કરે છે. આ બધા જે કંઈ

કરે તે કુટુંબના રક્ષણ માટે અને ઉત્તમતા માટે હોય છે. સંગઠનથી ધર્મના સ્વર્ગસુખ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેથી જોજનના સમયે જોજમાં જોજા ધર્મમાં બધા છાકરા છાકરી-જો અને કૌટુંબિક જોજને જોજાવા જોજો અને સાથે બેસી બધાએ જોજન કરવું જોજો. બધા બાળકોને તેથી એકતાનો પાઠ મળે છે અને આ એકતામાં જ બધા સુખના બીજો છે. (મં. ૩૯-૪૦)

મધ, ધી વગેરેથી મિશ્રિત અન્ન હોય, ધનને પ્રવાહ ચાલતો રહે, જીવનના સાઠ વરસ સુધી તેનું દાન થતુ રહે. તે વસ્તુ-જો બધે જ ભરપૂર હોય, કદિ કોઈ પ્રકારની ન્યૂનતા ન હોય. જ્ઞાન સ્વર્ગ આપનારું છે. બીજા લોકો જેટલા પ્રમાણમાં ક જુલસ હશે તેમને તેટલા પ્રમાણમાં આનંદ મળશે નહિ, જે ઉપર મુજબના દાતાને સારી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. (મં. ૪૧-૪૨)

દેવની નિંદા કરનારાઓને દૂર કરો

કેટલાક લોકો દેવતાઓની નિંદા કરનારા હોય છે, તેમને સમાજના બહાર કાઢી મૂકવા જોઇએ, તેમને કોઈ અધિકારનું સ્થાન ન આપવું. બધી રાજ્યાધિકાર એવા લોકોના હાથમાં રહેવા જોઇએ કે જે દેવોને અત્યુદ્ધાન બની ચાલે છે. દેવોની જોને બધાએ એકત્ર મળી બહિષ્કૃત કરવા જોઇએ. જે માની, શર આ કાર્યમાં મદદરૂપ થશે તેમને મધ, ધી તેમજ અન્ન ભરપૂર મળવું જોઇએ. (મં. ૪૩-૪૪)

પરમેષ્ઠિ પ્રજાપતિ

પરમેષ્ઠિ પ્રજાપતિ પરમ ઉચ્ચ સ્થાનમાં બીરાજેલો છે, તેથી તેને (પરમે-સ્થિ) પરમેષ્ઠી કહે છે. તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે જ બધા ધર્મકર્મો કરાય છે. આપણે જે દાન કરીએ છીએ તે ધીનું હોય, મધનું હોય કે ગમે તેનું હોય તે બધું આ એક જ કાર્ય માટે હોય છે. સત્ય અને તપ મુખ્યતઃ તેની પ્રાપ્તિ માટે છે. સત્યનું અવલંબન કરવાથી મોટું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તપ ધણી પવિત્રતા કરનારું હોય છે. આ જ તપ અને સત્ય મોટું આધ્યાત્મિક ઔશ્વય તેમજ ઔદિક ધન આપે છે. માણસે સાવધાન રહેવું જોઇએ કે ભૂલથી રમતમાં પણ તે સત્યથી દૂર ન જાય. સલામાં, સમાજમાં હમેશા સત્યનું જ અવલંબન કરવું જોઇએ, જે સત્ય અને તપ છોડી દે છે તેમની ઉત્તમતા કદાપિ ચીની નથી. દરેક કાર્ય કરે છે તેમાં ઉત્તમતા હોય છે. તેથી તેમનું અવલંબન કરવું અનિવાર્ય છે. (૪૫-૪૬)

આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ

‘ હું અત્ર રાધું છું, હું દાન આપું છું, મારી ધર્મપત્ની ધર્મકાર્યમાં સદાય કરે છે, મારા પુત્રો જનહિતના કાર્યો કરી રહ્યા છે, હું દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરી તેનો ઉપયોગ ધર્મકાર્ય કરવામાં કરીશ, એવું બોલવાનું-કહેવાનું બાળક દરેક ગૃહસ્થીને પ્રાપ્ત થાય, આજ એક મોડું ઐશ્વર્ય છે. જેનું કુટુંબ એવું હોય તે ધન્ય છે. તેજ પ્રમાણે અમારા ઘરમાં પાપ કરનારો કોઈ ન રહે, દાન આપતી વેળા તેમાંથી કંઈ બચાવવાની ઇચ્છા રાખનારો કોઈ કંઈસુસ ન હોય, ચોતરફ મિત્ર વધતા રહે, દાનના પાત્રો સર્વદા ભરેલા રહે અને બધા શુભ કર્મોનું પરિપક્વ ફળ એવા ગૃહસ્થીને પ્રાપ્ત થવું રહે. આ હિ આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ. ગૃહસ્થે મિત્રોનું મિત્ર કરવું જોઈએ, સવત પ્રયત્ન કરતા રહેવું જોઈએ, ગાયનું દૂધ પીવું, બળદનો ઉપયોગ ખેતી માટે કરતા રહેવું, રોગ અને શ્વેત દૂર થાય. (૪૭-૪૮)

પરંપરાનું હૃદય જાણવું જોઈએ, મિત્રતા માટે તેની ખાસ જરૂરી છે. હૃદયના યાન વગર સંગઠન પણ થઈ શકે નહિ. જે પૃથિવ્યાદિ દેવતાઓ છે, તે બધી યોગ્ય માણસને સુવર્ણ અને તેજ આપવા તૈયાર છે. પણ તેમની પાસેથી ભેવાના પ્રયત્ન તો કરવા જોઈએ. પોતાની બંદર ક્ષાત્રતેજ વધારવું અને તેથી પોતાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. આ આત્મ-રક્ષણ કરવાનું કાર્ય તો દરેકનું છે. માટે કોઈએ આવા ક્ષાત્ર-તેજ વગર ન રહેવું. બધા ભોક્ષીએ તેજસ્વી બનવું.

(૫૦-૫૧)

જો કોઈ કાર્ય માટે અસત્ય બોલવું હોય, તો તે બધું પાપના હેતુથી હોય છે. પછી તે અસત્ય ભાષણ રમતમાં હોય કે ધન ભોજનથી હોય. બધાની ઉત્તતિનો એકજ તંત્ર છે અને તે કેવળ એકમાત્ર સત્ય જ છે. સત્ય વગર કોઈની ઉત્તતિ થવાની જ નથી. (૫૨)

જો વરસાદ વરસે છે તેનો સારો ઉપયોગ કરો, એટલે પહેલું પાણી ફેગટ ન જવા દો. બધા પદાર્થો સ્વચ્છ રાખો, કોઈ પણ રચાને મલીનતા ન રહે. પોતાનો પ્રભાવ ચારે તરફ પ્રસારો, ક્ષી વગેરે પદાર્થો ભરપૂર હોય, અત્ર વગેરેની કમી ન હોય. (૫૩)

આયુષ્ વિશ્વ આ સ્વર્ગધામના જ તરવથી જુદા જુદા રૂપમાં બન્યું છે. આ વિશ્વમાં સત્ત્વ, રજ્જ અને તમ ગુણો છે, તેમની તેજસ્વિતા, ક્ષાલાશ્ચ અને મલીનતા આ ચિહ્નો પ્રખ્યાત છે. મલીનતા દૂર કરવી જોઈએ, તેજસ્વિતા મેળવવી જોઈએ, અને રજ્જગુણનું દાન કરવું જોઈએ આ ઉત્તતિનો નિયમ સામાન્ય છે. (૫૪)

દરેક દિશામાં અધિપતિ, રક્ષણકર્તા, શસ્ત્રાસ્ત્રધારી સૈનિક રાખી પોતાના રાષ્ટ્રનું સંરક્ષણ કરવું જોઈએ. આ રક્ષણ કરનારા અને સુરક્ષિત રાખનારાઓની ઉપજીવિકા સારી રીતે ચાલે તે માટે તેમને સાફ એવું દાન આપવું. તેમના રક્ષણથી સુરક્ષિત થએલા લોકો વૃદ્ધાવસ્થા સુધી પોતાનું ઉત્તતિનું કાર્ય કરતા રહે. આ પ્રકારે વર્તવાથી આ પૃથ્વી ઉપર જ સ્વર્ગ-ધામ થશે અને મરણ પછી સ્વર્ગલોક પણ પ્રાપ્ત થશે.

(૫૫-૬૦)

અહીં સુધી આ સૂક્તનો સરળ આશય સ્પષ્ટ બાપમાં આપ્યો છે. મંત્રનો હૃદયગતભાવ તેનાથી વાચકો જાણી શકશે. આ સૂક્તમાં વેદે આ બુલોકને જ સ્વર્ગધામ બનાવવાનો વિધિ બતાવ્યો છે. જે લોકો તેમ વર્તે તેઓ ફક્ત આ સંસારમાં જ સ્વર્ગસુખ પ્રાપ્ત કરશે એટલું જ નહિ, પરંતુ મરણોત્તર મળનારો સ્વર્ગલોક પણ ચોક્કસ મેળવશે અને ત્યાં ધણો સુખ અપૂર્વ સુખ ભોગવતા રહેશે, ત્યાર બાદ ઉત્તમ કુળમાં જન્મ લઈ ફરી પણ આગળ ઉત્તતિ કરતા રહેશે.

આ ઉપદેશ વેદિકધર્મિઓના આચારમાં આવી જાય અને બધા સંસારનું સ્વર્ગધામ બને એવી આશા છે.

વિરાટ અન્ન

કાંડ ૧૧, સૂક્ત ૩

(ઋષિ:- અથર્વા । દેવતા - ઓદન: ।)

તસ્યૌદનસ્ય વૃદ્ધસ્પતિઃ શિરો વ્રજ મુલ્લમ્	॥ ૧ ॥
ઘાવાણિયી ધોત્રે સૂર્યાચન્દ્રમસાવક્ષિણી સપ્તઋષયઃ પ્રાણાપાનાઃ	॥ ૨ ॥
ચક્ષુર્મુસલં કામં ઉલ્લલમ્	॥ ૩ ॥
દિતિઃ શૂર્પમદિતિઃ શૂર્પગ્રાહી વાતોડપાવિનક્	॥ ૪ ॥
અશ્વાઃ કળા ગાર્વસ્તણ્ડુલા મશ્નકાસ્તુપાઃ	॥ ૫ ॥
કઋઃ ફલીકરણાઃ શરોડમ્રમ્	॥ ૬ ॥
શ્યામમયોડસ્ય માંસાનિ લોહિતમસ્ય લોહિતમ્	॥ ૭ ॥
વ્રપુ મસ્મ હરિતં વર્ણઃ પુષ્કરંમસ્ય ગન્ધઃ	॥ ૮ ॥
ચલઃ પાત્રં સ્પયાવંસૌત્રીપે અનૂક્યે	॥ ૯ ॥
અન્ત્રાણિ જવ્રથો ગુદા વગ્ત્રાઃ	॥ ૧૦ ॥
દ્યમેવ પૃથિવી કુમ્ભી મંવતિ રાષ્યમાનસ્યૌદનસ્ય ઘૌરિપિધાનમ્	॥ ૧૧ ॥

અર્થ— (તસ્ય ઓદનસ્ય વૃદ્ધસ્પતિઃ શિરઃ) તે અનનુ માથું વૃદ્ધસ્પતિ છે, (વ્રજ મુલ્લ) બાહ્ય સુખ છે. [૧]

(ઘાવાણિયી ધોત્રે) ઘ અને પૃથ્વી કાન છે, (સૂર્યાચન્દ્રમસી અક્ષિણી) સૂર્ય અને ચંદ્રમા આપે છે, (સપ્તઋષયઃ પ્રાણાપાનાઃ) સાત ઋષિઓ પ્રાણ અને અપાન છે. [૨]

(મુસલં ચક્ષુઃ, ઉલ્લલં કામઃ) સાંધેસુ દષ્ટિ અને ખાંધેથી કામ છે. [૩]

(દિતિઃ શૂર્પ) વિભાગ સુપડું છે, (મદિતિઃ શૂર્પગ્રાહી) અવિભક્તતા સુપડાને ઝાસનારી છે, (વાતઃ અપાવિનક્) પવન બૂસાને અને કુસકીને દૂર કરનારો છે. [૪]

(કળાઃ અશ્વાઃ) અનલા કબૂ ધોડા છે, (તણ્ડુલાઃ ગાઘઃ) ચોખા ગાયો છે, (મશ્નકાઃ) બૂસે મશક-મનુષ્ય છે. [૫]

(ફલીકરણાઃ કઋ) કકડાએ દશ છે, (અશ્વે શરઃ) વાદળાં જ ઉપરની ડાલ છે. [૬]

(શ્યામં અથઃ અસ્ય માંસાનિ) કાળું લોહું એનું માંસ છે, (લોહિતં અસ્ય લોહિતં) લાલ લોખંડ તેનું રક્ત છે. [૭]

(વ્રપુ મસ્મ) ટીન-કથીલ એનું ભસ્મ છે, (હરિતં વર્ણઃ) લીલો તેનો રંગ છે, (પુષ્કરં અસ્ય ગન્ધઃ) ઉપર તેનો વાસ છે. [૮]

(ચલઃ પાત્રં) ખલ તેનું પાત્ર છે, (સ્પયાવંસૌ) ખંડે રક્ષ નાખના ઘસાધનો તેના ખભા છે, (દ્યમે અનૂક્યે) કપા નામક સાધન તેના દીઘલ્ય નીચેની પગની દફી છે. [૯]

(અન્ત્રાણિ જવ્રથો) સેરીઓ આતરડાં છે અને (ચલ્લાઃ ગુદાઃ) જગદ બોડાનું ચામડું ગુદા છે. [૧૦]

(રાષ્યમાનસ્ય ઓદનસ્ય) રંધિયામાં આવના ચોખાની (દ્યમે વ્યવ પૃથિવી કુમ્ભી મંવતિ) આજ બૂમિ ડેગમાં થાય છે અને (ઘૌરિઃ અપિધાનં) ઘુલોડ દોકલું થાય છે. [૧૧]

સીતા: પર્શ્વઃ સિકતાઃ ક્વંચમ્	॥ ૧૨ ॥
ઋતં હસ્તાવનેજનં કુલયોપસેચનમ્	॥ ૧૩ ॥
ઋચા કુમ્ભ્યર્ધિહિતાર્ધિજ્યેન પ્રેપિતા	॥ ૧૪ ॥
બ્રહ્મણા પરિગૃહીતા સાન્ના પર્યુદા	॥ ૧૫ ॥
બૃહદાયર્ધનં રથન્તરં દર્શિઃ	॥ ૧૬ ॥
ઋતર્થઃ પક્તાર્ આર્તઘ્વાઃ સર્મિન્ધતે	॥ ૧૭ ॥
ચર્લં પર્શ્વચિલમુલ્લં ઘર્મોદ્ધર્મીન્ધે	॥ ૧૮ ॥
ઓદનેનં યજ્ઞવચઃ સર્વે લોકાઃ સમાપ્યાઃ	॥ ૧૯ ॥
યસ્મિન્તસમુદ્રો ઘૌર્ભૃમિત્તયોઽવરપરં શ્રિતાઃ	॥ ૨૦ ॥
યસ્ય દેવા અકલપન્તોઽચ્છિદ્રે પદ્મશીતયઃ	॥ ૨૧ ॥
તં ત્વૌદનસ્ય પૃચ્છામિ યો અસ્ય મહિમા મહાન્	॥ ૨૨ ॥
સ ય ઓદનસ્ય મહિમાનં વિદ્યાત્	॥ ૨૩ ॥
નાલપ્, હતિં બ્રૂયાન્નાનુપસેચનં હતિ નેદં ચ કિં ચેતિં	॥ ૨૪ ॥

- અર્થ— (સિતા: પર્શ્વઃ) હળ પાસળાએ છે અને (સિકતાઃ ક્વંચમ્) રેત અને મહારથાન છે. [૧૨]
 (ઋતં હસ્તાવનેજનં) સત્ય જ હાથ ધોવાનું પાણી છે, (કુલયા ઉપસેચનમ્) નહેરો સિંચન કરવા માટે જળ છે. [૧૩]
 (ઋચા કુમ્ભી અર્ધિહિતા) ઋગ્વેદમંત્રો વડે ઉગ્રથી મૂકાઇ છે. (આર્ધિજ્યેન પ્રેપિતા) યજુર્વેદ વડે હસાવવામાં આવી છે. [૧૪]
 (બ્રહ્મણા પરિગૃહીતા) અથર્વવેદ વડે પકડાયેલી અને (સાન્ના પર્યુદા) સામવેદથી ઢંકાયેલી છે. [૧૫]
 (બૃહદ્ આયર્ધનં રથન્તરં દર્શિઃ) બૃહદ્સામ મેળવનારો છે અને રથન્તર સામ કહ્યો છે. [૧૬]
 (ઋતઃ પક્તાર્, આર્તઘ્વાઃ સર્મિન્ધતે) ઋતુ રાધનારાઓ અને ઋતુના દિવસો અગ્નિ મેળવનારા છે. [૧૭]
 (પર્શ્વચિલં ઉલ્લં ચર્મં ઘર્મોદ્ધર્મીન્ધે) પાંચ મેહાવળા ઉગ્રથીમાં રહેનારા ચોખાને ગરમી ઉકાળે છે. [૧૮]
 આ (ઓદનેનં યજ્ઞવચઃ સર્વે લોકાઃ સમાપ્યાઃ) અનર્થી યજ્ઞદ્વારા મળનારા બધા લોક પ્રાપ્ત થાય છે. [૧૯]
 (યસ્મિન્ સમુદ્રઃ ઘૌર્ભૃમિત્તયઃ) જેમાં દરિયો, ઘુ અને ભૂમિ આ ત્રણે (અવરપરં શ્રિતાઃ) ઉપર નીચે આશ્રિત થયેલા છે. [૨૦]
 (યસ્ય ડચ્છિદ્રે પદ્મ શીતયઃ દેવાઃ) જેના શેષ ભાગમાં ૭ ગુપ્ત્યા એંશી દેવો (અકલપવન્ત) સમર્થ, શકિતશાળી બન્યા છે. [૨૧]
 (ત્વા ઓદનસ્ય તં પૃચ્છામિ) તને હું તે અજનો તે મહિમા પૂછું છું, (યા અસ્ય મહાન્ મહિમા) જે તેનો મોટી મહિમા છે. [૨૨]
 (સઃ યઃ ઓદનસ્ય મહિમાનં વિદ્યાત્) તે જે આ અજનો મહાત્મ્યને જાણે છે. [૨૩]
 તે (અલ્પ હતિ ન બ્રૂયાત્) થોડું છે એમ ન કહે, (અનુપસેચનં હતિ ન) પાણીનો અભાવ છે એમ પણ ન કહે, (હંદં ચ કિં હતિ ન) આ શું છે એમ પણ ન કહે. [૨૪]

યાવદ્દાતામિમનસ્યેત તત્કાર્તિં વદેત	॥ ૨૫ ॥
બ્રહ્મવાદિનો વદન્તિ પરાશ્ચમોદનં પ્રાશીરઃ પ્રત્યશ્ચારમિતિ	॥ ૨૬ ॥
ત્વમોદનં પ્રાશીરસ્ત્વામોદનાર ઇતિ	॥ ૨૭ ॥
પરાશ્ચૈનં પ્રાશીઃ પ્રાણાસ્ત્વા હાસ્યન્તીત્યેનમાહ	॥ ૨૮ ॥
પ્રત્યશ્ચૈનં પ્રાશીરપાનાસ્ત્વા હાસ્યન્તીત્યેનમાહ	॥ ૨૯ ॥
નૈવાહમોદનં ન મામોદનઃ	॥ ૩૦ ॥
ઓદન એવોદનં પ્રાશીત્	॥ ૩૧ ॥

[૨]

તતશ્ચૈનમન્યેન શીર્ષ્ણા પ્રાશીર્યેનૈ ચૈતં પૂર્વઃ કૃપયઃ પ્રાશ્નન્ ।
 જ્યેષ્ઠતસ્તે પ્રજા મરિષ્યતીત્યેનમાહ । તં વા અહં નાર્વાઙ્ચં ન પરાશ્ચં ન પ્રત્યશ્ચં ।
 વૃહસ્પતિના શીર્ષ્ણા । તેનૈનં પ્રાશિપં તેનૈનમજીગમમ્ ।
 એવ વા ઓદનઃ સર્વોઙ્ગઃ સર્વેપરુઃ સર્વતનુઃ ।
 સર્વોઙ્ગ એવ સર્વેપરુઃ સર્વતનુઃ સં મંવતિ ય એવં વેદં ॥ ૩૨ ॥

- અર્થ— (યાવત્ દાતા અમિમનસ્યેત તત્ ન અતિવદેત) જેટલી દાતાની ધમ્મા હોય તેને આપુ ન કહે [૨૫]
 (બ્રહ્મવાદિન વદન્તિ) બ્રહ્મવાદી લોક કહે છે કે (પરાશ્ચં ઓદનં પ્રાશીઃ પ્રત્યર્ચા ઇતિ) દુરના ઓખા તમે આપો કે પાસના આપો ? [૨૬]
 (એવ ઓદન પ્રાશીઃ, ત્વાં ઓદનઃ ઇતિ) તે અજને આપું કે અન્ને તને આપો ? [૨૭]
 (પરાશ્ચ ઓદનં પ્રાશી) જે તે ઉપરનું અખ આપુ હોય તે (ત્વા પ્રાણા હાસ્યન્તિ ઇતિ એન આહ) તને પ્રાણ છોડી રહે એમ એને કહે છે [૨૮]
 (પ્રત્યશ્ચં એવ પ્રાશી) જે સામેનું આપુ હોય તે (અપાનાઃ ત્વા હાસ્યન્તિ ઇતિ એન આહ) અપાન તને છોડી રહે એમ એને કહે [૨૯]
 (નૈવ અહ ઓદન) મે અજને આપુ નથી અને (ન માં ઓદનઃ) અન્ને મને આપો નથી [૩૦]
 પરંતુ (ઓદનઃ એવ ઓદન પ્રાશીત્) અન્ને જ અજને આપુ છે [૩૧]
 (તત. એવ અન્યેન શીર્ષ્ણા પ્રાશીઃ) પછી તેનું અન્ય સિરથી તું પ્રાશન કરીશ, (એન એ પૂર્વે કૃપયા પ્રાશ્નન્) જેન થી પહેલા કૃપિઓએ પ્રાશન કર્યું હતું તેનાથી જે પ્રાશન ન કરીશ તે (જ્યેષ્ઠતસ્તે પ્રજા મરિષ્યતિ ઇતિ એન આહ) મોટાથી આરંભ કરી તારી સતતિ મગી જશે એમ એને કહે (તં વા અહ ન નાર્વાઙ્ચં ન પરાશ્ચં) તેનું મે નીચેથી, ઉપર તરફ અથવા પેથી તરફથી પ્રાશન કર્યું નથી, મે (વૃહસ્પતિના શીર્ષ્ણા) વૃહસ્પતિને મુખી બનાવીને (તેન એન પ્રાશિપ) તેન થી આ અજનું પ્રાશન કર્યું, (તેન એન અજીગમ) તેનાથી આને પ્રામ કર્યું, તેથી (એવ ઓદન સર્વોઙ્ગ) આ અખ પરિપૂર્ણ છે, (સર્વેપરુઃ સર્વતનુ) સર્વ અંગો અને સર્વ અવયવોથી યુક્ત છે, આ પ્રકારે (ય એવં વેદ સર્વોઙ્ગ. સર્વેપરુ સર્વતનુ મયતિ) એમ જે જાણે છે તે સર્વોઙ્ગ અને સર્વ અંગો અને અવયવોથી યુક્ત થય છે [૩૨]

ततश्चैनमन्याभ्यां श्रोत्राभ्यां प्राशीर्याभ्यां चैतं पूर्वं ऋषयः प्राश्नन् ।
वधिरो भविष्यसीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् ।
द्यावापृथिवीभ्यां श्रोत्राभ्याम् । ताभ्यामेनं प्राशिषं ताभ्यामेनमजीगमम् ।
एष वा ओदुनः सर्वाङ्गः सर्वपुरुः सर्वतनुः ।

॥ ३३ ॥

सर्वाङ्ग एव सर्वपुरुः सर्वतनुः सं भवति य एवं वेदं
ततश्चैनमन्याभ्यामक्षीभ्यां प्राशीर्याभ्यां चैतं पूर्वं ऋषयः प्राश्नन् ।
अन्धो भविष्यसीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् ।
सूर्याचन्द्रमसाभ्यामक्षीभ्याम् । ताभ्यामेनं प्राशिषं ताभ्यामेनमजीगमम् ।
एष वा ओदुनः सर्वाङ्गः सर्वपुरुः सर्वतनुः ।

॥ ३४ ॥

सर्वाङ्ग एव सर्वपुरुः सर्वतनुः सं भवति य एवं वेदं
ततश्चैनमन्येन मुखेन प्राशीर्येन चैतं पूर्वं ऋषयः प्राश्नन् ।
मुखतस्त्वे प्रजा मरिष्यतीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम्
ब्रह्मणा मुखेन । तेनैतं प्राशिषं तेनैनमजीगमम् ।
एष वा ओदुनः सर्वाङ्गः सर्वपुरुः सर्वतनुः ।

॥ ३५ ॥

सर्वाङ्ग एव सर्वपुरुः सर्वतनुः सं भवति य एवं वेदं
ततश्चैनमन्यया जिह्वया प्राशीर्याभ्यां चैतं पूर्वं ऋषयः प्राश्नन् ।
जिह्वा ते मरिष्यतीत्येनमाह । तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् ।
अग्नेर्जिह्वया । तयैतं प्राशिषं तयैनमजीगमम् । एष वा ओदुनः सर्वाङ्गः सर्वपुरुः सर्वतनुः ।
सर्वाङ्ग एव सर्वपुरुः सर्वतनुः सं भवति य एवं वेदं

॥ ३६ ॥

अर्थ— (याभ्यां च एतं पूर्वं ऋषयः प्राश्नन्) तेनाथी आनुं पहेला ऋषिभ्योऽपि प्राश्नन् कर्तुं इतुं तेनाथी
(अन्याभ्यां श्रोत्राभ्यां ततः एनं प्राशीः) शुद्धाज्जीमिनी कानोषी प्राश्नन् करी ते । (वधिरो भविष्यसि इति एनं
आह) पहेरो यरी अम अने कहे (तं वा... द्यावापृथिवीभ्यां श्रोत्राभ्यां) तेने मे... छलोऽने पृथीलोऽने
कानोषी (ताभ्यां एतं प्राशिषं) तेने मे प्राश्नन् कर्तुं (ताभ्यां एव अजीगमं) तेमनाथी अने मेणयो ० [३३]
(याभ्यां च एतं पूर्वं ऋषयः प्राश्नन्) तेमनाथी पहेलाना ऋषिभ्योऽपि प्राश्नन् कर्तुं इतुं, तेमनाथी शुद्धं
(ततः च एनं अन्याभ्यां अक्षिभ्यां प्राशीः) भीष्ट आभो तुं अमुं सेवनं कर्तुं ते । (अंधः भविष्यसि इति एनं
आह) आंधो यरी अम अने कहे. (तं वा...सूर्याचन्द्रमसाभ्यां अक्षीभ्यां ताभ्यां एव...) तेतुं मे अज्ज
अने यदमाश्री आभो वरी सेवनं कर्तुं. १० [३४]

(येन च एतं पूर्वं ऋषयः प्राश्नन्) ते वरी अमुं पहेलाना ऋषिभ्योऽपि प्राश्नन् कर्तुं तेनाथी शुद्धाज्जीमिनी (ततः च
एनं अन्येन मुखेन प्राशीः) भीष्ट मोक्षी प्राश्नन् करी ते । (मुखतः ते प्रजा मरिष्यति इति एनं आह) मोक्षी
तारी संतति भररी अम अने समनयो. (तं वा...ब्रह्मणा मुखेन तेन एनं प्राशिषं तेन अजीगमं) तेतुं... मे
गानना शुभधी सेवनं कर्तुं अने तेना वरी अने प्राप्ति कर्तुं [३५]

(यया एतं पूर्वं ऋषयः प्राश्नन्) तेनाथी पहेलाना गानोषी ते प्राश्नन् कर्तुं इतुं तेनाथी भीष्टज्जीमिनी (ततः

તત્તથૈનમન્યૈદન્તૈઃ પ્રાશીર્યૈશ્વૈતં પૂર્વં ઋષયઃ પ્રાશ્રન્ ।

દન્તાંસ્તે શત્સ્યન્તીત્યેનમાહ । તં વા અહં નાર્વાશ્ચં ન પરાશ્ચં ન પ્રત્યશ્ચં ।

ઋતુભિદન્તૈઃ । તેરૈનં પ્રાશિષં તેરૈનમજીગમમ્ । એપ વા ઓદુનઃ સર્વાઙ્કઃ સર્વૃપઃ સર્વૈતનુઃ ।

સર્વાઙ્ક એવ સર્વૃપઃ સર્વૈતનુઃ સં મંવતિ ય એવં વેદં

॥ ૩૭ ॥

તત્તથૈનમન્યૈઃ પ્રાણાપાનૈઃ પ્રાશીર્યૈશ્વૈતં પૂર્વં ઋષયઃ પ્રાશ્રન્ ।

પ્રાણાપાનાસ્ત્વાં હાસ્યન્તીત્યેનમાહ । તં વા અહં નાર્વાશ્ચં ન પરાશ્ચં ન પ્રત્યશ્ચં ।

સપ્તર્ષિભિઃ પ્રાણાપાનૈઃ । તેરૈનં પ્રાશિષં તેરૈનમજીગમમ્ ।

એપ વા ઓદુનઃ સર્વાઙ્કઃ સર્વૃપઃ સર્વૈતનુઃ ।

સર્વાઙ્ક એવ સર્વૃપઃ સર્વૈતનુઃ સં મંવતિ ય એવં વેદં

॥ ૩૮ ॥

તત્તથૈનમન્યેન વ્યચંસા પ્રાશીર્યેન ચૈતં પૂર્વં ઋષયઃ પ્રાશ્રન્ ।

રાજયદ્ધમસ્ત્યાં હનિષ્યતીત્યેનમાહ । તં વા અહં નાર્વાશ્ચં ન પરાશ્ચં ન પ્રત્યશ્ચં ।

અન્તરિક્ષેણ વ્યચંસા । તેરૈનં પ્રાશિષં તેરૈનમજીગમમ્ ।

એપ વા ઓદુનઃ સર્વાઙ્કઃ સર્વૃપઃ સર્વૈતનુઃ

સર્વાઙ્ક એવ સર્વૃપઃ સર્વૈતનુઃ સં મંવતિ ય એવં વેદં

॥ ૩૯ ॥

તત્તથૈનમન્યેન પૃષ્ઠેન પ્રાશીર્યેન ચૈતં પૂર્વં ઋષયઃ પ્રાશ્રન્ ।

વિદ્યુત્ત્વાં હનિષ્યતીત્યેનમાહ । તં વા અહં નાર્વાશ્ચં ન પરાશ્ચં ન પ્રત્યશ્ચં ।

દિવા પૃષ્ઠેન । તેરૈનં પ્રાશિષં તેરૈનમજીગમમ્ । એપ વા ઓદુનઃ સર્વાઙ્કઃ સર્વૃપઃ સર્વૈતનુઃ ।

સર્વાઙ્ક એવ સર્વૃપઃ સર્વૈતનુઃ સં મંવતિ ય એવં વેદં

॥ ૪૦ ॥

પને અન્યયા જિહ્વા પ્રાશીઃ) જીભથી તેનું સેવન કરશે તો (જિહ્વા તે મરિષ્યતિ હતિ પને આહ) તારી જીભ

મરશે, એમ એને કહે, (તં વા... અગ્નેઃ જિહ્વા પ્રાશિષં) તેનું મેં અગ્નિની જીભથી પ્રાશન કર્યું [૩૬]

નેનાથી પહેલાના ઋષિઓએ એનું સેવન કરેલું તેનાથી જીહ્વા જ (તત. ચ પને અન્યૈઃ દન્તૈઃ પ્રાશીઃ) ખીજ

હતો વડે તે એનું સેવન કર્યું તો (દન્તાઃ તે શત્સ્યન્તિ હતિ) તારા હતો તૂટી જશે, એમ એને કહે. (તં... ઋતુભિઃ દન્તૈઃ) તેનું મેં ઋતુરૂપી હતો વડે પ્રાશન કર્યું હતું. [૩૭]

નેનાથી પહેલાના ઋષિઓએ સેવન કર્યું હતું તેનાથી જીહ્વા જ (અન્યૈઃ પ્રાણાપાનૈઃ પ્રાશીઃ) પ્રાણ અને અપાન

વડે તે એનો સ્વીકાર કર્યો તો તારા પ્રાણ અને અપાન તને છોડી જશે, એમ એને કહે. એને મેં (સપ્તર્ષિભિઃ પ્રાણાપાનૈઃ)

સપ્તઋષિરૂપી પ્રાણ અને અપાન વડે સેવન કર્યું હતું [૩૮]

નેના વડે એને પહેલાના ઋષિઓએ સેવન કર્યો હતો તેનાથી જીહ્વા જ (અન્યેન વ્યચંસા પ્રાશીઃ) ખીજ પ્રાણથી

પ્રાશન કરશે તો (રાજયદ્ધમઃ ત્વાં હનિષ્યતિ) રાજ્યદ્ધમ તારો નાશ કરશે, એમ એને કહે. (તં વા... અન્તરિક્ષેણ વ્યચંસા તેન પને પ્રાશિષં) તેને મેં અન્તરિક્ષરૂપ અન્તઃપ્રાણથી સેવન કર્યો અને તેનાથી પ્રાશન કર્યો [૩૯]

નેનાથી પહેલાના ઋષિઓએ પ્રાશન કર્યો તેનાથી બિજા ખીજ (પૃષ્ઠેન) પૃથક્કાથી તેનું પ્રાશન કરીય તો

(વિદ્યુત્ ત્વાં હનિષ્યતિ) વિજળી તારો નાશ કરશે, એમ એને કહે (તં વા... દિવા પૃષ્ઠેન) તેને મેં

પ્રજાકરૂપી પીણી પ્રાશન કર્યો [૪૦]

તતથ્વૈનમન્યેનોરસા પ્રાણીયેનૈ ચૈતં પૂર્વઃ ક્રપંયઃ પ્રાશ્નન્ ।

કૃષ્યા ન રાત્સ્યસીત્યેનમાહ । તં વા અહં નાર્વાઙ્ચં ન પરાઙ્ચં ન પ્રત્યઙ્ચમ્ ।

પૃથિવ્યોરસા । તેનૈનં પ્રાણિપં તેનૈનમજીગમમ્ । એપ વા ઓદુનઃ સર્વાઙ્કઃ સર્વપરુઃ સર્વતનૂઃ ।

સર્વાઙ્ક એવ સર્વપરુઃ સર્વતનૂઃ સં ભવતિ ય એવં વેદં

॥ ૪૧ ॥

તતથ્વૈનમન્યેનોદરેણ પ્રાણીયેનૈ ચૈતં પૂર્વઃ ક્રપંયઃ પ્રાશ્નન્ ।

હુદુરદારસ્ત્વા હનિષ્યતીત્યેનમાહ । તં વા અહં નાર્વાઙ્ચં ન પરાઙ્ચં ન પ્રત્યઙ્ચમ્ ।

સત્યેનોદરેણ । તેનૈનં પ્રાણિપં તેનૈનમજીગમમ્ । એપ વા ઓદુનઃ સર્વાઙ્કઃ સર્વપરુઃ સર્વતનૂઃ ।

સર્વાઙ્ક એવ સર્વપરુઃ સર્વતનૂઃ સં ભવતિ ય એવં વેદં

॥ ૪૨ ॥

તતથ્વૈનમન્યેન ઘસ્તિના પ્રાણીયેનૈ ચૈતં પૂર્વઃ ક્રપંયઃ પ્રાશ્નન્ ।

અપ્સુ મરિષ્યસીત્યેનમાહ । તં વા અહં નાર્વાઙ્ચં ન પરાઙ્ચં ન પ્રત્યઙ્ચમ્ ।

સમુદ્રેણ ઘસ્તિના । તેનૈનં પ્રાણિપં તેનૈનમજીગમમ્ । એપ વા ઓદુનઃ સર્વાઙ્કઃ સર્વપરુઃ સર્વતનૂઃ ।

સર્વાઙ્ક એવ સર્વપરુઃ સર્વતનૂઃ સં ભવતિ ય એવં વેદં ॥

॥ ૪૩ ॥

તતથ્વૈનમન્યામ્યામુરુમ્યાં પ્રાણીયામ્યાં ચૈતં પૂર્વઃ ક્રપંયઃ પ્રાશ્નન્ ।

ઝરુઃ તે મરિષ્યતુ ઇત્યેનમાહ । તં વા અહં નાર્વાઙ્ચં ન પરાઙ્ચં ન પ્રત્યઙ્ચમ્ ।

મિત્રાવરુણયોરુરુમ્યામ્ । તામ્યામેનૈ પ્રાણિપં તામ્યામેનમજીગમમ્ ।

એપ વા ઓદુનઃ સર્વાઙ્કઃ સર્વપરુઃ સર્વતનૂઃ ।

સર્વાઙ્ક એવ સર્વપરુઃ સર્વતનૂઃ સં ભવતિ ય એવં વેદં

॥ ૪૪ ॥

અર્થ— જેનાથી પહેલાના ઋષિઓએ સેવન કર્યો તેનાથી બિન (અન્યેન ઉરસા) બાતીથી સેવન કરશે તો (કૃષ્યા ન રાત્સ્યસિ ઇતિ૦...) જેનીથી ઋષયઃ વધશે નહિ (તં વૈ૦... પૃથિવ્યા ઉરસા૦...) તેને મેં પૃથ્વીપૃથ્વી ઉરથી સેવન કર્યો [૪૧]

જેનું પહેલાના ઋષિઓએ જે વડે સેવન કર્યું હતું તેનાથી જુદા (અન્યેન ઉદરેણ૦) બીજા પેદ વડે તેને સેવન કરશે તો (હુદુરદારઃ ત્વા હનિષ્યસિ ઇતિ) જેટલે કષ્ટનારે અતિસાર રોગ તારો નાશ કરશે, એમ એને કહે. (તં ઘા૦... સત્યેન ઉદરેણ૦...) તેને મેં સત્યપ પેદ વડે સેવન કર્યો [૪૨]

પહેલાના ઋષિઓએ જે વડે સેવન કર્યું હતું તેથી જુદા જ (અન્યેન ઘસ્તિના પ્રાણીઃ...) બીજા વસ્તીથી તું સેવન કરીશ તો તું (અપ્સુ મરિષ્યસિ) પાણીમાં મરી જાય, એમ એને કહે. (તં વૈ૦...સમુદ્રેણ ઘસ્તિનાઃ૦...) તેનું મેં સમુદ્રમાં વસ્તીથી સેવન કર્યું... [૪૩]

જેના વડે પહેલાના ઋષિઓએ સેવન કર્યું હતું તેનાથી જુદી જ (અન્યામ્યાં ઝરુમ્યાં પ્રાણીઃ) બીજા જાતીથી તેનું સેવન કરશે તો (તે ઝરુ મરિષ્યતઃ) તારી જાતીમાં નષ્ટ થશે, એમ એને કહે. (તં ઘા૦... મિત્રાવરુણયોઃ ઝરુમ્યાં પ્રાણિપં૦...) તેનું મેં મિત્ર અને વરુણના ઉરુઓથી સેવન કર્યું... [૪૪]

તત્તથેનમન્યામ્યામઘીવજ્યાં પ્રાણીર્યામ્યાં ચૈતં પૂર્વં ઋપયઃ પ્રાશ્નન્ ।

સામો મંવિષ્યસીત્યેનમાહ । તં વા અહં નાર્વાઙ્ચં ન પરાઙ્ચં ન પ્રત્યઙ્ચમ્ ।

ત્વષ્ટુરઘીવજ્યામ્ । તામ્યામેનં પ્રાણિપં તેનૈનમજીગમમ્ । એપ વા ઓદુનઃ સર્વાઙ્ઃ સર્વપરુઃ સર્વેતનૂઃ ।

સર્વાઙ્ઃ એવ સર્વપરુઃ સર્વેતનૂઃ સં મંવતિ ય એવં વેદં

॥ ૪૫ ॥

તત્તથેનમન્યામ્યાં પાદામ્યાં પ્રાણીર્યામ્યાં ચૈતં પૂર્વં ઋપયઃ પ્રાશ્નન્ ।

ઘૃહુચારી મંવિષ્યસીત્યેનમાહ । તં વા અહં નાર્વાઙ્ચં ન પરાઙ્ચં ન પ્રત્યઙ્ચમ્ ।

અશ્વિનોઃ પાદામ્યામ્ । તામ્યામેનં પ્રાણિપં તામ્યામેનમજીગમમ્ ।

એપ વા ઓદુનઃ સર્વાઙ્ઃ સર્વપરુઃ સર્વેતનૂઃ ।

સર્વાઙ્ઃ એવ સર્વપરુઃ સર્વેતનૂઃ સં મંવતિ ય એવં વેદં

॥ ૪૬ ॥

તત્તથેનમન્યામ્યાં પ્રપદામ્યાં પ્રાણીર્યામ્યાં ચૈતં પૂર્વં ઋપયઃ પ્રાશ્નન્ ।

સર્પસ્ત્વા હનિષ્યતીત્યેનમાહ । તં વા અહં નાર્વાઙ્ચં ન પરાઙ્ચં ન પ્રત્યઙ્ચમ્ ।

સચિતુઃ પ્રપદામ્યામ્ । તામ્યામેનં પ્રાણિપં તામ્યામેનમજીગમમ્ ।

એપ વા ઓદુનઃ સર્વાઙ્ઃ સર્વપરુઃ સર્વેતનૂઃ ।

સર્વાઙ્ઃ એવ સર્વપરુઃ સર્વેતનૂઃ સં મંવતિ ય એવં વેદં

॥ ૪૭ ॥

તત્તથેનમન્યામ્યાં હસ્તામ્યાં પ્રાણીર્યામ્યાં ચૈતં પૂર્વં ઋપયઃ પ્રાશ્નન્ ।

ગ્રાહ્યણં હનિષ્યસીત્યેનમાહ । તં વા અહં નાર્વાઙ્ચં ન પરાઙ્ચં ન પ્રત્યઙ્ચમ્ ।

ઋતસ્ય હસ્તામ્યામ્ । તામ્યામેનં પ્રાણિપં તામ્યામેનમજીગમમ્ ।

એપ વા ઓદુનઃ સર્વાઙ્ઃ સર્વપરુઃ સર્વેતનૂઃ ।

સર્વાઙ્ઃ એવ સર્વપરુઃ સર્વેતનૂઃ સં મંવતિ ય એવં વેદં

॥ ૪૮ ॥

અર્થ— પહેલાના ઋષિઓએ જે વડે તેનું સેવન કર્યું હતું તેનાથી જુદા જ (અન્યામ્યાં અષ્ટાષ્ટકાર્યાં પ્રાણીઃ) બીજા હાથોથી સેવન કરશે તેા તે (સામઃ મંવિષ્યસિ) લગ્નને થઈ જાય, એમ એને કહે. (તં ઘે૦...ત્વષ્ટુઃ અષ્ટાષ્ટકાર્યાં) તેનું મેં ત્વષ્ટાના હાથોથી સેવન કર્યું૦... [૪૫]

જેના વડે પહેલાના ઋષિઓએ સેવન કર્યું હતું તે સિવાય જુદા જ (અન્યામ્યાં પાદામ્યાં) બીજા પગોથી સેવન કરશે તેા (ઘૃહુચારી મંવિષ્યસિ) તમને પ્રહરણ ચાલતું પડશે, એમ એને કહે. (તં ઘે૦...અશ્વિનોઃ પાદામ્યાં૦...) તેનું મેં અશ્વિનોના પગોથી સેવન કર્યું૦... [૪૬]

જેના વડે પહેલાના ઋષિઓએ સેવન કર્યું હતું તેનાથી જુદા જ (અન્યામ્યાં પ્રપદામ્યાં૦) બીજા પંજરથી તે સેવન કરીશ તેા (સર્પઃ ત્વા હનિષ્યસિ) સાપ તને મારશે, એમ એને કહે. (તં ઘે૦... સચિતુઃ પ્રપદામ્યાં૦...) તેનું મેં સચિતાના પંજર વડે સેવન કર્યું [૪૭]

જેના વડે પહેલાના ઋષિઓએ સેવન કર્યું તેનાથી જુદા જ (અન્યામ્યાં હસ્તામ્યાં૦...) બીજા હાથોથી જો તે એનું સેવન કરીશ તેા (ગ્રાહ્યણં હનિષ્યસિ) તે ગ્રાહ્યણને ખાન કરીશ. (તં ઘે૦...ઋતસ્ય હસ્તામ્યાં૦...) એનું મેં ઋતના હાથો વડે સેવન કર્યું૦... [૪૮]

તત્તથૈનમન્યયા પ્રતિષ્ઠયા પ્રાશીર્યયા ચૈતં પૂર્વં શ્રપંયઃ પ્રાશન્ ।

અપ્રતિષ્ઠાનોડનાયતનો મરિષ્યસીત્યેનમાહ ।

તં વા અહં નાર્વાશ્ચં ન પરાશ્ચં ન પ્રત્યશ્ચમ્ । સત્યે પ્રતિષ્ઠાયં ।

તથૈનં પ્રાશિષં તથૈનમજીગમમ્ । એપ વા ઓદુનઃ સર્વોક્તઃ સર્વપરુઃ સર્વેતનુઃ ।

સર્વોક્ત એવ સર્વપરુઃ સર્વેતનુઃ સં મંવતિ યઃ એવં વેદં

॥ ૪૯ ॥

[૩]

એતદૈ બ્રહ્મસ્ય વિષ્ટપં યદોદુનઃ

॥ ૫૦ ॥

બ્રહ્મલોકો મવતિ બ્રહ્મસ્ય વિષ્ટપિં શ્રયતે ય એવં વેદં

॥ ૫૧ ॥

એતસ્માદ્વા ઓદુનાસ્ત્રયશ્ચિશતં લોકાભિરમિમીત પ્રજાપતિઃ

॥ ૫૨ ॥

તેષાં પ્રજ્ઞાનાય યજ્ઞમસૃજત

॥ ૫૩ ॥

સ ય એવં વિદુષં ઉપદ્રુષ્ટા મવતિ પ્રાણં રુણદ્વિ

॥ ૫૪ ॥

ન ચ પ્રાણં રુણદ્વિ સર્વજ્યાનિં જીયતે

॥ ૫૫ ॥

ન ચ સર્વજ્યાનિં જીયતે પુરૈનં જરસઃ પ્રાણો જહાતિ

॥ ૫૬ ॥

અર્થ— જેના વડે પહેલાના નાધિઓએ એનું સેવન કર્યું હતું તેનાથી (અન્યયા પ્રતિષ્ઠયા પ્રાશીઃ) બીજી પ્રતિષ્ઠાથી તું સેવન કરીશ તો (અપ્રતિષ્ઠાનઃ અનાયતનઃ મરિષ્યસિ) તું પ્રતિષ્ઠાશરિત આધારરહિત ધધ મરીશ, એમ એને કહે. (તં વૈ... સત્યે પ્રતિષ્ઠાય તયા યતં પ્રાશિષં) સત્યમાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થયા માટે સેવન કર્યું જેથી હું બધા અંગો અને અવયવોથી યુક્ત થયો. જે આ બાજે છે તે પણ બધા અંગો અને અવયવોથી યુક્ત થશે [૪૯]

(યત્ ઓદુનઃ યતત્ વૈ બ્રહ્મસ્ય વિષ્ટપં) જે અમ છે તે બરેબર સ્વર્ગધામ છે [૫૦]

(યઃ યવં વેદં) જે એવું બાજે છે, તે (બ્રહ્મલોકો મવતિ) સ્વર્ગલોક માટે યોગ્ય હોય છે, (બ્રહ્મસ્ય વિષ્ટપિં શ્રયતે) સ્વર્ગલોકમાં રહે છે. [૫૧]

(તસ્માત્ ઓદુનાત્ પ્રજાપતિઃ ત્રયશ્ચિશતં લોકાન્ નિરમિમીત) તે અમથી પ્રજાપતિએ તેનીસ લોકોને નિર્માણ કર્યા. [૫૨]

(તેષાં પ્રજ્ઞાનાય યજ્ઞં અસૃજત) તેમના જ્ઞાનને માટે યજ્ઞ નિર્માણ કર્યા. [૫૩]

(સઃ યઃ યવં વિદુષઃ ઉપદ્રુષ્ટા મવતિ પ્રાણં રુણદ્વિ) તે જે એને બાજુનાસાઓને નિંદક હોય છે તે પ્રાણોના નાશ કરે છે. [૫૪]

(ન ચ પ્રાણં રુણદ્વિ સર્વજ્યાનિં જીયતે) કેવળ પ્રાણોના જ નાશ થાય છે એમ નહિ, પણ બધા જીવનનો નાશ થાય છે. [૫૫]

(ન ચ સર્વજ્યાનિં જીયતે) સર્વજન નાશ થાય છે એમ પણ નહિ પશું (જરસઃ પુરા યનં પ્રાણઃ જહાતિ) જહાવરયા પ્રાપ્ત થતાં પહેલાં જ એને પ્રાણ છોડી ભય છે. [૫૬]

વિરાટ અન્ન

અન્નતું મહત્ત્વ

અન્નના મહત્ત્વનું પશુન આ સૂક્તમાં કાવ્યની આલંકારિક ભાષાથી કહ્યું છે. તે ભેવાર્થી ખાતી થાય છે કે અન્ન પશુ મનુષ્યને સ્વર્ગ સુખ આપનાર છે. સંપૂર્ણ વિશ્વ અન્નમય છે. આ બધું જ કંઈ છે તે બધું અન્ન જ છે. એજ અન્નનું વિશ્વરૂપ છે.

અન્નનું સેવન કરવું હોય તો જેમ ઋષિઓ તેનું સેવન કરતા હતા તેમજ કરવું જોઈએ, નહિ તો મનુષ્યનો નાશ થશે. એવી સૂચના આ સૂક્તમાં આપેલી છે, તે અત્યંત મહત્ત્વની છે. વાયકે એવી દૃષ્ટિથી આ સૂક્તનું મનન કરવું આ સૂક્તના પ્રારભમાં તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ કેટલીક વાતો વિચાર કરવા લાયક છે. ૨૭ મા મંત્રમાં એક પ્રશ્ન પૂછેલો છે—

સ્વં ઓદનં પ્રાણીઃ સ્વાં ઓદનં ઇતિ ? (મં. ૨૭)

“ તે આ અન્નનું સેવન કયું છે, કે અન્ને તારું સેવન કયું છે ? ” આ પ્રશ્ન ધણો વિચાર કરવા જેવો છે. આપણે જો અન્ન ખાઈએ છીએ તે અન્નને ખાઈ રહ્યું છે કે અન્ને તે અન્નનો ભોગ લઈએ છીએ ? અન્ને જો ભોગ ભોગીએ છીએ તે ભોગો અમારો ઉપભોગ લઈ રહ્યા છે કે અન્ને તે ભોગોનો ઉપભોગ લઈ રહ્યા છીએ ? કેટલો ગંભીર પ્રશ્ન છે ! પ્રત્યેક માણસે આનો વિચાર કરવો જોઈએ. આ શું બની રહ્યું છે ? મનુષ્યે ભોગ વધારી રહ્યા છે. તે ભોગ વધારવામાં કેટલી શક્તિનો વ્યય થાય છે ? એટલી શક્તિનો ખર્ચ કરી મનુષ્ય ભોગનો ઉપભોગ કરી રહ્યા છે કે તે ભોગ જ મનુષ્યનું જીવન ખાઈ રહ્યા છે, એનો તો કોઈ વિચાર કરતું નથી ! કેટલું આશ્ચર્ય છે ?

માણસના અન્ન, ઘર, સ્ત્રી, સંબંધ, ધન, ઐશ્વર્ય આ ભોગ માણસને ખાઈ રહ્યા છે માણસે ઉપર જણાવેલી વસ્તુઓનો ભોગ કરી આનંદ પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. પશુ થાય છે એમકે માણસના દુઃખો જ વધતા રહે છે. એમ કેમ થતું હશે ? તેનો વિચાર માણસે કરવો જોઈએ, આ મંત્રના પ્રશ્નમાં એવો મહત્ત્વપૂર્ણ આશય છે. વાયકો વિચાર કરે કે વેદે એકજ પ્રશ્નથી કેટલી મહત્ત્વપૂર્ણ વિચારપરંપરાને

ચાલના આપી છે. જેઓ વિચાર કરશે તેમના માટે આ પ્રશ્ન જીવનનું પરિવર્તન કરનારો છે.

આ પ્રશ્નનું ઉત્તર કેવું હોવું જોઈએ, આ વાત આ જ સૂક્તે ખતાવી છે. મંત્ર જ ઉત્તર આપે છે—

ન યવ મહં ઓદનં ન માં ઓદનઃ । (૩૦)

“ અન્ને મને ખાતો નથી કે મેં અન્ન ખાધું નથી. ” એટલે અમે બંને એવા નિર્વિકારભાવથી એક બીજાની પાસે આવી ગયા કે જેથી બંનેમાંથી કોઈનો જ ખરાબ પ્રભાવ બીજા ઉપર પડ્યો નહિ. મેં અન્ન ખાઈ ખાઈને કમી કર્યું. એટલે જરૂરથી વધારે મેં ખાધું નહિ અને પોતાની પાસે ભોજ્ય વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરી બીજાઓને વચિત કર્યા નહિ, અન્ને અન્ને પશુ મને ખાધો નથી, એટલે અન્ન મારા ઉપર સવાર થઈ મારો નાશ કરી શક્યું નહિ હું અને અન્ન સાથે સાથે રહેવા લાગ્યા, એકબીજાને સહાયક બન્યા, એક બીજાની પ્રતિબ્ધ વધારવા લાગ્યા, એક બીજાનું મહાશય વધારતા દુનિયા ઉપર ઉપકાર કરવામાં મદદરૂપ બન્યા.

વાયકોએ આ ઉત્તરનો વિચાર કરવો. શું આ ઉત્તર વાયકોની આમતમાં સાથે થઈ શકે છે ? વાયકોના જીવનમાં આ ઉત્તર ઘટી રહ્યું છે કે નહિ તેના વિચાર વાયકોએ જ કરવો. ભોગ અને ભોગ કરનારો એક બીજાની પાસે આવી ગયા તો પરસ્પર ઉપકારક થવા જોઈએ, એવા નિયમ અહીં ખતાવ્યો છે, એકબીજાની શક્તિ એાછી કરવાવાળા થવા ન જોઈએ. કેટલો સુંદર ઉપદેશ છે, તેનું મનન વાયકોએ કરવું. જીવનમાં એટલાથી તત્ત્વજ્ઞાનની સમાપ્તિ થતી નથી, ત્યારબાદના મંત્રમાં બધાની એકરૂપતા કહે છે—

ઓદનં યવ ઓદનં પ્રાણીત્ । (૩૧)

“ અન્ને જ અન્નને ખાધું છે. ” એટલે ભોક્તા અને ભોગ્ય એકજ તત્ત્વ છે. જેમ ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે—

ब्रह्माण्डं ब्रह्मदिविब्रह्मासौ ब्रह्मणा हुतम् ।

(ગી. ૪.૨૫)

महं क्रतुरहं यज्ञः स्वचाऽहमहमोषधम् ।

मंत्रोद्दममेवाज्यमहमसिरेहं हुनम् ॥ (ગી. ૯.૧૬)

“અહામ અર્પણં દ્રવ્ય છે અને અહા જ અર્પણકર્તા છે.” આ બે ગીતામાં કહ્યું છે તે આજ મંત્રના આધારથી કહ્યું છે, અથવા આપણે એમ કહી શકીએ છીએ કે વેદ અને ગીતાના અહીં વિચાર સમાન છે.

અમે ખાનારા પણ અન્ન જ છીએ અને અમે જ ખાઈએ છીએ તે પણ અન્ન જ છે. વાચક વિચાર કરશે તો તેમને એ વાત સમજાશે કે મનુષ્ય પણ અન્ન જ છે. મનુષ્યનું

સરીર હિંસપ્રાણીનું અન્ન છે જ, પણ મનુષ્ય વગેરે પ્રાણીઓ જે ઉત્પન્ન થાય તે વાસુ જઠાર ફેંકે છે તે લેવાથી વનસ્પતીઓ પુષ્ટ થાય છે. આ પ્રકારે આ વિચાર અનેક પ્રકારથી અનુભવમાં આવી શકે છે.

એકતરનો અભ્યાસ આ પ્રકારે અહીં વેદમંત્રોએ વાચકને કરાવ્યો છે. આ પ્રકારે વિચાર કરી વાચકો આ સૂક્તથી યોગ્ય બોધ લેશે એવી આશા છે.

હૃદયના બે ગીધ

કાંકે ૭, સૂક્ત ૯૫

(શ્રવિઃ- કવિજ્ઞાનઃ । દેવતા- ગૃધ્રો ।)

उदस्य इयवौ विधुरौ गृध्रौ धामिव पेततुः । उच्छोचनप्रशोचनावस्पोच्छोचनौ हृदः ॥ १ ॥
अहमेनावुदतिष्ठिपुं गावौ आन्तसदाविव । कुर्कुराविव कूजन्तावुदर्वन्तौ वृकाविव ॥ २ ॥
आतोदिनौ नितोदिनावथौ संतोदिनावत । अयिं नह्याम्यस्य मेदं य इतः स्त्री पुमाञ्जमारं ॥ ३ ॥

અર્થ— (અસ્ય વિધુરૌ ગૃધ્રૌ) એની બધા વધારનારા બે ગીધ (ઇયાવૌ ગૃધ્રૌ ઇય) સ્વામરંગના ગીધ જેવા (ધાં ઉત્ત પેતતુઃ) આકાશમાં ઉડે છે. આ (ઉચ્છોચનપ્રશોચનો) શીક વધારનારા અને સુકળી નાખનારા છે. એ (અસ્ય હૃદઃ ઉચ્છોચનો) એના હૃદયને સુકાવનારા છે. (૧)

(આન્તસદૌ ગાવૌ ઇવ) યાકી ગમેલી ગાયો અથવા બળદોની જેવા (કૂજન્તૌ કુર્કુરૌ ઇવ) ભસતા કુતરાની જેમ, (ઉત મવન્તૌ વૃકૌ ઇવ) કુમલો કરનારા વઢીની જેવા (અહં યનો ઉત્ અતિ ષ્ઠિપં) હું તે બંનેને ઓળખું છું. [૨]

(આતોદિનો નિતોદિનો) પીડા આપનારા અને બધા કરનારા (અથો ઉત્ત સંતોદિનો) અને દુઃખ આપનારા તે બંને (અયિં નહ્યામિ) હું ખાધું છું. (યા પુમાન્) જે પુરુષ અથવા (સ્ત્રી) સ્ત્રી (ઇતઃ મેદં જમાર) અહીંથી પ્રજનનસામ્યનાં ધારણ કરે છે, તેમનો પણ સંયમ કરું છું. [૩]

ભાષાર્થ— કામ અને લોભ આ બે ગીધની જેમ બે ભાવના મનુષ્યમાત્રમાં રહે છે તે બંને પીડા વધારનારા છે. તે બંને શીક વધારનારા અને સુકાવનારા છે. તેઓ હૃદયને પણ સુકાવે છે. (૧)

બળદો, કુતરાઓ અથવા વઢીની જેવા તે બંનેભાવને હું ઓળખી પાર નહું છું. એટલે હું તેમને કાણમાં રાખું છું. (૨)
સ્ત્રી અથવા પુરુષ એમના ઇન્દ્રિયોના તેમાં સંબંધ છે માટે આ પીડા આપનારા બંનેભાવને હું બંધનમાં રાખું છું. (૩)

સ્ત્રી-પુરુષ વિષયક કામ અને લોભ આ મનુષ્યના અંતઃકરણને સુકાવનારા, પીડા અને કષ્ટ આપનારા છે. તે ગીધની જેમ મનુષ્યના અંતઃકરણ ઉપર કુમલો કરે છે. તેથી તેમને બંધનમાં-પ્રતિબંધમાં રાખવા જોઈએ. એટલે આ શતિઓનો સંયમ કરવો જોઈએ. સંયમ કરવાથી જ મનુષ્ય સુખી થાય છે.

તૃપ્ત્યાનું ઝેર

કાંડ ૭, સૂક્ત ૧૧૩

(ઋષિ:- માર્ગવ: । દેવતા:- તૃષ્ટિકા ।)

તૃષ્ટિકે તૃષ્ટવન્દન ઉદમું છિન્ધિ તૃષ્ટિકે । યથા કૃતદ્વિષ્ટાસોઽમૃષ્મે શેષ્યાર્વતે
તૃષ્ટાસિં તૃષ્ટિકા વિષા વિપાતક્યસિ । પરિવૃક્તા યથાસંસ્પૃષ્મસ્ય વૃષેવે

॥ ૧ ॥

॥ ૨ ॥

અર્થ— હે (તૃષ્ટિકે તૃષ્ટિકે) હીન તૃષ્ટ્યા ! હે (તૃષ્ટવન્દને) લોભમયી ! (અમૂં ઉત્ છિન્ધિ) એને કાપ.
(યથા અમૃષ્મે શેષ્યાર્વતે) જેથી આ બળશાલી પ્રરુષને (કૃત-દ્વિષ્ટા મસઃ) દેષ કરનારી તું થાય છે. [૧]
(તૃષ્ટા તૃષ્ટિકા અસિ) તું તૃષ્ટ્યા અને લોભમયી છે. (વિષા વિપાતકી અસિ) તું ઝેરી અને ઝેરથી
યુક્ત છે. (યથા પરિવૃક્તા અસિ) જેથી તું પકડવા યોગ્ય છે, (દ્વ વૃષ્મસ્ય વશા) બળદના ખાટે જેમ ગાય
હોય છે. [૨]

તૃષ્ટ્યા લોભજતિ બધી વિષમય મનોજતિ છે તે બધાને કરડે છે. તે બધા શક્તિશાળીઓનો દેષ કરે છે. આ એક
પ્રકારની ઝેરીલી મનોજતિ છે, ખાટે તેને ઘેરી સારી રીતે દાખી રાખવી જોઈએ, તે જતિ મનુષ્ય ઉપર કદિ કાણુ ન મેળવે પણ
માણુસે તેની ઉપર કાણુ મેળવવો જોઈએ.

અમાવાસ્યા

કાંડ ૭, સૂક્ત ૭૬

(ઋષિ:- અયર્વા । દેવતા:- અમાવાસ્યા ।)

યતે દેવા અકૃણ્વન્માગુષેયમમાવાસ્યે સંવસન્તો મહિત્વા ।

તેનાં નો યજ્ઞં પિષ્ટહિ વિશ્વવોરે રયિં નૌં વેદિ સુમગે સુવીરં

॥ ૧ ॥

અદમેવાસ્મ્યમાવાસ્યાઃ મામા વસન્તિ સુકૃતો મયીમે ।

મયિ દેવા ઉમયે સાધ્યાશ્વેન્દ્રજ્યેષ્ઠાઃ સર્મગચ્છન્ત સર્વે

॥ ૨ ॥

અર્થ— હે (અમાવાસ્યે) અમાવાસ્યા ! (તે મહિત્વા) તારા મહત્વથી (સંવસન્તઃ દેવાઃ) એકત્ર વારતબ્ધ
કરનારા દેવો (યત્ માગુષેયં અકૃણ્વન્) જે ભાગ્ય બનાવે છે, (તેન નઃ યજ્ઞં પિષ્ટહિ) તેનાથી અમારા ધરતી પૂર્ણતા
કર હે (વિશ્વવોરે સુમગે) બધાએ વરવા યોગ્ય ભાગ્યવતી દેવી ! (સુવીરં રયિં નઃ વેદિ) ઉત્તમ વીરવાળું ધન
અમને આપ [૧]

(અદં યવ અમાવાસ્યા અસિ) હું જ અમાવાસ્યા છું. (માં દમે સુકૃતઃ મયિ આવસન્તિ) મારી હતી
કરતાં આ પુરુષ કરનારા લોક મારા આશ્રયથી રહે છે. (સાધ્યાઃ દ્વન્દ્રજ્યેષ્ઠાઃ સર્વે ઉમયે દેવાઃ) સાધ્ય અને ધન્વ
વગેરે બધા બંને પ્રકારના દેવો (મયિ સમગચ્છન્ત) મારામાં આવી મળે છે. [૨]

ભાવાર્થ— બધા દેવો જે ભાગ્ય આપે છે તે અમને પ્રાપ્ત થાય અને તેથી અમારા યજ્ઞ પૂર્ણ થાય, તેમજ અમને એટલું
ધન પ્રાપ્ત થાય કે જેની સાથે વીર હોય (૧)

હું અમાવાસ્ય છું, તેથી સાધ્ય વગેરે બધા દેવો તેમજ પુરુષકર્મ કરનારા મનુષ્યો મારા આસરે રહે છે (૨)

આગત્રાત્રી સંગમની વઘનામૂર્તિ પુષ્ટ વસ્ત્રવિશ્યન્તી ।

અમાવાસ્યાયૈ હવિષા વિધેમોર્જ દુહાના પયસા ન આગન્

॥ ૩ ॥

અમાવાસ્યે ન ત્વદેતાન્યન્યો વિશ્વા રૂપાણિ પરિભૂર્જજાન ।

યત્કામાસ્તે જુહુમસ્તન્મો અસ્તુ વ્યં સ્યામ પતયો રયીનામ્

॥ ૪ ॥

અર્થ— (વસુનાં સંગમની) બધા વસુઓના ભેગાં કરનારી, (પુષ્ટ ઝર્જ વસ્ત્ર આવેશ્યન્તી) પુષ્ટિકારક અને બહુવર્ધક ધન આપનારી (રાત્રી આગન્) રાત આવેલી છે. (અમાવાસ્યાયૈ હવિષા વિધેમ) અમાવાસના માટે અમે હવનથી યજન કરીએ છીએ, કારણ કે તે (ઝર્જ દુહાના પયસા નઃ આગન્) અન્ન આપનારી દૂધની સાથે આવી ગઇ છે. [૩]

હે અમાવાસ્યા ! (ત્વત્ અન્યઃ પતાનિ વિશ્વા રૂપાણિ) તારાથી ભુદા આ બધા રૂપોને (પરિભૂઃ ન જજાન) થેરીને કોઇ બતાવી શકતું નથી. (યત્ કામાઃ તે જુહુમઃ) જેની ઇચ્છા કરી અમે તારે યજન કરીએ છીએ, (તત્ નઃ અસ્તુ) તે અમને પ્રાપ્ત થાય. (વ્યં રયીનાં પતયઃ સ્યામ) અમે ધનોના સ્વામી બનીશું [૪]

બાવાર્થ— અમાવસ્યા બહુ ધન આપે છે, પુષ્ટિ, બળ અને ધન પણ આપે છે, તેથી તેના માટે યજ્ઞ કરવામાં આવે (૩)

હે અમાવાસ ! તારાથી ભિન્ન બીજું કોઇ પણ નથી કે જે આ દુનિયાને થેરી બતાવી શકે છે, જે કામનાથી અમે તારે યજન કરીએ છીએ, તે અમારી કામના પૂર્ણ થાય અને અમે ધનના સ્વામી બનીએ (૪)

અમાવાસ્યા

‘ અમાવાસ્યા ’ નો અર્થ ‘ એક જ વાસ્તવ્ય કરનારી, એવો છે. સરજ અને ચંદ્રમા એક સ્થાને રહે છે તેથી તે તિથિને અમાવાસ્યા કહે છે. સરજ ઉપ સ્વરૂપનો અને ચંદ્રમા શાંત સ્વરૂપ છે. ઉપ અને શાંતને એક જ ધરમાં રાખનારી આ અમાવાસ્યા છે. તેજ પ્રકારે બધા દેવોનું એક જ વાસ્તવ્ય કરનારી પણ તે છે. આ શુભો માણસે પોતાની અંદર ધારણ કરવા જોઇએ, પરસ્પર વિરોધી સ્વભાવવાળા બેટલા વધારે માણસોને એક જ ધારણ કરનારી શક્તિ મનુષ્યમાં હોય તેટલી તેની ચોખ્ખા વધારે થશે ‘ અમાવાસ્યા ’ થી આ બોધ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થઇ શકે છે.

આ સૂક્ત અમાવાસ્યા વિષે એક સુંદર કાવ્ય છે. તે કાવ્યરસની સાથે મનુષ્યને ઉત્તમ બોધ પણ આપે છે. ભુદા સ્વભાવવાળા માણસોને એક ધરમાં, એક ભૂતિમાં, એક ધર્મમાં, એક રાષ્ટ્રમાં, એક કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરી તેમની પાસેથી એક જ કાર્ય કરાવતું અને તે બધાની ઉત્તિ સિદ્ધ કરતી, એમ આ સૂક્તનો ઉપદેશ વિષય છે. જે પ્રત્યેક વ્યવહારમા નિર્માતૃ હોય તે બોધપ્રદ છે.

પૂર્ણિમા

કંઠે ૭, સૂક્ત ૮૦

(જ્ઞાપિઃ— અયર્ષા । દેવતા— પૌર્ણમાસી, પ્રજાપતિઃ ।)

પૂર્ણા પશ્ચાદુત પૂર્ણા પુરસ્તાદુર્નમ્બ્યુતઃ પૌર્ણમાસી જિગાય ।

તસ્યાં દેવૈઃ સંવસન્તો મહિત્વા નાકસ્ય પૃથે સમિપા મંદેમ

॥ ૧ ॥

અર્થ— (પશ્ચાત્ પૂર્ણા) પાછળથી પરિપૂર્ણ, (ઉત પુરસ્તાત્ પૂર્ણા) અને આગળથી પણ પૂર્ણ તેમજ (મહ્યતઃ) વચગાંથી પણ પરિપૂર્ણ (પૌર્ણમાસી ઉત્ જિગાય) પૂર્ણિમા થઇ છે. (તસ્યાં દેવૈઃ સંવસન્તો) તેના દેવોની સાથે રહેતાં અમે બધા (મહિત્વા નાકસ્ય પૃથે રૂપા સંમદેમ) મહાત્મ્યથી સ્વર્ગના પૃથ ઉપર ઇચ્છાની અનુસાર આનંદનો ઉપભોગ કરીશું. [૧]

બાવાર્થ— બધા પ્રકારે પરિપૂર્ણ હોવાથી પૌર્ણિમાની પૂર્ણિમા કહે છે. આ વખતે જે લોકો દેવોની સમામાં-યજ્ઞમાં

વૃષમં વ્રાજિનં વ્યં પૌર્ણમાસં યજામહે । સ નોં દદાત્વશ્ચિતાં રયિમનુપદસ્વતીમ્ ॥ ૨ ॥
પ્રજાપતે ન ત્વદેતાન્યન્યો વિશ્વાં રૂપાણિ પરિભૂર્જજાન ।

યત્કામાસ્તે જુહુમસ્તન્નોં અસ્તુ વ્યં સ્યામ્ પતયો રયીનામ્ ॥ ૩ ॥

પૌર્ણમાસી પ્રથમા યજ્ઞિયાંસીદદ્દાં રાત્રીનામતિશ્વરેયું ।

યે ત્વાં યજ્ઞૈર્યજિયે અર્ધયન્ત્યમી તે નાકેં સુકૃતઃ પ્રવિષ્ટાઃ ॥ ૪ ॥

અર્થ— (વૃષમ વ્રાજિનં પૌર્ણમાસં) બળવાન અગ્નિથી યુક્ત પૌર્ણમાસનું (વ્યં યજામહે) અમે હવન કરીએ છીએ. (સઃ નઃ) તે અમને બધાને (અશ્ચિતાં અન્ન ઉપદ્રવ્યર્તો રયિં દદાતુ) અક્ષય અને અવિનાશી ધન આપે. [૨]

હે પ્રજાપતે! (ત્વત્ અન્યઃ) તારાથી બિન (પતાનિ વિશ્વા રૂપાણિ) આ બધાં રૂપોને (પરિભૂઃ ન જજાન) બધે વ્યાપી કોઇ નિર્માણ કરી શકતું નથી. (યત્ કામાઃ તે જુહુમઃ) એની ઇચ્છા કરતાં અમે તારું યજન કરીએ છીએ, (તત્ નઃ અસ્તુ) તે અમને પ્રાપ્ત થાય. (વ્યં રયીનાં પતયઃ સ્યામ) અમે બધા ધનોના સ્વામી થઇશું. [૩]

(પૌર્ણમાસી) પૂનમ (અદ્દાં રાત્રીનાં અતિશ્વરેયુ) દિવસે અને રાત્રીના અધારામાં (પ્રથમા યજ્ઞિયા આસીત્) પ્રથમ પૂજનીય છે. હે (યજિયે) પૂજનીય ! (યે ત્વાં યજ્ઞઃ અર્ધયન્તિ) જે તને હવન દ્વારા પૂજે છે, (તે અમી સુકૃતઃ નાકે પ્રવિષ્ટાઃ) તે આ સત્કર્મ કરનારા સ્વર્ગની પીઠ ઉપર પ્રવિષ્ટ થાય છે. [૪]

ભાવાર્થ— પૂર્ણમાસ બલ અને અગ્નિથી યુક્ત હોય છે, માટે અમે બધા તેનું યજન કરીએ છીએ. તેથી અમે અક્ષય ધન પ્રાપ્ત કરીશું (૨)

આ દુનિયાના અનંત રૂપોને નિર્માણ કરનારો પ્રજાપતિથી બિન કોઇ નથી. જે કામનાથી-ઇચ્છાથી અમે થકા કરીએ છીએ તે પૂર્ણ થાય અને અમે ધનસંપન્ન થઇશું (૩)

પૂર્ણિમા દિવસે અને રાત્રે પૂજવા યોગ્ય છે. હે પૂર્ણિમા! તારું યજન અમે કરીએ છીએ. અમને સ્વર્ગધામમાં પ્રવેશ પ્રાપ્ત થાય (૪)

આ બંને સૂક્તો અમાવાસ્યા અને પૂનમના ' દશ' અને પૂર્ણિમાસ ' યજોના સૂચક છે. અમાવાસ્યાના વખતે જેમ યજન કરવું જોઇએ તેમ પૂનમના સમયે પણ કરવું જોઇએ. તેથી ઇલોહિક અને પરલોકમાં લાલ થાય છે.

તેનું વર્ણન વાચકોને આ બંને સૂક્તમાં જોવા મળે છે. દશ-પૂર્ણિમાસ યજની આવશ્યકતા આ બંને સૂક્તોમાં સ્પષ્ટ સ્પર્શમાં કહેલી છે.

અનુભતિ

કાંડ ૭, સૂક્ત ૨૦

(ઋષિઃ- અથર્વા । દેવતા- અનુભતિ ।)

અન્વદ્ય નોડનુમતિર્યજં દેવેષુ મન્યતામ્ । અગ્નિશ્ચ હવ્યવાહનો મર્વતાં દાશુષે મમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ— (અઘઃ નઃ અનુભતિઃ) આજે અમારી અનુભતિ (દેવેષુ યજં અનુમન્યતાં) દેવતાલોકોમાં સત્કર્મ કરવા માટે અનુકૂળ થાય. (હવ્યવાહનઃ અગ્નિઃ) હવનીય પદાર્થોને લઇ જનારો અગ્નિ (મમ દાશુષે મર્વતાં) અમારા ઘાતાઓના માટે અનુકૂળ થાય. [૧]

ભાવાર્થ— આજે જ અમારી પ્રિય સત્કર્મ કરવા માટે અનુકૂળ થાય અને અગ્નિ વગેરેની અનુકૂળતા અમને પ્રાપ્ત થાય (૧)

અન્વિદંનુમતે ત્વં મંસંસે શં ચં નસ્કુધિ । જુપસ્વં દુઘ્યમાદુતં પ્રજાં દેવિ રરાસ્વ નઃ ॥ ૨ ॥
 અનું મન્યતામનુમન્યમાનઃ પ્રજાવન્તં રયિમક્ષીયમાણમ્ ।
 તસ્યં વયં હેહંસિ માપિં ભૂમ સુમૃદીકે અસ્ય સુમૃતૌ સ્યામ ॥ ૩ ॥
 યત્તે નામં સુહવં સુપ્રણીતેડનુમતે અનુમતં સુદાનું ।
 તેનાં નો યજ્ઞં વિપૃદિ વિશ્વચારે રયિં નૌં વેદિ સુમગે સુવીરંમ્ ॥ ૪ ॥
 ઇમં યજ્ઞમનુમતિર્જગામ સુક્ષેત્રતાયૈ સુવીરતાયૈ સુજાતમ્ ।
 મદ્રા ઘૃષ્યાઃ પ્રમતિર્વમૂઘ સેમં યજ્ઞમંવતુ દેવગૌપા ॥ ૫ ॥
 અનુમતિઃ સર્વમિદં વંભૂય યત્તિષ્ઠંતિ ચરંતિ યદું ચ વિશ્વમેજંતિ ।
 તસ્યાસ્તે દેવિ સુમૃતૌ સ્યામાનુવતે અનુ હિ મંસંસે નઃ ॥ ૬ ॥

અર્થ— હે (અનુમતે) અનુકૂળ શુદ્ધિ । (ત્વં હદં અનુમંસસે) તું આ કાપ' માટે અનુમોદન આપે છે. (નઃ ચ શં કુધિ) અમારૂં કલ્યાણ કર. (આદુતં દુઘ્યં જુપસ્વ) હવન કરેલા પદાર્થનો સ્વીકાર કર હે દેવી । (નઃ પ્રજાં રરાસ્વ) અમને ઉત્તમ સંતાન આપ. [૨]

(અનુમન્યમાનઃ) અનુમોદન કરનારો (અક્ષીયમાણં પ્રજાવન્તં ઘનં અનુમન્યતાં) ક્ષીણ ન થનારૂં પ્રજા યુક્ત ધન પ્રાપ્ત કરવા માટે અનુભતિ આપે. (તસ્ય હેહંસિ વયં મા અપિ ભૂમ) તેના ક્રોધમાં અમે ક્ષીણ ન થઈએ. (અસ્ય સુમૃદીકે સુમૃતૌ સ્યામ) તેના સુખપ્રસન્ન કર્મે અને સુખમિત્તાં અમે રહીએ. [૩]

હે (સુ-પ્ર-ણીતે અનુમતે) ઉત્તમ પ્રકારની નીતિ રાખનારો અનુભતિ । હે (વિશ્વચારે) બધાને સ્વીકારવા યોગ્ય । (યત્ તે સુદાનુ સુહવં અનુમતં નામ) જે તારૂં ઉત્તમ જ્ઞાનશીલ, ઉત્તમ ત્યાગમય, અનુભતિયુક્ત પદ છે, (તતઃ ના યજ્ઞં વિપૃદિ) તેનાથી અમારા સત્કર્મને પરિપૂર્ણ કર. હે (સુમગે) સૌભાગ્યશાળી । (નઃ સુવીરં રયિં વેદિ) ઉત્તમ વીરોદી યુક્ત ધન અમને આપ. [૪]

(ઇમં સુજાતં વજ્ઞં) આ સુપ્રસિદ્ધ સત્કર્મનાતરફ (અનુમતિઃ સુક્ષેત્રતાયૈ સુવીરતાયૈ આજગામ) અનુ-ભતિ ઉત્તમ સ્થાન બનાવવા સાથે અને ઉત્તમ વીરતા ઉત્પન્ન થવા માટે આવી ગઇ છે. (અસ્યાઃ પ્રમતિઃ મદ્રા યમૂઘ) તેની શ્રેષ્ઠ શુદ્ધિ કલ્યાણ કરનારાં થઇ છે. (સા દેવગૌપા ઇમં વજ્ઞં વા અવતુ) તે દેવો દ્વારા રક્ષણ કરાએથી સુખમિ બધા પ્રકારથી આ સત્કર્મનું રક્ષણ કરે. [૫]

(યત્ તિષ્ઠતિ) જે સ્થિર છે, (યત્ ચરતિ) જે ચાલે છે, (યત્ ચ વિશ્વં ઇજતિ) જે બધાને ચલાવી રહી છે, (હદં સર્વં અનુમતિઃ વંભૂય) તે બધું આ અનુભતિ જ બને છે. હે દેવી । (તસ્યાત્તે સુમૃતૌ સ્યામ) તારી તે સારી મિત્રતા અમે રહીશું હે અનુભતિ । (નઃ હિ અનુમસસે) અમને તું અનુભતિ આપતી રહે [૬]

આવાર્થ— અનુકૂળ મતિ હોવાથી જ આ બધાં કાર્યો થઇ શકે છે, માટે અમારી અનુમતિથી એવા કાર્યો થવાં જોઇએ કે જે અમારૂં કલ્યાણ કરનારાં હોય અમે જે દાન કરીએ છીએ તે સત્કર્મના, ઉપયોગમાં આવે અને અમને ઉત્તમ સંતાન પ્રાપ્ત થાય (૨) ક્ષીણ ન થનારૂં ધન અને ઉત્તમ પ્રજા પ્રાપ્ત થવા માટે જેમ સત્કર્મ કરવું જોઇએ, તેમ કરવામાં અમારી શુદ્ધિ અનુકૂળ બને. એટલે સાચું ઉત્તમ સુખ આપનારો સુખમિ અમારી પાસે હોય । અને અમે કદી ક્રોધમાં આવી સુખમિની વિરુદ્ધ કાર્ય કરીએ નહિ. (૩)

ઉત્તમ નીતિ અને સુખમિનું મોહું થઇ છે અને તેમાં દાન, ત્યાગ વગેરે શ્રેષ્ઠ ગુણો છે આ ગુણોથી યુક્ત અમારા સત્કર્મ થાય અને અમને વીરતાયુક્ત ધન પ્રાપ્ત થાય. (૪)

સુપ્રસિદ્ધ સત્કર્મના માટે અમારી શુદ્ધિ અનુકૂળ થાય અને તેથી અમને ઉત્તમ વીરત્વ અને ઉત્તમ કાર્યક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થાય. એવી જે સદ્શુદ્ધિ હોય છે તે જ કલ્યાણ કરે છે આ દેવોથી રક્ષણથી શુદ્ધિ અમે ચલાવેલા સત્કર્મનું રક્ષણ કરે (૫)

જે સ્થિર અને ચર પદાર્થો છે અને જે તેની ચાલકસમિત છે, તે બધા અનુભતિથી બનેલા છે આ અનુભતિ અમને અનુકૂળ રહે એટલે અમારાથી પ્રતિકૂળ વર્તણૂક ન કરાવે અને અમને હમેશા સત્કર્મ કરવાની જ પ્રેરણા કરતી રહે (૬)

અનુમતિ

અનુમતિની શક્તિ

‘અનુકૂળ શુદ્ધિ’ ને જ ‘અનુમતિ’ કહે છે. દુનિયામાં જે કંઈ બની રહ્યું છે તે બધું અનુકૂળ શુદ્ધિથી થઈ રહ્યું છે. મોર મોરો કરે છે તે પોતાની અનુમતિથી કરે છે. ચોગી ચોગીયાસ કરે છે તે પણ પોતાની અનુમતિથી કરે છે અને દેશભક્ત સ્વરાજ્યયુદ્ધમાં સામેલ થઈ પોતાનું માથાનું બલિદાન આપે છે, તે પણ પોતાની અનુકૂળ શુદ્ધિ વડે જ તાત્પર્ય એ છે કે માણસ જે જે કંઈ કાર્ય, સારું યા ખરાબ, હિત-હારક અથવા અહિતકારક, દેશનો ઉદ્ધાર કરનારું અથવા દેશવિષાતક કરે છે, તે બધાજ કાર્યો પોતાની અનુમતિથી નિમિત્ત કરે છે તેથી આ સૂક્તમાં કહ્યું છે કે—

यत् तिष्ठति, चरति, यत् उ च विश्वमेजति,
इदं सर्वं अनुमतिः यद्भूय ॥ (મં. ૬)

“જે સ્થિર છે, જે ચલે છે અને જે બધાને યજ્ઞાવે છે, તે બધું અનુમતિથી થયેલું છે.” આ મંત્ર નાનકડા કાર્યથી મોટા વિશ્વગ્રાપક કાર્યનું તરવ સહેલાઈથી કહી રહ્યો છે. જે સ્થિર જગતની વ્યવસ્થા છે, જે ચર જગતનો પ્રબંધ છે અને આ બધું સ્થિરચર સંપૂર્ણ દુનિયા જે ચાલી રહી છે તે પરમેશ્વરની અનુમતિથી ચાલે છે. વાલ્યોને એવા અનુભવ થશે કે એટલી શક્તિ અનુમતિની છે. તેજ પ્રભાણે માણસો જે કંઈ પ્રતિકૂળ અથવા અનુકૂળ કાર્યો કરે છે તે બધા પોતાની અનુમતિથી જ કરે છે, એટલું અનુમતિનું સામાન્ય આખી દુનિયામાં ચાલી રહ્યું છે, માટે પોતાની અનુકૂળ શુદ્ધિ સારા કાર્યો માટે જ હોય અને ખરાબ કાર્યોમાં ન વાપરવી એવી દક્ષતા ધારણ કરવી અત્યંત આવશ્યક છે. આ સંચાની નીચે લખેલા મંત્રભાગો આપે છે—

देवेषु यच्च अनुमन्यताम् । (મં. ૧)

અનુમતે । રવં અનુમંસસે, નઃ શં કાઘિ । (મં. ૨)

ययं तस्य हृदसि मा जपि भूम । (મં. ૩)

સુષ્ટ્વકો સુમતૌ સ્યામ । (મં. ૩)

સુરાનં સુદધં અનુમતં નામ । (મં. ૪)

सुधीरं सर्वं चेहि । (મં. ૪)

સુમતૌ સ્યામ । (મં. ૬)

“દેવોમાં ચાલનારા સત્કર્મો માટે અનુમતિ થઈ જાય, એટલે રાક્ષસો વડે કરવામાં આવત કાતક કાર્યો માટે અનુકૂળ શુદ્ધિ કદિ ન થાય અનુમતિથીજ બધા કાર્યો થાય છે, તેથી જ એવા કામો માટે અનુમતિ હોય કે નેચા કલ્યાણ થાય. અમે કદિ કોષના માટે પોતાની અનુકૂળમતિ ન વાપરીએ, બીજા કોષના કોષ માટે પોતે અનુકૂળ ન થવું. બધાનું સુખ વધારવાના કાર્યમાં અને ઉત્તમ શુદ્ધિના કાર્યમાં અમારી શુદ્ધિ અનુકૂળ થાય એટલે દુઃખ વધારનાર કોષ કાર્ય માટે અમે અમારી અનુમતિ આપીએ. જ્ઞાન, ત્યાગ, પરાંપકાર, જે કાર્યોમાં હોય છે એવા કાર્યો માટે અનુમતિ આપવાની હોય, તેજ યજ્ઞ વધારનારી હોય છે એટલે જે કાર્યોમાં પરાંપકાર નથી, ખરાબજ થતું રહે છે એવા કાર્યોને અનુમતિ આપવાથી અપકીર્તિ થાય છે. તેથી હમેશા અનુમતિ એવા કાર્યોમાં જ રાખવી જે વીરતાયુક્ત ધન વધારે. કાપરતા અને નીચતાથી ધન મેળવવાના કાર્યોમાં કદિ કોષને પોતાની અનુમતિ ન આપવી. સારાંજ એમકે સુમતિ માટે અમારી અનુકૂળ શુદ્ધિ હોવી જોઈએ અને દુર્મતિ માટે અનુકૂળના કદિ ન થાય.”

આ સૂક્તમાં જે વિશેષ મહત્ત્વના ઉપદેશ છે તે અહીં આપેલા છે. અનુમતિની શક્તિ મોટી છે, માટે તે અનુમતિને સારા કામમાં જ લગાડવી યોગ્ય છે, નહિ તે! નુકસાન થશે. આ વિષે બધાથી પહેલી આજ્ઞા એમ છે—

नः अनुमतिः देवेषु यच्च अथ अनुमन्यताम् । (મં. ૧)

“અમારી અનુમતિ દેવોમાં યજ્ઞાવવામાં આવતાં સત્કર્મો માટે આને જ અનુમોદન આપે.” અહીં કાલના વાધો નથી, શુભકર્મ આને જ કરવું જોઈએ, કાલના માટે ન રાખવું જે સત્કર્મ કરવું હોય તે આને જ શરૂ કરો. સત્કર્મનું લક્ષણ-ચિન્હ એવું છે કે (દેવેષુ યજ્ઞ) દેવોમાં જેવા યજ્ઞ જેમ થાય છે, તેવા તેમજ કરતા માટે પોતાની શુદ્ધિ અનુકૂળ બનાવવી જોઈએ. દેવો કયો યજ્ઞ કરી રહ્યા છે તે જુઓ. જે જ્ઞાન આપે છે, પ્રકાશ આપે છે, પરાંપકાર કરે છે તેઓ દેવ છે. જુઓ પૃથ્વી દેવના છે કારણ તે બધાને આધાર આપે છે, જળદેવના છે તે બધાને ચાન્તિ સુખ આપવા આત્મસમર્પણ કરે છે, અગ્નિ દેવતા છે તે કંડીથી આગાવેશાને ગર્ભો આપી

સુખદાયક થાય છે, સુરજ દેવતા છે તે બધાને જીવન અને પ્રકાશ આપે છે, વાયુ બધાનો પ્રાણ બની બધાને જીવન અર્પણ કરે છે, ચંદ્રમા પોતે મ્હ બોગવીને બીજાને શાંતિ આપવામાં તત્પર રહે છે, આજ પ્રકારે બીજા દેવતાઓ રાત અને દિવસ પરોપકારમાં જ કાર્યરત હોય છે. આજ દેવતાઓમાં થનારો પરોપકારમય યત્ન છે. એવા શુભકર્મોના માટે અમારી મતિ અનુકૂળ થાય. આ દેવોમાં—

વાશુકે હૃદયવાહનઃ સ્મિઃ ભવતામ્ । (મં. ૧)

“હાની પુરુષતા માટે હૃદયવાહક અસ્મિ આદર્શ થાય” અસ્મિ જ પરોપકારનો આદર્શ છે, કારણ કે તે પોતે બળતો રહી બીજાને સુખ આપવા માટે પ્રકાશી છે, કંડીથી અકળાયેલા એને ગર્ભાં આપે છે અને પોતાની ઉચ્ચગતિ કાવચ રાખે છે. હરેક અવસ્થામાં પોતાની ઉચ્ચગતિ રિધર રાખવાના કાર્યમાં અસ્મિ જ એક શ્રેષ્ઠ આદર્શ છે. અસ્મિનો યુગ્મ જ છે, (સન્નેઃ ઝઙ્ઙવર્જલનં) ‘ ઉચ્ચ દિશામાં પ્રકાશિત યદ્ પ્રગતિ સાધવાનો આદર્શ ’ અસ્મિ જ બધાને આપે છે. આવો આદર્શ હરકાંઈ પોતાની શુદ્ધિમાં રાખે અને કોઈએ પોતાની ગતિ હીન દિશામાં કદાપિ ન થવા દેવી. સુરજ પશુ અમિરૂપ હોવાના કારણે બધાથી ઉચ્ચસ્થાને રહી બધાને પ્રકાશ આપવાનું કાર્ય કરતો રહે છે. તે જ પ્રમાણે માણસે પણ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી અને પ્રગતિ સાધવી. કદી નીચ અવસ્થામાં પડી અથવા અધારાતા, કીચ્છમાં ન ફરવું. કયા કાર્યને અનુમતિ આપવી યોગ્ય છે તે વિષે નીચેનો મંત્રભાગ જુઓ—

અક્ષીયમાર્ણં પ્રજાવન્તં રયિં અનુમન્યતામ્ । (મં. ૩)

સુવોરં રયિં (અનુમન્યતામ્) । (મં. ૪)

“ક્ષીણ ન થનારું, પ્રત્યુકત અને વીરોથી યુક્તધન વધારનારું” જે જે શ્રેષ્ઠ કર્મ હોય “ તેવા બધા કર્મોમાં અનુમતિ આપવી જોઈએ. એટલે કાંઈ દુષ્ટ વ્યસનમાં ધનનો નાશ થતો હોય એવા કામમાં કદાપિ અનુમતિ ન હોવી

જોઈએ માણસે શું કરવું જોઈએ તે વિષે નીચેનો મંત્રભાગ મનન કરવા યોગ્ય છે—

સુક્ષેત્રતાયૈ સુવીરતાયૈ અનુમતિઃ । (મં. ૫)

“ પોતાનો પ્રદેશ ઉત્તમ બને અને તેમાં વીરત્વ વધારું રહે, આ બે કાર્યોના માટે પોતાની અનુમતિ આપવી જોઈએ. ” હરેક પ્રકારનું ક્ષેત્ર (જુ-ક્ષેત્ર) સારામાં સારું ક્ષેત્ર બને, હરેકે મામ, નગર અને પ્રાંત સુધરી જાય, હરેકે શબ્દ સુધરી બધાથી શ્રેષ્ઠ બની જાય, એવા કાર્યો માટે પ્રયત્નો હોવા જોઈએ અને જેથી સુધારો યદ્ જાય એવા કાર્યો કરવા અનુમતિ આપવી જોઈએ. જેથી રચાન હીન બનશે, જેથી દેશ હીન બનશે, એવાં કાંઈ કાર્યોમાં અનુમતિ આપવી ન જોઈએ. આ પ્રકારે આપણા દેશમાં, નગરમાં અને ગામોમાં, ધરપરમાં અને વ્યક્તિ વ્યક્તિઓમાં ઉત્તમ વીરતા ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય શ્રેષ્ઠ કર્મો માટે પોતાની અનુમતિ આપવી જોઈએ. પોતાના દેશના એકાદ માણસમાં પણ કાર્યરતા નિર્માણ થાય એવું કર્મ કદિ ન કરવું જોઈએ

‘ અવીરતા ’ નો નાશ કરવાની વેદમાં રમણ આજ્ઞા છે.

સુમતિ-સારી શુદ્ધિ હમેશા (વેદમોર્ષી) દેવો વડે સુરક્ષિત એવી શુદ્ધિ હોય છે, એટલે જ દુર્ભતિ હોય છે તે રક્ષાસે વડે સુરક્ષિત હોય છે. માટે પોતાની શુદ્ધિ રક્ષાસેના હવાલે કરવી કોઈના માટે યોગ્ય નથી. દેવો વડે સુરક્ષિત એવી જ પ્રમતિ અને વિશેષ શ્રેષ્ઠ શુદ્ધિ હોય છે, તે જ ‘ મદ્રા ’ એટલે સર્વ કલ્યાણ કરનારી હોય છે.

આ પ્રકારે આ સૂક્તનો ઉપદેશ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. વાચકો જો તેનું વિશેષ મનન કરશે, તો તેમને પોતાની શુદ્ધિ કેવા પ્રકારે ‘ પ્રમતિ, સુમતિ, મદ્રા અનુમતિ ’ બનાવી શકાય છે, તેનો રસતો જણાશે. આત્મશુદ્ધિ કરવા ઇચ્છનાર લોકોને આ સૂક્ત સારી રીતે માર્ગદર્શક યદ્ થકે છે. તે દષ્ટિએ આ સૂક્તનું એક એક વાક્ય ધણું જ મોખપ્રદ છે.

હૃદયમાં અગ્નિની જ્યોતિ

કાંડ ૬, સૂકત ૭૬

(ઋષિ:- ક્વચ્ચઃ । દેવતા- સાન્તપનામિઃ ।)

ય ઇનં પરિપીદન્તિ મમાદધન્તિ ચર્ષસે । સંપ્રેદ્ધો અગ્નિર્જિહ્વામિરુદેતુ હૃદયાદધિ ॥ ૧ ॥
અગ્નેઃ સાંતપનસ્યાહમાયુષે પદમા રમે । અદ્વાતિર્યસ્ય પચ્યતિ ધૂમમુદ્યન્તમાસ્થતઃ ॥ ૨ ॥
યો ંસ્ય સમિધં વેદં ક્ષત્રિયેણ સમાહિતામ્ । નામિહારે પદં નિ દંધાતિ સ મૃત્યવે ॥ ૩ ॥
નૈનં જનન્તિ પર્યાયિણો ન સર્વાં અર્વં ગચ્છતિ । અગ્નેર્યઃ ક્ષત્રિયો વિદ્વાન્નામ્ ગૃહ્ણાત્યાયુષે ॥ ૪ ॥

અર્થ— (યે ઇનં પરિપીદન્તિ) જે એના ચારે તરફ બેસે છે, એના ઉપાસના કરે છે અને (જ્વલસે સં આદધતિ) દિવ્ય દહિના માટે એનું આધાન કરે છે, તેમના (હૃદયાત્ અધિ) હૃદયના ઉપર (સંપ્રેદ્ધઃ અગ્નિઃ જિહ્વામિઃ ઉદેતુ) પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ પોતાની જ્વાળાઓથી ઉદિત થાય. [૧]

(સાંતપનસ્ય અગ્નેઃ પદં) તપનારા અગ્નિના પદને હું (આયુષે આરમે) જીવન વૃદ્ધિ માટે પ્રાપ્ત કરું છું. (યસ્ય આસ્થતઃ) એના મેઘાથી (ઉદ્યન્તં ધૂમં અસ્થાતિઃ પચ્યતિ) નિકળનારા ધૂમાગ્નને સત્પચાની જીએ છે. [૨]

(યઃ ક્ષત્રિયેણ સમાહિતાં) જે ક્ષત્રિયો તરફથી સમર્પિત થયેલી (અસ્ય સમિધં વેદં) એની સમિધને જાળી છે (સઃ અમિહારે મૃત્યવે) તે કુટિલ સ્થાનમાં પણ મૃત્યુના માટે (પદં ન નિદધાતિ) પગ મૂકતો નથી. [૩]

(પર્યાયિણઃ પર્વ ન ઘ્નન્તિ) ધૈર્યવારો એનો ધાત કરતા નથી અને (સર્વાં ન અર્વં ગચ્છતિ) પાસે બેસનારા તેને જાણતા પણ નથી. (યઃ વિદ્વાન્ ક્ષત્રિયઃ) જે યોગી ક્ષત્રિય (અગ્નેઃ નામ આયુષે મૃક્ષાતિ) અગ્નિનું નામ જીવન માટે લે છે. [૪]

ભાવાર્થ— જે આ અગ્નિના ચારે તરફ બેસી હવન વગેરે કરે છે, જે દહિની શુદ્ધતા માટે અગ્નિનું સાધન કરે છે, તેમના હૃદયમાં પ્રવેશિત થઈ બીજી જ આત્મામાં પ્રકાશિત થાય છે. (૧)

આ હૃદયસ્થાનમાં પ્રદીપ્ત આત્માગ્નિના સ્થાનને રીધંજીવન માટે પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, આ આત્માગ્નિના મુખમાંથી વાળી વડે નિહાળનારા પુમાડો એટલે એનું ચિન્હ જ્ઞાની લોક જ બની-એક થકે છે. (૨)

જે ક્ષત્રિય આત્મસમર્પણ દ્વારા એના મૂળ સ્થાનને જાળી છે, તે કંઈ પ્રસંગમાં પણ મૃત્યુના માટે પોતાનો પગ પણ આપતો નથી, એટલે તે અજરામય થાય છે. (૩)

જે ધૈર્યવારો શત્રુઓ છે તે આ આત્માગ્નિના ધાત કરતા નથી અને સમીપ રહેનારા પણ તેને જાણવામાં સમર્થ હોતા નથી. જે જ્ઞાની ક્ષત્રિય આ આત્માગ્નિનું નામ લે છે તે દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત કરે છે. (૪)

હૃદયમાં અગ્નિની જ્યોતિ

અગ્નિધી દિવ્ય દહિ

અગ્નિના તાપથી દહિની શુદ્ધતા થવાનું કથન આ સૂક્તના પહેલા મંત્રમાં છે, તે જુઓ—

જ્વલસે સં આ દધતિ । (મં. ૧)

"દહિના માટે અગ્નિનું આધાન કરે છે." એટલે યજ્ઞ-કુંડમાં અગ્નિની સ્થાપના કરી યજ્ઞ કરે છે અને અગ્નિમાં હવન

કરે છે. અગ્નિના સમીપ બેસી હવન કરવાથી દહિ સુધરે છે. એનું આ મંત્રનું તાત્પર્ય છે.

ઐશ્વર્ય સંસ્થાનમાં કરાડ રહેજનની પાસે ઐશ્વર્યવાદી નામના ગામમાં એક કાચ બનાવવાનું મોટું કારખાનું છે. તેમાં દરેક પ્રકારની કાચની વસ્તુઓ બને છે. કાચનો રસ બનાવવા જે બટી હોય છે, તેમાં એટલી બધી ગરમી હોય છે કે સામાન્ય

માણસ તેની પાસે એક ક્ષણપણ ઉભો રહી શકતો નથી. પણ જે માણસ ત્યાં કામ કરે છે તે તો ત્યાં ભટ્ટીની પાસે જ રહે છે. ગયા પંદર વરસનો ત્યાંના અધિકારીએ અનુભવ કર્યો છે કે જેટલા અખિના રોગી અથવા નળી દર્દિવાળા માણસો ત્યાં કામ કરવા આવ્યા અને તે ભટ્ટી પાસે કામ કરવા લાગ્યા, તેમની દર્દિ સુધરી ગઈ. અને એવાં એક પણ દાખલો બન્યો નથી કે એટલી ઉષ્ણતા નહીં કામ કરવાથી કોઈની દર્દિ ખરાબી ગઈ. આ અનુભવ વિચાર કરવા જેવો છે.

એથી અનુમાન કરી શકાય કે દરરોજ સવારે અને સાંજે તેમજ વૈદિક રીતે જુઓ તો સવારે, બપોરે અને સાંજે નિયમ-પૂર્વક અમિનું આધાન કરી નિયમથી હવન કરનારાઓને નેત્રદોષની બાધા યતી નથી. તેમજ તે હવનમાં જો નેત્રદોષ દૂર કરનારા પદાર્થો નાખવામાં આવે તો વધારે લાભ થશે એમાં કોઈ જાતની શંકા નથી.

આ કારણે યાગી નેત્રદોષ દૂર થઈ શકે છે. વાચકોએ એનો વિચાર કરવો અને તે વિષે વધારે શોધખોળ કરવી.

હૃદયનો અમિ

યાગનો બાહ્ય અમિ પ્રદીપ્ત થયા પછી અને યાગિનીના હવન વડે ઉપાસના કર્યા પછી બીજો જ એક અમિ હૃદયમાં પ્રગટ થાય છે તેનું વર્ણન જુઓ—

હૃદયાત્ અધિ અમિઃ ઉદયતુ । (મં. ૧)

“ હૃદયની વેદી પર એક અમિ પ્રદીપ્ત થાય છે. ” એટલે આ અમિ કેવળ ભૌતિક અમિ નથી. આ અભૌતિક

આત્મારૂપ અમિ જે હૃદયમાં જુદીની જેમીયાર આત્માની ઉપરિચિત છે, આ વાત બધા જાણે છે. તેનું નામ ‘ સાંત-પનામિ ’ છે, જેનાથી અંતઃકરણમાં પ્રસન્નતા અને ઉત્સાહ રહે છે, તેને હૃદયની ગર્ભી અથવા મનનો ઉત્સાહ કહે છે. આ અમિને પ્રબળિત કરવાનું જ્ઞાન યાગીનેજ હોય છે, બીજો કોઈ તે જાણી શકતો નથી—

અસ્ય ધૂમં અદ્વાતિઃ પદ્યતિ । (મં. ૨)

“ એનો ધૂમાડોને યાગી જાણે છે. ” ધૂમાડાથી જ અમિનું જ્ઞાન થાય છે. જ્યાં ધૂમાડો હોય છે ત્યાં અમિ હોય છે, આ સર્વમાન્ય ન્યાય છે, એટલે ધૂમાડો જોવાનો અર્થ ધૂમાડાની નીચે રહેલા અમિનો અનુભવ કરવો એવો છે. અમિહોત્તર કરવાથી આ હૃદયસ્થાનના આત્મામિની જાગૃતિ થાય છે.

કાનિષ્ઠ આત્મસમર્પણથી આ અમિને જાણી શકે છે અને જે સ્વાર્થ છોડે છે તેને પણ એનું જ્ઞાન થાય છે, કેવળ જે માણસ સ્વાર્થો હોય છે તેને આ શક્તિની ઝોળખાણુ હોતી નથી.

આ આત્મશક્તિ પ્રગટ થવાથી સત્ત્વ તેનું કંઈ કરી શકતો નથી એટલે કોઈના દબાવવાથી તે દબાઈ જતો નથી. વિદ્વાન કાનિષ્ઠ એનાજ બળથી દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરે છે અને અમર બને છે.

ભૌતિક અમિની સહાયતાથી અભૌતિક આત્મામિનું જ્ઞાન આ શકે છે આપણું છે. તે દર્શિએ આ સૂક્તનું મહત્ત્વ વિશેષ છે.

બધાની સ્થિતતા

કાંકે ૬, સૂક્ત ૭૭

(ઋષિઃ— કવચઃ । દેવતા— જાતવેદાઃ ।)

અસ્થાદ્ ધૌરસ્થાત્પૃથિવ્યસ્થાદિશ્ચામિદં જગત્ । આસ્થાને પર્વતા અસ્યુ સ્યામ્ન્યશ્ચાં અતિષ્ઠિપમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ— (ધૌઃ અસ્થાત્) ધુલોક સ્થિર થયો છે, (પૃથિવી અસ્થાત્) પૃથ્વી સ્થિર છે, (દ્વંદ્વં ચિત્તં જગત્ અસ્થાત્) આ બધું જગત્ સ્થિર છે, (આસ્થાને પર્વતા અસ્યુઃ) પોતાના સ્થાને પર્વતો પણ સ્થિર થયા છે. તેથી મેં પણ મારા (અશ્વાન્ સ્યામ્નિ અતિષ્ઠપં) ધોડાઓને યોગ્ય સ્થાને સ્થિર કર્યા છે. [૧]

બાષાર્થ— પૃથ્વી, ધુલોક તેમજ સર્વજૂં દુનિયા પોતપોતાના સ્થાને સ્થિર છે, પર્વતો પણ પોતાના સ્થાને સ્થિર છે તેજ પ્રકારે માણસો, ધોડાઓ વગેરે, પોતપોતાના સ્થાનમાં સ્થિર રહે. (૧)

ય ઉદાનદ્ પરાયણં ય ઉદાનુન્યાયનમ્ । આવર્તનં નિવર્તનં યો ગોપા અપિ તં હુવે ॥ ૨ ॥
જાતવેદો નિ વર્તય શતં તે સન્ત્વાદૃતઃ । સહસ્રં ત ઉપાવૃત્તસ્તાર્ભિનઃ પુનરા કૃંચિ ॥ ૩ ॥

અર્થ— (યઃ ગોપાઃ પરાયણં ઉદાનદ્) જે પૃથ્વીપાલક રાજ્યએ શ્રેષ્ઠ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું, (યઃ ન્યાયનં ઉદાનદ્) જેણે નીચલું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, (આવર્તનં નિવર્તનં) જેનામાં આવવાનું અને જવાનું સામર્થ્ય છે, (તં અપિ હુવે) તેનીદ્ પ્રાપ્તિના કરે છે. [૨]

હે (જાતવેદઃ) શાની ! (નિવર્તય) પાછો જા, (તે અવૃત્તઃ શતં) તારા આવરણો સેંકડો છે અને (તે ઉપાવૃત્તઃ સહસ્રં) તારી પાસે અનેક રસ્તા છે. (તાર્ભિનઃ નઃ પુનઃ સાંક્રાંચિ) તેઓ વડે અમને ફરી સામર્થ્ય આપી દે. [૩]

જાણાર્થ— જે પૃથ્વીપાલક રાજ્યએ ઉચ્ચ અને નીચલા સ્થાનો પ્રાપ્ત કર્યા છે, જે યોગ્ય સ્થાનમાં આવતો જતો રહે છે તેની પ્રશંસા કરતી યોગ્ય છે. (૨)

શાની પુરુષ ! પોતાના સ્થાનમાં પાછો જાય વારા આવરણ અને ઉપાવરણની શક્તિઓ અનેક છે, તે વડે તે અમને સમર્થ કરે. (૩)

સ્થિરતા

સર્વ દુનિયા પોતાના સ્થાને સ્થિર છે. સૂરજ વગેરે ગોલગ્રહો ભ્રમણ કરે છે, તો પણ તેમની કોઈ પોતાની મર્યાદા છોડતો નથી, અને બધા પોતાની મર્યાદામાં રહેવાના કારણે જ પોતપોતાની જગ્યાએ દુનિયાના બધા અવયવો સ્થિર છે. આ પ્રકારે બધા મનુષ્યો પોતાના ધર્મની મર્યાદામાં રહી સ્થિર બની જાય. આ પ્રકારે રહેવાથી બધાનું સામર્થ્ય વધે છે.

અમારું સંરક્ષણ

કાંક ૬, સૂકત ૯૩

(ઋષિઃ— ઘન્ટાતિઃ । દેવતા— વદઃ ।)

યમો મૃત્યુર્ધમારો નિર્ક્રીયો વયુઃ શર્વોઽસ્તા નીલશિશુલઃ ।

દેવજનાઃ સેનયોત્તસ્થિર્વાસસ્તે અસ્માકં પરિં વૃજ્ઞન્તુ વીરાન્

મનસા હોમૈર્હરસા ધૃતેન શર્વાયાસ્ત્ર ઉત રાજેં ભુવાય ।

નમસ્ચ્યેમ્યો નમં ઇમ્યઃ કૃણોમ્યન્યશાસ્મદુષાર્વિણા નયન્તુ

॥ ૧ ॥

॥ ૨ ॥

અર્થ— (યમઃ) નિયામક, (મૃત્યુઃ) મરત, (અઘ-મારઃ) પાપીઓને હણનારો, (નિર્ક્રીયઃ) પીડા આપનારો, (વયુઃ) પોષણ કરનારો, (શર્વઃ) દિંસક, (અસ્તા) સબ ફેંકનારો, (નીલશિશુલઃ) વાદળી રંગના પુરુષો પુકત તેમજ (દેવજનાઃ) બધા દિવ્યજનો, (સેનયા ઉત્તસ્થિર્વાસઃ) સેનાની સાથે ચલાઈ કરનારા (અસ્માકં વીરાન્ પારિવૃજ્ઞન્તુ) અમારા વીરોને બચાવે. [૧]

(અલ્પઃ શર્વાય) અરજો ફેંકનારા દિંસકને માટે (ઉત અવાય રાજે) અને ઉભન કરનારા રાજાના માટે (મનસા ધૃતેન હોમૈઃ હરસા) મનથી, ધીથી, હોમોથી અને શકિતથી (ઇમ્યઃ નમસ્ચ્યેમ્યઃ નમઃ કૃણોમિ) આ નમસ્કાર કરવા યોગ્યને નમન કરે છે. (અઘપિયઃ અસ્મદ્ અન્યજ નયન્તુ) પાપરૂપી વિવશી પરિપૂર્ણ લોભને અમારાથી દૂર કરે. [૨]

જાણાર્થ— બધા યુદ્ધવીર અમારું અને અમારા ભાણજીઓનું તેમજ વીરોનું રક્ષણ કરે. (૧)

જે નમન કરવા લાયક છે તેમનો મનથી અને દાનથી સન્માર કરવામાં આવે. પાપી અનારા જનથી દૂર રહે. (૨)

ત્રાયધ્વં નો અઘવિવામ્યો વૃષાદિર્થે દેવા મરુતો વિશ્વવેદસઃ ।

અગ્નિષોમા વરુણઃ પુતર્દક્ષા વાતાપર્જન્યયોઃ સુમતૌ સ્યામ

॥ ૩ ॥

(વિશ્વવેદવાઃ વિશ્વવેદસઃ મરુતઃ) બધા દિવ્ય અને બધું બાહ્યનારા, મરુત સુધી કાર્ય કરનારા વીરો તેમજ (અગ્નિષોમા પુતર્દક્ષાઃ વરુણઃ) અગ્નિ, સોમ અને પરિત્રજનવળો વરુણ (અઘવિવામ્યઃ વષાત્ ત્રાયધ્વમ્) પાપીઓના વધથી અમને બચાવે. (વાતાપર્જન્યયોઃ સુમતૌ સ્યામ) વાયુ અને વરસાદની સુખતિમાં અમે હમેશ રહીએ. [૩]

ભાવાર્થ— બધા દેવો અમને પાપીઓથી બચાવે અને અમે તેમની ઉત્તમ મતિમાં રહી સાક્ષા કામો કરતા રહીએ (૩)

સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ

કાંઠે ૩, સૂકત ૨૪

(કવિઃ— યુગ્મઃ । દેવતા— વનસ્પતિઃ, પ્રજાપતિઃ ।)

પર્યસ્વતીરોષધયઃ પર્યસ્વન્મામકં વચઃ । અથો પર્યસ્વતીનામા મરેડહં સહસ્રથઃ

॥ ૧ ॥

વેદાહં પર્યસ્વન્તં ચકારં ધાન્યં વહુ ।

સંમૃત્વા નામ યો દેવસ્તં વ્યં હવામહે યો યો અર્પવનો મુદે

॥ ૨ ॥

હુમા યાઃ પશ્ચ પ્રદિશો માનવીઃ પશ્ચ કૃષ્ટયઃ । વૃષ્ટે શાપં નદીરિવેહ સ્ફાર્તિ સમાવહાન્

॥ ૩ ॥

અર્થ— (ઓપધયઃ પર્યસ્વતીઃ) ઔપધિઓ રસયુક્ત છે અને (મામકં વચઃ પર્યસ્વત્) મારું વચન પણ તરવાળું છે. (અથો) મટે (પર્યસ્વતીનાં સહસ્રથઃ) રસવાળી ઔપધિઓનું હજારો પ્રકારથી (અહં જામરે) હું વારંવાર-પોપણ કરું છું [૧]

(પર્યસ્વન્તં વહુધાન્યં ચકારં) રસવાળું ધણું અનાજ ઉત્પન્ન કર્યું છે તેની રીત (અહં વેદ) હું જાણું છું. (યઃ યઃ અર્પવનોઃ મુદે) જે કંઈ અપાજકના ધરમાં છે તેને (સંમૃત્વા નામ યઃ વેચઃ) સંમ્રદ કરી લાવનારો એ નામનો જે દેવ છે, (તં વ્યં હવામહે) તેનું અમે હવન કરીએ છીએ [૨],

(હુમાઃ યાઃ પશ્ચ પ્રદિશઃ) આ જે પાંચ દિશાઓમાં રહેનારી (માનવીઃ પશ્ચ કૃષ્ટયઃ) માણસની પાંચ જાતિઓ છે તે (હહ સ્ફાર્તિ સમાવહાન્) અહીં શક્તિને પ્રાપ્ત કરે (હય) જે પ્રકારે (વૃષ્ટે નદીઃ શાપં) વરસાદ વરસવાના કારણે નદીઓ બહુજાઈ ઘઉં ભરી લાવે છે. [૩]

ભાવાર્થ— મારું લાપણ મધુર હોય છે, તેની જ ઔપધિઓ ઉત્તમ રસયુક્ત હોય છે, મારે હું વિશેષ પ્રકારથી ઔપધિઓનું પોપણ કરું છું. (૧)

રસવાળું ઉત્તમ ધાન્ય નિર્માણ કરવાનો વિધિ હું જાણું છું. મારે તે દેવાળું ઇત્યરનું હું ચર્ચન કરું છું, જે અપાજક લોકોના ધરમાં પણ સમૃદ્ધિ કરે છે (૨)

આ પાંચ દિશાઓમાં રહેનારી માનવોની પાંચ જાતિ ઉત્તમ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે. જેમ નદીઓ વરસાદના કારણે ભરાઈ ભય છે (૩)

ઉદુત્તં શતધારં સહસ્રધારમશ્વિતમ્ । एवास्माकेदं धान्यं सहस्रधारमश्वितम् ॥ ૪ ॥
 શતદહસ્ત સમાહરં સહસ્રદહસ્ત સં કિર । કૃતસં કાર્યસ્ય ચેદ સ્ફાતિં સમાવંદ ॥ ૫ ॥
 તિસો માર્ગા ગન્ધર્વિણાં ચર્તસો મૃદપત્ન્યાઃ । તાસાં યા સ્ફાતિમર્ચમા તર્થા ત્વામિ મૃંશામસિ ॥ ૬ ॥
 ઉપોદ્ય સમુદ્યં ક્ષારૌ તે પ્રજાપતે । તાવિદા વંદતાં સ્ફાતિં બહું સુમાનુમશ્વિતમ્ ॥ ૭ ॥

(શતધારં સહસ્રધારં અશ્વિતં સત્સં ઉત્) સેંકડો અને હજારો ધારઓવાળા કાચમ વહેનારા ગરજાં અથવા તળાવ વગેરે જેમ વૃષ્ટિથી બરાબ ભય છે. (એવ અસ્માકં દહં ધાન્યં) તે પ્રકારે અમારું આ ધાન્ય (સહસ્રધારં અશ્વિતં) હજારો ધારાઓને આપતો અક્ષય થાય. [૪]

હે (શત-દહસ્ત) સો હાથવાળા માણસો ! (સમાહર) એકત્ર કરી લઇ આવ્યો. હે (સહસ્ર દહસ્ત) હજારો હાથવાળા અનુભૂ ! (સં કિર) તેને પ્રસારી દે, ફાન કર અને (કૃતસ્ય કાર્યસ્ય ચ) કરેલા કાપની (દહ સ્ફાતિ સમાવંદ) અહીં મૂકી કર. [૫]

(ગન્ધર્વિણાં તિસ્રઃ માર્ગાઃ) જૂનિનું ધારણ કરનારાઓની ત્રણ માર્ગાઓ અને (મૃદપત્ન્યાઃ ચઢક્ષ.) મૃદપત્નીઓની ચાર હોય છે (તાસાં યા સ્ફાતિ-મર્ચ-તમા) તેગતામાં જે અત્યંત સચ્છિવાળી છે (તથા ત્વા અમિ મૃંશામસિ) તેનાથી તને અમે સંપુકત કરીએ છીએ. [૬]

હે (પ્રજાપતે) પ્રજાના પાલક ! (ઉપોદ્યઃ) ઉદ્ધાપીને લાવનાર અને (સમુદ્યઃ) એકત્રિત કરનારો આ બંને (તે ક્ષારૌ) તારું સહકારી કરનારો છે. (તૌ દહ સ્ફાતિં) તે બંને અદિ શક્તિને લઇ આવે અને (બહુ અશ્વિતં સુમાનં આદ્યતાં) પુષ્કળ અક્ષય ભરપૂરતાને લાવે. [૭]

આપ્યાર્થ— વરસાદ વરસાથી તળાવ વગેરે જલાસયો ભરપૂર થતાં ભય છે તે પ્રકારે અમારા ધરમાં અનેક પ્રકારનું ધાન્ય ભરપૂર અને અક્ષય યથા ભય (૪)

હે અનુભૂ ! હું સો હાથવાળો થઈ ધન પ્રાપ્ત કર અને હજારો હાથવાળો બની તેનું ફાન કર. આ પ્રકારે પોતાનું કર્તવ્ય કરી પોતાની ઉન્નતિ કરી લે. (૫)

મિત્ર કરવાથી વધારામાં વધારે સમૃદ્ધિ અને તમને આપીએ છીએ (૬)

આણનારો અને સંપ્રદ કરનારો એ બંને પ્રભુપાલન કરનારાના સહકારી છે. તેથી તે બંને આ રીતેને સમૃદ્ધ બની અક્ષય સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે (૭)

સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ

સમૃદ્ધિ-પ્રાપ્તિના ઉપાય

સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હરેકાઈને હોય છે પણ તે મેળવવાના ઉપાય ધણી થોડા ભણે છે. સમૃદ્ધિ મેળવવાના કેટલાક રસ્તાઓ આ સંક્રાન્તી ઠંઠા છે. જેથી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે તેમણે આ સંક્રાન્તિ સારી પેઠે બનત કરવું. સમૃદ્ધિ પ્રાપ્તિના માટે પહેલો નિયમ “ મધુર ઐલવું ” એવો છે—

પયસ્વાન્ મામકં લઘુઃ । (મં. ૧)

“ દૂધ જેમ મધુર મારું ઐલવું હોય. ” કાચવૃર્માં મધુરતા, રસપુષ્પ, મીઠાસ, સંભળનારાની વાસિ કરવાને ગુણ તેમાં રહે

સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરના માટે મધુરભાવણ કરવાના ગુણની અત્યંત આવશ્યકતા છે. આત્મસુદ્ધિનો તે પહેલો અને આવશ્યક નિયમ છે. તેના પછી સમૃદ્ધિ વધારવાનો બીજો નિયમ છે, “ કાળજીથી, હોસિયારીથી ખેતી વધારવી. ”

પયસ્વતીનાં આમરેડહં સહસ્રદારાઃ । (મં. ૧)

વેદાદં પયસ્વતં ચક્રાર ધાન્યં ધનુઃ ॥ (મં. ૨)

“ રસપુષ્પત ઐલધીઓને હું હજારો પ્રકારે પોષણ આપું છું, પુષ્કળ ધાન્ય કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરનારાં આવે છે તે વિદ્યા હું ભણું છું. ” એટલે ઉત્તમ ખેતી કરવાની વિદ્યા ભણવી

અને તે મુજબ ખેતી કરી પોતાનો અનાજનો અથવા વધારવા
એ સમૃદ્ધિ થવા અત્યંત જરૂરી છે. રસદાર અનાજ પોતાની
પાસે ન હોય તો ખીજી કોઇ સમૃદ્ધિ થવાથી લાભ થાય નહિ.
મધુર ભાવણ કરતો માણસ થયો તો તેની પાસે પુષ્કળ
માણસો ભેગા થશે અને તેની પાસે રસયુક્ત અનાજ હોય તો
તેઓ આનંદથી તૃપ્ત બની જશે. ત્યાર “ બાદ સામુદાયિક
ઉપાસના કરવી ” સમૃદ્ધિ માટે આવશ્યક હોય છે.

સમૃદ્ધતા નામ યો વેવસ્તં વયં હવામહે

યો-યો અયઞ્વનો યુદ્ધે ॥ (મં. ૨)

“ જે યજ્ઞ ન કરનારાઓની ધરમાં પણ (તેમના પોષણ
માટે સમાન રાખે છે તે દ્યામય) બરણ પોષણ કરનારો
દેવ છે તેની ઉપાસના અમે કરીએ છીએ. ” પરમેશ્વર બધાનો
પાલનહાર છે, તેની કૃપાદષ્ટિ સર્વત્ર છે, એવો ને દ્યામય
ધર્મ છે, તેની ઉપાસના કરવાથી સમૃદ્ધિ વધી જાય છે. જે
દેવ તેનું ભજન-પૂજન ન કરનારાઓને સુદૃઢ પ્રુષ્ટી સાધન
આપે છે તે તો યાજ્ઞકોનું પોષણ કરશે જ, માટે ધર્મની ભક્તિ
કરવી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન છે. આ મંત્રમાં
“ હવામહે ” એવું બહુવચની પદ આબંધુ છે, એટલે પુષ્કળ
લોભાએ ભેગા થઈ ઉપાસના-યજ્ઞ-કરવાનો ભાવ તેથી સ્પષ્ટ
થાય છે.

અગ્નિને ઉપાસના કરવાથી અને પહેલા બે નિયમનું પાલન
કરવાથી “ પાંચે પ્રકારના મનુષ્યોની એટલે પ્રાણી, ક્ષત્રિય,
વૈશ્ય, શૂદ્ર અને નિષાદ એ બધાની અગ્નિને ઉત્તિ થઈ શકે
છે. ” (મં. ૩) ઉત્તિનો આજ નિયમ છે. “ જે પ્રકારે
વરસાદ થવાથી નદીમાં પાણી વધે છે નહિ તો નહિ, તેમ
ઉપર કહેલા ત્રણ નિયમોનું પાલન થયું તો જ મનુષ્યની
ઉત્તિ નિરસંશય થશે. વાયકા આ નિયમોને અવશ્ય યાદ
રાખે.

સમૃદ્ધિ થવા માટે રસદાર ધાનની પુષ્કળતા પોતાની
પાસે અવશ્ય હોવી જોઈએ. આ ભાવ વિશેષ દૃઢ કરવા માટે
યોથા મંત્રમાં “ હગરો પ્રકારની મધુર રસધારાઓથી યુક્ત
અક્ષય ધાનનો સંગ્રહ ” પોતાની પાસે રાખવાનો ઉપદેશ
કરાયો છે. તે વિશેષ મહત્વનો ઉપદેશ છે.

આ પ્રકારે ધનધાનની પુષ્કળતા થવા પછી સ્વાર્થ ઉત્પન્ન
થશે અને તે સ્વાર્થના કારણે આત્મભક્તિ થવી સર્વથા
અસંભવિત છે. માટે પાંચમા મંત્રમાં દાન આપવાના સમયે
વિષે ઉદારતા રાખવાનો ઉપદેશ કર્યો છે—

શતહસ્ત સમાહર, સહસ્રહસ્ત સંકિર । (મં. ૫)

“ સો હાથ વડે કમાવો અને હજાર હાથવાળા બની તેનું
દાન કરો. ” આ ઉપદેશ હરએક માણસે પોતાના હૃદયમાં
સ્થિર કરવો અત્યંત જરૂરી છે એવી ઉદાર ભાવના વગર
મનુષ્યની ઉત્તિ થવી અશક્ય છે. ત્યાર પછી વેદ કહે છે કે—

કૃતસ્ય કાર્યસ્ય ચેહ સ્ફાતિ સમાવહ । (મં. ૫)

“ આ પ્રકારે પોતાના કર્તવ્યકર્મની અહીં ઉત્તિ કરો. ”
આ પહેલાં જે ઉત્તિના નિયમો કહ્યા છે, તે નિયમો પાલન
કરવાથી આપણા કર્તવ્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર કરવો. આ ઉપદેશ
અત્યંત મનન કરવા યોગ્ય છે. “ કાર્યસ્ય સ્ફાતિ
સમાવહ ” “ આ શબ્દો પ્રત્યેક માણસના કાર્યક્ષેત્ર વિષે
કહેલા છે, પ્રાણી પોતાનું જાનવિપયક કાર્યક્ષેત્ર વધારે,
ક્ષત્રિય પોતાના પ્રજારક્ષણરૂપ કાર્યક્ષેત્ર વધારે, વૈશ્ય ખેતી
ગોરક્ષણ, વાણીજ્ય વગેરે પોતાના કાર્યક્ષેત્રની શક્તિ કરે, શૂદ્ર
પોતાની કારીગરી વધારે અને નિષાદ પોતાના જે જંગલ
રક્ષણ વિપયક કર્તવ્ય છે તેની શક્તિ કરે. આ પ્રકારે બધાની
ઉત્તિ થઈ તો સંપૂર્ણ પંચજનોનું એટલે બધા સંપૂર્ણ
સુખ વધી શકે છે અને બધાની સામુદાયિક ઉત્તિ થઈ શકે
છે. દરેક પોતાની (સ્ફાતિ) બઢતી, ઉત્તિ, શક્તિ, સમૃદ્ધિ
કરવા માટે અવશ્ય કટિબદ્ધ થવું જોઈએ. પોતાની સંપૂર્ણ
શક્તિઓનો વિકાસ અવશ્ય કરવો જોઈએ.

મુખ્ય બે સાધનો

સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાના બે મુખ્ય સાધનો છે. “ ઉપોહઃ ”
અને “ સમૂહઃ ”, તેમના વિશેષ અર્થ જુઓ—

૧ ઉપોહઃ— (ઉપનંકહઃ) એકત્રિત કરવું, સંગ્રહ
કરવો, એક રથાને લાવવું.

૨ સમૂહઃ— સમુદાયમાં વહેંચી વર્ગીકરણ કરવું.

પહેલી વાત છે સંગ્રહ કરવો અને ખીજી વાત છે તે
સંપૂર્ણ દ્રવ્યોનું વર્ગીકરણ વડે યોગ્ય રીતે વ્યવસ્થિત રાખવું.
જેથી જ શાસ્ત્ર તૈયાર થાય છે અને વધે છે. દૃષ્ટાન્તરૂપિત.
ઓનો સંગ્રહ કરવાથી-અને તેનું વર્ગીકરણ કરવાથી વનરૂપિત.
શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થઈ. વસ્તુ સંગ્રહાલયમાં જુઓ, ત્યાં પદાર્થોનો
સંગ્રહ કરવામાં આવે છે અને તેમને વર્ગોમાં મુખ્યવસ્તુ
રાખવામાં આવે છે. જો એમ ન કરવામાં આવે તો સ્વ
સંગ્રહાલયોથી કંઈ જ લાભ થશે નહિ. તે જ પ્રકારે ધન
ધરમાંની વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ અને તેને

પોતપોતાના યોગ્ય ક્રમપૂર્વક સુવ્યવસ્થાથી રાખવા
જોઈએ. ત્યારે જ ઉત્તમિ અને સમૃદ્ધિ થઈ શકે છે.

સાતમાં મંત્રમાં " ઉપોદ્ધઃ (સંમદ) અને સમૂદ્ધઃ
સમુદ્ધાપર્મા વર્ગીકરણ કરતું " આ બે વાતો સમૃદ્ધિની સાધક
એવી કહેલી છે. આ ધણો મહત્વનો વિષય છે. માટે વાચકો
એનું મનન કરે અને પોતાના જીવનશરણ લાભ આપનારો
આ ઉત્તમ ઉપદેશ છે એમ ભણી તેથી ધણો લાભ કરી લે.

સંમદ અને વર્ગીકરણ ઉત્તમિના સાધક છે તે વિશે સાતમાં
મંત્રનું કહેવું ૨૫૪ જ છે—

તૌ દદ્ધ સ્ફાર્તિ આ વહતામ્ ।

અક્ષિતે યદું ભૂમાન્મ ॥ (મં. ૭)

" તે (એટલે સંમદ અને વર્ગીકરણ એ બંને) આ
સંસારમાં (સ્ફાર્તિ) સમૃદ્ધિ આપે છે અને (ભૂમાન્)
પુરુષ ધન અથવા વિશેષ મહત્તર આપે છે. "

જેને સમૃદ્ધિ અને ધન જોઈએ તે આ ગુણોને અપનાવે
અને તેથી પોતાનો લાભ સિદ્ધ કરે. જે લોક અભ્યુદય પ્રાપ્ત
કરવાની ઇચ્છા કરે છે તેઓએ આ સૂક્તનું ધણું મનન કરતું
જોઈએ. ઓછામાં ઓછું આ સૂક્તમાં કહેલો મહત્ત્વપૂર્ણ
ઉપદેશ છે તે તો કદિ ભૂલવો ન જોઈએ. જે વાચકો આ
સૂક્તનું મનન કરશે તે પોતાના અભ્યુદયનો માર્ગ આ સૂક્તના
વિચારે ઉપરથી નિઃસંશય ભણી શકે છે.

ઘેરી ઉંઘ

કાંડ ૪, સૂક્ત ૫

(કાવ્યે:— પ્રજ્ઞા । દેવતા—સ્વાપનં, કાવચ: ।)

સહસ્રશૃંગો વૃષમો યઃ સંમુદ્રાદુદાચરત્ । તેનાં સહસ્રેર્જિના વૃયં નિ જનાન્સ્વાપયામસિ ॥ ૧ ॥

ન મૂર્મિ વાતો અતિ વાતિ નાર્તિ પદ્યતિ કશ્ચન । સ્ત્રિર્ણય સર્વાઃ સ્વાપય શુન્ધેન્દ્રસલા ચરન્ ॥ ૨ ॥

પ્રોષ્ટેશયાસ્તરેપેશયા નારીર્યા વંદ્યશીર્વરીઃ ।

સ્ત્રિયો યાઃ પુણ્યગન્ધયસ્તાઃ સર્વાઃ સ્વાપયામસિ

॥ ૩ ॥

एजदेजदजग्रमं चक्षुः प्राणमजग्रमम् । अङ्गान्यजग्रमं सर्वा रात्रीणामतिशर्वरे

॥ ૪ ॥

અર્થ— (સહસ્રશૃંગઃ વૃષમઃ) હજાર સીંગડાવાળો એટલે હજારો કિરણોથી યુક્ત બળવાન ચન્દ્ર (યઃ સંમુદ્રાદ્
ઉદાચરત્) જે સમુદ્રથી ઉભ પામ્યો છે (તેન સહસ્રેન્) તે બળવાનની સહાયતાથી (ધયં જનાન્ નિ સ્વાપયામસિ)
અને લોકોને સુત્રાડી દઈએ છીએ. [૧]

(ન વાતઃ મૂર્મિ અતિ વાતિ) આ સભ્યે ન તો પવન ભૂમિ ઉપર વધારે આવે છે, (ન કશ્ચન અતિપદ્યતિ)
અથવા ન કોઈ ઉપરથી જુએ છે, (દન્દ્રસલા ચરન્) ઇન્દ્રનો મિત્ર બની વહેનારો તું પવન (સર્વાઃ સ્ત્રિયઃ શુન્ધઃ
ચ સ્વાપય) બધી સ્ત્રીઓને અને કુતરાઓને સુતાડી દે. [૨]

(પ્રોષ્ટે-શયાઃ તરેપે-શયાઃ) પલંગ ઉપર સુઈ જનારીઓ, ખાટલા ઉપર સુઈ જનારીઓ (વંદ્ય-શીર્વરી)
દિવસ વગેરે ઉપર સુઈ જનારી (યાઃ નારીઃ) જે સ્ત્રીઓ છે (યાઃ પુણ્યગન્ધાઃ સ્ત્રિયઃ) જે પુણ્ય ગંધવાળી સ્ત્રીઓ
છે. (યાઃ સર્વાઃ સ્વાપયામસિ) તે બધાને અને સુતાડી દઈએ છીએ. [૩]

(एजत्-एजत् चक्षुः अजग्रमम्) આમ તેમ રખડાની આંખોને દૃઢિપ્રદમાં રાખી છે, તેજ પ્રકારે (प्राणं
अजग्रमम्) આંખને પથ મેં કાણમાં રાખ્યો છે, (रात्रीणां अतिशर्वरे) રાતના અંધારામાં (सर्वा अंगानि
अजग्रमम्) બધા અંગોને મેં નિપ્રદમાં રાખ્યા છે. [૪]

ય આસ્તે યથરતિ યશ્ચ તિષ્ઠન્વિવિષ્યતિ । તેષાં સં દંષ્મો અક્ષીણિ યથેદં હર્મ્યં તથા ॥ ૫ ॥
સ્વમું માતા સ્વમું પિતા સ્વમું શ્ચા સ્વમું વિષ્પતિઃ ।

સ્વપન્ત્વસ્યૈ જ્ઞાતયઃ સ્વપ્ત્વયમમિતો જનઃ ॥ ૬ ॥

સ્વમં સ્વમામિકરણેન સર્વં નિ વ્ષાપયા જનંષુ ।

ઓત્સૂર્યમન્યાન્તસ્ત્રાપયાઠ્યુપં જાગૃતાદ્રહમિન્દ્રં દુવારિંષ્ટો અક્ષિતઃ ॥ ૭ ॥

અર્થ— (યઃ આસ્તે, યઃ ચરતિ) જેએણે છે, જેઆણે છે, (યઃ તિષ્ઠન્ વિવિષ્યતિ) જેહોએ રહી જીએ છે, (તેષાં અક્ષીણિ સંદંષ્મઃ) તેમની આંખો અમે બંદ કરીએ છીએ જેમ (યથા દંદં હર્મ્યં તથા) આ મંદિરના દ્વાર બંદ કરાય છે. [૫]

(માતા સ્વપ્તુ, પિતા સ્વપ્તુ) માતા સુષ્ણ, પિતા સુષ્ણ (શ્ચા સ્વપ્તુ, વિષ્પતિઃ સ્વપ્તુ) કુતરં સુષ્ણ જાય અને પ્રભરક્ષક સુષ્ણ જાય, (અસ્યૈ જ્ઞાતયઃ સ્વપન્તુ) એની જાતિના લોકો સુષ્ણ જાય, (અયં જનઃ અમિતઃ સ્વપન્તુ) આ બધા ચારે તરફના લોકો ઉંઝી જાય. [૬]

હે (સ્વમ) ઉંઝ ! (સ્વમ-અમિકરણેન) ઉંઝના ઉપાયથી (સર્વં જનં નિ વ્ષાપય) બધા લોકોને સુવગવી દે. (અન્યાન્ જનાન્ ઉપં વિ આ-વત-સૂર્ય સ્વાપય) બીજા લોકોને સુરજનો ઉદય થતા સુધી-સુવગવી દે. પશુ (અદ્રં દ્રમ્દ્રં દ્રષ) હું શરૂ પુરુષની જેમ (અ-રિષ્ટઃ અ-ક્ષિતઃ) નાશરહિત અને ક્ષણરહિત થઈને (જાગૃતાન્) જાગૃતા રહું. [૭]

[આ સૂક્ત અત્યંત સરળ હોવાના કારણે તેનો ભાવાર્થ આપવાની જરૂર નથી.]

ધેરી ઉંઝ ભાવવાનો ઉપાય

આ સૂક્તમાં મનની દૃઢ ભાવનાથી ધેરી ઉંઝ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય બતાવ્યો છે. ચંદ્રમા ઉગ્યો હોય તો તેની શાંતિનું ધ્યાન કરવાથી મન શાંત બની ધેરી ઉંઝ આવી શકે છે. (મં. ૧) કુડા પવન વહે છે એવી ભાવનાથી પશુ ધેરી ઉંઝ આવી શકે છે. (મં. ૨) આખ, અવવનો, પ્રાણ વગેરેને શાંતિ આપવાથી પશુ ઉંઝ આવી શકે છે. (મં. ૪) જીવાન સ્ત્રીઓ અને પુરુષો પ્રયત્નપૂર્વક પોતાની જાતિઓ શાંત બનાવી નિદ્રા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. મનની શાંતિ વધારવી જોઈએ, જેથી સુખ-પૂર્વક તે ઉંઝી શકે છે. પાસે રક્ષણ માટે કુતરાઓને સુવગવવા. (મં. ૬) જે સરક્ષક પુરુષો હોય તે બીજાને શાંતિથી ઉંઝવા દે પશુ પોતે સારી રીતે જાગૃત રહી બધાનું રક્ષણ કરે. (મં. ૭)

ઐશ્વર્યમય સંકટ

કાંઠે ૫, સૂક્ત ૭

(ઋષિઃ— અંબર્ષી । દેવતા— વૃદ્ધિદેવત્વમ્ ।)

આ નૌ મર મા પરિ ષ્ઠા અરાતે મા નૌ રક્ષીર્દક્ષિણાં નીયમાનામ્ ।

નમૌ વીત્ત્સાર્યા અસંમૃદ્ધયે નમૌ અસ્ત્વરાતયે ॥ ૧ ॥

અર્થ— હે (અરાતે) દાન ન આપનાર ! (ના મામર) અમને કશપૂર ધન આપ, અમારાથી (મા પરિ સ્થાઃ) છૂટે! યથય નહિ, (ના નીયમાનાં દક્ષિણાં મા રક્ષીઃ) અમે આજેથી દક્ષિણાને તારી પાસે રાખતો નહિં એવી (વીત્ત્સાર્યા અસંમૃદ્ધયે નમઃ) ઇર્ષ્યાયુક્ત અસમૃદ્ધિને નમસ્કાર દો અને (અસ્ત્વરાતયે નમઃ અસ્તુ) દાન ન આપનારને દૂરથી નમસ્કાર દો. [૧]

ભાવાર્થ— દાન આપવાનો ગ્રહ સંપત્તિનો સંગ્રહ કરે છે, માટે તે ગ્રહ કેટલીક મર્યાદા સુધી વેગળો ન થાય. પણ આપવા યોગ્ય દક્ષિણાનું દાન કરી ન થાય. એવી મર્યાદા સુધીની કંજુસાઇ અને અસમૃદ્ધિનો અમે આદર કરીએ છીએ. (૧)

યમરાતે પુરોઘત્સે પુરુષં પરિરાપિણમ્ । નમસ્તે તસ્મૈ કૃષ્ણો મા વર્નિ વ્યથયીર્મમ . ॥ ૨ ॥
 પ્ર ણો વર્નિર્દેવકૃતા દિવા નક્તં ચ કલ્પતામ્ । અરાતિમનુપ્રેમો વયં નમો અસ્ત્વરાંતયે ॥ ૩ ॥
 સરસ્વતીમનુમર્તિ મગં યન્તો હવામહે । વાચં જુષાં મધુમતીમવાદિપં દેવાનાં દેવહૂતિષુ ॥ ૪ ॥
 યં યાચામ્યહં વાચા સરસ્વત્યા મનોયુજાં । શ્રદ્ધા તમઘ ચિન્દતુ દત્તા સોમેન વધ્રુણાં ॥ ૫ ॥
 મા વર્નિ મા વાચં નો વીર્ત્સીરુમાર્ચિન્દ્રાગ્રી આ મરતાં નો વશ્નિ ।
 સર્વે નો અઘ દિત્સન્તોડરાતિં પ્રતિં હર્યત ॥ ૬ ॥
 પુરોડપૈહ્યસમૃદ્ધે વિ તેં હેતિ નંયામસિ । વેદં ત્વાહં નિમીવન્તોં નિતુદન્તોંમરાતે ॥ ૭ ॥

અર્થ— હે (અરાતે) અદાતી ! (યં પરિરાપિણં પુરુષં પુરોઘત્સે) જે બ્રહ્મા કરનાર પુરુષને તું આમળ કરે છે (તે તસ્મૈ નમ કૃષ્ણ) તારા તે પુરુષને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ પરંતુ (મમ વર્નિ મા વ્યથયીઃ) મારા મનની ધ્વજાને તું પીગ કરતો નહિ [૨]

(નઃ દેવકૃતા વર્નિઃ) અમારી દેવો દ્વારા નિર્મિત ધ્વજા (દિવા નક્તં ચ કલ્પતાં) દિવસ અને રાત સમર્થ અને (વયં અરાતિં અનુપ્રેમઃ) અમે અદાન શીલતાને પ્રાપ્ત થઈએ. (અરાતયે નમઃ અસ્તુ) અદાન શક્તિને નમસ્કાર હો [૩]

(યન્તઃ સરસ્વતી અનુમર્તિ મગં હવામહે) હલયજ કરનારા અમે વિદ્યા, સુખતિ અને ઐશ્વર્યને પાસે બોલાવીએ છીએ. (દેવહૂતિષુ દેવાનાં જુષાં વાચં અવાદિપં) દેવોને બોલાવવાના પ્રસંગે દેવોના મારે હું પ્રિય વચનોજ બોલુ છું. [૪]

(યં અહં મનોયુજા સરસ્વત્યા વાચા યાચામિ) જેથી હું ઉત્તમ મનથી યુક્ત જ્ઞાનમય વાણીને મારું છું (તે અઘ વધ્રુણા સોમેન દત્તા) તેને આજે ભરણ પોષણ કરનાર સોમે આપેલી (શ્રદ્ધા ચિન્દન્તુ) શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થાય. [૫]

(નઃ વર્નિ મા) અમારી ભક્તિને કમી કરતો નહિ અને (વાચં મા વિ ર્ત્સીઃ) વાણીને પણ રોકતો નહિ. (ડમી દન્દ્રાગ્રીના વશ્નિ આમરતાં) અને ધ્વજ અને અગ્નિ અમને ધન પ્રાપ્ત કરાવે (ન દિત્સન્તઃ સર્વે) અમને દાન કરનારા બધા તમે (અરાતિં પ્રતિહર્યત) અદાનશીલતાને વિરોધની સાથે પ્રાપ્ત થાઓ. [૬]

હે (અસમૃદ્ધે) અસમૃદ્ધિ ! (પરઃ અવઃ દદિ) દૂર ચાલી બા (તે હેતિ વિનવામસિ) તારા શબ્દને અમે અલગ કરીએ છીએ. હે (અરાતે) ! અદાનશીલતા ! (અહં ત્વા નિમીવન્તોં નિતુદન્તોં વેદ) હું તને નિર્મળ કરનારી અને અદરથી શીખનારી એમ બોલુ છું [૭]

ભાવાર્થ— જે પુરુષ પર ઉપર કહ્યા મુજબની અદાનશીલતાને પ્રભાવ થયો છે, તેને પણ અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ, છતાં પણ મારા મનની ધ્વજાએને તેનાથી વધારે ન પહેાવે. (૨)

દેવો વડે પ્રેરિત થયેલી અમારી સદિષ્ઠાઓ દિવસ અને રાત વધતી રહે અમને ઉપર કહ્યા મુજબની અદાનશીલતા પ્રાપ્ત થાય (૩)

અમે હલયજ કરનારા બોલો વિદ્યા, સુખતિ અને ઐશ્વર્યની ધ્વજા કરીએ છીએ અમે હમેશા પ્રિય વાણી કરીશું. (૪) હું ઉત્તમ સુસન્દૃત ગતિ અને જ્ઞાનમય વાણીને મારું છું ઉત્તમ શ્રદ્ધા પણ અમને જધાને પ્રાપ્ત થાય (૫)

અમારી સદિષ્ઠા કદિ કમી ન થાય અને વાણી ન રોકાય, દેવ અમને ધન આપે દાન આપનારા બધા દાની ઉપર કહ્યા મુજબના પ્રકારની અદાનશીલતાને દરથી નમસ્કાર કરે. (૬)

અસમૃદ્ધિ દૂર ચાલી જાય. તારા આપાતને અમે દંડાવીએ છીએ હું બોલુ છું કે અસમૃદ્ધિની નિર્બળતા થાય છે અને તે અદરથી કષ્ટ આપે છે (૭)

ઉત નમ્રા બોધુવતી સ્વમયા સંચસે જનમ્ । અરાતે ચિત્તં વીર્ત્સન્ત્યાકૂર્તિ પુરુષસ્ય ચ ॥ ૮ ॥
યા મંહતી મહોન્માના વિશ્વા આશાં વ્યાનશે । તસ્યૈ હિરણ્યકેશયૈ નિર્ઋત્યા અકરં નમઃ ॥ ૯ ॥
હિરણ્યવર્ણા સુમગ્ના હિરણ્યકાશિપુર્મહી । તસ્યૈ હિરણ્યદ્રાપયેડરાત્યા અકરં નમઃ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ— હે (અરાતે) ! અદાનશીલતા ! (ઉત નમ્રા બોધુવતી) વધારે નાગા યદ (જનં સ્વમયા સચસે) માણસને આળસથી યુક્ત કરે છે. આ પ્રકારે (પુરુષસ્ય ચિત્તં આકૂર્તિ ચ વિ ર્ત્સન્તિ) માણસનું ચિત્ત અને સંકલ્પને મલીન કરે છે. [૮]

(યા મંહતી મહોન્માના) જે મોટી અને વિશાળ હોવાના કારણે (વિશ્વા આશાં વ્યાનશે) બધી દિશાઓમાં પ્રસારેલી છે. (તસ્યૈ હિરણ્યકેશયૈ નિર્ઋત્યૈ) તે સોના જેવા વાળવાળી વિપત્તિને (નમઃ અકરં) હું નમસ્કાર કરું છું. [૮]

(હિરણ્યવર્ણા સુમગ્ના) સોનાના જેવા વર્ણુવાળી, ઐશ્વર્યવાળી (મહી હિરણ્યકાશિપુઃ) મોટી સોનાના વસ્ત્રવાળી છે (તસ્યૈ હિરણ્યદ્રાપયે અરાત્યૈ) તે તે સોનાના વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત અદાનશીલતા માટે (નમઃ અકરં) નમસ્કાર કરું છું. [૧૦]

ભાવાર્થ— કળુ'સી માણસને નાગો અને આળસુ બનાવે છે અને માણસના અન્ન કરણને અને સંકલ્પને મલીન બનાવે છે. (૮) તે ધણી વિશાળ છે અને બધે જ પ્રસારે છે. તે સોનાના જેવા રંગવાળી વિપત્તિને દૂરથી જ નમસ્કાર હો. (૯) સોનાની જેમ સુંદર, ઐશ્વર્યયુક્ત, સોનાના આશુષણુવાળી તે અદાનશીલતાને અને દૂરથી જ નમસ્કાર કરીએ છીએ (૧૦)

ઐશ્વર્યમય સંકટ

વિપત્તિપૂર્ણ સંપત્તિ

આપત્તિપૂર્ણ વિપત્તિ અને સંપત્તિમય વિપત્તિ, એવી બે પ્રકારની વિપત્તિઓ છે. તે બંને નિર્દોષજન છે; પણ વેદમાં પહેલીનો પૂર્ણ નિષેધ અને બીજોના કેટલાક નિયમોથી નિષેધ કરેલો છે. જે પરિપૂર્ણ નિર્ધનતાની સાથે અનંત અગણિત આપત્તિઓ લાવે છે તે આપત્તિપૂર્ણ વિપત્તિ કહેવાય છે. આ અવસ્થા તો પ્રુથ્વાથી દૂર કરવી જોઈએ. પણ બીજી જે સંપત્તિયુક્ત વિપત્તિ છે, જેને ભાષામાં 'કળુ'સાધ' કહે છે. તે અવસ્થામાં મનુષ્ય પાસે સંપત્તિ પુષ્કળ રહે છે પણ દાન ન કરવાના કારણે ધરમાં પુષ્કળ ધન હોવા છતાં તેની રિયતિ કંગાલ જેવી હોય છે. આ અવસ્થા પણ દૂરથી નમસ્કાર કરવા લાયક છે અને તેનું જ વર્ણન આ સંક્રાંતિમાં કરેલું છે.

વાયકોએ એવા માણસની કલ્પના પોતાના મનમાં કરવી કે જે પુષ્કળ ધનવાન છે પણ અત્યંત કંજુસ છે. અત્યંત આવશ્યક ધર્મકૃત્યો માટે પણ દાન આપતો નથી, એવો મનુષ્ય સંપત્તિયુક્ત વિપત્તિથી ઘેરાયેલો હોય છે. તેનું વર્ણન

આ સંક્રાંતિમાં નવમા અને દસમા મંત્રમાં કરેલું છે. જે વાચ્યો આ બંને મંત્રોનો આશય સારી પ્રકારે સમજશે તેમને આ સંક્રાંતિના સારાંશ સમજવામાં કોઈ કઠિણતા પડશે નહિ.

નવમા મંત્રમાં (હિરણ્યકેશી નિર્ઋતી) સોનાના વાળવાળી વિપત્તિનું વર્ણન છે અહીં વાચ્યોમાં સોનું ભરેલું છે. એવી આ ધનયુક્ત નિર્ધનતા છે. આવનાર ધન પાસે હોવા છતાં નિર્ધન કહેવાય છે. તેનું વધુ વર્ણન દસમા મંત્રમાં જુઓ—

હિરણ્યવર્ણા, સુમગ્ના હિરણ્યકાશિપુઃ મહી,
હિરણ્યદ્રાપાં અરાતિઃ । (મં. ૧૦)

“સોનાના વર્ણુથી યુક્ત, ઉત્તમ ભાગ્યવતી, સોનાના શરીરથી યુક્ત, મોટી અને સોનાના કપડા પહેરનારી આ અદાનશીલતા છે. ” જે ધનવાનની પાસે સોનું, ચાંદી પુષ્કળ છે, બીજું ઐશ્વર્ય જેટલું જોઈએ તેની કરતાં પણ વધારે છે, હરેક ટેકાણે સોનાના ઢગલા ભરેલા છે, ધરમાં કપડાં, વાસણ અને બીજા સાધનો પણ સોનાના બનાવેલાં છે, એવા મહા ધનવાન પુરુષમાં જે દાન ન આપવાની ભાવના હોય છે તેનું નામ “ ધનયુક્ત નિર્ધનતા ” છે. નિર્ધન મનુષ્યે દાન ન

કરવું સમર્થનીય છે, કારણ કે તેની પાસે આપવા કંઈ પણ નથી, પણ જે મનુષ્ય સંપત્તિથી ભરપૂર છે અને જતાં સત્કર્મ માટે યોગ્ય દાન આપતો નથી તેને તો દૂરથી જ (નમઃ અક્ષરં । મં. ૧૦) નમસ્કાર કરવો જોઈએ. તેની પાસે જવું પણ યોગ્ય નથી. આ પ્રકારની ધનયુક્ત વિપતિ ધણી દેખાણે દેખાય છે. તે વિષે નવમા મંત્રમાં કહ્યું છે—

યા મહતો મહોન્માના વિશ્વા આશાઘ્યાનશે ।

(મં. ૬)

“ આ સંપત્તિમય વિપતિ ધણી મોટી અને બધી દિશાઓમાં પ્રસરી છે. ” એટલે તેના વગર કોઈ દિશા ખાલી નથી. હરકોઈ દિશાઓમાં આ સંપત્તિમય વિપતિમાં કુબેલા લોકો છે જ, કોઈ ગામ તેના વગર ખાલી નથી. પોતાની શક્તિ કરતા વધારે દાન આપનારા અથવા જનતાના કલ્યાણ માટે આત્મસર્વસ્વનું પૂર્ણ પણે સમર્પણ કરનારા ઉદાર દાની મહાત્મા પુરુષો યોગ્ય જ હોય છે. પણ યુદ્ધ લોકો અદ્યપાન કરનારા અથવા ખિલકૂલ દાન ન આપનારા એવા યુદ્ધ લોકો હોય છે. માટે નવમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “ આ દાનહીનતા ધણી વિશાળ અને બધે જ પ્રસરી છે ” કોઈ નમ્ર તેના વગરનું નથી. પ્રશસ્ત કર્મ કરવા માટે ધનની બીજી માંગનાર ધર્મસેવક કોઈ પણ નગરમાં જાય ત્યાં આ પ્રકારના ધનવાન હોવા છતાં નિર્ધનના જેમ વ્યવહાર કરનારા લોકો જ તેમને ચારે તરફ દેખાય છે. આ કંલુસીથી શું થાય છે, તે જુઓ—

કંલુસાધથી અધઃપાત

નદ્મા યોમુવર્તો સ્વપ્નયા જનં સચતે ।

અરાતિઃ પુરુષસ્ય ચિત્તં આકૂર્તિં ચ વીર્ત્સ્યન્તી ॥

(મં. ૮)

“ આ કંલુસાધ પોતે નાગી રહેવા જેમ લોકોને પણ નાગા બનાવે છે અને તેમને આળસ પણ બનાવે છે. આ કંલુસાધ મનુષ્યના ચિત્ત અને સંકલ્પને મલીન કરી નાંખે છે. ઉદારચિત્ત દાની પુરુષ જેમ હમેશા પ્રસન્નચિત્ત રહે છે અને એને જેમ ચારે તરફ મિત્રો મળે છે તે પ્રકારે દાન ન આપનાર કંલુસને નથી, તે હમેશા આળસ હોય છે અને તેનું ચિત્ત અને સંકલ્પ મલીન હોય છે. તેનામાં કદિ પ્રસન્નતા હોતી નથી. આ કેટલી હાની છે, તેનો વિચાર વાચકોએ કરવો અને કંલુસાધથી અથવા અપાન કરવો. કારણ કે તે મનુષ્યને માણસાધમાંથી પણ નીચો કરે છે. તેથી સાતમા મંત્રમાં કહ્યું છે—

અસમૃદ્ધે । પરઃ અપેહિ તે હૈતિ ઘિનયામસિ ।
અરાતે । અહં ત્વા નિમીઘન્તો નિતુદન્તો વેદ્મ ॥

(મં. ૭)

“ હે અસમૃદ્ધિ ! તું દૂર નાસી જ તારા શત્રુઓ અને દૂર હટાવી દબાવે છીએ, હું સારી પેઠે જાણું છું કે તું લોકોને નયળો બનાવનારી અને અંદરથી દુઃખ આપનારી છે. ” અર્થ જોતાં આ દાનહીનતા કદાચ આપનારી જ માટે તેને દૂર કરવી જોઈએ. કોઈએ નેના આધીન ન થવું જોઈએ. કારણ કે આ નિર્જાતા વધનારી અને અંદરથી કદાચ આપનારી છે, તેથી મનુષ્યનું અધઃપાતન થાય છે. માટે કહ્યું છે કે—

અરાતિં પ્રતિહર્યત । (મં. ૬)

“ કંલુસાધનો વિરોધ કરો. ” વિરોધ કરી પોતાની અંદર કંલુસાધ ન રહે એવી વ્યવસ્થા કરો અને પોતાની અંદર—

અથ સર્વે દિત્સસ્તઃ । (મં. ૬)

“ આજે જ બધા દાન આપવા માટે ઉત્સુક બનો ” આપણામાં કોઈ કંલુસ ન રહે. સમાજ એવા ઉદારચિત્ત દાની, મહાત્માથી યુક્ત થાય અને કદિ કંલુસોથી યુક્ત ન થાય.

હાર્દિક ઇચ્છા

આપણી હાર્દિક ઇચ્છા શું હોવી જોઈએ । તે વિષે વિચાર કરતી વેળા તો એ આપેલા મંત્રભાગ આપણી સામે આવે છે.

૧ યસ્તઃ સરસ્વતીં અનુવર્તી ખર્ગં હૃષ્યામહે । (મં. ૪)

૨ જુષ્ઠાં મધુમતીં વાચં અવાદિવમ્ । (મં. ૪)

૩ સરસ્વત્યા મનોયુજા વાચા યં યાચામિ તં અથ શ્રદ્ધા વિન્દતુ । (મં. ૫)

“ (૧) અમે અગતિનો અપાન કરનારા લોકો વિશાળ સુમતિ અને ઐશ્વર્ય ઇચ્છીએ છીએ. (૨) અમે સેવન કરવા જેવી મીઠી વાતો જ કરીએ છીએ (૩) વિદ્યા અને સુવિચારથી યુક્ત સુસંસ્કૃત વાણીથી જેની પાસે અમે માગીએ છીએ, તેનામાં આપવાની શ્રદ્ધા હોય. ” વાસ્તવિક અમે એમ ઇચ્છીએ છીએ કે અમને બધાને વિદ્યા, સુસુદ્ધિ અને સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય. અમે તેથી જ મધુર વાણીથી બોલીએ છીએ. અમે શ્રેષ્ઠ સત્કર્મ કરવા ઇચ્છીએ છીએ, તે કર્મો માટે જેની પાસે ધન વગેરેની યાચના કરીશું, તેનામાં આપવાની શુદ્ધિ રહે. આ પ્રકારના દાનથી જનતાની હાસાધનાં પ્રશસ્તતમ

કર્મ કરાય છે જેથી બધાનો ઉદ્ધાર થશે અને બધાનું પણ વધશે. તેમજ—

૧ નઃ દેવકૃતા વનિઃ દિવા નક્તં વર્ષતામ્ । (મં. ૩)

૨ નઃ વર્નિ ઘાત્તં મા વર્તિર્સિઃ । (મં. ૬)

“ દેવો દ્વારા બતાવેલી અમારી આ શ્રદ્ધામય શુદ્ધિ રાત અને દિવસ વધતી રહે. (૨) આ શ્રદ્ધા-ભક્તિયુક્ત વાણી માં ઘટ ન આવે ” એટલે દાન શુદ્ધિ મરોપકારનો લાભ અને આત્મસર્વસ્વ સમર્પણની શ્રદ્ધા અમારામાં રિથર રહે અને વધે. આ ધર્મશુદ્ધિથી પરસ્પર સહાયતા કરતાં અમને ઉભાની પ્રાપ્ત થાય.

અહીં સુધી આ સૂક્તના આઠ મંત્રોનો વિચાર થયો. તેથી વાચકોને યાદ થશે કે આ સૂક્તનો મુખ્ય ઉપદેશ શું છે ? દાન ન આપવું અથવા કંજુસાઇનું સ્તોત્ર કરવાનો વિચાર એમાં નથી; પણ મનુષ્યની પ્રગતિને હાની કરનારી કંજુસાઇનો નાશ કરી ઉચ્ચતા સ્થાપન કરનારી શ્રદ્ધાપૂર્ણ દાન ચરણની તરફ લઇ જવું એ આ સૂક્તને અભિષ્ટ છે.

પહેલા મંત્રમાં પણ દાન ન આપવું એવી પ્રવૃત્તિને દૂરથી નમન કરેલું છે. જે કંજુસાઇ (દક્ષિણાં મા રક્ષીઃ) દાન આપવામાં ક્ષિતિ ઉત્પન્ન કરતી નથી, એટલે દાન આપવા માટે કહેલું ધન પણ ફરી પોતાની પેટીમાં બંદ ન કરતાં એટલે

પોતાની યોગ્યતાની લાચક દાન આપે છે તે ખરાબ નથી. તે સંપ્રદયવૃત્તિથી (આ મર) પોતાની પાસે ભરપૂર ધન ભરી દે અને જે પ્રમાણમાં ખર્ચનો ભારો તે પ્રમાણમાં દાન પણ આપશે. પણ જે (અરાતિ) કંજુસાઇ અસમૃદ્ધિ કંગાલ હાલનું પ્રદર્શન કરાવે છે અને (વર્તિર્સિઃ) મક્ષીનતાયુક્ત બચકાર કરાવે છે, તે હાનિકારક છે આ પ્રથમ મંત્રનો ભાવ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. તેનો ભાર્યો એમ છે કે યોગ્ય પ્રમાણમાં સંપ્રદ કરવો અને યોગ્ય એવું દાન પણ આપવું. જે કંજુસાઇ કંગાલ જેવી દેખાય છે તે હાનિકારક છે. ધન પાસે હોવા છતાં પણ કંગાલની જેમ બચકાર કરવાની શુદ્ધિ થાય ને હાનિકારક છે. માણસમાં ભલે મોટો આદાયશુભ ન હોય પણ ધન હોવા છતાં કંગાલ જેવી વૃત્તિ તો ન જ રહેવી જોઇએ.

આ પ્રકારનો આ સૂક્તનો આશય છે જે કે આ સૂક્તમાં અદાનસીલતાને નમન કર્યું છે, તો પણ તે તો તેવી વૃત્તિને દૂર કરવા મટે છે. આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાથી આ સૂક્તમાં મોટો ગંભીર આશય છે આ વાત વાચકોના ધ્યાનમાં આવી જશે. આ સૂક્ત ધણું કઠણ છે, સહેલાઇથી સમજાય એવું સુગમ નથી. તો પણ જે વાચકો આ સ્પર્શકરણમાં બતાવેલી રીતે તેનું મનન કરશે તો તેઓ આ સૂક્તનો આશય સહેલાઇથી જાણી શકશે.

ધાતક પ્રયોગ પાછો ફેરવવો

કાંકે ૫, સૂક્ત ૧૪

(જાણીઃ— શુક્રઃ । દંવતા— વનસ્પતિઃ, કૃષાપ્રતિહરણમ્ ।)

સુપર્ણસ્ત્વાન્વિન્દત્સુકરસ્ત્વાસનન્નસા । દિપ્સૌપધે ત્વં દિપ્સન્તમવઃ કૃત્યાકૃત્તં જહિ ॥ ૧ ॥

અન્નં જહિ યાતુધાનાનવઃ કૃત્યાકૃત્તં જહિ । અથો યો અસ્માન્દિપ્સન્તિ તમ્ ત્વં જહોપધે ॥ ૨ ॥

અર્થ— (સુપર્ણઃ ત્વા અન્વિન્દત્) ગરૂં તને પ્રાપ્ત કરી અને (સુકરઃ ત્વા નન્સા અસનન્) છુડે તે પોતાના નાક વડે ખોદી છે. હે ઓપાધ ! (ત્વં દિપ્સન્તં દિપ્સ) તું નાશકનો નાશક અને (કૃત્યાકૃત્તં અવજહિ) હિંસા કરનારને મારી નાખ. [૧]

(યાતુધાનાન્ અવજહિ) પોતાના આપનારોને મારી નાખ. (કૃત્યાકૃત્તં અવજહિ) કરનારને નાખ. (અથો યઃ અસ્માન્ દિપ્સન્તિ) અને જે અર્થને મારના છો છે, હે ઓપાધ ! (તં ત્વં જહો) માર. [૨]

રિદ્યંસ્યેવ પરીશાસં પરિકૃત્ય પરિ ત્વચઃ । કૃત્યાં કૃત્યાકૃતે દેવા નિષ્કર્મિવ પ્રતિ મુચ્ચત ॥ ૩ ॥
 પુનઃ કૃત્યાં કૃત્યાકૃતે હસ્તગૃહ્ય પરાં જય । સમશ્વમસ્મા આ ઘેહિ યથા કૃત્યાકૃતં હનત્ ॥ ૪ ॥
 કૃત્યાઃ સન્તુ કૃત્યાકૃતે શપથઃ શપથીયુતે । સુખો રથઃ ઇવ વર્તતાં કૃત્યા કૃત્યાકૃતં પુનઃ ॥ ૫ ॥
 યદિ સ્ત્રી યદિ વા પુમાન્કૃત્યાં ચકાર પાપ્મને । તામુ તસ્મૈ નયામસ્યશ્વમિવાશ્વાભિધાન્યા ॥ ૬ ॥
 યદિ વાસિં દેવકૃતા યદિ વા પુરુષેઃ કૃતા । તાં ત્વા પુનર્નયામસીન્દ્રેણ સયુજાં વયમ્ ॥ ૭ ॥
 અગ્રે પૃતનાપાટ્ પૃતનાઃ સહસ્વ । પુનઃ કૃત્યાં કૃત્યાકૃતે પ્રતિહરેણેન હરામસિ ॥ ૮ ॥
 કૃતવ્યધનિ વિધ્ય તં યથ્ચકાર તમિજાહિ । ન ત્વામચ્ચક્રુષે વયં વધાય સં શિંશીમાહિ ॥ ૯ ॥
 પુત્ર ઇવ પિતરં ગચ્છ સ્વજ ઇવાભિષ્ટિતો દશ । વન્ધર્મિવાક્રામી ગચ્છ કૃત્યે કૃત્યાકૃતં પુનઃ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ— હે (દેવાઃ) દેવો ! (રિદ્યસ્ય પરિશાસં ઇવ) હિંસકને ચારો તરફથી ખૂંચનારાઓ જેમ અને (નિષ્કર્મ ઇવ) સુવર્થ આભૂષણોની જેમ (સ્વચ્ચઃ પરિ પરિકૃત્ય) આપનીની ઉપર ધા કરીને (કૃત્યાકૃતે કૃત્યાં પ્રતિમુચ્ચતં) હાથા કરનારાઓ અત્યે તેનાજ કાપનાર પ્રયોગને પાછો કરો. [૩]

(પુનઃ કૃત્યાં હસ્તે ગૃહ્ય) ફરી કાપનાર સાધનો હાથમાં પકડી (કૃત્યાકૃતે પરાં જય) પ્રાણધાતક ઉપાયો કરનારા પાસે પાછો મોકલો. (અસ્મે સમશ્વં આઘેહિ) તેના માટે સામે ખૂંચી દે, (યથા કૃત્યાકૃતં હનત્) જેથી હિંસા કરનારા ભાગી જાય. [૪]

(કૃત્યાઃ કૃત્યાકૃતે સન્તુ) મારક સાધન હિંસકોની ઉપર જ પાછું ફરે. (શપથઃ શપથીયુતે) ગણો ગાળ આપનારા પાસે પાછો જાય. (સુખઃ રથઃ ઇવ) સુખ આપનારો રથ જેમ જાય છે તે પ્રકારે (કૃત્યાઃ કૃત્યાકૃતં પુનઃ વર્તતાં) ધાતપાતના ઇલાજ ધાતકના ઉપર જ ફરી પાછો પહેંચી જાય. [૫]

(યદિ સ્ત્રી યદિ વા પુમાન્) બીએ અથવા પુરુષે (કૃત્યાં પાપ્મને ચકાર) પાપની ઇચ્છાથી ધાતક પ્રયોગ કર્યો હોય. (તાં જ તસ્મૈ નયામસિ) તેને તેની પાસે જ અમે પાછો ફરવાએ બીએ, (અશ્વા-અભિ-ધાન્યા અશ્વં ઇવ) ધોવાને આધવાની રીતી જેમ ધોવાની પાસે લઈ જવાય છે. [૬]

(યદિ વા દેવકૃતા અસિ) એ તું દેવો વડે કરાએલી હોય અથવા (યદિ વા પુરુષેઃ કૃતા) અથવા મનુષ્યો તરફથી કરાએલી હોય, (તાં ત્વા વયં) એવા તને અમે (ઇન્દ્રેણ સયુજાં) સહયોગી ઇન્દ્ર વડે (પુનઃ નયામસિ) ફરી હાથાવેશે બીએ. [૭]

હે (પૃતનાપાટ્ અગ્રે) સંઘાય છતનારો તેજસ્વી પુરુષ ! (પૃતનાઃ સહસ્વ) શત્રુસેનાઓનો પરાજય કર. (પુનઃ કૃત્યાકૃતે) ફરી ધાતપાત કરનારાઓ અત્યે (પ્રતિ હરેણ કૃત્યાં પ્રતિ હરામસિ) પ્રતિહાર કરવાની ઉપાયથી ધાતક પ્રયોગ પાછો ફરવાએ છે. [૮]

હે (કૃત-વ્યધનિ) ધાતકનો વેધ કરનારા ! તું (તં વિધ્ય) તેનો વેધ કર. (ના ચકાર તં હત્ જહિ) જેણે ધાત કર્યો તેનો નાશ કર. (અચ્ચક્રુષે ત્વાં વધાય ન સંશિંશીમાહિ) હિંસા ન કરનારા તાને વધના માટે અમે ઉત્તેજન આપતા નથી. [૯]

(પુત્ર ઇવ પિતરં ગચ્છ) પુત્રની જેમ પિતાની પાસે જા. (સ્વજ ઇવ અભિષ્ટિતઃ દશ) લપેટાઇ જનારા સાપની જેમ ધાત કરનારને કર. (વન્ધ્વ ઇવ અવક્રામી) બંધનેના પાસે જવાના જેમ જા. હે (કૃત્યે) હિંસક ફ્રેમ (કૃત્યાકૃતં પુનઃ ગચ્છ) હિંસકની પાસે ફરી જા. [૧૦]

ઉદેળીય વારણ્યમિસ્કન્દં મુગીયં । કૃત્યા કર્તારમૃચ્છતુ ॥ ૧૧ ॥
 હૃવાઃ ક્રજીયઃ પતતુ ઘાવાપૃથિવિ તં પ્રતિ । સા તં મુગમિવ ગૃહ્ણાતુ કૃત્યા કર્ત્યાકૃતં પુનઃ ॥ ૧૨ ॥
 અમિરિવૈતુ પ્રતિકૂલમનુકૂલમિવોદકમ્ । સુખો રથં ઇવ વર્તતાં કૃત્યા કર્ત્યાકૃતં પુનઃ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ— (વારણી ણી ઇવ મુગી ઇવ) હાથણુ હરણી ઉપર હુમલો કરે તેમ (અમિસ્કન્દં કર્તારં કૃત્યાં ઉદ્ કચ્છતુ) હુમલો કરનારા, ખાત કરનારા, પ્રત્યે ધાતક પ્રયોગ પાછા ફરે. [૧૧]

હે ઘાવાપૃથ્વી ! (સા કૃત્યા તં પ્રતિ હૃવાઃ ક્રજીયઃ પતતુ) તે ધાતક પ્રયોગ તે કરનારની પાસે ખાણની જેમ સીધો ચાલ્યો જાય અને (મુગ ઇવ) હરણીની જેમ તે (તં કૃત્યાકૃતં પુનઃ ગૃહ્ણાતુ) તે ધાતક પ્રયોગ કરનારને ફરી પકડી લે. [૧૨]

(અમિઃ ઇવ પ્રતિકૂલં) અમિની જેમ પ્રતિકૂળના પ્રત્યે અને (ઉદકં ઇવ મનુકૂલં વતુ) પાણીની જેમ અનુકૂળતાની સાથે તે ચાલે. (સુખઃ રથઃ ઇવ) સુખકારક રથની જેમ (કૃત્યા કૃત્યાકૃતં પુનઃ ઘર્તતાં) ધાતક પ્રયોગ કરનારની પાસે પાછા ફરે. [૧૩]

દુષ્ટકૃત્યનો પરિણામ

દુષ્ટ કૃત્ય જો ખીખોનો ધાતખત કરવા માટે કરવામાં આવે, તો તે અંતે કર્તાનિજ ધાત કરે છે, એવો આ સૂક્તનો તાત્પર્ય છે. તેમાં કૃત્યાનામક કેટલાક ધાતક પ્રયોગો કોષ દુષ્ટ લેટકા કરે છે, એવો જ વિષય કહ્યો છે, ને મલ્લો દુર્મેધ છે અને હણુ સુધો તે વિષે અમને કંઈ જાણવા મળ્યું નથી. માટે તે વિષે અમે વધુ કંઈ લખી સકતા નથી. જો કોષ વાચક એવા મારણ પ્રયોગ વિષે કંઈ નિશ્ચિત અને સપ્રયોગ જ્ઞાન ધરાવતો હોય, તો તેણે તે પ્રસિદ્ધ કરવું.

પ્રથમ વસ્ત્ર-પરિધાન

કાંઠ ૨, સૂક્ત ૧૩

(ઋષિઃ- જયર્વા । દેવતા- અમિઃ, નાનાદેવતાઃ)

આયુર્દા અંમે જરસં વૃણાનો ઘૃતપ્રતીકો ઘૃતપૃષ્ઠો અમે ।

ઘૃતં પીત્વા મધુ ચાહુ ગવ્યં પિતેર્વં પુત્રાન્અમિ રક્ષતાદિમમ્

॥ ૧ ॥

અર્થ— હે (અમે અમે) તેજસ્વી અમિ । તું (આયુઃ-દા) જ્ઞાન આપનારો, (જરસં વૃણાનઃ) સ્તંભિને સ્વીકાર કરનારો, (ઘૃત-પ્રતીકઃ) ધીના જેમ તેજસ્વી અને (ઘૃત-પૃષ્ઠઃ) ધીનું સેવન કરનારો છે. તેથી (મધુ ચાહુ ગવ્યં ઘૃતં પીત્વા) મીઠું સુંદર ગાયનું ધી પીને (પિતા પુત્રાન્ ઇવ) પિતા જેમ પુત્રોનું રક્ષણ કરે છે તેમ તું (અમં અમિરક્ષતાત્) આનું ચારે તરફથી રક્ષણ કરે. [૧]

ભાવાર્થ— હે તેજસ્વી દેવ ! તું જ્ઞાન આપનારો, સ્તંભિ સાંકળનારો, તેજસ્વી અને હવન વડે ધીનું સેવન કરનારો છે; માટે મધુર સુંદર ગાયનું ધી પીને આ બાળકનું એવું ઉત્તમ રક્ષણ કરે કે જેમ પિતા પોતાના પુત્રોનું રક્ષણ કરે (૧)

પરિં ઘત્ત ઘત્ત નો વર્ચસેમં જરામૃત્યું કૃણુત દીર્ઘમાયુઃ ।

બૃહસ્પતિઃ પ્રાર્યચ્છદ્વાસં દત્તસોમાય રાજ્ઞે પરિંધાત્વા ઉં

॥ ૨ ॥

પરીદં વાસોં અધિથાઃ સ્વસ્તયેડમર્મૃદૃનામંભિશસ્તિપા ઉં ।

શતં ચ જીવે શરદઃ પુરુષી રાયશ્ચ પોષ્ણપસંચ્યંયસ્વ

॥ ૩ ॥

અહ્યમાનમા તિષ્ઠાશ્માં ભવતુ તે તનુઃ । કૃણવન્તુ વિશ્વે દેવા આયુષ્ટે શરદઃ શતમ્

॥ ૪ ॥

પસ્યં તે વાસઃ પ્રથમવાસ્યં હરામસ્તં ત્વા વિશ્વેડવન્તુ દેવાઃ ।

તં ત્વા આતરઃ સુવૃધા વર્ધમાનમનું જાયન્તાં બૃહવઃ સુજાતમ્

॥ ૫ ॥

અર્થ— (નઃ હમં) અમારા આ પુરુષને (પરિચક્ત) ચારે તરફથી ધારણ કરાઓ, (વર્ચસા ઘત્ત) તેજથી ધ્રુત કરો, એનું (દીર્ઘ આયુઃ જરામૃત્યં કૃણુત) દીર્ધજીવન તેમજ વૃદ્ધાવસ્થા પછી મૃત્યુ થાવ. (બૃહસ્પતિઃ દત્તસોમાય રાજ્ઞે પરિંધાત્વા ઉં) બૃહસ્પતિએ આ કપડું (સોમાય રાજ્ઞે પરિંધાત્વા) સોમરાજને પહેરવા માટે (ઉં પ્રાર્યચ્છદ્વાસં) નિશ્ચયથી આપ્યું છે. [૨]

(હવં વાસઃ સ્વસ્તયે પરિ અધિથાઃ) આ વસ્ત્ર પોતાના કલ્યાણ માટે ધારણ કરો, (વૃદીનાં અભિશસ્તિપાઃ) ઉ અમુઃ) તું મનુષ્યને વિનાશમાંથી બચાવનારો નિશ્ચયથી એવો થયો છે. આ પ્રકારે (પુરુષીઃ શરદઃ શતં ચ જીવં) પરિપૂર્ણ સો વરસ સુધી જીવે અને (રાયઃ પોષં ન ચપ સં વ્યયસ્વ) ધન અને પોષણના કપડા વણો. [૩]

(પહિ, અહ્યમાનં ભાતિષ્ઠ) આ, પત્થર ઉપર ચઢ, (તે તનુઃ અહ્યા ભવતુ) તારું શરીર પત્થર જેવું દૃઢ બને. (વિશ્વે દેવાઃ) બધા દેવો (તે આયુઃ શરદઃ શતં કૃણવન્તુ) તારું જીવન સો વરસનું કરે. [૪]

(વ્યસં તે પ્રથમવાસ્યં વાસઃ હરામઃ) જે તારા માટે પહેલવહેલાં પહેરવા યોગ્ય એવું આ વસ્ત્ર અમે આપ્યું છે. (તં ત્વા વિશ્વેદેવાઃ અવન્તુ) એવા તારું બધા દેવો રક્ષણ કરે. (તં ત્વા સુજાતં) એવા તને ઉત્તમ જન્મ પામેલા અને (વર્ધમાનં) વંતા બાળકના (બૃહવઃ સુવૃધાઃ આતરઃ અનુ જાયન્તાં) પછીથી ધણી ઉત્તમ વધનારા ભાઈઓ ઉત્પન્ન થાય. [૫]

ભાષાંતર— આ બાળકને ચારે તરફથી વસ્ત્ર ઓઢાડો, તેનું તેજ વધારો અને એનું જીવન અતિદીર્ઘ કરો એટલે અર્થાત્ ધરડી અવસ્થા પછીજ તેને મૃત્યુ આવે. આ વસ્ત્ર બધાથી પહેલા કુલપુત્ર બૃહસ્પતિએ સોમરાજને પહેરવા માટે બનાવ્યું હતું જે આ બાળકને પહેરાવવામાં આવે છે. (૨)

આ વસ્ત્ર પોતાના કલ્યાણની વૃદ્ધિ કરવા માટે ધારણ કરો. માણસને વિનાશમાંથી બચવાનું આજ એક ઉત્તમ સાધન છે. આજ પ્રકારે સો વરસનું દીર્ધજીવન પ્રાપ્ત કરો અને ધનનો વાણ્ય અને પોષણના વાણ્યોથી બનેલું આ ઉત્તમ વસ્ત્ર પ્રકારથી વણો. (૩)

અહીં આવ, આ પત્થર ઉપર ઉભો થા, તારું શરીર પત્થર જેવું સુદૃઢ બને અને તેથી બધા દેવો તારું જીવન સો વરસનું બનાવે. (૪)

હે બાળક ! તારા માટે આ પહેલવહેલાં પહેરવા વસ્ત્ર અમે આપ્યું છે, બધા દેવો તારું પૂર્ણ રક્ષણ કરે, તું આ ઉત્તમ કુળમાં જન્મેયો છે અને અહીં તું ઉત્તમ પ્રકારથી વધી રહ્યો છે, આ પ્રકારે તારા પછી ધણી હંદપુત્ર અને બાળવાન ભાઈ ઉત્પન્ન થાય અને તારા કુળની વૃદ્ધિ થાય. (૫)

પ્રથમ વસ્ત્ર-પરિધાન

પ્રથમ વસ્ત્ર પરિધાન

બાળકના શરીર ઉપર પ્રથમ વસ્ત્ર ઓઢાડવાનો સમારંભ આ સૂક્ત વડે વર્ણવેલો છે. આ સૂક્તનો પ્રથમ મંત્ર ધીનું અગ્નિમાં થનારા હવનનું વિધાન કરે છે, એટલે હવન પહેલાનું બધું વિધાન આ પહેલા યજ્ઞ ગયું છે, એવું સમજવું જોગ્ય છે. અગ્નિની અંદર પરમાત્માની સ્થિતિ છે. આ અગ્નિને ધી વગેરે પદાર્થો વડે પ્રદીપ કરવામાં આવે છે અને તેની સમક્ષ વસ્ત્ર ઓઢાડવું વગેરે વિધિ કરવામાં આવે છે. બધા સંસ્કાર અગ્નિમાં હવન કરવાની સાથે થાય છે. પરમેશ્વર સ્તુતિ, પ્રાર્થના, ઉપાસના, શાંતિ, અભય ભાગવું વગેરે ક્રિયાઓ પૂર્વક હવન યજ્ઞ પ્રથમ મંત્રમાં પ્રભુની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે કે તે પરમપિતા અમારું એના બધા પુત્રોનું રક્ષણ કરે. આ પ્રકારે વસ્ત્ર પરિધાન કરવાની પૂર્વ તૈયારી થવા પછી વસ્ત્ર આણવામાં આવે છે—

પુત્રને માટે વસ્ત્ર

અત્રે એ ધ્યાનમાં રાખવું કે આ વસ્ત્ર બાળકમાંથી વેચાતું આણેલું ન હોય. પણ પોતાના પુત્રના માટે માતાએ વણેલું હોવું જોઈએ. તે વિધે વેદે બીજા ઠેકાણે કહ્યું છે તે અત્રે સરખાવી જુઓ—

વિતન્વતે ધિયો અસ્મા અર્પાસિ યત્ના ।

પુત્રાય માતરો વયન્તિ । (ઋ. ૫.૫૭.૬)

આ મંત્રમાં બે વાક્યો ॥ અને તે વિચાર કરવા લાયક છે. તેનો અર્થ જુઓ—

(૧) માતરઃ પુત્રાય યત્નાણિ વયન્તિ માનાઓ પોતાના પુત્રો માટે વસ્ત્રો વણે છે. અને (૨) અર્પાસિ ધિયઃ અર્પાસિ વિતન્વતે આ ઠોકરા માટે સુવિચારો અને સંકલ્પોની સિખામણ આપે છે.

આ મંત્ર માતાનું પુત્ર વિધેતું કર્તવ્ય બતાવે છે. માતાએ પોતાના પુત્રો માટે કપડાં વણે છે, તેમાં પ્રત્યેક તાણા સાથે કેટલું પ્રેમ તે કપડાના તંતુઓમાં વણાય છે તેના વિચાર વાચકોએ અવશ્ય કરવો. આ કપડું કેવળ કપડું નથી પણ આ સૂક્તના ત્રીજા મંત્રમાં કહ્યું છે કે—

રાયઃ ચ પોર્વં ઉપસંવ્યયસ્વ । (મં. ૩)

૨૩ (અધર્વ. લાગ ૫)

“ અહીં કપડા વણવામાં અર્થ એ ઉભા દોરા (તાણા) અને પુષ્ટિ એ આડા દોરા (વાણા) છે. આ પ્રકારે આ કપડું વણાય છે. ” ખરેખર એવું જ હશે કે જ્યાં માતા પોતાના પુત્રપ્રેમથી નાના બાળક માટે કપડું વણતી હશે. ધન્ય છે તે માતા અને તેનું બાળક કે જ્યાં આ પ્રકારનું પરસ્પર પ્રેમ હોય તેજ પોતાના કુટુંબને ભૂખણરૂપ છે. આ પ્રકારનું કપડું આ નાના બાળકને પહેરાવવામાં આવે છે તે વખતે મંત્ર કહે છે—

પરિચત્ત, ચત્ત, નો વર્ચસા હમમ્ ।

જરામૃત્યુઃ કુણ્વત, વીર્ધમાયુઃ ॥ (મં. ૨)

“ પહેરાવો, પહેરાવો આ અમારા બાળકને આ વસ્ત્ર, તેજની સાથે આ દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરે અને તેની વૃદ્ધિ-વરણ પછી જ તેનો મૃત્યુ થાય, અકાલે મરણ તેને ન આવે. ” જ્યારે માતા પોતાના પુત્રના માટે પ્રેમથી કપડું વણે છે ત્યારે તે પ્રેમજન્ય તે બાળકનું રક્ષણ કરવામાં સામર્થ્ય-શાળી હોય છે, માટે એવી પ્રેમમય માતાના પુત્રો દીર્ઘજીવન યુક્ત હોય છે.

પછી બીજા મંત્રમાં કહ્યું છે કે “ દેવોના કુલથુરુ બૃહસ્પતિએ સોમરાત્નને પણ આ પ્રકારે વસ્ત્ર પહેરાવ્યું હતું. ” એટલે આ પ્રથમ બધી સનાતન છે. કુળના પુરોહિતે માતાએ વણેલું વસ્ત્ર પોતાના આશીષ સાથે બાળકને પહેરાવવું અને બધા હાનર રહેલા સંબંધોને બાળકનું શુભચિંતન કરે. એવું આ વૈદિક ગેતીનું સામાન્ય રવરૂપ છે. વાચકો તેનો વિચાર કરીને આ શુભસંસ્કાર પોતાના ધરમાં કરી શકે છે.

વસ્ત્ર ધરમાં વણવાતું કારણ

વસ્ત્ર ધરમાં કેમ વણવું અને બાળકમાંથી વેચાતું કેમ ન માવવું તે વિધે ત્રીજા મંત્રમાં જ કહ્યું છે તે મનન કરવા લાયક છે. તેમાં આ ધરમથુ ન્યવસાયના ચાર લાભ વર્ણવ્યા છે—

૧ સ્વસ્તિ = કલ્યાણ

હવં વાસઃ સ્વસ્તયે અગ્નિ યાઃ । (મં. ૩)

“ આ કપડું પોતાના કલ્યાણ માટે ધારણ કરો. ” સ્વસ્તિ નો અર્થ “ સુખ+અસ્તિ ” એટલે ઉત્તમ અસ્તિત્વ,

ઉત્તમ દરિત, પોતાની સ્થિતિ ઉત્તમ થવા માટે પોતાનું વણેલું કપડું પહેરવું જોઈએ બાળકને વણેલું વસ્ત્ર પહેરવાથી પોતાને 'સ્થસ્તિ' એટલે કે પોતાનું કલ્યાણ થવું નથી માટે પોતાનું વણેલું વસ્ત્ર પહેરવું જોઈએ

૧ વિનાશથી બચાવ

ગૃપ્તીનાં લમિશસ્તિ-પા લ અમૂ । (મ ૩)

" મનુષ્યમાત્રો તાશયો બચાવ કરનાર છે " પોતાનું કપડું પેતે બનાવી પહેરવાથી પોતાનો જ કંકન લાલ થતો નથી પરંતુ તે પૂર્ણ મનુષ્યોના વિનાશથી બચાવ કરે છે તેથી પ્રત્યેક મનુષ્ય ઉઘમાં હોવાના કારણે જ તે બધા મનુષ્યોનું રક્ષણ થઈ જાય છે દુરિસ્થિતિ, હીન અવસ્થા, નાશ વગેરેમાંથી મચાવનાર વસ્ત્ર વણવાનો એક ધ્વેષ છે.

૩ ધન અને પુષ્ટિ

આ ધરે વણેલું કપડું કંકત કપડું નથી, તથા એના તાણા વાણા કેવળ સુતરના નથી પરંતુ—

રાયઃ સ્વ યોય ઉપસન્થવસ્ત્ર । (મ ૩)

" તેમાં તાણાનો દોરો એથર્વ સુચક અને વાણાના ઘેરા પોશકના સુચક છે " એવું માનીનેજ તમે કપડાં વણો પોતાના કપડાં પોતે વણવાથી એથર્વ અને પોષણ આપોઆપ થઈ જાય છે અને જે કુટુંબમાં અને જે પરિવારમાં આતા પોતાના બાળકો માટે કપડાં તૈયાર કરે છે ત્યાં તો તે કુટુંબનું એથર્વ અને પોષણ થવામાં કોઈ શકા રહેતીજ નથી જ્યાં આ પ્રકારે સુખ અને શાંતિ રહેશે ત્યાં જ—

૪ દીર્ઘજીવન

શર્ત્તં સ્વ જીવ શરદા પુરુષી । (મ ૩)

" સૌ વરસનું દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થશે " આ વાત સહેલાઈથી ખ્યાનમાં આવી શકે છે આ ત્રીજો મન વારતલિંક માળકના માટે આશીર્વાદ છે તે પણ તેમાં પોતે કપડાં બનાવનાર મદદર કેવું છે તે અમે અહીં સંસ્કૃત શીર્ષિકા દર્શાવ્યું છે વાચકોએ તેનો વિચાર કરવો અને તેથી બોધ પ્રાપ્ત કરવો તેમજ પોતાના ઘરમાં આ મદદરપૂર્ણ વાતનો પ્રચાર કરવો વિશેષના જે વૈદિકધર્મો છે તેમણે તો એવું આચરણ અવશ્ય કરવું જોઈએ

સુદૃઢ ગરીર

દાયે કંતેના સ્તનનું કપડું પહેરવાથી શરીર નાતુક બનવું

નથી, જેમ બીજા નરમ કપડા પહેરવાથી થાય છે આ કોમલતા ધણી ખરામ કહેવાય, તેમાં સૌ વરસનું દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થવું નથી માટે પોતાનું શરીર સુદૃઢ બનાવવાની ધણી આવશ્યક છે. બળપણુમાં જ આ ઉપદેશ આ સૂક્ત દ્વારા સહાગ્રાઓએ આ 'પહેલાજ' વસ્ત્ર પહેરવાના સમયે' એક ત્રિધિ કરવામાં આવે છે જેમાં વસ્ત્ર પહેરતાં જ તે બાળકને પત્થર ઉપર મૂકવામાં આવે છે અને આ મત બેલાય છે

પરિ અદમાનં આતિષ્ઠ, તે તનૂ અદમા મથતુ ।

તે શરદા શત આયુઃ વિશ્વે દેવા કૃપમ્તુ ॥ (મ. ૪)

'અહીં આ પત્થર ઉપર ચઢ તાજ શરીર પત્થર જેવું સુદૃઢ બને, તાત સૌ વરસની આયુ બધા દેવો સિદ્ધ કરે એટલે તને સૌ વરસનું જીવન આપે "

બાળક સુદૃઢ અવધર અને અંગોનું હોલું જોઈએ એ રિતે ઉત્તમ ઉપદેશ આ મંત્રમાં છે બાળપણમાં માતાપિતા પોતાના બાળક અને બાળીકાઓને સુદૃઢ શરીરના બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે અને કદિ એવું ન કરે કે જેથી બાળકો મૃત્યુ, નરમ, કોમળ અંગવાળા રહી જાય ઉંમર મોટી થતાં કુમાર અને કુમારિકા પણ પોતાનું શરીર બાંધી શકે અને સુદૃઢ બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યા કરે એ પ્રમાણે તેઓ કરશે તો તેઓ વજ્રદેહી બનશે વજ્ર શરીર તે યોગ્ય સાધન વડે પણ બનાવી શકાય છે તે વિષેના પ્રયોગો વાચકોએ યોગસાધનમાં જોવા શીત, ઉષ્ણ વગેરે દ્વારા સહન કરવાની ટેવથી પણ મનુષ્યનું શરીર સુદૃઢ બની શકે છે

પછી પાંચમા મંત્રના પૂર્વાર્ધમાં કહ્યું છે કે " હે બાળક ! તારા માટે અમે આ પહેલાં જ પહેરવા લાયક વસ્ત્ર (પ્રથમ વાર્ય વાસ) લાવ્યા છીએ, એ વાતને બધા દેવો સહાયક કરનારા થાય " આ મંત્રમાં " પ્રથમ પરિધાન કરવા યોગ્ય વસ્ત્ર " નો ઉદ્દેશ છે, તેથી બાળકના ઉપરનો ખમાશ આવી શકે છે જન્મથી કેટલાક મદિના સુધી તો વિશેષ વસ્ત્ર પહેરાવવામાં જ આવતાં નથી એવા મંત્રમાં " પત્થર ઉપર ઉભો કરવાનો " ઉદ્દેશ છે પોતાના પગે પણ ઉભો ન રહી શકે તો બીજાની મદદથી ઉભુ રહી શકે તેવું બાળક હોવું જોઈએ આ મંત્ર ઉપરથી એટલું નક્કી થાય છે કે આ બાળક જે સમયે તેને પહેલું વસ્ત્ર પહેરવામાં આવે છે ત્યારે જોહામાં જોહી એ ત્રણ વરસની ઉંમરનું હોવું જોઈએ, આ

ઉમરમાં ભલે ખીનતી મદદથી પણ થોડો સમય જાળક પત્થર ઉપર ઉભું રહી શકે છે. જોછામાં જોછું અમે એટલું તો કહી શકીએ છીએ કે એનાથી જોછી ઉમર આ કાર્ય માટે યોગ્ય તો નથી જ. “ અદમાન્ જાતિષ્ટ ” આ સબ્દ-પ્રયોગ પોતાની મેળે પત્થર ઉપર ચઢનાનો ભાવ જતાવે છે. માટે જાળકની ઉમર ત્રણ વરસ કરતાં જોછી માનવી યોગ્ય નથી. ચાર અથવા પાંચ વરસની ઉમર માનવી પણ યોગ્ય થશે. આ ઉમરે આ વસ્ત્ર ધારણ સમારંભ કરનામાં આવે છે. આના સમયે જે અંતિમ આશીષ આપવામાં આવે છે તે પણ શ્રેષ્ઠ પ્રદ છે—

તં ત્વા સુજાતં વર્ધમાનમ્

વહ્ન્યઃ સુવૃદ્ધાઃ પ્રાતરઃ અનુજાયન્તામ્ । (મં. ૫)

“ ઉતમ જન્મે અને ઉતમ પ્રકારે વધનારા તુજ જાળકના પછી ધણી વધનારા ભાઈઓ તારી માતા જન્મ આપે. ”

કેટલાક માતા પિતાઓ દર વર્ષે સંતાન ઉત્પન્ન કરે છે તે યોગ્ય કે અયોગ્ય છે તેનો વિચાર આ આશીર્વાચનથી ઘટી શકે છે. ત્રણ ચાર વરસની ઉંમરના જાળકનો આ “ પ્રથમ વસ્ત્ર ધારણ વિધિ ” કરાય છે, તે વિશે પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે. આજ વખતે આશીષ અપાય છે કે “ જેમ આ જાળક હજુ-પુષ્ટ અને તેજસ્વી બનશે વધી રહી છે, એવા જ ખીન પણ જાળકો આના પછી જન્મે. ” ધારોકે આ આશીષ પ્રથમ જાળકના એવા વરસની ઉમરે મળ્યો છે, તે પાંચમા વરસમાં ખીન જાળકનો જન્મ સમય આવશે. આ પ્રકારે પ્રત્યેક જે જાળકની તરફે પાંચ વરસનું અંતર થશે જુઓ—

(૧) એક જાળકનો જન્મ, (૨) તેનો એવા વરસમાં ‘ પ્રથમ વસ્ત્ર ધારણ વિધિ ’ કરવો છે, (૩) આમાં જ જાળકને પત્થર ઉપર ચઢાવી ઉભો કરવો અને પત્થર જેવા મંજબૂત સારીરનો બનાવવા ઉપદેશ સંભળાવવાનો છે, (૪) આજ સમયે આશીર્વાદ આપવાનો છે કે તને તારા જેવો જ હજુપુષ્ટ લાક તારા પછી થાય.

જો આ પ્રમાણે બીજું જાળક થયું તો પહેલાના પાંચમે વરસે ખીન જાળકનો જન્મ થવો સંભવ છે એટલે પહેલા જાળકને માતાનું દૂધ ચાર વરસ મળશે જેથી પુત્રની પુષ્ટિ સારા પ્રકારે થશે. માતાના અવપણે પણ દ્વિતીય ગર્ભધારણ કરવા યોગ્ય બનશે અને બહુ સાફ થશે. જ્યાં દર વરસે ગર્ભધારણ થાય છે ત્યાં દૂધ ન મળવાના કારણે જાળક નબળું બની જાય છે, વયમાં પૂણું વિશ્રામ ન મળવાના કારણે માતા પણ કમજોર થાય છે અને બધા પ્રકારનું બચ હોય છે. માટે વાચકોએ આનો યોગ્ય વિચાર કરવો અને જો આ પદ્ધતિ પોતાના કુટુંબ માટે યોગ્ય લાગે તો તે પ્રમાણે વર્નના પ્રયત્ન કરવો.

અમે દર વરસે, દર ત્રણ, પાંચ, સાત વરસે સંતાનો-ત્પત્તિનું કર્મ કરનારા કુટુંબો જોયાં છે. પહેલાં કરતાં ખીનતી ખીન કરતાં ત્રીજાની શારીરિક આરોગ્યતા અમે જોઈ છે. એટલે આ વિચાર વિશેષ મહત્વનો અમને લાગવાથી અહીં તેનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કર્યું છે. વાચકોએ તે અરસીક ન સમજવું કારણ કે તેની જોડે કુટુંબનું આરોગ્ય સંકળાયેલું છે.

વાચકોએ આ સૂકનો યોગ્ય વિચાર કરી લાભ લેવાવો.

ઘાતક પ્રયોગોને અસફળ બનાવવા

કાંઠ ૧૦, સૂકત ૧

(ઋષિઃ— પ્રયગ્ધિગરવઃ । દેવતાઃ— કૃત્વાદૃગ્ધમ્ ।)

યાં કલ્પયન્તિ વહતૌ વધૂર્મિવ વિશ્વરૂપાં હસ્તકૃતાં ચિકિત્સર્વાઃ । સારાદૃત્વર્પે નુદામ એનામ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ— (ચિકિત્સઃ) નિર્મણ કરનારા લોકો (યાં હસ્તકૃતાં વિશ્વરૂપાં કલ્પયન્તિ) જે કૃત્વા ઘાતક પ્રયોગને પોતાના હાથે અનેક રૂપનાળો બનાવી દે છે, જેમ (વહતૌ વધૂર્મિવ) બનના સમયે વધૂને ચણકારે છે, (સા) તે કૃત્વા-તે ધાતક પ્રયોગ (સારાદૃત્વે) દૂર ચાલ્યો જાય (એનાં મળ નુદામઃ) તે ધાતક પ્રયોગને અમે દૂર કરીએ છીએ. [૧]

શ્રીર્ષવતીં નસ્વતીં કર્ણિનીં કૃત્યાકૃતા સંમૃતા વિશ્વરૂપા । સારાદેત્વપં નુદામ ઇનામ્ ॥ ૨ ॥
 શૂદ્રકૃતા રાજકૃતા સ્ત્રીકૃતા બ્રહ્મમિઃ કૃતા । જાયા પત્યાં નુતેવં કર્તારં વન્ધૃચ્છતુ ॥ ૩ ॥
 અનવાહમોપધ્યા સર્વાઃ કૃત્યા અદ્વદુપમ્ । યાં ક્ષેત્રે ચક્રુયાં ગોપુ યાં વાં તે પુરુષેષુ ॥ ૪ ॥
 અવમસ્ત્વચકૃતે શપથઃ શપથીયતે । પ્રત્યક્ષપ્રતિપ્રાહિન્મો યથાં કૃત્યાકૃતં હનત્ ॥ ૫ ॥
 પ્રતીચીનં આહિરસોઽધ્વધો નઃ પુરોહિતઃ । પ્રતીચીઃ કૃત્યા આકૃત્યામૂંકૃત્યાકૃતો જહિ ॥ ૬ ॥
 યસ્ત્વોવાચ પેરેહીતિં પ્રતિકૂલમુદાર્યમ્ । તં કૃત્યેઽમિનિર્વત્સુ માસ્માનિચ્છો અનામસઃ ॥ ૭ ॥
 યસ્તે પર્શ્વિ સંદૃઘૌ રથસ્યર્થુર્ધિયા । તં ગચ્છ તત્ર તેઽર્પનમજ્ઞાતસ્તેઽયં જનઃ ॥ ૮ ॥
 યે ત્વાં કૃત્વાલેભિરે વિદુલા અભિચારિણઃ ।
 શંશ્ચીકૃદં કૃત્યાદૃપ્ણં પ્રતિવર્ત્મ પુનઃસરં તેન ત્વા સ્વપયામસિ ॥ ૯ ॥

અર્થ— (વિશ્વરૂપા શ્રીર્ષવતી નસ્વતી કર્ણિની) અનેક શ્લોકાળી, આધ્યાવાળી, નાકવાળી તેમજ કાનવાળી (કૃત્યાકૃતા સંમૃતા) બનાવેલી કૃત્યા જે તૈયાર થઇ છે (સા આરાત્ પતુ) તે દૂર આવી જાય. (ઇનાં અપ નુદામઃ) તેને અમે દૂર કરીએ છીએ. [૨]

(પત્યા નુતા જાયા દૃવ) પતિએ છેડેલી બી જેવી (કર્તારં વન્ધુ) પિતા પાસે અથવા ભાઈ પાસે જ જાય છે ત પ્રભાણે (શૂદ્રકૃતા, સ્ત્રીકૃતા, રાજકૃતા, બ્રહ્મમિઃ કૃતા) યદ્, બી, રામ અથવા બ્રાહ્મણે વડે કરાવેલી કૃત્યા (કર્તારં વન્ધુ) તેના કર્તાની પાસે પાછી જાય. [૩]

(યાં ક્ષેત્રે) જે કૃત્યા-ખાતક પ્રયોગ-ખેતરમાં (યાં ગોપુ) જે ગાયોમાં કરાય છે, (યાં વાં તે પુરુષેષુ ચક્રુઃ) અથવા જે તારા પુરુષોમાં પુરુષો ઉપર કરાય છે (સર્વાઃ ત્તાઃ કૃત્યાઃ) તે ખાતક પ્રયોગો (અહં અનયા ઓપધ્યા અદ્વદુપં) આ ઓપધિથી અસહ્ય બનાવું છું. [૪] (અથર્. ૧૧૧૮૧૫ અપામાર્ગ ઓપધિ)

(અચકૃતે અર્થ અસ્તુ) પાપ કૃત્ય કરનારને તેનું પાપ પ્રાપ્ત થાય. (શપથીયતે શપથઃ) શાપ આપનારને શાપ લાગે, (પ્રત્યક્ષ પ્રતિ પ્રાહિન્મઃ) અમે અધું અરાજપણું પાણું મોકલી આપીએ છીએ (યથા કૃત્યાકૃતં હનત્) જેથી ખાતક પ્રયોગ કરનારને નાશ થાય. [૫]

(પ્રતિચીનઃ આંઘિરસઃ) ખાતક પ્રયોગને પાછો કાઢવામાં સક્તિશાળી, આંઘિરસી વિદ્યામાં કુશળ, (અધ્વધો નઃ પુરોહિતાઃ) અધ્વધો જ અમારો મુખ્ય નેતા છે. તે (કૃત્યાઃ પ્રતીચીઃ આકૃત્ય) ખાતક પ્રયોગોને પાછો કાઢે છે અને તે આ સધનોથી (અમૂં કૃત્યાકૃતાઃ જહિ) તે કાનખાત કરનારાઓને નાશ કરે. [૬]

(કૃત્યે) ખાતક પ્રયોગ । (યઃ ત્વાં પતા દહિ ' ઇતિ ઉવાચ) જે પ્રયોગ કરતીએ તને ' આગળ થા ' એમ કહ્યું. (તં પ્રતિકૂલં ઉદાર્યમ્ અમિનિર્વત્સુ) તે વિરોધ કરનારા યજુની પાસે પડેલો જા અને (અનામસઃ અસ્માન્ મા દહત્) નિરપરાધી અમારા જેવાની ઇચ્છા કરીશ નહીં એટલે કે અમારા ઉપર આક્રમણ કરીશ નહિ. [૭]

(કૃત્યે) (ક્રમઃ ધિયા રચસ્ય પર્શ્વિ) જેમ સુધાર પોતાની શુદ્ધિથી રચના જુદા જુદા ભાગ બનાવે છે તેમજ (પા તે પર્શ્વિ સંદૃઘૌ) જે તારા-ખાતક પ્રયોગના અવયવો અને છે, તે નિર્માણ કરનારની પાસે (તં ગચ્છ) પાછા જાય, (તત્ર તે જનનં) ત્યાં તને પાછા પડેલાં કે, (અર્થ જનઃ તે અજ્ઞાતાઃ) આ માણસ તને અજાત જ રહે, એટલે કે તેના ઉપર દુશ્મનો ન થાય, ખાતક પ્રયોગ તેના નિર્માણ કરનારા પાસે પાછો ફરે પડેલો જાય. [૮]

(યે વિદુલાઃ= વિદુરાઃ અભિચારિણઃ) જે કૃત્યા ખાતક પ્રયોગ કરનારા (ત્વા કૃત્વા) હે કૃત્યે । તને બનાવી (આલેભિરે) બાંધ્યું કરે છે, તે ખાતક પ્રયોગોને (કૃત્યાદૃપ્ણં દૃપ્) પ્રતિકાર કરનાર આ (શં-મુ) શુભ સંપન્ન છે. (પુનઃસરં પ્રતિવર્ત્મ) તે ફરી ખાતક પ્રયોગને પાણું કાઢનાર છે, માટે (તેન ત્વા સ્વપયામસિ) તેનાથી તને રનાવ કરાવીએ છીએ, જેથી તારા જખા દેશે દૂર થાય. [૯]

યદુર્મમાં પ્રસ્તાપિતાં મૃતવંત્સામુપેયિમ । અપૈતુ સર્વ મત્પાપં દ્રવિણં મોષં તિષ્ઠતુ ॥ ૧૦ ॥

યત્તં પિતૃભ્યો દદતો યજ્ઞે વા નામં જગૃહુઃ ।

સંદેશ્યાકૃત્સર્વસ્માત્પાપાદિમા મુચ્ચન્તુ ત્વૌષધીઃ ॥ ૧૧ ॥

દેવૈન્સાત્પિતૃબ્યાન્નામગ્રાહાત્સંદેશ્યાદિભિનિષ્કૃતાત ।

મુચ્ચન્તુ ત્વા વીરુધો વીર્યેણ વ્રહ્મણ ક્રમિઃ પર્યસુ ક્રર્ષાણામ્ ॥ ૧૨ ॥

યથા વાતંશ્યાવયતિ મૂમ્યાં રેણુમન્તરિક્ષાચ્છામ્ । ઇવા મત્સર્વં દુર્મૃતં વ્રહ્મનુત્તમપાયતિ ॥ ૧૩ ॥

અપં ક્રામ નાનદત્તી વિનંદ્યા ગર્દભીવં । કર્તૃર્નશ્વસ્વેતો નુત્તા વ્રહ્મણા વીર્યાવિતા ॥ ૧૪ ॥

અયં પન્થાઃ કૃત્સેતિ ત્વા નયમોઽમિપ્રદિતો પ્રતિ ત્વા પ્ર હિંમઃ ।

તેનામિ યાહિ મચ્ચત્પનંસ્વતીવ વાહિનીં વિશ્વરૂપા કુરુટિનીં ॥ ૧૫ ॥

પરાંકતે ડ્યોતિરપરંથં તે અર્વાગ્ન્યત્રાસ્મદયંના કૃણુષ્વ ।

પરેણેહિ નવતિ નાઠ્યાકૃતિં દુર્ગાઃ સ્ત્રોત્યા મા ક્ષણિષ્ઠાઃ પરેહિ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ— (યતુ દુર્મમાં પ્રસ્તાપિતાં મૃતવંત્સાં) જે દુર્ભાગ્યકૃત, રના કરેલા, મરેલા પ્રતિવાણીને (ડપ હૈયિમ) પ્રાપ્ત કરવા જે કાર્ય કરતુ પડે છે તે (મતુ સર્વ પાપં અપ યતુ) બધું જ પાપ આશયી દૂર થઈ જાય અને (દ્રવિણં મા ડપ તિષ્ઠતુ) દ્રવ્ય મારી પાસે આવી જાય. [૧૦]

હે મનુષ્ય ! (યતુ પિતૃભ્યઃ દદતઃ) જે પિતૃશને આપવાના વખતે, તેમજ (યજ્ઞે વા) યજ્ઞમાં (તે નામ જગૃહુઃ) તારું નામ લે, તે (હમાઃ ઓષધીઃ) આ ઔષધિઓ તે (સંદેશ્યાકૃત્ સર્વસ્માત્ પાપાત્) બધા થનારા પાપથી (ત્વા મુચ્ચન્તુ) તને મુક્ત કરે. [૧૧]

હે મનુષ્ય ! (વીરુધઃ) ઔષધિઓ (ત્વા) તને (દેવ-પૈન્સાત્ પિતૃભ્યાત્) દેવતા સંબંધી પાપથી, પિતૃશના સંબંધના પાપથી (નામગ્રાહ્યાત્ સદેશ્યાત્) નિંદનામ લેવાના તેમજ ખરાબ અપશબ્દો બોલવાના પાપમાંથી (અમિનિઃ કૃતાત્) અપમાન કરવાના પાપમાંથી (વ્રહ્મણઃ વીર્યેણ) શાનના જળ વડે, (ક્રર્ષામઃ) મંત્રોની શક્તિ વડે અને (ક્રાર્વાણાં પયસા) ઋષિઓના અમૃત વડે તને (મુચ્ચન્તુ) મુક્ત કરે. [૧૨]

(યથા વાતઃ) જેમ પવન (મૂમ્યાઃ રેણું કૈતરિક્ષાત્ અશ્વ) ભૂમિ ઉપરથી ધૂળ અને આકાશમાંના વાહણને (હયાવયતિ) ઊડાવી દે છે, વિખેરી નાખે છે, (ઇવા સર્વં દુર્મૃતં) તેમ બધો દુષ્ટ ભાવ (વ્રહ્મનુત્તમં અપાયતિ) શાન વડે નિવરણ થઈ દૂર થઈ જાય. [૧૩]

હે કૃત્યે ! (વિનંદ્યા ગર્દભી હવ) બંધનમાંથી છૂટેલા ગધેડીની જેમ (નાનદત્તી અપ ક્રામ) શબ્દ કરતી દૂર ચાલી જ (વીર્યાવિતા વ્રહ્મણઃ) વીર્ય મુક્ત શાનથી (નુત્તા) પાકી ફે કેડી (હતઃ કર્તૃન્ નક્ષત્ર) અદૌષી કર્તાઓની પાસે નાસી જ [૧૪]

હે કૃત્યે ! (અયં પન્થા ત્વા અતિ નયમઃ) આ માર્ગ છે, તેથી તને દૂર લઈ જઈએ છીએ (અમિ પ્રદિતો ત્વા પ્રતિ પ્રહિંમઃ) અમારા ઉપર ફે કેડા તને અમે પાછા ફેડી દઈએ છીએ (તેન મચ્ચતિ અમિ યાહિ) તેથી તેડીને આગળ વધ (મનસ્વતી વિશ્વરૂપા કુરુટિની વાહિની હવ) રથયુક્ત અનેક રેણુવાળી ભયંકર શબ્દ કરતી જેમ સેના જાય છે. [૧૫]

હે કૃત્યે ! (તે ડ્યોતિઃ પરાક્) તને પાછા જવા માટે આગળ પ્રકાશ દેખાય, (તે અર્વાક્ અપરંથં) તને આ બાજુએ આવવા કેટલું રસ્તો ન દેખાય. (મત્સતુ મન્યત્ર મયના કૃણુષ્વ) અમને છોડી બીજે દેકાણે જા. (નાઠ્યાઃ દુર્ગાઃ નવતિ સ્ત્રોત્યાઃ અતિ પરેણ હિ) નોકા વડે દુર્ગમાં એવી નેતું નહીંઓ પાર કરી દૂર ચાલી જા. (મા ક્ષણિષ્ઠાઃ) મારતી નહિ, (પરા હિ) દૂર ચાલી જા. [૧૬]

વાતે હવ વૃક્ષાન્નિ મૃણીહિ પાદય મા ગામશ્ચ પુરુષમુચ્છિપ એવામ્ ।

કર્તૃન્નિવૃત્યેતઃ કૃત્યેડપ્રજાસ્ત્વાયં ઘોષય

॥ ૧૭ ॥

યાં તેં વૃહિપિ યાં ઇમશાને ક્ષેત્રે કૃત્યાં વલ્ગં વા નિચચ્ચુઃ ।

અગ્રૌ વાં ત્વા ગાર્હપત્યેડભિચ્ચેઃ પાકં સન્તં ધીરંતરા અનાગસમ્

॥ ૧૮ ॥

ઉપાહૃતમનુબુદ્ધં નિશ્ચાતું ચૈરં ત્સાર્યન્વવિદામ કર્ત્રમ્ ।

તદેતુ યત આમૃતં તત્રાશ્ચ હવ વિ વર્તતાં હન્તુ કૃત્યાકૃતઃ પ્રજામ્

॥ ૧૯ ॥

સ્વાયસા અસયઃ સન્તિ નો ગૃહે વિદ્યા તેં કૃત્યે યતિધા પંરૂપિ ।

ઉત્તિષ્ઠેવ પરંહીતોડજ્ઞાતે કિમિહેચ્છસિ

॥ ૨૦ ॥

ગ્રીવાસ્તે કૃત્યે પાદૌ ચાપિ કત્સ્યામિ નિર્દ્રવ । હન્દ્રાગ્રી અસ્માન્નક્ષતાં યૌ પ્રજાનાં પ્રજાવર્તી ॥ ૨૧ ॥

સોમો રાજાધિપા મૃદિતા ચં ભૂનસ્યં નઃ પતયો મૃદયન્તુ

॥ ૨૨ ॥

મવાશર્વાર્વસ્યવાં પાપકૃતે કૃત્યાકૃતે । દુષ્કૃતે વિદ્યુતે દેવહેતિમ્

॥ ૨૩ ॥

અર્થ— હે કૃત્યે ! (વાતઃ વૃક્ષાન્ હવ) પવન ઝાડને તોડે છે તેમ તું (કર્તૃન્ નિ મૃણીહિ) હિંસા કરનારાઓનો નાશ કર અને (નિપાદય) ઉપેક્ષી નાખ (યવાં ગાં અશ્વં પુરુષં મા ઉચ્છિપઃ) એમના ગાય ઘેણા અને પુરુષોને સિલક ન રાખ. (હતઃ નિવૃત્ય) અદોથી નિરૂત થઇને (અપ્રજાસ્ત્વાય ઘોષય) સંતતી નાશની ચેતરથી થાનક પ્રયોગ કરનારાઓને આપ. [૧૭]

(યાં કૃત્યાં તે વૃહિપિ) જે ધાતક પ્રયોગ તારા પાન્યમાં (યાં ઇમશાને) જે રમશાનમાં અને (ક્ષેત્રે નિચચ્ચુઃ) ચેતરમાં ગામ્યા છે, જે [ગાર્હપત્યે અગ્રૌ અભિચ્ચેઃ] જે ગાર્હપત્ય અગ્રિમાં અભિચાર કર્મ કર્યું હોય, (પાકં અનાગસં સન્તં ત્વા) તું પોષિત અને નિષ્પાપ થયા પછી પણ (ધીરંતરાઃ) ધૂત લેશિએ જે અગ્રિયાર કર્મ કર્યું હશે તેને નિર્બંધ કરીએ છીએ. [૧૮]

(ઉપાહૃતં મનુબુદ્ધં) આલેશા અને જાલેશા (નિશ્ચાતં ચૈરં ત્સારિ કર્મં મનુવિદામ) દાટેશો ફેરપી વિનાશક અભિચાર પ્રયોગનું જ્ઞાન અમને થયું છે. (યતઃ આમૃતં તત્ પતુ) જ્યાંથી તે આખો હોય ત્યાં તે પાછો જાય. (તત્ર અશ્વ હવ વર્તતાં) ત્યાં ઘેણાની જેમ અમણ કરે અને (કૃત્યાકૃતઃ પ્રજાં હન્તુ) અભિચાર પ્રયોગ કરનારાના સંતાતનો નાશ કરે. [૧૯]

(સ્વાયસા અસયઃ ન ગૃહે સન્તિ) ઉત્તમ લોખંડની તરવારે અમારા ઘરમાં છે. હે કૃત્યે ! (તે પંરૂપિ વિદ્યા) તારા સાધાઓ અમે જાણીએ છીએ કે તે (યતિધા) કયા પ્રકારના અને ફેટલા છે. (ઉત્તિષ્ઠેવ, હતઃ પરાં હિં) ઉઠ અને અદોથી ફર નાસો જા. હે (અજ્ઞાતે) અજ્ઞાન ખારણુ પ્રયોગ ! (હવ કિં હચ્છસિ) અદો તું શું ઇચ્છે છે ? [૨૦]

હે કૃત્યે ! (તે ગ્રીવાઃ પાદૌ ચ અપિ કત્સ્યામિ) તારી ગર્દન અને પગ દું કાંપી નાંખું છું, તું અદોથી (નિર્દ્રવ) નાસી જા. (હન્દ્રાગ્રી અસ્માન્ રક્ષતાં) ઇંદ્ર અને અગ્નિ અમારું રક્ષણ કરે. જેમ (યૌ પ્રજાનાં પ્રજાવર્તી) સંતનિનું રક્ષણ આતા કરે છે. [૨૧]

(સોમો રાજા મૃદિતા) રાજા મોમ અમને સુખ આપે તેમજ (મૃતસ્ય પતયઃ નઃ મૃદયન્તુ) ભૂતોનો પતિ અમને સુખ આપે. [૨૨]

(મવાશર્વાર્વ દેવહેતિ વિદ્યુત) ભવ અને શવં આ દેવ દેવોના વીજરૂપી વધીપારને (કૃત્યાકૃતે દુષ્કૃતે પાપકૃતે) ધાતક દુષ્કારી પાપોના ઉપર (અસ્યતાં) ફેંકે. [૨૩]

યથેયથં દ્વિપદી ચતુષ્પદી કૃત્યાકૃતા સંમૃતા વિશ્વરૂપા ।

સેતોકૃષ્ટાપદી મૃત્વા પુનઃ પરંહિ દુચ્છુને

॥ ૨૪ ॥

અમ્યક્તાક્તા સ્વરંકૃતા સર્વં મરંન્તી દુરિતં પરંહિ ।

જાનીંહિ કૃત્યે કર્તારં દુહિતેવં પિતરં સ્વમ્

॥ ૨૫ ॥

પરંહિ કૃત્યે મા તિષ્ઠો વિદ્વસ્યેવં પદં નય । મૃગઃ સ મૃગયુસ્ત્વં ન ત્વા નિકર્તુમર્હતિ

॥ ૨૬ ॥

ઉત હંન્તિ પૂર્વાસિનં પ્રત્યાદાયાપરં રૂષ્વાં । ઉત પૂર્વસ્ય નિમ્નતો નિ હન્ત્યપરંઃ પ્રતિ

॥ ૨૭ ॥

ઐતદિ શૃણુ મે વચોઽથેહિ યતં ઇયથં । યસ્ત્વાં ચકાર તં પ્રતિ

॥ ૨૮ ॥

અનાગોહૃત્યા વૈ મીમા કૃત્યે મા નો ગામશ્ચં પુરુષં વધીઃ ।

યત્રયત્રાસિ નિર્હિતા તતસ્ત્વોત્થાંપયામસિ પર્ણાલ્લધીયસી મવ

॥ ૨૯ ॥

યદિ સ્થ તમસાઘૃતા જાલેનાભિહિતા ઇવ । સર્વાઃ સંલુપ્યેતઃ કૃત્યાઃ પુનઃ કર્ત્રે પ્ર હિન્મસિ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—(યદિ કૃત્યાકૃતા સંમૃતા વિશ્વરૂપા) જે મારણ પ્રયોગ તેવાર યજ્ઞ અનેક રૂપો ધારણ કરી (દ્વિપદી ચતુષ્પદી વચ્ચે) જે અથવા આર પગવાળો બની અમારી પાસે આવી જાય, તો (હે દુચ્છુને ' ! સા હતઃ અઘ્રાપદી મૃત્વા પુનઃ પરા હિ) હે દુઃખ આપનાર કૃત્યા ! એવી તું અહીંથી આઠ પગવાળી બની એટલે જઈદી ચાલવાવાળી બનીને આવી ત્યાં પાછી આવી જા. [૨૪]

(અમ્યક્તા ક્તા સ્વરંકૃતા) પુષ્કળ તેજ યોપડેથી અને સુરોક્ષિત કરેલી (સર્વં દુરિતં મરંન્તી) બધી પ્રકારની દુર્દશા આપનારી (પરા હિ) દૂર આવી જા. (દુહિતા સ્વં પિતરં ઇવ) જેમ કન્યા પોતાના પિતાને જાણે છે તે પ્રમાણે તું (કર્તારં જાનીંહિ) પોતાના કર્તાને જાણ. [૨૫]

હે કૃત્યે ! (પરા હિ) દૂર થઈ જા. (મા તિષ્ઠ) અહીં રહેતી નહિ. (વિદ્વસ્ય ઇવ પદં નય) ધામણ થએલા જાનવર પાસે જેમ શિકારી જાય છે તેમ તું પોતાના સ્થાને પહોંચી જા. (મૃગઃ સઃ મૃગયુઃ ત્વં) તે હરીણ છે અને તું શિકારી છે. (ત્વા નિકર્તું ન અર્હસિ) એને હરકડા તું યોગ્ય નથી. માટે તું પાછો જા. [૨૬]

(પૂર્વાસિનં અપરઃ પ્રતિ આદાય ઇત્યા હન્તિ) પહેલા બેસેલા વીરને બીજો ચતુ પડી જાયથી મારે છે અને (પૂર્વસ્ય નિમ્નતઃ અપરઃ પ્રતિ નિ હન્તિ) અને પહેલો મારવા લાગે ત્યારે બીજો પણ સામે મારે છે, આ પ્રમાણે પરસ્પર લા કરે છે. [૨૭]

(ઇતત્ હિ મે વચઃ શૃણુ) જા મારું કહેતું સાંભળ. (અથ ઇહિ યતઃ વચ્ચ) અને જ્યાંથી આવેલી ત્યાં જા (યઃ ત્વા ચકાર તં પ્રતિ) જેણે તને નિર્માણ કર્યો છે તેની પાસે ઘાતક પ્રયોગ પાછો જાય. [૨૮]

હે કૃત્યે ! તું (અનાગઃ-હૃત્યા મીમા) નિરપરાધીનો વધ કરનારી લાઈકર છે. (ન ગાં અથ્વં પુરુષં મા વધીઃ) અમારી ગામો, ધોડા અને મનુષ્યોને વધ ન કર. (યત્ર યત્ર નિર્હિતા અસિ) જ્યાં જ્યાં તને રાખવામાં આવી છે (તતઃ ત્વા ઉત્થાપયામસિ) ત્યાંથી તને ઉઠેડી નાખું છું. (પર્ણાલ્લધીયસી મવ) તું પાંદડાં કરતાં પણ નાનો બની જા. [૨૯]

(યદિ તમસા ઘાતૃતાઃ સ્ય) જે તું અધારાથી હંકાએલી હોય તો જેમ (જાલેન અભિહિતા ઇવ) જાળથી ઘેરાઈ જાય છે તેમ તારાથી (સર્વાઃ કૃત્યાઃ હતઃ સંલુપ્ય) બધા ઘાતક પ્રયોગ અહીંથી લુપ્ત કરી તેમને હું (પુનઃ કર્ત્રે હતઃ પ્ર હિન્મસિ) ફરી કરાતી પાસે અહીંથી પાછી મોકલું છું. [૩૦]

કૃત્યાકૃતાં વલગિનોઽભિનિષ્કારિણઃ પ્રજામ્ । મૃણીહિ કૃત્યે મોચ્છિપોઽમૂનકૃત્યાકૃતૌ જહિ ॥૩૧॥
 યથા સૂર્યો મુચ્યતે તમસસ્પરિ રાત્રિં જહાત્યુપસંશ્વ કેતુન્ ।
 ઇવાહં સર્વં દુર્ભૂતં કર્ત્વં કૃત્યાકૃતાં કૃતં હસ્તીવ રજો દુરિતં જહામિ ॥ ૩૨ ॥

અર્થ— હે કૃત્યે ! (કૃત્યાકૃતઃ વલગિનઃ) ધાતક પ્રયોગ કરનારી ગળાણી દુષ્ટ (પ્રજા અભિ નિઃ કારિણઃ મૃણીહિ) ને પ્રગ્નને નાશ કરે છે તેમને જ તું નાંચ કર. (અમૂન કૃત્યાકૃતઃ ડચ્છિપઃ) તે ધાતકોઓમાંથી એક પણ ન બને તે બધાને (જહિ) મારી નાંખ. [૩૧]

(યથા સૂર્યઃ તમસા પરિમુચ્યતે) જેમ સૂર્ય અધેરમાંથી છૂટે છે, (રાત્રિં ઉપસઃ કેતુન્ જહાતિ) રાત તેમજ ઉપાના નિશાચને તણ દે છે, (ઇવં અહં કૃત્યાકૃતાં કૃતં) આ પ્રકારે હું ધાતક પ્રયોગ દ્વારા કરાએલા (દુર્ભૂતં કર્ત્વં જહામિ) દુષ્ટ કૃત્ય તણ દહું છું. જેમ (હસ્તી રજઃ દિવ) હાથી ધૂળ ઉઘાડે છે, તેની સહેલાઈથી હું શત્રુના દુષ્ટ ધાતક પ્રયોગોને દૂર કરું છું. [૩૨]

કૃત્યા-પ્રયોગ

' કૃત્યા ' પ્રયોગ તેનું નામ છે જે પ્રયોગ વડે કોઇને મારી નાંખવામાં આવે છે. કોઇના ઘરમાં, ખેતરમાં, ખાવા પીવાની વસ્તુઓમાં, કપડાઓમાં અથવા કોઇ ખીજ રથાનમાં કોઇ મારક વસ્તુ મુકવામાં આવે છે જેના પરિણામે તે મરી જાય છે. તે પ્રયોગને કૃત્યાપ્રયોગ અથવા મારણ પ્રયોગ કહે છે.

એકાદ આંખ, કાન, નાકવાળા મૂર્તિ કરે છે, ઘણી શોભાપમાન મૂર્તિ બનતી છે, તેને જે કોઇ હાથમાં પકડે તે મરી જાય છે. મૂર્તિ સિત્તય ખીજ પણ કોઇ વસ્તુ નિર્માણ કરવામાં આવે છે. જેથી મારણ ઘટ શકે છે.

આ પ્રયોગમાં શું થાય છે, તેનો વિધિ શું છે, તેની આજ્ઞા કોઇને ખગર નથી આજ્ઞા તે વિષે કોઇ મંથ ઉપસંખ્ય નથી માટે આ પ્રયોગો વિષે નિશ્ચિત રૂપે અમે કંઈ કહી શકતા નથી.

આ પ્રકારના પ્રયોગોના પરિણામ આપણા લોકો ઉપર ન થાય અને આ ધાતક પ્રયોગ તેને નિર્માણ કરનારા પાસે પાછો ફરે, એવા કાર્ય માટે આ સૂક્ત છે. આ સૂક્ત ઇન્દ્રશક્તિ સાથે વાંચવાથી માનસિકશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તે શક્તિથી ઉપર કહેલા ધાતક પ્રયોગ પાછો ફરે અને જેણે તે નિર્માણ કર્યા હશે તેની પાસે પાછો ફરી તેને જકડી લે છે.

બધા મંત્રોનો આશય એવો જ છે અને તે સ્પષ્ટ છે. હવે આ પ્રયોગો કેવી રીતે કરવા અને કેવી રીતે પાછા મોકલા આ એક મોટા સંશોધનનો વિષય છે. કોઇ મંત્ર ચારત્રત કોઇ સાચો બાલ્યુકાર તે વિષયનો હોય તો તેજ વધુ કહી શકે છે. માટે તે વિષે અમે કંઈ લખી શકતા નથી. એમ કહી આ સૂક્તનું વિચરણ એમ અહીં પૂરું કરીએ છીએ.

ઈર્ષ્યા—નિવારણ

કાંડે ૬, સૂક્ત ૧૮

(અર્થ— અર્થવાં । દેવતા— ઇન્દ્રોચિનાશનમ્)

ઈર્ષ્યાયા ધ્રાજિં પ્રથમાં પ્રથમસ્વા ઉતાપરમામ્ । અર્થિ હૃદય્યં શોકં તં તે નિર્વાપયામસિ ॥ ૧ ॥

અર્થ— (તે ઈર્ષ્યાયાઃ પ્રથમાં ધ્રાજિં) તારી જળના પહેલી લહેરને (વેગને) (ઉત પ્રથમસ્વાઃ અપરં) અને પહેલી ગતિ પછીની ગતિને તેમજ (હૃદય્યં તં શોકં ત્વિં) હૃદયમાં રહેનારા તે શોકરૂપી અગ્નિને (નિર્વાપયામસિ) અમે ઘટાવીએ છીએ. [૧]

યથા ભૂમિર્મૃતમના મૃતાન્મૃતમનસ્તરા । યથોત મુષ્ણો મનં દૃષ્યોર્મૃતં મનઃ ॥ ૨ ॥
અદો યતેં હૃદિ શ્રિતં મનસ્કં પંતયિષ્ણુકમ્ । તતસ્ત દૃષ્યાં મુઞ્ચામિ નિરૂપમાણં દર્શૈરિવ ॥ ૩ ॥

અર્થ— (યથા ભૂમિઃ મૃતમનાઃ) જેમ ભૂમિ મરેલા મનવાણી છે અથવા (મૃતાત્ મૃતમનસ્તરા) મરેલા કરતાં પણ વધારે મરેલા મનવાણી છે, (યથા મુષ્ણઃ મનઃ) અને જેમ મરનારનું મન હોય છે (દૃષ્યોર્મૃતઃ મનઃ) તે પ્રકારે ઇર્ષ્યા-અદેખાધ કરનારનું મન મરેલું હોય છે [૨]

(અથ્વા યત્ તે હૃદિ શ્રિતં) જે તારા હૃદયમાં રહેલું છે (પંતયિષ્ણુકં મનસ્કં) અધાપતન પામનારું દુઃખ મન છે, (તતઃ તે દૃષ્યાં નિઃ મુઞ્ચામિ) ત્યાંથી તારી અદેખાધને હું દૂર કરું છું. (દૃષ્ટોઃ ક્રુપમાણં દૃષ્ય) જે પ્રકારે ધમણધી પવન કાઢવામાં આવે છે. [૩]

અદેખાધ (ઇર્ષ્યા) ને દૂર કરવી

ખીજની ઉત્તનિ જોધને તે સહન ન કરી શકાય તેનું નામ છે ' દૃષ્યાં ' અથવા અદેખાધ. જ્યારે ખીજનો ઉત્કથ' સહન થતો નથી ત્યારે તે મનમાં ઉત્પલ થાય છે. આવી ઇર્ષ્યા કેટલી નુકસાનકારક છે તે વિશે જુઓ—

(૧) હૃદયર્થ શોકં આર્ષિ- હૃદયની અંદર શોક ઉત્પલ કરે છે, શોકના કારણે હૃદયું બળવા લાગે છે અને આ આમ જીવનને ક્ષીણ બનાવે છે. (મં. ૧)

(૨) દૃષ્યાં મૃતં મનઃ- અદેખાધ કરનારનું મન મરેલું હોય છે, મરેલા જેવું હોય છે. મનમાં કોઈ શુભ વિચાર આવવા પામતા નથી, મન જીવનહીન બને છે માટે તેને " મૃતમનાઃ " મરેલા મનવાણો કહે છે. તે (મૃતાત્ મૃતમનસ્તરા) મુઠ્ઠા કરતાં પણ વધારે મરેલો હોય છે. (મં. ૨)

(૩) પંતયિષ્ણુકં મનસ્કં- તેનું મન અધાપતન પામનારું હોય છે અને ધણું ન્હાનું સંકુચિત હોય છે. (મં. ૩)

જુઓ ઇર્ષ્યા કેટલી ઘાતક છે, હૃદયને બાળે છે, મનને મારે છે અને બધાની અધીગતિ સજો છે. માટે આવી અદેખાધને મનમાંથી દૂર કરવી જોઈએ. અદેખાધ દૂર થવાથી હૃદય શાંત બને છે, મન સજીવ ચૈતન્યયુક્ત કાર્ય કરવામાં લાગી જાય છે અને ઉત્તમ થાય છે, એવા સદ્વિચારોથી પરિપૂર્ણ બને છે. એટલે અદેખાધ દૂર થવાથી માણસની ઉત્તિ થાય છે અને જે તે મનમાં રહે તો તેથી નુકસાન પહોંચાડે છે. માટે બની શકે ત્યાં સુધી પ્રયત્ન કરી માણસે અદેખાધને પોતાના મનમાંથી દૂર કરવી.

ઉદ્ધારક ક્ષત્રિય

કાંડ ૭, સૂકત ૧૦૩

(જાણી- મદ્ધા । દેવતા- આર્યા ।)

કો અસ્યા નોં દુહોઽવ્યવત્યા ઉન્નેષ્યતિ ક્ષત્રિયો વસ્યં હચ્છન્ ।

કો યજ્ઞકામઃ ક ઉ પૂર્વિકામઃ કો દેવેષુ વનુતે દીર્ઘમાયુઃ

અર્થ— (ક= પ્રજાપતિઃ ક્ષત્રિયઃ વસ્યઃ હચ્છન્) પ્રજાપતિઃ ક્ષત્રિય પ્રજાનું મન વધારવાનું (અસ્યાઃ અવ્યવત્યાઃ દુહઃ નઃ ઉન્નેષ્યતિ) પરસ્પર દ્રોહરૂપ એકબીજાને વિરોધી બનને કારણે (યજ્ઞકામઃ) પ્રજાનું પાલન કરવું એમ થયે તે કરનારો, (ઉ ક પૂર્વિકામઃ) અને તેમ પ્રજાનું પૂર્ણતા કરનારો છે. (દેવેષુ કઃ વીર્યં આયુઃ વનુતે) દેવેશ્વરેશ્વરેશ્વર દેવેશ્વરના મારે છે.

આ સૂક્તમાં ઉદ્ધાર કરનારા ક્ષત્રિયના ગુણ વર્ણન કર્યા છે તેથી તેનો વિશેષ વિચાર કરવા જોવો છે—

૧ કઃ ક્ષત્રિયઃ= (ક= પ્રજાપતિઃ= પ્રજાપાલકઃ । ક્ષત્રિયઃ ક્ષતાત્ જાયતે) દુઃખોમાંથી જે પ્રજા જનોનું રક્ષણ કરે છે તેને પ્રજાપાલક ક્ષત્રિય કહે છે । પ્રજારક્ષણ આ એક ક્ષત્રિયનો મુખ્ય ગુણ છે. ' ક ' શબ્દનો અર્થ પ્રજાપાલક એમ છે, એજ રાજા છે.

૨ વસ્યઃ હચ્છન્= (વસુ હચ્છન્) ધનની ઇચ્છા કરનારા પ્રજાજનોનું ઐશ્વર્ય વધારવાની ઇચ્છા કરનારો ક્ષત્રિય હોવાનો મોટો છે.

૩ વસ્યાઃ અવચવત્યાઃ કુહઃ નઃ અન્વેષ્યતિ- આ નિંદા, આપસમાં ઝગડા અને પરસ્પર અદેખાઇ, દ્રોહ, કપટ, વિશ્વાસઘાત કરવાની અમારી અવસ્થામાંથી અમારો પ્રજાજનોનો ઉદ્ધાર કરનારો ક્ષત્રિય હોય. ક્ષત્રિયનું આ કર્તવ્ય જ છે કે તે પ્રજાજનોને એવી કેળવણી આપે કે જેથી તે આપસમાં લડે નહીં, પરસ્પરની અદેખાઇ કરવાનું છોડી દે.

૪ વહ્નકામઃ ક્ષત્રિયઃ= સત્કાર-સંગતિ-દાનાત્મક કર્મનું નામ યત છે. સંગતિકરણ-સંગઠન રૂપ યત કરનારો એટલે પ્રજાજનોનું સંગઠન કરનારો ક્ષત્રિય હોય ક્ષત્રિયે કદી પ્રજામાં તડ ન પાડવી અને કદી આપસમાં અદેખાઇની જાળના ન વધારવી.

૫ પૂર્તિકામઃ ક્ષત્રિયઃ= પ્રજાજનોની બધા પ્રકારની પૂર્તતા કરનારો રાજા હોવો જોઇએ પ્રજાજનોમાં જે જે કમીપણ હોય તેને પૂર્ણ કરે અને પોતાની પ્રજામાં કદી અપૂર્ણતા રહેવા ન દે.

૬ દીર્ઘં વાયુઃ વનુતેઃ= પ્રજાને દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થાય એવી વ્યવસ્થા કરનારો રાજા હોવો જોઇએ. રાજા રાજ્યશાસનની એવી ગોઠવણ કરે કે જેથી જીવન લાંબુ થાય અને કદી ઓછું ન થાય.

આ સૂક્તનો વાચકોએ આ પ્રકારે વિચાર કરવો અને પ્રજાના ઉદ્ધારક વિશે સારો યોગ્ય પ્રાપ્ત કરવો.

યુદ્ધની રીત

કાંઠે ૧૧, સૂક્ત ૧૦

(કવિઃ- મૃગશિરઃ । દેવતા- ત્રિવણ્નિઃ)

ઉત્તિષ્ઠતુ સં નહધ્નુદારાઃ કેતુમિઃ સહ । સર્પાં દત્તરજના રક્ષાંસ્વમિત્રાનનું ધાવત ॥ ૧ ॥

ईशां वो वेदु राज्यं त्रिषंधे अरुणैः कैतुमिः सह । ये अन्तरिक्षे ये दिवि पृथिव्यां ये च मानवाः । त्रिषंधेस्ते चेतसि दुर्णामान् उपासताम् ॥ २ ॥

અર્થ — હે (હદારાઃ) પોતાના જીવન ઉપર ઉદાર થએલા વીર સૈનિકો ! (કેતુમિઃ સહ ઉત્તિષ્ઠતુ, સં નહધ્નુ) પોતાની પત્ન્યોની સાથે ઉઠો અને તૈયાર થાવ. હે (સર્પાઃ દત્તરજના) સાપો અને બીજા લોકો ! હે (રક્ષાંસિ) રાક્ષસો ! અમારા (અમિત્રાન્ અનુધાવત) શત્રુઓ ઉપર હુમલો કરો. [૧]

હે (ત્રિષંધે) ત્રિપંથી વજ્ર યુક્ત વીર ! (અરુણૈઃ કેતુમિઃ સહ) લાલ ઝંઝની સાથે (ईशां चः राज्यं वेदु) તમે બધા અધિકારીઓનું જ આ રાજ્ય છે એમ હું માનું છું. (ये अन्तरिक्षे ये दिवि, पृथिव्यां च ये मानवाः) જે અંતરિક્ષમાં, દુલોકમાં અને આ પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યો છે તેમાં જે (दुः-नामानः) દુષ્ટ નામના છે, તે બધા (ते त्रि-संधे चेतसि उपासताम्) ત્રિસંધી વારના ચિત્તમાં રહે, એટલે તે વીર તેમનો યોગ્ય વિચાર કરે. [૨]

અયોમુલાઃ સૂચીમુલાઃ અથો વિકલ્પકંતીમુલાઃ ।

ક્રત્યાદો વાતરંહસ આ સંજન્ત્વમિત્રાન્વજ્ઞેણ ત્રિપંચિના

॥ ૩ ॥

અન્તર્ધૈહિ જ્ઞાતવેદુ આદિત્ય કુળપં વહુ । ત્રિપંચેરિયં સેના સુદિતાસ્તુ મે વશં

॥ ૪ ॥

ઉત્તિષ્ઠ ત્વં દેવજનાર્યુદે સેનયા સહ । અયં બલિર્વ આહુતસિપંધેરાહુતિઃ પ્રિયા

॥ ૫ ॥

શિતિપદી સં ઘંતુ શરવ્યેક્યં ચતુષ્પદી । કૃત્યેઽમિત્રેભ્યો મવ ત્રિપંચેઃ સહ સેનયા

॥ ૬ ॥

ધૂમાર્ક્ષી સં પંતતુ કુધુર્ક્ષાં ચ ક્રોશતુ । ત્રિપંચેઃ સેનયા જિતે ઋણાઃ સન્તુ કેતવઃ

॥ ૭ ॥

અવોચન્તાં પશિણો યે વયોસ્યન્તરિક્ષે દિવિ યે ચરન્તિ ।

શ્વાપદો મશિકાઃ સં રમન્તામામાદો ગૃધ્રાઃ કુળપે રદન્તામ્

॥ ૮ ॥

યામિન્દ્રેણ સંઘાં સમઘંત્યાઃ વ્રહ્મણા ચ વૃહસ્પતે ।

તયાદ્દમિન્દ્રસંઘયા સર્વોન્દેવાનિહ હૃવ કૃતો જયત મામુત

॥ ૯ ॥

અર્થ— (ત્રિપંચિના ઘજ્ઞેણ) ત્રણ સાધિવાળા વળ્લની સાથે (અયોમુલાઃ સૂચીમુલાઃ) ભોખાના મોઢાવાળા, સોપાના જેમ અધીરાળા, (અથો વિકલ્પકતિ મુલાઃ) તીક્ષ્ણ ઠાસડી જેવા મોઢાવાળા (ક્રત્યાદઃ વાતરંહસઃ) માંસ ખાનારા અને પવનની ઝડપથી જનારા બાણ (અમિત્રાન્ આ સજગ્તુ) શત્રુઓ ઉપર જમને પડે. [૩]

હે ભતવેદ આદિત્ય ! (વહુ કુળપં અંતઃ ઘેહિ) તું દુશ્મનની સેનાના પુષ્કળ યુદ્ધના જમીન ઉપર પાડ. (ત્રિ-પંચેઃ હ્યં સેના) ત્રણ સાધિવાળા વળ્લને પારણ કરનારી આ સેના (મે ઘશે સુદિતા અસ્તુ) સારી પેઠે મારા તાબામાં રહે. [૪]

હે (દેવજન અર્યુદે) દિવ્યજનો શત્રુનાથક વીરો ! (ત્વં સેનયા સહ ઉત્તિષ્ઠ) તું સેનાની સાથે ઉઠ. (યા અયં વલિઃ આહુતઃ) તમારા માટે આ શત્રુકી બળી લાવવામાં આવ્યો છે. (ત્રિપંચેઃ આહુતિઃ પ્રિયા) ત્રણ સાધિવાળા ત્રીપંધી નામથી ઓળખાતા વળ્લના માટે આ બળીની આહુતિ અત્યંત પ્રિય છે. [૫]

(શિતિપદી ચતુષ્પદી હ્યં શરવ્યા) સહે પગવાળી તેમજ ચાર પગવાળી આ બાણોની દાર શત્રુનો (સં ઘતુ) નાશ કરે. હે (કૃત્યે) વિનાશ કરનારાઓ ! (ત્રિ-વંચેઃ સેનયા સહ) ત્રિપંધી નામનું વળ્લ પારણ કરનારી સેનાની સાથે (અમિત્રેભ્યઃ મવ) શત્રુનો નાશ કરવા તૈયાર થાવ. [૬]

(ધૂમાર્ક્ષી સં પંતતુ) ધુમાડાથી આખો પીડિત બની શત્રુસેના નીચે પડી ભવ. (કુધુર્ક્ષાં ચ ક્રોશતુ) કાનોમાં દુઃદ ઉપડી શત્રુસેના ગેતી રહે. (ત્રિપંચેઃ સેનયા જિતે) ત્રિપંધીની સેનાનો જય થવાથી (ઋણાઃ કેતવઃ સન્તુ) લાલ રંગના ધ્વજો ઉપર ચડાવવામાં આવે. [૭]

(યે દિવિ અન્તરિક્ષે ચ ચરન્તિ) જે દુરલોભાં અને અંતરીક્ષમાં સંચાર કરે છે તે (વયોસિ અવ-અચન્તામ્) પંખીઓ આ તરફ આવે. (શ્વાપદઃ મશિકાઃ સં રમન્તાં) દિવસ પશુ, માખીઓ શત્રુના યુદ્ધમાં ખાવા લાગે (આમાદઃ ગૃધ્રાઃ કુળપે રદન્તાં) કાચુ માંસ ખાનારા ગ્રીધ સુદા ખાઈ ખવ. [૮]

હે વૃહસ્પતે ! (દિન્દ્રેણ વ્રહ્મણા ચ યાં સંઘાં) ઇન્દ્ર અને વ્રહ્મા દ્વારા જે સંધિ (સમઘંત્યાઃ) કરી હતો, (તયા દિન્દ્રસંઘયા અદં સર્વાન્ દેવાન્) તે ઇન્દ્રના સંધીથી હું બધા દેવોને (હહ હુવે) અહીં બોલાવું છું અને કહું છું કે (ઇતઃ જયત મા અમુતઃ) અહીં વિજયી થાવ, ત્યાં નહિ. [૯]

વૃહસ્પતિરાઙ્ગિરસ ઋષયો વ્રહ્મસંશિતાઃ । અસુરક્ષયણં વધં ત્રિપંચિ દિવ્યાશ્રયન્ ॥ ૧૦ ॥

યેનાસૌ ગુપ્ત આદિત્ય ઉમાવિન્દ્રશ્ચ વિષ્ટતઃ । ત્રિપંચિ દેવા અમજન્તૈર્જસે ચ વલાય ચ ॥ ૧૧ ॥

મર્વીહોક્તાન્તસમજયન્દેવા આહુત્યાનયા । વૃહસ્પતિરાઙ્ગિરસો વજ્રં યમસિંશ્વતાસુરક્ષયણં વધમ્ ॥ ૧૨ ॥

વૃહસ્પતિરાઙ્ગિરસો વજ્રં યમસિંશ્વતાસુરક્ષયણં વધમ્ ।

તેનાહમમ્ સેનાં નિ લિંપ્યામિ વૃહસ્પતેડમિત્રાન્હન્મ્યોર્જસા ॥ ૧૩ ॥

સર્વે દેવા અત્યાર્યન્તિ તે અશ્રન્તિ ચપદ્ કૃતમ્ । હમાં જુષધુમાહુતિમિતો જયતુ મામુતઃ ॥ ૧૪ ॥

સર્વે દેવા અત્યાર્યન્તુ ત્રિપંધરાહુતિઃ પ્રિયા । સંધાં મહર્તૌ રક્ષતુ યયાગ્રે અસુરા જિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

વાયુરમિત્રાણામિગ્નાપ્પ્યાશ્વતુ । હન્દ્રે ઇપાં વાહૂન્પ્રતિં મનક્તુ મા શકન્પ્રતિધામિપુંમ્ ।

આદિત્ય ઇપામસ્ત્રં નિ નાંશયતુ ચન્દ્રમા યુતામગતસ્ય પન્થ્યામ્ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ — (આગિરસ વૃહસ્પતિ) આગિરસના બૃહસ્પતિ અને (વ્રહ્મસંશિતાઃ ઋષય) જ્ઞાનથી તીવ્રથ ધમેલા બધા ઋષિ (અસુરક્ષયણ ત્રિપંચિ વધ) અસુરનાશક ત્રિપંચી નામક વજ્રને (વિધિ આશ્રયન્) દુષ્ટોનાં આસરે ભેતા હતા [૧૦]

(યેન સૌ આદિત્યઃ ગુપ્તઃ) જેના વડે આ સરજ સુરક્ષિત થયો છે, (હમૌ હ્રદ્ર વા વિષ્ટત) અને બીજો ધન્દ્ર આ બંને સુરક્ષિત રહે છે તે (ત્રિપંચિ ઓર્જસે વલાય ચ) ત્રિપંચી નામના વજ્રને ઓળ અને બળના મારે (દેવા અમજન્ત) દેવોએ સ્વીકૃત કર્યું છે [૧૧]

(આગિરસ વૃહસ્પતિ યં અસુરક્ષયણં વધ) આગિરસ બૃહસ્પતિએ જે અસુર વિનાશક વજ્રને (અસિંચત) સિંચીને તૈયાર કર્યું, (અનયા આહુત્યા) તે વજ્રના સ્વીકારથી (દેવા સર્વાન્ લોકાન્ અજયન્) બધા દેવોએ બધા લોકોને જીતી લીધા [૧૨]

(આગિરસ વૃહસ્પતિ ય અસુરક્ષયણ વધ વજ્ર અસિંચત) આગિરસ બૃહસ્પતિએ જે અસુરનાશક વજ્રને સિંચી તૈયાર કર્યું, (તેન અમૂ સેનાં નિ લિંપ્યામિ) તે વજ્ર વડે આ શત્રુસેનાને નષ્ટ કરે છું. હે બૃહસ્પતિ ! (ઓર્જસા અમિત્રાન્ હન્મિ) સામર્થ્ય વડે શત્રુઓનો નાશ કરે છું [૧૩]

(યે વપદ્ કૃતં અશ્રન્તિ) જેઓ વપદ્કારથી અલ બાંધાયું કરે છે, તે (સર્વે દેવા અતિ-આવન્તિ) બધા દેવો શત્રુઓનું આક્રમણ કરે છે હે દેવો ! (હમાં આહુતિં જુષધે) આ આહુતિનો સ્વીકાર કરો, અને (જયતુ, મા અમુત) અહીંથી શત્રુને જીતી લ્યો, ત્યાંથી નહિ [૧૪]

(સર્વે દેવા અતિ આવન્તુ) બધા દેવોએ શત્રુનું અતિક્રમણ કરે, (ત્રિપંચ આહુતિઃ પ્રિયા) ત્રિપંચી વજ્રને બલિદાન પ્રિય છે (યયા અગ્રે અસુરા જિતાઃ) જેથી શરૂઆતમાં રક્ષાસેના પરાભવ કર્યો હતો, તે (મહર્તૌ સધાં રક્ષત) મોટી સંખ્યાની તમે બધા મળી રક્ષણ કરો [૧૫]

(વાયુઃ અમિત્રાણાં હન્વપ્રાણિ અશ્વતુ) વાયુ શત્રુઓના ગણોના અગ્રભાગોને નષ્ટ કરે (હ્રદ્રે ઇપાં વાહૂન્ પ્રતિમનક્તુ) ધન્દ્ર તેમના બાહુઓને કાપી નાંખે આ શત્રુ (હયું પ્રતિજ્ઞાં મા શકન્) બાણ ધનુષ્ય ઉપર મુકના સમર્થ ન થાય. (આદિત્યઃ ઇપા અર્જાં વિનાશયતુ) સરજ તેમના અર્જોનો નાશ કરે અને (ચન્દ્રમા અગતસ્ય પન્થ્યાં યુતા) ચન્દ્રના અગ્રામ શત્રુઓનો રસ્તો રોકી નાંખે [૧૬]

યદિ પ્રેયુર્દેવપુરા બ્રહ્મ વર્માણિ ચક્રિરે ।
 તન્નુપાનં પરિપાળં કૃષ્ણાના ચર્દુપોચિરે સર્વં તદરસં કૃષિ ॥ ૧૭ ॥
 કૃષ્યાદાનુવર્તયન્મૃત્યુનાં ચ પુરોહિતમ્ । ત્રિપંથે પ્રેહિ સેનયા જયામિત્રાન્પ્ર પંથસ્વ ॥ ૧૮ ॥
 ત્રિપંથે તમસા ત્વમમિત્રાન્પરિં વારય । પૃષ્ણદાજ્યપ્રણુતાનાં મામીષાં મોચિ કશ્ચન ॥ ૧૯ ॥
 શિતિપદો સં પંતત્વમિત્રાણામમ્ સિચઃ । મુહ્યન્ત્વદ્યામૂઃ સેનાં અમિત્રાણાં ન્યર્બુદે ॥ ૨૦ ॥
 મૂઢા અમિત્રાં ન્યર્બુદે જહોપિં વરંવરમ્ । અનયાં જહિ સેનયા ॥ ૨૧ ॥
 યશ્ચ કવચી યશ્ચાકવચોદુમિત્રો યથાજ્મનિ । જ્યાપાશૈઃ કવચપાશૈરજ્મનામિહતઃ શયામ્ ॥ ૨૨ ॥
 યે વર્મિણો યેઽવર્માણો અમિત્રા યે ચં વર્મિણઃ । સર્વાસ્તાં અર્બુદે હતાંહ્વાનોઽદન્તુ ભૂર્યામ્ ॥ ૨૩ ॥
 યે રથિનો યે અરથા અસાદા યે ચં સાદિનઃ । સર્વાનદન્તુ તાન્હતાન્ગૃધ્રાઃ ક્યેનાઃ પંતત્રિણઃ ॥ ૨૪ ॥
 સહસ્રકુળવા શેતામામિત્રી સેનાં સમરે વૃધાનામ્ । વિવિદ્ધા કકજાકૃતા ॥ ૨૫ ॥

અર્થ— (યદિ દેવાપુરાઃ પ્રેયુઃ) દેવો પહેલાના જે એટલે શત્રુરૂપી રક્ષક અહીંથી દૂર નાસી ગયા અને તેમણે (બ્રહ્મ વર્માણિ ચક્રિરે) જાન વડે બપોર તૈયાર કર્યાં છે અને (તન્નુપાનં પરિપાળં કૃષ્ણાનાઃ) શરીરનું અને ગ્રામ વગેરે બધાનું રક્ષણ કરે છે અને જે (વપોચિરે) સ ગહન કરી રહ્યા છે (તત્ સર્વં અરસં કૃષિ) તે બધાને નીરસ બનાવે. [૧૭]
 હે ત્રિપંથે ! (ક્ષરયાદા અનુવર્તયન્) માંસ ભક્ષકોને ધેરીને (મૃત્યુના ચ પુરોહિતં) મૃત્યુના આમળ મૂડી (સેનયા પ્રેહિ) સેનાની સાથે આમળ વધ. (અમિત્રાન્ જય પ્રપથસ્વ) શત્રુઓને જીતી લે અને તેમને પ્રાપ્ત કર, એટલે પોતાના આધીન કર. [૧૮]

હે ત્રિપંથે ! (ત્વં અમિત્રાન્ તમસા પરિ વારય) તું શત્રુઓને અંધારથી ધેરી લે, (પૃષ્ણદ-આજ્ય-પ્રણુતાનાં મામીષાં) પૃષ્ણદાજ્યથી પ્રેરિત યજ્ઞેશ આ શત્રુઓમાંથી (કશ્ચન મા મોચિ) કાઢને પણ છેડતે નહિ. [૧૯]

(શિતિપદો અમિત્રાણાં અમ્ સિચઃ સંપતતુ) સફેદ પગનાળી શક્તિ શત્રુઓની આ સેના ઉપર હુમલો કરે. હે ન્યર્બુદે ! (અથ અમ્ અમિત્રાણાં સેનાઃ મુહ્યન્તુ) આજે આ શત્રુઓની સેનાઓ મોહિત બનવ. [૨૦]

હે ન્યર્બુદે ! (અમિત્રાઃ મૂઢાઃ) દુશ્મન મૂઢબ બની બન. (યશ્ચ યશ્ચ અર્ચઃ જહિ) તેમના મુખીઓને પરાભવ કર અને તેમને (અનયા સેનયા જહિ) આ સેના વડે જીતી લે અથવા મારી નાંખ. [૨૧]

(યઃ ચ કવચી) જે કવચધારી છે, (યઃ ચ અકવચઃ અમિત્રઃ) અને જે કવચ ધારણ ન કરનારા શત્રુ છે, (યઃ ચ અજ્મનિ) અને જે રથમાં છે, તે બધા શત્રુ (જ્યાપાશૈઃ કવચપાશૈઃ અજમના અમિહતઃ શયાં) બપોળા પાશથી અને કવચના પાશથી તેમજ રથના આધાતથી ધવાઇને નીચે પડે. [૨૨]

(યે વર્મિણઃ યે અવર્માણઃ) જે કવચધારી અને જે કવચ ન ધારણ કરનારા અને (યે ચ વર્મિણઃ અમિત્રિણઃ) જે કવચધારી શત્રુઓ છે, હે અર્બુદે ! (તાન્ સર્વાન્ હતાન્) તે બધા મારેલાઓને (ભૂર્યાં શ્વાનઃ અદન્તુ) શૂંમિ ઉપર કુતરા ખાઇ બનવ. [૨૩]

(યે રથિનઃ યે અરથાઃ) જે રથવાળા છે અને જે રથ વગરના છે (યે અસાદાઃ યે ચ સાદિનઃ) જેમની પાસે ઘોડા નથી અને જે ઘોડા ઉપર સવાર થયેલા છે. (સર્વાન્ તાન્ હતાન્) તે બધા મારવામાં આવેલા શત્રુઓને (ગૃધ્રાઃ ક્યેનાઃ પંતત્રિણઃ અદન્તુ) ગીધ, બાજ વગેરે પંખીઓ ખાઇ બનવ. [૨૪]

(સમરે વૃધાનાં આમિત્રી સેના) યુદ્ધમાં મરી ગયેલી શત્રુઓની સેના (વિવિદ્ધા કકજાકૃતા શેતામ્) શઓથી વિદ્ય યદ અને વિકૃત આકારની બની નીચે પડે [૨૫]

મર્માવિધું રોચતં સુપર્ણેરદન્તું દુશ્ચિતં મૃદિતં શ્યાનમ્ ।

ય इमां प्रतीचीमाहुतिप्रमित्रो नो युयुत्सति

॥ ૨૬ ॥

यां देवा अनुतिष्ठन्ति यस्या नास्ति विराधनम् । तयेन्द्रो हन्तु वृत्रहा वज्रेण त्रिपंथिना ॥ ૨૭ ॥

અર્થ— (યઃ અમિત્રઃ) જે શત્રુ (નઃ इमां प्रतीचीं आहुतिं युयुत्सति) અમારી આ પૂર્વાભિમુખ આવેલી સૈન્યની આહુતિની સાથે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે. (સુપર્ણઃ મર્માવિધં રોચતં) ખાણે વડે મરોતું છેદન થવાના કારણે રડનારા (દુશ્ચિતં મૃદિતં શ્યાનં અદન્તુ) દુઃખી ચિત્તાળા મદિત થવાના કારણે જમીન ઉપર પડેલા તે શત્રુએતિ હિંસા પશુ ખાઈ જાય. [૨૬]

(યાં દેવાઃ અનુતિષ્ઠન્તિ) જેનું દેવ અનુશન કરે છે (યસ્યા વિરાધનં નાસ્તિ) જેનો વિરોધ થતો નથી (તયા ત્રિપંથિના વજ્રેણ) તેના વડે તેમજ ત્રણ સાંધાવાળા વજ્ર વડે (વ્રુત્રહા इन्द्रः हन्तु) વ્રતનો નાશ કરનારા ઇન્દ્ર શત્રુને હણી નાંખે. [૨૭]

યુદ્ધની રીત

બંધકર યુદ્ધ

યુદ્ધ બંધકર હોય છે, પણ શું થાય, માનવજાતીનાં હેમાં જ્યાં સુધી યુદ્ધ ન અને ત્યાં સુધી યુદ્ધ અપરિહાર્ય છે. જ્યારે યુદ્ધ ટળી શકતું નથી, ઓછામાં ઓછું ત્વરિત ટળી શકવાનું જ નથી તો પછી તે પરિણામકારક બનાવવું જોઈએ. માટે યુદ્ધને પરિણામકારક બનાવવા અને ક્ષાત્રલાવની શક્તિ કરવા માટે વેદોમાં કેટલાક સૂકતો આપેલાં છે. તેમાં આ સૂકત વિશેષ મહત્વનું છે. વાયકો આ દૃષ્ટિથી આ સૂકતનો અભ્યાસ કરે.

હઠનારા વીર પોતાનું સંપૂર્ણ જીવન સમર્પણ કરી યુદ્ધ માટે તૈયાર થાય છે. (હઠરાઃ) જીવન ઉપર ઉદ્ધાર બની જાય છે, પોતાના જીવનની જરાએ ચિંતા કરતા નથી. બધી સેનાના વીરો પોતપોતાના નિશાણો લઈ દુમલા કરવા તૈયાર બની જાય છે. પોતાના ઝંડાનું રક્ષણ કરવું એ સૈનિકોનું કર્તવ્ય છે. બધા સૈનિકો એટલે આપણી જોડે આપણી મદદ માટે આવેલાં બધા વીરો મળી શત્રુ ઉપર દુમલો કરે. (મં ૧) અહીં સર્વ, રાક્ષસ અને અન્ય લોકો પણ શત્રુ ઉપર દુમલો કરે એવું કહેલું છે. એટલે સર્વ, રાક્ષસ અને બીજા લોકો પણ લડવા આવેલા લાગે છે. જે ક્ષાત્ર આપણા પક્ષના હોય તે બધાએ ભેગા મળી એક વિચારે

શત્રુ ઉપર દુમલો કરવો. આપસમાં તક ન હોય. હર ક્ષણના વિચારો છુદા છુદા ન હોય બધાએ એક વિચારે એક યોજના આકી ભેગા થઈ શત્રુ જોડે લડવું અને શત્રુનો પૂર્ણપણે પરાજય કરવો.

વજ્ર ત્રિપંથિ

ત્રિસંધી નામનું એક પ્રકારનું વજ્ર છે. તે ધણું પ્રખર હોય છે. ત્રણ ઠેકાણે આ હથિપારમાં સાંધા હોય છે, તેથી તેનું નામ ત્રિસંધી એવું પાડેલું છે. ત્રિસંધી વજ્ર છે આ વાત નીચે આપેલા મંત્રોમાં કહેલી છે—

વજ્રેણ ત્રિપંથિના । (મં. ૩૨૭)

યં વર્ણં અસિંચત । (મં. ૧૨, ૧૩)

આ ત્રણ સાંધાવાળું વજ્ર છે. તેનાં ત્રણ સાંધા હોય છે. અને તે પાણીમાં સિંચન કરી બનાવવામાં આવે છે. એટલે આ પોલાદ હોતું જોઈએ. જે તપાવી પાણીમાં અથવા તેજ વગેરે પાતળા પદાર્થોમાં ભીંજવી બનાવવામાં આવતું. તે બનાવવા વિશે કેટલાક ઉદ્દેશો આ સૂકતમાં છે. જે વાયકો સ્વત્રનિર્માણની વિદ્યા જાણવા ઇચ્છતા હોય તેમણે આ નિર્દેશો ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે.

લાલ ઝંડાઓ

અરુણ (લાલ) રંગવાળા ઝંડા લઈ તેમજ પોતાના વજ્ર

સાથે રાખી બધા સૈનિકોએ તૈયાર થયું જોઈએ આ રીતે બધું સૈન્ય તૈયાર થયા પછી રાત્ર સૈનિકોને ઉઠાવવાનું કરવા એવું બાપજી આપે—“ હે શર સૈનિકો ! તમે બધા આ રાત્ર્ય ના સાચા માલિક છો, તમેજ આ રાત્ર્યના રક્ષક છો અને તમેજ તેને વધારનારા છો આ જૂથ ઉપર જે મનુષ્યમાત્ર છે તેમાં જે દુષ્ટ અથવા દુશ્ચરિત છે (દુ - જામ) દુષ્ટતાની સાથે જેમનું નામ પ્રખ્યાત થયેલું છે, તેમને દડ દરવા એ બધા વીરોની ફરજ છે આ જૂથ ડત્તનું રાત્ર્ય નિઃકંટક કરવા માટે તમે બધા તૈયાર થયા છો તમારા હાથમાં ત્રિશધી (ત્રણ સધાવાળું) નામનું ગજ જેવું શસ્ત્ર છે જે ધણુ શક્તિશાળી તેની મદદ વડે તમે દરેક દુરમનને છતી શકો છો, માટે દુષ્ટ લોકોને શિક્ષા કરવી આ એકમાત્ર તમારી ફરજ છે આ વાત ધ્યાનમાં રાખી, (ચેતાસિંહ ડવાસત) અને તે કહિ જુનતા નહિ (મ ૨) જે કારણે તમ રે દુષ્ટ ને શિક્ષા કરવાની છે, તે કારણે તમારા હાથે એમાં કમો ન થાય કે જે દોષ યુગ્ત હોય એના કમો તમારે ન કરવા જોઈએ માટે પોતાનું આચરણ વરવાર તપાસી જુઓ એવું બાપજી કરી રાત્ર પોતાના સૈનિકોને ઉત્તમોદિત અને સાવધાન કરે

બાણોનું રચન

ત્રિ-સધી વજનના જોડે બાણધારી સૈનિકો પણ છે બનેલો હુમનો શત્રુ ઉપર એકી સાથે થાય બાણ અનેક પ્રકારના હોય છે પણ ત્રીજા મ ત્રમાં ત્રિવેણી વેલા બાણોને ઉદ્દેશ્ય છે—

૧ જયોમુદ્રા - જેના આગળના ભાગમાં પેલાદ વપરાયેલું છે જેથી બાણનું અગ્ર તીવ્ર રહી શકે છે

૨ સ્વામુદ્રા - સોયની જેમ જેમના અગ્રભાગ છે એવા બાણ એવા બાણ શત્રુના શરીરમાં સહેનાઈથી પેસે— ધુસી જાય

૩ વિક્રમમુદ્રા - કસકાના જેમ કાટીનાળા મોડાના અથવા ક ક પ ખાંતી ચંચિના જેમ અગ્રભાગનાળા તેથી વિશેષ મારકતા સૂચવેલી છે

‘ વાતરદસ ’ અને ‘ કલ્યાદા ’ આ શબ્દો જાણુની રૂપ અને તેની મારકતા સૂચવે છે આ પ્રકારના બાણ શત્રુ ઉપર ફેંકવામાં આવે અને સાથે સાથે ત્રિસધી વજનનો પ્રયોગ થતો રહે (મ. ૩)

ત્રિસધી વજનનો પ્રયોગ કરનારી સેના જેની પાસે હોય તે શત્રુને જીતવા ખાતરીથી સમર્થ નવશે કારણ કે તેની સેનાના વીરો પોતાના જીવનની અતિદાન કરતા માટે તૈયાર રહે છે અને યુદ્ધસાધનો પણ તેમની પાસે સારા એવા હોય છે એટલે એવી સેના વડે સમરજૂથોમાં શત્રુના ધણા મુઠા પાડવાનો સહન શક્યતા રહે છે (મ ૪)

સેનાપતિએ એવી પેતાની સેના તૈયાર કરી શત્રુ ઉપર હુમનો કરવો યુદ્ધમાં પોતાના જીવનની આતુતિ આપનાર સૈનિકો હોના જોઈએ નહિ તે ત્રિસધી વજનના મમાધાન થતું નથી (ત્રિ-વેણી આહુતિઃ મિથા) ત્રિસધી વજનને આ પ્રકારની આહુતિ પ્રિય હોય છે (મ ૫)

આથી ટાળ થાય છે કે ત્રિસધી નામનું વજ્ર અત્યવશુ સહેતું નથી શત્રુની સેનામાં ધુસી જઈ તેને ઉપયોગ કાર્ય છે અને મારેજ પોતાના જીવનની આહુતિ આપનાર વીરો જ ત્રિસધી વજ્રના માટે પ્રિય સમજવામાં આવતા હતા

ત્રીજા મ ત્રમાં બાણના ત્રણ પ્રકારો કલા, હવે અર્ધો ફરી બીજા બે પ્રકાર કલા છે—

૪ કિતિપદ્ધતિ- ત્રીજા ફાળનાળા બાણ, જે બાણનો અગ્રભાગ પે નાદનો બનાવેલો હોવાના કારણે અત્યંત તીવ્ર હોય છે આ વિશેષજી દરેક પ્રકારના બાણ માટે ઉપયોગ જેનું છે

૫ ચતુરવર્ણ- ચાર ફાળનાળા બાણ આમાં ક પનારી અણીઓ-અગ્ર-ચાર હોય છે પહેલા બાણોના વર્ણન જોડે આ પ્રકારના બાણોનો વિચાર પણ વાચકોએ કરવો

આ બધા બાણ શત્રુસેનાને પુરતા પ્રમાણમાં કાપે આ મ ત્રમાં ‘ કૃત્યા ’ નામનો કોઈ વિનાશક પ્રયોગનો ઉદ્દેશ્ય કમો છે ‘ કૃત્યા ’ નો અર્થ કરનારી આ કૃત્યાનું વર્ણન અથર્વવેદમાં અનેક દેવોએ આપેલું છે આ શુ પ્રયોગ છે ? તેનું સાદું એવું રાત્ર પ્રાથમ થતું નથી આ ત્રિસધી વજ્ર ધારણ કરનારી સેના સારી આ કૃત્યાનો પ્રયોગ થઈ શકુ સેનાના નાશ થતો દશે માટે તે એક વિશેષ પ્રકારનું શસ્ત્ર હોવું જોઈએ પણ કૃત્યા પ્રયોગની વિશેષ શોધબોજ થતી જરૂર છે (મ ૬)

ધુમાકાનો પ્રયોગ

‘ ધુમાકા ’ શબ્દ વડે સાનના મ ત્રમાં ધુમાકાથી જ

મેનાને પીડિત કરવી, એનું વર્ણન છે આ ધુમાડો કષ્ટ પ્રકારે કરનાર્થે આપતો તેની મંદિતી મળતી નથી પણ શત્રુસેના પુરના મેદાનમાં હોવાથી આ ધુમાડાથી પીડિત થઇ જતી એમાં યોગ્ય કાને રથ નથી આ ધુમાસ્ત્ર પ્રયોગ જ છે ધુમાડાનું કષ્ટ અસ્ત્ર શત્રુ ઉપર ફેંકનામાં આપતું એમ અહીં લાગે છે તે શત્રુમેનામાં જમ પડે કે, ફૂટે છે અને નેત્રાથી નિકળ નારો ધુમાડો સૈનિકોમાં પ્રસરે છે જેથી તે ગભરાઇ જતાં આ ધુમાગથી (સંતપતુ) શત્રુના સૈન્યને તાપ લાગે અને કદાચ તાપ આવતો હોય ફક્ત મ નસિક સતાપનો અહીં ઉલ્લેખ નથી પણ શારીરિકતાપનો જ ઉલ્લેખ છે

આ ધુમાડાથી જેમ તાપ આવે તેમજ કાનનું પણ દરદ (કુષુકર્ણ) પણ થઈ હશે અને તે દરદ એટલું ભયાનક હોય છે કે સૈનિકો (ક્રોધાતુ) ચીસો પાડતા લાગે એટલી ભય કર પીડા થતી હશે, એટલે ભય કર આ ધુમાડાનો પ્રયોગ છે આ ધુમાડાના પ્રયોગથી આંખ, ફેફસા વગેરેને પીડા, શરીરમાં તાપ, કાનમાં પીડા અને આ બધાનાં પરિણામ શત્રુસેનાનો આક્રોધ, રાગ, ચીસો પાડતી એટલા પ્રમળ શસ્ત્રો જેની પાસે હોય તે નિજની મનશે એમાં શુભ સ્થર્ષા આ પ્રકારનો વિજય આપેલાથી સૈનિકો પોતાના લાલ ઝંડા ઉઠા કરી વિજયનો આનંદ પ્રગટ કરે છે (મ ૭)

ઉપર કહ્યા મુજબ શત્રુસેના ક્રમાધગયા પછી દિસ પશુ, પખીઓ તે સુડા ખાય છે તે સુડાંઓની વ્યવસ્થા કરવા પણ શત્રુસેનામાંથી કોઈ બધી શંકે નહિ એવો આશય અહીં બતાવ્યો છે એટલે દુક્રમાં કહેવાનો અતસમ એમ છે કે એના શત્રુનો પરાજય થયો છે (મ ૮)

શુભેદ કરેલા રાજના સૈનિકો ભોગા થઇ ભય અને નિશ્ચિન કરેલા રસ્તે શત્રુ ઉપર હુમલો કરી શત્રુનો પરાજય કરે, શત્રુસેનાનો નાશ કરવા ખાટે ત્રિસધી નામના વજ્રનો પ્રયોગ કરી કરે (મ. ૯-૧૦)

ત્રિસધી વજ્રની સદાયત ધો સૈનિકોમાં વિલક્ષણ સામર્થ્ય નિર્માણ થાય છે દેવો પણ આ વજ્રનો આશરો લે છે તે માણસો એ તેને આશરો કેમ ન લેવો ? (મ ૧૧) શત્રુના નાશ કરનાર આ વજ્ર વડે દેવો એ બધા સૈનિકોની લીધા નેથી મનુષ્યે તે વજ્રનો ઉપયોગ કરેવો અને વિજય મેળવે (મ ૧૨-૧૫) આ મ રોમાં એમું કમું છે કે

આ ત્રિસધી નામના વજ્રનો ઉપયોગ દેવો પણ કરે છે તેથી સચિત થાય છે કે માણસોએ પણ તેનો ઉપયોગ કરેવો

શત્રુસેનાના બાણોની ધાર ખરબ્ય કરવી, તેમના શસ્ત્રો ત્રો નકામાં કરવા, તેમના હાથ કાપી નાખવા અથવા એક અશક્ત બનાવવા કે તેઓ બાણ ચલાવી શકે નહિ તેમનાં અસ્ત્રોને નકામાં બનાવવા, તેમનો ભાગ અશુદ્ધ કરેવો આ પ્રકારે શત્રુનું કાર્ય અસફળ કરવું જોઈએ (મ ૧૬)

શત્રુના (તનુપાત) બખતર તોડવા, તેમના ગદ (પરિપાત) ફેંડવા, પાડવા, તોડવા અથવા આ પ્રકારે તેમની સરક્ષ સામગ્રીને હાનિ પહોંચાડવી અને તેમની બધી યોજનાઓ અસફળ કરવી અને તેમને જીતવું જોઈએ, (મ ૧૭)

શત્રુસેનાની સામે મરણ જ ઉભું રહે હિલક શસ્ત્રાસ્રોનો ઉપયોગ તેમની ઉપર થતો રહે આ પ્રકારે આપણી મેનાએ શત્રુ ઉપર હુમલો કરવો જોઈએ અને શત્રુઓનો પરાજય કરવો જોઈએ. (મ ૧૮)

તમસાસ્ત્રનો પ્રયોગ

એકાદશીસમા મત્રમાં શત્રુ ઉપર (તમસા પરિવારય) આધારનો પ્રયોગ કરાવતી સૂચના છે તે પણ ધુમાડા જેવો જ પ્રયોગ હશે કે જેથી આધારમાં સપાયા જેમ શત્રુઓને ઠંડા દેખાડી નહિ હોય આ હુમલો એટલો ભયાનક છે કે તેમાંથી શત્રુપક્ષનો કોઈ વીર મરે જ નહિ (મ ૧૯)

સમોહનાસ્ત્રનો પ્રયોગ

પછી વીસમા મત્રમાં (મુહ્યતુ) સમોહન કરવાનો ઉલ્લેખ છે બધી શત્રુસેના મુહિત બની ભય તેમને કષ્ટ થશે નહિ અહીં કોઈ શકિત શત્રુ ઉપર ફેંકવાની છે કે જે તેમની વચ્ચે પડ્યાં બધા મોહિત બની ભય છે ત્યારે બધા સૈનિકો ભ્રાંતચિત બની ભય ત્યારે તેમની પાસે જમ કોઈ પણ તેમને વાંદો નાંખે (મ ૨૦) શત્રુ (મૂઢા) મોહિત થઇ મૂઢ બન્યા છે, તેમને કર્તવ્ય રસનાની સુદિ રહેતી નથી આ પ્રકારે મોહિત થયા પછી તેમના વીરોને (ચર્ત વરજાદિ) કાપી નાખવામાં આવે કારણ કે મોહિત અવસ્થામાં કોઈ તેમની પાસે પડેલો તે કોઈ ડર નહિ પણ આ બધું જઈ કરવું જોઈએ કારણ કે મોહનાસ્ત્રનો પરિણામ અમુક સમય સુધી રહી શકે છે એમને તેમના સમયમાં પોતાનું કામ સમજીને પુર્ણ કરવું જોઈએ (મ ૨૧)

શત્રુ બંધે કવચ ધારણ કરી આવેલો હોય અથવા કવચ ધારણ કર્યા વગર આવેલો હોય, તેને પાશો વડે બાંધી તેને નાશ કરવો જોઈએ. આ પ્રકારે નાશ પામેલી શત્રુસેના જાન ઉપર પડી જાય અને તે મુદ્દાઓને કુતરાઓ ખાઈ જાય. (મં. ૨૨-૨૩) ૨થો, પદાતી તેમજ બીજા પ્રકારની શત્રુ-સેના સુધ્ધા આ પ્રકારે નષ્ટ થઈ જાય. (મં. ૨૪-૨૫) યુદ્ધ એવું કરવું જોઈએ કે જેથી એક પછી શત્રુ બચે નહિ શત્રુને નિઃશીય પરાજીત કરવા અથવા કાપી નાખવા જોઈએ. કારણ કે શત્રુમાંથી થોડા પછી બાકી રહ્યા તો તે દૂરી ઉભા

થાય છે. અને પીડા આપતા રહે. માટે યુદ્ધમાં તેનો પૂરો નાશ કરવો જોઈએ.

શત્રુનો પૂર્ણ પરાજય થાય. બાણોથી શત્રુના મર્મસ્થાન વિધાય અને તે ભાતચિત બની રહ્યા સિવાય તેનો બીજો રસ્તો બાકી ન રહે. (મં. ૨૬) ત્રિસંધી વળ જ ધણું મોટું પ્રભાવશાળી શસ્ત્ર છે, તેના પ્રયોગથી શત્રુને પૂરો નષ્ટ કરવામાં આવે. (મં. ૨૭)

આ પ્રકારે આ સૂત્રમાં યુદ્ધ વિધાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. નાયકોએ અને વાચી વેદની યુદ્ધનીતિ જાણવી અને તેમાં જે આજ્ઞાભાગ છે તેટલો મદદ કરવો.

યુદ્ધની તૈયારી

કાંડ ૧૧, સૂક્ત ૯

(ઋષિઃ- કાઠાપનઃ । દેવતા- અર્જુનિઃ ।)

યે હાહવો યા હપવો ધન્વનાં ઘીર્ષાણિ ચ । અસીન્પરશૂનાયુધં ચિત્તાકૂતં ચ યદુદિ ।

॥ ૧ ॥

સર્વે તદર્થુદે સ્વમમિત્રેભ્યો હૃદો કુરુદારાંશ્ચ પ્ર દર્શય

॥ ૨ ॥

ઉત્તિષ્ઠત સં નહ્યધ્વં મિત્રા દેવજના યૂયમ્ । સંદૃષ્ટા ગુપ્તા યઃ સન્તુ યા નો મિત્રાણ્યર્થુદે

॥ ૩ ॥

ઉત્તિષ્ઠતમા રમેયામાદાનસંદાનાભ્યામ્ । અમિત્રાણાં સેનાં અભિ ધંત્તમર્થુદે

અર્થુદિનામ્ યો દેવ હંશાનશ્ચ ન્યર્થુદિઃ । યાભ્યામન્તરિક્ષમાણંતભિયં ચ પૃથિવી મહી ।

॥ ૪ ॥

તાભ્યામિન્દ્રમેદિર્યામહં જિતમન્વેમિ સેનયા

અર્થ— હે (અર્જુદે) શત્રુનો નાશ કરનાર ! (યે હાહવઃ) જે હાય છે, (યાઃ હપવઃ) જે બાણો છે. જે (ધન્વનાં ઘીર્ષાણિ) શસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓનો પરાક્રમ છે, તેમજ (અસીન્પરશૂનાયુધં) તલવાર, કુદાડી અને આયુધો, તેમજ (યત્ હૃદિ ચિત્તાકૂતં ચ) જે હૃદયમાં સંકલ્પ છે, (તત્ સર્વં) તે બધું (સ્વં અમિત્રેભ્યઃ હૃદો કુરુ) હું શત્રુઓને ૩૨ ખતાવવા માટે તૈયાર કર અને (ઉદારાન્ ચ પ્રદર્શય) મોટા મોટા રશેટક શસ્ત્રો શત્રુ-ઓને ખતાવ. [૧]

હે (મિત્રાઃ દેવજનાઃ) મિત્રો અને દેવજનો ! (યૂયં ઉત્તિષ્ઠત) તમે ઉઠો અને (સં નહ્યધ્વં) તૈયાર થાવો. હે (અર્જુદે) શત્રુનો નાશ કરનાર ! (યા યઃ મિત્રાણિ) જે અમારા મિત્રો છે તેમને તમે ખ્યાનમાં રાખો, અને (યઃ સંદૃષ્ટા ગુપ્તાઃ સન્તુ) તમારા બધા સેનિકા જોઈ શકાય એવા સુરક્ષિત થાવ. [૨]

હે (અર્જુદે) શત્રુનો નાશ કરનાર ! (ઉત્તિષ્ઠતં આરમેયાં) ઉઠો અને યુદ્ધનો પ્રારંભ કરો. (આદાન-સંદાનાભ્યાં) ધરપકડ કરી (અમિત્રાણાં સેનાઃ અભિ ધંત્તમર્થુદે) શત્રુની સેનાને ઘેરી લો. [૩]

(યઃ અર્થુદિઃ નામ દેવઃ) જે અર્જુદિ નામનો સેનાનો અધ્યક્ષ છે અને (યઃ ન્યર્થુદિઃ હંશાનઃ) જે ન્યર્થુદિ નામનો સેનાનો પ્રમુખ છે. (યાઃ યામ્ અન્તરિક્ષં આણંત) જેઓએ આ અંતરિક્ષ ઘેરી નાખેલું છે, (યયં ચ મહી પૃથિવી) આ મોટી પૃથ્વી પણ વ્યાપ્ત થએલી છે. (તાભ્યાં હંદ્રમેદિર્યાં સેનયા જિતં ઇતિ અહં અન્વેમિ) તે છદ્ધ અને મેદીના વડે સેના દ્વારા શત્રુને છતી લીધી, એટલે તેમની પાછળ હું જઈ છું. [૪]

ઉત્તિષ્ઠ ત્વં દેવજનાર્થુદે સેનયા સહ । મજ્જન્નમિત્રાણાં સેનાં મોમેમિઃ પરિ વારય	॥ ૫ ॥
સસ જાતાઞ્ચર્થુદે ઉદારાણાં સમીક્ષયન્ । તેમિદ્રમાજ્યે દ્રુતે સર્વૈરુત્તિષ્ઠ સેનયા	॥ ૬ ॥
પ્રતિગ્નાનાશ્રુમુખી ક્રુધુર્કર્ણી ચં ક્રોશતુ । વિકેશી પુરુષે દ્રુતે રદિતે અર્ધુદે તવં	॥ ૭ ॥
સંકર્ષન્તી કરુકરં મનસા પુત્રમિચ્છન્તી । પતિં આતરમાત્સ્વાત્રદિતે અર્ધુદે તવં	॥ ૮ ॥
અલિફલવા જાત્કમદા ગૃધ્રાઃ જ્યેનાઃ પંતત્રિણઃ ।	
ધ્વાક્ષાઃ શકુનયસ્તૃપ્યન્ત્વમિત્રેષુ સમીક્ષયન્નદિતે અર્ધુદે તવં	॥ ૯ ॥
અથો સર્વં શ્વાપદં મક્ષિકા તૃપ્યતુ ક્ષિમિઃ । પૌરુષેયેઽધિ કુળપે રદિતે અર્ધુદે તવં	॥ ૧૦ ॥
આ ગૃહીતં સં વૃહતં પ્રાણાપાનાઞ્ચર્થુદે ।	
નિવાશા ઘોષાઃ સં યન્ત્વમિત્રેષુ સમીક્ષયન્નદિતે અર્ધુદે તવં	॥ ૧૧ ॥
ઉદ્દેપય સં વિજન્તાં મિયામિત્રાન્તસં સૃજ । ઉરુગ્રાદૈર્વાહૈકૈર્વિધ્યામિત્રાઞ્ચર્થુદે	॥ ૧૨ ॥

અર્થ— હે (દેવજન અર્ધુદે) દેવજન-શત્રુનો નાશ કરનાર ! (ત્વં સેનયા સહ ઉત્તિષ્ઠ) તું સેનાની સાથે ઉઠ. (અમિત્રાણાં સેનાં) શત્રુઓની સેનાને (મોમેમિઃ મજ્જન્ન પરિવારય) પોતાની પાસે વડે ધેરી નાશ કર. [૫]
 હે (ન્યર્ધુદે) શત્રુનો નાશ કરનાર ! (ઉદારાણાં સસ જાતાન્ સમીક્ષયન્) રોડેક અશ્વોના સાત પ્રકાર ભેડ (આજ્યે દ્રુતે) ધીની આકૃતિ આપે છે. (તેમિઃ સર્વેઃ સેનયા ત્વં ઉત્તિષ્ઠ) તે બધાને સાથે લઈ પોતાની સેનાની સાથે તું ઉઠ. [૬]

હે (અર્ધુદે) શત્રુનો નાશ કરનાર વીર ! (તવ રદિતે) તારા આક્રમણ થવાથી (પુરુષ દ્રુતે) શત્રુના વીર મરી જવાથી તેની સ્ત્રી (વિકેશી ક્રુધુર્કર્ણી) વાળ છુટા ઊઠી ભૂખણ રહિત કાનોથી (અશ્રુમુખી પ્રતિગ્નાના) આંસુઓથી ભરેલા મોઢે રજી છાતી પીટતી (ક્રોશતુ) મોઢા આઠેસ કરે. [૭]

હે (અર્ધુદે) શત્રુનો નાશ કરનાર ! (તવ રદિતે) તારા હુમલો થવાથી (કરુકરં સંકર્ષન્તી) હાથ પગ ધસતી (મનસા પુત્રં દિચ્છન્તી) મનથી પુત્રની ઇચ્છા કરનારી (પતિં આતરં માત્ સ્વાન્) પતિ, ભાઈ અને પોતાના સગા સંબંધીનું કલ્યાણ ઇચ્છનારી પત્ની પુષ્કળ દોષ પામે. [૮]

હે (અર્ધુદે) શત્રુનો નાશ કરનાર ! (તવ રદિતે) તારા હુમલો થવાથી (અલિફલવાઃ જાત્કમદાઃ) બધા નક, માંસ ખાનારા મોટા મોટા પંખીઓ (ગૃધ્રાઃ જ્યેનાઃ પંતત્રિણઃ) ગંધ, આજ અને પંખીઓ (ધ્વાક્ષાઃ શકુનયઃ) કાચા અને કાકડી પંખી (અમિત્રેષુ તૃપ્યન્તુ) શત્રુની શત્રુ સેનાનું ખાસ આહ તૃપ્ત થાય, એવું તું (સમીક્ષયન્) ભેટો રહે. [૯]

હે (અર્ધુદે) શત્રુનો નાશ કરનાર ! (તવ રદિતે) તારા હુમલો થવાથી (પૌરુષેયે કુળપે અધિ) શત્રુ સેનાના વીર પુરુષેના મુદ્દા ઉપર (અથો સર્વં શ્વાપદં) બધા જાનવર (મક્ષિકા ક્ષિમિઃ તૃપ્યન્તુ) માંખીઓ અને ઠીંગ બધા તૃપ્ત થાય. [૧૦]

હે (અર્ધુદે ન્યર્ધુદે) શત્રુનો નાશ કરનાર વીર ! (તવ રદિતે) તારા હુમલો શત્રુ ઉપર થવાથી (સમીક્ષયન્) અને ભેડ ભેડને હુમલો થવાથી (પ્રાણાપાનાન્ વૃહન્તં સં આગૃહીતં) શત્રુના પ્રાણોને પકડી અને મોટા હુમલો કરે, તેથી (અમિત્રેષુ નિવાશાઃ ઘોષાઃ સં યન્તુ) શત્રુસેનામાં મોટા કોલાહલ શરૂ થાય. [૧૧]

હે (અર્ધુદે) શત્રુનાશક વીર ! (અમિત્રાન્ ઉદ્દેપય) શત્રુઓને ભયભીત કર. (સં વિજન્તાં) શત્રુ કરના માથો નાસવા લાગે. (મિયા સંસૃજ) શત્રુ ભયભીત બને. (ઉરુગ્રાદૈર્વાહૈકૈર્વિધ્યામિત્રાન્ વિધ્ય) મોટી પકડવાળા હાથથી ફેંકવા પોત્ર શત્રુઓની શત્રુઓને મારે. [૧૨]

મુદ્ધન્વેષાં બાહ્વાંશિત્તાકૃતં ચ યદ્વાદિ । મૈપામુચ્છેષિ કિં ચન રંદિતે અર્બુદે તવ ॥ ૧૩ ॥
પ્રતિમાનાઃ સં ધાવન્તૂરઃ પટુરાવાધાનાઃ ।

અઘારિણીર્વિકેશ્યોરિદુર્ત્યઃ પુરુષે હૃતે રંદિતે અર્બુદે તવ ॥ ૧૪ ॥

શ્ચન્વતીરપ્સરસો રૂપકા ઉતાપુંદે । અન્તઃપાત્રે રેરિંહતો રિશાં દુર્નિહિતૈવિણીમ્ ।
સર્વાસ્તા અર્બુદે ત્વમમિત્રેભ્યો દૃશો કુરુદારાંશ્ચ પ્ર દર્શય ॥ ૧૫ ॥

સ્વહૃદેઽધિચક્ષુમાં સર્વિકાં સર્વવાસિનીમ્ ય ઉદારા અન્તર્હિતા ગન્ધર્વાપ્સરસંશ્ચ યે ।
સર્પાં હૃતરજના રક્ષાંસિ ॥ ૧૬ ॥

ચતુર્દેપ્તાંલયાવદતઃ કુસ્મમુષ્કાં અસૃહ્મુસ્તાન્ સ્વમ્યસા યે ચૌદ્રયસાઃ ॥ ૧૭ ॥

ઉદ્દેપય ત્વમર્બુદેઽમિત્રાણામમૂઃ સિચઃ । જર્પાંશ્ચ જિણ્ણુશ્ચામિત્રાં જર્પતામિન્દ્રમેદિનાં ॥ ૧૮ ॥

પ્રચ્છીનોઽમૃદિતઃ શર્પાં હૃતોક્ષમિત્રો ન્યર્બુદે । અગ્નિજિહ્વા ધૂમશિશ્વા જયન્તીર્યન્તુ સેનયા ॥ ૧૯ ॥

અર્થ— હે (અર્બુદે) યુગ્ધનાશક વીર ! (તવ રંદિતે) તારા આક્રમણ થવાથી (વર્ષાં બાહવાઃ મુદ્ધાન્તુ) યુગ્ધના
હાથો શિથિલ બની જાય, (યત્ હૃદિ ચિત્તાકૃતં ચ) જે નેમના અંતરની કચ્છાઓ હોય તે નિઃસરવ બની જાય,
(વર્ષાં કિંચન મા ઉચ્છેષિ) તે યુગ્ધોમાંથી કોઈ પણ બચવા ન પામે. [૧૩]

હે (અર્બુદે) યુગ્ધનાશક વીર ! (તવ રંદિતે) તારા હૃદયે થવાથી (પુરુષે હૃતે) યુગ્ધના વીર પુરુષો
મરી ગયા પછી તેમની આંખો (હૃતઃ પ્રતિમાનાઃ) બની કુટલી (પટુરૈઃ આધાનાઃ) સાથળ ઉપર હાથ ઠોકતી
(અઘારિણીઃ વિકેશ્યઃ રુદત્યઃ) તેલ ન લગાવેલ વાળો છુટા વિખેરી રહી રહેશે. [૧૪]

હે (અર્બુદે) યુગ્ધનાશક વીર ! (અન્તઃપાત્રાઃ રૂપકાઃ અપ્સરસાઃ) કુતરાને સાથે લાઇ જનારી ઓંચો, (ઉત)
બંને (અન્તઃ પાત્રે રેરિંહતો રિશાં) વાંસજી આટનારી હિ સક પ્રતિતિની સ્ત્રીઓ (દુર્નિહિતૈવિણીં) કુદ દહિવાળી
કુતરીઓ (સર્પાઃ તાઃ સર્વં અમિત્રેભ્યઃ દૃશો કુરુ) આ બધું તું યુગ્ધને બતાવવા તેપાર કર અને (ઉદારાશ્ચ વ પ્રદર્શય)
રોડાક અરત પણ બતાવ. [૧૫]

(સ્વ-હૃદે અધિ ચંક્રમાં) આકાશમાં ધૂમનારી (સર્વિકાં સર્વવાસિની) ન્હાની અને ન્હાના સ્થાન પર
રહેનારી હિંસ પંક્ષિકાને બતાવ (યે અન્તર્હિતાઃ ઉદારાઃ) જે છુપાવી રાખેલા રોડાક અરતો છે તેનો ઉપયોગ કર.
(યે ગન્ધર્વાઃ અપ્સરસાઃ ચ સર્પાઃ હૃતરજનાઃ રક્ષાંસિ) મંથવં, અપ્સરા, સર્પ, રાક્ષસ અને ખીન સોઠો છે તેમજ
જે (ચતુર્દેપ્તાન્ ધવાવદતઃ) ચાર હાલવાળા અને કાળા કાંતવાળા (કુસ્મમુષ્કાન્ અસૃહ્મુસ્તાન્) ધડા જેમ
દહિવાળા અને મોઢામાંથી લોહી કાઢનારા (યે સ્વમ્યસાઃ યે ચ ઉદ્રયસાઃ) જે પોતે હરી જનારા અને જે ખીનને
ડરાવનારા છે તે બધા યુગ્ધોને બતાવ. [૧૬-૧૭]

હે (અર્બુદે) યુગ્ધનાશક વીર ! (ત્વં અમિત્રાણાં ચમૂઃ સિચઃ ઉદ્દેપય) તું આ યુગ્ધને સમૂહને
ક'પાયમાન કર. (જિણ્ણુઃ અમિત્રાણાં જર્પાન્) જમણીલ વીર યુગ્ધોને છતે અને (ઇન્દ્ર-મેદિનાં જર્પતાં) રાજા અને
મિત્ર બંનેનો વિજય થાય. [૧૮]

હે (અર્બુદે) યુગ્ધનાશક વીર ! (અમિત્રઃ પ્રચ્છીનઃ અમૃદતઃ હતા શર્પાં) યુગ્ધ ધેરાઇ ગઇ કપાઇને મરી
જાય પોતાની (સેનયા અગ્નિજિહ્વાઃ ધૂમશિશ્વાઃ જયન્તીઃ યન્તુ) સેનાની સાથે અગ્નિની જવાળાઓ અને ધુમાડા
ગોરગોટા વિજય કરતા આદ્યા જાય. [૧૯]

તથાવૃદ્ધે પ્રણુતાનામિન્દ્રો હન્તુ વરંવરમ્ । અમિત્રાણાં શત્રીપતિર્મામીપાં મોચિ કશ્ચન ॥ ૨૦ ॥

ઉત્કંસન્તુ હૃદયાન્યુર્ધ્વઃ પ્રાણ ઉદીપતુ । શૌષ્કાસ્યમતું વર્તતામમિત્રાન્મોત મિત્રિણઃ ॥ ૨૧ ॥

યે ચ ધીરા યે ચાધીરાઃ પરાંશ્ચો વધિરાશ્ચ યે । તમસા યે ચ તૃપરા અથો વસ્તામિવાસિનઃ .

સર્વાસ્તૌ અર્બુદે ત્વમમિત્રેભ્યો દૃશે કુંકુદારાંશ્ચ પ્રદર્શય ॥ ૨૨ ॥

અર્બુદિશ્ચ ત્રિપંધિશ્ચામિત્રાંશ્ચો વિ વિંધ્યતામ્ ।

યથૈપામિન્દ્ર ષુત્રહન્દનામ શત્રીપતેઽમિત્રાણાં સહસ્રશઃ ॥ ૨૩ ॥

વનસ્પતીન્વાનસ્પત્યાનોપધીરુત વીરુષઃ । ગન્ધર્વાપ્સરસઃ સુપાન્દેવાન્પુણ્યજનાન્પિતૃન્ ।

સર્વાસ્તૌ અર્બુદે ત્વમમિત્રેભ્યો દૃશે કુંકુદારાંશ્ચ પ્ર દર્શય ॥ ૨૪ ॥

ઈશાં વો મરુતો દેવ આદિત્યો વ્રહ્મણસ્પતિઃ । ઈશાં વ હન્દ્રશ્ચાગ્નિશ્ચ ધાતા મિત્રઃ પ્રજાપતિઃ ।

ઈશાં વ ક્રપયશ્ચકુરમિત્રેષુ સમીક્ષયંન્નદિતે અર્બુદે તવ ॥ ૨૫ ॥

તેષાં સર્વૈપામીશાના ઉત્પિષ્ઠત સં નદ્યધ્વં મિત્રા દેવંજના યુયમ્ ।

હમં સંગ્રામં સંજિત્યં યથાલોકં વિ તિષ્ઠશ્વમ્ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ— હે (અર્બુદે) શત્રુનો નાશ કરનાર ! (તથા પ્રણુતાનાં અમિત્રાણાં) તે સેનામાંથી નસાડેલા શત્રુઓના (યદં વરં શત્રીપતિઃ હન્દ્રઃ હન્તુ) યુધ્ધ વીરોને શક્તિશાળી વીર બારી નાંખે, (અમીપાં કાઃ વન મા મોચિ) તેમના માંથી કાઢે પણ બળ નહિ. [૨૦]

(હૃદયાનિ ઉત્કંસન્તુ) શત્રુઓના હૃદય ઉપડી બળ. (પ્રાણઃ ઋર્ધ્વઃ ઉદીપતુ) શત્રુના પ્રાણ ઉઠા ઉઠા ચાલ્યા બળ. (અમિત્રાન્ શૌષ્કાસ્યં મનુવર્તતા) શત્રુઓના મોઢા સુકાઈ બળ. પણ (મિત્રિણઃ મા ઉત) અમારા મિત્રોને આ કષ્ટ ન થવા પામે. [૨૧]

હે (અર્બુદે) શત્રુનો નાશ કરનાર ! (યે ચ ધીરાઃ યે ચ અધીરાઃ) જે ધૈર્યશાળી છે અને જે બીજી છે, (યે પરાંશ્ચો યે ચ વધિરાઃ) જે દૂર નાસી જનારા અને જે બહેરા છે. (તમસા યે ચ તૃપરાઃ) અધિકારથી જે ધોઆંચકા છે (અથો વસ્તામિવાસિનઃ) અને જે બકરાની જેમ શુશ્રુણ કરનારા છે (સર્વાન્ તાન્ ત્વં અમિત્રેભ્યઃ દૃશે કુરુ) તે બધાને તું શત્રુઓને બતાવવા આજ્ઞા કર અને (ઉદારાન્ ચ પ્રદર્શય) રહેલક અસ્ત્રો શત્રુઓને બતાવ. [૨૨]

(અર્બુદિઃ ચ ત્રિપંધિઃ ચ) અર્બુદિ અને ત્રિપંધી એવા અમારા વીરો, (ન અમિત્રાન્ વિવિંધ્યતાં) અમારા શત્રુઓને બારી નાંખે. (ષુત્રહન્ત્ર શત્રીપતે હન્દ્ર) હે જત્રો નાશ કરનાર શત્રીપતે હન્દ્ર પ્રતો. ! (યથા ઈપાં અમિત્રાણાં સહસ્રશઃ દનામ) આ શત્રુઓને હજારોની સંખ્યામાં અને બારી નાંખીએ. [૨૩]

હે અર્બુદે ! વનસ્પતિઓ અને વનસ્પતિથી બનેલા પદાર્થો, ઔષધિઓ, વેદાઓ, ગંધર્વો, અપ્સરા, સપ્, દેવો, પુણ્યજનો અને પિતૃઓને તું (અમિત્રેભ્યઃ દૃશે કુરુ) શત્રુઓને બતાવ અને (ઉદારાન્ ચ પ્રદર્શય) રહેલક અસ્ત્રોને પ્રદર્શિત કર જેથી શત્રુ ગભરાઈ જશે. [૨૪]

હે અર્બુદે ! (તચ રદિતે) તારો દુશ્મનો થતાં (અમિત્રેષુ સમીક્ષયન્) શત્રુઓનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી અમારા શત્રુઓના ઉપર (મરતઃ દેયઃ આદિત્યઃ વ્રહ્મણસ્પતિઃ) આદિત્ય દેવ, બૃહસ્પતિ અને મરુતો (ઈશાં ચક્રુઃ) અધિકાર ચલાવે. હન્દ્ર, અગ્નિ, ધાતા, મિત્ર, પ્રજાપતિ આ દેવો. (યઃ ઈશાં ચક્રુઃ) તમે શત્રુ ઉપર શાસન કરો. (ક્રપયઃ) ક્રપિએ (ઈશાં ચક્રુઃ) શાસન કરે. [૨૫]

હે (મિત્રાઃ) મિત્રો ! હે (દેવંજનાઃ) દેવજનો ! (યૂયં તેષાં સર્વૈષાં હંદાનાઃ) તમે ને બધા શત્રુઓના અનિપતિ થાવ (ઉત્પિષ્ઠત સ નદ્યધ્વં) ઉઠો તેવા થાવ. (હમં સંગ્રામં સંજિત્યં) આ યુદ્ધમાં સારી રીતે બળ પ્રાપ્ત કરી (યથાલોકં વિતિષ્ઠશ્વં) પેતાના દેશમાં બધ સુખી થાવ. [૨૬]

યુદ્ધની તૈયારી

યુદ્ધની નીતિ

વેદોમાં યુદ્ધ નિપત્તક અનેક સૂકતો છે અને અનેક સૂકતોમાં યુદ્ધોનો નિર્દેશ છે. તે પ્રકારનું જ આ સૂકત છે. આ સૂકતની દેવતા " અયુધ્દ " છે. " અયુધ્દ " શબ્દ સંખ્યાવાચક છે. તેમ ન્યયુધ્દ પશુ છે.

અયુધ્દ ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦

ન્યયુધ્દ ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦

આ પ્રકારની આ સંખ્યાઓ માનેલી છે. અયુધ્દથી ૧૨૫ ગણું તે ન્યયુધ્દ છે. એકદશૈક સંખ્યા અયુધ્દમાં અને દસ કરોડ ન્યયુધ્દમાં હોય છે. કેટલાકનું એવું ધારણું છે કે બંને શબ્દ એકજ અર્થના અને દસકરોડ સંખ્યાના બોધક છે તે ગમે તેમ હોય પણ દસકરોડ વાચકનો આ શબ્દો છે તેમાં કોઇ સંકોચ રચાત નથી.

એટલું લશ્કર કેમ સેનાપતિના તાબામાં રહે એવું લાગતું નથી. દસવીસ લાખસેનાને એક સેનાપતિ ચલાવે છે, એવા દાખલા ઇતિહાસમાં છે. એટલે ત્યાં સુધીજ આ સંખ્યાની મર્યાદા માનવી જોઇએ એમ કેટલાકનું કહેવું છે. તેમના મતે ' અયુધ્દ ' એટલે એક લાખ અને ' ન્યયુધ્દ ' એટલે દસ લાખ સેના સમજવામાં આવે તો વાંધો નથી. પણ આનો એકમત તે વિષે આસ કંઈ પુરાવો નથી.

જે સેનાપતિના તાબામાં નેટલી સેના હોય તેનું નામ તે સેનાપતીને પ્રાપ્ત થય છે. એટલે જેની પાસે અયુધ્દ સેના હોવા તેનું નામ " અયુધ્દી " અને જેની પાસે ન્યયુધ્દ સેના હોય તેનું નામ " ન્યયુધ્દી " હોવું સ્વાભાવિક છે. તેથી આ નામો, સેનાપતીના વાચક છે, શ્રી સામયુચાર્ય કહે છે કે આ નામ સર્પના વાચક છે—

અર્ધુદાઃ કાદ્રવેયઃ સર્વેન્નિર્વિન્નકૃત્ । (એ. ખા. ૬૧૧)

આ વચન અનુસાર અયુધ્દ કદનો પુત્ર સર્પ જાતીના ન્નપિ છે, તેા બે પુત્ર એક અયુધ્દી અને બીજો ન્યયુધ્દી એમ માનવા છતાં તે બેજ સેનાપતિ હતા એમ માનવું જ પડે છે.

એટલે અયુધ્દી અને ન્યયુધ્દી આ નામ આપણા પક્ષના સેનાપતીના છે તેમાં કોઇ સંકોચ નથી. અમારું એમ માનવું છે કે આ શબ્દોના નિશ્ચિત અર્થ માટે હજી વધારે શોધબોધ

થવી જરૂર છે. તેમ થાય ત્યાં સુધી અમે પૂર્વાપર સંબંધથી તેમને વિશેષ આધિકારના શર સેનાપતિ સમજીએ છીએ. આ સૂકતનો અર્થ ખ્યાનમાં આવવા માટે એમ માનો કે એક રાજા છે, તેની પાસે જુદા જુદા પ્રકારના સૈનિકો અને સેનાપતિઓ છે અને શત્રુ જોડે યુદ્ધ થર થયું છે. આવા પ્રસંગે શું કરવું જોઇએ તે વિષે આ ઉપદેશ છે—

" આપણા સૈનિકોનું જે બાહુબલ છે, તેમની પાસે ધનુષ્ય, બાણ, પરશુ, તલવાર વગેરે શસ્ત્રસમૂહ છે, તે બધાની અતી રીતે રચના કરે કે તે જોઇને જ શત્રુ ડરી જાય. " (મં. ૧) પોતાના સૈન્ય અને શસ્ત્રને એવી રીતે તૈયાર રાખવા જોઇએ અને તેમનો પ્રભાવ શત્રુ ઉપર એવો પડે. જોઇએ કે શત્રુ યુદ્ધ કરવા ઉભો જ ન રહે. આપણા મનના જે સંકલ્પ ઇચ્છાઓ છે, જે કારણે આપણને યુદ્ધ ખેડવું પડે છે, તે બધું એવી યોજનાથી દુનિયાની જાહેશ માટે જાહેર કરવું જોઇએ કે જેથી જનતાને ખચર થાય કે દોષ તો ધણો મોટો જનુઓનો જ છે, અને આપણે પક્ષ નિર્દેશી છે. અને ધર્મરક્ષણ માટે અમે યુદ્ધ કરવામાં પડ્યા છીએ. એવી રીતે જનતાના મનમાં શત્રુ-પક્ષ અત્યંત નિર્બલ થાય છે અને જનતાની સહાનુભૂતિ, અનુકૂળતા આપણા પક્ષને મળે છે. યુદ્ધમાં વિજય મળવા માટે આ બાબતની ધણી જરૂરી છે.

પાંડવોનું સૈન્યબલ કમી હતું અને કૌરવોનું વધારે હતું. શત્રુઓના પણ પાંડવો કરતાં કૌરવોનું અધિક હતું. તો પણ કૌરવોની જનતામાં એટલી અધી નિંદા થઇ હતી કે જનતાની દૃષ્ટિએ તે મરી ગયા હતા. તેનો લાભ પાંડવોને મળ્યો. અહીં યુદ્ધનીતિની વાત આ મંત્રમાં સ્પષ્ટિત કરી છે. જેનો પરબળ્ય કરવો છે તેના ઉપર પોતાના શત્રુઓ સાધનોનો પ્રભાવ પુષ્કળ પાડવો જોઇએ અને મનની શક્તિ વડે પણ તેમને છતાં જોઇએ આ પ્રકારની છત્ર થયા પછી પ્રત્યક્ષ રણમેદાનમાં છત્ર થરાનો સંભાર વધે છે.

શત્રુને આપણા " ઉદારો " નું પ્રદર્શન બતાવવું જોઇએ. ઉદાર આ એવાં શસ્ત્રો છે કે જે શત્રુ ઉપર દૂરથી ફેંકવામાં આવે છે અને તે ત્યાં પડતાં જ શત્રુનો લખ કરે નારા કરે છે. જેમ દારૂથી લારેલા વાસણ હોય છે. તેને આગ લગાડવાથી દારૂ બળે છે અને અધીરામાં તે દારૂ બળવાનો મોટો પક્ષ બની બહાર આવે છે તેનું નામ છે ઉદાર (उत्तनहार) અદર્શ

ઉપર ફેંકવું, અંદરથી એકદમ બહાર આવવું અને ચારે બાજુ ફેંકવું. જે અંદરથી બહાર અને ઉપર ફેંકાય છે તેનું નામ " ઉત્તરગાર " છે. શબને શત્રુ ઉપર ફેંકવામાં આવતાં તે કાઠી નળ છે અને તેની અંદરના વિનાશક પદાર્થો વેગથી બહાર આવી યોગેર ફેંકાય છે, જેથી શત્રુઓનો નાશ થાય છે. એવા પ્રકારના ઉદાર આપણી પાસે પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે અને યુદ્ધ શરૂ થાય તો તે વડે શત્રુનો નાશ ત્વરિત કરવો આપણા માટે અત્યંત સુલભ છે આ વાત શત્રુના હૃદય ઉપર રિયર કરવી જોઈએ જેથી શત્રુ ડરી જશે અને યુદ્ધ માટે ઉભો રહેશે નહિ. આવા દેખાવથી પણ ધણીવાર કાળ ભાગ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

જેટલો દેખાવ કરવો હોય તેટલો ભલે કરવો પણ પોતાના મૃત શસ્ત્રારત્રે શત્રુને બતાવવા જોઈએ નહિ. કારણ કે આપણા બધા શસ્ત્રારત્રોની માહિતી શત્રુને મળવી નહિ જોઈએ. આપણી પાસે અદ્ભુત શસ્ત્રારત્રો છે અને તે વડે ભયંકર નાશ થઈ શકે છે એટલી જ શત્રુના મન ઉપર અસર કરવી. યુદ્ધ પ્રત્યક્ષ ક્યાં વગર શત્રુનો નાશ કરવાની આ યોજના છે. આ આપણા " ઉદાર " નામનાં શસ્ત્રોનું પ્રદર્શન કરવાનો ઉપદેશ મંત્ર ૧, ૧૫, ૨૨, ૨૪, માં કર્યો છે. તેના ચોખ્ખ અર્થ સમજવો જોઈએ. નહિ તો અર્થનો અનર્થ થવામાં વાર લાગશે નહિ. અહીં કેવળ પ્રદર્શન એટલે દેખાવ જ કરવાનો છે. આ દેખાવો કેવળ શત્રુ ઉપર આપણી શક્તિની અસર કરાવવા પુરતો જ છે. જે આપણું અસલ સામર્થ્ય છે તે આ દેખાવમાં બતાવવાનું નથી. એટલે દેખાવો એવો હોય કે શત્રુ આ દેખાવથી જ દંભાઈ જશે.

પછી બધી એતાએ તૈયાર કરી સેનાપતિએ તૈયાર રહે. ક્યારે લડવું પડશે તે નક્કી નથી હોતું માટે દંભેશા તૈયાર જ રહેવું જોઈએ. પોતાના જે મિત્ર રત્નએ છે તેમની શક્તિનો પણ ખ્યાલ કરવો જોઈએ. સુરક્ષિતતાથી તે આપણને યોગ્ય સમયે આવી મળશે, મદદ કરશે તે વિશે ધણી સાવચેતી હાવમ માટે રાખવી જોઈએ, (મં. ૨) પોતાનો વિજય નિશ્ચિત થાય એના માટે આ બધું જા પ્રકારે કરવાની જરૂરી રહે છે.

બહાર સર્વત્ર આપણી શક્તિ મહાન છે એવી સમજણ પ્રસારવી, અને તે પ્રમાણે આપણી તૈયારી પણ કરવી, દંભેશા આપણું લશ્કર તૈયાર ગાખવું અને મિત્રોનું લશ્કર સુરક્ષિત રિયર કરવું આ કાળ યુદ્ધ શરૂ થતાં પહેલાં કરવું જોઈએ.

જ્યારે યુદ્ધ શત્રુ અપરિહાય જલાય ત્યારે પોતાની તૈયારી કરી ઉડવું યુદ્ધનો પ્રારંભ કરવો, આમાં શત્રુને વિચાર કરવાની કુરસદ આપવી નહિ. આ વિશેષ સચતા મનન કરવા જેવી છે. શત્રુ જોડે જે યુદ્ધ કરવાનું છે તેમાં ' સાદાન અને સંવાન ' આવા બે પ્રકારની યુદ્ધ વિધિ છે એકમાં શત્રુને ચારે તરફથી ઘેરી પકડવાનું હોય છે, અને બીજામાં બધી સેના બેગી મળી શત્રુ ઉપર હુમલો કરવાનો હોય છે. આ પ્રકારે યુદ્ધ કરવાથી શત્રુસેના મહાન હોય તો પણ વિજય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. જ્યારે આવી વિજય પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ જલાય ત્યારે જ શત્રુની સામે જલ (અગ્નિચ્છત) તેના ઉપર ચઢાઈ કરવી જોઈએ. (મં. ૩) આ મંત્રોના શબ્દોનું મનન કરવાથી યુદ્ધની નીતિનો પતો લાગે છે.

એક મોટો સેનાપતિ છે અને બીજો તેના હાથ નીમકામ કરનારો છે. આ બંને મળી પૃથ્વી અને આકાશમાં એવો પરાક્રમ કરે કે ત્યાંના શત્રુ સંપૂર્ણ વડે ઉત્પત્તિ નળ. પૃથ્વી ઉપર પેદસ સેના અને ઘોડારથાર અને શસ્ત્રો વડે યુદ્ધ થશે, આકાશમાં વિમાનોથી યુદ્ધ થશે. પહોડા ઉપર તેમજ પર્વત ટોચ ઉપર તોપો વડે યુદ્ધ થશે. જ્યાં જે પ્રકારનું યુદ્ધ કરવું હોય તે અત્યંત કુશળતાથી કરી પોતાના વિજય અને શત્રુ પરાજય સાધ્ય કરવો જોઈએ. આ પ્રકારે વિજય પ્રાપ્ત કર્યા પછી રાજા પોતાની સેનાની સાથે શત્રુએ પ્રાપ્ત કરેલા પ્રદેશ માં પ્રવેશ કરે. (સેનયા મહં અલેમિ) સેના સાથે હુ-રાજા તે સ્થાનમાં પ્રવેશ કરીશ. રાંજનએ તેમ કરવું. પૃથ્વી વિજય પ્રાપ્ત થયા વગર રાજાએ કોઈ વખતે પણ શત્રુના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવો નહિ. (મં. ૪) કારણ કે રાજા ઉપર સમગ્ર રાષ્ટ્રનું ભારી બંધનિત છે. જો રાજા બેદરકારીથી શત્રુના પ્રદેશમાં ગયો અને ત્યાં શત્રુના કાવતરાનો ભોગ થઈ કેદમાં પકડાયો તો બધી સેનાનો પરાજય અને રાષ્ટ્રની માન હાનીનો પ્રસંગ થવાની શક્યતા છે. માટે આપણો પૂર્ણ જય થયા પછી જ એટલે શત્રુનો પ્રદેશ આપણા પૂર્ણ કાબુ માં આવી ગયા પછી જ, અને કોઈ પ્રકારની બીતિને સંભવ નથી એવું જોઈને પછીજ રાજાએ પોતાની સુરક્ષિતતા પુરતી સેના (જેની ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાય એવી) સાથે લઈ પછી તે જુલેલા પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવો. રાજાની સુરક્ષિતતા ઉપર જ બધું અવલંબિત છે. અહીં રાજાને અર્થ મુખ્ય રાજ્યશાસક એમ સમજવો.

યોગ્ય સમયે સેનાનો (**ઉચ્ચાન**) ઉદ્ધાવ કરવો, ચઢાઇ હુમલો કરવાને તૈયાર કરી ઘેરો ધાલવો અને શત્રુસેનાને એ ઘેરો એવો ધાલવો કે જેમ સાંપ અથવા બળગર કાઢતે વળગીને લપેટાઇ જાય છે અને આ પ્રમાણે શત્રુને ઘેરી, શત્રુને મારવા જોઇએ.

શત્રુસેનાને ચારે તરફથી ઘેરવી, એટલા માટે આપણી સેના એટલી આધિક રાખવી જોઇએ કે જેથી શત્રુ ઘેરાઇ જાય પોતાના સેનારૂપી સાંપથી શત્રુસેનાને વીંટળાવી નાંખવા અને તેની હલચલ બંદ પાડવી. તેમનો ખીજ દુનિયા જોડેનાં સંબંધ બંદ પાડવો અને તેમને હેરાણ કરવા. (મં. ૫)

જે ઉદાર નામના રજાટક અસ્ત્રો છે તે સાત પ્રકારનાં હોય છે. એક જમીનમાં (**અમ્તર્હિતાઃ ઉદારાઃ**) દાટી રાખનાના, ખીજ પાણીની અંદર મૂકવાના, ત્રીજા હાથ વડે ફેંકવાના, ચોથા આકાશમાં જઇ ત્યાંથી ફેંકવાના, પાંચમાં બાણપર મૂકી શત્રુસેનાની વચ્ચે છાંડવાના, છઠ્ઠા નદી, તળાવ અથવા ન્હાના એવા પાણીના સાધનોમાં મૂકવાના અને સાતમાં પર્વત અને પાંડો ઉપર કામ આવે એવા હોય છે. આ મહા કાનક સાત પ્રકારના વિરજોટક છે. જ્યાં આ મૂકવામાં આવે છે ત્યાં શત્રુને ઘેરી લાવવામાં આવે છે. અને શત્રુસેના ત્યાં આવતાં જ તેમનું વિરજોટક, દ્રવ્ય ફાટી નિકળે છે અને તે કાંથી જે અંગાર નિકળે છે તેથી શત્રુ ઝિજ્ઞાસિત બની જાય છે. આ સાત પ્રકારના વિરજોટક પોતાની પાસે લઇ પોતાની સેના સાથે શત્રુ ઉપર હુમલો કરવો જોઇએ. હવના-ઝિમાં ધીની આકૃતિ આપી બધા સૈનિકોને સિદ્ધ કરી અને એકદમ શત્રુ ઉપર હુમલો કરવા પ્રારંભ કરવો. (મં. ૬) આ હવન જે ચક્રાકૃત સૂચક છે તે સંપાર્શ્વ હવન છે.

આ પ્રકારે તૈયાર થઇ શત્રુ ઉપર હુમલો કરવાથી શત્રુ હણાઇ જશે, પરાજીત થઇ નાસી જશે અથવા નાશ પામશે. જેથી તેના રાજ્યમાં સ્ત્રીઓને રક્ષાનો અને આક્રોશ કરવા સિવાય ખીજો રસ્તો રહેશે નહિ. (મં. ૭-૯) શત્રુસેનાના પુરુષ મરી જાય એટલે તે મુઠ્ઠા કરૂ જનવરો ખાઇ જાય. (મં. ૧૦) તેમની ઝિંઓ છાતી ફૂટીને રોવા માંડે (મં. ૧૪) શત્રુ માર્યા ગયાથી તેમની સેનામાં આક્રોશ અને મહાન ક્રોધાહલ શરૂ થશે. (મં. ૧૧) એવો હુમલો કરવામાં આવે કે શત્રુ ડરી જઇ નાસી જાય અથવા પકડાઇ જાય અને હણાઇ કપાઇ જાય. (મં. ૧૨) શત્રુ મોહિત થઇ જાય અને તેમનામાંથી કોઇ બચે નહિ. (મં. ૧૩) શત્રુના મુઠ્ઠા ખાનારા જનવરો અને પંખીઓ જ દેખાતા રહે, કુતરા તેમના મુઠ્ઠા ખાતા રહે, હિંસક કુરુઆપદ તેમના રથાનમાં પ્રવેશ કરી ફરતા રહે. (મં. ૧૫)

(**લ-લુરે**) આકાશમાં દૂર ઉપર પોતાની સેના જાય અને ત્યાંથી શત્રુ ઉપર હુમલો કરે. (**લર્વ-વાસિન**) નીચે રહેલી શત્રુસેનાને ઉપરથી મારવા કરનામાં આવે. (**મંતર્હિતાઃ ઉદારાઃ**) જમીનમાં અથવા પાણીમાં અદૃશ મૂકેલાં ઉદાર વિરજોટકો અચર છે તેમનો રજાટ થઇ શત્રુ માર્યો જાય. મંધર્, અપસરા, સર્પ, રાક્ષસ અને ખીજ લોકોની મદદ લઇ શત્રુનો પૂર્ણ નિઃપાત કરવો, આ પ્રકારે શત્રુનો પૂર્ણ પરાજય કરવો. (મં. ૧૬-૧૭)

ઉપર કહ્યા મુજબ શત્રુનો પૂરો નાશ કરવો. પોતાની સેનાનો સર્વત્ર વિજય થાય. (મં. ૧૮)

શત્રુને ઘેરીને મારવો. આપણી સેનાની સાથે અગ્નિની જાળ અને ધૂમાડાના ગેરે મોટા હોવા જોઇએ. એટલે એવા શસ્ત્રો હોય કે તેમાંથી અગ્નિની જ્વાળાઓ અથવા પુરકળ ધૂમાડો નિકળે અને તેમાં શત્રુ ઘેરાઇ જાય. આ પ્રકારે શત્રુનો નાશ થાય. (મં. ૧૮)

શત્રુસેનાના (**ચરં ચરં હસ્તુ**) મોટા મોટા વીરો ખેળી ખેળી મારી નાંખવા કે જેથી તેમનામાં કોઇ નેતા રહે નહિ. (મં. ૨૦) આ પ્રકારે પરાજીત થવાથી શત્રુના હૃદય ભાંગી જશે, પ્રજ્ઞાની વળી જશે, મોટા સૂકાઇ જાય, એવા શત્રુ ન બચી શકે એવી રીતિ આવતાં સુધી આપણી સેનાના હુમલા થતા રહેવા જોઇએ. પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે આપણા પક્ષના લોકોને (**મિચિજાં મા**) ઉપર કહેલા કોઇ કંઈ ન થવા પામે. (મં. ૨૧)

ધૈર્યશળી અને ડરપોક એટલે કાયર જે કોઇ હશે, જ્યાં રહેતા હશે તે બંધાને પરાજીત કરવા જોઇએ. શત્રુસેનાના હળારા વીરો કપાઇ જાય, વનરપતિ ઓપધિ રજાટક પક્ષથી વગેરે હર પ્રકારે શત્રુને પરાજીત કરવો જોઇએ. (મં. ૨૨-૨૪)

અમારા અગ્નિ, સૂરજ, ધાતા, પ્રજાપતિ વગેરે તેમજ અમારા ઋષિ અને અમારા વીર, શત્રુ ઉપર અધિકાર શરૂ કરે એટલે અમારા રાજ્યમાં આવી શત્રુની બધી જગત આસરો લે. એટલે શત્રુ ઉપર અમારું કેવળ ભૌગોલિક સામ્રાજ્ય જ નહિ પણ અમારી આર્થ સંસ્કૃતિનું પણ સામ્રાજ્ય પશુ તવા થઇ જાય. (મં. ૨૫)

બધા અમારા સૈનિકો એટલો વિજય સંપાદન કરી પછી પોતપોતાના રથાને જઇ વિરામ કરે. તેમનો અધિકાર શત્રુ ઉપર ચાલુ રહે. (મં. ૨૬)

એવો આશય આ સૂત્રનો છે. આગળ પણ આજ પ્રકારનું સૂત્ર આવે છે તે હવે જુઓ—

વિજયપ્રાપ્તિ

કાંડ ૧૦, સૂક્ત ૫

(ઋષયઃ— અનેકાઃ । દેવતા— મંત્રીજ્ઞાઃ ।)

(૧) इन्द्रस्यौजं स्थेन्द्रस्य सह स्थेन्द्रस्य बलं स्थेन्द्रस्य वीर्यं । स्थेन्द्रस्य नृमणं स्थ ।

जिष्णवे योगाय ब्रह्मयोगैर्वीं युनज्मि

॥ १ ॥

इन्द्रस्यौजं । जिष्णवे योगाय क्षत्रयोगैर्वीं युनज्मि

॥ २ ॥

इन्द्रस्यौजं । जिष्णवे योगायेन्द्रयोगैर्वીं युनज्मि

॥ ३ ॥

इन्द्रस्यौजं । जिष्णवे योगाय सोमयोगैर्वીं युनज्મि

॥ ૪ ॥

इन्द्रस्यौजं । जिष्णवे योगायाप्सुयोगैर्वીं युनज्मि

॥ ૫ ॥

इन्द्रस्यौजं स्थेन्द्रस्य सह स्थेन्द्रस्य बलं स्थेन्द्रस्य वीर्यं । स्थेन्द्रस्य नृमणं स्थ ।

जिष्णवे योगाय विश्वानि मा भूतान्युप तिष्ठन्तु युक्ता मे आप स्थ

॥ ૬ ॥

(૨) अग्नेर्भागं स्थ । अर्षां शुक्रमापो देवीर्वीં अस्मासु घत् ।

प्रजापतेर्वીં धाम्नास्मै लोकार्य सादये

॥ ૭ ॥

इन्द्रस्य भाગं स्थ । ૦।૦।૮। સોમસ્ય ભાગં સ્થ । ૦।૦।૯। વરુણસ્ય ભાગં સ્થ । ૦।૦

॥ ૧૦ ॥

મિત્રાવરુણયોર્ભાગં સ્થ । ૦।૧।૧। યમસ્ય ભાગં સ્થ । ૦।૧।૨। પિતૃણાં ભાગં સ્થ । ૦।૦

॥ ૧૩ ॥

દેવસ્ય સવિતુર્ભાગં સ્થ । અર્ષાં શુક્રમાપો દેવીર્વિં અસ્માસુ ઘત્ ।

પ્રજાપતેર્વીં ધામ્નાસ્મૈ લોકાર્ય સાદયે ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—(इन्द्रस्य ओजः स्थ) તમે ઇન્દ્રનું જળ હો, (इन्द्रस्य सहः स्थ) તમને ઇન્દ્રનું શરણેનો પરાજય કરવાનું સામર્થ્ય હો. (इन्द्रस्य बलं स्थ) તમને ઇન્દ્રનું જળ હોય (इन्द्रस्य वीर्यं स्थ) તમને (તમારામાં) ઇન્દ્ર જેવો પરાક્રમ હો ! (इन्द्रस्य नृमणं स्थ) તમને ઇન્દ્રનું ઔષ્ણ્ય હોય. તમને (जिष्णवे योगाय) વિજય પ્રાપ્તિના કાર્યમાં (ब्रह्म-योगैः वा युनज्मि) દામ સાધનો સાથે સંયુક્ત કરું છું. (૧) ૦ (क्षत्रयोगैः) ક્ષાત્રજનની સાથે... (इन्द्रयोगैः) ઇન્દ્રિય શક્તિની સાથે... (सोम योगैः) સોમાદિ ઔષધિ વનસ્પતિની શક્તિ સાથે ૦... (अप्सुयोगैः) પાણી વગેરે યોજનાઓની શક્તિઓ સાથે સંયુક્ત કરું છું. [૨-૫]

(जिष्णवे योगाय) વિજય પ્રાપ્તિના માટે (विश्वानि भूतानि उपतिष्ठन्तु) બધા જૂનો તમારી પસંદ આવી બધ. (आपः मे युक्ता स्थ) પાણી મને સમયસર પ્રાપ્ત થાવ. [૬]

(૨) (अग्नेः भागः स्थ) આપ અગ્નિનોભાગ છે. હે (દેવોઃ આપઃ) દિવ્ય જળ દેવતા ! (अस्मासु घत्) ઘત્) અમારામાં તેજ પારખ કરો. કારણ કે તમે (अर्षां शुक्रं) પાણીનું વીર્ય જ છે.. (प्रजापतेः धाम्ना) પ્રજાપતિના સ્થાનથી આવેલા (वा) તેમને (अस्मै लोकार्य सादये) આ લોકના માટે સિયર સ્થાન આપુ છું. [૭]

તમે (इन्द्रस्य भागः स्थ) ઇન્દ્રનો ભાગ છે, (सोमस्य भागः) સોમાદિ ઔષધિઓનો ભાગ છે. (वरुणस्य) વરુણ ને ૦ (मित्रावरुणयोः) મિત્ર અને વરુણનો ૦ (यमस्य) યમનો ૦ (पितॄणां) પિતૃઓ ને ૦ (देवस्य सवितुः) સવિતા દેવનો ભાગ તમે છે. [૮-૧૪]

- (૩) યો વં આપોડપાં માગોડુડ્ડસ્વંન્તર્યજુષ્યોદેવયજ્ઞનઃ । હૃદં તમર્તિ સૃજામિ તં મામ્પર્વનિશ્ચિ
તેન તમમ્પર્તિસૃજામો યોડુડ્ડસ્માન્દ્રેષ્ટિ યં વયં દ્વિષ્મઃ
તં વધેયં તં સ્તૃપીયાનેન બ્રહ્મણાનેન કર્મેણાનયા મેન્યા ॥ ૧૫ ॥
- યો વં આપોડપામુર્મિરુડ્ડસ્વંન્ત૦૧૦૧૦૧૦૧૬ । યો વં આપોડપાં વત્સોડુડ્ડસ્વંન્ત૦૧૦૧૦૦ ॥ ૧૭ ॥
- યો વં આપોડપાં વૃષમોડુડ્ડસ્વંન્ત૦૧૦૧૦૦ ॥ ૧૮ ॥
- યો વં આપોડપાં હિરણ્યગર્ભોડુડ્ડસ્વંન્ત૦૧૦૧૦૧૦૦ ॥ ૧૯ ॥
- યો વં આપોડપામસ્મા પૃથ્વિરિવ્યોડુડ્ડસ્વંન્ત૦૧૦૧૦૧૦૦ ॥ ૨૦ ॥
- યે વં આપોડપામમ્પયોડ્ડસ્વંન્તર્યજુષ્યોદેવયજ્ઞનાઃ ।
હૃદં તાનર્તિ સૃજામિ તાન્મામ્પર્વનિશ્ચિ ।
તૈસ્તમમ્પર્તિસૃજામો યોડુડ્ડસ્માન્દ્રેષ્ટિ યં વયં દ્વિષ્મઃ ।
તં વધેયં તં સ્તૃપીયાનેન બ્રહ્મણાનેન કર્મેણાનયા મેન્યા ॥ ૨૧ ॥
- (૪) ચર્ધાચીનં ત્રૈહાયણાદનૃતં કિં ચોદિમ । આપો મા તસ્માત્સર્વસ્માદુરિતાત્પાન્ત્વંહસઃ ॥ ૨૨ ॥
સમુદ્રં વઃ પ્ર હિણોમિ સ્વાં યોનિમર્પીતન । અરિષ્ટાઃ સર્વેહાયસો મા ચં નઃ કિં ચનામમત્ ॥ ૨૩ ॥
અરિપ્રા આપો અપ રિપ્રમસ્મત્ ।
પ્રાસ્મદનો દુરિતં સુપ્રતીક્રાઃ પ્ર દુષ્વમ્યં પ્ર મલં વહન્તુ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ— (૩) હે (આપઃ) પાણીઓ! (યઃ યઃ અર્વાં ભાગઃ) જે તમારામાં પાણીનો ભાગ છે, (અપ્સુ અમૃત્
યજુષ્યઃ દેવજનાઃ) પાણીની અંદર હોય પણ કર્મમાં ઉપયોગી દેવોના માટે યજ્ઞ ન રૂપ છે (હૃદં તં જતિસૃજામિ) આ હૃ
એને સોંપી દઉં છું. (તં મા જમિ અવનિશ્ચિ) તેનો તરફાર ન કરો. [તેન તં જમિજતિ સૃજામઃ) તે વડે એમને દૂર
કરીએ છીએ. (ય અસ્માન્ દ્રેષ્ટિ યં વયં દ્વિષ્મઃ) જે અમારો દેષ કરે છે અને એનો અમે દેષ કરીએ છીએ, (અનેન
બ્રહ્મણા અનેન કર્મેણા અનયા મેન્યા) આ જ્ઞાનથી, આ કર્મથી અને આ ધર્મથી (તં વધેયં તં સ્તૃપીય) એનો વધ
કરે અને એનો નાશ કરે. (૧૪) (યઃ આપઃ અર્વાં ઝર્મિઃ) જે પાણીની સહેરા છે. (અર્વાં કૃષ્ણમઃ) જે પાણી
નો વરસાદ વરસાવનારો મેષ છે. (અર્વાં હિરણ્યગર્ભઃ) જે પાણીનો સુવર્ણની જેમ તેજસ્વી ભાગ છે. (અર્વાં અસ્મા
પૃથિવિઃ દિવ્યાઃ) જે પાણીના પૃથ્વર જેવો બારું વડેરોનો દિવ્ય ભાગ છે તેમજ જે (અર્વાં અન્નયઃ) પાણીમાં અગ્નિની
જેમ ગરમીનો ભાગ છે તેની સહાયતાથી અમે દેષ કરનારાઓનો નાશ કરીએ છીએ. [૧૫-૨૧]

(૪) (ત્રૈહાયણાન્ત્ યત્ કિંચ) તથા વરસની અંદર જે કંઈ (અનૃતં ચોદિમ) અસત્ય ભાષણ કહું છે,
(તસ્માત્ સર્વસ્માત્ દુરિતાત્ અહસઃ) તે બધા પાપથી (આપઃ મા પાન્તુ) જલ મારું રક્ષણ કરે. [૨૨]

હે (આપઃ) પાણી! (યઃ સમુદ્રં પ્રહિણોમિ) તમને હું સમુદ્ર લાણી મોકલું છું. તમે (સ્વાં યોનિ અપોતન)
પોતાના ઉગમ સ્થાનને પ્રાપ્ત થાન (સર્વે હાયસઃ અરિષ્ટાઃ) સંપૂર્ણ જીવન સુધી અહિંસિત થતાં (ન કિંચન મા
અમમત્) અમને બધાને કંઈ પ્રકારે રોગ ન થાય. [૨૩]

(આપઃ અરિષ્ટાઃ) પાણી નિર્દોષ છે, માટે (અસ્મત્ રિપં અપ) અમારા બધાથી રોગો દૂર કરે. (સુપ્રતીક્રાઃ
અસ્મત્ દુરિતં પનઃ પ્ર) ઉત્તમ રૂપવાળું જળ અમારા બધાથી પાપ અને મળને દૂર કરે. (દુષ્વમ્યં મલં પ્ર પ્રવહન્તુ)
દૂષ્ટ રૂપને અને મળવદાની દૂર લઇ જાય. [૨૪]

(૫) વિષ્ણોઃ ક્રમોઽસિ સપત્નહા પૃથિવીસંશિતોઽપ્રિતેજાઃ ।

પૃથિવીમનુ વિ ક્રમેઽહં પૃથિવ્યાસં નિર્મંજામો યોકેઽસ્માન્દેષ્ટિ યં વયં દ્વિષ્મઃ ॥

સ મા જીવીતં પ્રાણો જહાતુ

॥ ૨૫ ॥

વિષ્ણોઃ ક્રમોઽસિ સપત્નહાન્તરિક્ષસંશિતો વાયુતેજાઃ ।

અન્તરિક્ષમનુ વિ ક્રમેઽહમન્તરિક્ષાત્ તં નિર્મંજામો ૦ । ૦

॥ ૨૬ ॥

વિષ્ણોઃ ક્રમોઽસિ સપત્નહા ઘૌસંશિતઃ સ્યંતેજાઃ । દિવમનુ વિ ક્રમેઽહં દિવસ્તં ૦ । ૦ ॥ ૨૭ ॥

વિષ્ણોઃ ક્રમોઽસિ સપત્નહા દિવસંશિતો મનસ્તેજાઃ । દિશોઽનુ વિ ક્રમેઽહં દિગ્મ્યસ્તં ૦ । ૦ ॥ ૨૮ ॥

વિષ્ણોઃ ક્રમોઽસિ સપત્નહાશાસંશિતો વાતંતેજાઃ । આશા અનુ વિ ક્રમેઽહમાશામ્યસ્તં ૦ । ૦ ॥ ૨૯ ॥

વિષ્ણોઃ ક્રમોઽસિ સપત્નહા ક્રક્સંશિતઃ સામંતેજાઃ । ક્રવોઽનુ વિ ક્રમેઽહમ્ક્રમ્યસ્તં ૦ । ૦ ॥ ૩૦ ॥

વિષ્ણોઃ ક્રમોઽસિ સપત્નહા યજ્ઞસંશિતો વ્રહ્મંતેજાઃ । યજ્ઞમનુ વિ ક્રમેઽહં યજ્ઞાત્ ૦ । ૦ ॥ ૩૧ ॥

વિષ્ણોઃ ક્રમોઽસિ સપત્નહાંપધીસંશિતઃ સોમંતેજાઃ ।

ઓપધીરનુ વિ ક્રમેઽહમોપધીમ્યસ્તં ૦ । ૦

॥ ૩૨ ॥

વિષ્ણોઃ ક્રમોઽસિ સપત્નહાઽપ્સુસંશિતો વરુણંતેજાઃ । અપોઽનુ વિ ક્રમેઽહમપ્સ્યસ્તં ૦ । ૦ ॥ ૩૩ ॥

અર્થ — (૫) તું (વિષ્ણોઃ ક્રમઃ અસિ) તું વિષ્ણુના આક્રમણ જેમ આક્રમક છે તેમજ (સપત્નહા પૃથિવી સંશિતઃ અપ્રિતેજાઃ) શત્રુનો નાશ કરનારો, પૃથ્વી ઉપર તેજસ્વી અને અગ્નિની સમાન પ્રતાપી છે, હું (અહં પૃથિવીં અનુવિક્રમે) પૃથ્વી ઉપર પરાક્રમ કરું છું. (તં પૃથિવ્યાઃ નિર્મંજામઃ) અમે એને પૃથ્વીથી હટાવીએ છીએ. (યઃ અસ્માદ્ દેષ્ટિ યં વયં દ્વિષ્મઃ) જે અમારો દેશ કરે છે અને અમે જેનો દેશ કરીએ છીએ (સઃ મા જીવીત્) તેજીવતા ન રહે. (તં પ્રાણો જહાતુ) પ્રાણ તેને ઊડી દે. [૨૫]

તું (અંતરિક્ષસંશિતઃ વાયુતેજાઃ) અન્તરિક્ષમાં તેજસ્વી અને વાયુના તેજથી યુક્ત છે, (અહં અન્તરિક્ષં અનુવિક્રમે) હું અંતરિક્ષમાં પરાક્રમ કરું છું અને (અન્તરિક્ષાત્ તં નિર્મંજામઃ) અંતરિક્ષમાંથી એને હટાવીએ છીએ... [૨૬]

(ઘૌઃ સંશિતઃ સ્યંતેજાઃ) તું ઘુલોકમાં તેજસ્વી અને સુરજના તેજથી યુક્ત છે, હું (દિવં અનુવિક્રમે) ઘુલોકમાં પરાક્રમ કરું છું. અને ઘુલોકમાંથી એને હટાવું છું. (૨૭)... (દિવસંશિતઃ મનસ્તેજાઃ) તું દિશાઓમાં તેજસ્વી અને મનના તેજથી યુક્ત છે, હું (દિશાઃ ૦...) દિશાઓમાં પરાક્રમ કરું છું અને એને ત્યાંથી હટાવું છું. (૨૮)... (શાશાસંશિતઃ વાતંતેજાઃ) તું ઉપદિશાઓમાં તેજસ્વી અને પવનના તેજથી યુક્ત છે. અધી ઉપદિશાઓમાં હું પરાક્રમ કરું છું અને એને ત્યાંથી હટાવું છું. (૨૯) (ક્રક્સંશિતઃ સામંતેજાઃ) ઋગ્વેદના જ્ઞાનથી તેજસ્વી અને સામના તેજથી યુક્ત છે, હું (ક્રાવઃ અનુવિક્રમે) અગ્નિજ્ઞાનમાં પરાક્રમ કરું છું અને ક્રાયાઓથી એને હટાવું છું. [૩૦]

(યજ્ઞસંશિતઃ વ્રહ્મંતેજાઃ) તું યજ્ઞ વડે તેજસ્વી અને જ્ઞાનના તેજથી યુક્ત છે, હું યજ્ઞચેત્રમાં પરાક્રમ કરું છું અને એને યજ્ઞથી દૂર હટાવું છું... [૩૧] (ઔપધિસંશિતઃ સોમંતેજાઃ) તું ઔપધિ વડે તેજસ્વી અને સોમના તેજથી યુક્ત છે, હું (ઔપધીઃ અનુવિક્રમે) ઔપધિ વિદ્યામાં પરાક્રમ કરું છું અને ઔપધિઓથી એને દૂર કરું છું... [૩૨] (અપ્સુ સંશિતઃ વરુણંતેજાઃ) તું પાણી વડે તેજસ્વી અને વરુણના તેજથી યુક્ત છે અને હું (અપઃ અનુવિક્રમે) પાણીમાં પરાક્રમ કરું છું અને એને પાણીથી દૂર કરું છું... [૩૩]

વિષ્ણોઃ ક્રમોઽસિ સપત્નહા કૃપિસંશિતોઽન્તેજાઃ । કૃષિમનુ વિ ક્રમેઽહં કૃષ્યાસ્તં ૦૧૦ ॥ ૩૪ ॥

વિષ્ણોઃ ક્રમોઽસિ સપત્નહા પ્રાણસંશિતઃ પુરુષતેજાઃ ।

પ્રાણમનુ વિ ક્રમેઽહં પ્રાણાત્ તં નિર્મજામો યોદ્ધેઽસ્માન્ દ્રેષ્ટિ યં વ્યં દ્વિષ્મઃ ॥

સ માર્જીવીત્તં પ્રાણો જંહાતુ

॥ ૩૫ ॥

જિતમસ્માકમુદ્ગિન્નમસ્માકમર્મ્યપિં વિશ્વાઃ પૃતના અરાતીઃ ।

હૃદમહમામૃગ્યાયણસ્યામૃગ્યાઃ પુત્રસ્ય વર્ચસ્તેજઃ પ્રાણમાયુર્નિ વૈષ્ટયામીદર્મેનમધરાશ્વં પાદયામિ ॥ ૩૬ ॥

સૂર્યસ્યાવૃત્તમન્વાવૃત્તે દક્ષિણામન્વાવૃત્તમ્ । સા મે દ્રવિણં યચ્છતુ સા મે બ્રાહ્મણવર્ચસમ્ ॥ ૩૭ ॥

દિશો જ્યોતિર્મતીરમ્યાવૃત્તે । તા મે દ્રવિણં યચ્છન્તુ તા મે બ્રાહ્મણવર્ચસમ્ ॥ ૩૮ ॥

સપ્તઋષીન્ અમ્યાવૃત્તે । તે મે દ્રવિણં યચ્છન્તુ તે મે બ્રાહ્મણવર્ચસમ્ ॥ ૩૯ ॥

બ્રહ્મામ્યાવૃત્તે । તન્મે દ્રવિણં યચ્છન્તુ તન્મે બ્રાહ્મણવર્ચસમ્ ॥ ૪૦ ॥

બ્રાહ્મણાં અમ્યાવૃત્તે । તે મે દ્રવિણં યચ્છન્તુ તે મે બ્રાહ્મણવર્ચસમ્ ॥ ૪૧ ॥

(૭) યં વ્યં મૃગયામહે તં વૃષૈ સ્તૃણવામૈહૈ । વ્યાર્ચે પરમેષ્ઠિનો બ્રહ્મણાપીંગદામ્ તમ્ ॥ ૪૨ ॥

અર્થ — (કૃપિસંશિતઃ અન્તેજાઃ) તું ખેતીના કારણે તેજસ્વી અને અમના તેજથી યુક્ત છે, હું (કૃપિ અનુ વિ ક્રમે) ખેતીમાં પરાક્રમ કરું છું અને ખેતીથી એને દૂર હટાવું છું.... [૩૪]

(પ્રાણસંશિતઃ પુરુષતેજાઃ) તું પ્રાણથી તેજસ્વી અને પુરુષના તેજથી યુક્ત છે, (પ્રાણં અનુ વિ ક્રમે) પ્રાણક્ષેત્રમાં હું પરાક્રમ કરું છું અને (પ્રાણાત્ તં નિર્મજામો) પ્રાણથી એને દૂર હટાવું છું, જે અમારો દૈવ કરે છે અને જેનો અમે દૈવ કરીએ છીએ, તે જીવતા ન રહે, તેને પ્રાણ છોડી ગયો. [૩૫]

(૧) (અસ્માકં જિતં) અમારો વિજય થયો છે, (અસ્માકં ઉદ્ગિન્નં) અમારો પ્રભાવ પડ્યો છે. (વિશ્વાઃ પૃતનાઃ અરાતીઃ અમૃગ્યાઃ) બધી જાનુસેના અને દુશ્મન પરાજીત થયા છે. (અહં હૃદં) હું આ (આમૃગ્યાયણસ્ય અમૃગ્યાઃ પુત્રસ્ય) અમુક કુળના અમુક માતાના અમુક પુત્રના સન્નુ (વર્ચઃ તેજઃ પ્રાણં આયુઃ મિષેષ્ટયામિ) વર્ચસ, તેજ, પ્રાણ અને જીવિત સંપૂર્ણ રીતે ખાઈું છું અને (હૃદં યત્તં અધરાશ્વં પાદયામિ) આ મારે હું એને નીચે ખાડું છું. [૩૬]

(સૂર્યસ્ય આવૃત્તં) સૂર્યનું આવૃત્તન એટલે (દક્ષિણાં અમ્યાવૃત્તં) દક્ષિણ દિશા તરફ જવું છે, તેની સાથે (અનુ આવૃત્તં) હું અનુકૂળ બની ગઈ છું. (સા મે દ્રવિણં યચ્છતુ) તે મને ધન આપે, (સા મે બ્રાહ્મણવર્ચસં) તે મને જ્ઞાનતેજ આપે. [૩૭]

(જ્યોતિર્મતીઃ દિશઃ અમ્યાવૃત્તે) તેનેયુક્ત દિશાઓમાં હું ગમન કરું છું જો તેઓ (તાઃ૦) મને ધન અને જ્ઞાનતેજ આપે. [૩૮]

(સપ્તઋષીન્ અમ્યાવૃત્તે) સાત ઋષિઓને અનુકૂળ હું ગમન કરું છું (તે૦) તેઓ મને ધન અને જ્ઞાનતેજ આપે. [૩૯]

(બ્રહ્મા અમ્યાવૃત્તે) જ્ઞાનને અનુકૂળ હું ચાલું છું. (તે૦) તેઓ મને ધન અને જ્ઞાનતેજ આપે. [૪૦]

(બ્રાહ્મણાં અમ્યાવૃત્તે) બ્રાહ્મણોને અનુકૂળ હું ચાલું છું. (તે૦) તેઓ મને ધન અને જ્ઞાનતેજ આપે. [૪૧]

(૭) (યં વ્યં મૃગયામહે) જેને અમે ખોળીએ છીએ, (સં વૃષૈઃ સ્તૃણવામૈહૈ) અને વધોથી-દશીયારોથી નષ્ટ કરીએ છીએ, અને (પરમેષ્ઠિનઃ વ્યાર્ચે) પરમેશ્વરની વિકાળ દાદોમાં (સં બ્રહ્મણા અપીંગદામ્) એને અમે જ્ઞાનના ચોથથી નાંખી દઇએ છીએ. [૪૨]

વૈશ્વાનરસ્ય દંપ્ત્રામ્યાં હેતિસ્ત સમધાદુમિ । હ્યં તં પ્સાત્વાહુતિઃ સમિદેવી સર્હાયસી ॥ ૪૩ ॥
 રાજો વરુણસ્ય વન્ધોઽસિ । સોઽમુમામુષ્યાયુણમુષ્યાઃ પુત્રમર્ચે પ્રાણે વંધાન ॥ ૪૪ ॥
 યત્તે અર્ચં ભુવસ્પતે આશ્વિયતિ પૃથિવીમતુ । તસ્ય નસ્ત્વં ભુવસ્પતે સંપ્રયંચ્છ પ્રજાપતે ॥ ૪૫ ॥
 અપો દિવ્યા અંચાયિયં રસેન સમપૃક્ષમહિ । પર્યસ્વાનશ્ચ આગમં તં મા સં સૃજ વર્ચસા ॥ ૪૬ ॥
 સં મામિ વર્ચસા સૃજ સં પ્રજયા સમાયુષા ।

વિદ્યુર્મે અસ્ય દેવા इन्द्रો વિદ્યાતુ સહ ઋષિભિઃ ॥ ૪૭ ॥

યદગ્રે અથ મિથુના શપાતો યદ્વાચસ્તુદં જનયન્ત રેમાઃ ।
 મન્યોર્મનસઃ શરવ્યાઃ જાયતે યા તયા વિધ્ય દૃદ્યે યાતુધાનાન્ ॥ ૪૮ ॥
 પરા શૃણીહિ તપસા યાતુધાનાન્ પરાઽગ્રે રક્ષો હરંસા શૃણીહિ ।

પરાઽર્ચિયા મૂરદેવાં શૃણીહિ પરાસુતૃપઃ શોશુચતઃ શૃણીહિ ॥ ૪૯ ॥
 અપામંસૈ વજ્ર પ્ર હરામિ ચતુર્ભૃદિં શીર્ષમિધાય વિદ્વાન્ ।
 સો અસ્યાદ્ધાન્તિ પ્ર શૃણાતુ સર્ગાં તન્મે દેવા અનુ જાનન્તુ વિશ્વે ॥ ૫૦ ॥

અર્થ— (વૈશ્વાનરસ્ય દંપ્ત્રામ્યાં) ઇન્દ્રની દાદો વડે બનાવેલું જે (હેતિ) હથીયાર છે, તેથી (ત સમિ સમધાતુ) એના નાથ કરીએ છીએ (ત પ્સાત્વા) તેનો નાથ કરીને (હ્ય સમિત્) આ જે સમિધા આ પરામાં નોખી છે, તે (દેવી સર્હાયસી) શુભે દૂર કરવા માટે સમર્થ છે [૪૩]

(ઘરુણસ્ય રાજ ઘન્ધ અસિ) વરુણ રાજના બધાનાં તું પડ્યો છે, (સ અમુ) તે (અમુષ્યાયણ અમુષ્યા પુત્ર) આ અમુક ગોત્રના અમુક માતાના પુત્રને (અગ્રે પ્રાણે યધાન) અગ્ર અને પ્રાણમાં બાધી કરે છે [૪૪] છે, (મુષ્યા પતે) પૃથ્વીના સ્વામી ! (યત્ તે અગ્ર) જે તારૂં અગ્ર (પૃથિર્વાં અન આશ્વિયતિ) પૃથ્વી ઉપર છે, જે (પ્રજાપતે) પ્રજાના પાલક ! (તસ્ય સ્વ ન સપ્રયંચ્છ) તમે તેને અમને પ્રદાન કરો [૪૫]

હે દિવ્ય (આપ) પાણી ! (અંચાયિય) યાચના કરે છે (રસેન સમપૃક્ષમહિ) અમને રસથી સમુક્ત કરે હે (અગ્રે) અગ્રે ! (પર્યસ્વાન આગમ) રક્ષની સાથે હું આવી રહ્યો છું (ત મા વર્ચસા સસૃજ) મને તેજથી મુક્ત કર [૪૬]

હે અગ્રે ! (મા વર્ચસા સસૃજ) મને તેજથી મુક્ત કર (પ્રજયા આયુષા સ) પ્રજા અને જીવનથી મુક્ત કર (દેવા અસ્ય મે વિદ્યુ) દેવાઓ મારો આ ભાવ બધે (રક્ષ ઋષિભિ સહ વિદ્યાતુ) ઇન્દ્ર ઋષિઓની સાથે આ વિષય બધે [૪૭]

હે અગ્રે (યત્ અથ મિથુના શપાત) આ જે મળાતે મળે આપે છે, (યત્ રેમા યાચ તુદ જનયન્ત) જે વડા પાણીનો દોષ કરે છે, (યા મન્યો મનસ શરવ્યા જાયતે) જે કોપથી મનની હિ સા થાય છે (તયા યાતુધાનાન્ દૃદ્યે વિધ્ય) તે દુષ્ટને દૃઢતામાં બોધી નાંખ [૪૮]

(યાતુધાનાન્ તપસા પરા શૃણીહિ) દુષ્ટને પોતાના ભવથી દૂર નસાડી મૂક હે અમિ ! (રક્ષા હરંસા પરા શૃણીહિ) રક્ષાસેને પોતાના બળથી દૂર કર (અર્ચિયા મૂરદેવાન્ પરા શૃણીહિ) પોતાની જ્વાળાથી મૂળેને દૂર દેહી દે અને (અસુતૃપ શોશુચત પરા શૃણીહિ) બીજાના પ્રાણ ઉપર તુમ થનારાઓને શોક કરતા એવા દૂર નસાડી મૂક [૪૯]

(વિદ્વાન્) હું આ બધું બધાને (અસૈ શીર્ષમિધાય) એનું માથું તોડવા માટે (અપાં ચતુર્ભૃદિં વજ્ર ધરામિ) પાણીની ચારે બાજુ નાથ કરનાર વજ્ર દે કહું (સ અસ્ય સર્વા ંગાનિ પ્ર શૃણોતુ) તે એના બધા અંગેને કરે (તત્ મે વિશ્વદેવા અનુ જાનન્તુ) તે મારે કમ બધા દેવા અનુસૂતાની સાથે બધે [૫૦]

વિજયપ્રાપ્તિ

રાત્રીના પરાજય માટે પ્રયત્ન

રાત્રીનો પરાજય કરવા માટે (એજ) શારીરિક શક્તિ. (સદઃ) રાત્રીનો દુઃખો સહન કરવાની શક્તિ, (બલ) સૈન્ય તેમજ હરેક પ્રકારનું બળ, (ધૈર્ય) પરાક્રમ, વીર્યની શક્તિ, (નિદ્રા) માનવી અનુકૂળનું સામર્થ્ય, એટલા સાધનો આવશ્યક છે પછી (જિજ્ઞાસા) વિજય પ્રાપ્ત કરવાની આત્મિક ભરેલી યોજના કેવી કરવી જોઈએ તેનું સારું એવું જ્ઞાન જોઈએ, બીજું બધું બળ હોવા છતાં પણ સમયસર 'જિજ્ઞાસા' માં ન્યૂનતા થાય તો કંઈ પણ સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, તેની સાથેજ 'બ્રહ્મયોગ' એટલે જ્ઞાનથી સિદ્ધ થનારી યોજના પણ જરૂર હોવી જોઈએ. તેજ પ્રમાણે 'જ્ઞાનયોગ' ક્ષાત્ર મુદ્ધસેત્રમાં કુશળતાથી કરવા યોગ્યબુદ્ધિ વગેરેની રચનામાં કુશળતા, વિશેષ પ્રાવિણ્ય જરૂર હોવું જોઈએ. 'દંડયોગ' રાજા અને રાજાશ્રય એમની સાથે યોગ હોવો જોઈએ. આના અભાવમાં બાકી કામોનું કાંઈ પણ પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, 'સોમયાંગ' નું બીજું નામ છે "ઔપચિયોગ", રાત્રીની સાથે મુદ્ધ સરૂ થતાં આપણા લોકો ધનાઢ્ય ભય તો તેમને ત્વરિત આરોગ્યસંપન્ન કરવા માટે આ વૈદ્યોની ઔષધીયોગનો ધણી ઉપયોગ થઈ શકે છે એજ પ્રમાણે સ્વ પક્ષના લોકોનું શારીરિક બળ વધારવા માટે પણ ઔષધિઓની ધણી જરૂરી છે.

'અવસ્થા' નું નામ છે જલયોગ. પાણીને તો માનવી-જીવનમાં ધણી મોટો ઉપયોગ છે. માટે વિજયપ્રાપ્તિ થવા પાણીનો સંયોગ સારી રીતે થવો જોઈએ. પાણી ન મળે તો પરાજય થવા વાર લાગશે નહિ.

ટૂંકમાં પ્રથમ છ મંત્રમાં વિજયપ્રાપ્તિ માટે અત્યંત જરૂરી વિષયોની સૂચના આ પ્રકારે ઉપર કલા પ્રમાણે આપી છે મંત્ર ૭ થી ૨૧ સુધી કહ્યું છે કે જે પાણી વગેરે સાધનો છે તેમનો ઉપયોગ રાત્રીનો નાશ કરવા માટે કરવો જોઈએ, જેથી રાત્રી નાશ પામશે અને આપણો વિજય થશે.

મં. ૨૨ થી ૨૪ સુધી કહ્યું છે કે પાણીથી આપણું શરીર, મન વગેરેની નિર્દોષતા સિદ્ધ થાય છે, તેથી શરીર અને મનનો નેસ દૂર થાય છે. મનના બળથી સ્વપ્ન દોષ થાય છે અને

શરીરના દોષથી રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. પાણીના પ્રયોગથી બધા દોષો દૂર થાય છે અને આયુષ્ય નિર્દોષ થાય છે અને વિજય પ્રાપ્ત કરવામાં સમર્થ અને છે. જ્યાં સુધી શરીર અને મનમાં દોષો હોય ત્યાં સુધી વિજય પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી અને પ્રાપ્ત થાય તો તે સ્થિતિ થઈ રહી શકતો નથી.

પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, વાયુ, દિશા, ઉપદિશા, ઋતુ, વન્ય, ઔષધિ, સોમ, આપ, કૃષિ, અજ્ઞ, પ્રાણ વગેરે બધા રચનાથી રાત્રીને દૂર કરવો જોઈએ અને આ રચના રાત્રીરહિત રાખવાં જોઈએ એમ મં. ૨૫ થી ૩૫ સુધી કહેલું છે.

એટલું કરવાથી વિજય થશે અને એવા પવિત્ર વીરો રાત્રીને બાધી તેને પગલે હાવાથી શકે છે. આ વાત ૩૬ માં મંત્રમાં કહી છે.

સૂરજ પાસેથી તેજસ્વિતા, દિશાઓ પાસેથી વિરત્વ કાપે. સેત્ર, ઋષિઓ પાસેથી બ્રહ્મજ્ઞાન એટલે મંત્રો પાસેથી વિચાર અને બ્રાહ્મણો પાસેથી ઉત્તમ ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરી વિજયના બનવાની સૂચના મંત્ર ૩૭ થી ૪૧ સુધીમાં આપી છે.

૪૨-૪૩ આ બે મંત્રોમાં પોતાના રાત્રીને પરમેશ્વરના આધીન એટલે તેના ન્યાયના આધીન કરવા કહ્યું છે. પોતે એનો નાશ ન કરતાં એમ કરવું કે તે આપણું કંઈ છૂટ કરી શકે નહિ. અને પછી એને પ્રશ્નના હવાલે કરવો. પણ એમ કરવા માટે પોતાનું બળ વધારવું જોઈએ, રાત્રીનું બળ બટાડવું જોઈએ અને એવી ભવિષ્ય કરવી જોઈએ કે રાત્રી આપણું કંઈજ બચાવી શકે નહિ.

રાત્રી આપણનો કેદી થાય તો પણ તેને પરમેશ્વરનો કેદ માનવો જોઈએ. તેના નાશ કરવો હોય તો પરમેશ્વર કેરે.

આપણી પાસે બળ, અજ્ઞ, જલ, વીર્ય, સૌમ્ય, તેજસ્વિતા વગેરે અધિક પ્રમાણમાં રહે અને રાત્રી પાસે આ વસ્તુઓ કમ હોય એવી યોજના કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે બોધ ૪૭ સુધીના મંત્રથી મળે છે.

આપણા રાજ્યમાં કાંઈ ગાળો આવે, ખરાબ શબ્દો ન બોલે, આવે પાણીના અપવ્યવહાર રાત્રીના રાજ્યમાં ભલે ચાલતો રહે, દુષ્ટોનો વિષ્ણુસ આ પ્રમાણે કરવો અને સંજ્ઞાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. એવો આ મહત્તનો સંક્ષેપમાં આશય છે.

દુષ્ટોનો નાશ

કાંડ ૭, સૂક્ત ૧૧૪

(ઋષિ:-માર્ગવ: । દેવતા- અગ્નીષોમી ।)

આ તે દદે વૃક્ષણામ્ય આ તેડહં હૃદયાદ્દે । આ તે મુલ્લસ્ય સંકાશાત્સર્વે તે વર્ષ આ દદે ॥ ૧ ॥
પ્રેતો યન્તુ વ્યાધિયઃ પ્રાનુષ્યાઃ પ્રો અશ્વસ્તયઃ । અગ્ની રક્ષસ્વિર્નાહન્તુ સોમો હન્તુ દુરસ્યતીઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ— (તે વૃક્ષણામ્યઃ વર્ષઃ આદ્દે) તારી છાતીથી હું બળ પ્રાપ્ત કરું છું. (અહં તે હૃદયાત્ આદ્દે) હું તારા હૃદયથી બળ લઉં છું. (તે મુલ્લસ્ય સંકાશાત્) તારા મુખની પાસેથી (તે સર્વ વર્ષઃ આદ્દે) તારું ખડું તેજ હું પ્રાપ્ત કરું છું. [૧]

(હસઃ વ્યાધિયઃ પ્રયન્તુ) અર્ધીથી વ્યાધિઓ દૂર થઈ જાય. (અનુષ્યાઃ પ્ર) દુઃખ દૂર થાય, (અશ્વસ્તયઃ પ્ર) અશ્વિની પશુ દૂર થાય, (અગ્નિઃ રક્ષસ્વિર્નાહન્તુ) અગ્નિ રક્ષસીણીઓનો વધ કરે (સોમઃ દુરસ્યતીઃ હન્તુ) અને સોમ દુરાચારીણીઓનો નાશ કરે. [૨]

પોતાની છાતી, મુખ, હૃદય વગેરે બધા અવયવોનું બળ વધારતું ભેદએ અને વ્યાધિઓ, આપત્તિઓ, પીડાઓ અને અશ્વિનીઓ દૂર કરવી ભેદએ તેમજ દુરાચારીણી ઓઓને પશુ દૂર કરવી ભેદએ.

શત્રુનો નાશ

કાંડ ૬, સૂક્ત ૬

(ઋષિ:- અયશી । દેવતા- પ્રજાણસ્પતિઃ, સોમઃ ।)

યોકૃસ્માન્પ્રજાણસ્પતેડદેવો અભિમન્યંતે । સર્વં તં રન્ધયાસિ મે યજ્ઞમાનાય સુન્વતે ॥ ૧ ॥
યો નઃ સોમ સુશંસિનો દુશંસે આદિદેશતિ । વજ્રેણાસ્ય મુલ્લે જહિ સ સંપિષ્ટો અપાયતિ ॥ ૨ ॥
યો નઃ સોમામિદાસતિ સનામિર્યશ્ચ નિષ્ટયઃ । અપૃ તસ્ય વર્લ તિર મહીવ ઘૌર્વિધ્વમના ॥ ૩ ॥

અર્થ— હે (પ્રજાણસ્પતે) શાનના રાખી ! (યઃ અદેશ. અસ્માન્ અભિમન્યતે) જે પ્રજાણની ભક્તિ ન કરનારો અમને નીચ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, (તં સર્વં) તે બધા શત્રુઓને (સુન્વતે યજ્ઞમાનાય મે રન્ધયાસિ) સોમરસ વડે ઘટ કરનારા મારા કારણે નાશ કર. [૧]

હે સોમ ! (યઃ દુઃશંસઃ) જે દુરાચારી (સુશંસિનાઃ નઃ આદિદેશતિ) સદાચાર કરનારા અમને બધાને આઠા કરે ॥ એટલે અમને પોતાના કાણખાં લેવા માગે છે, (અસ્ય મુલ્લે વજ્રેણ જહિ) તેના મોઢા ઉપર વજ્રથી આધાર કર, જેથી (સઃ સંપિષ્ટઃ અપ અયતિ) તે ચૂરેચૂરા થઈ જાય. [૨]

હે સોમ ! (યઃ સનામિઃ) જે સ્વભાવીય (યઃ ચ નિષ્ટયઃ) અને જે બધાથી નીચે બેસવા યોગ્ય નીચ માણસ (નઃ અમિદાસતિ) અમને ઘસ બનાવવા ઇચ્છે છે, અથવા અમારા ધાત કરે છે, (તસ્ય વર્લ વઘત્મના અપ તિર) તેના બળને આપજી વધ સાધનોથી નીચે કર, (મહી ઘૌર્વિધ્વ) જે પ્રકારે મોટા છુલેક પોતાના પ્રકાશથી અંધારને દૂર કરે છે. [૩]

શત્રુના લક્ષણો

આ સૂક્તમાં શત્રુના લક્ષણો નીચે કહ્યા મુજબ આપ્યા છે—

- ૧ અવેયઃ— જે એક અદિતીય પ્રશ્નને માનતો નથી, દેવની બક્ષિત કરતો નથી, જે નારિતક છે અને સત્યધર્મ પર અનિશ્વાસ કરે છે.
- ૨ અભિમન્યતે— જે અભિમાનથી ભરેલો છે, જે ધર્મથી છે.
- ૩ દુઃશંસઃ— જેના વિષે બધા લોકો ખરાબ બોલે છે, બધા લોક જેની નિંદા કરે છે. એટલે જે એકલો બધાનું અદિત કરે છે.
- ૪ આદિદેશતિ— જે બીજા ઉપર હુકમ ચલાવવાની અભિલાષા રાખે છે, જે બીજાને આઘાત કરવાનું જાણે છે, જે કાષ્ટ પશુ રીતે બીજા ઉપર અધિકાર જમાવવાનું જાણે છે.
- ૫ અભિવાસ્તિ— જે બીજાને દાસ બનાવવા ઇચ્છે છે, બીજાને નાશ કરે છે, બીજાને લૂંટે છે.

શત્રુના આ પાંચ લક્ષણો છે. આ લક્ષણોથી ઓળખાય છે એવા શત્રુઓને દૂર કરવા જોઈએ, પછી તે (સનાતિ) સ્વર્ગાતીત પોતાના કુળમાં ઉત્પન્ન થએલા અથવા (નિષ્ટ્યઃ) નિષ્ટૃષ્ટ ભત્રીના અથવા કાષ્ટ હીન ભત્રીના અથવા હીન કુળમાં ઉત્પન્ન થએલા અથવા આચારહીન હોય અથવા મને તેના હોય, તે બધાને દૂર કરવા જ જોઈએ.

શરીરમાંથી બાણ કાઢવા

કાંડ ૬ સૂક્ત ૯૦

(ઋષિઃ— ઋષભાં । દેવતા— રદ્રઃ ।)

યાં તૈં રુદ્ર ઇપુમાસ્યદક્ષેભ્યો હૃદયાય ચ । રુદં તામચ ત્વદ્વયં વિપૂર્ણં વિ વૃદ્ધામસિ ॥ ૧ ॥
 યાસ્તૈ શન્તં ઘમનયોઽજ્ઞાન્યનુ વિષ્ટિતાઃ । તાસાં તુ સર્વાસાં વયં નિર્વિષાણિ હ્રયામસિ ॥ ૨ ॥
 નમસ્તે રુદ્રાસ્પૃતુ નમઃ પ્રતિહિતાયૈ । નમો વિસુજ્યમાનાયૈ નમો નિર્પતિતાયૈ ॥ ૩ ॥

અર્થ— (રુદ્રઃ યાં રુદ્ધું) રુદ્રે જે બાણને (તે અજ્ઞેભ્યઃ હૃદયાય ચ આસ્યત્) તારા અંગો અને હૃદય ઉપર ફેંકે છે, (અચ તાં) આજ તે બાણને (વયં ત્વદ્ વિપૂર્ણં) અમે તારાથી વિરુદ્ધ દિશાએ (રુદં વિવૃદ્ધામસિ) આ પ્રકારે દૂર કાઢું છું. [૧]

(યાઃ તે શન્તં ઘમનયઃ) જે તારા શરીરમાંથી કાઢી ધમનીઓ (અજ્ઞાનિ અનુ વિષ્ટિતાઃ) અવપવેમાં રહે છે, (તે તાસાં સર્વાસાં) તારી તે બધી ધમનીઓથી (વિષાણિ નિઃ હ્રયામસિ) બધા વિષેને નિઃશ્વેષ કરીએ છીએ. [૨]
 હે રુદ્ર ! (તે અસ્યતે નમઃ) ફેંકનારા તને નમસ્કાર હો. (પ્રતિહિતાયૈ નમઃ) ફેંકેલા બાણને નમસ્કાર હો. (વિસુજ્યમાનાયૈ નમઃ) લક્ષ્ય ઉપર છોડેલા બાણને નમસ્કાર હો. (નિર્પતિતાયૈ નમઃ) લક્ષ્ય ઉપર પડેલા બાણને નમસ્કાર હો. [૩]

બાવાર્થ— શરીરમાં પેસી ગયેલા બાણને યુગ્મિથી કાઢવા જોઈએ અને શરીરને વિષાદિત કરવું જોઈએ. (૧-૩)

પાપથી મુક્તિ

કાંક ૭, સૂક્ત ૧૧૨

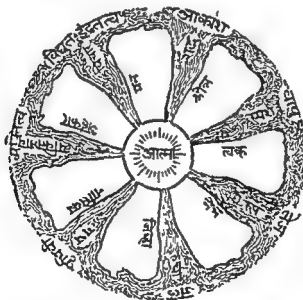
(ઋષિ: - ઋણા । દેવતા - આપ. વરુણ ।)

શુર્મની ઘાવાપૃથિવી અન્તિસુન્ને મહિંઘતે । આપઃ સસ સુસુવુર્દેવીસ્તા નો મુશ્ચન્ત્વંહસઃ ॥ ૧ ॥
મુશ્ચન્ત્ મા શપથ્યાદેદર્થો વરુણ્યાદિત । અર્થો યમસ્ય પદ્વીશાદિશ્વરમાદેવકિલ્વિપાત્ ॥ ૨ ॥

અર્થ— (ઘાવાપૃથિવી શુર્મનિ) દુલોક અને પૃથ્વીલોક આ (મહિંઘતે અન્તિ-સુન્ને) મોટું કાપ કરનાર અને પાણી સુખ આપનારા છે. (સસ દેવીઃ આપઃ) સાત દિશ્વ નદીઓ અર્ધા (સુસુવુઃ) વહે છે; (તા નઃ અંતસઃ મુશ્ચન્તુ) તે અમને પાપોથી બચાવે [૧]

(મા શપથ્યાત્) અને શાપથી (અર્થો યમ વરુણ્યાત્) અને વરુણ દેવના ક્રોધથી (મુશ્ચન્તુ) બચાવે (અર્થો યમસ્ય પદ્વીશાત્) અને યમના બંધનથી તેમજ (શિશ્વસ્યાત્ દેવ કિલ્વિપાત્) બધા દેવો પ્રત્યે કરેલા શાપોથી મુક્ત કરે. [૨]

આ દુલોક અને પૃથ્વીલોક મોટા સુખકારક છે. જાહી વહેનારી સાત નદીઓ અમને બધા પાપમાંથી અને બધા પ્રકારના કાયિક, વાયિક, દૌષોથી બચાવે. આધ્યાત્મિક પક્ષમાં સાત પ્રવાહ, પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને મન તેમજ શુદ્ધિ આ છે. આત્મોથી આ સાત નદીઓ આ પ્રકારે વહે છે.

આ સાત પ્રવાહ અમને પાપોથી બચાવે અને પાપ મુક્ત કરે. નિઃસંદેહ આ નદીઓ પાપમાંથી બચાવનારી છે

પાપનાશન

કાંકે ૪, સૂક્ત ૨૪

(ત્રયિઃ-મૃગારઃ । દેવતા-ઇન્દ્ર ।)

ઇન્દ્રસ્ય મન્મહે શશ્વદિદસ્ય મન્મહે વૃત્રઘ્ન સ્તોમા ઉર્પ મેમ આર્ણુઃ ।

યો દ્વાશુર્પઃ સુકૃતો હવમેતિ સ નો મુજ્જત્વંહસઃ ।

॥ ૧ ॥

ય ઉગ્રીણામુગ્રર્ષાદુર્યયુયો દાનવાનાં વલંમારુરોજં ।

યેન જિતાઃ સિન્ધવો યેન ગાઘઃ સ નો મુજ્જત્વંહસઃ ।

॥ ૨ ॥

યંધર્ષણિપ્રો વૃષ્મઃ સ્વર્વિદ્યસ્મૈ પ્રાવાણઃ પ્રવદન્તિ નુષ્ણમ્ ।

યસ્યાંશ્વરઃ સસહોત્તા મદિષ્ટઃ સ નો મુજ્જત્વંહસઃ ।

॥ ૩ ॥

યસ્ય વૃશ્ણસઃ શ્રપમાસઃ ઉક્ષણો યસૈ મીયન્તે સ્વરવઃ સ્વર્વિદં ।

યસૈ શુક્રઃ પવંતે વ્રજશુન્મિતઃ સ નો મુજ્જત્વંહસઃ ।

॥ ૪ ॥

અર્થ— (ઇન્દ્રસ્ય મન્મહે) ઇન્દ્રનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ. (યસ્ય વૃત્રઘ્નઃ) હવે શશ્વત્ મન્મહે) આ શત્રુનાશક પ્રભુનું નિશ્ચયથી અમે સર્વદા ધ્યાન કરીએ છીએ, (ઇમે સ્તોમાઃ મા ઉર્પ મા અર્ણુઃ) આ એની રૂપિ મારી પાસે બાવી મધ છે. (ય. દ્વાશુર્પઃ સુકૃતઃ હવં યતિ) જે દાન કરનારો સતકાર્યોના કરનારાની પુકાર સાંભળી આવે છે (સઃ નઃ મંદહસઃ મુજ્જતુ) તે અમને પાપથી બચાવે. [૧]

(યઃ ઉગ્રાણાઃ) જે બળવાન વીર (ઉગ્રીણાં વયુઃ) પ્રયત્ન વીરોના પણ સંભાલ છે અને જે (દાનવાનાં વલં મારુરોજં) અસુરોનું બળ કાપી નાંખે છે, (યેન સિન્ધવઃ ગાઘઃ જિતાઃ) જેણે નદીઓ અને ગાયો છીનોને કાશુમાં રાખી છે (સઃ નઃ મંદહસઃ મુજ્જતુ) તે અમને પાપથી બચાવે. [૨]

(યઃ વર્ષણિપ્રઃ વૃષ્મઃ સ્વર્વિદ્) જે મનુષ્યોને પૂર્ણ કરનારો બળવાન અને આત્મિક પ્રકાશને પાસે રાખનારો છે. (પ્રાવાણઃ યસૈ નુષ્ણં પ્રવદન્તિ) આ પત્યર જેની પાસે બળ એમ કહે છે, (યસ્ય સસ હોતા અશ્વરઃ મદિષ્ટઃ) જેના સાત હોતા ગણ જેમાં કાપ કરે છે એવો અદિ સત્ય યદ અત્યંત આનંદ આપનારો છે (સઃ નઃ મંદહસઃ મુજ્જતુ) તે અમને પાપથી બચાવે. [૩]

(યસ્ય વૃશ્ણસઃ શ્રપમાસઃ ઉક્ષણઃ) જેના કાર્યના માટે ગાય, બળદ અને અખિલા હોય છે, (યસૈ સ્વર્વિદ્ઃ સ્વરવઃ મીયન્તે) જે આત્મિક બળવાળા માટે બધા યજ્ઞ હોય છે, (યસૈ વ્રજશુન્મિતઃ શુક્રઃ પવંતે) જેના માટે વૃદ્ધોચારથી પવિત્ર યજ્ઞો સોમરક્ષ શુદ્ધ કરવામાં આવે છે (સઃ નઃ મંદહસઃ મુજ્જતુ) તે અમને પાપથી બચાવે. [૪]

ભાવાર્થ— આખી દુનિયાના પ્રભુનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ, એના શુભોનું અમે મનન કરીએ છીએ, તે રાત્રીઓના નાશ કરનારો પ્રભુ છે, તેની પ્રશંસાના સ્તોત્ર જ આપણા મનની સાથે આવે છે, અરેખર તે સકર્મ કરનારા દાની મહાનની પ્રાર્થના સાંભળે છે, તે અમને પાપથી છાડાવે. (૧)

જે બળવાન પ્રભુ વીરોને પણ વીરો આપનારો છે, દુષ્ટોના બળનો જે નાશ કરે છે એનો અમૃતરસ ધારણ કરનારો નદીઓ અને ગાયો આ પૃથ્વી ઉપર હરેફરે છે તે પ્રભુ અમને પાપથી બચાવે (૨)

જે મનુષ્યોને પૂર્ણ બનાવનારો બળવાન અને આત્મશક્તિનો હાતા છે સામાન્ય પત્યર પણ જેના સામર્થ્યની સ્તુતિ કરે છે, અને જેના માટે બધા યજ્ઞ યજ્ઞવાકામાં આવે છે તે પ્રભુ અમને પાપથી બચાવે (૩)

જેના યજ્ઞમાં ગાય, બળદ, વગેરે યજ્ઞ પણ પોતાનું બળ લગાવે છે, જેના આત્મિક બળના માટે અનેક યજ્ઞ કરાય છે, જેના યજ્ઞમાં મંત્રોથી પવિત્ર યજ્ઞો સોમરક્ષ શુદ્ધ કરવામાં આવે છે, તે પ્રભુ અમને પાપથી બચાવે. (૪)

૨૭ (અર્થ. ભાગ ૫)

યસ્ય જુષ્ટિં સોમિનં કામયન્તે યં હવન્તુ ઇપુમન્તં ગર્વિષ્ઠી ।

યસ્મિન્નર્કઃ શિશિયે યસ્મિન્નોજઃ સ નો મુચ્ચત્વંહસઃ ॥ ૫ ॥

યઃ પ્રથમઃ કર્મકૃત્યાય જજ્ઞે યસ્ય વીર્યં પ્રથમસ્પાતુપુદ્ગમ્ ।

યેનોદ્યંતો વજ્રોડમ્યાયતાહિં સ નો મુચ્ચત્વંહસઃ ॥ ૬ ॥

યઃ સંગ્રામાન્નયતિ સં યુધે વૃશી યઃ પુષ્ટાનિ સંસૃજતિ દ્વયાનિ ।

સ્તૌમીન્દ્રં નાથિતો જૌહવીમિ સ નો મુચ્ચત્વંહસઃ ॥ ૭ ॥

અર્થ— (સોમિનં યસ્ય જુષ્ટિં કામયન્તે) સોમવાજક જેના પ્રીતીની ઇચ્છા કરે છે, (યં ઇપુમન્તં ગર્વિષ્ઠી હવન્તે) ને શબ્દવાળાઓને ઇચ્છાપૂર્ણ કરવા માટે બોલાવે છે (યસ્મિન્નર્કઃ શિશિયે) જેમાં સૂરજ આશ્રય લે છે, (યસ્મિન્નર્કઃ) જેમાં બળ રહે છે, (સઃ નઃ મુચ્ચતુ) તે અમને પાપોમાંથી મુક્ત કરે. [૫]

(યઃ પ્રથમઃ કર્મકૃત્યાય જજ્ઞે) ને પ્રથમ કર્મ કરવા માટે જ પ્રગટ થયો છે, (યસ્ય પ્રથમસ્ય વીર્યં મતુપુદ્ગમ્) ને અદ્વિતીય દેવનો પરાક્રમ બધે જ લાગુવામાં આવે છે, (યેન ડ્યયતઃ વજ્રઃ વર્હિં અમ્યાયત્) નેથી ઉદ્ધાવેલ વજ્ર ચતુરને બધા પ્રકારે હાથી નાખે છે, એવો (સઃ નઃ અંહસઃ મુચ્ચતુ) તે અમને પાપોમાંથી બચાવે. [૬]

(યઃ વૃશી સંગ્રામાન યુધે સં નયતિ) ને કાષ્ઠમાં રાખવા જેવા યોદ્ધાઓના સમુદાયને યુદ્ધ કરવા માટે ચલાવે છે, (યઃ દ્વયાનિ પુષ્ટાનિ સંસૃજતિ) ને બંને પુષ્ટીને સંગતિ માટે ઊડાડે છે અને આ પ્રકારે (દ્વન્દ્વં નાથિતઃ સ્તૌમિ) પ્રજ્ઞાના તે નાથને વશ થઈને રહેનારો હું રજતિ કરું છું અને (જૌહવીમિ) તેને વારંવાર પોકારી કહું છું કે (સઃ નઃ અંહસઃ મુચ્ચતુ) તે અમને પાપોમાંથી બચાવે. [૭]

ભાષાર્થ— જેના સતીય માટે સોમવાજકો થઈ કરે છે, આપણી ઇચ્છાપૂર્તિ થવા માટે જેની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. જેના આધારના કારણે સૂરજ ગોલ ફરતો રહ્યો છે, એટલું પ્રચંડ બળ જેનામાં છે તે પ્રજ્ઞા અમને પાપથી બચાવે. (૫)

જે પટેલાં જગદ્ગૃધી કાર્ય કરવા માટે પ્રગટ થયો, અને જે કાર્યથી તેણે બળ લાક્ષી રાખ્યો છે, જેના વળની કામે કોઈ શત્રુ ઉભો રહી શકતો નથી, તે પ્રજ્ઞા અમને પાપથી બચાવે. (૬)

જે બધાને યોદ્ધાના કાષ્ઠમાં રાખે છે, જે પર્મ યુદ્ધ માટે પ્રેરિત કરે છે. બંને બળવાનોને મિત્રતા કરવા માટે પ્રેરિત કરે છે, તેની આજ્ઞામાં રહી હું તેની પ્રાર્થના કરું છું કે તે અમને પાપથી બચાવે. (૭)

પાપનાશન

પાપથી બચાવ

શ્રાવાણા યસ્મે નૃણાં વદન્તિ । (મં. ૩)

અગ્નિને ઉદ્દેશીને ગયા સૂક્તમાં પ્રાર્થના કરવામાં આવેલી છે, દેવે આ સૂક્તમાં પરમેશ્વરની પ્રાર્થના હન્દ્ર નામથી દર્શાવેલી છે. હન્દ્ર બળગી દેવતા છે, બધામાં ને બળગે સંચાર થાય છે, તે હન્દ્રના પ્રભાવથી જ થાય છે. હન્દ્રના બળથી જ બધા બળવાન થયા છે, બળ વિના કુમીઠોટ, પર્વત પશુ રહી શકતા નથી, એમ દર્શાવવા ત્રીજા મંત્રમાં કહ્યું છે ૧—

‘ આ પત્થર જેના માટે બળ કહે છે ’ એટલે બળના માટે તેની પ્રશંસા કરે છે. બળ એની પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક બતાવ્યું છે, પત્થર કહે છે કે પોતાની આંતર ને બળ છે, ને દરજા છે, ને શક્તિ છે તે તેની જ છે. ને પ્રજ્ઞાના માટે આ બધાય થયો થાય છે એવી સાબળેમ પત્થર બાપે છે તેમ બીજા બધા પદાર્થો પણ બાપે છે, કારણ કે દરેક પદાર્થને જગ તેની પાસેથી પ્રાપ્ત થયું છે.

આ કથર (પ્રથમ) આદિ દેવ છે અને તેનું પ્રગટ થવું (કર્મકૃત્યાય) આ જગદૃષી કર્મ કરવા માટે જ છે, એટલે આ પ્રગટ થઇને જગદૃષી કાર્ય કરે છે અથવા આ જગદૃષી મહાન કાર્યને જોવાથી તેના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થાય છે અને (સસ્ય પ્રથમસ્ય વીર્યં અનુચુદ્ધ) આ આદિ દેવનું જળ અને પરાક્રમનું જ્ઞાન થઇ શકે છે. જો આ મહાન કાર્ય સામે ન આવે તો કોઇને તેની ખબર કેવી રીતે પડે ? આ પ્રયત્ન સામર્થ્ય એ પ્રશ્નનું છે માટે કોઇ શત્રુ તેની સામે ઉભો રહી શકતો નથી. આ તો—

હમ્રીણાં હમ્ર વાહુઃ (મં. ૨)

હમ્ર વીરો ને વીર્ય—જળ આપનારો બાહુબલશાલી વીર પોતે છે, એટલે અમારા જે વધારામાં વધારે ઉત્તરીશ છે, તે એના વીર્યથી વીર્યવાન થવા છે. તેના જળથી બહિષ્કૃત અને તેના સામર્થ્યથી સામર્થ્યશાળી બન્યા છે. આ અનુભવ જો વીર પુરુષો કરશે તો તેમની સમર્થતા વિશેષ પ્રભાવશાળી બનશે. એથી નિવેદન છે કે કોઇએ પોતાના જળ વિષે ધર્મક

કે અહંકાર કરી બીજાને દુઃખ દેવું નહિ. જે બળના કારણે તેના મનમાં ધર્મક ઉત્પન્ન થાય છે, તે બળ તો તે પ્રશ્નનું છે. જો તે પોતાનું જળ પાણું લેશે તો પછી કયા બળના કારણે તે લોકો ધર્મક કરશે ? એવો વિચાર કરી પોતાની શક્તિનો લાભ બીજાને આપવાનો પ્રયત્ન કરવો, બીજાને પીડા આપવાનાં તેનો ઉપયોગ કરવો નહિ. પાપથી બચવા એ એક ઉત્તમ ઉપાય છે.

વીર લોકો તેના જળથી પ્રેરિત થઇ યુદ્ધ કરે છે. ધર્મયુદ્ધ કરનારાઓ પણ એના જ જળથી યુક્ત થાય છે, તેજ બધાનો સાચો સ્વામી છે. જે લોક એને પોતાનો નાથ માની પોતે પોતાને સનાથ સમજે છે તેજ પાપથી બચી શકે છે.

બધા યદ્યકર્તા પોતાના યદ્ય એટલે કૃપા પ્રાપ્ત કરવા ખાતરજ કરે છે. બધા યદ્યોમાં એના માટે જ જલન કરાય છે, યદ્યમાં આપેલું જ્ઞાન એને જ પહોંચે છે અને તે જ્ઞાતાની કામના પૂર્ણ કરે છે. આ પરમેશ્વરની બક્તિથી માણસે પવિત્ર થવું અને પાપથી બચવું.

મધુ-વિદ્યા

કંઠિક ૧, સૂક્ત ૩૪

(શ્રવિઃ- જયર્થો દેવતા- મધુ વનસ્પતિઃ)

દ્યં વીરુન્મધુજાતા મધુના ત્વા લનામસિ । મધોરધિ પ્રજાતાસિ સા નો મધુમતસ્કૃધિ ॥ ૧ ॥

જિહ્વાયા અમે મધુ મે જિહ્વામૂલે મધૂલકમ્ । મમેદહ ક્રતાવસો મમે ચિત્તમુપાપંસિ ॥ ૨ ॥

અર્થ— (દ્યં વીરુન્મધુજાતા) આ વનસ્પતિ મધુરતા સાથે ઉત્પન્ન થઇ છે, હું (ત્વા મધુના લનામસિ) તેને મધુ વડે ખોદું છું. (મધોઃ મધિ પ્રજાતા જાસિ) મધ સાથે હું ઉત્પન્ન થયો છે માટે (સા) એવી હું (નઃ મધુમતઃ કૃધિ) અમને બધાને મધુર કર. [૧]

(મે જિહ્વાયાઃ અમે મધુ) મારી જીભના અગ્રભાગમાં મધુરતા રહે, (જિહ્વામૂલે મધૂલકં) મારી જીભના મૂળમાં પણ મીઠાસ રહે. હે મધુરતા ! હું (મમ ક્રતાં દત્ત વહ અસઃ) મારા કર્મમાં નિશ્ચયી રહે. (મમ ચિત્તં ઉપાપંસિ) મારા ચિત્તમાં મધુરતા બની રહે. [૨]

લાવાર્થ— આ રોડી નામની વનસ્પતિ સ્વભાવથી જ મધુર રસવાળી હોય છે, તેને લાવનારો અને ઉપેક્ષારો મધુર ભાવનાથી જ તેને લાવે છે અને ઉપેક્ષે છે. આ પ્રકારે આ વનસ્પતિ પરમાત્મા પાસેથી મીઠાસ પોતાની રસથે લાવે છે. માટે અમે ઇચ્છીએ છીએ કે તે અમને બધાને મધુરતાથી યુક્ત કરે. (૧)

મારી જીભની ટેરવે મધુરતા રહે, જીભની મૂળમાં અને મધ્યમાં મધુરતા રહે, મારા કર્મમાં મધુરતા રહે અને મારું ચિત્ત પણ મારા નિયંત્રણી બનેલું રહે. મારા નિયંત્રણનું મનન કરે. (૨)

મધુમન્મે નિક્રમણં મધુમન્મે પરાયણમ્ । વાચા વંદામિ મધુમદ મુયાસં મધુસંદશઃ ॥ ૩ ॥
મધોરાસ્મિ મધુતરો મદુઘાન્મધુમચરઃ । મામિત્કિલ્ ત્વં વનાઃ શાખાં મધુમતીમિવ ॥ ૪ ॥
પરિં ત્વા પરિતત્તુનેકુળાંગામર્વિદ્વિષે । યથા માં કામિન્યસો યથા મન્નાપંગા અસઃ ॥ ૫ ॥

અર્થ— (મે નિક્રમણં મધુમત્) મારું આલયલન મીઠું હોય (મે પરાયણં મધુમત્) મારું દર થવું પણ મધુર હોય. મારી (વાચા મધુમત્ વદામિ) વાણીથી હું મીઠું બોલું છું. હું (મધુ સન્દશઃ મુયાસં) મધુરતાની ભૂતિ બનીશ. [૩]

હું (મધોઃ મધુતરઃ સ્મિ) મધ કરતા પણ મીઠો છું. (મદુઘાન્ મધુમચરઃ) મધુર પદાર્થોથી વધારે મધુર છું. (માં દન્ કિલ ર્થે વનાઃ) મારા ઉપર જ તું પ્રેમ કર. (મધુમતીં શાખાં દિવ) જેમ મધુર રસવાળ વૃક્ષ શાખાની ઉપર લોહો પ્રેમ કરે છે. [૪]

(અ-વિદ્વિષે) વેર દૂર કરવા માટે (પરિતત્તુના દકુળા સ્વા પરિ કામાન્) પ્રસરેલી શેરડીની જેમ તને ઘેરું છું. (યથા માં કામિની અસઃ) જેથી તું મારી ધુલ્લ કરનારી ચાપ અને (યથા મત્ ન અપંગાઃ અસઃ) જેથી તું મને ઊંડી દૂર ન થા. [૫]

ભાવાર્થ— મારું હલનચલન મીઠું હોય, મારું વ્યવહારુ જીવન મીઠું હોય, મારા હસાસ અને બાવ તેમજ મારા લોભ મધુર હોય. જેમ યવાથી હું અંદર બહારથી મધુરતાની ભૂતિ બની જઈશ. (૩)

હું મધથી પણ મધુર થઈ, હું મીઠામધી પણ મીઠો બનું, માટે જે પ્રકારે મધુર ફળવાળા વૃક્ષ ઉપર પંખી પ્રેમ કરે છે તે પ્રકારે હું મારા ઉપર પ્રેમ કર. (૪)

કોઈ કોઈનો દ્વેષ ન કરે આ ઉદ્દેશથી વ્યાપક મધુરવસ્તીઓનું એટલે કે મધુર વિચારોનું વાવેતર થઈ તે ચોતેર પ્રસારી નેહાએ. જેથી સર્વત્ર મધુરતા જ પ્રસરે અને અંધા એકબીજાને ચાહે તથા વિદેશથી કોઈ કોઈથી જુદા ન થાય. (૫)

મધુ-વિદ્યા

મધુ-વિદ્યા

વેદમાં કેટલીક વિદ્યાઓનો નિર્દેશ છે. અધ્યાત્મવિદ્યા, દેવ-વિદ્યા, જનવિદ્યા, મુદ્ધવિદ્યા. તે પ્રકારે મધુવિદ્યા પણ વેદમાં છે. દુનિયા તરફ ફેલી દૃષ્ટિએ જોતું જોષાએ, એ દૃષ્ટિકાન મધુ-વિદ્યા આપે છે. ઉપનિષદોમાં પણ આ મધુવિદ્યા વેદમંત્રા ઉપરથી લીધેલ છે. આ જગત્ મધુર પછે એટલે મીઠું છે એમ માની દુનિયા તરફ જોતું આ વાતનો ઉપદેશ મધુવિદ્યા આપે છે. ખીણ વિદ્યાઓ દુનિયાને ઠંડીનો જશ્યો કહે છે. એટલે વાચકો તેવી વિદ્યાઓને ઠડુ વિદ્યા કહી શકે છે. પણ એવી ઠડુ વિદ્યા વેદોમાં નથી. વેદજગત્ તરફ દુઃખની દૃષ્ટિથી જોતું નથી, દુઃખની દૃષ્ટિથી આ દુનિયાને ન જોવાનો ઉપદેશ વેદ આપે છે, વેદમાં મધુવિદ્યા એટલા માટે છે કે તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લોહી દુનિયા તરફ મધુર દૃષ્ટિથી જોવા સીધે. આ વિદ્યાના મંત્ર અર્થ-વેદમાં ધણા છે તથા બીજા વેદોમાં પણ છે. તે બધાનો અર્થ વિચાર કરવાની કોઈ જરૂરી નથી. આ સૂક્તના

મંત્ર પેટે જ આ મધુવિદ્યાનો ઉત્તમ ઉપદેશ આપનારા છે. વાચકોએ આ મંત્રોનો વિચાર કરી યોગ્ય બોધ પ્રાપ્ત કરવો.

જન્મ સ્વભાવ

જ્યોત્ષા અથવા પ્રાણીઓમાં ફરેકનો વ્યક્તિનિષ્ઠ જન્મ સ્વભાવ રહે છે ને બદલતો નથી. જેમ સૂરજનું પ્રકાશનું, અગ્નિની ઉષ્ણતા, શેરડી મીઠી હોવી, કારેલાનું કડવાપણું વગેરે જન્મજનન સ્વભાવ છે. આ જન્મજનન સ્વભાવ ક્યોથી બાવે છે તે એક વિચાર કરવા જોવો. સવાલ છે. શેરડી મીઠી હોય છે અને કારેલા કડવાં હોય છે. એકજ જન્મનામાં ઉત્તેલી અને પનસ્પર્શિઓની પરસ્પર ભિન્ન બે રસ સાથે લાવવાની પદ્ધતિ અજબ છે. કોઈ પણ કારેલામાં મીઠી રસ હોતો નથી અને કોઈ પણ શેરડી કડવી હોતી નથી. એમ કેમ થાય છે. એજનામાં રસ ક્યોથી બાવે છે ?

કોઈ કહેશે કે ભૂમિમાંથી કાચુ કે ભૂમિનું નામ 'રસ' છે. આ ભૂમિમાં જુદા જુદા રસ છે. ને જે ઉપરના એની પાસે

ન્યાય છે તે પોતાના મૂળ સ્વભાવની જેમ રસ ભૂમિ પાસેથી ખેંચી લે છે, અને જનતાને આપે છે. કારણકે સ્વભાવ કહેવા છે અને શેરડીનો મીઠો છે. આ છોડવા જુગિના જુદા જુદા રસોભાંધી પોતાના સ્વભાવને અનુકૂલ રસ લે છે અને તે સાથે દુનિયામાં પ્રગટ થાય છે.

આજ વાત મનુષ્યોમાં હોય છે. જુદી જુદી પ્રકૃતિના મનુષ્યો જુદા જુદા સુખધર્મ પ્રગટ કરે છે. તેમને એક જ ખખના-ભાંધો એક જ જીવનના મહાસાગરમાંથી જીવન રસ મળે છે. પણ એકમાં આ જીવન શાંતિ વધારનાર અને ખીજમાં અશાંતિ પ્રસારનાર હોય છે. આનું કારણ સ્વભાવધર્મ છે. એક જ જળ વાદળમાં જમ્મ શુદ્ધ, મીઠું ખની વરસાદ રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, જે પીને માણસ તૃપ્ત-સંતોષિત થાય છે અને તે જ જળ ફરીયામાં જમ્મ ખારું બને છે જેથી તેને કાષ્ઠ પી શકતું નથી, આ સ્વભાવ ભેદ છે.

ખીજ પદાર્થો અથવા પ્રાણીઓમાં ખીજ યોનીઓ પોતાનો સ્વભાવ બદલી શકતા નથી. પણ મનુષ્ય યોની જ એક એવી છે કે જે યોનીના લોકો સારા નિયમોના આચરણથી પોતાનો સ્વભાવ બદલી શકે છે. દુષ્ટતા શુદ્ધતા ખની ન્યાય છે, અર્થના પ્રભુક યાની બને છે, દુરાચારીઓના સહાચારી થઈ શકે છે. તે માટે વેદ મનુષ્યના કર્મચાત્ર માટે આ મધુવિદ્યાનો ઉપદેશ આપી રહ્યો છે. માણસે પોતાનો કહેવો સ્વભાવ એટલો કરવો અને પોતાની મધુરતા વધારવી એ જ આ વિદ્યાનો અર્થ હોઈ શકે છે.

હવે મધુવિદ્યાનો પહેલો મંત્ર જુઓ- ‘આ શેરડી નામની વનસ્પતિ મીઠાસ સાથે જન્મેલી છે, મનુષ્ય મીઠી ભાવનાથી તેને ખેંદે છે, તે મધુરતા સાથે આવેલી છે. માટે અમને બધાને આ વસ્તી મીઠાસથી મુક્ત કરે. ’ (મં. ૧)

આ મંત્ર મોટો અર્થપૂર્ણ છે. તેમાં ચાર વાતો કહી છે.-

(૧) પોતે મીઠા સ્વભાવનું હોવું. (૨) મીઠાસ સ્વભાવવાળા જોડે સંબંધ રાખવો. (૩) પોતે મીઠું જીવન વ્યાપ્ત કરવું અને (૪) ખીજને મીઠા બનાવવું વાચક જોઈ શકે છે કે- (૧) શેરડી પોતે મીઠી હોય છે. (૨) મધુરતા નિર્માણ કરવાની ઇચ્છા રાખનારા ખેડૂત જોડે તેની મિત્રાચારી હોય છે. (૩) શેરડી પોતે મધુરરસ સાથે લઈ આવે છે અને (૪) જે વસ્તુ સાથે મેળવાય છે તેને મધુર બનાવે છે. શું વાચકો આવા આદર્શ મધુર જીવનથી ચોગ્ય બોધ લઈ શકતા નથી ?

આ ચાર ઉપદેશ છે જે નિષે માણસે વિચાર કરવો જોઈએ. આ શેરડી પોતાના વ્યવહાર વડે પનુષ્યને ઉપદેશ આપી રહી

છે અને બતાવે છે કે આ પ્રકારે વ્યવહાર કરવાથી મનુષ્ય મધુર બની શકે છે. એના મનનાથી પ્રાપ્ત થનારા નિયમો એવા છે-

(૧) પોતાનો સ્વભાવ મીઠો બનાવવો. પોતાનામાં જો કોઈ પ્રકારનું કડવુંપણું અથવા કઠોરતા અથવા તીક્ષ્ણતા અથવા ઉમતા હશે તો તે દૂર કરવી, તેમજ વારે ધરી આત્મ-પરીક્ષા કરી, દોષ દૂર કરી, પોતાના અંદર મીઠો સ્વભાવ વધારવાનો પ્રયત્ન કરવો.

(૨) માણસે એવા માણસો જોડે મિત્રતા કરવી કે જે મીઠા સ્વભાવના હોય અથવા મધુરતા પ્રસારવા ઇચ્છતા હોય.

(૩) પોતાનું જીવન મીઠું બનાવવું, ચાલચલગત, બોલવું, ચાલવું મીઠું રાખવું, પોતાના ઇશ્વારાથી પણ કહુતાનો ભાવ વ્યક્ત ન કરવો.

(૪) એવા પ્રયત્ન કરતા રહેવું કે જેથી ખીજના સ્વભાવ મીઠા બની શકે અને કઠોર પ્રકૃતિવાળા માણસો પણ સુધરી મધુર પ્રકૃતિવાળા બને.

વાચકો પહેલા મંત્રનું મનન કરશે તો તેમને ઉપર મુજબ ઉપદેશ મળી શકે છે. ‘‘ શેરડી પોતે મીઠી હોય છે અને મધુરતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરનારા ખેડૂત જોડે મિત્રતા કરે છે. પોતાનામાં મધુર જીવનરસ લાવે છે અને જેમાં ભળી ન્યાય તેને પણ મધુર બનાવે છે. ’’ આ પ્રથમ મંત્રના ચાર ચરણોનો ભાવ ઉકત ચાર ઉપદેશ આપે છે. વાચક આ ઉપદેશને અપનાવી નજીકી લે. (મં. ૧)

અહીં અન્યોક્તિ અર્થ કાર છે. વાચક આ કાબ્યમય મંત્રોનો આ અર્થ કાર અહીં જુએ અને નજીકી લે. વેદમાં એવા અર્થ કાર વડે ધણી ઉપયુક્ત ઉપદેશ આપ્યા છે.

મધુર જીવન

પ્રથમ મંત્રમાં ત્રીજી ચરણમાં અન્યોક્તિ અર્થ કારથી સૂચવ્યું છે કે ‘‘ મનુષ્ય મીઠાસની સાથે જીવન બતાવે, ’’ એટલે પોતાનું જીવન મધુર બનાવે. આ જ વાતની વ્યાખ્યા પછીના ત્રણ મંત્રોમાં વેદ પોતે કરે છે. માટે તે ત્રણ મંત્રોનો ભાવ અહીં થોડા વિસ્તારથી આપીએ છીએ.

(ખીજે મંત્ર)- ‘‘ મારી જીભના મૂળમાં, મધ્યમાં અને અમરનાગમાં મીઠાસ રહે એટલે હું મધુર વાણીથી સ્પર્શે બોલીશ, કદી કદું સ્પર્શેનો અર્થેય કરીશ નહિ. બેલવામાં કે લખવામાં અથવા વર્તવમાં પણ કહુતા બતાવીશ નહિ, જેથી કરીને દુનિયામાં કહુતા પ્રસારે. માટે ચિત્ત પણ મીઠા વિચારોથી ભરેલુ રહેશે, એવા જ વિચારોનું હું ચિંતન કરીશ. આ

પ્રકારના ચિત્તના વિચાર અને ગાણીનો ઉચ્ચાર એક રૂપતાથી મીઠા બની જશે. તો (ક્રતુ) આચાર, બ્યવહાર અર્થાત્ કર્મ પશુ મીઠા બની જશે. આ પ્રકારે વિચાર, આચાર, ઉચ્ચાર મીઠા બનશે એટલે હું દુનિયામાં મધુરતા પ્રસરાવીશ. મારા વિચારોથી ભાષણોથી અને મારા આ ચાર બ્યવહાર વડે ચોતરફ મીઠાસ, પ્રસરાવીશ. "

(ગીત્તે મંત્ર) - " મારા આચાર બ્યવહાર મીઠા હશે, મારા પાસેના અને દૂરના બ્યવહાર મધુર હશે, મારા છચરા મધુર હોય, હું વાણીથી મધુર શબ્દ ઉચ્ચારીશ અને તે ભાષણનો આશય પણ મધુરતા વધારનારો હશે. જે સમયે મારા વિચાર, ઉચ્ચાર અને આચારમાં સ્વાભાવિક એક અમુત્રિમ મધુરતા ટપકવા લાગશે તે સમયે જ હું માધુર્યની મૂર્તિ બનીશ. "

(એષો મંત્ર) - " જ્યારે મધ કરતાં પણ વધારે મીઠા હું બનીશ અને મીઠાપથી પણ વધારે મીઠા હું થાઉં ત્યારે તમે બધા લોકો નિઃસંશય મારા ઉપર પ્રેમ વરસાવશો, જેમ પંખીઓ મધુર ફળ સુકત ફક્તી હઠાળી ઉપર પ્રેમ કરે છે. "

આ ત્રણ મંત્ર કેટલો અદ્ભુત ઉપદેશ આપી રહ્યા છે તેનો વિચાર વાચકોએ અવશ્ય કરવો. ઉપર લાવાથે આપતી વખતે જ લાવાથે સારી રીતે બ્યવહાર કરવા કેટલાક શબ્દો વધારના વાપર્યા છે. તેથી હવે તે કારણે તેનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરવાની કોષ જરૂરી જણાતી નથી.

અતિશા

આ મંત્ર અતિશાના રૂપમાં છે. હું અતિશા આ પ્રકારે કરું છું એવી ભાવ આ મંત્રમાં છે. જે વાચકો આ મંત્રોથી વધારામાં વધારે લાભ ઉઠાવવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તેમણે એવી અતિશા કરવી. ને તેઓ એવી અતિશા કરશે અને તે મુજબ પોતાનો વર્તવ રાખવાનો પ્રયત્ન કરશે તો તેમની કાંઈ પ્રસારશે, આ પૂણું અહિંસાની અતિશા છે. પોતાના આચાર, વિચાર અને ઉચ્ચારમાં કોઈ પ્રકારની હિંસા ન હો, કાંઈને દુષ્ટ ન હો, કાંઈના ભેડે વેરભાવ ન હો, કાંઈની ભેડે યતુત્તવ ન હોય, આ પ્રકારનું પોતાનું આદર્શ જીવન યનાથી

દુનિયામાં આનંદનું સામ્રાજ્ય બની જશે. આ આનંદનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ કરતું વૈદિકધર્મીઓનો પરમધર્મ છે અને તે માટે આ મધુવિદ્યાનો ઉપદેશ આ સુકતે કર્યો છે.

મીઠી વાડ

ખેતરને વાડ હોય છે; જેથી ખેતરનો નાશ કરનારા પશુઓ તે ખેતર સુધી પહોંચી શકતા નથી અને ખેતર સુરક્ષિત રહે છે. આ પ્રકારે પોતે મીઠા અથવા મધુરતા પ્રસારનારા માણસો પોતાની ચારેમાળુ મીઠી વાડ કરવી, જેથી વિરોધી યતુની ફરતા, દ્વેષ ભાવ વગેરે યતુ-આપણાં સુધી આવી પહોંચે નહિ. આ વાડ પોતાના ખનમાં સુવિચારો હોય, પોતાના હિન્દ્રિયોના સંયમ હોય, પોતાના ધર્મમાં પરસ્પર પ્રેમ ભાવના હોય, સમાજમાં પરસ્પર મિત્રતા હોય, પોતાના બધા મિત્રો પણ મીઠા વિચાર સંપન્ન પોતાના જીવનમાં મધુરતા લાવનારા અને મધુરતાનો પ્રચાર કરનારા હોય, ને એવી વાડ બની જશે તો અંદરનું મિઠાસનું ખેતર ભગશે નહિ. આ વિષે પાંચમો મંત્ર જોવા જેવો છે.

(પાંચમો મંત્ર) - " હું વિદ્યેષને ઉદાવવા માટે ચારે તરફ પ્રસારનારી મીઠી શેરડીની વાડ તમારી ચારે તરફ ફરું છું, જેથી તું મારી ઇચ્છા કરીશ અને મારાથી દૂર પણ યશ્ન નહિ. "

આ એટલું ઓ-પ્રરૂપના આપસમાં અવિદ્ય એટલે પ્રેમ માટે સત્ય છે તેટલું જ કુટુંબિજન, નોકરવગેરે અને મિત્ર-પરિવારમાં પણ અવિદ્ય અને પ્રેમ વધારવા વિષે પણ સત્ય છે, પણ આપણી ચોતરફ મીઠી વાડ કરવાની યુક્તિ વાચકોએ જરૂર ભણી લેવી જોઈએ. શેરડીની ગંડેરી (નાના કદના) પોતાની સાથે લેનાથી આ કામ ચરો નહિ આ કામ કરવાને શેરડી જોઈએ. તે વિચાર, ઉચ્ચાર અને આચારની જોઈએ, તેમ જ પોતાની મનોભાવના શેરડી જેવી મીઠી જોઈએ, જે વાચકો પોતાનું અંતઃકરણનું ખેતરમાં શેરડી (સદ્ ભાવ નાની) વાવશે અને તેને પોતાના મીઠા જીવનથી મીઠા બતાવશે તે જ આ વૈદિક ઉપદેશ આચરણમાં લાળી શકે છે.

આ મંત્ર સ્પષ્ટ છે. અધિક સ્પષ્ટીકરણની જરૂરી નથી. પણ વાચકોએ આ ઉપદેશ તરફ શાખ દરિયાની જોઈ તે સમજવાનો પ્રયત્ન કરી લાભ ઉઠાવવો જોઈએ.

સંગઠન-મહાયજ્ઞ-સૂક્ત

ઠાંડ ૧, સૂક્ત ૧૫

(કવિઃ- અપર્વા । દેવતા- વિષ્ણુ ।)

સં સં સંવન્તુ સિન્ધવઃ સં વાતાઃ સં પતુત્રિણઃ ।

દ્વમં યજ્ઞં પ્રદિવ્યો મે જુપન્તાં સંસ્રાવ્યેણ દુહોમિ

॥ ૧ ॥

દુહૈવ દ્વમા યાત મ દ્વહ સંસ્રાવણા યુતેમં વર્ધયતા ગિરઃ ।

દુહૈતુ સર્વો યઃ પથુરસ્મિન્ તિષ્ઠતુ યા રયિઃ

॥ ૨ ॥

યે નદીનાં સંસ્રવન્ત્યુત્તાસઃ સદમર્ષિતાઃ । તેમિર્મે સર્વેઃ સંસ્રાવૈર્ધનં સં સ્રાવયામસિ

॥ ૩ ॥

યે સર્પિયઃ સંસ્રવન્તિ ક્ષીરસ્ય ચોદુકસ્ય ચ । તેમિર્મે સર્વેઃ સંસ્રાવૈર્ધનં સં સ્રાવયામસિ

॥ ૪ ॥

અર્થ— (સિન્ધવઃ) નદીઓ (સં સં સંવન્તુ) સારી રીતે મળી વહેતી રહે, (વાતાઃ સં) વાયુ સારી રીતે મળીને વહેતો રહે. (પતુત્રિણઃ સં) પંખીઓ પણ ઉત્તમ ગતિથી મળીને ઉડતા રહે. તેજ પ્રકારે (= દિવ્ય) ઉત્તમ દિવ્ય-જન (મે દ્વમં યજ્ઞં) મારા આ યજ્ઞ (જુપન્તાં) સેવન કરે કારણ કે હું (સંસ્રાવ્યેણ દુહિયા) સંગઠનના અર્પણથી (જુહોમિ) કાન કરી રહો છું. [૧]

(દ્વહ ઇય) અહીંજ (મે દ્વયં) મારા યજ્ઞ પ્રત્યે (આયાત) આવે. (ઉત) અને હે (સંસ્રાવણાઃ) સંગઠન કરનારાઓ (ગિરઃ) વહતાઓ ! (દ્વમં ઘર્ધયત) આ સંગઠનને વધારો. (યઃ પથુઃ) જે બધા પથ ભાવ છે તે (દ્વહ ઇતુ) અહીં આવે અને (અસ્મિન્) એમાં (યા રયિઃ) જે સંપતિ છે, તે (તિષ્ઠતુ) રહે. [૨]

(નદીનાં) નદીઓનો જે (અક્ષિતાઃ ઉત્તાસઃ) અક્ષપ રત્નોત આ (સર્વે) સંગઠન સ્થાનમાં (સંસ્રવન્તિ) વહી રહ્યા છે, (તેમિઃ મે સર્વેઃ સંસ્રાવૈઃ) તે મારા બધા પ્રવાદથી અને બધા (ઘર્નં) ધન (સંસ્રાવયામસિ) એકત્રિત કરીએ છીએ. [૩]

(યે) જે (સર્પિયઃ) પીની (ક્ષીરસ્ય) દૂધની (ચ ઉદુકસ્ય) અને જળની ધારાઓ (સંસ્રવન્તિ) વહી રહી છે (તેમિઃ મે સર્વેઃ સંસ્રાવૈઃ) તે બધી ધારાઓથી અને (ઘર્નં સંસ્રાવયામસિ) ધન એકત્રિત કરીએ છીએ. [૪]

ભાષાર્થ— નદીઓ મળીને વહે, વાયુ મળીને વહે, પક્ષીપણુ મળીને ઉડે, તેજ પ્રકારે દિવ્ય-જન પણ આ મારા યજ્ઞમાં બેઠામળી સંમિલીત થાય, કારણ કે હું સંઘનથી વધનારા અર્પણથીજ આ સંગઠનનો મહાયજ્ઞ કરી રહ્યો છું. (૧)

સરળવાદી તમે મારા આ સંગઠન મહાયજ્ઞમાં આવી જોએ અને હે સંગઠનના સાધક વાતા હોશો ! તમે તમારા ઉત્તમ સંગઠન વધારનારા વજ્રુલ વડે આ સંગઠન મહાયજ્ઞને પ્રદરશવો. અમારા બધામાં જે પડુભાવ છે, તે અહીં આ યજ્ઞમાં આવે અને અમારા બધામાં ધન્યતાનો ભાવ વિરક્ષણ મુખી વાસ્તવ્ય કરે. (૨)

જે નદીઓના ઉત્તમ પ્રવાહ આ સંગઠન મહાયજ્ઞમાં વહી રહ્યા છે, તે બધા પ્રવાદથી અને અમણ ધન સંગઠન દ્વારા વધારીએ છીએ. (૩)

પી, દૂધ અથવા પાણીની ધારાઓ અમારી પાસે વહેતી રહે, તે બધી ધારાઓથી અને પોતાનું ધન આ સંગઠન દ્વારા વધારતા રહીશું. (૪)

સંગઠન-મહાયજ્ઞ-સૂક્ત

સંગઠનથી શાકતની વૃદ્ધિ

આ સાત સંગઠન મહાયજ્ઞનું છે. એના પહેલા મંત્રમાં સંગઠનથી શકિત વધે છે તેનું વર્ણન છે. આ સંગઠન કરનારાઓએ જેનું અને તે ઉપર પુષ્કળ વિચાર કરવો જોઈએ. જુઓ—

૧ સિંચણ:- નદીઓ. જે પાણી વહે છે, તેને પ્રવાહ કહે છે. આ પ્રકારના સેંકડો અને હજારો પ્રવાહો જ્યારે ભેગા થાય છે અને પોતાનો ભેદભાવ છોડી એકરૂપ બની વહે છે ત્યારે તેનું નામ " નદી " થાય છે. નદી પણ જ્યારે મોટી રેલથી વહે છે, તે સમયે આવા ન્હાના પ્રવાહો એકરૂપ બનવાના કારણે જે મહાન શક્તિ પ્રકટ થાય છે તે અપૂર્વ શક્તિ છે. આ નદી આવા પ્રસંગે મોટા મોટા વૃક્ષોને ઉભેડી નાખે છે જે તેની સાથે આવે છે તેમને પણ પ્રવાહમાં તણાવી નાખે છે, મોટા વૃક્ષો, મોટા મકાન, મોટા પહાડ પણ મહાનદીની ઝડપની સામે ટુચ્છ બની જાય છે. આ વેગ-ઝડપ કયાથી આવે છે ?

વાયકો વિચાર કરશે તો તેમના ધ્યાનમાં આવશે કે આ વેગ ન્હાના પ્રવાહોમાં હોતો નથી પણ જ્યારે અનંત એવા નાના પ્રવાહો એકરૂપ બની અને પોતાનો ભેદભાવ ભૂલી એકરૂપ બને છે એટલે કે અનંત પ્રવાહ પોતાનું સંગઠન કરે છે ત્યારે જ તેમાં આ અશુભત્વ શક્તિ નિર્માણ થાય છે. આ પ્રકારે નદીઓ મનુષ્યને સંગઠન દ્વારા પોતાની શક્તિ વધારવાનો ઉપદેશ આપી રહી છે.

૨ ઘાટ:- પવન પણ આજ પ્રકારે માણસને સંગઠનનો ઉપદેશ આપે છે. ન્હાના પવનો જ્યારે વહે છે ત્યારે ઝડપના પાન પણ ઢાલતાં નથી. પણ તેજ બધા ભેગા થઇ પ્રચંડ વેગથી જ્યારે વહેતાં હોય છે ત્યારે મહાન વૃક્ષો તરી પડે છે અને મનુષ્ય પણ ગભરાઇ જાય છે. વાયકો આ ઝંઝવાતથી સંગઠનનો ઉપદેશ શક્ય રહે છે. આ પ્રકારે વાયુ પણ સંગઠનનો ઉપદેશ માણસને આપી રહ્યો છે.

૩ વર્ષા:- પંખીઓ સદા સંગઠન કરે છે. જ્યારે એક એક પંખી હોય છે તો બીજો કાંઈ પણ મોટો પંખી તેને મારી રોકે છે પણ જ્યારે સેંકડો અને હજારો ચક્ષીઓ એક સમૂહમાં રહી પોતાનું સંગઠન કરે છે, ત્યારે તેમની શક્તિ

બહુ વધી જાય છે. આ પ્રકારના પંખીઓના સમુદાય મોટા ખેતરનો ઉભો પાક ટૂંક સમયમાં ખાઇ જાય છે. આ સંગઠનનું સામર્થ્ય વાયકોએ જોતું અને પોતાનો સંધ બનાવી પોતાનું જ્યેષ્ઠ વધારવું. પંખી આ ઉપદેશ મનુષ્યને પોતાના આચરણથી આપી રહ્યો છે.

આ પ્રકારે પહેલા મંત્રમાં આ ત્રણ દાખલાઓ મનુષ્યની સામે સુધી સંગઠનનું મહત્ત્વ બતાવ્યું છે. જે વાયકો આ ઉદાહરણનું ઉત્તમ મનન કરશે તો તેમને જણાશે કે પોતાનું સંગઠન કયા પ્રકારે કરવું.

યજ્ઞમાં સંગતિકરણ

" યજ્ઞમાં સંગઠન થાય છે, કાંઈ એવો યજ્ઞ નથી કે જેમાં સંગતિકરણ ન હોય. " યજ્ઞનો મુખ્ય અર્થ જ સંગઠન છે. માટે જ પ્રથમ મંત્રના બીજા અર્ધમાં ભાગમાં કહ્યું છે કે નદીઓમાં, વાયુઓમાં અને પંખીઓમાં સંગઠનની શક્તિનો અનુભવ કરી તે પ્રકારે આપણું પોતાનું સંગઠન કરવાના ઉદ્દેશથી અમારા સમજનું અથવા અમારા દેશનું, જાતિ અથવા રાષ્ટ્રના, લોકો આ સંગઠન મહાયજ્ઞમાં સંમિલિત થાય. એક સ્થાન ઉપર બધાએ ભેગા થવું એ એનું પહેલું પગથિયું છે, પછી પરસ્પર સમર્પણ કરવાથી સંગઠનની શક્તિ વધે છે. હવેનમાં સાત પ્રકારની સમિધાઓ એકત્રિત હોય છે તે અગ્નિ દ્વારા પ્રકાશ કરે છે. જે તેમથી એક એક સમિધા જુદી હોય તો અગ્નિ ઝાલવાથી જશે. તેજ પ્રકારે એકેએક જાતીના બધા લોકો એકત્રિત સંગઠિત થવાથી તે જાતીનો પ્રકાશ એતરક પ્રસારે છે. પરંતુ જે જાતિમાં એકતા નથી તેમની દિનપ્રતિદિન અધોગતિ થતી જાય છે. તેથી આ વાત અહીં સ્પષ્ટ થઇ કે સંગઠન કરનારા લોકોમાં પરસ્પરના મારે આત્મ સમર્પણનો ભાવ અવશ્ય હોવો જોઈએ.

આ પ્રકારે પહેલા મંત્રમાં સંગઠન કરવા માટે મૂળ સિદ્ધાંતનો ઉત્તમ ઉપદેશ આપ્યો છે.

સંગઠનનો અર્થ

" જધા લોકો અહીં આવી જાય, તેમની એક પરિવર્દ અને અને સંગઠન વધારનારા ઉચ્ચ વક્તાઓ પોતાના ઐક્ય બાવ વધારનારા વક્તૃત્વથી આ સંગઠન મહાયજ્ઞનો પ્રસાર કરે. " આ બીજા મંત્રના પૂર્વાર્ધનો ભાવ છે.

સભા, પરિષદ, મહાસભા વગેરે દ્વારા જાનીઓનું સંગઠન કરવાની રીત આ મંત્રણામાં કહી છે બધા લોકો તેનું મહત્ત્વ જાણે છે. પછી આગળ જીજ્ઞાસુ મંત્રમાં આજ એક મહત્ત્વપૂર્ણ વાત કહી છે તે અવશ્ય જ્ઞાનપૂર્વક જોવા જેવી છે—

પશુભાવનો યજ્ઞ

“ જે બધા પશુભાવ અમારા બધામાં હશે ને બધા આ યજ્ઞમાં આવી જાય અને અહીં જ રહે, એટલે ફરી અમારી સાથે તે પશુભાવ ન રહે. ” પશુભાવ મુખ્યત્વે જે માણસોમાં હોય છે, તેમનામાં જ આપસમાં ઝગઝગો થાય છે. જે સંગઠન કરવા માટે પશુભાવ દૂર કરવામાં આવે અને મનુષ્યત્વનો ભાવ વધારવામાં આવે તો આપસમાં ઝગઝગ થશે નહિ, તેથી પશુભાવની યજ્ઞમાં સમાપ્તિ કરવાની સંધ્યાના આ જીજ્ઞાસુ મંત્રના ત્રીજા ચરણમાં આવી છે અને સંગઠન માટે તે અત્યંત આવશ્યક છે, તે સિવાય કોઈ પ્રકારનું સંગઠન થઈ શકે જ નહિ.

પશુભાવ છોડવાનું કૃણ

પશુભાવ છોડવાથી એટલે જ મનુષ્યત્વનો વિકાસ સાધવાથી તેમજ સંગઠન વડે પોતાની શક્તિ વધારવાથી જે કૃણ મળે છે, તેનું વર્ણન જીજ્ઞાસુ મંત્રના ચોથા ચરણમાં કયું છે—

“ જે ધન છે તે આ અમારા સમાજમાં રિયર રહે. ” સંગઠનનો આ જ પરિણામ હોવો જોઈએ. જેથી માણસ ધન્ય અને છે તેનું નામ છે ધન. મનુષ્યને ધન્યત્વ આપનાર

તે ગ્રંથ ધન, મનુષ્યે પોતાનું સંગઠન સાધ્યા પછી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ જીજ્ઞાસુ મંત્રમાં સંગઠનના નિયમો બતાવ્યા છે. તે આ છે—

૧ એક રથાને એકાન્ત યતુ. સભા કરી.

૨ ઉત્તમ વક્તા જનતાને સંગઠનનું મહત્ત્વ સમજાવે.

૩ પોતાના અંદરનો પશુભાવ છોડી, પશુભાવથી મુક્ત બની લોકો પાછા જાય, બધા લોકો મનુષ્ય બની પરસ્પર પ્રેમનો વર્તાવ કરે.

આ વાતો કરવાથી સંગઠન યતુ સંભવનીય છે. આ પ્રકારે જે લોકો સંગઠન કરશે તે દુનિયામાં ધન્ય બની જશે.

ત્રીજા અને ચોથા મંત્રમાં ફરી નદી અને પાણીના પ્રવાહનું વર્ણન આવે છે, જે પહેલાની જેમ એકતાનો ઉપદેશ ફરી ફરી આપી રહ્યું છે. સંગઠન કરનારાઓને ઘી, દૂધ, દહીં વગેરે પદાર્થો જરૂર મળી શકે છે, જાણે કે તેઓમાં આ પદાર્થોની નહીંઓ વહે છે. તેથી સંગઠન કરવું માણસની ઉત્પત્તિનું એક માત્ર સાધન છે.

તે કારણે ત્રીજા અને ચોથા મંત્રના ઉત્તરાધર્માં રહ્યું છે, “ આ સંઘટિત પ્રત્નોથી અમે અમારું ધન વધારીએ છીએ ” સંઘટિત પ્રત્નોથી જ યજ્ઞ, ધન અને નામ વધે છે.

વાચકો આ સૂક્તનો વધારે વિચાર કરશે એવી અમને આશા છે. સંગઠન વડે પોતાની પુરુષાર્થ શક્તિ વધારી પોતાનું ધન ચોતરફ પ્રસારવશે.

સંગઠનનો ઉપદેશ

• કાંડ ૬, સૂક્ત ૯૪

(ઋષિઃ— અષ્વર્ણગિરાઃ । દેવતા— સરસ્વતી ।)

સં વો મનાંસિ સં વ્રતા સમાર્કૃત્તર્નિમામસિ । અમી યે વિવ્રતા સ્યન્ તાન્વઃ સં નંમયામસિ ॥ ૧ ॥

અર્થ— (સં વ્રતા સં) તમારા મનો એક ભાવથી યુક્ત કરો. (વ્રતા સં) તમારા કર્મો એક વિચારથી થાય, (આર્કૃત્તર્નિમામસિ) તમારા સંકલ્પોને એક ભાવમાં નિર્માવીએ છીએ. (અમી યે વિવ્રતાઃ સ્યન્) આ જે તમે પરસ્પર વિરુદ્ધ કર્મ કરનારા છો, (તાન્વઃ સં નંમયામસિ) તે બધા તમને અમે એક એક વિચારમાં નિર્માવીએ છીએ. [૧]

અહં ગુમ્પામિ મનસા મનાંસિ મમ ચિત્તમનુ ચિત્તેમિરેત ।

મમ વશેષુ હૃદયાનિ વઃ કૃણોમિ મમ યાતમનુવર્તમાન એત

॥ ૨ ॥

ઓતૈ મે યાવાપૃથિવી ઓતા દેવી સરસ્વતી । ઓતૌ મ હન્દ્રશ્ચાન્નિશ્ચર્વાસ્મેદં સરસ્વતિ

॥ ૩ ॥

અર્થ — (અહ મનસા મનાંસિ ગુમ્પામિ) હું પોતાના મન વડે તમારા મનને જકડી લઉં છું (મમ ચિત્તે ચિત્તેમિઃ અનુ આ-હત) મારા ચિત્તને અનુકૂલ ચિત્ત બનાવી તમે આઓ (વઃ હૃદયાનિ મમ વશેષુ કૃણોમિ) તમારા હૃદયોને હું મારા તાણે કરું છું (મમ યાતં અનુ વર્તમાનઃ આ-હત) મારી ચાલચલગતને અનુકૂલ ચાલચલગત-વાળા શુદ્ધ અહીં આપો. [૨]

(યાવાપૃથિવી મે ઓતૈ) ધુણેક અને બુણેક આ મારી સાથે હજીમળીને રહે (દેવી સરસ્વતી ઓતા) સરસ્વતી દેવી મારી સાથે મળેલી રહે. (હન્દ્રઃ ચ આન્નિ ચ મે ઓતૌ) ધન્દ્ર અને આન્નિ મારી સાથે મળેલા રહે. હે સરસ્વતી! (હર્વં વ્રાધ્યાસ) એથી બમે સમૃદ્ધ બનીએ. [૩]

સંઘટનનો ઉપદેશ

કાંઠે ૬, સૂકત ૬૪

(નાથિઃ- અર્થા ૧ દેવતા- જાનનસ્વમ્ ।)

સં જાનીષ્વં સં પૃચ્ચધ્વં સં વો મનાંસિ જાનતામ્ ।

દેવા માગં યથા પૂર્વે સંજાનાના હવાસંતિ

॥ ૧ ॥

સમાનો મન્ત્રઃ સર્મિતિઃ સમાની સંમાનં વ્રતં સહ ચિત્તમેવામ્ ।

સમાનેનં વો હવિષાં જુહોમિ સમાનં ચેતૌ અમિસંવિશધ્વમ્

॥ ૨ ॥

સમાની વ આકૃતિઃ સમાના હૃદયાનિ વઃ । સમાનમસ્તુ વો મનો યથા વઃ સુસદાસંતિ

॥ ૩ ॥

અર્થ — (સંજાનીષ્વમ્) સમાન જાન પ્રાપ્ત કરો. (સં પૃચ્ચધ્વં) સમાનતાથી એકબીજા નેડે સંબંધ નોડો (વઃ મનાંસિ સં જાનતાં) તમારા મન સમાન સંકારથી યુક્ત કરો. (યથા પૂર્વે સંજાનાના દેવાઃ માગં હવાસંતિ) ને પ્રકારે પૂર્વ સમયના જાની લોક પોતાનું કર્તવ્ય સમજી ઉપાસના કરતા હતા તે પ્રમાણે તમે પણ કરો. [૧]

(મન્ત્રઃ સમાનઃ) તમારા વિચાર સમાન હો, (સર્મિતિઃ સમાની) તમારી સભા બધા માટે સમાન હોય (વ્રત સમાન) તમારું બધાનું વ્રત સમાન હોય, (પર્વાં ચિત્તં સહ) આ બધા લોકોનું (તમારું) ચિત્ત સમાન-એક વિચારવાળું હો. (સમાનં ચેતઃ અમિ સં વિશધ્વં) સમાન ચિત્તવાળા બની બધા પ્રકારે કાપમાં પ્રવિષ્ટ થવા માટે (વઃ સમાનેનં હવિષાં જુહોમિ) તમને બધાને સમાન હવિની સાથે યુક્ત કરું છું. [૨]

(વઃ આકૃતિઃ સમાની) તમારા ચક્રદંડ બધાનો એક જ હોય, (વઃ હૃદયાનિ સમાના) તમારા હૃદયો એક સરખા હોય, (વઃ મનાઃ સમાનં મસ્તુ) તમારું મન સમાન હોય, (યથા વઃ સહ સુ વસતિ) નેથી તમે બધા હજીમળીને રહેશો. [૩]

તમારે સંગઠન કરવું છૂટ છે, તે માટે તમારા બધાનું ધ્યાન એક સરખું હોવું જોઈએ. તમે સરખા બાવથી એકબીજા જોડે મળો, કદી એકબીજા જોડે હીનભાવથી વર્તતા નહિ, બધાના મન શુભ સંસ્કારથી યુક્ત કરો. આપણા પ્રાચીન શ્રેષ્ઠ લોકો વખતોવખત ને પ્રકારે પોતાનું કર્તવ્ય કરતા હતા, તે પ્રકારે તમે પણ પોતાનું કર્તવ્ય કરો. તમે બધા એક વિચારથી રહો, તમારી સભામાં બધાના સમાન અધિકાર હો, તમારા નિયમો બધાના માટે સરખા હો, તમારાં ચિત્ત એકજ બાવનાથી ભરએલા હોય. એક વિચાર યુક્ત બની કોઇ એક કાર્યમાં મન લગાઓ, તે કારણે તમને બધાને સમાન શક્તિ પ્રાપ્ત થઇ છે. તમારા બધાના સંઘર્ષ સમાન હોય, પરસ્પર વિરોધી ન હોય, તમારા અંતઃકરણના બાવ બધાની સાથે સમાન હોય, એક બીજાથી વિરોધી ન હોય. તમારા મનના વિચાર સમતા યુક્ત હોય. આ પ્રકારે તમે પોતાની એકમતા અને પોતાની સંઘટના કયાં પછી તમે અહીં સારી રીતે આત્મ તજ્ઞાન દંપૂર્ણ રહી શકો છો એટલે તમારા ઉપર કોઇ શત્રુ આક્રમણ કરશે નહીં. તમારી આવી સંઘટનાથી તમારું બળ એવું વધશે કે કદી કોઇ શત્રુથી તમે દબાઇ જશો નહિ અને પોતાનો ઉદ્ધાર પોતાની શક્તિથી કરી શકશો.

સંઘટના કરનારા વાચકોએ આ શક્તિનો ધણો વિચાર કરવો અને પોતાનું બળ વધારવું.

માતૃભૂમિનું યશ

કંઠિક ૭, સૂક્ત ૬

(ભૂમિ- બધર્થો દેવતા- અદિતિઃ ।)

અદિતિર્ઘૌરદિતિરન્તરિંક્ષમર્દિતિર્માતા સ પિતા સ પુત્રઃ ।

વિશ્વે દેવા અદિતિઃ પઞ્ચ જના અદિતિર્જાતમર્દિતિર્જનિત્વમ્

॥ ૧ ॥

મહીમૃ વુ માતરં સુમતાનામૃતસ્ય પત્નીમર્વસે હવામહે ।

તુવિશ્વશ્રામજરન્તીમૃત્સૃર્ચો સુશર્માણમર્દિતિ સુપ્રણીતિમ્ ।

॥ ૨ ॥

અર્થ- (અદિતિઃ ઘૌ) માતૃભૂમિ સ્વર્ગ છે, (અદિતિઃ અન્તરિક્ષ) માતૃભૂમિ અંતરિક્ષ છે, (અદિતિઃ માતા) માતૃભૂમિ જ માતા છે. (સઃ પિતા સઃ પુત્રઃ) તે જ પિતા છે, તે જ પુત્ર છે, (અદિતિઃ વિશ્વદેવાઃ) માતૃભૂમિ જ બધા દેવા છે, (અદિતિઃ પંચ જનાઃ) માતૃભૂમિ જ પાંચ પ્રકારના લોકો છે, (અદિતિઃ જાતે) માતૃભૂમિ જ ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થો છે અને (અદિતિઃ જનિતૃ) ઉત્પન્ન થનારા પદાર્થો પણ માતૃભૂમિની જ છે. [૧]

(સુમતાનાં માતરં) ઉત્પન્ન કરનારેઓનું કલ્યાણ કરનારી (કૃતસ્ય પત્ની) સત્યનું પાલન કરનારી, (તુવિશ્વશ્રાં) ધણી પ્રકારનું જ્ઞાતતેજ આવાવનારી, (અ-જરન્તી) ક્ષીણ ન કરનારી. (સૃષ્ટર્ચો) વિશાળ, (સુ શર્માણ) ઉત્પન્ન સુખ આપનારી, (સુ-પ્ર-ણીતિ) સુખથી યોગ્યેષ્ઠ ચલાવનારી અને (અદિતિર્ઘૌ) અજ્ઞ આપનારી મહાન માતૃભૂમિના (અવસે સુ હવામહે) રક્ષણ માટે પ્રથમ કરીએ છીએ. [૨]

ભાષાર્થ- માતૃભૂમિ અમર સ્વર્ગ છે, તે જ અંતરિક્ષ છે, તે જ માતા, પિતા અને પુત્રપોત્ર છે, તે અમારી બધી દેવતાઓ છે અને તે જ અમારી જનતા છે. થવાનું અને થએલું બધું જ કંઈ અમારા માટે માતૃભૂમિ જ છે. (૧)

માતૃભૂમિ સારા પુરુષાર્થો અનુષ્ઠાન રક્ષણ કરે છે, સત્યથી તે રક્ષક છે. એવી માતૃભૂમિના માટે અનેક પ્રકારનું જ્ઞાતતેજ પ્રશાસિત થાય છે, માતૃભૂમિ ક્ષીણ ન કરનારી છે, વિશાળ સુખ આપનારી છે, અમને સારા રસ્તે ચલાવનારી અને અમને ભરપૂર અન્ન આપનારી છે તેનાથી અમારું રક્ષણ થાય છે માટે અમે તેનું યશ ગાઈએ છીએ (૨)

સુત્રામાળં પૃથિવીં દ્યૌર્મનેહસં સુશર્માણમર્દિતિં સુપ્રર્ણીતિમ્ ।

દૈર્ઘ્યં નાવં સ્વરિત્રામનાગસો અસ્રવન્તીમા રૂદ્ધિમા સ્વસ્ત્યે

॥ ૩ ॥

વાજસ્ય નુ પ્રસવે માતરં મહીમર્દિતિં નામ વર્ચસા કરામહે ।

યસ્યા ઉપસ્ય ઉર્વૈન્તરિક્ષં સા નઃ શર્મં ત્રિવરૂપં નિ વંચ્છાત્

॥ ૪ ॥

અર્થ— (સુત્રામાળં) ઉત્તમ રક્ષણ કરનારી (દ્યૌં અનેહસં) પ્રકાશપ્રકત અને અહિંસક, (સુશર્માણ સુપ્રર્ણીતિ) ઉત્તમ સુખ આપનારી અને ઉત્તમ યોગક્ષેમ યથાવનારી, (સ્વરિત્રાં અસ્રવન્તી દૈર્ઘ્યં નાવં) ઉત્તમ હસેલા વાળી, અંદર પાણી ન આવે એવી હોડી ઉપર ચઢવા જેમ (પૃથિવીં) માટુશૂમિ ઉપર (સ્વસ્ત્યે મારુદેમ) કદયાણુ માટે (નાનાગસઃ) પાંચ રહિત થયેલ અને આગેહણુ કરીએ છીએ. [૩]

(વાજસ્ય પ્રસવે) અગ્નિ ઉત્પત્તિ કરવા માટે (અર્દિતિં માતરં મહીં) અગ્નિ આપનારી મોટી માટુશૂમિનું (નામ વર્ચસા કરામહે) વચ વકતુવર્ધી અમે ગાઇએ છીએ. (યસ્યાઃ ઉપસ્યે ઉરુ અન્તરિક્ષં) જેની ગોદમાં વિશાળ અંતરિક્ષ છે, (સા નઃ ત્રિવરૂપં શર્મં નિયચ્છાત્) તે માટુશૂમિ અમને બંધાને ત્રણગણું સુખ આપે. [૪]

ભાવાર્થ— ઉત્તમ હલેસાવાળી, અંદર પાણી ન આવનારી હોડી ઉપર ચઢવાની જેમ અમે ઉત્તમ રક્ષક, તેજસ્વી, અગ્નિનારા, સુખદાયક, ઉત્તમ ચાલક માટુશૂમિની ઉપર અમે અમારા કદયાણુ માટે ઉત્તમ વધએ છીએ (૩)

અગ્નિ ઉત્પત્તિ કરવા માટે અગ્નિ આપનારી માટુશૂમિના યશનું અમે ગાયન કરીએ છીએ. જેના ઉપર આ મોટું અંતરિક્ષ છે, તે માટુશૂમિ અમને ઉત્તમ સુખ આપે (૪)

માટુશૂમિનું યશ

માટુશૂમિનું યશ

આ સૂક્તમાં માટુશૂમિનું યશ વર્ણન કર્યું છે. માટુશૂમિ ખરેખર ઉત્તમ કદયાણુ કરનારી છે. તેનું વર્ણન જુઓ—

૧ અર્દિતિઃ (અદનાત્ અર્દિતિઃ)— અદત એટલે ભક્ષણ કરવા અગ્નિ આપે છે. અમારી માટુશૂમિ અમને અગ્નિ આપે છે માટે તે અમારું (દૌઃ) સ્વર્ગધામ પહોંચે, અમારા માતા પિતા પહોંચે તે જ છે, કારણ કે માતા અને પિતાની સમાન માટુશૂમિ અમારું પાલન કરે છે, પુત્ર વગેરે પહોંચે તે જ કારણ કે (પુનાતિ વ્રાયતે) અમને પરિત્ર કરનારી અને અમારું રક્ષણ કરનારી તે છે, તે સિવાય તે પુષ્ટિ આપે છે અને તે કાન્ધે અમને સંતતિ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે તે તેની-દયાથી થાય છે, એવું માનવું થાય છે. અમારા તરફે લોકના સુખ માટુશૂમિના કારણે અમને પ્રાપ્ત થાય છે. (મં. ૧)

૨ વિશ્વેદ્યાઃ અર્દિતિઃ— બધી દેવતાઓ અમારા મને માટુશૂમિ જ છે. એટલે માટુશૂમિની ઉપાસના કરવાથી બધી દેવતાઓની ઉપાસના કરવાનું શ્રેય પ્રાપ્ત થાય છે. (મં. ૧)

૩ વંચજનાઃ અર્દિતિઃ— અમારી માટુશૂમિ જ પાંચ પ્રકારના લોકો છે. યાત્રી, યત્ર, વ્યાપારી, કારીગર અને અશિક્ષિત એવા પાંચ પ્રકારના લોકો પ્રત્યેક દાખૂમાં રહે છે. માટુશૂમિ તેમનાથી પરિપૂર્ણ છે, માટે કહેવાય છે કે માટુશૂમિ જ આ પાંચ પ્રકારના લોકો છે અને આ પાંચ પ્રકારના લોકો એ જ માટુશૂમિ છે. એટલે માટુશૂમિનો અર્થ આ પાંચ પ્રકારના લોકોની સાથે આપણી શૂનિ છે. (મં. ૧)

૪ જાતં જનિત્વં અર્દિતિઃ— પૂર્વકાળમાં બનેલા અને ભવિષ્યમાં બનનારા બધા માટુશૂમિમાં જ રહે છે. પૂર્વકાળમાં અમે કેવી રીતે વર્નાવ કર્યો એ પહોંચ માટુશૂમિની જાળની અવરથા ઉપરથી જાન થાય છે અને માટુશૂમિની ભવિષ્યકાળમાં રિયતિ કેવી રહેશે તે પહોંચ આજના અમારા વ્યવહારથી સમજાય છે. (મં. ૧)

૫ સુયતાનાં માતાઃ— ઉત્તમ સત્કર્મ કરનારા મનુષ્યોની આ માટુશૂમિ માતાની જેમ કદયાણુ કરનારી છે. (મં. ૨)

૬ ક્ષતસ્ય પત્નીઃ— સત્પત્રનાનું પાલન કરનારી એટલે સત્પત્રિય રહેનારાઓનું પાલન કરનારી માટુશૂમિ છે. (મં. ૨)

૭ તુલિકા- જોના કારણે વિવિધ શોધ કરવા માટે ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે, એવી આ માતૃભૂમિ છે. (મં. ૨)

૮ અજરવર્તી- જે એની ભક્તિ કરે છે તેમને આ ક્ષીણ દીન અને અશક્ત યવા દેતી નથી. (મં. ૨)

૯ સ્વદર્શી- ઉત્તમ સુખ આપનારી માતૃભૂમિ છે. (મં. ૨-૩)

૧૦ સુપ્રણીતિ- (સુ-પ્ર-જ્ઞાતિ) ઉત્તમ માર્ગથી આલનારી, ઉત્તમ અવસ્થાએ પહોંચાડનારી માતૃભૂમિ છે. (મં. ૨-૩) નીતિ શબ્દ અહીં, આલવાના અર્થમાં છે.

૧૧ અનૈદ્વ- (અનનનીયા) જે ધાતપાત કરવા અયોગ્ય અથવા જે ધાતપાત કરતી નથી. એવી માતૃભૂમિ છે. (મં. ૩)

૧૨ સ્વસ્ત્યે આરુદ્ધ- અમારું કલ્યાણ યવા માટે અમે અમારી માતૃભૂમિમાં રહીએ છીએ. માતૃભૂમિમાં રહીશું નહિ તો અમારું કલ્યાણ યશે નહિ, જે પોતાની માતૃભૂમિમાં રહે છે તેનું કલ્યાણ થાય છે. (મં. ૩)

૧૩ સ્વરિતા અજવર્તી દૈર્ઘ્ય જૌ- જે પ્રકારે ઉત્તમ હસેલાવાળી અને જેની અદર પાણી આવતું નથી એવી દિવ્ય હોડી દરિયો પાર કરવામાં મદદ રૂપ હોય છે, તે પ્રકારે આ માતૃભૂમિ અમને દુઃખસાગરથી પાર કરવા માટે દિવ્ય હોડીની સમાન છે. (મં. ૩)

૧૪ વાજસ્ય પ્રલયે માતરં મહીં લલસા નામ કરામદ્- અજની વિશેષ ઉત્પત્તિ કરવાના કાર્યમાં અમે બધા માતૃભૂમિનું પક્ષ વાણીથી ગાઇએ છીએ. માતૃભૂમિ અમને ધણું અજ આપે છે, તે કારણે તેની અમે લજ્જા રજીત કરીએ છીએ. આ પ્રકારે માતૃભૂમિનું ગીત ગાવું એ દરકોષ માણસનું કર્તવ્ય છે. (મં. ૪)

૧૫ સ્તાં નઃ ત્રિવરુણે શર્મ ત્રિવરુણ- આ માતૃભૂમિ અમને ત્રણગણું સુખ આપે છે. એટલે રથૂલ શરીરનું, ઇન્દ્રિયોનું અને મનનું સુખ. આ પ્રકારે આ ત્રિવિધ સુખ આપે છે. (મં. ૪)

આ સૂક્તમાં માતૃભૂમિનું યજ્ઞ વર્ણન કરેલું છે. આ રજીત દરકોષ મનુષ્યે ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે, મનુષ્યને માટે માતૃભૂમિ માતા પિતા છે, માટે જન્મભૂમિને " માતૃમૃમિ " તેમ જ " પિતૃદેશ " પણ કહે છે આ પ્રકારે તે પુત્રભૂમિ પણ છે. ઉત્તમ પુરુષાર્થ લોકો માટે તે જ સ્વર્ગધામ હોય છે. એટલે પુરુષાર્થ ન કરનારાઓના માટે તે નરક બની જાય છે, તેનું કારણ મનુષ્યોના યજ્ઞ-કોષ જ છે. માતૃભૂમિ જ મનુષ્યનું સ્વરૂપ છે. તેથી બધા લોકો પોતાની માતૃભૂમિની યોગ્ય પ્રકારે ભક્તિ કરે અને ઉત્પત્તિ પ્રાપ્ત કરી લે

અદિતિ શબ્દ

અદિતિ શબ્દ વેદોમાં કેટલાક સ્થાનોમાં વિલક્ષણ અર્થમાં યોજેલો જણાયો છે. એક અદિતિ શબ્દ " અદ્-લક્ષણ કરવું " આ ધાતુથી બનેલો છે. તેનો અર્થ અજ આપનારી એવો થાય છે. આ શબ્દ આ સૂક્તમાં તેવા અર્થમાં આવેલો છે. " જૌ " અદિતિ છે, કારણ કે તે દૂધ આપે છે ભૂમિ અદિતિ છે કારણ કે તે અજ, ધાન્ય, વનસ્પતિ વગેરે આપે છે. જૌ અદિતિ છે, કારણ કે દુધોકમ થી પાણી વરસે છે અને તેથી અજ, જલ મનુષ્યને મળે છે. આ પ્રકારે અજ આપનારી એવા અર્થમાં આ અદિતિ શબ્દ છે. પરંતુ તેના બીજો પણ અર્થ છે. અથવા જાણે કે તે અદિતિ શબ્દ બીજો જ છે. તે (અનદિતિ) જે દિન એટલે અંશિત અથવા પ્રતિબધ સૂકત નથી તે અદિતિ " સ્વલેક્ષતા " છે. આ ખતે શબ્દો ધરંધર લિજ છે. તેમાંથી પહેલા અર્થવાળો શબ્દ આ સૂક્તમાં યોજેલો છે. એટલું વાચકોએ ધ્યાનમાં રાખવું.

માતૃભૂમિના ભક્તોનો સહાયક ઈશ્વર

કાંડ ૭, સૂક્ત ૭

(ઋષિ:- અયર્વા । દેવતા:- અદિતિ ।)

દિતેઃ પુત્રાણામદિતેરકારિપુમર્વ દેવાનાં વૃહતામનર્મણામ્ ।

તેષાં હિ ધાર્મ ગમિવક્સમુદ્રિયં નૈનાન્નમંસા પુરો અસ્તિ કશ્ચન

॥ ૧ ॥

અર્થ — (દિતેઃ) પ્રતિજ્ઞકતાના (તેષાં પુત્રાણાં) ઉત્પન્ન કરનારા તે પુત્રોનો (ધાર્મ સમુદ્રિય ગમિવક્ષ હિ) નિવાસ દરીયાના ગંભીર સ્થાનમાં છે. ત્યાંથી તેમને (અદિતેઃ વૃહતાં અનર્મણા દેવાનાં) સ્વાધીનતાથી યુક્ત માતૃ-ભૂમિના મોટા અદિ-સાશીલ દેવી શુણ્ઘી યુક્ત સુપુત્રોના માટે (અવ વ્યકારિયં) દૂર કરે' છું, કારણ કે (ઇનાન્ મનસા પરઃ) એમના મનથી અધિક યોગ્ય (કશ્ચન ન અસ્તિ) કોઈ પણ નથી. [૧]

ભાષાર્થ— પરાધીનતા ફેલાવનારા રાક્ષસો અથવા અસુરો દરીયાની વચ્ચે અતિ ઊંડા સ્થાનમાં રહે છે ત્યાંથી તેમને હટાડું છું અને માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતા સંપાદન કરનારા દેવી શ્રેષ્ઠ શુણ્ઘી યુક્ત અદિ-સાશીલ સત્જનો માટે યોગ્ય સ્થાન તૈયાર કરે' છું, કારણ કે આ સત્જનો કરતાં ખીલ કોઈ વધારે યોગ્ય નથી (૧)

દિતિ અને અદિતિ

દિતિ અને અદિતિ કૃષ્ણદેના અર્થ અહીં વિશેષ રીતે ભેદા નેવા છે. કોશમાં આ શબ્દોના અર્થ નીચે મુજબ મળી આવે છે—

(૧) અદિતિ— સ્વતંત્રતા, સ્વાતંત્ર્ય, મર્યાદા ન રહેવી, અમર્યાદિ, અપર્યાપ્તિ, સુખી, પવિત્ર, પૂર્ણત્વ, વાણી, પૃથ્વી, ગાય, દેવમાતા વગેરે અર્થ અદિતીના છે.

(૨) દિતિ— અડિત, પરાધીનતા, મર્યાદિત, કુખી, અપવિત્ર, અપૂર્ણત્વ, રાક્ષસમાતા આ અર્થ દિતિના છે.

અદિતિની પ્રજા ' દેવતાઓ ' છે અને દિતિની ' રાક્ષસ ' છે. આ બધું મહાભારતાદિ ધર્મોમાં વર્ણવેલું છે. આ સૂક્તોમાં (દિતેઃ પુત્રાણાં) દિતિના પુત્રોનું સ્થાન એટલે રાક્ષસોનું સ્થાન નષ્ટ કરીને દેવોને સુખ આપું છું એમ પરમેશ્વર તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે. દિતિના પુત્રોનું સ્થાન દરિયામાં ઉડું છે. તે આ એક સ્થાન પ્રવેશ કરવા લાયક નથી એમ કહેવાની પદ્ધતિ છે. ખરું જોતાં રાક્ષસો જેમ દરિયામાં રહેતા તેમ જમીન ઉપર પણ રહેતા હતા. ગીતામાં રાક્ષસોના શુભોનું વર્ણન આ પ્રમાણે કર્યું છે—

દમ્ભોદર્પોઽભિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ ।

અજ્ઞાતં ચામિજાતસ્ય પાર્યં સંપદમાસુરમ્ ॥

(ભ. ગી. ૧૬૪)

" દંભ, દર્પ, અભિમાન, યુરસો, ક્રોધરતા અને અજ્ઞાન આ રાક્ષસશુભો છે. " એટલે રાક્ષસો તે કહેવાય જે દંભી, ધર્મી, અભિમાની, ક્રોધી, ક્રોધર અને અજ્ઞાની એટલે

બંધાયુક્ત થવાનું જ્ઞાન જેમને નથી એવા ભોંકા રાક્ષસ હોય છે. તે એવા છે એટલે તેમના વ્યવહારથી પારતંત્ર્યાદિ દુઃખો પ્રસરે છે અને જે તેમના સહવાસમાં આવે છે તે પણ પરાધીન બને છે. માટે મંત્રમાં કહ્યું છે કે એવા દુષ્ટોને હું ઉભેડી નાખું છું અને દેવોનું સ્થાન સુદૃઢ બતાવું છું.

અદિતીના પુત્રો દેવો છે. પરમેશ્વર તેમને મદદ કરે છે. રાક્ષસોને દૂર કરવા એ પણ તેના માટે જ છે કે ત્યાં દેવો સુદૃઢ બને. દેવી શુણ્ઘી નીચે પ્રમાણે છે—

" નિભંયતા, પવિત્રતા, બંધાયુક્ત થવાનું જ્ઞાન, જ્ઞાન, હૃદયમદન, યદ્ય, સ્વાધ્યાય, તપ, સરળતા, અદિ-સા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, જ્ઞાનિ, ચઢાઈ ન કરવી, પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા કરવી, અભેદ, ચુદ્ધતા, અરાગ્ય કર્મ કરવા માટે શરમ, તેજસ્વિતા, ક્ષમા, ધીરજ, શુદ્ધતા, અદોહ, ધર્મડ ન કરવી વગેરે શુભો દેવાના છે. (ભ. ગી. ૧૬૧-૩) આ શુભો જોએમાં છે તેઓ દેવો છે. આ દેવો જ સ્વતંત્રતા સ્થાપન કરવાનું કાર્ય કરે છે.

પરમેશ્વર રાક્ષસીકૃતિ કરનારાઓનો અંતે નાશ કરે છે. તેનું કારણ એ છે કે તેઓ દુનિયામાં પરાધીનતા અને દુઃખ વધારે છે અને પરમેશ્વર દેવીકૃતિરાગ્યોને મદદ દોરે છે તેનું કારણ એ છે કે તે દેવો દુનિયામાં સ્વાતંત્ર્યશક્તિ પ્રસારે છે અને બધાને સુખી કરવાના કાર્યોમાં શોકાક રહે છે. માટે મંત્રમાં કહ્યું છે કે (ઇનાન્ પરઃ કશ્ચન નાસ્તિ) આ દેવોથી શ્રેષ્ઠ કોઈ નથી, તેથી હૃદયની મદદ તેમને મળે છે. આવો વિચાર કરી વાચકોએ દેવી શુણ્ઘી પોતાનામાં વધારી નિર્ભય બનવું અને હૃદયની સહાયતા પ્રાપ્ત કરવી.

રાષ્ટ્રીય એકતા

કાંડ ૩, સુકત ૮

(અર્થ— અથર્વા । દેવતા— મિત્રા; વિશ્વદેવતા: ।)

આ યાતુ મિત્ર ઋતુમિઃ કલ્પમાનઃ સંવેશ્યન્પૃથિવીમુસિયામિઃ ।

॥ ૧ ॥

અથાસ્મમ્ચં વરુણો વાયુરમિર્બૃહદ્રાપ્તં સંવેશ્યં દધાતુ

ઘાતા રાતિઃ સંવિતેદં જુપન્તામિન્દ્રસ્ત્વષ્ટા પ્રતિ હર્યન્તુ મે વચઃ ।

॥ ૨ ॥

દુવે દેવીમદિતિ શૂરપુત્રાં સજાતાનાં મધ્યમેષ્ટા યથાસાનિ

દુવે સોમં સવિતારં નમોભિર્વિશ્વાનાદિત્યોં અહર્ધુતરસ્વે ।

॥ ૩ ॥

અયમગ્નિર્દીદાયદીર્ઘમેવ સજાતૈરિદ્ધોપ્રતિજુવાઙ્ગિઃ

દ્વહેદસાથ ન પરો ગમાથેયોં ગોપાઃ પુષ્પતિર્વ આજત્ ।

॥ ૪ ॥

અસૈ કામાયોપં કામિનીર્વિશે વો દેવા ઉપસંચન્તુ

અર્થ— (ડક્ષિણામિઃ પૃથિવી સંવેશયન્) કિરણોપી પૃથ્વીને સંયુક્ત કરેતાં (ઋતુમિઃ કલ્પમાન-મિત્રા) ઋતુઓની સાથે સમર્થ થતા મિત્ર (આયાતુ) આવે. (અથ) અને (વરુણ-વાયુઃ અગ્નિઃ) વરુણ, વાયુ અને અગ્નિ (અસ્મમ્ચં સંવેશ્યં બૃહદ્ રાપ્તં) અમને બધાને મળી ઉત્તમ પ્રકારે રહેતા યોગ્ય મેટા રાષ્ટ્રને (વધાતુ) ધારણ કરે. [૧]

(ઘાતા રાતિઃ સવિતા) ધારણકર્તા, ઘાતા સવિતા (મે દ્વં વચઃ) આ મારે વચન (જુપન્તાં) પ્રીતીથી સાંભળે અને (દ્વંદ્રઃ સ્વષ્ટા) ઇન્દ્ર અને ત્વષ્ટા કારીગર (મે દ્વં વચ પ્રતિ હર્યન્તુ) મારા આ વચન સ્વીકાર કરે. (શૂરપુત્રાં દેવીં અદિતિ દુવે) શર પુત્રોનાળી અદીત દેવી માતાને હું બોલાવું છું, (યથા સજાતાનાં મધ્યમેષ્ટાઃ અસાનિ) નેથી હું સ્વભવતીઓમાં મધ્ય-પ્રમુખ સ્થાન ઉપર રહેનારો ચાઉં. [૨]

(અહં સોમં સવિતારં વિશ્વાન્ આદિત્યાન્) હું સોમ, સવિતા અને બધા આદિત્યોને (અહરસ્વે) અધિક શ્રેષ્ઠતાની પ્રાપ્તિની માટે (નમોમિઃ દુવે) અનેક સત્કાર્યોની સાથે બોલાવું છું. (અ-પ્રતિ-જુવાઙ્ગિઃ સજાતૈઃ દ્વઃ) વિરુદ્ધ બાંધણુ ન કરનારો સ્વભવતીઓ દ્વારા પ્રદીપ્ત કરાએલી (અય અગ્નિઃ) આ અગ્નિ (દીર્ઘે યથ દીદાયત્) ધણા સમય સુધી પ્રકાશિત રહે [૩]

(દ્વ દ્વ અસાથ) અહીં જ રહે, (પરઃ ન ગમાથ) દૂર જતા નહિ. (હર્યઃ ગોપાઃ) અન યુક્ત ગાયત્રું પાલન કરનારો (પુષ્પતિઃ વઃ આજત્) પોષણ કરતો તમને અહીં લાવે (વિશે વેવાઃ) બધા દેવો, (અસૈ કામાય) આ કામનાની પૂતિ માટે (કામિનીઃ વઃ) ઇચ્છા કરનારી પ્રભાઓની (ઉપ ઉપ સંચન્તુ) એકતાના વિચારથી સંયુક્ત કરે. [૪]

વાવાર્થ— પોતાના કિરણોપી પૃથ્વીને પ્રકાશિત કરનારો અને ઋતુઓની સાથે સામર્થ્ય વધારનારો પૂરજ, વરુણ, વાયુ, અને અગ્નિ આ બધા દેવો અમને એવુ વિશાળ રાષ્ટ્ર આપે કે જે અમને રહેવા યોગ્ય હોય (૧)

બધાને ધારણ કરનારો, ઘાતા, સવિતા-સુરજ અને ઇન્દ્ર તેમજ ત્વષ્ટા આ મારા વચનો સાંભળે અને માને, તેમજ હું શર પુત્રોની માતા અદિતીને પણ કહું છું કે આ બધાનું એવું સદ્ગામ્ય અને પ્રાપ્ત થાય કે નેથી હું સ્વભવતીઓમાં વિરોધ પ્રમુખ સ્થાને વિરાજમાન થવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી શકું (૨)

હું નમનપૂર્વક સોમ, સવિતા તેમજ બધા આદિત્યોને બોલાવું છું કે તે બધા મને એવી મદદ આપે કે હું અધિક શ્રેષ્ઠ યોગ્યતા યોગ્યી યોગ્ય બનું પરસ્પર વિરોધ ન કરનારો, સ્વભવતીય લોકો દ્વારા, જે રાષ્ટ્રીયતાનો અગ્નિ પ્રેરિત કરવામાં આગેલા છે તે ધણું સમય સુધી અમરા લોકોમાં બળતો રહે (૩)

તમે બધા અહીં એક વિચારથી રહે, પરસ્પર વિરોધ કરી એક બીજાથી વિખૂટા પડતા નહીં પોતાના પાસે અન રાખનારો એકત્વ અને ગાયત્રું પાલન કરનારો, તમારી પ્રુષ્ટિ કરનારો દૈત્ય તમને એકત્રિત કરીને અહીં લાને એક ઇચ્છાની પૂર્ણતા માટે પ્રયત્ન કરનારી બધી પ્રભાઓને બધા દેવો એકતાના વિચારથી સંયુક્ત કરે (૪)

સં વો મનોસિ સં વ્રતા સમાકૂર્તીર્નમામસિ ।

અમી યે વિવ્રતા સ્થન તાન્વઃ સં નમયામસિ

॥ ૫ ॥

અહં શૃણામિ મનસા મનોસિ મમ ચિત્તમનુ ચિત્તેભિરેતં ।

મમ વશૈષુ હૃદયાનિ વઃ કૃણોમિ મમ યાતમનુવર્તમાનં એતં

॥ ૬ ॥

અર્થ — અમે (યે મનોસિ સં) તમારા મનોને એકતાના ભાવથી યુક્ત કરીએ છીએ, (વ્રતા સં) તમારા ક્રમેને એક ભાવથી યુક્ત કરીએ છીએ, (આકૂર્તીઃ સં નમામસિ) સંકલ્પોને એકભાવથી યુક્તારીએ છીએ (અમી યે વિવ્રતાઃ સ્થન) આ ને તમે પરસ્પર વિરુદ્ધ કર્મ કરનારા છે, (તાન્વઃ સં નમયામસિ) એ બધા તમને એક વિચારમાં અમે નમાવીએ છીએ [૫]

(અહં મનસા મનોસિ શૃણામિ) હું મારા મન વડે તમારા મનોને આકર્ષી લઉં છું. (મમ ચિત્તં ચિત્તેભિઃ ચનુ આ-હત) મારા ચિત્તને અનુકૂલ પોતાનું ચિત્ત બનાવી આવે. (મમ વશૈષુ વઃ હૃદયાનિ કૃણોમિ) મારા કાશુમાં તમારા હૃદયોને હું કરું છું. (મમ યાતં ચનુવર્તમાનઃ આ-હત) મારી ચાલચલનને અનુકૂલ વર્તનારા બની અહીં આવે. [૬]

ભાષાર્થ — તમારું મન એક કરીએ છીએ તમારા કર્મ એકતા કરીએ છીએ, તમારા સંકલ્પ એક કરીએ છીએ જેથી તમે સંધ શક્તિથી યુક્ત બની જશો. ને આ આપસમાં વિરોધ કરનારાઓ છે તે બધાને અમે એક વિચારથી એકત્ર યુક્તારી દઈએ છીએ. (૫)

બધાથી પહેલાં હું મારા મન વડે તમારા બધાના મનોને આકર્ષિત કરું છું. મારા ચિત્તને અનુકૂલ તમે પોતાના ચિત્તને બનાવી અહીં આવો. તમારા હૃદયોને હું પોતાના તામે કરું છું ને મારો લઉં છું તે રસ્તે ચાલતા તમે મારી પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવો. (૬)

રાષ્ટ્રીય એકતા

અધિક ઉચ્ચતા

માણસની અંદર વધારે ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરવાની હુમ્મલા સ્વાભાવિક હોય છે. કાંઈ પણ માણસ મનથી એવું હુમ્મલોતોન હોય ને પોતાની ઉન્નતિ ન થાય. હરેક મનુષ્ય જન્મતાં ઉન્નતિ ચાહે છે. આ વિષે ત્રીજા મંત્રનું કહેવું વિચાર કરવા જેવું છે—

હુષે સાંમં સવિતારં નમોમિઃ

વિશ્વાનાવિસ્યાં અહમુત્તરત્વે । (મં. ૩)

“ સોમ, સુરજ અને બધા આદિત્યોને ઉચ્ચ થવાની સ્પર્ધામાં મદદ માટે બોલાવું છું. ” એટલે હું દેવતાઓ પાસેથી એવી મદદ છઠ્ઠું છું કે જેથી હું દિવ્ય રસ્તે ઉન્નતિને પ્રાપ્ત કરી શકું.

“ ઉત્, ઉત્તર, ” આ શબ્દો એક કરતા બીજી ચઢીયાતી અવસ્થા બતાવનારા શબ્દો છે. માણસે હંમેશા “ ઉત્તર ” અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કરવો એવું ત્રીજા મંત્રનું મૂલ્યન છે. એટલે મનુષ્યે પોતાની અવસ્થા કરતાં ઉચ્ચ અવસ્થામાં જવાને પ્રયત્ન અવશ્ય કરતો રહે પણ તેનાથી

પણ હજી ઉચે જવાનું ધ્યેય પોતાની સાથે રાખે. “ ઉત્-તર-સ્વ ” શબ્દમાં આવે બધા અર્થ છે ને વાચકોએ અવશ્ય જોવો

આ અધિક ઉચ્ચ અવસ્થા દેવ માર્ગથી પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ “ શ્રેય અને પ્રેય ” અથવા “ દૈવ અને અસુર ” એવા માર્ગ મનુષ્યની સામે આવે છે. નેમણી શ્રેય એટલે દેવ માર્ગનું અવલંબન કરવાથી માણસનું કલ્યાણ થાય છે અને બીજા રસ્તે ચાલવાથી માણસની હાની થાય છે. અસુર માર્ગને દૂર કરવા માટે અને શ્રેય માર્ગ ઉપર આવવાની પ્રેરણા મેળવવા માટે આ મંત્રમાં “ દેવતાઓની નમન પૂર્વક પ્રાર્થના ” કરવાની સૂચના આપેલી છે. દેવતાઓની નમન પૂર્વક પ્રાર્થના કરનારા માણસ સદસા નીચલા રસ્તે કમી જાય નહિ. દેવતાઓની પ્રાર્થના કરવાનો આ પ્રકારે એક હેતુ મનુષ્ય તત્વનો વિકાસ સાધવાનો છે. એકવાર આ દેવી રસ્તે પગલુ લખ્યા પછી કેટલાક માણસો આસુરી માર્ગમાં ફરેલી જાય છે. પણ આ પ્રકારના પતનમાંથી બચવા માટે યોગ્ય મંત્રમાં કહ્યું છે કે—

इह इत् ससाय न परो गमाथ । (भं ४)

“આજ હૈંથી માર્ગ પર રહેા, એને છોડી બીજે રસ્તે જવ નહિ. ” આ સાવધાનીનો સૂચના વિશેષ ધ્યાન આપવા જેવી છે. કેટલીકવાર એવું જોવામાં આવ્યું છે કે મનુષ્ય આત્મોન્નતિના રસ્તે જઈ રહ્યો છે અને ફરી પાછો ધણોજ અવનત થાય છે, તેનું પતન થાય છે. એવું ન થાય તે માટે એવા મંત્રમાં સૂચના આપી છે. જે વાચક આ સૂચનાને ખાતરમાં ધારણ કરશે તો નિઃસંશય એનાથી તેનો બચાવ થઈ શકે છે.

ઉત્તરિતો માર્ગ

મનુષ્યની ઉત્તિ માટે, મનુષ્ય સામાજિક પ્રાણી હોવાના કારણે, તેને સામુહિક જીવનમાં રહેવું આવશ્યક છે. તે એકલો અટુલો રહી ઉત્તત થઈ શકતો નથી. વૈવહિકત જીવનના માટે એટલે શ્વાર્થાગ્ય કરવાની આવશ્યકતા નથી, જેટલો સામુદાયિક જીવન માટે જરૂરી છે. આ કારણે સામુદાયિક જીવન વ્યતીત કરનારા મનુષ્યો માટે યોગ્ય છે કે તેઓએ પોતાના બ્યવહાર એવા કરવા કે જેથી સમાજમાં પરસ્પર વિરોધ પેદા ન થાય. આ વિષે પાંચમા મંત્રનો ઉપદેશ જુઓ—

वः मनांसि सं, वः प्रतानि सं,
वः आकूली। सम् । (भं. ५)

“તમારું મન, તમારું કર્મ અને તમારા સંકલ્પ સંપૂર્ણ રીતે એકતાને વધારનારા હોય. ” આ મંત્રમાં જે “ સં ” ઉપસર્ગ છે તે “ ઉત્તમતા અને એકતા ” ના ઘોતક છે. મનુષ્યના સંકલ્પ, તેના માનસિક વિચારો અને બધા પ્રકારના કર્મો એવા હોય કે જે એકતાની અને ઉત્તમતાની શક્તિ કરનારા હોય. કેટલાક લોકો પહોરથી કોઈ ખરાબ કર્મ કરશે નહિ પણ મન એવા ખરાબ વિચારોથી ભરાએલું હોય અને ખરાબ સંકલ્પ કરે છે કે જેના પરિણામે આપસમાં અગ્રહ પેદા કરવાનો હેતુ થાય, એમ ન હેતું જોઈએ. સંકલ્પ, વિચાર અને કર્મ બધા હંમેશા શુભ હોવા જોઈએ અને કદિ વેરનો, અદેખાઈ અથવા દુરમનાવટનો ભાવ એમાં હોય જોઈએ નહિ એ આપણા સમાજમાં એનાથી વિરૂદ્ધ વર્તન કોઈ કરે તો તેને પણ સમજવી સારા રસ્તા ઉપર લાવવું જોઈએ. આ વિષે પાંચમા મંત્રનો ઉત્તરાર્થ એવા જેવા છે—

अमी ये विव्रता स्थन तान्वः सं नमयामसि ।
(भं. ५)

“આ જે વિરૂદ્ધ આચરણ કરનારા છે તેમને પણ એકતાના માર્ગ ઉપર આવે નમાવીએ છીએ. ” આ પ્રકારે વિરોધી

લોકોને સમજવી તેમને પણ એકતાના રસ્તે આપણે લાવવા જોઈએ. સમાજના શાસનનો એવો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ કે જેમાં રહેનારા લોકો વિરૂદ્ધ માર્ગ ઉપર જઈ શકે નહિ. સારા માણસો તો હંમેશા શુભ માર્ગથી જ ચાલે છે પણ દુર્જનો પણ વિરૂદ્ધ રસ્તે જવાનું છોડી દે અને સારા રસ્તે જવામાં પોતાનો કાંઠા છે, આ વાત સારી રીતે સમજ લે. આ પ્રકારે બધી જનતાને એકતાના માર્ગ ઉપર લાવવાથી અને સમાજમાંથી દુર્વર્તન કરનારા મનુષ્યોને દૂર કરવાથી અથવા એમને સુધારવાથી જનતાની ઉત્તિનો રસ્તો સરળ બની શકે છે.

સુધારણાનો પ્રારંભ

સર્વદા આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે સુધારણાનો પ્રારંભ અંતઃકરણના સુધારાથી થાય છે, જે લોકો પોતાના અંતઃકરણની સુધારણા કર્યા વગર બીજા સુધારા કરવાના કામમાં લાગી જાય છે, તેઓ ન તો તે કાર્ય નક્કી શકે છે અથવા ન તો પોતે ઉત્તત થઈ શકે છે. માટે વેદે આ સૂક્તના છઠ્ઠા મંત્રમાં પોતાની સુધારણાથી દુનિયાને સુધારવા ઉપદેશ કર્યો છે. તે અન્યથ જુઓ—

अहं मनसा मनांसि गृभ्णामि ।

मम वशेषु वः हृदयानि कृणोमि । (भं. ६)

“હું પોતાના મનથી બીજા લોકોના મન આકર્ષિત કરું છું. આ પ્રકારે હું બીજાનાં હૃદયો મારા કાણમાં કરું છું. ” આ મંત્રમાં “ પોતાના શુભાચરણથી બીજાના મનોને આકર્ષિત કરવાનો ઉપદેશ ” દરેક ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. વાચકોએ વિચાર કરવો અને પોતાની ચારેય તરફ જોવું કે કોણ બીજાના મનોને આકર્ષિત કરી શકે છે ? હું કોઈ દુરાચારી અશુભ સંકલ્પવાળો મનુષ્ય જનતાના મનોને આકર્ષિત કરી શકે છે ? આ વાત કદિ બની શકે જ નહિ. સત્યરુષ અને શુભ સંકલ્પવાળા પુણ્યકાતા જ જનતાના મનોને આકર્ષિત કરી શકે છે. જીવિત હોય ત્યારે જ નહિ પણ મર્ણ પછી પણ સદ્ભાવ પ્રેરિત શબ્દો જનતાના મનોને આકર્ષિત કરતા રહે છે. આ તેમનું સામર્થ્ય તેમના શુભ અને સત્ય સંકલ્પના કારણે જ ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે. એવા પુરુષો જે કંઈ એવે તેમ જનતા વતે છે. આ તેમની તપશ્ચર્યાનું ફળ છે. દરેક મનુષ્યે એવું ફળ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરવો. પોતાના સંકલ્પની પવિત્રતા કરવાથી જ આ વાત સિદ્ધ થઈ જાય છે. જે પોતાની જેટલી પવિત્રતા કરશે તેટલી જ સિદ્ધિ તેને પ્રાપ્ત થશે. તે પછી તે પુરવાત્મા ઠહી શકે છે—

મમ ચિત્તં વિષ્ણુમિહાનુ વત્ ।

મમ યાતં અનુ વર્તમાન વત્ ॥ (મં. ૬)

" મારા ચિત્તને અનુકૂલ પોતાના ચિત્ત તમે બનાવો અને મને અનુકૂલ બની, હું ચાહું તે રસ્તે તમે ચાલો. "

વસ્તુતઃ જે પુણ્યવાન પોતાના શુભ અને મંગલ સંકલ્પોથી જનતાના મનોને આકર્ષિત કરે છે તેના માટે તો આ સિદ્ધિ અનાયાસ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે તેમના કલા વગર જ બીજા લોકો તેમના અનુકૂલ પોતાના મનો બનાવી તેમને રસ્તે ચાલવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ તો આપોઆપ બને છે. પણ જનતાને ' મારા રસ્તે ચાલો ' એમ કહેવાનો જે કાંઈને અધિકાર હોય તો તે એવા પુણ્યવાત્તાઓને જ હોય છે, આજ વાત અહીં કહી છે. આ પ્રકારે પોતાની સુધારણા કરનારા પુણ્યવાત્તા જનતાના માર્ગદર્શક બને છે. દુનિયાને સુધારવાનો સાચો રસ્તો આ પ્રકારે પોતાની સુધારણામાં છે. માટે જે પ્રયત્નો અપેક્ષા પુરુષ જનતાને સુધારવા માટે કરે છે, તેટલા પ્રયત્નો જે તે આત્મસુધારણા માટે કરે તો વધારે સારું થઈ શકે છે. જે શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તે આત્મસુધારણાથી પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાની સુધારણા સિવાય સુધારણાને બીજો સાચો એક પણ રસ્તો નથી. જ્યારે આ માર્ગથી શક્તિની શક્તિ થાય છે અને જ્યારે તે પોતાના મન વડે બીજાના મનોને આકર્ષિત કરી શકે છે ત્યારે તેને જનતાને " મારી પાછળ ચાલો " એમ કહેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. તે કહે છે—

" મારા માર્ગથી મારી સાથે સાથે ચાલો. મારા મનને અનુકૂળ પોતાના મનો બનાવી ચાલો. " (મં. ૬) એટલે જે માર્ગથી હું જઈ હું તે માર્ગથી તમે ચાલો. આ રસ્તે ચાલવામાં તમારું હાલું થશે. આ પ્રકારે આ અવસ્થામાં આ મનુષ્ય જનતાને માર્ગદર્શક થાય છે, તેનું આચરણ અને તેનું જીવન અન્ય લોકોના માટે દર્શક એટલે આદર્શ બને છે.

સંવેશ્ય રાષ્ટ્ર

ઉપર કહેલા માર્ગદર્શક, આદર્શ જીવનવાળા ધર્માત્મા અને પુણ્યવાત્તા જે રાષ્ટ્રમાં વધારે હોય છે અને જ્યાંના લોકો એમને અનુકૂલ પોતાનું આચરણ બનાવી ચાલે છે તે રાષ્ટ્રને " સંવેશ્ય રાષ્ટ્ર " કહે છે. કારણ કે તેમાં (સંવેશન) પ્રવેશ કરી ત્યાં રહેવા યોગ્ય તે રાષ્ટ્ર બને છે. મનુષ્ય ત્યાં જાય, રહે અને આનંદ પ્રાપ્ત કરે. આ પ્રકારનું રાષ્ટ્ર અમને દેવતાઓની કૃપાથી પ્રાપ્ત થાય, એવી પ્રાર્થના પહેલા મંત્રમાં કહેવી છે, તે જુઓ—

અસમ્યં વૃદ્ધાન્ સંવેશ્યં વધાતુ । (મં. ૧)

" અમને બધાને પ્રવેશ કરવા યોગ્ય એવું મોટું રાષ્ટ્ર આપો. " એટલે દેવોની કૃપાથી અમને એવું ઉત્તમ આદર્શ રાષ્ટ્ર પ્રાપ્ત થાય અથવા અમારું રાષ્ટ્ર એવું બને. આ પ્રકારના રાષ્ટ્રમાં " હું પ્રમુખ બનીશ " આ મંદરવા-કક્ષા જનતાના અંતઃકરણમાં રહેશે કારણ કે એમાં કાષ્ઠ પણ કારણે કાંઈને વિશે પક્ષપાત થઈ શકશે નહિ, એવું સચક વાક્ય બીજા મંત્રમાં છે. તે જુઓ—

યથા સજાતાનાં મધ્યમેષ્ટા અસાનિ । (મં. ૨)

" સ્વભાવોથી સમાર્થ મુખ્ય રથાને ખેંસવાલામાં હું થઈશ. " આવી ઇચ્છા રાષ્ટ્રના લોકોના અંતઃકરણમાં રહેશે. એ વિશે વધારે કહેવાની જરૂરી નથી. જે પ્રથમ કહેલા આત્મ સુધારના રસ્તે પોતાની શક્તિનો વિકાસ કરશે તે ઉપર કહેલા રથાને જઈ બિરાજશે. બીજા લોકો પોતપોતાની યોગ્યતા મુજબ બીજા રથાનેમાં પોતાનું કર્તવ્ય કરશે. પણ કાંઈને ઉત્તિના માર્ગમાં પ્રતિબંધ-રૂકાવટ થશે નહિ. બધા લોકો પોતાના પુરુષાર્થથી પોતાની ઉત્તિનું સાધન કરશે અને બધા મળી પોતાના રાષ્ટ્રને ઉત્તિના શિખર ઉપર લઈ જશે. આ વિશે એક પ્રકારે સાત્વિક સ્વર્ણ જ હોય છે, જેને ત્રીજા મંત્રમાં " ઉત્તરેત્વની સ્વર્ણ " કહ્યું છે. આ સ્વર્ણમાં પરસ્પરનો ધાત થતો નથી પણ પરસ્પરની ઉત્તિ થાય છે. બધી જનતાના મનુષ્યો એકબાવધી આ રાષ્ટ્રોત્તિનો અભિ પ્રદીપ્ત કરે છે અને તેમાં પોતપોતાના કમોની આહુતિઓ નાંખે છે, આ વિશે ત્રીજા મંત્રનો ઉત્તરાર્ધ જુઓ—

રાષ્ટ્રીય અભિ

અયમસિદ્ધિર્વાયસોઘમેવ સજાતેરિદ્ધોડમતિશુવદ્ધિઃ ।

(મં. ૩)

" (અ-પ્રતિ શુવદ્ધિઃ) આપસમાં વિરોધનું ભાષણ કરનારા (સ-જાતૈઃ) સ્વભાવોથી વડે પ્રદીપ્ત થએલો આ એક રાષ્ટ્રીયતાનો અભિ લક્ષ્ય સમય સુધી પ્રદીપ્ત રિયતિમાં રહે. " એટલે તે વચમાં અથવા યોગ સમયમાં ઝોલવાઈ ન જાય, કારણ આ અભિની ગરમીથી બધા જ મનોરથ સફલ અને સુફલ થતા રહે છે. માટે આ રાષ્ટ્રીય અભિ હમેશા પ્રદીપ્ત રહેવો જોઈએ. આ અભિ તે જ મનુષ્યો સળગતો રાષ્ટ્રીય શકે છે જે (અ-પ્રતિ-શુવદ્ધિ) આપસમાં વિરોધના શબ્દો બોલતા નથી, આપસમાં ઝગડા નથી, આપસમાં દ્રવ વધારતા નથી, પણ આપસમાં મેળ કરવાની જ ભાષા બોલે છે. એવા સજ્જનો રાષ્ટ્રોત્તિના મહાન અભિને સળગતો રાષ્ટ્રીય શકે છે.

આ સૂક્તમાં “ સજાત ” શબ્દ આવ્યો છે અને આ શબ્દ વેદ મંત્રોમાં અનેક વખત આવે છે. “ સજાતીય, સમાન જાતીય, સ્વજાતીય ” વગેરે અર્થમાં તે શબ્દ યોગ્ય છે. જેઓમાં જનિભેદની ક્ષિપ્તતા નથી એવા એક-જાતિના, એક રાષ્ટ્રીયતાના લોકો, એવા આ શબ્દનો અર્થ છે. જનિભેદના કારણે એકબીજાની જોડે લદનારા લોક “ સજાત ” કહેવાય નહિ. એક રાષ્ટ્રના લોકો પરસ્પર ‘ સજાત ’ જ હોય છે. પણ તેઓના રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના પ્રજ્વળ હોવી જોઈએ અને નાની જાતોની ભાવના ગૌણ-દુષ્ક્રમ હોવી જોઈએ. એવા લોકો જ્યારે આપસમાં એકતાના પ્રેમથી કોઈ કાર્ય કરે છે ત્યારે તેઓમાં એક વિલક્ષણ શક્તિ નિર્માણ થાય છે, તે અગ્નિ શબ્દ વડે ત્રીજા મંત્રમાં વર્ણવી છે. આ રાષ્ટ્ર-ભક્તિનો અગ્નિ છે, જે સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રની ઉત્તિમાં સદામય થાય છે.

રાષ્ટ્રનો પાપક

આ પ્રકારના રાષ્ટ્રના સાચા પાપક એજ પ્રકારના લોકો હોય છે, તેમનું વર્ણન ચોથા મંત્રમાં કર્યું છે—

દ્યૌં ગોપા પુષ્પતિર્થં આજત્ । (મં. ૪)

“(દ્યૌઃ) અગ્નિ ઉત્પન્ન કરનારા અને (ગો-પા) ગાયોનું રક્ષણ કરનારા, આ બે તમારા લોકોની પ્રુદ્ધિ કરનારા છે. ” આ મંત્રભાગ ધણે મનન કરવાલાયક છે. અમની ઉત્પત્તિ કરનારા ખેડૂનો અને ગાયોનું રક્ષણ કરનારા ગોવાળો આ બે વર્ગ રાષ્ટ્રની પ્રુદ્ધિના માટે આવશ્યક છે. રાષ્ટ્રને પાયો પાડે કરવાનું કાર્ય આ લોકો કરે છે. માટે રાજ્ય-શાસનમાં તેમની સ્થિતિ સારી કરવાની વિશેષ વ્યવસ્થા હોવી ધણી જ જરૂરી છે. જો અગ્નિ ઉત્પન્ન કરનારા ખેડૂનો અને ગોરક્ષક ગોવાળ આ બે વર્ગની રાષ્ટ્રમાં અવનતિ થાય તો રાષ્ટ્રની પ્રુદ્ધિ કદાપિ થશે નહિ. વાચકો આ દૃષ્ટિથી એમનું મહત્વ જુઓ અને આ ઉપદેશ આપ્યા પ્રસંગે આપવામાં વેદ કેટલી મહત્વપૂર્ણ વાત કહી છે, તે વાત ખ્યાનમાં રાખો.

શૂરપુત્રોવાળી માતા

“ સંતતિ ” એ રાષ્ટ્રનો પાયો છે. પુત્ર અને કન્યા એ રાષ્ટ્રની ભાવોનો ઉત્કર્ષ અથવા અપકર્ષ કરનારા હોય છે. તેમને સાચી કેળવણી માતા દ્વારા મળે છે. માતા પોતાના બાળકોને કઈ પ્રકારની કેળવણી આપે, તેની સૂચના બીજા મંત્રમાં આપાઈ છે. તે વિષેના સૂચક શબ્દો આ છે—

શૂરપુત્રાં અવિતિં દેવો હુવે । (મં. ૨)

“ શૂર પુત્રોની અદીન દેવી માતાને હું બોલાવું છું. ” અથવા એમની હું પ્રશંસા કરું છું. અહીંનો “ અ-વિતિ ” શબ્દ અદીન, અતિય ધર્માં ન રહેનારી, રાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્યના વિચારોવાળી એવો ભાવ બતાવે છે. “ શૂરપુત્રા ” શબ્દનો ભાવ રૂપુત્ર જ છે. રાષ્ટ્રમાં દેવીઓ એવી હોય કે જેમને અદીન અને વીરપુત્રા કહી શકાય. “ વીરસૂત્રવ ” એટલે વીરપુત્ર ઉત્પન્ન કર, આ વૈદિક આશીર્વાદ સુપ્રસિદ્ધ છે. તે જ વાત બીજા પ્રકારથી અહીં કહી છે.

રાષ્ટ્રીય કેળવણી

આ પ્રકારની વીર માતાઓ ત્યાં હશે, ત્યાં જ રાષ્ટ્રીયતાનો ભાવ પરમ ઉત્કર્ષ સુધી પહોંચી શકે છે. દેવાઓને, બહેનોને અને કન્યાઓને કયા પ્રકારની કેળવણી આપવી જોઈએ, તેનો વિચાર પણ અહીં નિશ્ચિત થઈ જાય છે. જે કેળવણીથી માતાઓ વીરપુત્ર ઉત્પન્ન કરનારી અને એવી કેળવણી તેમને આપવી જોઈએ.

દેવી સહાયતા

ઉપર કહેલા રાષ્ટ્રીયતાના વિચારોની પૂર્ણતા થઈ સંપૂર્ણ જનતા આ રીતે સમર્થ રાષ્ટ્રશક્તિથી સુક્ત થાય, એ વિષે ચોથા મંત્ર જુઓ—

અસે કામાયોપ કામિનોર્ધિષ્ઠે વો દેવા ડપસંયન્તુ । (મં. ૪)

“ બધા દેવો આ કામનાની પૂર્તિની ઇચ્છા કરનારી તમારી બધી પ્રજાને એકતાના વિચારોથી સંયુક્ત કરે. ” એટલે તમારે બધા લોકોમાં એકતાના વિચાર વધતા જાય. આ એક પ્રકારથી પૂર્ણ અને ઉચ્ચ આશીર્વાદ છે. જે વાચકો પરોચર-ભક્તિપૂર્વક રાષ્ટ્રજાતિના માટે પ્રયત્ન કરનારા હોય તે જ આ આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરવાના અધિકારી થઈ શકે છે.

આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદેવિક

આ સૂક્તના બીજા મંત્ર ભાગેમાં “ મિત્ર, વરુણ વગેરે દેવતાઓની મદદ આપજીને રાષ્ટ્રશક્તિ વધારવાના કામમાં પ્રાર્થ થાય ” એવો આશય છે. આ આશય આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદેવિક કાર્યક્ષેત્રમાં જોઈ અર્થબોધ કરવાની રીત આ પહેલાં કેટલાક પ્રસંગોમાં વર્ણન કરેલી છે. માટે તેનો અહીં ફરી વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. આ દૃષ્ટિએ વાચકોએ આ સૂક્તનો અધિક વિચાર કરી બોધ પ્રાપ્ત કરવો.

એકતા

કાંડે ૩, સૂકત ૩૦

(ઋષિ: - ળયર્વા । દેવતા - કંદમા, ળામનસ્યમ્ ।)

સહૃદયં સાંમનસ્યમર્વિદ્વેષં કૃણોમિ વઃ । અન્યો અન્યમર્મિ હર્યત વત્સં જાતર્મિવાઘન્યા ॥ ૧ ॥
 અનુવ્રતઃ પિતુઃ પુત્રો માત્રા ભવતુ સર્ગનાઃ । જાયા પત્યે મધુર્મર્તી વાર્ચં વદતુ શન્તિવામ્ ॥ ૨ ॥
 મા આતા આતરં દ્વિશ્વન્મા સ્વસારમુત સ્વસાં । સમ્યજ્ઞઃ સર્વતા મૃત્વા વાર્ચં વદત મદ્ર્યા ॥ ૩ ॥
 યેન દેવા ન વિયન્તિ નો ચં વિદ્વિપતેં મિયઃ । તત્કૃણ્મો વ્રજાં વો ગૃહે સંજ્ઞાનં પુરુષેભ્યઃ ॥ ૪ ॥
 જ્યાયસ્વન્તશ્ચિત્તિનો મા વિ યૌષ્ટ સંરાઘયન્તુઃ સધુરાશ્વરન્તઃ ।
 અન્યો અન્યસ્મૈં વસ્યુ વદન્તુ ઇતં સધીચીનાન્તુઃ સંમનસકૃણોમિ ॥ ૫ ॥

અર્થ— (સ-હૃદયં) સહૃદયના એટલે પ્રેમપૂર્ણ હૃદય, (સાં-મનસ્ય) સાંમનસ્ય એટલે મન શુભ વિચારોથી પૂર્ણ થયું અને (અ-વિદ્વેષ) પરસ્પર નિર્વેરતા (વઃ કૃણોમિ) તમારા માટે હું કરું છું. તમારામાંથી (અન્યઃ અન્યં મર્મિ-હર્યત) દરેક પરસ્પરના ઉપર પ્રીતિ કરે, (અન્યઃ જાતં વત્સં દૃવ) જેમ ગાય જન્મેલા વછેરાને યાહે છે, પ્રેમ કરે છે. [૧]
 (પુત્રઃ પિતુઃ અનુવ્રતઃ) પુત્ર પિતાને અનુકૂળ થઈ રહે, અનુકૂલ કર્મ કરનારો અને અને (માત્રા સંમનાઃ મઘતુ) માતાની સાથે લતમ મનથી રહેનારો થાય (જાયા પત્યે) પત્ની પતિથી (મધુર્મર્તી શન્તિવાં વાર્ચં વદતુ) મધુર અને શાંતિથી યુક્ત બાપણ કરે. [૨]

(આતા આતરં મા દ્વિશ્વત્) બાપ બાપથીદેખ ન કરે (ઉત સ્વસા સ્વસારં મા) અને બહેન પશુ બહેનો દેખ ન કરે. (સમ્યજ્ઞઃ સમતાઃ મૃત્વા) એકમતવાળાઓ એક કર્મવાળા બની (મદ્ર્યા વાર્ચં વદત) ઉતમ રીતે બાપણ કરે. [૩]

(યેન દેવાઃ ન વિયન્તિ) જેનાથી બ્યવહાર ચલાવનારાઓમાં વિરોધ નથી હોતો (ચ નો મિયઃ વિદ્વિષતે) અને ન કદી પરસ્પર દેખ વધે છે, (તત્ સંજ્ઞાનં વ્રજાં) તે એકતા વધારનાર પરમ ઉત્તમ જ્ઞાન (વઃ ગૃહે પુરુષેભ્યઃ કૃણમઃ) તમારા ધરના મનુષ્યોના માટે અમે કરીએ છીએ. [૪]

(જ્યાયસ્વન્તઃ) વડિલોનો-ધરાઓનો સન્માન કરનારા (ચિત્તિનઃ) ઉતમ ચિત્તવાળા, (સંરાઘયન્તઃ) ઉતમ સિદ્ધિ સુધી પ્રયત્ન કરનારા, (સ-ધુરાઃ ચરન્તઃ) એક ધૂંસરી નીચે કાચ કરનારા અને આગળ વધનારા બની (મા વિ યૌષ્ટ) તમે વેળા થતા નહીં, વિરોધ કરશો નહિ. (અન્યઃ અન્યસ્મૈં વસ્યુ વદન્તઃ ઇતં) એકબીબની નેડે પ્રેમ-પૂર્વક બાપણ કરતા આમળ વધો, (વઃ સધીચીનાન્તુઃ) તમને સાથે પુરુષાર્થ કરનારા અને (સંમનસઃ કૃણોમિ) ઉતમ એક વિચારથી યુક્ત મનવાળા કરું છું. [૫]

ભાવાર્થ— પ્રેમપૂર્ણ હૃદયનો ભાવ, મનના શુભ વિચાર અને આપસમાં નિર્વેરતા, તમે યોતાના ધરમાં આવી રિયલિટિ કરો. તમારામાંથી દરકોઈ માણસ બીબ માણસ એડે એવો પ્રેમપૂર્ણ વર્તાવ કરે કે જે પ્રકારે તમાર જન્મેલા વછેરાને તેની માતા ગાય પ્રેમ કરે છે. (૧)

પુત્ર પિતાને અનુકૂલ કર્મ કરે અને માતાની સાથે મનના શુભભાવથી વર્તાવ કરે. પત્ની પતિની સાથે દંમેશા મધુર બાપણ કરતી રહે. (૨)

બાપ માથનો દેખ ન કરે, બહેન બહેનો દેખ ન કરે, એકબીબ એડે મમડે નહિ. એક મનથી એક કર્મ કરનારા બની પરસ્પર નિષ્પદતાથી બાપણ કરો. (૩)

જેથી કાર્યબ્યવહાર કરનારાઓમાં આપસમાં કદિ વિરોધ થઈ શકશે નહિ અને કદિ આપસમાં વિષવાદ-ઝગડાઓ થોડા થશે નહિ એવું ઉતમ જ્ઞાન તમે યોતાના ધરમાં પ્રસારવો. (૪)

વડીલ-વડિલોનો સન્માન કરો, ચિત્તમાં શુભ સંકલ્પ ધારણ કરો, ઉતમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી પ્રયત્ન કરો, આગળ વધી યોતાના મધ્યે કાર્યનો ભાર લો અને આપસમાં વિદ્વેષ ન વધારો. પરસ્પર પ્રેમપૂર્ણ બાપણ કરો, હળીમળી પુરુષાર્થ કરનારા બનો, તે માટે તમને ઉતમ મનવાળા બનાવ્યા છે. (૫)

સમાની પ્રપા સહ વૉંઝખાગઃ સમાને યોક્ત્રે સહ વૉં યુનઝિમ ।

સમ્યજ્ઞોઽર્થિ સંપર્વતારા નામિમિવામિતઃ

॥ ૬ ॥

સપ્રીચીનાન્વઃ સંમનસસ્કૃણોમ્યેકમ્નુદિન્તસંવનનેન સર્વાન્ ।

દેવા ઈવામૃત રક્ષમાણાઃ સાયંપ્રાતઃ સૌમનસો વૉં અસ્તુ

॥ ૭ ॥

અર્થ— (પ્રપા સમાની) તમારું જળ પીવાનું સ્થાન એક હો અને (ઘઃ મજ્જમાગઃ સહ) તમારો અનનો ભાગ પણ સાથે જ હોય. (સમાને યોક્ત્રે ઘઃ સહ યુનઝિમ) એકજ ધૂસરી નીચે તમને સાથે સાથે હું એકું છું. (સમ્યજ્ઞઃ અર્થિ સમર્પત) હળીમળીને ધન્યરતી પૂજા કરો, (અમિતઃ નામિ મરાઃ દિવ) આર્ય તરફથી પૈડાના આરા જેમ કેન્દ્રમાં જોડાએલા થએલા હોય છે. [૬]

(સંવનનેન ઘઃ સર્વાન્) પરસ્પર સેવા કરવાના ભાવથી તમને બધાને (સપ્રીચીનાન્વ સંમનસઃ એકમ્નુદિન્ત કૃણોમિ) સાથે મળી પુરુષાર્થ કરનારા, ઉત્તમ મનવાળા અને સમાન નેતાની આજ્ઞામાં કાર્ય કરનારા બનાવું છું. (અમૃત રક્ષમાણાઃ દેવાઃ દિવ) અમૃતનું રક્ષણ કરનારા દેવોની જેમ (સાયં પ્રાતઃ ઘઃ સૌમનસઃ અસ્તુ) સંજે અને સવારે તમારા ચિત્ત પ્રસન્ન રહે. [૭]

ભાવાર્થ— તમારું જળ પીવાનું સ્થાન બધાનું એક હોય, અનનો ભોગ પણ બધાને માટે એક જ હોય, સમાન કાર્યની એક ધૂસરી નીચે આવી કાર્ય કરનારા તમે બનો, ઉપાસના પણ બધા હળીમળી એકજ સ્થાને કરો, જેમ પૈડાના આરા કેન્દ્રમાં બધા એકજ ઠેકાણે મળેલા હોય છે, તેમ તમે પોતાના સમાજમાં એકબીજા સાથે હળીમળીને રહો. (૬)

પરસ્પર સહાયતા કરવા માટે પરસ્પરની સેવા કરો, ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો, મનના ભાવ શુદ્ધ કરી એક વિચારથી એકજ કામમાં ધ્યાન પરાય રહો, બધાના માટે અનાદિ ભોગ સમાન મરો. જે પ્રકારે દેવો અમૃતનું રક્ષણ કરે છે, તે પ્રકારે સર્વ સવાર તમે પોતાના મનના શુદ્ધ સંકલ્પોનું રક્ષણ કરતા રહો. (૭)

એકતા

સંજ્ઞાનથી એકતા

આ સૂકતમાં " સંજ્ઞાન " પ્રાપ્ત કરી આપસમાં સુમેળ રાખવાનો ઉપદેશ છે, મનુષ્ય પ્રાણી સંધ બનાવી રહેનારો હોવાના કારણે તેને આપસમાં એકતા રાખવી અત્યંત આવશ્યક છે. જાતીય એકતા ન હોય તો મનુષ્યનો નાશ થશે જે જાતિ પોતાની અંદર સંધશક્તિ વધારી રહે છે તે જ આ દુનિયામાં વિજયી થાય છે. તેમજ જે જાતીમાં આપસમાં તડ વધારે હોય તે પરાજીત થાય છે. માટે આપસમાં સંધ-શક્તિ વધારી પોતાની ઉન્નતિ કરવી દરેક જાતિ માટે અત્યંત આવશ્યક છે. સંધશક્તિ વધારવાનો જે ઉપાય આ સૂકતમાં વર્ણુ ન કર્યો છે, તે હવે જુઓ—

અંદરથી સુધારણા

બધાથી પહેલાં વ્યક્તિની અંદર સુધારણા થવી જોઈએ. વૈદિકમંત્રાં જો કોઇ વિશેષ મહત્વપૂર્ણ વાત કહી હોય તો

તે એ કહી છે કે સંપૂર્ણ સુધારનો આરંભ મનુષ્યના હૃદયના સુધારાથી થવો જોઈએ. હૃદય સુધરી જવાથી બીજા બધા સુધારા મજાસને લાલ આપી શકે છે, પણ હૃદયમાં દોષ રહેશે તો બાહ્યસુધારાથી કંઈ પણ લાભ થઈ શકતો નથી. માટે આ સૂકતમાં હૃદય સુધારવાની સૂચના પ્રથમ કહેલી છે—

૧ સહદયઃ—(સ-હૃદય) —હૃદયના ભાવથી સમાનતા. એટલે બીજાના દુઃખથી દુઃખી અને બીજાના સુખમાં સુખી થવું. (સં. ૬)

જેમનાં હૃદય એવાં છે તે જ જનતામાં એકતા કરવા અને એકતાનું કાર્ય વધારવા માટે યોગ્ય અધિકારી થાય છે. જે બીજાનું દુઃખ જોઈ દુઃખી થતા નથી તે જનતાને કોઇ પ્રકારે પણ ઉચ્ચ બનાવી શકતા નથી. હૃદયનો સુધારો બધાથી સુખ્ય છે. ત્યાર પછી વેદ કહે છે—

૨ સાં મનસ્ય—(સં-મનઃ)— મન ઉત્તમ થઇ

સંસ્કારોથી પૂર્ણ થવું. મન શુદ્ધ અને પવિત્ર ભાવનાઓ અને શ્રેષ્ઠ વિચારોથી યુક્ત થવું. (મં. ૧)

મનના આધીન સંપૂર્ણ હિન્દ્રિયો હોય છે. માટે જેમ મનમાં વિચારો હોય છે, તેમ જ બીજી બધી હિન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ હોય છે. માટે બીજી હિન્દ્રિયોથી ઉત્તમ પ્રશસ્તતતમ કાર્ય થવા માટે મન શુદ્ધ સંકલ્પ થવાની આવશ્યક જરૂરી છે. પ્રથમ કલા સુગમ સહૃદયતા અને સાંમનસ્પતા સિદ્ધ થવા પછી મનુષ્યનો બાહ્ય વ્યવહાર કેવો હોવો જોઈએ, તે પણ આ મંત્રના ત્રીજા શબ્દ વડે કહ્યું છે—

બાહ્ય સુધારણા

૩ અ-ચિદ્વેષા- દેષ ન કરવો. એકબીજાની જોડે પરસ્પર દેષ ન કરવો. આપસમાં ઝગડો ન કરવો. (મં. ૧)

આ શબ્દ બાહ્ય વ્યવહારમાં સુધારણા કરવાની સૂચના આપે છે. મનુષ્યનો વ્યવહાર કેવો હોવો જોઈએ ? આ પ્રશ્ન ઉત્તર એવું છે કે “ મનુષ્યનો વ્યવહાર એવો હોવો જોઈએ કે જેમાં કોઈ કોઈનો દેષ ન કરે. ” આ માણસના વ્યવહારનો આદર્શ છે. દેષ ન થાય, ઝગડાઓ ન થાય, બે માણસ એકા મળે તો કોષ્ટને કોષ્ટની નિંદા કરવાની વાત સહ થાય છે, નીચ મનુષ્યનો આ સ્વભાવ જ બનેલો છે પણ સજ્જનોએ એમ કરવું થોડું નથી, તે પોતાનું આચરણ નિર્વેરતાના ભાવથી પરિપૂર્ણ રાખે.

નિર્વેરતાનો વ્યવહાર કરવાનું તાત્પર્ય શું છે ? બે પત્થર અથવા ઘડો સાથે રહે છે. શું આદર્શ તે પ્રકારની જ નિર્વેરતા વર્ણવી છે ? ના, ના. બદીનો “ અ-ચિદ્વેષ ” શબ્દ પરસ્પર પ્રેમપૂર્ણ વ્યવહારનો સચક છે. બધાથી પહેલાં સહૃદયતા અને સાંમનસ્પતા કહી છે, તેનાથી ક્રમશઃ હૃદય અને મનની શુદ્ધિ થશે. આ પરિશુદ્ધ ધર્મેસાં હૃદય અને મન જે અવિદ્વેષનો વ્યવહાર કરશે તે બે પથરના આપસના વ્યવહાર જેવો હોઈ શકે જ નહિ. આ અવિદ્વેષના વ્યવહારનો દાખલો આ પ્રથમ મંત્રના ઉત્તરાર્ધમાં આપ્યો છે—

અન્યો અન્યમભિ હર્યત, વત્સં જાતમિવાજ્ઞયા ।

(મં. ૧)

“ એકબીજાની જોડે એવું પ્રેમ રાખો કે જેમ ગાય પોતાના વછેરા પ્રત્યે રાખે છે. ” નિર્વેરતાનો આ દાખલો છે. અહિંસાના વ્યવહારનું દર્શનપ્રમાણ ગાય પોતાના નૂતન જન્મેલા વછેરા જોડેના વ્યવહાર જેવું છે. ગાયનું પ્રેમ પોતાના વછેરા પ્રત્યે જેવું હોય તેવું જ બીજાની જોડે પ્રેમથી તમે વર્તો. “ અ-ચિદ્વેષ ” નો અર્થ કેવળ “વેરનો અભાવ” નથી. કેવળ

નિષેધ કરવાથી કશાનો બોધ થઈ શકતો નથી. વેર ન રાખવું, હિંસા ન કરવી આ તો ઉત્તમ છે પણ તેનું વિષાધક રૂપ “ પ્રેમ કરવું ” એવું છે. એટલે “ અ-ચિદ્વેષ ” નો અર્થ છે બીજાઓ ઉપર પ્રેમ કરવું. પહેલાં મંત્રમાં જે ત્રણ શબ્દો વડે માનવી ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે, તેનો જ દાખલો છેલ્લા મંત્રભાગમાં ગાયનો દાખલો આપી બતાવ્યો છે કે એક-બીજાના જોડેના વ્યવહાર પ્રેમનો જ હોવો જોઈએ. આ પ્રકારે વર્તતાં જાતીય એકપતા સિદ્ધ થશે. આ ઉપદેશનું આચરણ કરવાનો ક્રમ પછીના મંત્રમાં કહ્યો છે. બધાથી પહેલાં ધર્મમાં આ ઉપદેશ અનુસાર વ્યવહાર કરવાની રીત પછીના ત્રણ મંત્રોમાં કહી છે, તે ગૃહસ્થોએ અવશ્ય મનન કરવી જોઈએ.

“ (૧) પુત્ર પિતાને અનુકૂલ કર્મ કરે અને માતાની સાથે ઉત્તમ ભાવનાઓથી વ્યવહાર કરે, ધર્મપત્ની પતિની સાથે મધુર અને શાંતિમય ભાવણ કરે. (૨) બાહ્ય બાહ્ય સાથે દેષ ન કરે અને બહેન બહેન સાથે ઝગડો ન કરે, બધા મળી આપસમાં મધુર ભાવણ કરતા પોતાના કલ્યાણમાં ચિત્ત પરોવીને રહે. (૩) જેનાથી વિરોધ અને વિદ્વેષ ન થાય એવું સંગ્રામ તમારા ધરના લોકો માટે હું આપું છું. ”

આદર્શ કુટુંબનું વર્ણન કરી રહ્યા છીએ. જે કુટુંબ એવું હશે તે નિઃસંદેહ આદર્શ રૂપનું જ હશે. વાચકોએ આ મંત્રોના ઉપદેશને પોતાના પરિવારમાં ઢાળવા પ્રયત્ન કરવો.

આ મંત્રોનો અર્થ કરતી વેળા આ સામાન્ય નિર્દેશ છે એ વાત ભૂલી જવી જોઈએ નહિ. એટલે “ પુત્ર પિતાને, અનુકૂલ કાર્ય કરે. ” આ વાક્યનો અર્થ “ કન્યા પણ માતા પિતાને અનુકૂલ કાર્ય કરે ” એવો ઘટાવવો જોઈએ, તેમજ “ લાક બાકની જોડે દેષ ન કરે ” એનો અર્થ બાક બહેન જોડે અથવા બહેન બાક જોડે દેષ ન રાખે એવો છે, તેમજ “ પત્ની પતિ જોડે મધુર ભાવણ કરે ” એમાં પતિ પણ પત્ની જોડે મધુર ભાવણ કરે એવો અર્થ છે. તથા—

યઃ ગૃહે પુરુષેભ્યઃ સંજ્ઞાનં વ્રજ્ય કૃષ્ણમઃ । (મં. ૪)

“ તમારા ધરના પુરુષોને આ સંગ્રામ બ્રજ્ય આપીએ છીએ. ” એનો અર્થ “ તમારા ધરની સ્ત્રીઓને પણ આ સંગ્રામ બ્રજ્ય આપીએ છીએ ” એવો છે. અને સામાન્ય નિર્દેશ કહે છે. જે વાચકો આ નિર્દેશની સામાન્યતા ધ્યાનમાં લેશે નહિ તો અર્થનો અનર્થ થશે. માટે વાચકોએ એવા અનુસંધાનનો અવશ્ય બોધ લેવો.

સંઘમાં કર્મ

પાંચમા મંત્રમાં જાતીના લોકો સાથે કેવો વ્યવહાર કરવો

જોઈએ, એ વિપત્તિને ઉત્તમ ઉપદેશ છે. તેનો સારાંશ એમ છે કે—

૧ **જ્ઞાપચ્ચન્તઃ**— વડીલોનો સન્માન કરનારા બનેા. વડીલોનો સન્માન કરો (મં. ૫)

૨ **મા વિ યૌદ્ધ**— વિશક્ત-અલગ અથવા જીદ પડના નહિ. પોતાનામાં તડો પડવા ન દો. (મં. ૫)

૩ **સધુરાઃ સરન્તઃ**— એક ધૂંસરી નીચે રહી આગે કુચ કરો. અહીં ધુરાનો અર્થ ધુરાણુ, નેતા, આગેવાન એવો સમજવો જોઈએ. પોતાના નેતાના શાસનમાં રહી પોતાની ઉત્પત્તિના માર્ગ ઉપર કટિબદ્ધ થઈ ચાલવું. (મં. ૫)

પોતાના નેતાની આગામી રહી ઉત્પત્તિનું સાધન કરનારા જ અબ્યુદય અને નિઃશ્વેસ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

૪ **સધ્વીચીનાઃ**— એકજ કમં માટે મળી પુરુષાર્થ કરનારા બનેા. એટલે જે કરવું હશે તે તમે બધા મળી કરતા રહો. (મં. ૫)

૫ **સંરાઘચન્તઃ**— મળીને સિદ્ધિના માટે યત્ન કરનારા બનેા. (મં. ૫)

૬ **અન્યો અન્યાસૈ વચ્ચુ ઘદન્ત ઘત**— ૫૨૨૫૨ પ્રેમ-પૂર્વક શુભ લાભજી કરતા આગળ વધો. (મં. ૬)

જ્યારે કદી બીજા કોઈ જોડે લાભજી કરવું હોય ત્યારે તે પ્રેમપૂર્વક તોલીને મધુર લાભજી કરો. તેથી આપસમાં અગરો વધશે નહિ, આપસમાં તડો પેદા થશે નહિ અને તેથી પોતાનું સામર્થ્ય ફીણી બનશે નહિ.

આ મંત્રના " ચિત્તિન્તઃ અને સંમનસઃ " આ શબ્દો એ જ ભાવ બતાવે છે કે જે પહેલા મંત્રમાં સામનસ્ય શબ્દ બતાવ્યો છે. ઉત્તમચિત્તવાળા અને શુભ મનવાળા બનેા એજ એનો આશય છે.

ધરણ્યોનો સન્માન કરવો અને પુરુષાર્થસાધક કમંમાં ચિત્ત પરોવવું, આ બંને ઉપદેશ અહીં મુખ્યતઃ છે. વાચકો નિચાર કરે તો જાણી શકે છે કે મનુષ્યની પરીક્ષા કમંથી થાય છે. માટે આ મંત્રમાં બેનેક શબ્દો વડે કહ્યું છે કે કોઈ એક કમંમાં પોતે પોતાને સમર્પિત કરો અને ત્યાં જો બીજા મનુષ્યોનો સંબંધ હોય તો તેમની સાથે અવિરોધથી કમં કરો. આ કમંના કારણે જ મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે અથવા કનિષ્ઠ તે નક્કી થઈ શકે છે.

ખાનપાનનો પ્રશ્ન

જ્યારે સંધર્માં રહી કમં કરવાનું હોય છે ત્યારે જ ખાન

પાનનો પ્રશ્ન આવે છે. ધરમાં તો બધાનું ખાનપાન એકજ હોય છે. કારણ માતા, પિતા, ભાઈ, બાલ્યવસ્થા પ્રાપ્ત એકજ જોગજન કરે છે અને એકજ પાણી પીએ છે. જે ખાનપાનનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે તે જાતીય સંબંધતાના સમયે ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિષયમાં હજી મંત્ર ઉત્તમ નિયમ આપે છે—

" તમારું જમણનું સ્થાન એકજ હોય અને અન્ન પણ એકજ હોય તમને બધાને એકજ નેતાની દોરવણી હોજી મુકું છું. તમે મળીને એક હથેરીની ઉપાસના કરો. " (મં. ૬)

આ મંત્રમાં બધાનું ખાનપાન અને ઉપાસના એકજ હોવી જોઈએ, એ વિષે ઉપદેશ સ્પષ્ટ છે. જાતીય અને રાષ્ટ્રીય કાય કરનારાઓએ આ ઉપદેશનું વધારે મનન કરવું. મંત્ર કહે છે કે " જાતિ ચક્રી જેમ છે, " જે પ્રકારે પંડાના આરામો ફેર જોડે બધા જ સંકળાએલા હોય છે, તે પ્રકારે ચારે વર્ણો રાષ્ટ્રના ફેરમાં જોડાએલા છે. જો તે પોતાના સ્થાનથી થોડા પણ વેચળા પડશે તો ચક્રનો નાશ થશે. જનતામાં બધા લોકોની એકતા એવી હોવી જોઈએ કે જે પ્રકારે પંડામાં આરામો એક સરખા અને ભેગા જોડેલા હોય છે.

સેવા ભાવથી ઉત્પત્તિ

સત્તાના મંત્રમાં " સં-વનન " શબ્દ છે. તેનો અર્થ " ઉત્તમ પ્રકારનું પ્રેમપૂર્વક સદાચ આપવું " એવો છે. " ઘન્ " ધાતુનો અર્થ " પ્રેમપૂર્વક બીજાને મદદ કરવી " એવો છે. " સં-વનન " નો પણ એ જ અર્થ છે. તેથી સંવનનનો અર્થ સ્પષ્ટ થશે. પ્રેમપૂર્વક બીજાની સદાચતા કરવી એજ સેવા-સમિતિનું કાર્ય હોય છે. તે જ ભાવ આ શબ્દોમાં છે. પોતાને કંઈ બક્ષિસ-પ્રદાન મળે એવી ઇચ્છા ન રાખના જનતાની સેવા કેવળ પ્રેમથી કરવી, એ જ પરમેશ્વરની શ્રેષ્ઠ બક્ષિત છે. એવો ભાવ મનમાં ધારણ કરવો એ શ્રેષ્ઠ મનુષ્યનું લક્ષણ છે. એ શુભેચ્છી મનુષ્યો ઉપર મોટો પ્રભાવ પડે છે અને ધણા લોકો બચકુળ બને છે. તે વિષે મંત્રમાં કહ્યું છે—

સંવનનેન સર્વાન્ વફરનુદીન્ છળોમિ । (મં. ૭)

" પ્રેમપૂર્વક સેવાથી બધાની સદાચતા કરતો હું બધાને એક ધ્યેય નીચે કામ કરનારો બનાવું છું. " જે જનતાની નિરસ્વાર્થ સેવા કરનારો છે, તે જ જનતાનો મદાન નેતા છે. સ્વયં રાષ્ટ્ર કાય, સ્વયં જનરોવા કરવી એ માણસનું મોટું ભારે ધર્મ કમં છે જે નેટલું અને જેમ કરશે તેટલો શ્રેષ્ઠ નેતા તે બનશે. નિઃસ્વાર્થ સેવાથી જનતાનો નેતા બની

શકાય છે. પરમ્પર અધારી મોટે એ માટે જ છે કારણ કે તે અધારી વધારે શ્રમ રહી અદ્યત પ્રકારે જનતાની વધારા-માં વધારે મદદ કરે છે, તે તેનો મહાનુયસ છે. તેથી જ તેનો વધારેમાં વધારે સન્માન-આદર-પૂજા વધારે આસ્તિક લોકો કરે છે. તે જ આદર્શ આપણી સામે સંસ્કૃત્યે રાખે છે અને જનતાની સેવા કરતાં જાય છે, તે કારણે જ તેઓ સન્માનના ભાગી અને છે.

કર્મથી મનુષ્યનો વિકાસ

વેદનો સિદ્ધાંત છે કે " કતુમયોડયં પુરુષઃ " એટલે ' આ મનુષ્ય કર્મમય છે. ' તેનું તાત્પર્ય એમ કે મનુષ્ય જેવું કર્મ

કરે છે, તેની તેની સ્થિતિ જની રહે છે. મનુષ્યની ઉન્નતિ તેના કર્મના આધીન છે. માટે પ્રશસ્તતમ કર્મ કરવું મનુષ્યને માટે જરૂરી છે. આ કર્મ એવું હોવું જોઈએ કે જેથી એકતા વધે અને પરસ્પર વિદ્વાત ન થાય, આ ઉપદેશ આ સૂક્તમાં " સવતાઃ, સંરાધયન્તાઃ, સધુરાશ્વરન્તાઃ, સધ્રીર્ચી-નાન્, ઇકશ્નુર્દીન્ " વગેરે શબ્દો વડે પ્રાપ્ત થાય છે. વાચકોએ આ મહત્વપૂર્ણ ઉપદેશ તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું.

આ પ્રકારે આ સૂક્તે અત્યંત મહત્વનો ઉપદેશ આપ્યો છે. વાચકો આ ઉપદેશનું જેટલું વધારે મનન કરશે તેટલો વધારે બોધ પ્રાપ્ત કરી શકશે.

રાષ્ટ્રના પોષક

કાંકે ૭, સૂક્ત ૧૦૮

(ત્રાપિઃ - બાદરાયણિઃ । દેવતા - ભગિઃ ।)

इदमुग्राय वभ्रवे नमो यो अक्षेपु तनूवशी । घृतेन कलिं शिक्षामि स नो मृडातीहर्षे ॥ १ ॥

घृतमंस्सुराभ्यो बहु त्वमग्ने पांशुलक्ष्म्यः सिक्ता अपय ।

यथाभागं हव्यदाति जुषाणा मदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ २ ॥

अप्सरसः सधमादं मदन्ति हविर्धानमन्तरा सूर्य च ।

ता मे हस्तौ सं सृजन्तु घृतेन सपत्नं मे कितवં रन्धयन्तु ॥ ૩ ॥

અર્થ - (વબ્રવે ઉગ્રાય હવં નમઃ) બરણ પોષણ કરનારા ઉગ્ર વીરને આ નમસ્કાર હો. (યઃ અક્ષેષુ તનૂઃ વશી) જે હિન્દીયોના વિષયમાં પોતાના શરીરને કાણુમાં રાખનારા છે, (સઃ નઃ હૈવશે મૃડાતિ) તે અમને એવી અવસ્થામાં પણ સુખ આપે છે, માટે હું (ઘૃતેન કલિં શિક્ષામિ) રનેહ સાથે ઝગડાને-અગ્નિ કરનારને-શિક્ષિત કરું છું. [૧]

હે અગ્ને ! (ત્વં અપ્-સુરાભ્યઃ ઘૃતં વહ) તું પાણીમાં સંચાર કરનારા માટે ઘી સધ જા. (અક્ષેઽયઃ પાંસુલ સિક્તાઃ અપઃ ચ) આંખો માટે ધૂળ અને રેતીમાંથી ગાળેલું પાણી મેળવ. (યથાભાગં હવ્યદાતિ જુષાણાઃ દેવાઃ) યથાયોગ્ય પ્રમાણમાં હવ્યભાગનું સેવન કરનારા દેવો (ઉભયાનિ હવ્યા મદન્તિ) બંને પ્રકારના હવ્ય પદાર્થ પ્રાપ્ત કરી આનંદિત બને છે. [૨]

(સૂર્યં ચ હવિર્ધાનં મન્તરા) સૂરજ અને હવિષ્પાત્રના અર્ધમાં જે (સધ-માદં) સાથે વસવાટું સ્થાન છે તેમાં (અપ્સરાસઃ મદન્તિ) અપ્સરાઓ આનંદિત થાય છે. (તાઃ મે હસ્તૌ) તે મારા હાથોને (ઘૃતેન સંસૃજન્તુ) ધીથી યુક્ત કરે અને (મે કિતવં સપત્નં રન્ધયન્તુ) મારા જુગાર રમનારા શત્રુઓને નાશ કરે. [૩]

ભાવાર્થ - જેઓ રાષ્ટ્રનું બરણપોષણ કરનારા છે તેમને હું પ્રણામ કરું છું. તેઓ હિન્દીયો અને શરીરને પોતાની કાણુમાં રાખનારાઓ છે. તેઓ જ બધી પ્રવચનો હમેશા સુખ આપે છે. આમારી આંદર જે આપસમાં કલહ હોય તેને હું રનેહથી શાંત કરું છું. (૧)

પાણીમાં સંચાર કરનારાઓને ઘી આપો. આંખો માટે રેતીથી ગાળેલું પાણી પ્રાપ્ત કરો. દેવતાઓને યથાયોગ્ય હવ્ય સમર્પણ કરો, જેથી બધા આનંદિત થાય. (૨)

સૂરજ અને હવિષ્પાત્રના અર્ધમાં જે સ્થાન છે, તેમાં બધાનું રહેવાનું સ્થાન છે. આ સ્થાનમાં મને ઘી પ્રાપ્ત થાય અને જુગારીનો નાશ થાય (૩)

આદિત્વં પ્રતિદિને વૃતેનાસ્મો અમિ ધર । વૃષમિવાશ્વન્યાં જહિ યો અસ્માન્પ્રતિદીવ્યતિ ॥ ૪ ॥

યો નોં દ્યુવે ધર્નમિદં ચકાર યો અક્ષાણાં ગ્લહનં શેષણં ચ ।

સ નોં દેવો હવિરિદં જુવાણો ગન્ધર્વેભિઃ સઘમાદં મદેમ ॥ ૫ ॥

સંવસવ્વુ ઇતિ વો નામધેવમુગ્રપ્રંડયા રાષ્ટ્રમૃતો હાંશ્વાઃ ।

તેમ્યોં વુ ઇન્દ્રદેવો હવિષાં વિષેમ વ્યયં સ્યામ્ પતયો રચીણામ્ ॥ ૬ ॥

દેવાન્યર્ચાયિતોં દ્યુવે વ્રહ્મચર્યં યદપિમ । અક્ષાન્યદ્વમૂનાભમે તે નોં મૃદન્ત્વીદ્યે ॥ ૭ ॥

અર્થ— (પ્રતિદિને આ-વિત્તવં) પ્રતિપક્ષીની સાથે હું વિજયની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું (છૂટેન અસ્માન્ અમિશ્વર) ધીધી અમને યુક્ત કરે. (યઃ અસ્માન્ પ્રતિદીવ્યતિ) જે અમારી સાથે પ્રતિપક્ષી બનીને ભવહાર કરે છે, તેને (અશ્વન્યા વૃષં દય જહિ) વીજળીથી વશ નાશ પામે છે તેમ નષ્ટ કરે. [૪]

(યઃ નઃ દ્યુવે દર્દં ધર્નં ચકાર) જે અમને કીડાદિ ભવહારના માટે આ ધન આપે છે, (યઃ અક્ષાણાં ગ્લહણં શેષણં ચ) જે અક્ષોનું પ્રહણુ તેમજ વિશેષીકરણ કરે છે (સઃ દેવ દર્દં નઃ હવિઃ જુવાણઃ) તે દેવ અમારા હવીનું સેવન કરે અને અમે (ગન્ધર્વેભિઃ સઘમાદં મદેમ) રાધર્વોની સાથે એક સ્થાનમાં આનંદ કરીશું. [૫]

(સં-વસઃવઃ ઇતિ યઃ નામધેયં) ' સમ્યક્ રીતે વસાવનારા ' આ અર્થનું આપનું નામ છે, આપ (સં-વસ્યાઃ) ઉમ દષ્ટિવાળા (રાષ્ટ્રમૃતઃ) રાષ્ટ્રનું ભરણપોષણ કરનારા અને (અક્ષાઃ) રાષ્ટ્રના જલ્દે આપજા છે, હું (ઇન્દ્રઃ) ઐશ્વર્યવાનો । (તેમ્યઃ સઃ હવિષા વિષેમ) એવા તમને અમે હવિ સમર્પણ કરીએ છીએ અને (વ્યયં રચીણાં પતયાઃ સ્યામ) અમે ધનના સ્વામી બનીશું. [૬]

(યત્ નાધિતઃ દેવાન્ હુવે) જે આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરનારો હું દેવોના માટે હવન કરું છું તેમજ (યત્ વ્રહ્મ-ચર્યં કરિમ) જે અમે વ્રહ્મચર્ય જનનું પાલન કરું છે, (યત્ વશન્ત્વ અક્ષાન્ આભમે) જે ભરણ કરનારા અક્ષોના સ્વીકાર કરું છું, (તે નઃ ઇન્દ્રો મૃદન્તુ) તે અમને એવી અવસ્થામાં સુખી કરે. [૭]

ભાવાર્થ— પ્રતિપક્ષી ઉપર મને વિજય પ્રાપ્ત થાય અમને યુક્ત થી પ્રાપ્ત થાય. જે અમારો પ્રતિપક્ષી હોય તેનો નાશ થાય. (૪)

જે અમને ભવહાર કરવા ધન આપે તેમની સાથે અમે આનંદપૂર્વક રહીશું (૫)
રાષ્ટ્રનું ભરણપોષણ કરનારા વીર ધણા ઉમ સ્વરૂપના છે તેમને કારણે રાષ્ટ્રના લોકો પોતાના રાષ્ટ્રના કુલિથી રહી શકે છે તેમને અમે ગ્લહણ કરનારા આપીએ છીએ અને તેમની ભવરૂપાથી અમે ધનના સ્વામી બનીશું (૬)

હું હવન કરી દેવોના આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરું છું તે માટે હું અશ્વર્ય જનનું પાલન કરું છું. જેઓ રાષ્ટ્રનું ભરણપોષણ કરનારાઓ છે તેમના પ્રયત્નો નડે અમને બધાને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. (૭)

રાષ્ટ્રના પોષક

આ સકલ મણું કુમેષિ છે. કેટલાક મંત્ર ભાગોનો ભાગ કંઈજ ખાનમાં આપતો નથી. માટે તેની વધારે શોધ થવી જોઈએ. અત્યંત પ્રયત્ન કર્યો પણ આ સમય સુધી અમે એનો સંપ્રતવાર અર્થ નેસાડી શક્યા નથી, તો પણ આ સકલ વિષે જે વિચાર અમારામાં આવ્યા તે અહીં આપ્યા છે, જે શોધ કરનારાઓને માર્ગદર્શક બનશે.

રાષ્ટ્રભૂત

આમાં ' રાષ્ટ્રમૃત ' અથવા રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક, રાષ્ટ્રભૂત, રાષ્ટ્રનું ભરણપોષણ કરનારાઓનું વર્ણન છે. રાષ્ટ્રનું (મૃત) ભરણપોષણ કરનારાને ' રાષ્ટ્રમૃત ' કહેવાય છે તેમનું નામ ' સં-વસ્યાઃ ' (સં-વસ) છે, સારી રીતે બીજાઓના વસવાટ થવા માટે જે પ્રયત્નો કરે છે તેમનું આ

નામ છે. જેઓ (ભરં પદ્યાઃ) ઉચ્ચરણા હોય છે, જેમનું સ્વરૂપ એટલે દેખાતું ઉચ્ચ એટલે કે વીરત્વ યુક્ત હોય છે. તેમને (સ્વક્ષાઃ) અક્ષ પશુ કહે છે. એટલે તેઓ રાષ્ટ્રની આંખો પશુ હોય છે, જાણે તેમની આંખે રાષ્ટ્ર જીતે છે. 'અક્ષ' નો ખીન્ને અર્થ 'ગાડીના બને પૈડાના વચ્ચેનું આડું લાકડું' એવા પશુ થાય છે. જાણે આ રાષ્ટ્રભૂમિય રાષ્ટ્રયુક્તનો મધ્યસ્થ છે. તેમના ઉપર જ રાષ્ટ્રનું ચક્ર ફરે છે. 'સ્વક્ષ' શબ્દના ખીજા અર્થો 'આત્મા, જ્ઞાન, નિયમ, આધાર સૂત્ર' એવા છે. વાચકો વિચાર કરશે તો તેમને ખાત્રીથી જાણી શકે આ અર્થો પશુ આ વિષયમાં સાચુ પડી શકે છે. (મં. ૬)

એમને લોકો (તેજઃ દ્વિષિવા વિષેમ) અને વગેરે આપે, રાજ્યવ્યવસ્થા માટે કારભાર આપે અને તેમની સેવામાં રહે. (રવીર્ણાં પતય. સ્થામ) અમે અંધા પ્રધાનનો ધન ધાન્યના સ્વામી બનીશું. પ્રજાએ રાજ્યની વ્યવસ્થા માટે કર આપેલા અને રાષ્ટ્રસેવકોએ રાષ્ટ્રની એવી ઉત્તમ સેવા કરવી કે જે વ્યવસ્થાના કારણે રાષ્ટ્રના લોકો ધનધાન્ય સંપન્ન બને. (મં. ૬)

જે (હિમ્વતી) ઉચ્ચવીર અને રાષ્ટ્રનું (વજ્ર) ભરણ-પોષણ કરનારા છે અથવા જેઓ ધર્મવર્ણના અથવા પીળાશ રંગના છે. તેમને (હર્ષ નમઃ) આ નમસ્કાર હો. કારણકે અમને (સઃ તઃ હૃદયે મુદ્ધતિ) એવા નિઃકર અવસ્થામાં પશુ સંપ્ર પ્રાપ્ત થાય છે. (યઃ સક્ષેપુ તનુવશો) જે આ રાષ્ટ્રના આધાર જીવનીશમાં પોતાના શરીરને સ્વાધીન કરનારા છે તેજ વિશેષ પ્રમાણસાળી છ અને તેજ બધાથી વધારે રીઝ્ય છે. (મં. ૭)

આપસમાંના ઝગઝગો દૂર કરવાનો ઉપાય

આપસમાંના ઝગઝગનું નામ 'કલિ' છે. આ કલિ સર્વ-સ્વી નાશ કરનારા છે. આપસના ઝગઝગી એકતું બીજાની સાથે સંબંધી થાય છે. આ સંબંધી જાણે ઉત્પન્ન થાય છે. તે બંનેને ખાળે છે. આ બંનેની વચ્ચે કંઈ તેલ અથવા ઘી નાખવાથી સંબંધી એટલું યશે. વંચના જે પૈડાઓનું જ્યાં બંધ થાય છે, ત્યાં બંને તપી જાય છે, ત્યાં તેલ નાખવાથી તેમનું બંધ એટલું થાય છે અને તે ગરમ બનતા પછી. કદીને દૂર કરવાનો પશુ ઉપાય છે. (ધૃતેન કલિં શિક્ષામિ) ધી પડે આપસના ઝગઝગો દૂર કરવાનો ઉપાય મળી રહે છે. વંચનેકોનું સંબંધી જેમ ઘીથી એટલું થાય છે તે પ્રકારે બે મનુષ્યો અથવા બે સમાજોના ઝગઝગ પશુ પરસ્પર-રેહના

વર્તવશી ઝાઝા થાય છે. માટે રેહ (તેલ અથવા ઘી) સંબંધી એટલું કરનારા છે. આ રેહ વધારવાથી આપસના ઝગઝગ દૂર થઈ શકે છે. (મં. ૧)

આપસના ઝગઝગો દૂર કરવા માટે આ અદ્વિતીય ઉપાય છે. આનાથી જેમ વૈષ્ણિક લાભ થાય છે તેમ સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય શાંતિનો પશુ લાભ થઈ શકે છે.

ખીન્ને મંત્ર સમજવા કહે છે. (મં. ૨) 'અવસર' શબ્દનો એક અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. તેનાથી જુદો ખીન્ને અર્થ (અવ-સર) પાણીમાં સંચાર કરનારા અથવા 'અવસ' નામ 'કર્મ' નું પશુ છે. કર્મની સાથે જે સંચાર કરે છે તે 'અવસર' કહેવામાં આવશે. આ કર્મચારી (સવ-માદં મદન્તિ) એકજ સ્થાને રહેવાનું પસંદ કરે છે. કર્મચારીઓને માટે એકજ સુચોગ્ય સ્થાન હોય. એવું સ્થાન હોવાથી તેમને આનંદ થઈ શકે છે, તે બધાને ધી ધરપૂર મળતું જોઈએ. અને તેજ પ્રમાણમાં ખીજા ખાનપાનના પદાર્થો પશુ મળવા જોઈએ એટલે કર્મચારીઓની વ્યવસ્થા ઉત્તમ રહેવી જોઈએ. બધાને કામ પશુ મળે અને ખાવા પીવાનું પશુ મળતું રહે.

(એ સપત્તં કિતવં રન્ધયન્તુ) મારો શત્રુ જીતારીની જેમ નાશ પામે. એટલે મારો શત્રુ નાશ પામે તેમજ જીતારીનો પશુ નાશ થાય. આપસમાં વેરભાવ, હુમનાવટ જેવા પ્રકાર જીતારી રમત કરતા પશુ બરાબ છે. (મં. ૩)

(પ્રતિ દિવે આદિનવં) પ્રતિપક્ષી બંને શુદ્ધ કરના કાષ્ઠ ઉભો થાય તો તેની સાથે શુદ્ધ કરવાની તૈયારી હું શરૂ છું. એમ દરેક માણસ કહે. એવી તૈયારી હરકોઈએ રાખવી. એટલે પ્રત્યેક મનુષ્ય બળવાન બને જેથી તેને શત્રુથી ખીવાતું કાષ્ઠ કારણ ન રહે. (યઃ પ્રતિદીવ્યતિ જહિ) જે પ્રતિપક્ષી બની શુદ્ધ કરવા આવે તેના નાશ કર. આ સર્વ સામાન્ય આદા છે. શત્રુને દૂર કરવાની તૈયારી દરેકે કરવી જ જોઈએ. (મં. ૪)

(યઃ નઃ દુષ્ટે ઘનં વક્ષાર) જે અમને ક્રોધાદિ વ્યવહારો માટે ધન આપે છે તેને અમે પશુ પ્રમુખકાર રૂપમાં કંઈક આપતું જોઈએ, આ મંત્રભાગમાં જે 'દુષ્ટે, ઘનં' વગેરે શબ્દો આવે છે, તેમાં 'વિષ્' ધાતુ છે. આ ધાતુના અર્થ, ક્રોધ, વિજીગીયા, વ્યવહાર, સુતિ, રત્નિ, ગોદ, મદ, સ્વપ્ન, કાંતિ, ગતિ, પ્રકાશ, દાન વગેરે છે. બહુશઃ લોકો પહેલો એટલે 'ક્રોધ' અર્થ લે છે. અને એવા શબ્દોનો અર્થ જીઆર એમ કરે છે. એવા લોકો વિજીગીયા, વ્યવહાર વગેરે

ખીમ અર્થો તરફ ધ્યાન આપના નથી. જો તે અર્થોનો સ્વીકાર આ મંત્રમાં કરવામાં આવે તો સુસંગત અર્થ બેસાડવામાં સારી એવી મદદ થાય. એમાં જેમ કોડા અર્થ છે તેમ વિશ્વ મેળવવો, વ્યવહાર કરવો વગેરે પણ અર્થો છે. તે અર્થ લેવાથી, ' યઃ ન. છુવે ધનં ચકાર ' આ મંત્ર બાગનો અર્થ " જે અમારા વિશ્વના કાય" માટે અમને ધન આપે છે, જે અમારા જુદા જુદા વ્યવહારો માટે ધન આપે છે, " વગેરે અર્થ યષ્ટ થકે છે અને તે અર્થ ધણા બોધપ્રદ

છે જે વ્યવહારના માટે અમને ધન આપે તેને પ્રત્યુપકારના માટે અમે પણ લઇએ છીએ. (મં. ૫)

અમે (દ્રહ્યચર્ય ઝુષિમ) અભ્યર્ચનું પાત્રન કરું જોઈએ. વીર્યનો નાશ ન કરવો અને મોટા સોડા પમેથી (નાચિતઃ) આસાંવિદ્ પ્રાપ્ત કરવા, જેથી અમારું કલ્પજી થયે. (મં. ૬)

આ સૂત્રન ધણું મહત્ત્વ છે તે પણ આ કેટલાક અર્થક વિચારો છે કે જે વડે આ સૂત્રની વધારે શોધબોધ થઈ શકે.

બાહ્યશક્તિઓ જોડે અંતઃશક્તિઓનો સંબંધ

કાંડ ૬, સૂત્રન ૧૦

(ક્રમિકા - કાંતાતિઃ । દેવતા - નાગાદેવતાઃ, આત્મિ, વાયુઃ, સૂર્યઃ ।)

પૃથિવ્યૈ શ્રોત્રાય તનુસ્પર્તિમ્પોઽમ્રયેઽધિપતયે સ્વાહા	॥ ૧ ॥
પ્રાણાયાન્તરિક્ષાય વયોમ્યો વાયવેઽધિપતયે સ્વાહા	॥ ૨ ॥
દિવે ચક્ષુષે નક્ષત્રેમ્યઃ સૂર્યાવાધિપતયે સ્વાહા	॥ ૩ ॥

અર્થ— પૃથ્વી, (શ્રોત્રાય) કાન, વનસ્પતિ નેમજ પૃથ્વીન અધિપતિ અમિના માટે (સૂ-સાહ) પ્રથમ સા કહેવ થ છે. (૧) અન્તરિક્ષ, પ્રાણ (વયોમ્ય) પંખાઓ તેમજ અન્તરિક્ષના અધિપતિ વાયુના માટે અમારી સ્તુતિ દોવ. (૨) દિવોક, આખ, નક્ષત્ર અને દુર્યોક્ષના અધિપતિ સૂર્યની દુ પ્રથ મા કરે છુ. (૩]

આ સૂત્રમાં બાહ્યશક્તિની વ્યક્તિઓનો સંબંધ અંદરની શક્તિઓ જોડે બતાવ્યો છે—

બાહ્યલોક	તેમાં પ્રાપ્ત પદાર્થ	લોકાધિપતિ	વ્યક્તિના શરીરમાં ધર્મિક્ય
પૃથ્વી	વનસ્પતિ	અગ્નિ	કાન (સ્પર્શ મદજ)
અન્તરિક્ષ	પંખી	વાયુ	પ્રાણ
દુર્યોક	નક્ષત્ર	સૂર્ય	આખ

આ પ્રકારે વ્યક્તિના કન્દ્રિયોનો બાહ્ય અગતના લોકો અને દેવોની સાથે સંબંધ છે. તે સંબંધ બળ્લી સૂચના પ્રકાશથી આંખની, શ્વા વાયુથી પ્રાણની અને અગ્નિથી શ્રવણશક્તિની તાકાન વધારેલી. અહીં અમિનો શ્રવણશક્તિ જોડે વજ્રવેનો સંબંધ શોધનો વિષય છે.

રુદ્ર દેવ

કાંડ ૧૧, સૂક્ત ૨

(ઋષિ:- બૃષર્વો । દેવતા:- ભવ-શર્વ-રુદ્ર ।)

મવાંશર્વૌ મૃદતં મામિ યાંતં ભૂતપતીં પશુપતીં નમો વામ્ ।	
પ્રતિહિતામાયતાં મા વિ સ્નાદં મા નોં હિસિદં દ્વિપદો મા ચતુષ્પદઃ	॥ ૧ ॥
શુતેં ક્રોષ્ટ્રે મા શરીરાણિ કર્તેમલિક્લ્લેભ્યો ગૃધ્રેભ્યો યે ચ કૃષ્ણા અવિષ્યવઃ ।	
મક્ષિકાસ્તે પશુપતે વયાંસિ તે વિષ્ણુસે મા વિદન્ત	॥ ૨ ॥
કન્દાંય તે પ્રાણાય વાશ્વં તે મન્ રોપયઃ । નમસ્તે રુદ્ર કૃષ્ણઃ સહસ્રાક્ષાયામર્ત્ય	॥ ૩ ॥
પુરસ્તાતિ નમઃ કૃષ્ણ ઉત્તરાદધરાદુત । અમીવર્ગાદિવસ્પર્યન્તરિક્ષાય તે નમઃ	॥ ૪ ॥
મુલાંય તે પશુપતે યાનિ ચક્ષૂંષિ તે મન્ । ત્વચે રૂપાય સંદશે પ્રતીચીનાય તે નમઃ	॥ ૫ ॥
અઙ્ગેભ્યસ્ત ઉદરાય જિહ્વાય આસ્યાય તે । દ્વયો ગન્ધાર્ય તે નમઃ	॥ ૬ ॥
અન્ના નીલશિખણ્ડેન સહસ્રાક્ષેણ વાજિનાં । રુદ્રેનાર્ધકઘાતિના તેન મા સમરામહિ	॥ ૭ ॥

અર્થ— હે (મવાંશર્વૌ) ભવ અને શર્વ ! હે ઉત્પાદક અને સહારક ! તમે બંને (મૃદતં) અમને બધાને સુખી કરો. (મા અમિયાતં) અમારા ઉપર હુમલો કરતા નહિ. તમે બંને (ભૂતપતીં, પશુપતીં) ભૂતોના અને પશુઓના પાલક છો. (યાં નમઃ) તમને બંનેને નમસ્કાર હો ! (પ્રતિહિતાં આયતાં મા વિ સ્નાદં) ધનુષ્ય ઉપર યુક્ષા અને તાણેલા બાણને અમારા ઉપર છોડશો નહિ. (નઃ દ્વિપદઃ ચતુષ્પદઃ મા હિસિદં) અમારા દ્વિપાદ અને ચતુષ્પાદ પ્રાણીઓની હિંસા કરશો નહિ [૧]

ને (કૃષ્ણાઃ અવિષ્યવઃ) કાળા અને હિંસક કૃમિ છે તે (શુતેં ક્રોષ્ટ્રે) કુતરા અને શિયાળો માટે તેમજ (અલિક્લ્લેભ્યઃ ગૃધ્રેભ્યઃ) કૂર શબ્દ કરનારા ગીધાના માટે (શરીરાણિ મા કર્તે) શરીરોને કાપતા નહિ. હે (પશુપતે) પશુઓના પાલક ! (તે મક્ષિકાઃ તે વયાંસિ) તારી માખીઓ અને કામચ (વિષ્ણુસે મા વિદન્ત) ખાવા માટે તે કપાએલા શરીરો ન પ્રાપ્ત કરે એટલે આપ અમારા શરીરો આ મુજબ નાશ ન કરો. [૨]

હે (મન્) બધાને ઉત્પન્ન કરનાર ! (તે કન્દાંય પ્રાણાય) તારા શબ્દરૂપી બાણના માટે નમસ્કાર હો. (તે વાઃ રોપયઃ) તારા જે શક્તિભાવ છે, હે (અમર્ત્ય રુદ્ર) અમર રુદ્રેવ ! (સહસ્રાક્ષાય તે નમઃ કૃષ્ણઃ) હમણે આંખવાળા તને દેવને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. [૩]

(તે પુરસ્તાત્ ઉત્તરાત્ ઉત અધરાત્ નમઃ કૃષ્ણઃ) તને આગળથી, ઉપરથી અને નીચેથી નમસ્કાર કરીએ છીએ. (અમીવર્ગાત્ દિવઃ પરિ અન્તરિક્ષાય તે નમઃ) બધા તરફથી ઘુસોક અને અંતરિક્ષોત્કરથી તારા રૂપને માટે નમસ્કાર કરીએ છીએ. [૪]

હે પશુપતે હે ભવ ! (તે મુલાંય નમઃ) તારા મુખને માટે નમસ્કાર હો ! (યાનિ તે ચક્ષૂંષિ , જે તારી આંખો છે તેમને નમસ્કાર હો ! તારા (ત્વચે રૂપાય સંદશે પ્રતીચીનાય નમઃ) ત્વચારૂપ દર્શન અને પીઠના માટે નમસ્કાર હો. [૫]

(તે અંગેભ્યઃ ઉદરાય જિહ્વાય આસ્યાય) તારા અંગો, ઉદર, જીહ્વા અને મુખના માટે નમસ્કાર હો. (તે દન્ડયઃ ગંધાય નમઃ) તારા દંતિ અને ગંધ માટે નમસ્કાર હો. [૬]

(નીલશિખણ્ડેન વાજિના અન્ના) વાદળી શીખાવાળા બળવાન અન્ન વડે (સહસ્રાક્ષેણ અર્ધકઘાતિના રુદ્રેણ) હમણે આંખોવાળા બધાના વિનાશક રૂપથી (મા સમરામહિ) અમે કહિ વિરૂદ્ધ ન રવીએ. [૭]

સ નો મુઃ પરિં ઘુળક્તુ વિશ્વતુ આપં હવાધિઃ પરિં ઘુળક્તુ નો મુઃ ।

મા નોઽમિ માંસ્તુ નમો અસ્ત્વસ્મૈ

॥ ૮ ॥

ચતુર્નમો અટકૃત્વો મુવાય દશ કૃત્વઃ પશુપતે નમસ્તે ।

તવમે પશ્ચ પશ્વો વિમંક્તા ગાવો અશ્વાઃ પુરુષા અજાવયઃ

॥ ૯ ॥

તવ ચત્સઃ પ્રદિશસ્તવ ઘૌસ્તવ પૃથિવી તવેદમ્ગ્રોર્વૈન્તરિક્ષમ્ ।

તવેદં સર્વમાત્મન્વદ્યત્પ્રાણત્પૃથિવીમતુ

॥ ૧૦ ॥

સ કોશો વસુધાનુસ્તવાયં યસ્મિન્નિમા વિશ્વા મુવનાન્યન્તઃ ।

નો મૃદ પશુપતે નમસ્તે પરઃ ક્રોષ્ટારો અમિમાઃ શ્વાનઃ પરો યન્ત્વચ્ચરૈઃ વિકેદયઃ

॥ ૧૧ ॥

ઘનુર્વિમાર્ષિ હરિતં હિરણ્યયં સહસ્રમિ શતવર્ધં શિખન્દિનમ્ ।

રુદ્રસ્યેપુશ્વરતિ દેવદેતિસ્તસ્યૈ નમો યતમસ્યાં દિગ્દીકૃતઃ

॥ ૧૨ ॥

યોદ્ધેમિયાતો નિલયતે ત્વાં રુદ્ર નિચિકીર્ષતિ । પશ્ચાદનુપ્રયુદ્ધસે તં વિદ્વસ્ય પદુનીરિવ

॥ ૧૩ ॥

મવારુદ્ધૌ સયુજૌ સંવિદાનાવુભાવુગ્રૌ ચરતો ગીર્વાય । તામ્યાં નમો યતમસ્યાં દિગ્દીકૃતઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ— (સઃ મુઃ વિશ્વતઃ નઃ પરિઘુળક્તુ) તે ઉત્પત્તિ કરનારો બધી બાલુથી બનને સુરક્ષિત રાખે (આયઃ હવ અગ્નિઃ) પાણી જેમ અગ્નિને ઘેરી લે છે તેમજ (મુઃ નઃ પરિ ઘુળક્તુ) ઉત્પત્તિનાં બનને ઘેરી લે. (નઃ મા અમિ માંસ્તુ) બનને નષ્ટ ન કરે. (અસૈ નમઃ અસ્તુ) એને નમસ્કાર દો. [૮]

હે પશુપતે ! (મુવાય ચતુઃ અટકૃત્વઃ નમઃ) ઉત્પત્તિ કરનારા દેવને ચાર અને આઠ વાર નમસ્કાર દો. (તે વશકૃત્વઃ નમઃ) તારા માટે દસવાર નમસ્કાર દો. (હમે ઇવં પશ્વઃ તથ વિમંક્તાઃ) આ પાંચ પશુ તારા માટે રાખ્યા છે. (ગાવઃ) ગાયો, (અશ્વાઃ) ઘોડાઓ, (પુરુષાઃ) પુરુષો, (અજાવયઃ) બકરીઓ અને ઘેડાઓ પણ છે. [૯]

(તથ ચત્સઃ પ્રદિશઃ) તારી આ ચારે દિશાઓ છે (તથ ઘૌઃ તથ પૃથિવી) તારા ઘુ અને પૃથ્વીસાથે છે, (તથ હદં ડમ ડહ અંતરિક્ષં) તારાં આ માટે તેજસ્વી અંતરિક્ષ છે, (હદં સર્વે આત્મન્વત્ તથ) તારાં જ આ બધું ચેતનાવાળું છે (યત્ પૃથિર્વાં અનુ પ્રાણત્) ને પૃથ્વી ઉપર છત્ર ધારણ કરે છે તે બધું તારાં જ છે. [૧૦]

(યસ્મિન્નુદ્ધમા વિશ્વા મુવમાનિ અન્તઃ) જેમાં આ બધા જીવનો છે, તે (યસુધાનઃ અર્થે ડહા કોશઃ) પશુઓના નિવાસસ્થાન રૂપ આ વિશ્વરૂપી ઓટા કોશ (તથ) તારોજ છે. હે (પશુપતે) પશુપાશક ! (સઃ મૃદ તે નમઃ) તેવો તું બનને સુખ આપ, તારા માટે નમસ્કાર દો ! (ક્રોષ્ટારઃ અમિમાઃ શ્વાનઃ પરઃ) શીઆળ, વર, કુતરાઓ બધા દૂર ચાલ. (યજ્ઞચરૈઃ વિકેદયઃ) બરાખ અથાને રજારી અને વાળો છુટા છેડી ચીસો પાડનારી સ્ત્રીઓ પણ દૂર ચાલ એટલે કે એવા શોક પ્રસંગો અમારી વાસે ન આવે, [૧૧]

હે (શિખન્દિન્) કલગી ધારણ કરનાર ! તું (સહસ્રાગ્નિ શતવર્ધં હિરણ્યયં હરિતં ઘનુઃ ધિમાર્ષિ) હળારોનું નાથ કરનાર. રોંકડોનો વધ કરનાર, સોનાનું ધનુષ્ય તું ધારણ કરે છે. (રુદ્રસ્ય હ્રુયઃ દેવદેતિઃ ચરતિ) રુદ્રના બાણ દેવોના શરીરો વિચરે છે, તે (હત યતમસ્યાં દિગ્દિ) ને દિશામાં દોષ (તસ્યૈ નમઃ) તેને નમસ્કાર દો ! [૧૨]

હે રુદ્ર ! (યઃ અમિયાતઃ નિલયતે) ને હુમલો થતાં જ સંતાપ બળ છે અને (ત્વાં નિ ચિકીર્ષતિ) તને નાંચે કરવા ચાહે છે (વિદ્વસ્ય પદુનીઃ હવ) પામલના ડગલાં ભરવા જેમ (તં પશ્યાત્ અનુ પ્રયુદ્ધે) તેના પાછળથી તું તેનો બદલો લે છે. [૧૩]

(મવારુદ્ધૌ સયુજૌ સંવિદાનો) ઉત્પત્તિ કરનારા અને સંહાર કરનારા દેવો મળીને રહેનારા ઠાની છે. (ડમો ડમૌ ઘીર્વાય ચરતઃ) તે બંને તેજસ્વી પરાક્રમના માટે વિચરે છે. (હતઃ યતમસ્યાં દિગ્દિ) તે બંદીથી ને દિશામાં હશે ત્યાં (તામ્યાં નમઃ) તેમને નમસ્કાર દો. [૧૪]

નમસ્તેઽસ્ત્વાયતે નમો અસ્તુ પરાયતે । નમસ્તે રુદ્ર તિષ્ઠતિ આસીનાયોત તે નમઃ ॥ ૧૫ ॥

નમઃ સાયં નમઃ પ્રાતરંમો રાત્ર્યા નમો દિવાં । મધ્યર્થ ચ શ્વાર્થ ચોમાર્યામકરં નમઃ ॥ ૧૬ ॥

સહસ્રાક્ષમતિપદયં પુરસ્તાદ્રુદ્રમસ્યન્તં વહુઘા વિપશ્ચિતં । મોપારામ જિહ્વયેયમાનમ્ ॥ ૧૭ ॥

શ્યાવાશ્ચં કૃષ્ણમસિતં મૃણન્તં મીમં રથં કેશિનઃ પાદયન્તમ્ । પૂર્વે પ્રતીમો નમો અસ્ત્વસ્મૈ ॥ ૧૮ ॥

મા નૌંડમિ સ્ત્રી મત્યં દેવહેતિ મા નઃ ક્રુઘઃ પશુપતે નમસ્તે ।

અન્યત્રાસ્મદિવ્યાં શાસ્ત્રાં વિ ધૃતુ ॥ ૧૯ ॥

મા નૌં હિંસીરધિ નો વ્રૂહિ પરિં ણો વૃહ્ધિ મા ક્રુઘઃ । મા ત્વયા સમરામહિ ॥ ૨૦ ॥

મા નો ગોષુ પુરુષેષુ મા યૃષો નો અજાવિષુ । અન્યત્રોઽગ્ર વિ વર્તય વિચારૂર્ણાં પ્રજાં જહિ ॥ ૨૧ ॥

યસ્ય તુકમા કાસિકા હેતિરેકમશ્વસ્યેવ વૃષણઃ કન્દુ યતિં ।

અમિપૂર્વે નિર્ણયતે નમો અસ્ત્વસ્મૈ ॥ ૨૨ ॥

યોઽન્તરિક્ષે તિષ્ઠતિ વિષ્ટમિતોઽપજ્વનઃ પ્રમુળન્દેવપીયૂન્ । તસ્મૈ નમો દશમિઃ શકરીમિઃ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ- હે રુદ્ર (આયત પરાયતે તિષ્ઠતે આસીનાય) આવનારા, જનારા, રહેનારા અને બેસનારા (તે નમઃ) એવા તને નમસ્કાર હો. [૧૫]

(સાયં પ્રાતઃ રાત્ર્યાઃ દિવા નમઃ) સાને, સવારે, રાત્રે અને દિવસના સમયમાં તને નમસ્કાર હો. (મધ્યર્થ- શ્વાર્થ ચ ઉમાર્યાં નમઃ અકરં) બપોર અને શરૂ આ નંનેને નમસ્કાર કરું છું. [૧૬]

(સહસ્રાક્ષં વિપશ્ચિતં વહુઘા અસ્યન્તં રુદ્રં) હજાર આંખોવાળો શાન્તી, ધૃષ્ટા પ્રકારથી અત્રે હેંકનારા રુદ્રને (પુરસ્તાદ્ અતિ પદયં) આગળ બેઠો છું. (રથમાનં જિહ્વા મા ઉપારામ) તે ગતિમાનને અને અમારી શબ નહિ પ્રષિંત ન કરીએ. [૧૭]

(દયાવાશ્ચં અસિતં કૃષ્ણં મૃણન્તં) અશ્વયુક્ત, આકર્ષક, બંધનરહિત, સુખદાયક, (મીમં કેશિનઃ રથં પાદયન્તં) કિરણોવાળાના મોટા ભારી રથને પશુ પરાજીત કરનારા (પૂર્વે પ્રતીમઃ) પ્રથમ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ અને (અસ્મે નમઃ અસ્તુ) એને નમસ્કાર હો. [૧૮]

હે પશુપતે ! (મત્યં દેવહેતિ નઃ મા અમિષ્ઠાઃ) અમી બેઠને હે કહું દેવોનું શસ્ત્ર અમારી પાસે ન આવે. (ના મા ક્રુઘઃ તે નમઃ) અમારા ઉપર ક્રોધ કરતો નહિ. તાગ માટે નમસ્કાર હો ! (અસ્તુ અન્યત્ર વિષ્ટાં શાસ્ત્રાં વિધૂતુ) દિવ્ય શાસ્ત્રોને અમારાથી દૂર રહે. [૧૯]

(ના મા હિંસીઃ) અમારી દુઃસા ન કર, (ના અધિ વ્રૂહિ) અમને ઉપદેશ કર, (ના પરિ વૃંધિ) અમારું રક્ષણ કર, (મા ક્રુઘઃ) ક્રોધ ન કર (ત્વયા મા સમરામહિ) તારા સાથે અમે વિરોધ ન કરીએ. [૨૦]

હે (ડગ) ઉગ્રવીર ! (ન ગોષુ પુરુષેષુ અજાવિષુ મા ક્રુઘઃ) અમારી ગાયો, મનુષ્ય, ઘેટાં, બકરીઓના વિષે લાલચ-જોભ કરતો નહિ. (અન્યત્ર વિવર્તય) બાકીને બીજા રથોને લઇ જા. (વિચારૂર્ણાં પ્રજાં જહિ) હિંસકોના પ્રજનો નાશ કર. [૨૧]

(યસ્ય તુકમા કાસિકા હેતિઃ) જેના શ્લેષ, ક્ષય, જ્વર અને લઘુરસ છે. (વૃષણઃ અશ્વસ્ય કન્દુઃ ઇવ એકં યતિં) બળવાન હજી હજીનારા ધોડાના અજાગના સમાન ખરેખર એક પુરુષ ઉપર જેવું શસ્ત્ર ત્રાપ છે. (અમિ પૂર્વે નિર્ણયતે) જે પહેલાં જ નિશ્ચય કરે છે (અસ્મે નમઃ અસ્તુ) એને માટે નમસ્કાર હો. [૨૨]

(યઃ અંતરિક્ષે વિષ્ટમિતઃ તિષ્ઠતિ) જે અંતરિક્ષમાં રિયર રહે છે અને (અપજ્વનઃ દેવપીયૂન્ પ્રમુળન્) થય ન કરનારા દેવોના દેશકોનો નાશ કરે છે. (તસ્મૈ દશમિઃ શકરીમિઃ નમઃ) તેને દસ શક્તિઓથી અમારો નમસ્કાર હો. [૨૩]

તુમ્યમારુપ્યાઃ પશ્વો મૃગા વર્ને હિતા હંસાઃ સુપર્ણાઃ શકુના વયાંસિ ।

તથ યુક્ષં પશુપતે અપ્સ્વૃન્તસ્તુમ્યં ધરન્તિ દિવ્યા આપો વુષ્ઠે ॥ ૨૪ ॥

શિશુમારાં અજગરાઃ પુરોકયાં જપા મત્સ્યાં રજસા યેમ્યો અસ્વામિ ।

ન તે દુરં ન પરિગ્રાસ્તિ તે ભવ સદ્યઃ સર્વાન્પરિ પશ્યસિ ભૂમિ પૂર્વસ્માદ્વૃત્તસ્પૃતરસ્મિન્તમુદ્રે ॥ ૨૫ ॥

મા નો રુદ્ર તત્કમના મા વિષેણ મા નઃ સં સ્તાં દિવ્યેનાઘ્નિનાં ।

અન્યગ્રાસ્મદ્વિદ્યુતૈં પાતયૈશમ્ ॥ ૨૬ ॥

મવો દિવો મવ દૈશે વૃથિઠ્યા મવ આ પંપ્ર ઉર્વૈન્તરિશ્મ્ ।

તસ્મૈ નમો યતમસ્યાં દિગ્રોઽતઃ ॥ ૨૭ ॥

મવે રાજન્યર્જમાનાય મૃદ પશૂનાં હિ પશુપતિર્વભૂયં ।

યઃ શ્રદ્ધાંતિ સન્તિ દેવા इति ચતુષ્પદે દ્વિપદેઽસ્ય મૃદ ॥ ૨૮ ॥

મા નો મહાન્તમુત મા નો અર્ધકં મા નો વહન્તમુત મા નો વક્ષતઃ ।

મા નો હિંસીઃ પિતરૈ માતરૈ ચ સ્વાં તન્ત્રીં રુદ્ર મા રીરિપો નઃ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ— (નારુપ્યા પશ્વઃ વર્ને હિતાઃ મૃગાઃ) જન્મમા ઉત્પન્ન થઈ જ નમા જ રહેનારા દરોગા વગેરે જનવરો તેમજ (હંસાઃ સુપર્ણાઃ શકુના વયાંસિ તુમ્યં) કન્યા, મરુ, શકુરિ અને મીના વગેરે જે બધા તારા જ છે. હે પશુપતે ! (તથ વક્ષં અપ્સુ અન્તઃ) તારા પુરુષ આત્મા પાણીની અંદર છે (તુમ્ય દિવ્ય. આપઃ વૃષ્ટે ધરન્તિ) તારા માટે દિવ્ય પાણી તને વધાઈ આપવા પડે છે. [૨૪]

(શિશુમારાઃ અજગરાઃ પુરોકયાઃ) સુસર, અજગર, કાગળાઓ, । જપા. માત્સ્યા રજસા યેમ્યાઃ અસ્વામિ) માછલીઓ અને પાણીમાં રહેતાં ભયંકર પ્રાણીઓ જેઓ ઉપર તું પોતાનું શસ્ત્ર ફેંકે છે, તેઓમાંથી (ન તે દુરં, ન તે પરિગ્રાઃ) દૂર કોઈ નથી, તેમજ તારાથી કોઈ જીવ સ્થાન ઉપર નથી, તું તે (સર્વાન્ સદ્યઃ પરિપશ્યસિ) બધાને એકજ સમયે જોઈ શકે છે અને (પૂર્વસ્માદ્ વત્તરસિન્ સમુદ્રે ભૂમિ હંસિ) પૂર્વથી ઉતર સમુદ્ર સુધી બધા-નારા બધી ભૂમિ ઉપર આધાર કરે છે. [૨૫]

હે ૨૬ ! (તત્કમના નઃ મા સંસ્થા) જ્વરથી અભને પીડા ન થાય. (વિષેણ મા) એથી પણ ન હો. (દિવ્યેન અગ્નિના મા) દિવ્ય અગ્નિથી કંઈ ન હો. (અસ્માઽ અન્યગ્ર પતાં વિદ્યુત પાતય) અમારાથી જીવા સ્થાન ઉપર આ વિજળીઓને પાડે. [૨૬]

(મવઃ દિવઃ દૈશે) ભવ દુષોકનો કષ્ટર છે. (મવઃ વૃથિઠ્યા) ભવ પૃથ્વીનો સ્વામી છે. (મવઃ અન્તરિક્ષં આપદે) ભવ મેઠા એવા અંતરિક્ષમાં બ્યાપેતો છે. તે (હતાઃ ય નમસ્યો વિશિ તસ્મૈ નમઃ) અર્પણો જે દિશામાં દરો ત્યાં અમારો નમસ્કાર એને થશે. [૨૭]

હે (રાજન્ મય) ઉત્પાદક દેવગજ ! (યજમાનાય મૃદ) યજમાનને સુખી કર (પશૂનાં પશુપતિઃ હિ વભૂય) તું પશુઓને સ્વામી થયો (યઃ શ્રદ્ધાં દદ્યાતિ) જે શ્રદ્ધા રાખે છે, (દેવાઃ સન્તિ હિતિ) દેવાઓ એમ માને છે, (અસ્ય દ્વિપદે ચતુષ્પદે મૃદ) તેના બેપગ અને ચારપગોને સુખી કર [૨૮]

(નઃ મદાન્તં મા હિંસીઃ) અમારા વચ્ચેની દિંસા કરતો નહિ. (નઃ અર્ધકં મા) અમારા આધે ની દિંસા કરતો નહિ. (નઃ વહન્તં મા) અમારા પૈરી સમર્થ પુરોગની દિંસા કરીશ નહિ. (નઃ વક્ષતઃ મા) અમારામાંથી બળવાન થનારાઓની દિંસા ન કર. (નઃ પિતર માતરં ચ મા હિંસીઃ) અમારા માતા પિતાની દિંસા ન કર. હે ૨૯ ! (ના સ્વાં તન્ત્રીં મા રીરિપઃ) અમારા શરીરોને દુઃખી ન કર. [૨૯]

રુદ્રસ્યૈલયકારેમ્યોઽસંસૃક્તગિલેમ્યઃ । इदं महास्येभ्यः शर्म्यो अकरं नमः ॥ ૩૦ ॥
 નમસ્તે ઘોષિણીમ્યો નમસ્તે કેશિનીમ્યઃ । नमो नमस्कृताभ्यो नमः संभुज्जतीभ्यः ॥
 નમસ્તે દેવ સેનામ્યઃ स्वस्ति नो अमयं च नः ॥ ૩૧ ॥

અર્થ— (રુદ્રસ્યૈલયકારેમ્યઃઽસંસૃક્તગિલેમ્યઃ) રુદ્રના લયવાનક શબ્દ કરનારા, અસ્પષ્ટ શબ્દ કરનારા (મહાસ્યેમ્યઃ શર્મ્યઃ) મોટા મોઢાવાળા કુતરાઓને (इदं नमः अकरं) આ નમસ્કાર કરે' ખું. [૩૦]

હે દેવ ! (તે ઘોષિણીમ્યઃ કેશિનીમ્યઃ) તારો મોટો શબ્દધૈષ કરનારી વાળ રાખનારી (નમસ્કૃતામ્યઃ સંભુજ્જતીમ્યઃ) નમસ્કારોથી સંકૃત અને ઉત્તમ અલ્પ ભોગ કરનારી (તે સેનામ્યઃ નમઃ) તારી સેનાઓને નમસ્કાર હો, (નઃ સ્વસ્તિ અમયં ચ) અમારૂં ક્ષવાણુ થાય અને અમને નિર્ભયતા પ્રાપ્ત થાય. [૩૧]

રુદ્રદેવ

ભવ અને સર્વ સૂક્તનો આશય

આ સૂક્ત ભવ અને શર્વ દેવતાના વર્ણન પર છે. કોઇએ એમ સમજવાની જરૂર નથી કે ભવ અને શર્વ એ દેવતાઓ જે જુદી છે. ' મવાશર્વો ' એવો દિવચની શબ્દ પ્રયોગ છે પણ તે એકજ દેવતાના બે શુભો ખતાવે છે. બધા વિશ્વને બપાવનારી એકજ દેવતા છે, તે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે તેનું નામ છે ' મજ્જ ' અને તેજ દેવતા બધા વિશ્વનો સંહાર કરે છે તે માટે તેજ દેવતાનું નામ ' શર્વ ' છે.

ધરાણીમાં પણ ભવ અને શર્વ આ બંને નામ એકજ રુદ્ર દેવતા છે. એજ વાત આ વેદના સૂક્તમાં તેમજ બીજે પણ કહી છે. એટલે જ્યાં જ્યાં ભવ અને શર્વ એવા નામ આવે છે ત્યાં એમ સમજવું જ યોગ્ય છે. આ સૂક્તમાં રુદ્ર, ભવ, શર્વ, પશુપતિ વગેરે શબ્દો આવ્યા છે, જે તે એકજ પરમેશ્વરના વાચક છે.

પહેલા મંત્રમાં આ દેવતાના બે શુભોર્ત્વ સ્મરણ કર્યું છે. અહીં એવી સૂચના મળે છે કે જો બે શુભોના કારણે બે દેવતા માનવામાં આવે તો અનેક શુભોના કારણે હથ્થરને અનેક દેવતા માનવાનો સંભવ છે. વૈદિક ધર્મમાં અનેક દેવતાઓની કલ્પના આ પ્રકારે એકજ પરમાત્મા ઉપર અધિષ્ઠિત છે. એક હથ્થરના અનેક શુભોની અનેક દેવતાઓ માનવામાં આવી છે.

હથ્થરના મારક શુભોને અહીં શર્વ કહ્યું છે. આ દેવતા પોતાનું સ્મરણ, દિંસા બચવા વિનાશક કાળ જે સાધનો

વડે કરે છે તેમની મજાની આ સૂક્તના અનેક મંત્રોમાં કરેલી છે. કુતરા, વર, શિયાળ, માખીઓ, કાગડા, અજી, કંજ, ધનુષ્ય, બાણ, વીજળી, અગ્નિ, જવર, ક્ષય આ મારક સાધનો છે. માખીઓને રુદ્રના મારક સાધનોમાં સુધી છે આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી. માખીઓના કારણે અનેક રોગ પ્રસારે છે અને પ્રાણીઓનો સંહાર થાય છે. એટલે રોગોથી બચવા માટે ચારે તરફ સ્વચ્છતા કરવી જોઇએ જ્યાં માખીઓ થશે નહિ અને માણસ રોગોથી બચશે. આજ પ્રકારે ખીલ મારણુ સાધનો વિષે જણવું જોઇએ. (મં. ૨ જુઓ.)

પછી મંત્ર છ સુધી રુદ્રના અંગ પ્રત્યંગોને નમસ્કાર કર્યા છે. આ એક યુત્થ દેવતાના ઉપાસનાનો પ્રકાર છે. સાતમાં મંત્રમાં રુદ્ર જોડે વિરોધ ન હો એવી ધમ્મણ પ્રગટ કરેલી છે. એવોજ ભાવ પછીના કેટલાક મંત્રોમાં છે. (માસમરા મહિ) આ શબ્દો પછીના કેટલાક મંત્રોમાં વારંવાર આવેલા છે.

નવમા મંત્રમાં અનેકવાર રુદ્રના માટે નમસ્કાર કર્યો છે. દસમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે આ રુદ્ર દેવતાના આધીન સંપૂર્ણ વિશ્વ છે. આ કથનથી વિશ્વનું નિયમ કરનારા દેવજ મારક ભાવથી રુદ્રના નામે અહીં વર્ણવ્યો છે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. કારણ કે બધા વિશ્વનો નિયમન કરનાર દેવ એકજ છે.

ગ્રાહમા મંત્રમાં ભવ અને શર્વ આ બે નામ ફરી આવ્યાં છે. આ દિવચન બેવાથી આ બે દેવો જુદા છે એમ કેટલાક લોકોને શંકા થઇ શકે છે પણ આ બે દેવો ગુણના કારણે વિભિ પણ સ્વરૂપથી એકજ છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ પહેલાં જ

કયું છે. પછી ૧૬ મા મંત્રમાં ૩૬ દેવને નમન કર્યું છે. ત્યાર પછીના ત્રણ મંત્રોમાં મરણને દૂર કરવાની પ્રાર્થના છે.

૨૩ મા મંત્રમાં ૩૬ દેવ આ અંતરિક્ષમાં બાપી રહ્યો છે એવું કહી દેવ વિરોધીઓને નાશ કરે છે એમ પણ કહ્યું છે. આ સર્વવ્યાપક દેવનું જ વર્ણન છે એમાં કંઈ શંકા નથી. પછીના બે મંત્રોમાં બધા પ્રાણીઓ તે એકજ દેવના આધારે રહે છે, તે દેવ બધાને સમદક્ષિણી બુદ્ધિ છે અને વિદ્યાતક શત્રુને નાશ કરે છે વગેરે વર્ણન બેવા જેવું છે.

સપ્તાવીસમા મંત્રમાં આ દેવ સંપૂર્ણ રિચરચર દુનિયાનો હસ છે એમ ૨૫૯ શબ્દોમાં કહ્યું છે. આ મંત્ર વાંચતાં જ,

સંપૂર્ણ દુનિયાનો એકજ પ્રભુ છે એ વિષે કામચંકા રહેતી નથી. પછીના મંત્રમાં આ દેવ (મય) વિશ્વનો રાજા છે એમ કહ્યું છે. તેશિવાય (વેવાઃ સન્નિત) દેવી શક્તિઓ આ દુનિયામાં કામ કરી રહી છે એવી ને (યઃ શ્રદ્ધાયાતિ) શ્રદ્ધા રાખે છે તે અહીં સુખી થાય છે. આ કથન વિશેષ મહત્ત્વનું છે. આ દુનિયાનો પ્રભુ એકજ છે અને તેની અનંત શક્તિઓ આ વિશ્વમાં કામ કરી રહી છે. જો આ કથનના વાચકોને કીંકારીતે થઈ જશે તો તે મનુષ્યો મટી દિવ્ય બની જશે તેમાં કંઈ જ શંકા નથી.

પછીના મંત્રોમાં સર્વ સાધારણ નિર્મળતાની પ્રાર્થના છે. આ પ્રકારે આ સૂક્તનો આશય છે.

૫૩

કાંડ ૭, સૂક્ત ૯૭

(શ્રાવિઃ-અથર્વા. દેવતા-દમ્ભાતી.)

પદ્મય ત્વાં પ્રયતિ યજ્ઞે અસ્મિન્હોત્થિકિત્સ્વૈશ્વૈર્ણીમહીહ ।

ધ્રુવમયો ધ્રુવમતા શ્રવિષ્ઠ પ્રવિદ્વાન્યજ્ઞમુપં યાદિ સોમય્

॥ ૧ ॥

સમિન્દ્ર નો મનસા નેપ્ ગોમિઃ સં સુરિર્મિર્હરિવન્તસં સ્વસ્ત્યા ।

સં બ્રહ્મણા દેવહિતં યદસ્તિ સં દેવાનાં સુમતૌ યજ્ઞિયાનામ્ ।

॥ ૨ ॥

અર્થ— હે (ચિકિત્સ્વન્ હોતઃ) શાની હવતકતી! (યત્ અથ હહ) જે આજ અહીં (અસ્મિન્ પ્રયતિ યજ્ઞે) આ પ્રયત્નપૂર્વક કરવા યોગ્ય એવા યજ્ઞમાં અમે (શ્રાવિષ્ઠ પ્રવિદ્વાન્યજ્ઞમુપં યાદિ) તને સ્વીકારીએ છે. હે (શ્રવિષ્ઠ) બળવાન! તું (ધ્રુવં અથઃ) રિચરતાથી આવ (ઉત્તં ધ્રુવં યજ્ઞં પ્ર વિદ્વાન્) અને રિચર થઈને જાણનારા તું (સોમં ડપ યાદિ) સોમની પાસે જાઓ. [૧]

હે (હરિવન્ દમ્ભઃ) કિરણયુક્ત તેજસ્વી પ્રભો! (નઃ મનસા ગોમિઃ સં) અમને મનથી ગાયોથી યુક્ત કર, (સુરિર્મિઃ સં) વિદ્વાનોથી યુક્ત કર, (સ્વસ્ત્યા સં) હવાબુધો યુક્ત કર અને (નેપ) સહ જા. (યન્ દેવહિત અસ્તિ) જે દેવોના હિતકારી છે તે (બ્રહ્મણા સં) જાનથી યુક્ત કર તેમજ (યજ્ઞિયાનાં દેવાનાં સુમતૌ સં) પૂજનીય દેવોની ઉત્તમ મલીમાં અમને સહ જા. [૨]

ભાગ્યાર્થ— હે જ્ઞાની દોતાજી! તમારું વરણ આ યજ્ઞમાં મેં કર્યું છે, આ યજ્ઞ ઉત્તમ વિધિપૂર્વક કરો. રિચર ચિત્તથી રહો અને શાંતિથી પણ સમાપ્ત કરો. (૧)

હે દેવ! અમને ગાયો, આપો, જ્ઞાનીઓની સંજ્ઞિત આપો, અમારું બધા પ્રકારે દિત કરો, જે દિતકારક જ્ઞાન છે તેમને આપો. બધા સજ્જનોનું મન આરા વિષે ઉત્તમ બને. (૨)

યાનાવંહ ઉશ્વતો દેવ દેવાંસ્તાન્પ્રેરય સ્વે ઝંચે સુધસ્થે ।

જક્ષિવાંસઃ પપિવાંસો મધૂન્યસ્મૈ ઘંચ વસવો વર્ધનિ ॥ ૩ ॥

સુગા વોં દેવાઃ સર્દના અકર્મ ય ઝાજમ સર્વને મા જુવાણાઃ ।

વર્ધમાના મરમાણાઃ સ્વા વર્ધનિ વર્તુ ઘર્મ દિવમા રોહતાતુ ॥ ૪ ॥

યજ્ઞે યજ્ઞે ગચ્છ યજ્ઞપતિ ગચ્છ । સ્વાં યોનિ ગચ્છ સ્વાહા ॥ ૫ ॥

एष ते यज्ञो यज्ञपते सुहस्तवाकः । सुवीर्यः स्वाहा ॥ ६ ॥

વર્ષદ્દુતેમ્યો વર્ષદ્દુતેમ્યઃ । દેવાં ગાતુવિદો ગાતું વિશ્વા ગાતુર્મિત ॥ ૭ ॥

મનસસ્પત હમં નોં દિવિ દેવેષુ યજ્ઞમ્ ।

સ્વાહા દિવિ સ્વાહા પૃથિવ્યાં સ્વાહાન્તરિક્ષે સ્વાહા વાતે ઘાં સ્વાહા ॥ ૮ ॥

અર્થ— હે દેવ અગ્ને ! (યાન્ ઉશ્વતઃ દેવાન્) ને અભિચાયા કરનારા દેવોને (આ અવહઃ) અહીં લઇ આવો છો (તાન્ સ્વે સ્વઘસ્થે પ્રેરય) તેમના પોતાના સંપરધાનમાં પ્રેરિત કર. હે (વસવઃ) વસુદેવો ! (જક્ષિવાંસઃ) અન્ન ખાતાં અને (મધૂનિ પપિવાંસઃ) મધુરરસ પીતા અમારા માટે (વસુનિ ઘચ) ધનનું પ્રદાન કરો. [૩]

હે (દેવાઃ) દેવો ! (યઃ સુ-ગાં સર્દના અકર્મ) તમારા માટે ઉત્તમ જવા યોગ્ય મર યનાઉં છું. (સર્વને મા જુવાણાઃ યાજમ) યજ્ઞમાં મારા દાનનો સ્વીકાર કરીને આપ આવ્યા છો. હવે (સ્વા ઘચ્ચનિ વર્ધમાનાઃ વર્તુ મર-માણાઃ) પોતાના ધનને ધારણ કરી અને અમારા માટે ધન ધારણ કરનાર તમે બધા (ઘર્મ દિવં બ્રુતુ આરોહત) પ્રકાશમાન ઘુલોકના ઉપર ભઐઓ. [૪]

હે યજ્ઞ ! તું (યજ્ઞે ગચ્છ) યજ્ઞસ્થાન તરફ જા. (યજ્ઞપતિ ગચ્છ) યજ્ઞમાનને પ્રાપ્ત થા. (સ્વાં યોનિ ગચ્છ) પોતાના આશ્રયસ્થાનને પ્રાપ્ત થા. (સ્વા-હા) પોતાની વસ્તુનો ત્યાગ જ યજ છે. [૫]

હે (યજ્ઞપતે) યજ્ઞ કરનારા યજ્ઞમાન ! (ઇષઃ તે યજ્ઞઃ) આ તારો યજ્ઞ (સુહસ્ત-વાકઃ) ઉત્તમ સૂક્ત વચનોની સાથે થયો, તેથી (સુવીર્યઃ) તે વીર્યવાન થયો છે, (સ્વા-હા) પોતાના અર્થનો ત્યાગ એજ યજ છે. [૬]

(હ્રુતેમ્યઃ વર્ષદ્) હવન કરનારાઓને અર્પણ અને (બ્રુતેમ્યઃ વર્ષદ્) હવન ન કરનારાઓને માટે પણ અર્પણ છે. હે (દેવાઃ) દેવો ! તમે લેાકાં (ગાતુવિદાઃ) ભાગેને ભણુનારા છે, (ગાતું વિશ્વા ગાતું રત) માર્ગ ભણુને માર્ગથી જ ભઐઓ. [૭]

હે (મનસઃ પતે) મનના સ્વામી ! (નઃ હમં યજ્ઞે દિવિ દેવેષુ) અમારા આ યજ્ઞને ઘુલોકમાં દેવોના મધ્યમાં (ઘાં) ધારણ કરે છે. (દિવિ સ્વા-હા) ઘુલોકમાં અમારું સમર્પણ, (પૃથિવ્યાં સ્વાહા) પૃથ્વીમાં અમારું આ સમર્પણ પૃથ્વી અને (અન્તરિક્ષે સ્વાહા) અંતરિક્ષમાં તેમજ (વાતે સ્વાહા) વાયુમાં અથવા પ્રાણમાં અમારું સમર્પણ પૃથ્વી. [૮]

ભાવાર્થ— અગ્નિ આ યજ્ઞમાં બધા દેવોને લઇ આવે છે અને પાછા પર્દુચાટે છે. બધા દેવો અહીં આવે, અન્ન ખાય, સોમરસ પીએ અને અમને ધન આપે. (૩)

હે દેવો ! આ યજ્ઞ ભણે કે તમારું ધરણ છે. આ સોમાભિષેકમાં આવો અને સાથે ધન લેતા આવો. તે ધન અમને આપો અને યજ્ઞસમાપ્તિ પછી સ્વર્ગમાં પોતાના સ્થાને ભવો. (૪)

યજ્ઞ યજ્ઞસ્થાનમાં અને યજ્ઞમાનની પાસે જ થાય છે. ને સાધનોથી બને છે તેમાં તે રહે છે. સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવો તેજ યજ છે. (૫)

સૂક્ત અને મંત્રકથનપૂર્વક ને યજ્ઞ થાય છે તેજ વીર્યશાળી હોય છે. સ્વાર્થત્યાગ જ યજ્ઞ છે. (૬)

અર્પણ તો બધાના માટે કરતું ભણે. બધે તે યજ્ઞ કરનારો હોય કે ન હોય, માર્ગ ભણ્યા પછી તે માર્ગથી જતું એજ સારું છે. (૭)

હે મન ઉપર અધિકાર રાખનાર યજ્ઞમાન ! ને યજ્ઞ તમે કરો છો તે દેવોના માટે સમર્પણ કરો. તેનું સમર્પણ પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને ઘુલોકમાં રિપત બધાના માટે હોય. (૮)

આ સૂક્ત યજ્ઞનું મહત્વ વર્ણન કરે છે. વાયેકા એના ભાવાર્થનું મનન કરે, તો આ સૂક્તનો આશય તેમના ધ્યાનમાં આવી જશે.

પંક્તિ

કાંડ ૫, સુકત ૨૬

(શ્રાવિઃ— વ્રજા । દેવતા— વાસ્તોષ્વતિઃ મન્ત્રોક્તાઃ ।)

યજૂંપિ યજ્ઞે સમિધઃ સ્વાહાગ્નિઃ પ્રવિદ્વાનિહ વૌ યુનક્તુ	॥ ૧ ॥
યુનક્તુ દેવઃ સંવિતા પ્રજાનન્સસ્મિન્યજ્ઞે મંદિપઃ સ્વાહા	॥ ૨ ॥
ઇન્દ્રં ઝકથામદાન્યસ્મિન્યજ્ઞે પ્રવિદ્વાન્યુનક્તુ સુયુજઃ સ્વાહા	॥ ૩ ॥
પ્રૈષા યજ્ઞે નિવિદુઃ સ્વાહા શિષ્ટાઃ પત્નીર્ભિર્વદતેહ યુક્તાઃ	॥ ૪ ॥
છન્દાંસિ યજ્ઞે મંરુતઃ સ્વાહા માતેવં પુત્રં પિપૃતેહ યુક્તાઃ	॥ ૫ ॥
અયમેવન્વર્હિષા પ્રોક્ષણીભિર્યજ્ઞે તન્વાનાદિતિઃ સ્વાહા	॥ ૬ ॥
વિષ્ણુર્ધુનક્તુ વહુધા તર્વાસ્યસ્મિન્યજ્ઞે સુયુજઃ સ્વાહા	॥ ૭ ॥
ત્વષ્ટા યુનક્તુ વહુધા નુ રૂપા અસ્મિન્યજ્ઞે સુયુજઃ સ્વાહા	॥ ૮ ॥
મર્ગો યુનક્ત્વાશિષો ન્વસ્મા અસ્મિન્યજ્ઞે પ્રવિદ્વાન્યુનક્તુ સુયુજઃ સ્વાહા	॥ ૯ ॥
સોમો યુનક્તુ વહુધા પર્વાસ્યસ્મિન્યજ્ઞે સુયુજઃ સ્વાહા	॥ ૧૦ ॥

અર્થ— (પ્ર વિદ્વાન્ અગ્નિઃ ઇહ યજ્ઞે) વિશેષ યાત્રી અગ્નિ આ યજ્ઞમાં (યઃ યજૂંપિ સમિધઃ) તમારા માટે પશુવેદ મંત્ર અને સમાધિએ (યુનક્તુ સ્વાહા) ઉપયોગમાં લાવે છે તારી આહુતીએ સમર્પિત કરે છે. [૧]

(મંદિપઃ પ્રજાનન્સ સવિતા દેવઃ) મહાન્ યાત્રી બધા પ્રેરક સવિતા દેવ (અસ્મિન્ યજ્ઞે યુનક્તુ સ્વાહા) આ યજ્ઞમાં હવન સામગ્રીને ઉપયોગ કરે. છે પોતાની આહુતીએ સમર્પિત કરે છે. [૨]

(પ્રવિદ્વાન્ સુયુજઃ ઇન્દ્રઃ) યાત્રી, સુયોગ્ય ઇન્દ્ર (અસ્મિન્ યજ્ઞે ઝકથામદાનિ યુનક્તુ સ્વાહા) આ યજ્ઞમાં આનંદકારક સ્તુતિસ્તોત્રોને પ્રયુક્ત કરે, તેમાં આરં સમર્પણ હો. [૩]

(પ્રૈષાઃ નિવિદુઃ ઇહ યજ્ઞે યુક્તાઃ શિષ્ટાઃ) આત્માઓ અને આત્મનિવેદન કરવાની રીતિએ જાણનારા આ યજ્ઞમાં નિયુક્ત યજ્ઞેષા શિષ્ટલોક (પત્નીર્ભિઃ વદતે સ્વાહા) પોતાની ધર્મ પત્નીઓની સાથે યજ્ઞને બાર ઉભાવે, યજ્ઞમાં આરં સમર્પણ હો. [૪]

(માતા ઇવ પુત્રં) માતા જેમ પુત્રને પૂછે કરે છે, તે પ્રકારે (ઇહ યજ્ઞે યુક્તાઃ મંરુતઃ) આ યજ્ઞમાં પોતાએલા મંરુત દેવો (છન્દાંસિ વિદતે સ્વાહા) જાહેને પૂછે કરે, આરં સમર્પણ યજ્ઞના માટે હોય. [૫]

(અયમેવન્વર્હિષા પ્રોક્ષણીભિઃ) આ અગ્નિની દેવી હવન સામગ્રી અને શોષક સાધનોની સાથે (યજ્ઞે તન્વાના યા અગ્નન્ સ્વાહા) યજ્ઞને વિસ્તાર કરતી આવેલી છે, આ યજ્ઞમાં આરં સમર્પણ હો. [૬]

(સુયુજઃ વિષ્ણુઃ અસ્મિન્ યજ્ઞે) સુયોગ્ય વિષ્ણુ દેવ આ યજ્ઞમાં (તર્વાસિ વહુધા યુનક્તુ સ્વાહા) પોતાની તપવાની સક્રિયઓના ધણા પ્રકારે ઉપયોગ કરે, આ યજ્ઞમાં આરં સમર્પણ હો. [૭]

(સુયુજઃ ત્વષ્ટા અસ્મિન્ યજ્ઞે) સુયોગ્ય ત્વષ્ટા દેવ આ યજ્ઞમાં (રૂપાઃ નુ વહુધા યુનક્તુ સ્વાહા) વિવિધ રીતેના ધણા પ્રકારે પ્રયુક્ત કરે, આ યજ્ઞમાં આરં સમર્પણ હો. [૮]

(સુયુજઃ પ્રવિદ્વાન્ મર્ગઃ અસ્મિન્ યજ્ઞે) સુયોગ્ય યાત્રી બજાદેવ આ યજ્ઞમાં (અસે નુ આશિપઃ યુનક્તુ, સ્વાહા) એના માટે આશિપ આવે, આ યજ્ઞમાં આરં સમર્પણ હો. [૯]

(સુયુજઃ સોમઃ અસ્મિન્ યજ્ઞે) સુયોગ્ય સોમ દેવ આ યજ્ઞમાં (પર્વાસિ વહુધા યુનક્તુ સ્વાહા) પાણીને ધણા પ્રકારે પ્રયુક્ત કરે, આરં સમર્પણ આ યજ્ઞમાં હો. [૧૦]

इन्द्रो युनक्त बहुधा वीर्याप्यस्मिन्बुधे सुयुजः स्वाहा
अश्विना ब्रह्मणा यातमर्वाश्वौ वषट्कारेण यज्ञं वर्धयन्तौ ।

॥ ૧૧ ॥

वृहस्पते ब्रह्मणा याष्टवार्ह यज्ञो अयं स्वरिदं यजमानाय स्वाहा

॥ ૧૨ ॥

અર્થ— (સુયુજઃ इन्द्र. अस्मिन् बुधे) સુયોગ્ય ઇન્દ્ર દેવ આ યજ્ઞમાં (વીર્યાપિય વહુધા યુનક્તુ સ્વાહા) પોતાના સામર્થ્યનો ધણી પ્રકારે ઉપયોગ કરે, આ યજ્ઞમાં આર્ય સમર્પણ હો. [૧૧]

હે (અશ્વિનો) અશ્વિદેવ ! (બ્રહ્મણા વષટ્કારેણ યજ્ઞ વર્ધયન્તૌ) યાન અને યાન દ્વારા યજ્ઞને વધારતા (અર્વાશ્વૌ આયાત) અશ્વારી પાસે આવે. હે બૃહસ્પતે ! (બ્રહ્મણા વર્વાહ આયાદિ) યાનની સાથે પાસે આવ. (અયં યજ્ઞઃ યજમાનાય સ્વા) આ યજ્ઞ યજમાનના માટે તેજ વધારનારો હોય. (સ્વાહા) યજ્ઞમાં આત્મ-સમર્પણ હો. [૧૨]

યજ્ઞમાં આત્મસમર્પણ

‘સ્વાહા’ શબ્દનો અર્થ (સ્વ+આ+હા) ‘પોતાનું કહેવા જેવું જે જે કંઈ છે તે બધાનું વિશ્વના કલ્યાણ માટે સમર્પણ કરવું’ એવો છે. ખરી રીતે યજ્ઞમાં આ આત્મશક્તિનું સમર્પણ બનતું મુખ્ય ભાગ છે. જાણે એના વચ્ચે કોઈ યજ્ઞ જ થાય શકે નહિ. યજ્ઞમાં આકૃતિ આપતી વેળા ‘સ્વાહા ન મમ’ (આ પદાર્થ મેં યજ્ઞમાં આપ્યો છે, હવે મેં મારો નથી) એમ મંત્ર જે બોલાય છે તેનું તાત્પર્ય આત્મસમર્પણનો પાઠ આપવો એજ છે. આ સૂક્તના અત્યેક મંત્રમાં ‘સ્વાહા’ શબ્દનો પાઠ એટલા માટે જ કરેલો છે.

અગ્નિ, સવિતા, ઇન્દ્ર, મરુત, અદિતિ, વિષ્ણુ, તૃષ્ટા, ભગ, સોમ, અશ્વિનો, બૃહસ્પતિ વગેરે બધા દેવતાઓ દુનિયાના યજ્ઞમાં પોત પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે, એટલે પોતપોતાની શક્તિનું સમર્પણ કરી રહ્યા છે. આ દેવતાઓનું આત્મસમર્પણ એક હૃદયેક મનુષ્ય માટે યોગ્ય છે કે તે પણ પોતાની સ પૂર્ણ શક્તિ યજ્ઞમાં અર્પણ કરે અને પોતાના જીવનની સાર્થકતા યજ્ઞ વડે કરે. અગ્નિ ઉજ્જ્વળતા આપે છે, સવિતા પ્રકાશ આપે છે, ઇન્દ્ર વચ્ચે છે, મરુત જીવન આપે છે, અદિતિ આધાર આપે છે, વિષ્ણુ સર્જનઆપી બધાનું રક્ષણ કરે છે, તૃષ્ટા નષ્ટ પદાર્થોનું રૂપ બનાવે છે, ભગ બધાને આગમ્યનાર બનાવે છે, સોમ બધાને શાન્તિ આપે છે, અશ્વિનો દેવ બધાના દોષ દૂર કરે છે, બૃહસ્પતિ બધાને યાન આપે છે, અથવા એકજ પરમાત્મા દેવ એટલી શક્તિએ વડે જગતનો યજ્ઞ સામગ્ર પૂર્ણ કરે છે. આ બધા દેવો આ કાર્ય પોતાના સુખ માટે કરતા નથી પણ બધી દુનિયાના કલ્યાણ માટે આત્મશક્તિનું સમર્પણ કરે છે તેજ પ્રકારે માણસે પણ પોતાની તન, મન, ધન વગેરે બધી શક્તિ એનો યજ્ઞ જગતની ઉલાદ માટે કરવો અને આ આત્મસર્વસ્વ સમર્પણના યજ્ઞ વડે પોતાના જીવનની સાક્ષતા કરવી. આ પ્રકારે યજ્ઞમય જીવન વ્યતીત કરવાનો ઉપદેશ આ સૂક્તે આપ્યો છે.

યજ્ઞ

કાંડ ૫, સૂક્ત ૧૨

(ઋષિઃ - ઋજિરાઃ । દેવતા - જાતવેદાઃ ।)

ममिन्द्रो अथ मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः ।

आ च वह मित्रमहश्चिक्त्वान्वं दूतः कविर्ऋषि प्रचेताः

॥ ૧ ॥

અર્થ— હે (જાતવેદઃ) યાનપ્રકાશક દેવ ! (અથ મનુષઃ દુરોણે સમિદ્રઃ દેવઃ) આજ મનુષ્યના ધરમાં પ્રદીપ્ત થએલો તું દેવ (દેવાન્ યજસિ) દેવોનું યજ્ઞ કરે છે. હે (મિત્રમહઃ) મિત્રની સમાન પુત્રપદ્વ ! તું (ચિકિત્વાન્ આચદ ચ) યાનવાનું તેમને અહીં લાઇ આવે. (ત્વં કવિઃ પ્રચેતાઃ દૂતઃ ઋષિ) તું કવિ અને વિશેષ યાની દૂત છે. [૧]

ભાવાર્થ— આજે મનુષ્યના ધરમાં પ્રદીપ્ત થએલો અગ્નિદેવ દેવાના મટિ યજ્ઞ કરે છે અને તેમને અહીં લાઇ આવે. ૧ મિત્રની સમાન પુત્ર્ય યાની. કવિ. દેવામ ચિકિત્વાન્ દેવાના દૂત છે. ૨ - ૧

તર્નનપાત્પથ ક્રતસ્ય યાનાન્મધ્વા સમુજ્જન્તસ્વંદયા સુજિહ્વ ।

મન્માનિ ધીમિરુત યજ્ઞમુન્ધન્દેવત્રા ચં કુણ્ણહાધ્વરં નંઃ

॥ ૨ ॥

આજુહ્વાનં ઈડયો વન્ધ્યા યાદ્યમે વસુભિઃ સજોષાઃ ।

ત્વં દેવાનામસિ યદ્ધ હોતા સ ઈનાન્યક્ષીપિતો યજીયાન્

॥ ૩ ॥

પ્રાચીનં વર્હિઃ પ્રદિશાં પૃથિવ્યા વસ્તોરંસ્યા વૃજ્યતે અમે અહ્વામ્ ।

વ્યુપ્રિયતે વિતરં વરીયો દેવેભ્યો અદિતયે સ્યોનમ્

॥ ૪ ॥

વ્યર્ચસ્વતીરુર્વિયા વિ શ્રેયન્તાં પતિમ્યો ન જનયઃ શુર્મમાનાઃ ।

દેર્થોદ્ધારો વૃહતીર્વિશ્વમિન્વા દેવેભ્યો ભવત સુપ્રાયણાઃ

॥ ૫ ॥

આ સુવર્ચન્તી યજતે ઉપાકે ઉપાસાનકાં સદતાં નિ યોનીં ।

દિવ્યે યોષેણે વૃહતી સુરુષમે અધિ શ્રિયં શુક્રવિશં દધાને

॥ ૬ ॥

અર્થ— હે (સન ન-પાત્ સુજિહ્વ) શરીરને ન પાડનાર અને ઉત્તમ જ્ઞાનવાળા દેવ ! (ક્રતસ્ય યાનાન્ પથઃ મન્વા સમજન્ત્ સ્વદય) મનના યાસના યોગ્ય ભાગોને મધુરતાથી યુક્ત કરતાં સ્વાદયુક્ત કર. (ધીમિઃ મન્માનિ) શ્રદ્ધાભેદી મનનીય વિચારોને (ઉત યજ્ઞં મુન્ધન્) અને યજ્ઞને સિદ્ધ કરતો (વેવત્રા યઃ અર્થે ચ કુણ્ણિ) દેવોના મધ્યમાં અમારા અદિસામય કર્મ પૂર્ણ કરે. [૨]

હે અમે ! (આજુહ્વાનઃ ઈડયા વન્ધ્યાઃ ચ) ઢવન કરનારો, સ્તુતિ અને વંદન કરવા યોગ્ય તું (સજોષાઃ વસુભિઃ આયાહિ) પ્રેમથી વસુઓની સાથે આવ. હે (યદ્ધ) પૂન્ય ! (ત્વં દેવાનાં હોતા અસિ) તું દેવોને આહ્વાન કરનારો છે. (સઃ દિવિતઃ યજીયાન્ પનાન્ યક્ષિ) તે ઠાક અને યાજ્ઞક તું એમનું યજ્ઞન કરે. [૩]

(અહ્વાં અમે) દિવસના પહેલા ભાગમાં (અસ્યાઃ પૃથિવ્યાઃ પ્રદિશાં) આ પૃથ્વીની દિશાથી (વસ્તોઃ વર્હિઃ પ્રાચીનં આપૂજ્યતે) આગળ જતાં માટે ધારા વગેરે પૂર્વદિશાની તરફ પ્રસરવામાં આવે છે. આ આસન (વિતરં વરીયાઃ) વિસ્તૃત અને શ્રેષ્ઠ (દેવેભ્યઃ અદિતયે સ્યોનં) દેવોના માટે તેમજ સ્વતંત્રતાના માટે સુખદાયક (ચ વિપ્રચયતે) પ્રસરવામાં આવે છે. [૪]

(શુર્મમાનાઃ જનયાઃ પતિમ્યાઃ ન) શોભાપાત્ર સ્ત્રીઓ ને પ્રકારે વર્તિએને માટે આદર જતાવે છે, તે પ્રકારે (વ્યર્ચસ્વતીરુર્વિયા) વિસ્તૃત અને મહાન્ (વૃહતીઃ વિશ્વં દન્વાઃ) મોટા અને જાધને પ્રાપ્ત કરનાર (દેર્થોઃ દ્વારઃ) હે દિવ્ય દારો ! (દેવેભ્યઃ સુપ્રાયણાઃ ભવત) દેવોના માટે સુખેથી જવા આવા યોગ્ય યાત્રો. [૫]

(સુવર્ચન્તી યજતે ઉપાકે) ઉત્તમ યાસનારી થત કરવા યોગ્ય અને પાસે જ દોષ એવી (દિવ્ય યોષેણે) દિવ્ય અને સેવનીય (વૃહતી સુરુષમે) મોટી સુંદર (શુક્રવિશં શ્રિયં અધિધધાને) શુદ્ધ શોભાને ધારણ કરનારી (ઉપાસાનકા યોનીં નિ આસદતામ્) દિવસ રાત અમારા ધર્મમાં આવે. [૬]

ભાષ્યાર્થ— શરીરને ન પાડનારો અને મધુર બોલનારો દેવ સત્યને પોહોંવડનારા ભાગોને મધુરતા યુક્ત કરે છે, ઉત્તમ મનનીય વિચારોથી યજ્ઞને સિદ્ધ કરી દેવોની વચ્ચે અમારો યજ્ઞ પૂર્ણ થે (૨)

ઉત્તમ ઢવન કરનારો, સ્તુતિ કરવા યોગ્ય અને નમસ્કાર માટે યોગ્ય તું દેવ વસુઓની સાથે અહીં આ યજ્ઞમાં આવ. ૩ દેવોને બોલાવનારો છે માટે ૩ યાજ્ઞકોમાં ઉત્તમ યાજ્ઞક તે દેવોને અહીં લઈ આવ. (૩)

પ્રાતઃકાળમાં જ આ પૃથ્વીને આસ્થાહિત કરવા માટે તું પૂર્વદિશા તરફથી સારીરીતે પ્રસારે છે. આ વિસ્તૃત અને ઉત્તમ આસન બધા દેવોને બેસવા માટે સુખદાયક છે અને આ સ્વતંત્રતાના માટે યજ્ઞ ઉત્તમ છે. (૪)

સ્ત્રીઓ ને પ્રકારે પતિને સુખ આપે છે, તે પ્રકારે આ અમારા દિવ્ય દરવાજામાં છે, વિશાળ, મોટા અને જાધને આપવા જવા માટે યોગ્ય છે, તે દેવોને સદેહાદયથી આદર લઈ આપનારા બને. (૫)

ઉત્તમ જવા યોગ્ય, એક બીજીની સાથે સંજનિત, દિવ્ય અને સુંદર પ્રાત કાળ અને રાત્રીના સમય સુખપૂર્વક અમારા ધર્મમાં પ્રસાર યાત્ર. (૬)

દૈવ્યા હોતારા પ્રથમા સુવાચા મિમાના યજ્ઞં મનુષ્યો યજ્ઞયૈ ।

પ્રચોદયન્તા વિદર્થેષુ કારુ પ્રાચીનં જ્યોતિઃ પ્રદિશાં દિશન્તાં

॥ ૭ ॥

આ નોં યજ્ઞં મારતી તૂપમેત્તિહાં મનુષ્વદિહ ચેતયન્તી ।

તિસો દેવીર્વાર્હિરેદં સ્યોનં સર્સ્વતીઃ સ્વર્પસઃ સદન્તામ્

॥ ૮ ॥

ય હમે ઘાવાપૃથિવી જનિત્રી રૂપૈરર્પિશ્નદ્રુવનાનિ વિશ્વાં ।

તમ્મદ્ય હોતરિપિતો યર્જીયાન્દેવં ત્વષ્ટારમિહ યંષિ વિદ્વાન્

॥ ૯ ॥

ઉપાવંસુજ ત્મન્વા સમજ્જન્દેવાનાં પાથં ક્ષતુથા હર્વીર્ષિં ।

વનસ્પતિઃ શમિતા દેવો અગ્નિઃ સ્વદન્તુ હવ્યં મધુના ઘૃતેનં

॥ ૧૦ ॥

સુધો જાતો વ્યર્મિમીત યજ્ઞમર્મિદેવાનાંમમવત્પુરોગાઃ ।

અસ્ય હોતુઃ પ્રશિષ્યુતસ્યં વાચિ સ્વાહાકૃતં હવિરંદન્તુ દેવાઃ

॥ ૧૧ ॥

અર્થ— (પ્રથમા સુવાચા દૈવ્યા હોતારા) પહેલા સુદર બોલનારા દિવ્ય હોતા (મનુષ્યઃ યજ્ઞં યજ્ઞયૈ મિમાના) મનુષ્યના યજ્ઞમાં યજ્ઞન કરના માટે નિર્માણ કરનારા (વિદર્થેષુ પ્રચોદયન્તા કારુ) યજ્ઞોમાં પ્રેરણા કરનારા કર્મકર્તા (પ્રાચીનં જ્યોતિઃ પ્રદિશાં દિશન્તાં) પ્રાચીન જ્યોતિને તેની દિશા બતાવે છે. [૭]

(મારતી નઃ યજ્ઞં તૂપં આ ઘૃતુ) બધાં બધાં પાપથી પાપથી કરનારી માતૃભૂમિ અમારા યજ્ઞમાં બળતી સાથે આવે (હહા મનુષ્યવત્ યજ્ઞં જ્ઞેતસ્તી હહ) માતૃભાષા મનુષ્યોથી યુક્ત યજ્ઞની ચેતના આપતી અહીં આવે. (સર્સ્વતી સુ અવસઃ સ્વાસદન્તાં) માતૃસમૃદ્ધતા ઉત્તમ કર્મ કરનારાઓની પાસે બેસી અને આ (તિસઃ દેવીઃ હર્વં સ્યોનં વર્હિઃ) ત્રણે દેવીઓ આ ઉત્તમ આસન ઉપર આવી બીરાણે [૮]

(હમે જનિત્રી ઘાવાપૃથિવી) આ ઉત્પન્ન કરનારી ધૃત અને પૃથ્વીમાં (વિશ્વા મુવનાનિ રૂપૈઃ યઃ અર્પિશ્વ) બધા ભુવનોના છુદા છુદા રૂપોથી જેણે રૂપવાન બનાવ્યા છે. હે (હોતઃ) યાજ્ઞક ! (યર્જીયાન્ હવિતઃ વિદ્વાન્) યજ્ઞ કરનારા કષ્ટ વિદ્વાન્ ધૃ (અથા હહ તં દેવં ત્વષ્ટારં યશ્ચિ) આજ અહીં તે ત્વષ્ટા દેવના માટે યજ્ઞન કર. [૯]

(ત્મન્વા સમજ્જન્) પોતે પ્રકટ થનારા ધૃ (દેવાનાં પાથઃ હર્વીર્ષિ ક્ષતુથા ઉપ અવસુજ) દેવોના માટે અજ અને હવન ક્ષતુના અનુસાર આપ (વનસ્પતિઃ શમિતા દેવો અગ્નિઃ) વનસ્પતિ, શાંતિ કરનારા અગ્નિ દેવ (મધુના ઘૃતેન હવ્યં સ્વદન્તુ) મધુર ધૃતની સાથે હવ્યનો સ્વાદ લે [૧૦]

(સદ્યાઃ જાતઃ અગ્નિઃ યજ્ઞં વિ વર્મિમીત) ધીધ પ્રકટ થએલો અગ્નિ યજ્ઞનું નિર્માણ કરે છે. તે (દેવાનાં પુરોગાઃ અમવત્) તે દેવોનો અગ્રગામી હોય છે. (અસ્ય ક્ષતસ્ય હોતુઃ પ્રશિષિ વાચિ) આ સત્પ્રવર્તક હોતાની પ્રકૃષ્ટ શાસન કરનારી વાણીમાં (સ્વાહાકૃતં હવિઃ દેવા અદન્તુ) સ્વાહાકાર વડે અપાએણું દિવ્ય હવ્ય દેવો આપ. [૧૧]

ભાષાર્થ— આ સુદર મનોનું ગાયન કરનારા દિવ્ય હોતાનજી મનુષ્યોનો આ યજ્ઞ પૂર્ણ કરવા માટે પૂર્વદિશાની જ્યોતિને સંદેશ આપતો બધાને પ્રેરણા કરવા માટે અહીં આવે. (૭)

અમારા આ યજ્ઞમાં બધાનું પાપથી કરનારી માતૃભૂમિ યજ્ઞને પ્રેરણા કરનારી માતૃભાષા અને ઉત્તમ કાર્યની પ્રેરણા કરનારી, પ્રવાહથી મળેલી માતૃસમૃદ્ધતા અહીં આવી આ યજ્ઞમાં બીરાણે. (૮)

જે બધા બૂતોને વિવિધ રૂપો આપે છે તે બધે ઘાવાપૃથ્વી છે અમારા યાજ્ઞકો ત્વષ્ટા દેવોનું અહીં યજ્ઞન કરે (૯) પોતે અહીં પ્રકટ થઇ બધા દેવોને ક્ષતુઓને અનુસાર હવિ અને અજ આપે. વનસ્પતિ, શમિતા, અને દેવ અગ્નિ આ બધા અમારા હવિ અને ધીને મધુરતાથી યુક્ત કરે. (૧૦)

પ્રત્યવિત અગ્નિ અહીં અમારા યજ્ઞ નિર્માણ કરે છે આ દેવોનો અમલો છે, આ હોતા અગ્નિની વાણીમાં એટલે મોદામાં વાદાકાર સાથે નાંચેલો હવિ બધા દેવો આપ (૧૧)

યજ્ઞ

યજ્ઞમાનની ધૃત્તિ

યજ્ઞમાન પોતાના ધરમાં યજ્ઞયાગ અથવા હોમ હવન કરે છે તે વખતે તેના મનમાં જે વિચાર હોવા જોઈએ તે આ સૂક્તમાં ધણી સુંદર વર્ણન સાથે આપ્યા છે. ધરમાં કોઈ ધર્મકૃત્ય, ધર્મનો કોઈ સંસ્કાર કરવાના વખતે પણ આ વિચાર યજ્ઞમાનના મનમાં ધારણ કરવા યોગ્ય છે—

(૧) આ મારા ધરમાં પ્રગટાવેલા યજ્ઞિય અગ્નિ, નકકી જ બધી દેવતાઓનું યજ્ઞન કરે છે, તે ખરેખર બધા દેવોને યજ્ઞસ્થાનમાં લાઇ આવે છે, કારણ કે તે દેવોને બોલાવનારા અને હવિ તેમને પોહોંચાડનારા પ્રત્યક્ષ દેહદૃત જ છે.

(૨) આ ઉત્તમ જીવવાળો અગ્નિદેવ સત્યને પોહોંચાડનારા ધર્મમાર્ગો ઉપર મધુર પાથિય આપનારા છે. તે અહીં આવે છે, ઉત્તમ સ્તોત્રો વડે યજ્ઞ કરે છે અને અહિં સમય ક્રમેને દેવતાઓ સુધી પહોંચાડે છે.

(૩) હે અગ્ને ! પૃથિવ્યાદિ આઠ વસ્તુદેવોને તું અહિં આ યજ્ઞમાં લાઇ આવ. તું વંદનીય અને પ્રશંસનીય દેવ છે. તું દેવોને અહીં બોલાવનારા છે. માટે દેવોને અહીં બોલાવી તેમને માટે યજ્ઞન કર.

(૪) અમે સવારથી જ દેવોને બેસવા માટે આસન પૂર્વ-દિશાની સામે પ્રસારી મૂક્યું છે. દેવો અહીં આવે અને સુખ-પૂર્વક અહીં મિરાળે.

(૫) અમારા ધરના બારણા પૂર્ણપણે બોલીને શબ્દો છે. તેમાંથી દેવોએ આરામથી આવવું અને યજ્ઞમાં મંગલ કાર્યો કરવા.

(૬) સવારથી સાંજ સુધી શોકન અને તેજસ્વી સમય છે. આ બધા સમય ઉત્તમ આનંદકારક રીતે અમારા ધરમાં પસાર થાય એટલે અમારા માટે આ સમય સુખ આપનારા થાય.

(૭) હિંચ હોતાગયુ અમારા યજ્ઞમાં આવી ગય. માણસોને બોલાવી એકાન્તિત કરે, ઉત્તમ પ્રકારે યજ્ઞકર્મ કરે અને યજ્ઞથી પ્રકાશનો માર્ગ બધાને બતાવે.

(૮) આ યજ્ઞ વડે બધાનું બરણપોષણ કરનારી માતૃ-ભૂમીનો સત્કાર થાય, અહીં માતૃભાષા બધાને ઉત્તમ પ્રેરણા આપે, પ્રવાહથી મહેલો સમ્યક્તા સારા કર્મોની પ્રેરણા કરે. આ પ્રકારે આ ત્રણે દેવીઓ આ યજ્ઞમાં આવી કાર્ય કરે.

(૯) આ ઘાવાપૃથ્વી છે, તેમના કારણે બધા સ્થિરચર પદાર્થો રૂપથી સંપન્ન થયા છે. તેમની વચ્ચે આ યજ્ઞ આવી

રહ્યો છે માટે આ યજ્ઞમાં બધાને આકાર આપનારા ત્વષ્ટા દેવના માટે હવન અવશ્ય થવું જોઈએ.

(૧૦) યજ્ઞની સમિધાઓ અને હવન સામગ્રી ધીથી યુગ્મ કેમ. હવન સામગ્રીમાં મધુરતા મેળવવામાં આવે અને તદ્દને અનુકૂલ દેવોના નિમિત્તે હવન થતું રહે.

(૧૧) અગ્નિ પ્રદીપ્ત થતા જ યજ્ઞને આરંભ થાય છે અને દેવો પણ તે યજ્ઞસ્થાનમાં આવે છે. આ અગ્નિમાં રવાહા-કાર પૂર્વક કરેલું હવન બધા દેવો ખ વ છે અને તમ યજ્ઞને અમારું કંઈપણ ધૃત્તિ છે.

આ પ્રકારે યજ્ઞમાને પોતાની હાર્દિક ધૃત્તિ પ્રકટ કરવી. જે યજ્ઞમાનના મનમાં વિશ્વાસપૂર્વક ઉત્તરની વડોતે આરસી અથવા રહે છે તે ખરેખર સમગ્ર છે કે આ યજ્ઞકર્મમાં બધા દેવતાઓ લાભ લે છે અને મનુષ્યમાત્રનું કંઈપણ કરે છે. તેનું યજ્ઞમાન વૈદિક કર્મો કરી આધારિક લાભ ઉઠાવી શકે છે. અધિષ્ઠાસીના ઉદ્ધાર માટે કોઈ રસ્તો નથી.

આ સૂક્તનાં કથનનુસાર વાયકો પોતે બધી શકે છે કે સામગ્રી કેવી રીતે તૈયાર કરવી. યજ્ઞની સિધ્ધિ બાજુના માટે પણ આ સૂક્તના મનનથી ધણી લાભ થઇ શકે છે.

આ સૂક્તમાં 'તન્ન-ન-વાત્' એવું અગ્નિનું નામ આપ્યું છે. તેનો અર્થ 'શરીરને પડતા ન દેનારો' એટલે કે શરીરને ચલાવનારો. આ શરીરમાં અગ્નિ શરીરને ચલાવે છે આ વાત આ મંત્રમાં સ્પષ્ટ કહેલી છે. વાયક રથૂલ દૃષ્ટીથી વિચાર કરશે તો તેમને ખબર પડશે કે મૃત શરીર કંડુ પડી ગય છે અને જીવતા માણસના શરીરમાં ઉજ્જ્વિતા રહે છે આ બનુભવથી વાયકો બધી શકે છે કે આપણાં શરીરમાં શરીરને ચલાવનાર અગ્નિ છે. પછી આમળ જતાં આ તન્નનવાત્ શબ્દ આત્મોના વાયક બની ગય છે અને આત્મા શરીરને ચલાવનારો છે આ વાત તો બધાજ જાણે છે.

જે યજ્ઞ અગ્નિમાં કરાય છે તેને અખર કહે છે. આ વાત બીજા મંત્રમાં કહેલી છે. 'અ-ચ્ચર' નો અર્થ 'અનિદિસા' છે અથવા 'અ-કુટિલતા' પણ છે, એટલે યજ્ઞનો અર્થ 'અદિ સાધુકત અને કષ્ટરહિત કર્મ' એવો છે. માણસે આવા પ્રકારના કર્મો કરવાં જોઈએ. પરંતુ કેટલાક મનુષ્યો યજ્ઞના નામે હિંસાક્રમક કર્મ કરે છે અને આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે તે હિંસાને અહિંસા માને છે. એના કરતા અર્થનો અનર્થ બીજો કયો હોઇ શકે ! અચર.

આ પ્રકારે આ સૂક્તનો વિચાર કરી વાયકોએ યોગ્ય તે બોધ લેવો.

૫૩

કાંડ ૭, સૂક્ત ૬૮

(ઋષિ: - ઋષ્યાં । દેવતા - મંગ્રોજા: ।)

સં ઘૃહિરક્તં હૃષિર્વા ઘૃતેન સમિન્દ્રેણ વસુનાં સં મરુદ્ધિઃ ।

સં દેવૈર્વિશ્વદેવમિરક્તામિન્દ્રં ગચ્છતુ હૃષિઃ સ્વાહા

॥ ૧ ॥

અર્થ—(ઘૃતેન હૃષિર્વા ઘૃતિઃ સં અક્તં) ઘી અને હવન સામગ્રીથી આહુતિ ભરપૂર થાય. (હિન્દ્રેણ વસુનાં, મરુદ્ધિઃ સં અક્તં) ઇન્દ્ર, વસુ, મરુતો વગેરે દેવો સાથે (વિશ્વદેવેભિઃ દેવૈ સં) બધા અન્ય દેવોની સાથે ભરપૂર હો. (હૃષિઃ હિન્દ્રં ગચ્છતુ) આ હવન બધા દેવોનો ધુખ્ય પ્રશ્ન તેને પોહોએ (સ્વા-હા) આ આત્મસમર્પણ જ છે. [૧]

આ સૂક્તનો સ અર્થ આ પહેલાના સૂક્ત જોડે છે. હવનસામગ્રી, ઘી વગેરે વસ્તુઓ પૂર્ણપણે અને વિધિપૂર્વક ધરખા સમર્પણ કરવામાં આવે. આ બધા થઈ પરમેશ્વરને સમર્પણ થાય એવી ભુદ્વીધી એટલે ઇશ્વરાપૂર્ણ ભુદ્વીધી કરવામાં આવે. સ્વાર્થત્યાગ-પોતાની વસ્તુનું સમર્પણ-કરવાથી જ મત્ત સિદ્ધ થાય છે.

૫૩

કાંડ ૭, સૂક્ત ૬૯

(ઋષિ: - ઋષ્યાં । દેવતા - વેદો: ।)

પરિં સ્તુળીહિ પરિં વેદિં વેદિં મા જામિં મૌપીરમુપા શ્યાનામ્ ।

દ્યોતૃપદનં હરિતં હિરણ્યયં નિષ્કા એતે યજમાનસ્ય લોકે

॥ ૧ ॥

અર્થ—(વેદિં પરિસ્તુળીહિ) વેદીને આરે બાલુથી સાથે પ્રકારે ઢાંકી દે અને (પરિં વેદિં) તેનું ધાતુજ કર (અમુપા શ્યાનાં જામિં મા મોવો:) આ યજ્ઞભૂમીમાં સૂઈ જનારી આ અગ્નિની બહેન એટલે યજ્ઞમાનની ધર્મપત્નીની સાથે કપટ કરતો નહિ. (દ્યોતૃ-સવનં હરિતં હિરણ્યયં) આ હવન કરનારનું ધર લીલા ધાસથી યુક્ત અને ઉત્તમવર્ણ યુક્ત છે. (યજમાનસ્ય લોકે એતે નિષ્કા:) યજ્ઞમાનના સ્થાન ઉપર આ સિકકા, સોનાની મોહરો અથવા ધરણી છે. [૧]

વેદીની આસપાસ અત્યંત સ્વચ્છતા રાખવી જોઈએ અને હમેશા તે સ્થિર રાખવી જોઈએ. કાષ્ઠ ભૂમી સાથે કપટ યુક્ત અથવા અરાખ વર્તાવ ન કરવો જોઈએ. ધરની સાથે એટલે બાલુબાલુમાં બગીચો કરી બધું લીધુછમ દેખાય એવું કરવું જોઈએ અને તે સારી અવસ્થામાં રાખવું જોઈએ ધરને ઉત્તમ સ્વચ્છ અવસ્થામાં રાખવું જોઈએ. આજ ગૃહસ્થોને આરે બાલુ છે.

અત્રનો યજ્ઞ

કાંડ ૪, સૂક્ત ૩૪

(શ્રાવિઃ-અવર્ષા । દેવતા-મહોદન ।)

વ્રજાસ્ય શીર્ષં વૃહદસ્ય પુષ્પં વામદેવ્યમુદરમોદુનસ્ય ।

છન્દાંસિ પૃથૌ મુર્ધ્નસ્ય સૂત્યં વિષ્ટારી જાતસ્તપસોઽર્ધિ યજ્ઞઃ

॥ ૧ ॥

અનસ્યાઃ પુતાઃ પર્વનેન શુદ્ધાઃ શુર્ચયઃ શુચિમર્ષિ યન્તિ લોકમ્ ।

નૈર્ષાં શિશ્રં પ્ર દંહતિ જાતવેદાઃ સ્વર્ગે લોકે વહુઃ સૈર્ણમેપામ્

॥ ૨ ॥

વિષ્ટારિર્ણમોદુનં યે પચન્તિ નૈનાનર્વતિઃ સચતે કદા ચુન ।

આસ્તેં યમ ઉપ યાતિ દેવાન્તસં ગન્ધર્વૈર્મદતે સોમ્યેમિઃ

॥ ૩ ॥

વિષ્ટારિર્ણમોદુનં યે પચન્તિ નૈનાન્યમઃ પરિ મુષ્ણાતિ રેતઃ ।

રયી હ મૂત્વા રયયાનં ર્યયતે પૃથી હ મૂત્વાતિ દિવઃ સર્મેતિ

॥ ૪ ॥

અર્થ — (અસ્ય ઓદનસ્ય શીર્ષં વ્રજા) આ અમનું મધું વ્રજા છે. (અસ્ય પુષ્પં વૃહદ્) આ અત્રની પીઠ મોટું છે એ (ઓદનસ્ય ઉદરં વામદેવ્યં) આ અમનું ઉદર-મધ્યભાગ-ઉત્તમ દેવસંનધી છે. (અસ્ય પૃથૌ છન્દાંસિ) એના અને પાશ્વભાગ હંદ છે અને (અસ્ય મુર્ધ્નં સૂત્યં) એનું મોટું સત્ય છે. એની (તપસા) ઉષ્ણાથી (વિષ્ટારી યજ્ઞઃ અધિજાતઃ) પ્રસરનારા પદ થાય છે. [૧]

(અન્-અસ્યાઃ) અસ્થિશિલિત (પચનેન શુદ્ધાઃ પુતાઃ શુર્ચયઃ) પ્રાણુપાન વડે શુદ્ધ, પવિત્ર અને નિર્મલ અનેશા (શુચિ લોકં અપિ યન્તિ) શુદ્ધ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. (જાતવેદાઃ પર્ષાં શિશ્રં ન પ્રદહતિ) અમિ એમના ક્ષુબ્ધસાધનરૂપ ઇન્દ્રિયને ખાળતો નથી અને (સ્વર્ગે લોકે વહુઃ સૈર્ણમેપામ્) રવર્ણલોકમાં એને પ્રુષ્ણ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. [૨]

(યે વિષ્ટારિર્ણ ઓદનં પચન્તિ) જે આ વ્યાપક અમને રાષિ છે, (યનાન્ કદાચન અયતિઃ ન સચતે) તેમને કદિ પણ હારિદ પ્રાપ્ત થતું નથી. જે (યમે આસ્તે) નિયમમાં રહે છે ને (દેવાન્ ઉપ યાતિ) દેવને પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે (સોમ્યેમિઃ ગન્ધર્વૈઃ સં મદતે) શાંત ગંધર્વોને મળીને આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે, [૩]

(યે વિષ્ટારિર્ણ ઓદનં પચન્તિ) જે આ વ્યાપક અમને રાષિ છે. (યમઃ યનાન્ રેતઃ ન પરિ મુષ્ણાતિ) યમ એમના વીર્યને કभी યસા દેતો નથી. તે (રયી હ મૂત્વા રયયાનં ર્યયતે) રયી બનીને રયના ખાને ભાય છે અને (પૃથી હ મૂત્વા અતિદિવઃ સં યતિ) પૃથ્વીની જેમ બની છુલોકને પાર કરી ઉપર ભાય છે. [૪]

કાવાચ — આ અમનું મધું બ્રાહ્મણ છે, પીઠ ક્ષત્રિય, મધ્ય ભાગ વૈશ્ય અને (રોષ ભાગ શૂદ્ર) છે. હંદ એના ડાબા જમણા ભાગ છે, તેનું મોટું સત્ય છે. આ અત્રથી વિસ્તૃત યજ્ઞ સિદ્ધ થાય છે. [૧]

વિરોધી, શુદ્ધ, પવિત્ર અને નિર્મળ યજ્ઞ યજ્ઞકર્તા લોકો અસ્ય લોકને પ્રાપ્ત કરે છે. સુખ પ્રાપ્ત કરવા ખાંડના ક્ષિનિર્ણંદ્રિય અસ્થિથી બળવા નથી. અસ્ય લોકમાં તે સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. [૨]

જે લોક આ અત્રનારૂપી યજ્ઞ કરે છે, તેમને કદિ કષ્ટની અવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી. તે અદિત્ય, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ આ યમ પાલન કરતો દેવત્વ પ્રાપ્ત કરે છે અને ત્યારે આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. [૩]

જે લોક આ અત્રનારૂપી યજ્ઞ કરે છે, તે કરી નિર્વીર્ય હોવા નથી. તે આ લોકમાં રથમાં બેસી રથો કદેવરાને છે અને અતિ પ્રુષ્ણના પદ ઉપર પહેરે છે. [૪]

एष यज्ञानां विर्ततो वहिष्ठो विष्टारिणं पक्त्वा दिवमा विवेश ।

आण्डीकं कुमुदं सं तनोति विसं शालूकं शर्फको मुलाली ।

एतास्त्वा धारा उपं यन्तु सर्वाः स्वर्गे लोके मधुमत्पिप्प्वमाना

उपं त्वा तिष्ठन्तु पुष्करिणीः समन्ताः

॥ ५ ॥

घृतहृदा मधुकूलाः सुगंदकाः क्षीरेण पूर्णा उदकेन दध्ना ।

एतास्त्वा धारा उपं यन्तु सर्वाः स्वर्गे लोके मधुमत्पिप्प्वमाना

उपं ત્વા તિષ્ઠન્તુ પુષ્કરિણીઃ સમન્તાઃ

॥ ६ ॥

चतुरः कुम्भांश्चतुर्धा ददामि क्षीरेण पूर्णा उदकेन दध्ना ।

एतास्त्वा धारा उपं यन्तु सर्वाः स्वर्गे लोके मधुमत्पिप्प्वमानા

उपं ત્વા તિષ્ઠન્તુ પુષ્કરિણીઃ સમન્તાઃ

॥ ७ ॥

इममौदनं नि दधे ब्राह्मणेष्टं विष्टारिणं लोकजितं स्वर्गम् ।

સ મે મા શ્લેષ્ટ સ્વઘયા પિપ્પ્વમાનો વિશ્વરૂપા ઘેનુઃ કામદુર્ધા મે અસ્તુ

॥ ૮ ॥

અર્થ— (एष यज्ञानां विर्ततो वहिष्ठो विष्टारिणं पक्त्वा दिवमा विवेश) આ બધા યજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ અને વિસ્તૃત છે. આ (વિષ્ટારિણં પક્ત્વા) વિશ્વઃ આ વિશેષ) વિસ્તૃત યજ્ઞનું અન્ન રાંધી યજ્ઞમાન ઘુલોકમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે. (श-फका मुलाली) શાંત ચિત્ત ધર્મ મૂળ શક્તિની શક્તિ કરનાર (आण्डीकं कुमुदं विसं शालूक) ઇંડા મુખ્ય વધારનારા આનંદદાયક કલમકાકીની જેમ વધનારને (सं तनोति) સારી રીતે પ્રસારે છે. (एताः सर्वाः धाराः त्वा उपयन्तु) આ બધી ધારાઓ તને પ્રાપ્ત થાય (स्वर्गे लोके मधुमत्पिप्प्वमानाः समन्ताः पुष्करिणीः) સ્વર્ગલોકમાં અધુર રસ આપનારી બધી નદીઓ (त्वा उप तिष्ठन्तु) તારા સમીપ ઉપરિચિત થાય [૫]

(घृतहृदा मधुकूलाः) ઘીના પ્રવાહવાળી, અધુર રસના કિનારાવાળી (सुगंदका) નિર્મળ પાણીથી મુક્ત (उदकेन दध्ना क्षीरेण पूर्णाः) પાણી, દહી અને દૂધથી પરિપૂર્ણ (एताः सर्वा धाराः त्वा उपयन्तु) આ બધી ધારાઓ તને પ્રાપ્ત થાય. સ્વર્ગલોકમાં અધુર રસ આપનારી બધી નદીઓ તારી પાસે ઉપરિચિત થાય. [૬]

(क्षीरेण दध्ना उदकेन पूर्णा) દૂધ, દહી અને પાણીથી ભરેલા (चतुरः कुम्भान् चतुर्धा ददामि) ચાર ઘડાઓનું ચાર પ્રકારે દાન કરું છું. આ બધી ધારાઓ તને પ્રાપ્ત થાય, સ્વર્ગલોકમાં અધુર રસ આપનારી બધી નદીઓ તારી પાસે ઉપરિચિત થાય. [૭]

(इमं विष्टारिणं लोकजितं स्वर्गं ओदनं) આ વિસ્તૃત લોકોને જીતનારા અને સ્વર્ગ આપનારા અન્નને (ब्राह्मणेष्टु नि दधे) શાંતીઓ માટે પ્રદાન કરું છું. (स्वघया पिप्प्वमानः) પોતાની ધારકશક્તિથી તૃપ્ત કરનારા (स मे मा श्लेष्ट) તે અન્નદાન તારી હાની ન કરે. (विश्वरूपा कामदुर्धा घेनुः मे अस्तु) વિશ્વરૂપી કામનાપૂર્ણ કરનારી કામધેનુ મારા માટે હોય [૮]

સ વાક્ય— આ અન્ન યજ્ઞ બધા યજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ છે જે આ વક્ત કરે છે તે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યાં શાંતિથી મુક્ત થઈને આ ત શક્તિથી સપત્ર બની આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યાં બધા અધુરરસ તેમને અનાયાસ પ્રાપ્ત થાય છે. (૫) દૂધ, મધ, શુદ્ધ પાણી, દૂધ, દહી વગેરેના પ્રવાહો મળવાથી જેમ પૂર્ણ તૃપ્તિ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. (૬) દૂધ, દહી, પાણી અને મધથી પુરતા ભરેલા ચાર ઘડા વિદ્યોને દાન કરવાથી હવ્ય લોક પ્રાપ્ત થઈ પૂર્ણ થાય છે (૭)

આ અન્નને દાનરૂપી યજ્ઞ કરવાથી અને આ અન્ન શાંતીઓને આપવાથી કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ થતી નથી પોતાની શક્તિથી તૃપ્ત થવાની અવરજા પ્રાપ્ત થવાના કારણે બધે બધે કામનાઓ પૂર્ણ કરનારી કામધેનુ જ પ્રાપ્ત થાય છે (૮)

અત્રનો યજ્ઞ

અત્રનો વિષ્ટારી યજ્ઞ

‘વિષ્ટારી યજ્ઞનું’ વર્ણન આ સૂક્તમાં કહ્યું છે. ‘વિષ્ટારી’ શબ્દનો અર્થ છે. ‘વિસ્તાર કરનારો’ એટલે જેનો પરિણામ મોટો વિસ્તાર હોય છે. આ યજ્ઞ (ઓવનરુપ) અગ્નિથી કરાય છે. અગ્નિ રાષ્ટ્રેષુ હોય કે કાસુ હોય, એટલે રાધાને તૈયાર કરેલું હોય અથવા અનાજના રૂપમાં હોય અથવા જે વડે અનાજ ખરેદી શકાય છે. એવા ધનાદિ રૂપમાં હોય, તે બધાનો અર્થ એકજ છે.

આ સૂક્તમાં ‘વજ્રાન્તિ’ શબ્દ છે તે યોગ્ય રાધવાની કૃપાના આપે છે. તો પશુ તે જાન ગાયુ મનાય તો તેમાં કંઈ અથેય નથી. સાતમા મંત્રમાં (શ્રીર, વૃષ્ટિ, ઉવક, મધુ) કૃષ, દહી, પાણી અને મધ આ ચાર પદાર્થો વિષ્ટારી યજ્ઞમાં આપવા કહ્યું છે. આ પદાર્થો કોષ્ટ રાધેલા અનાજ રૂપમાં નથી દૂધ તપાવી શકાય છે, પશુ મધ અથવા દહી ચડાવવા ની વસ્તુ નથી માટે આ વિષ્ટારી યજ્ઞના માટે બહુ અગ્નિ યજ્ઞેષુ હોયું જેમણે એવી વાત નથી ઉત્તમ પક્ષ તો રાધેલા અગ્નિનું દાન કરેલું એટલે વિદ્વાનોને જમાવું, મધ પક્ષ વિદ્વાનોને ધાન્ય સમપણ કરવું અને ગાયુ પક્ષ ધાન્ય ખરીદ કરી શકાય એવા ધનાદિ સાધનો આપવા. પાણી, મધ, દૂધ, ઘી માખણ તમજ પાવા પીવાનાં બીજા પદાર્થો પશુ આ યજ્ઞનાં બગો છે. જળ દાન કરવાનો અર્થ દૂધ ખેડી સમર્પણ કરવા દૂધ આપવાનું તાત્પર્ય દૂધ આપનારી ગાયો આપવી. મધ, ઘી વગેરે તૈયાર અવસ્થામાં આપવા આ વાત તો સ્પષ્ટ છે.

બ્રાહ્મણોને દાન

આ વિષ્ટારી યજ્ઞનું દાન બ્રાહ્મણોને આપવું જેમણે, એ વિષે આઠમા મંત્રમાં કહ્યું છે—

इमं ओवर्नं निदधे ब्राह्मणेभ्यु । (મં. ૮)

‘આ અગ્નિ બ્રાહ્મણોને આપું છું.’ એટલે અગ્નિ બ્રાહ્મણોમાં વહેંચી આપું છું કોષ્ટ બીજાને આપવાનું નથી. એમ કેમ કરવાનું તેનો યોગ્ય વિચાર કરવો જેમણે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને નિષાદ આ પંચજનો છે. તેમાંથી ક્ષત્રિયો રાજ્યપતી વ્યવસ્થા રાખે છે, તેથી તે એકમ અને અધિકાર સંપન્ન હોય છે. માટે તેમને દાન આપવાની કંઈ જરૂરી નથી. વૈશ્ય ખેતી અને આપલેના વ્યવહાર, બાપાર કરે છે તેમજ તેના ઉપર બાજી પશુ લે છે. તેથી તે પનસંપન્ન હોય છે

એટલે તેને દાન લેવાની જરૂરી રહેતી નથી. શૂદ્ર બધા કારીગરો હોવાથી ઉત્પાદક કંઈ કરનારા છે. તેથી તેમની પાસે ધન હોય છે, તેથી કામ લેવા કરી વધુ પૈસા મેળવવાની શક્યતા હોવાથી તેમને દાન લેવાની કોષ્ટ જરૂરી નથી. નિષાદ ક્ષત્રિયો બાળે જન્મ્યામાં રહે છે, પોતાને રહેવા માટે કામથી ધરે બનાવતા નથી. જન્મ્યામાં રહેવાથી જ ગદી બાલપેય વસ્તુ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં જન્મ તે નિવાસ-વાસ્તવ્ય કરી શકે છે, માટે તે કોષ્ટની પાસેથી દાન લેવા નથી અથવા માગી પશુ શકતા નથી. બાકી રહ્યા બ્રહ્મણ. તેમની પાસે કોષ્ટ ઉત્પાદક કંઈ નથી કે જેમાં ધન મેળવે, રાજ્ય વ્યવસ્થામાં વિશેષ અધિકાર તેમને નથી, જેથી ક્ષત્રિયોની જેમ તેમની સંપત્તિ વધી શકે. આ કારણે તેઓ જન્મસિદ્ધ નિર્ધન હોય છે, બીજા એ ધનધાન્ય આપું તેમજ તેની આશુવિદ્યા ચાસશે, નહિ તો જૂઠ્યા રહેવું પડશે. માટે બ્રહ્મણને દાન અવશ્ય આપવું જેમણે. બ્રાહ્મણ જ દાન લેવાનો અધિકારી છે એનું સામાજિક દૃષ્ટિએ આ કારણ છે.

બ્રાહ્મણને દાન શા માટે આપવું

બીજા વર્ણના લોકોએ બ્રહ્મણને દાન કેમ આપે તેનું પશુ કારણ જેનું જેમણે. આ સૂક્તમાં દાનનું જે દળ લખ્યું છે તે આ પ્રશ્નને જુઓ—

(૧) શુદ્ધ, પવિત્ર, નિર્મળ અને વિદેહી બની પવિત્ર લોહને પ્રાપ્ત કરે છે (મં. ૨)

(૨) સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત કરે છે. (મં. ૪)

(૩) સ્વર્ગલોકમાં તેને મધુરસની ધારાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. (મં. ૫-૭)

આ દુગ્ધો અલેક્ષિક છે એટલે અદ્યો જૂથોકમાં તે પ્રાપ્ત થવા જેવાં નથી. સ્વર્ગમાં શું થાય અને શું નહિ તે વિષે તો સામાન્ય માણસને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી તો પશુ તે વિષે થોડી કલ્પના આવવા માટે સ્વર્ગનું થોડુંક સ્વરૂપ કહીએ છીએ—

શ્રુત્યુલોક

(૧) રૂદ્રલોક— આ લોકમાં મનુષ્યજીવિત અવસ્થામાં રહે છે. સૂર્ય સરીરથી હરેહર છે, પોતાના સૂર્ય હિન્દિયો સુખ દુઃખનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે, માણસનું જીવન આ લોકમાં હોવાથી અદ્યોના અનુભવ પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી મેળવી શકાય છે એમ કહેવામાં આવે છે.

સ્વર્ગલોક

(૨) પરલોક- બીજો લોક એમાં આ દેહ છોડ્યા પછી પ્રાપ્ત થનારા લોકનો સમાવેશ થાય છે. આ રચૂલ દેહથી આ જગતમાં જે પ્રકારે વ્યવહાર થઇ શકે છે, તે પ્રકારે સુદૃઢ દેહથી અન્ય લોકમાં વ્યવહાર થાય છે પણ તેમાં થોડો ફેર છે. રચૂલ, સૂદૃઢ, કાચુ અને મહાકારણુ આ ચાર પ્રકારના દેહ મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ દેહ એક બીજાની અંદર રહે છે. જે પ્રકારનું રચૂલ દેહનું કાયક્ષેત્ર આ દરજ્જા જગતમાં છે તે પ્રકારે સૂદૃઢ દેહનું કાયક્ષેત્ર સુદૃઢ જગતમાં હોય છે રચૂલદેહ વડે સુદૃઢ જગતમાં કાય' થઇ શકતું નથી પરંતુ સુદૃઢદેહથી રચૂલ જગતમાં અંશરૂપે પ્રેરણાનું કાય' થઇ શકે છે. આવાત સત્ય છે તેમજ કેવળ સુદૃઢદેહથી એટલે મરણના પછી અવશિષ્ટ રહેવા છતાં સુદૃઢદેહથી આ રચૂલજગતમાં કાય' કરી શકાતું નથી. આ મનુષ્ય અને સ્વર્ગલોક વિષે વિચાર કરવા માટે આ વ્યવસ્થાની ઠીક કલ્પના હોવી જોઇએ.

વાસના દેહ

રચૂલ દેહનું કાય' તો બધા જાણે છે. તેની અંદર એક તો પહેલવહેલી સુદૃઢદેહ 'વાસના દેહ' છે. માણસની વાસનાઓ ભદ્ર અને અભદ્ર હોય છે, તે બધી આ દેહથી કરે છે. જે માણસ ક્ષાતપાત, દિંસા વગેરે અભદ્ર વાસનાઓ વડે પોતાને અપવિત્ર કરે છે અને એવા કુટ્ટ પ્રકારના વ્યવહારમાં પોતાનું જીવન ખરાબ કરે છે, તેમના આ વાસનાદેહ ધણે અત્યંત મહીન હોય છે અને જે લોકો પોતાની વાસનાઓ પવિત્ર રાખે છે, શુદ્ધ અને નિષ્પાપ કામનાઓ ધારણ કરે છે તેમના વાસનાદેહ શુદ્ધ અને પવિત્ર બને છે.

મનુષ્ય આવવાથી મનુષ્યનો રચૂલદેહ નષ્ટ થાય તે પણ રચૂલદેહથી આ 'વાસના દેહ' નષ્ટ થતો નથી. એટલે મરણ પછી પણ અને રચૂલદેહ નષ્ટ થઇ મયા પછી પણ આ જીવ પોતાના વાસના દેહથી પોતાની વાસનાઓ કરતો રહે છે. આમરજાત દિંસકજાતિથી રહેનારા મનુષ્યની વાસનાઓ દિંસામય કૂર હોય છે અને શાંત તેમજ સમજાતિથી રહેનારા મનુષ્યની વાસનાઓ શાંતિના કારણે પૂર્ણનિર્ગપજાતિની હોય છે, દિંસાપૂર્ણ વાસનાઓથી અશાંતિ અને નિર્ગપનાની વાસનાઓના કારણે શાંતિ થાય છે. વાસનાદેહના કાયક્ષેત્રમાં મનુષ્યને આ પ્રકારે સુખદુઃખ કેવળ પોતાની વાસનાઓથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. ખરાબ વાસનાઓના પ્રાણવ્યથી જે અશાંતિ થાય છે તેનું નામ છે નરક અને શુભ વાસનાઓની પ્રજ્ઞતાથી મનુષ્ય સ્વર્ગ સોપાનના માર્ગથી ઉપર ચડે છે એટલે શાંતિ

સુખનો અનુભવ મરણોત્તરના સમયમાં પણ કરે છે. મનુષ્ય સ્વર્ગ અને નરક પોતેજ પોતાના માટે બનાવે છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે તેનું આજ કારણ છે. જે માણસ પોતાની અંદર શુભ વાસનાઓ સ્થિર કરે છે અને આત્મશુદ્ધિનું સાધન કરે છે તે પોતાના માટે સ્વર્ગ તૈયાર કરે છે અને જે મનુષ્ય પોતાની અંદર હીન વાસનાઓ વધારે છે તે પોતાના માટે નરકનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરે છે.

નરકનું દુઃખ

કામી અને ક્રોધી પુરુષ પોતાની ખરાબ વાસનાઓ અત્યંત રહેવાના સમયે કેવા તડફૂત રહે છે એનો અનુભવ જેમને છે તે જાણી શકે છે કે મરણ પછીના કાળમાં અશુભ વાસનાઓ ભગ્નકી ઉદ્ધવાથી મૃતાત્માને કેવી રીતે તડફૂત પડે છે, એજ નરકવાસ છે. આ વાસના દેહની ખરાબ વાસનાઓની જળા જ્યાં સુધી માણુ રહે છે ત્યાં સુધી આ તડફૂત તેના માટે અપરિહાય' બને છે અને બીજો કાષ્ટ તે સમયે તેના આ કણેને દૂર કરી શકતો નથી. કારણ કે તેને આ કષ્ટ તેના પોતાની અંદરની વાસનાઓના કારણે થાય છે. જ્યારે વાસનાઓ જાગૃત થયા પછી તેમના પરિણામ ન થવાના કારણે થોડી વાર પછી તેની તે વાસનાઓ પોતેજ નષ્ટ થાય છે ત્યારે તેનો નરકવાસ સમાપ્ત થાય છે.

આ રીતે શુભાશુભ વાસનાઓના મોળા ઉદ્ભવો જ્યારે જન્મ થઇ જાય છે ત્યારે તેનો આ ભોગ સમાપ્ત થાય છે. જાણે આ સમયે તેનો વાસનાદેહ પણ કાટી જાય છે. એટલે એનો વાસના દેહનો પણ મનુષ્ય થઇ જાય છે. આ વાસના દેહથી મનુષ્ય સ્વપ્ન જાણે છે, શુભ અને અશુભ સ્વપ્નનો અનુભવ થવો શુભાશુભ વાસનાઓના કારણે જ બને છે. જે મનુષ્ય પોતાના સ્વપ્નનો વિચાર કરશે તે પણ તેને પોતાના મરણોત્તર સ્થિતિની કલ્પના થઇ શકે છે અને પોતાની વાસનાઓની શુભાશુભ અવસ્થાનો તાજ એને લાગી જાય છે. તેમજ મરણ પછી નરક પ્રાપ્ત થવો અથવા સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થવું તેનું જાન હરકેમને એથી થઇ શકે છે. આપણી પોતાની વાસનાઓની પરીક્ષાથી આ બધું સમજવા કલ્પ નથી.

કલ્પવૃક્ષ અને કામધેનુ

જ્યારે ઉપર કહેલો વાસના દેહ મનુષ્ય પામે છે ત્યારે તે મૃતાત્માનો કારણદેહ કાય' કરવા લાગે છે. અહીં જે તેના વિચારો સત્ય અને શુભ એવા હોય તે તેને પોતાના મંકલ્પોથી સુખ અને આનંદ મળી શકે છે. જે કલ્પના હોય તે આ વખતે મૃત'રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. આજ છે કલ્પવૃક્ષનું

સ્થાન, આ સ્વર્ગીય કામધેનુ પશ્ય છે. જે કલ્પના ઉત્પન્ન થશે તે મૂર્ત સ્વરૂપ લક્ષ તેની સામે ઉપરિચિત થશે. શુભ મંગલ કલ્પનાઓથી સુખ અને બીજી કલ્પનાઓથી દુઃખ થશે. કલ્પવૃક્ષ નીચે બેસી જે મનુષ્ય 'વાલનો દુઃખલો પોતાના ઉપર થવાની કલ્પના' કરશે તો તેને તેવી કલ્પના આવાર્તાજ વાલનો દુઃખલો યદ તે મરી જશે; તેમાં કલ્પવૃક્ષનો કોષ દોષ નથી, પરંતુ કલ્પના કરનારનો દોષ છે, કારણ કે બીજો મનુષ્ય સુંદર ફળો જમવાની ઇચ્છા કરી સુખપુર ફળોનો આસ્વાદ પશ્ય લેશે, આ કેવળ કલ્પનાની રમ્ભો છે. તે કારણે દેહની ભવસ્થામાં આ જ સંકલ્પોની રમત ચાલે છે, જો તેના શુભ સંકલ્પો હશે તો આ સમયે તેના માટે તે શુભ સંકલ્પો આત્મ સુખકારક યદને તે સુખ આપે છે. સ્વર્ગલોકમાં શી, દુધ, મધની મધુર નદીઓ પ્રાપ્ત થશે અને બીજી પશ્ય સુખ મળશે, એમ જે આ સૂક્તમાં કહ્યું છે તે સુખ આ પ્રકારે તેના શુભ વિચારોના કારણે તેને પ્રાપ્ત થશે. મધની કલ્પના આવાર્તાજ તેને તે પ્રાપ્ત થશે અને આ જ પ્રકારે બીજા સુખો પશ્ય તેને મળશે. મંત્ર પથી ૮ સુધી જે સ્વર્ગ સુખનું વર્ણન કરેલું છે તેનું તાત્પર્ય આજ છે. આઠમા મંત્રમાં—

વિશ્વરૂપા ઘેનુ કામદુષામે અસ્તુ । (મં. ૮)

'વિશ્વરૂપીકામનાઓ પૃથ્વી કરનારી કામધેનુ મને સ્વર્ગમાં મળે! એમ જે કહ્યું છે, તે કામધેનુ આ સમયે આરીતે પ્રાપ્ત થાય છે. આ સ્વર્ગલોકના સંકલ્પનો પ્રભાવ શુભો કેવું વર્ણન કરેલું છે—

સંકલ્પ સિદ્ધિ

અથ યદ્યજ્ઞપાનલોકકામો મયતિ... ॥ ૭ ॥

અથ યદિ ગીતધાવિતલોકકામો મયતિ... ॥ ૮ ॥

અથ યદિ સ્ત્રીલોકકામો મયતિ... ॥ ૯ ॥

યં યં કામયતે સોઽસ્ય સંકલ્પાદેવ સમુત્તિ-

ઘટિ તેન સંપન્નો મહીયતે... ॥ ૧૦ ॥

(છાં. ૮.૨.૭-૧૦)

'અજપાન, ગાયનવાદ્ય, બી સુખ વગેરે જેની ઇચ્છા તે આ સમયે કરે છે, તેના સંકલ્પથી જ તેને તે બધા સુખોની પ્રાપ્તિ થાય છે.' આ હિંદીય ઉપનિષદમાં કેટલું વર્ણન આ સૂક્તના વર્ણનની સાથે વાચકો જોશે તો તેમને ખજાર પડશે કે બંને વર્ણનોનો બાવ સમાન—એક સરખો જ છે.

સ્વર્ગમાં મધ, દહી, દુધ, શી શુદ્ધોદક વગેરેની નહેરો છે, આ પાત સાચું કહેતું તો ખરી નથી. પણ મનુષ્યની કલ્પના

આવતા વેંત કલ્પના કરે તેટલો જાણે મધનો તલાવ તેને મળી ગયો હોય તો તેના સેવનથી જેટલો આનંદ થાય તેટલો આનંદ કેવળ સંકલ્પના પ્રભાવથી જ તેને મળી શકે છે.

આ સૂક્તમાં 'સ્વર્ગલોકમાં પુષ્કળ (ઘણું જીવં) બી સુખ (મં. ૨), મધુરસની ધારાઓ (મધુમત્ વિશ્વ-માનાઃ ધારાઃ) (મં. ૪-૬), (ઘૃતહૃદાઃ) ધીના તલાવ (મધુકૂલાઃ) મધની નદીઓ, (ક્ષીરેણ વૃક્ષા પૂર્ણાઃ) દુધ અને દહીંથી ભરેલા હોળ (મં. ૮) વગેરે જે વર્ણન છે તે ઉપર કલ્પા મુજબ જ અનુભવમાં આવનાર છે, આ વાતનું વાચકોએ સમજી રાખવું. 'કારણ' શરીરની આ ભવસ્થા છે, જ્યાં સંકલ્પની સિદ્ધિ હોય છે.

કુરાનમાં બહિરત

કુરાન શરીરમાં જે 'બહિરત' ની કલ્પના છે અને તે બહિરતમાં પાણીના સ્રોત વહે અને મધની નદીઓ હોવાનું જે વર્ણન છે તે આ સૂક્તમાંથી કીરિલું લાગે છે. આ સૂક્તના પાંચમા મંત્રમાં 'હિંદીય' શબ્દ છે જે સ્વર્ગકામક યદનો વાચક છે અને સાથે સાથે સ્વર્ગનો પશ્ય દૂરતા વાચક જ છે, તેનું સ્થાનતર કુરાન શરીરનો 'બહિરત' છે. નદી અને સ્રોત એટલે જલપ્રવાહ જ ને સ્થ ન ઉપર સમાન જ છે. પશ્ય વેદાદિ મંથોમાં જે સ્વર્ગની કલ્પના વિશદ કરેલી છે અને ઉપર બતાવેલી હિંદીયોપનિષદમાં જે કલ્પના સ્પષ્ટ કરાએલી છે, તે પ્રકારે કુરાન શરીરમાં નથી. તેથી તે મંથને માનનારઓને લાગે છે ત્યાં ખરેખર મધની નદીઓ છે. પરંતુ વૈદિક ધર્મના મંથોમાં સ્વર્ગની સ્પષ્ટ કલ્પના બતાવેલી છે, એટલે અમને ચોક્કસ ખબર છે કે ત્યાં સંકલ્પજનના કારણે ઉપર કલ્પા મુજબ અનુભવ આવે છે અને ત્યાંના અનુભવ આ 'કારણ' શરીરની અવસ્થામાં ખરેખર સત્ય છે. બીજા ધર્મમંથોના વચનોનો વેદવચનો જોડે આ પ્રકારે તુલનાત્મક વિચાર કરવામાં આવે તો તેમના સંદિગ્ધ વચનોનો સાચો અર્થ ધ્યાનમાં આવી જશે, અને ધર્મ વચનોનો સાચો અર્થ બધાને ઘાત થશે એવું સવાથી કેટલાએ ઝગઝા મટી જશે. પરંતુ એમ થવા માટે ધર્મમંથોના વચનોનો તુલનાત્મક વિચાર થવો આવશ્યક છે, જ્યારે તે શુભ સમય આવી જશે ત્યારે જ સત્યધર્મનો પ્રચાર અને વિચાર સંભવનીય છે.

અનો-રથ

આ પ્રકારે સ્વર્ગની પુષ્કળિણી અને કામધેનુ શું છે, તેનું તાત્પર્ય શું છે અને તેનો અનુભવ કયે વખતે કેવા પ્રકારે થાય છે આ વાતનો વિચાર કરો. સ્વર્ગધામનો અનુભવ

‘કારણ’ સરીરમાં ઉપર કલા મુગળ થાય છે તેને ‘મનો-વેદ’ અથવા ‘મનોરથ’ એટલે મનરૂપી રથ પણ કહી શકાય છે, તેનું વર્ણન ચોથા મંત્રમાં આ પ્રકારનું છે —

રથીઃ મૂત્વા રથયાન ઇયતે । (મં. ૪)

‘આ રથમાં બેસે છે અને મહારથી બની ચાલે છે’
આ તેનો ‘મનો-રથ’ જ છે.

મનના સંકલ્પના રથમાં બેસે છે અને જે સુખની ઇચ્છા કરે છે, જેવળ સંકલ્પ વડે જ તે પ્રાપ્ત કરે છે. હવે વાચકોએ આ ઉપરથી વિચાર કરવો કે માણસે જીવતા શુભ સંકલ્પ રિથર કરવાની કૃતિ જરૂરી છે. સંકલ્પ અશુભ હોય તો તેજ સંકલ્પો શક્ષિસ બની આ વખતે તેના પાછળ પડે છે અને બનેક ભયંકર દરયોનો અનુભવ આ સમયે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ભયંકર કોતીથી બચાવળ થાય છે. તેની કલ્પના વાચકોને આ પહેલાના વર્ણનથી થશેજ.

શુભ સંકલ્પોને મનમાં રિથર કરનારાઓ માટે જે લાભ થાય છે, તેનું વર્ણન આ સૂકતમાં નીચે મુજબ કહેલું છે—

નૈર્વા શિરન પ્રવહતિ જાતવેદાઃ । (મં. ૨)

નૈનાન્ન યમઃ પરિ મુજાતિ રેતઃ । (મં. ૪)

‘અમિ શુભ સંકલ્પધારી મનુષ્યના શિરને બાળતો નથી. અને યમ તેનું વીર્ય ઓછું કરતો નથી.’ અર્થાત્ જે અમુક વિચારોનું સતત ચિંતન કરતા રહે છે તેમનું શિરન અમિ બાળે છે અને યમ તેને નિર્વીર્ય કરે છે. આવા અશુભ વિચારોના કારણે તે માણસ ધન્દિય શક્તિથી હીન જાય છે અને ક્ષીણ-વીર્ય બને છે. આ દુનિયામાં પણ આ અનુભવ વાચકોને મળી શકે છે જે દુરાચારી હોય છે અને દુષ્ટ વિચારોથી પોતાના મનને કલંકિત કરે છે તે અહીં ક્ષીણ નિર્વીર્ય અને નિરતેજ થાય છે. મરણ પછી વાસના દેહમાં જે સમયે તેની વાસનાઓ ભૂમ્મી ઉઠે છે, તે સમયે તેમાં બળી જવાના કષ્ટ વાયક કલ્પનાથી જ ભરેલી શકે છે. વિવેક વાસનાની જાળાઓ ભૂમ્મી ઉઠી તેને પ્રતિક્ષણ બાળતી રહે છે અને તે સમયે તેની જલનશક્તિ અસહ્ય થઈ જાય છે. આ તો અનિયમિત પતવ કરનારાઓની અવસ્થા છે, ધર્મ નિયમોથી ચાલનારાઓની અવસ્થા બુદ્ધિ—

યોગેનું પાલન

(યઃ) યમ યાસો (સ) ડપ યાતિ દેવાન્ ।

(મં. ૩)

‘જે યમમાં રહે છે તે દેવાને પ્રાપ્ત થાય છે’ એટલે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, આશ્રમ્ય અને અપરિગ્રહ આ પાંચ

ધર્મોને જે પોતાના આચરણમાં આણે છે તે સર્વે નિવાસી દેવ જ બની જાય છે. શુભ વિચાર તેના મનમાં રિથર રહેવાના કારણે મરણ પછી દુષ્ટવાસનાઓના કષ્ટ તેને થતાં નથી પરંતુ તે સરળસ્વર્ગમાં ધામમાં કલ્પપરક્ષીના વનમાં કામધેનુઓનું દૂધ પીતો અને અમૃતરસ ધારાઓના મધુર સ્વાદ લેતો ઉપર કલા મુગળ આનંદમાં રહે છે અને હરેકરે છે, તે શુભ સંકલ્પથી શુદ્ધ પવિત્ર અને મહારહીત બની પરિશુદ્ધ અવસ્થામાં વિચરે છે. (મં. ૨)

માણસે પ્રયત્ન કરી પોતાની મનોબુનિકા બાવી બનાવવી આવશ્યક છે, આ બધી ઉત્તતિ યત્ન વડે થાય છે અને આજ કાર્યના માટે આ ‘વિદ્યારી યજ્ઞ’ ની રચના કરાએલી છે.

આહાણુનું ઘર

આ યજ્ઞમાં આહાણુને અબદાન કરાય છે. અહીં પ્રશ્ન એવો ઉપરિચય થાય છે કે આ અબદાન ક્ષણોને જ કેમ થાય છે ? અને તેનું ગોઠું વિસ્તૃત ફળ કેમ હોય છે ? આહાણુની કલ્પના એટલે કાષ્ઠ એક ગુદરચની કલ્પના નથી પ્રત્યેક ક્ષણ અધ્યાપન અધ્યાપન કરનારો હોવાનો કારણે દરેક સાના ક્ષણનું ઘર વિદ્યાલય અથવા વિશ્વવિદ્યાલય બને છે. માટે જે દાન એવા ક્ષણોને અપાત્તું તે વિશ્વવિદ્યાલયને જ અપાત્તું એમ યત્ન થોડા વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાદાન કરનાર આહાણુ આચાર્ય પદવીને માટે લાયક હતો અને હજારો વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યા અપનારા આહાણુને કુલપતિ કહે છે. એટલે આ એકેક પાસે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા અનુસાર સેકેડા અધ્યાપક ગણા હોય. એટલે આહાણુનો અર્થ શરૂકલ, વિદ્યાલય અને વિશ્વવિદ્યાલયના આચાર્ય અને બહુઆર્થ તેમને દાન આપવાથી તે દાન બધા વિદ્યાર્થીઓનું લાભ કરેલું એટલે પરંપરાથી તે દાન રાષ્ટ્રના દરેક ઘર સુધી પહોંચી જતું.

શુરુ-કુલ

રાષ્ટ્રના વિદ્યાર્થી પ્રાયઃ ત્રણ વર્ણના વિદ્યાર્થી અથવા સમસર પાંચ વર્ણના પણ વિદ્યાર્થી—આહાણુના ધરોમાં રહી વિદ્યભ્યાસ કરતા. શરૂ આહાણુ એવો ન હોય કે જે અધ્યાપન કરતો ન હોય એક એક કુલપતીના આશ્રમમાં દસ હજારથી માંડી સાઠ હજાર સુધી વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતા અને પ્રાયઃ આહાણુના ઘર ‘શુરુ-કુલ’ જ હતાં, વાયક આ અવસ્થા પોતાની આંખ સામે લાયકો તો તેમને પત્તો લાગશે કે આહાણુને આપેલું દાન ખંધા રાષ્ટ્રમાં અથવા બધી જાતનાં કષ્ટ રીતે વિસ્તૃત બનતું રહેલું, પ્રસરીને દરોહાણી પાંસે કેવી રીતે પહેંચી જતું.

દાનની રીત

શુભ ભાવનાની સ્થિરતા

એવા બ્રાહ્મણોના આશ્રમોમાં જમીન ખોદી કુવા બાધી પાણીનું દાન કરવું, પુષ્કળ દૂધ આપનારી ગાયો તેમને આપી દૂધ, મધ, ખીંડું, ખડી સાકાર, ધી, માખણ વગેરેનું દાન આપવું, ઘઉં, ચોખા વગેરે અનાજ આપવું અથવા જ્યાં અનાજ સારું પાકે છે એવી જમીન દાન આપવી અથવા આશ્રમમાં અનાજ લઇ જઈ ત્યાં રાંધી બધા આશ્રમવાસીઓને જમાવવા; અથવા લાકડા, મિઠાઇ જેવા પદાર્થો બનાવી ત્યાં મોકલવા અથવા ખીંડી ફોઇ રીતે અલદાન કરવું આ વિજારી યજ્ઞની રીત છે, આ મોટો ઉપકારી યજ્ઞ છે. આ દાન-યજ્ઞ કરવાથી પ્રથમ કહેલા પ્રકારે રત્ન વગેરેનું સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે

જ્યારે અનુભ્વ આ પ્રકારનું દાન કરે છે ત્યારે તેના મનમાં શુભ ભાવનાઓ થાય છે, વારંવાર આ પ્રકારનું દાન કરવાથી તેવી શુભ ભાવનાઓ મનમાં સ્થિર બની જાય છે દાન કરવાથી મનની પ્રસન્નતા વધે છે, પોતે ભોગ ભોગવાથી જે પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે તે કરતાં દાનથી વ્યારે પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે અને વારંવાર દાન આપવાથી તે મનમાં સ્થિર બની જાય છે આ રીતે આ વિજારી યજ્ઞ મનુષ્યના મન ઉપર શુભ સંસ્કાર સ્થિર બનાવે છે

આજ શુભ સંસ્કાર તેના મનને હૃદયન અવસ્થામાં પ્રસન્ન રાખે છે અને મરણ પછી પણ ઉપર કલા મુજબ પ્રસન્નતા આપે છે આ રીતે આ યજ્ઞ મનુષ્યની ઉન્નતિ કરે છે!

યજ્ઞનું સાચું રૂપ

કાંકે ૬, સૂક્ત ૧૧૪

(પ્રાચિન - પ્રજ્ઞા । દેવતા - વિશેદેવા ।)

યદેવા દેવહેહનં દેવાસશ્વકુમા વૃયમ્ । આદિત્યાસ્તસ્માન્નો યુપમૃતસ્પર્વેન મુચ્ચત ॥ ૧ ॥
ક્ષતસ્પર્વેનાદિત્યા યજ્ઞત્રા મુચ્ચતેહ નં । યજ્ઞં યજ્ઞજ્વાહમઃ શિશ્નન્તો નોપશેક્ષિમ ॥ ૨ ॥
મેદસ્વતા યજ્ઞમાનાઃ સુચાવ્યાનિ જુહૃતઃ । અકામા વિશે વો દેવાઃ શિશ્નન્તો નોપ શેક્ષિમ ॥ ૩ ॥

અર્થ— હે (દેવાસઃ) દેવો ! (યજ્ઞ દેવાસઃ યજ્ઞ દેવહેહનં શ્વકુમા) અમે પોતે દેવી યજ્ઞિનીયુક્ત હોવા છતાં પણ ને દેવોનો અનાદર કરીએ છીએ, હે (આદિત્યાઃ) આદિત્યો ! (યુપ તસ્યા વ નઃ ક્ષતસ્ય ક્રાનેન મુચ્ચત) તમે બધા તેનાથી અમને યજ્ઞના સત્ય વડે છોડાઓ. [૧]

હે (આદિત્યાઃ) આદિત્યો ! (યજ્ઞત્રા) માનકો ! હે (યજ્ઞજ્વાહમઃ) યજ્ઞ અભાવનાઓ ! (યજ્ઞ યજ્ઞ શિશ્નન્તા ન ઉપશેક્ષિમ) ને અમે યજ્ઞની કેળવણી પ્રાપ્ત કરવા છતાં પણ તે યજ્ઞાવત ન કરીએ (નઃ ક્રાનેન ક્ષતેન રહ મુચ્ચત) અમને યજ્ઞના સત્ય વડે અહીં જ મુક્ત કરો. [૨]

હે (વિશેદેવાઃ) બધા દેવો ! (યઃ શિશ્નન્તઃ અકામાઃ ન ઉપશેક્ષિમ) તમારા પાસેથી દાન મેળવવા છતાં અમે નિષ્પ્રજ્ઞ બની ને તે પૂજા ન કરી શકીએ તો પણ (મેદસ્વતા યજ્ઞમાનાઃ સુચાવ્યાનિ જુહૃતઃ) ધૂન પુકત અમસથી ધીનું હવન કરનારા અમે (યજ્ઞમાનાઃ) યજ્ઞમાન તો બનીશું જ [૩]

ભાવાર્થ— દેવોના વિશે ને તિરસ્કાર કરી કદી અમારાથી બની જાય, તો તે પાપથી અમે યજ્ઞના સાચા રૂપ વડે મુક્ત થઈએ. (૧)

અમે પોતાના તરફથી યજ્ઞની સંપૂર્ણ તૈયારી કરીએ છીએ, તો પણ તમારું જામીએ જતી હોય, છ તો તે પાપથી અમે યજ્ઞના સત્ય રૂપના કારણે મુક્ત થઈશું. (૨) —

અમે સત્તમ જ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ ને હોય અમારાથી થાય જ તેવું નિવારણ યજ્ઞમાં ને ધીની આદરિએ

માણસે પ્રપત્ત કર્યા છતાં અનેક દોષ તેનાથી થાય છે, સત્ય વચ્ચી તે દોષ દૂર થઈ શકે છે, વચ કરવાનો ભાવ એમ છે કે જનતાના કષ્ટમાણ્ય માટે આત્મસમર્પણ કરવું. આ વચ બધા દોષોને દૂર કરી શકે છે.

યજ્ઞથી ઉત્પત્તિ

કાંડ ૬, સૂક્ત ૫

(ઋષિઃ - અથર્વા દેવતા- દશ્વામી ।)

ઉદૈનમુચ્ચરં નયામેં ધૃતેનાંદ્રુત । સમેનં વર્ષસા સ્વજ પ્રજયાં ચ વહું કુંધિ ॥ ૧ ॥
 હન્દ્રેમં પ્રતરં કુંધિ સજ્ઞાતાનાંમસદ્દશી । રાયસ્પોષેણ સં સ્વજ જીવાતવે જરસે નય ॥ ૨ ॥
 યસ્ય કુળ્મો હૃદિર્ગૃહે તમેમે વર્ષયા ત્વચ્ । તસ્મે સોમો અધિ વ્રવદ્યં ચુ વ્રહ્મણસ્પતિઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ— હે (ધૃતેન આદ્રુત યજ્ઞે) થી ની આદૃતિ મેળસા અમિ ! (યનં ઉચ્ચરં ઉચ્ચય) આ મનુષ્યને વધ ઉપર ઉદાય (યનં વર્ષસા સંસ્વજ) એને તેજથી સંયુક્ત કર. (ચ પ્રજયા વહું કુંધિ) અને પ્રજાથી સમૃદ્ધ કર. [૧]

હે ધન્ત્ર ! (હમં પ્રતરં કુંધિ) આ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ કર. આ (સજ્ઞાતાનાં વશી અસત્) મનુષ્ય ૨૫-જાતીના પુરોહિતો બધાને હાથમાં રાખનારો બને. (રાયસ્પોષેણ સંસ્વજ) એને ધન અને પુષ્ટિ ઉત્તમ પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય અને (જીવાતવે જરસે નય) દીર્ઘજીવનના માટે શ્રદ્ધા થતાં સુધી સુખ સાથે લઈ જા [૨]

હે અગ્ને ! (યસ્ય ગૃહે હૃદિઃ કુળ્મઃ) જેના ધરમાં હવન કરીએ છીએ, (ત્વં સં વર્ષય) તું તેને વધારે (સોમઃ યયં ચ વ્રહ્મણસ્પતિઃ) સોમ અને આ બ્રહ્મણસ્પતિ (તસ્મે અધિ વ્રવત્) તેને આશીર્વાદ આપે. [૩]

હવનથી આરોગ્ય

જેના ધરમાં હવન થાય છે તેની શ્રદ્ધા થાય છે, અને બધા પ્રકારની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે વિષે જુઓ—

૧ યનં ઉચ્ચરં- જેના ધરમાં હવન થાય છે, તે (ઉચ્ચસત્) વધારે ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરે છે. પહેલા કરતાં વધારે ઉત્પત્તિ થાય છે.

૨ વર્ષસા સં- જેના ધરમાં હવન થાય છે, તે તેજસ્વી બને છે.

૩ પ્રજયા વહુઃ- જેના ધરમાં હવન થાય છે, તેને ઉત્તમ સંતતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૪ હમં પ્રતરં- જેના ધરમાં હવન થાય છે, તે વધારે જીવે બને છે. હરેક પ્રકારે તેની શ્રેષ્ઠતા હરેકાંત બાબતમાં બજાઈ આવે છે.

૫ સજ્ઞાતાનાં વશી- ૨૫જાતીઓને પોતાના આધીન રાખનારો બને છે, જે દરરોજ હવન કરે છે.

૬ રાયસ્પોષેણ સં- તેનું ધન વધે છે અને પુષ્ટિપણ્ય વધે છે. તે હૃદયુષ્ઠ થાય છે.

૭ જીવાતવે જરસે નય- તેને દીર્ઘ આયુ (જીવન) પ્રાપ્ત થાય છે.

એટલે જેના ધરમાં હવન થાય છે તેની હરેક પ્રકારે ઉત્પત્તિ થાય છે, દરરોજ તેને સુખ અને શાંતિપ્રાપ્ત થાય છે, માટે દરરોજ હવન કરવું લાભદાયક છે. હવનથી આરોગ્ય, ખજા, દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થઈ, ધન, કીર્તિ અને બીજા બધા પ્રકારનો અનુકુલ અને નિઃશ્વેસ પણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

યજ્ઞમાં આત્મસમર્પણ

કાંડ ૨, સૂક્ત ૩૫

(ઋષિ: - ઋગ્નિરા: । દેવતા - વિશ્વકર્મા ।)

યે મધ્યર્પન્તો ન વર્ધન્યાનુધુર્ધાનુધર્યો અન્વર્તપ્યન્તુ વિષ્ણ્યા: ।

યા તેષામવ્યા દુરિષ્ટિ: સ્વિષ્ટિં નસ્તાં કૃણવદ્વિશ્વકર્મા

॥ ૧ ॥

યજ્ઞપતિમૃષય એનસાદુર્નિર્મકં પ્રજા અન્તુતપ્યમાનમ્ ।

મધવ્યાન્તિસ્તોકાનપ યાત્રારાધ સં નદેર્મિઃ સ્વજતુ વિશ્વકર્મા

॥ ૨ ॥

અદાન્યાન્તસોમપાન્મન્યમાનો યજ્ઞસ્ય વિદ્વાન્તસ્તમયે ન ધીરઃ ।

યદેનશ્વકૃવાન્નદ્દ ઇષ તં વિશ્વકર્મન્ન પ્રમુજ્યા સ્વસ્તયે

॥ ૩ ॥

ચોરા ઋષયો નમો અસ્ત્વેમ્યશ્વધર્મ્યદેવોં મનસશ્ચ સત્યમ્ ।

વૃહસ્પતયે મદિષ ધુમન્તમો વિશ્વકર્મન્મસ્તે પાર્શ્વસ્માન્

॥ ૪ ॥

અર્થ— (યે મધ્યર્પન્ત) ને માણસો અજ સેવન કરવા છતાં (યસુનિ ન જાનુષુઃ) સારી વાતોની વૃદ્ધિ નથી કરતા, તેમજ (યાન્ વિષ્ણ્યાં અવનયઃ) નેમના સંબંધે શુદ્ધિના અગ્નિ, (અન્વર્તપ્યન્તુ) પથાતાપ કરે છે, (તેવાં યા અવ્યા દુરિષ્ટિઃ) તેમની ને અવનતિકારક સંકષ્પ ધૃષ્ટિની પદ્ધતિ છે, (વિશ્વકર્મા તાં નઃ સુ-દૃષ્ટિ કૃણવત્) વિશ્વની રચના કરનારો પ્રભુ તેને અમારા માટે ઉત્તમ ધૃષ્ટિ કરે. [૧]

(પ્રજાઃ અન્તુતપ્યમાનં) પ્રભુઓ વિષે અનુતાપ કરનારા, (યજ્ઞપતિઃ ઋષયઃ એનસા નિર્મકં બ્રાહ્મ) યજ્ઞના પતિને ઋષિપાપથી શુદ્ધ કરે છે, (યાન્ મધવ્યાન્ ત્તોકાન્ અપ રરાધ) ને વલોવવાલાયક રસભાગોને સમર્પિત કરી રહ્યો તે (વિશ્વકર્મા તેમિઃ નઃ સં સ્વજતુ) વિશ્વની રચના કરનારો તેમની સાથે અમને સંબુક્ષા કરે. [૨]

(સોમપાન્ અદાન્યાન્ મન્યમાનઃ) સોમપાન-પદ્ધતિ-કરનારોને જ્ઞાન આપવા અથવા સમજનારો (ન યજ્ઞસ્ય વિદ્વાન્) ન તો યજ્ઞનો અભ્યુદય થાય છે અને (ન સમયે ધીરઃ) સમયપર પેશં ધારણ કરનારો પણ થતો નથી. (ઇષઃ વદ્દઃ યત્ એનઃ વકૃવાન્) આ બદ્ધ થયેલો મનુષ્ય ને પાપ કરે છે, હે (વિશ્વકર્મન્) વિશ્વની રચના કરનાર ! (તં સ્વસ્તયે પ્રમુજ્યા) તેને કલ્યાણ માટે ખુલ્લો કરી નાખ. [૩]

(ઋષયઃ ચોરાઃ) ઋષિઓ ધણા તેજસ્વી હોય છે, (ઇષ્યઃ નમઃ અસ્તુ) તેમને નમસ્કાર હો, (યત્ ઇવાં વાષુઃ મનઃ જ સત્યં) કારણ કે તેમની નમ્ર અને મન સત્યભાવથી પૂર્ણ હોય છે. હે (મદિષ વિશ્વકર્મન્) વિશ્વના વ્યવહાર રચયિતા ! (વૃહસ્પતયે ધુમન્ત નમઃ) જ્ઞાનપતિના માટે વ્યક્ત નમસ્કાર હો, (અસ્માન્ પાર્શ્વ) અમારું સ્થાણ કર, (તે નમઃ) તારા માટે નમસ્કાર હો. [૪]

શ્લોકાર્થ— ને અત ખાસ ઉ છતાં પણ કેટલેક કર્તવ્ય કરતા નથી, જેના કારણે તેમની યુક્તિઓની અદર રહેલા અગ્નિ પણ ધણા પસ્તાવો કરે છે. તેમનાથી ને દોષ થાય છે તે સુધરી જાય અને વિશ્વકર્તાની કૃપાથી તે અમારા સહર્મમાં સામેલ પાવ. (૧)

દુઃખી પ્રભુઓના સંબંધમાં હૃદયથી તપનારા ચક્ષુર્તા પુરુષોને નિષ્પાપ સમજે છે, ને સોમર્તુ મંથન કરી યાગ કરે છે, તેમની સાથે વિશ્વકર્તાની કૃપાથી અમારો સંબંધ જોડાઈ જાય. (૨)

ને યજ્ઞ કરનારા બ્રાહ્મણોને જ્ઞાન આપવા માટે લાયક ગણાતો નથી, ને ચક્ષુર્તુ તત્ત્વ જણાતો નથી, તેમજ ને યોગ્ય સમયે ધીરજ બતાવી શકતો નથી, એવો અજ્ઞાની માણસ એવી બદ્ધ અવસ્થામાં ને પાપ કરે છે, તેમાંથી વિશ્વકર્તા જ તેને છાકાવે અને તેનું કલ્યાણ કરે (૩)

ઋષિ ધણા તેજસ્વી પ્રભાવશાળી હોય છે, કારણ કે તેઓના મનમાં અને દૃષ્ટિમાં સત્ય સમ્મત રહે છે તે કારણે અને પ્રજ્ઞાન કરીએ બીજે હે સર્વ શક્તિમાન વિશ્વકર્તા ! અમારું બધા પ્રકારે રક્ષણ કર, તારા માટે અમે દરેક કાર્ય કરીએ બીજે (૪)

યજ્ઞસ્ય ચક્ષુઃ પ્રમૃતિર્મુક્તૌ ચ વાચા ધ્રોત્રેણ મનસા જુહોમિ ।

હુમે યજ્ઞં વિતેતે વિચર્કર્મણા દેવા યન્તુ સુમનસ્પમાનાઃ

॥ ૫ ॥

અર્થ — (યજ્ઞસ્ય ચક્ષુઃ પ્રમૃતિઃ મુક્તૌ ચ) જે યજ્ઞની આંખ, કારણકર્તા અને મુખની સમાન છે તેને (વાચા ધ્રોત્રેણ મનસા જુહોમિ) વાણી કાન અને મનથી હું અર્પણ કરું છું. (સુમનસ્પમાનાઃ દેવાઃ) ઉત્તમ મનવાળા દેવો (વિચર્કર્મણા વિતેતે હમે યજ્ઞે આચરન્તુ) વિચારના કર્તા વડે પ્રસારાએલા આ યજ્ઞ તરફ આપી ભજવ. [૫]

ભાવાર્થ— હું પોત ની વાણી, કાન અને મનથી યજ્ઞના ચક્ષુ, ધ્રોત્ર અને મુખમા આત્માર્પણ કરું છું, કારણ કે વિશ્વતોને મન પ્રસારી છે, તેમાં બધા દેવો આપી કાર્ય કરે છે. (૫)

યજ્ઞમાં આત્મસમર્પણ

અધ્યાજ્ઞકોની નિંદા

પ્રથમ અને ત્રીજા મંત્રમાં અધ્યાજ્ઞકોની નિંદા કરી છે. કહ્યું છે કે— જે અજ્ઞાન આપ છે છતાં યજ્ઞ જેવા કાર્યમાં કરવામાં રહી રાખતો નથી, બીજા સત્કર્મો પણ કરતો નથી, સદ્ભાવનાઓ પણ પ્રસારવતો નથી. ' (મં. ૧) તેને સદ્-ગતિ કેમ કરી પ્રાપ્ત થશે ? મનુષ્યની સુદિમાં કેટલાક પ્રકારના અસિ છે, તે સત્કર્મ, સદ્ભાવના અને સદ્વિચારના અભાવના કારણે, તેની સુદિમાં વસવાના કારણે પથાતાપ કરે છે. કારણ કે દુષ્ટ માર્ગમાં આ મનુષ્ય હોએલા મધ્યગુણ રહેવાથી તેની સુદિ-શક્તિનો વિકાસ થતો નથી. ' ધિવળ્લા ' શબ્દ સુદિનો વાચક છે, તેમાં રહેનારો ' ધિવળ્લાઃ ભક્ષિઃ ' છે. હરેક મનુષ્યની સુદિમાં તે રહે છે. એવો માણસ જે દુઃકર્મ કરે છે, તેનાથી તેને પરમાત્મા જ બચાવે અને તે સુધરી પ્રશસ્તતમ થતકર્મમાં રત થઈ જાય. (મં. ૧) પણ કરનારા આકર્ષણ શ્રેષ્ઠ હોય છે, એ વિષે કાષ્ઠ જાતની યજ્ઞ નથી. પાંદડું ' જે મનુષ્ય એવા શ્રેષ્ઠ આકર્ષણને પણ દાનના માટે યોગ્ય-લાભક માનતો નથી, તે યજ્ઞ તત્ત્વ જાણતો નથી તેજસ્ જે સમર્પણ મદત્ત પણ જાણતો નથી. આ તેની બદ્ધ સ્થિતિ છે. આ સ્થિતિમાં તે જે કંઈ કર્મ કરે છે, તે પાપમય જ હોય તેમાં કંઈ યજ્ઞ જ નથી, પરમાત્મા જ તેને તે પાપથી બચાવે અને સમાગમ પર ચલાવે. (મં. ૩)'.

આ રીતે આ મે મંત્રમાં યજ્ઞ ન કરનારાઓની નિંદા છે.

પાજ્ઞકોની પ્રશંસા

બીજા મંત્રમાં પાજ્ઞકોની પ્રશંસા કરેલી છે. ' જે દીન અને દુઃખી મનની તરફ સદાનુભૂતિથી જુએ છે અને તેમના કષ્ટાણુનું ચિંતન કરે છે તે પાજ્ઞક નિષ્પાપ છે, એવા પાજ્ઞકો-

ની સાથે પરમાત્માની કૃપાથી અમારો સંબંધ રિયર થાય. ' (મં. ૨) યજ્ઞથી પાણી દૂર થાય છે અને બીજાઓના કષ્ટાણુ માટે આત્મસમર્પણ કરવાનો યજ્ઞ છે જે પાપ દૂર કરવા માટે સમર્થ છે.

ઋષિઓની પ્રશંસા

એવા મંત્રમાં ઋષિઓની શ્લુતિ આ પ્રકારે કરેલી છે— ' ઋષિ ધણા તેજસ્વી હોય છે અને તેમના મનમાં તેમજ આખરમાં સત્ય રહે છે, એવા આ ઋષિઓમાટે નમસ્કાર હો. (મં. ૪)

આ વર્ણનમાં (ઘોરા ક્ષત્રયઃ) ઋષિઓના માટે ' ધૈર્ય ' એવું વિશેષ ગુણવર્ણન છે, તેનો અર્થ ' ઉચ્ચ ' (Ubbhish) શ્રેષ્ઠ, ઉચ્ચ એવો થાય છે. ઋષિ ઉચ્ચ હોવાનો હેતુ આ મંત્રમાં એવો આપ્યો છે કે ' તેમના મનમાં અને નજરમાં હોએલા સત્ય જ રહે છે, ' તેઓ અસત્ય વિચાર કરી પણ મનમાં આણતા નથી અને તેમની દષ્ટિ દુર્વેશ, અર્થથી ઉજળવણ હોય છે. આ વાત તો ઋષિઓ વિશે યજ્ઞ. પણ અદ્વૈત અંગને એવો ભોધ મળે છે કે ' જેના મનમાં અને દષ્ટિમાં સત્ય તરવરે છે તે ચાણસ પણ ઋષિઓના સમાન ઉચ્ચ જાનશે. ' ઉચ્ચ થવાનો આ ઉપાય છે. સત્યનું પાલન કરવાથી મનુષ્ય ઉચ્ચ જાને છે.

વિશ્વકર્તાની પૂજા

આ સૂક્તની દેવતા ' વિશ્વકર્મા ' છે. વિશ્વનો કર્તા એક પ્રયુ છે, તેની ઉપાસના કરી એ મનુષ્યમાનનું કર્તવ્ય છે. ' આ પ્રયુએ યજ્ઞરૂપી પ્રશસ્તતમ કર્મનો આરંભ કર્યો છે. ' (મં. ૫) આ પ્રયુએ આત્મસમર્પણ કરી સંપૂર્ણ દેવતા કષ્ટાણુ માટે વિશ્વરૂપી મહાનુયજ્ઞની રચના બધાથી પહેલાં

હરી છે. તે ગેતા બીના મહાત્માઓએ પશુ જુદા જુદા યાત્રા કરવા આરંભ કર્યો. માટે આ ' વિનયકર્તાને અને નમન કરીએ છીએ, તે અમારું જ્ઞાનું રક્ષણ કરે. ' (મ. ૪) આ રીતે તે પ્રભુની પૂજા અને ઉપાસના કરતી મનુષ્યમાત્ર માટે થોડા છે.

આ પ્રકારે આ સૂક્તમાં યજ્ઞમાં આત્મસમર્પણ કરવાને

ઉપદેશ આપેલો છે. આ સૂક્ત હરેકાંઈ મનુષ્યને કહે છે કે—

ઘાક્ષા ધોત્રેણ મમસા ચ જુહોમિ । (મં. ૫)

' વાણી, કાન અને મનથી હું અર્પણ કરું છું. ' યજ્ઞમાં આત્મસમર્પણ કરવાની તૈયારી પ્રત્યેક મનુષ્યે કરતી, સમર્પણ કરવાના સમયે યાજ્ઞ કરવું નહિ. કાશ્યુ કે આ પ્રકારના સમર્પણથી જ ઉચ્ચ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે.

કાલ (સમય) નો યજ્ઞ

કંડિ ૨, સૂક્ત ૧૦

(ઋષિ : — ધર્મણી । દેવતા : — વૈશ્વદેવતા ।)

પ્રથમા હ વ્યુવાસ સા યેનુરંભવચ્ચમે । સા નઃ પર્યસ્વતી દુહામુત્તરામુત્તરાં સમામ્ ॥ ૧ ॥

યાં દેવાઃ પ્રતિનન્દન્તિ રાત્રિં યેનુર્મુપાયતીમ્ । સંવત્સરસ્ય યા પત્ની સા નોં અસ્તુ સુમજ્જલી ॥ ૨ ॥

સંવત્સરસ્ય પ્રતિમાં યાં ત્વાં રાત્ર્યુપાસ્મહે । સા ન આયુષ્મતી પ્રજાં રાયસ્પોષેણ સંસૃજ ॥ ૩ ॥

દ્યુમેવ સા યા પ્રથમા વ્યોઞ્છદાસ્વિતરાસુ ચરતિ પ્રવિષ્ઠા ।

મહાન્તો અસ્યાં મહિમાનો અન્તર્વૃષ્ઠિર્જિગાય નવગજનિશી ॥ ૪ ॥

અર્થ—(પ્રથમા દુઃખિનકાલ) પહેલી ઉપાસી વેળા ઉત્પન્ને પ્રાપ્ત થય (સા યમે યેનુઃ સમય) તે નિયમમાં યેનુ જેમ યજ્ઞ (સા પર્યસ્વતી) તે દેવ આપનારી ગાય (નાં ઉત્તરાં ઉત્તરાં સમાં દુહાં) અમારા માટે ઉત્તરોત્તર એટલે આપનારા વર્ષોમાં દૂધ આપતી રહે [૧]

(દેવાઃ) દેવો (યાં ઉપાયતીં રાત્રિં યેનું) જે આપનારી રાત્રીથી ગાયને જોડે (પ્રતિનન્દન્તિ) આનંદિત થને છે, (યા સંવત્સરસ્ય પત્ની) જે સંવત્સરની પત્ની રૂપ છે, (સા નાં સુમેગલો અસ્તુ) તે અમારા માટે ઉત્તમ મંગલ કરનારી થાય. [૨]

હે (રાત્રિ) રત્રી (યાં ત્વા) જેવા તને (સંવત્સરસ્ય પ્રતિમાં) સંવત્સરની પ્રતિમા સમજ (ઉપાસ્મહે) અમે ભજીએ છીએ, (સા નાં આયુષ્મતી પ્રજાં) તે અમારી દીર્ઘ જીવનશાળી પ્રત્યે (રાયસ્પોષેણ સંસૃજ) ધનની ધુટીથી સંયુક્ત કર. [૩]

(દ્યુમેવ સા) આજ તે છે કે (યા પ્રથમા વ્યોઞ્છદા) જે પહેલા પ્રગટ થઈ અને જે (આસુ દત્તરાસુ પ્રવિષ્ઠા ચરતિ) આ ક્ષેત્રોમાં પ્રવિષ્ટ થઈ ચાલે છે. (અસ્યાં અન્તઃ મહાન્તઃ મહિમાનઃ) એની અંદર થયેા મોટા મહિમા છે. (નવગમ્ વધૂઃ જનિષ્યો જિગાય) આ નવીન કુલવધૂ જનની બની વિજય કરે છે. [૪]

બાવાર્થ—પ્રથમ ઉપાસી ઉત્પન્ને પ્રાપ્ત થઈ. જે સુનિયમોનું પાલન કરે છે તેના માટે આ વખત કામધેનુ જેને અમૃત રસ આપનારી બની રહે છે. તે માટે આ સમય અમારા ભવિષ્યના જીવનમાં અમને અમૃત રસ આપનારી બને. (૧)

પ્રાપ્ત થનારી આ રાત્રીથી કામધેનુને જોડ દેવો આનંદિત થાય છે આ સંવત્સરનો પત્નીથી સમય અમારા માટે ઉત્તમ મંગલ કરનારી બને. (૨)

સંવત્સરની પ્રતિમા સમી આ રાત્ર છે, તેની ઉપાસના અને કીર્તિ છીએ માટે તે અમારી સંતતીને દીર્ઘજીવનપુષ્ટ, ધન અને પ્રદિ આપે. (૩)

આજ સમય તે છે કે જે પહેલા પ્રગટ થયેા હતો અને અન્ય સમયોની સાથે સંયુક્ત થઈ ચાલેના હતા, આ સમયમાં અનેક મહત્વપૂર્ણ શક્તિઓ છે. આ સમય નિયમાસર છે, જે પ્રકારે નવીન કુલવધૂ પ્રથમ સંતાનને જન્મ આપી કુળનું યજ્ઞ વધારે છે. (૪)

વાનસ્પત્યા પ્રાણાણો ઘોષમક્રત હવિષ્કૃણ્વન્તઃ પરિવત્સરીર્ણમ્ ।

एकाष्टके सुप्रजसः सुवीरा वयं स्याम पतंगो रयीणाम्

॥ ૫ ॥

हठापास्पदं घृतवत्सरीसुपं जातवेदः प्रति हुन्वा गृमाय ।

ये ग्राम्याः पशवो विश्वरूपास्तेषां सप्तानां मयि रन्तिरस्तु

॥ ૬ ॥

आ मा पुष्टे च पोषे च रात्रि देवानां सुमती स्याम् ।

पूर्णा देवै परा पतु सूर्णा पुनरा पत । सर्वान्यज्ञान्तैस्तुજીતીપમૂર્જે ન આ મેર

॥ ૭ ॥

आयमेगन्तसंवत्सरः पतिरेकाष्टके तव । सा न आयुष्मती प्रजां रायस्पोषेण सं सृज

॥ ૮ ॥

ऋतून्यज ऋतुपतीनान्विधानुत हायनान् । समाः संवत्सरान्मासान्मृतस्य पतये यजे

॥ ૯ ॥

અર્થ— (પરિ વત્સરીર્ણ હવિઃ કૃણ્વન્તઃ) સાંવત્સરિક હવનનું અજ તપાર કરનારા (વાનસ્પત્યાઃ પ્રાણાણઃ ઘોષં મક્રત) વનસ્પતિની સાથે સંબંધ રાખનારા પતંગો સમૂહ કરી રહ્યા છે. હે (એકાષ્ટકે) એક અષ્ટક । (વર્ષ સુપ્રજસઃ સુવીરાઃ) અને બધા ઉત્તમ સંતતિવાળા અને ઉત્તમ વીરોવાળા તેમજ (રયીણાં પતંગઃ સ્યામ) ધનના સ્વામી થઈએ. [૫]

હે (જાતવેદઃ) ઉત્તમ પદાધિને બળવાન અગ્નિ ! (હઠાયાઃ ઘૃતવત્ સરીસૃપં પવં પ્રતિ) ગાયના ઘીથી યુક્ત ઝરનારા સ્થાને (હઠવા ગૃમાય) દબ્યને મદ્ય કર. (યે ગ્રામ્યાઃ વિશ્વરૂપાઃ પશાવઃ) જે ગ્રામમાં રહેનારા અને રૂપના બળવારો છે (તેણે સપ્તાનાં રન્તિઃ મયિ અસ્તુ) તે સાતોની પ્રીતિ મારામાં થાઓ. [૬]

હે (રાત્રિ) રાત્રી ! (પુષ્ટે ચ પોષે ચ મામામર) પુષ્ટિ અને પોષણના સંબંધમાં મને બરીદે. અમે (દેવાનાં સુમતી સ્યામ) દેવાની સુખતીમાં રહીએ. હે (દેવૈ) અમર ! તું (પૂર્ણા પરાવત) પૂર્ણ બરાબરી કર બા અને (સૂર્ણા પુનઃ પ્રાપત) અને ઉત્તમ પરિપૂર્ણ બની ફરી પાસે આવ. (સર્વાન્ સં સૃજન્તી) બધા યજોને ઉત્તમ પ્રમારે સૈરત કરતી (નઃ હવ ઝર્જે આમર) અમારા માટે અજ અને બળ લાવી બરી નાંખ. [૭]

હે (એકાષ્ટકે) એકાષ્ટક । (અયં સંવત્સરઃ) આ સંવત્સર (તે પતિઃ) તારો પતિ બની (આ મગન્) આવશે છે. (સા) તે તું (નઃ આયુષ્મતી પ્રજાં) અમારી દીર્ઘ જીવનની પ્રભને (રાયઃ પોષેણ સંસૃજ) ધનની પુષ્ટિથી યુક્ત કર. [૮]

(માસાન્ ઋતૂન્ જાતેવાન્ ઋતુપતીન્) મહિના, ઋતુ, ઋતુ સંબંધી ઋતુપતિઓને તેમજ (હત હાયનાન્ સમાઃ સંવત્સરાન્ યજે) અમનવર્ષ, સમવર્ષ અને સંવત્સરને અપહ્ય કરે છું અને (મૃતસ્ય વતયે યજે) જૂના સ્વામી માટે યજ કરે છું. [૯]

ભાવાર્થ— આને સાંવત્સરિક હવનની સામગ્રી બનાવનારા-સોમરસ નિર્માણનારા પતંગો અને લાકડાનું યંત્ર અવાજ કરી રહ્યાં છે. હે એકાષ્ટક ! અને બધા ઉત્તમ સંવાલ યુક્ત અને ઉત્તમ વીરોથી યુક્ત બની પુષ્કળ ધનના સ્વામી થઈએ. (૫)

હે બળવેર ! તું ગાયના ઘીથી યુક્ત તેમજ જેમાંથી ગાયનું ઘી ઝરી રહ્યું છે એવા ધીથી પૂર્ણ બનીને દબ્ય મદ્ય કર. જે અનેક રંગપ્રવાણ સાત ગ્રામ્ય બળવારો છે તે મારા ઉપર પ્રેમ કરનારા બની મારી સાથે રહે. (૬)

હે રાત્રી ! અમને પુષ્કળ પુષ્ટિ અને સક્રિય આપ. દેવાની મનઃસમય કુદ્ધિ અમને સદાય આપે. હે અમર ! તું ધંધો પરિપૂર્ણ બની અત્રિમાં આદુતિ આપવા માટે આવજ થા અને ત્યાંની દેવી સક્રિયો પૂર્ણ બની અમારી પાસે ફરી પાડા આપ અને અમારા માટે અજ અને બળ વિપુલ પ્રમાણમાં આપ. (૭)

હે એકાષ્ટક ! આ સંવત્સર તારો જતિર છે, તેની પનીરપ તું અમારા બળકેના માટે દીર્ઘજીવન, આયુષ્ય, ધન અને પુષ્ટિ આપ. (૮)

તું પોતાના દિવસ, વર્ષ, માસ, ઋતુ, કાલ, અયન અને સંવત્સર વગેરે સમયના અવધાને બૃતપતિ પારોધરને દવન માટે સમર્પિત કરે છે એટલે પોતાના જીવનને ચલના માટે અપહ્ય કરે છે. (૯)

ઋતુમ્યંદ્વર્તવેમ્યો માઙ્ગા સંવત્સરેમ્યઃ । ઘાત્રે વિંધાત્રે સમૃધેં મૃતસ્ય પતયે યજે । ॥ ૧૦ ॥

ઈદ્યા જુહોતે વયં દેવાન્ધૃતવંતા યજે । મુદ્ધાનુમ્પતો વયં સં વિંશેમોપ ગોમંતઃ ॥ ૧૧ ॥

एकाष्टका तपसा तप्यमाना ज्ञानं गर्भं महिमानमिन्द्रम् ।

तेन देवा व्यसिदन्त शत्रून्हुन्ता दस्यूनाममवृच्छचीपातिः ॥ ૧૨ ॥

इन्द्रपुत्रे सोमपुत्रे दुहितारि प्रजापतेः । कामानुस्माकं पूरय प्रति गृहाहि नो हविः ॥ ૧૩ ॥

અર્થ— (માઙ્ગાઃ ઋતુમ્યઃ સંવત્સરેમ્યઃ) મહિના, ઋતુ, ઋતુની ભેડે સંબંધ રાખનારા તેમજ વર્ષ આ બધાના માટે અને (ઘાત્રે વિંધાત્રે સમૃધે) ખાતા, વિધાતા તેમજ સમૃદ્ધિના માટે (મૃતસ્ય પતયે યજે) જીવોના પતીના માટે હું અપશું કરું છું. [૧૦]

(ઈદ્યા ધૃતયતા જુહત.) ગાય વડે પ્રાપ્ત થયેલા ધીથી યુક્ત અપશું દારા લવન કરનારા (વયં દેવાન્ યજે) અમે બધા દેવોનું યજ્ઞ કરીએ છીએ. (મુદ્ધાનુમ્પતો ગોમંતઃ મુદ્ધાન્) જેમાં પૂનતા નથી, જે ગાયોથી યુક્ત છે, એવા ધરોમાં (વયં ઉપ સં વિશેમ) અમે પ્રવેશ કરીશું. [૧૧]

(एकाष्टका तपसा तप्यमाना) આ એક અષ્ટક તપથી તપતી (महिमानं इन्द्रं गर्भं ज्ञानं) મોટું મહાત્મ્યવાળા ઇન્દ્રથી ગર્ભને પ્રગટ કરતી રહી (तेन देवाः शत्रून् वि-मसहन्त) તેથી દેવોએ શત્રુઓને હતી લીધા. (तस्यूनं हुन्ता शचीपतिः अभवत्) કારણ કે યજુઓના નાશ કરનારા શક્તિશાળી પ્રગટ થયો. [૧૨]

(इन्द्रपुत्रे) ઇન્દ્ર જેવા પુત્રવાળી । (सोमपुत्रे) સોમ જેવા પુત્રવાળી । (प्रजापतेः दुहितारि) (પ્રજાપતે દુહિતારિ) પ્રજાપતીની કન્યા છે. (नः हविः प्रति गृहाहि) અમારા હવિ વું સ્વીકાર કર (અસ્માકં કામાન્ પૂરય) અને અમારી કામનાઓ પરીપૂર્ણ કર. [૧૩]

આમર્થ— માસ, ઋતુ (ઠંડી, ઉન્ડાળો, વરસાદ સળધી ત્રણ) કાલ, અથવા, સવત્સર વગેરે માસા લગ્નના માત્ર વિશાગોને ખાતા, વિધાતા, સમૃદ્ધિ આપનારા જીવપતિ પરમાત્મા માટે એટલે યજ્ઞના માટે સમર્પિત કરું છું. (૧૦)

આપના ધારી હું દેવોનું લવન કરું છું અને એવા યજ્ઞ કરતા હું પોતાના ધરમાં પ્રવેશ કરું છું. અમારા ધરોમાં પુષ્પ દૂધ આપનારી ગાયો હમેશા રહે અને અમારા ધરમાં કહી કોઈ પદાર્થની ઉણપ ન આવે. (૧૧)

આ એકાષ્ટકા તપ કરતાં મહાન્ પ્રમાણવાળી ઇન્દ્ર નામના યજ્ઞને ધારણ કરે છે અને પછી પ્રગટ કરે છે આ ઇન્દ્રના પ્રમાણથી શત્રુ દૂર નાસ્તી ભય ॥ અથવા પૂર્ણ પરાજીત બને છે આ શક્તિશાળી ઇન્દ્ર યજુઓના નાશ કરનારા છે (૧૨)

હે ઇન્દ્રને જન્મ આપનારી ! અને હે સોમને જન્મ આપનારી અષ્ટકે ! વં પ્રજાપતીની પુત્રી છે. આ યજ્ઞમાં ને હવિ અમે અપશું કરીએ છીએ તેનો સ્વીકાર કર અને અમારી બધી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કર (૧૩)

કાલ (સમય) નો યજ્ઞ

કામધેનુ

કાલ એટલે સમય અથવા વખત, આ એક મોટી શક્તિ. કાળી કામધેનુ છે. આ કયા મનુષ્ય માટે કામધેનુ બને છે અને કોના માટે થતી નથી, તે વિશે પ્રથમ મંત્રમાં કહેલું છે તે મનન કરવા જેવું છે—

प्रथमा व्युत्पास, सा धेनुर्मवधये । (મં. ૧)

' પ્રથમ ઉત્પાદક યજ્ઞ, તે નિષ્કર્ષનું પાલન કરનારગેઓ માટે દૂધ આપ પરી ગાય જેવી થાય છે. ' ઉત્પા એ સમયની

પ્રથમ અવસ્થા છે. આ ઉત્પાના સમયથી કાલનું માપ કરે થાય છે. આ વેળા ' યમ ' ના માટે જ દૂધ આપનારી માપ મંતા બને છે. આ યમ કાલ છે । યમ તે છે ને—

યમ

अर्दितासत्त्वास्तैयम्राक्षयोपरिमहा यमा ।

(યોગદર્શન)

' અર્દિ'તા, સત્ય, ચોરી ન કરે, અભયપર્વનું પાલન બને અપરિમિત આ પતિ યમ છે. ' આ મનુષ્યના માટે આ-

મલમતના નિયમો છે. તેમની સાથે જ ' શોય, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને કૃત્યરક્ષિત આ પાંચ નિયમો પણ જોડાયેલા છે. તેમનું પાલન કરનારો એટલે આ નિયમ ઉપનિયમેની અનુસાર આચરણ કરનારા ' યમ ' કહેવાય છે. નિયમથી ચાલનારા મનુષ્યો ધણા પ્રભાવશાળી મહાત્મા હોય છે. એવાજ મનુષ્યો માટે આ ' સમય ' કામધેનુ બને છે. પરંતુ અનિયમ-થી વ્યવહાર કરનારાઓના માટે આ સમય ભયાનક કાલરૂપ બને છે. માટે ઉત્તમ ધર્મજ્ઞાનો મનુષ્યોએ ઉત્તમ નિયમોને અનુકૂલ રહી ચાલવું, સમયનો ઉપયોગ ઉત્તમ રીતથી કરવો અને અવ્યુદય તેમજ નિર્મિત્રસ પ્રાપ્ત કરી યશના ભાગીદાર બનવું, પ્રત્યેક મનુષ્ય હવે છે કે—

સા ના પયસ્વતો દુહામુચરામુચરાં સમામ્ ।

(મં. ૧)

' તે સમય અમારા માટે ઉત્તરોત્તરના જીવનમાં અમુત રત્ન આપનારો થાય. ' આ દરેકોઈની ધર્મજ્ઞ રહે એ સ્વાભાવિક છે. કાશ્યુ કે સુખ તો દરેકોઈને જોઈએ. પરંતુ ધણા યોગ્ય લોકો અમયનો ઉપયોગ કરવાનું જાણે છે અને કમનિયમોનું ઉત્તમ રીતે પાલન કરનારા તો એમનામાંથી ધણા જ યોગ્ય હોય છે. માટે દરેકોઈની ધર્મજ્ઞ હોવા છતાં પણ ધણા લોકો માટે સમય પ્રતિકૂલ હોય છે અને જે પ્રથમ કલા મુજબ કમનિયમોનું પાલન કરી યોગ્યતા આચરણ સુધેર જ બળાવે છે, તેમના માટે જ તે અનુકૂલ હોય છે. વાચકોએ આ નિયમ સર્વપ્રથમ ધ્યાનમાં રાખવો. કારણ કે ઉત્તમ માટે તેની બધાથી પહેલાં જરૂરી છે.

ઉપાધી આ કાલનો પ્રારંભ થાય છે. સમયનો પ્રારંભ ઉપાધી છે. એ બધા જાણે છે કે ઉપાધી દિવસનો પ્રારંભ થાય છે. માટે કેટલાક કેકોએ ઉપાને દિવસની માતા કહી છે. રાત્રી મહા ભાગે ઉપમા ભય છે માટે ' નિયમોને આચરણમાં લાવવા, સમયનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો. ' યગેરે વાતો ધણાં બાગે દિવસની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. રાત્રીના સાત આઠ કલાક ઉપમા ભય છે, તે છોડી જે કાષ્ઠનો વખત શોધ રહે છે તેનો સંપૂર્ણ અધ્યાત્મ કુરુપયોગ મનુષ્ય કરે છે અને ઉત્તમ અધ્યાત્મ અવનન થાય છે.

એકપૂજી દિવસમાં ' દિવસ અને રાત ' એવા બે વિભાગ હોય છે. એટલા સમયના આઠ પ્રહર હોય છે. આઠ પ્રહરનું નામ ' ઇષ્ટકા ' અથવા ' ઇષ્ટકા ' છે. એક પૂરા દિવસની આ ' વકાષ્ટકા ' છે એટલે આઠ પ્રહરનો સમય છે. દિવસમાં ચાર પ્રહર અને રાત્રીમાં ચાર પ્રહર હોય છે. આ બધાનું મળી એકાદશ ' એકાદશ ' છે. આજ આ સંકતની

દેવતા છે. દિવસના આઠ પ્રહરોનો ઉત્તમ ઉપયોગ કેવી રીતે કરતો એ બતાવવું એજ આ સંકતનો ઉદ્દેશ રચે છે. પ્રત્યેક દિવસનો ઉપયોગ યોગ્ય રીતે થતો રહે તો સંપૂર્ણ જીવન ઉત્તમ ઉપયોગ થશે. સંપૂર્ણ જીવનનો યશ કરવાનું તારણ એજ છે.

અર્ધવેદનો મુખોષ રાત

દિવસે પ્રકાશ હોય છે તેથી માથુસો નિર્મય હોય છે. રાતે અર્ધવેદ હોવાના કારણે માથુસો કરે છે. તેથી પ્રકાશમય દિવસ વિષે કંઈ કહેવા કરતાં અર્ધવેદનો બરપૂર એવી રાત્રી વિષે કંઈ કહેવાની ખાસ જરૂરી છે. આ કાષ્ઠ બીજાથી યોગ્ય મંત્ર સુધી ત્રણ મંત્રોમાં કહ્યું છે, તે ત્રણ મંત્રોના આશય એ છે—

' દેવ ભગવાનોની અર્ધવેદનો મુખોષ રાત્રીનું આનંદથી સ્વાગત કરીએ છીએ કારણ કે આ રાત્રી સંવત્સરની પત્ની છે, તે અમારા બધા માટે ઉત્તમ મંગલ કરનારી થાય. (મં. ૨) આ રાત્રીને સંવત્સરની નાની પ્રતિમા સમજી તેનો સન્માન સ્વાગત કરવું જોઈએ. તે અમને કીર્તિજીવન, પ્રભા, ધન અને અને પ્રુષ્ટિ આપે. (મં. ૩) આ તે જ છે કે જેથી પહેલી ઉપા ઉગી હતી. તે જ સમયના બીજા વિભાગમાં પ્રવેશ થઈ ગયો છે. આ રાત્રીનું મહાત્મ્ય મોડું છે. તે વીર પુત્રને જન્મ આપનારી કુલવધૂની જેમ યશસ્વિની રાત્રી છે. (મં. ૪)'

આ ભાવાર્થ ત્રણ મંત્રોનો છે. આ મંત્રોમાં રાત્રીની ભવાનકતા દૂર કરી તેની મંગલમયતા બતાવી છે. જે રાત્રીને બધા લોકો બીજામણી સમજે છે. તેને જ વેદ મંગલમય, અનંત મહિમાથી પુકત અને કુલવધૂની જેમ ભાવિ યજ્ઞની સ્થાન કહે છે. સંજીની ઘટનાઓ તરફ નેવવાનો આ વેદનો ખરેખર દર્શિકા છે, વાચકો આ દર્શિકાની દુનિયાની સામે જુએ અને તેમાં પરમાત્માના મહિમાનો અનુભવ કરે. જેમ દિવસે પ્રકાશમય પરમાત્મા દેખાઈ આવે છે, તેમ રાત્રે તેનું શાંતિમય સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. દિવસમાં વિવિધતાનો અનુભવ થાય છે અને રાત્રે તે વિવિધતા બંધ થઈ જાય છે. આ પ્રારંભ દિવસમાં અને રાત્રે પરમાત્માનું મંગલ સ્વરૂપ જોવું જોઈએ, એજ વેદને અર્પીય છે.

સંવત્સરની પ્રતિમા

ત્રીભ મંત્રમાં રાત્રીને સંવત્સરની પ્રતિમા કહી છે. સંવત્સર વરસનું નામ છે. વરસ મોટા કદનું છે તેની પ્રતિમા આ રાત્રી છે. પ્રતિમાનો અર્થ ' પ્રતિમાન ' છે એટલે માણસ સાધન. દિવસ અને રાત્રી બંને મળી બહોગત સંવત્સરનું માપ કરવાનું સાધન છે. દિવસથી જ વરસ માપાય છે. સંવત્સર

પતિ છે અને રાત્રી તેની પત્ની છે. વાર્ષિક સમયનું વિશાલ સ્વરૂપ સંવત્સર છે અને નાનું રૂપ દિવસ અથવા રાત્રી છે. આ જ રાત્રી—

સા નો અસ્તુ હ્રમગતી । (મં. ૨)

સા ન આયુષ્મતી પ્રજાં રાયસ્વોપેળ સંસૃજ ।

(મં. ૩)

મહાન્તો અસ્યાં મહિમાનો અન્તઃ । (મં. ૪)

આ રાત અમને મંગલમય થાય. આ રાત અમને વન અને પુષ્ટિની સાથે દીર્ઘજીવન અને પ્રાણ આપે. આ રાત્રીમાં મોટો મહિમા છે. આ રાત્રીનું વર્ણન નિઃસંદેહ હતું છે. રાત્રી ખરેખર મંગલમયી છે. આ રાત્રીમાં નિદ્રાથી વિગ્રામ લેનારા માણસ એટલો આરામ પ્રાપ્ત કરે છે કે જેનું વર્ણન શક્ય શકે નહિ અને જેનો અનુભવ હરકોઇને છે. જે રાત્રીમાં રતિફાંસ કરે છે તે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે. (મધ્યકાંડ ૧૧૩) આ ઉપનિષદ્ધ્યન કહે છે કે જે ગૃહસ્થાશ્રમી લોકો નિયમપૂર્વક રાતના સમયે રતિફાંસ કરે છે અને તે આશ્રમને યોગ્ય એવું આચરણ કરે છે તે બ્રહ્મચર્યનું જ પાલન કરે છે એમ કહેવાય છે. તેથી ઉત્તમ સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે જે દીર્ઘજીવી અને તેજસ્વી પણ હોય છે. આ પ્રકારે આ રાત્રીના અનેક મહિમા છે અને તે કારણે રાત ધણી ઉપકારક છે. વાચકો આ રીતે રાત્રીનો ઉપકાર જુઓ અને આ રાત્રીનું સ્વાગત કરે. કેટલાક કહેશે કે રાત્રે ચોર વગેરે તેમજ હિંસક પ્રાણીઓનો ઉપદ્રવ હોય છે માટે રાત્રી ભયાનક છે, તો ને કથન પણ ઠીક નથી કારણ કે તે જ કારણે સ્વસંરક્ષણની દૃષ્ટિ મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી ધૈર્ય, શૌર્ય, પરાક્રમ વગેરે ગુણ વધે છે. આ દૃષ્ટિથી પણ રાતના ધણી ઉપકારજ છે.

હવન

પછી પાંચમા મંત્રમાં પાંચરો વડે સોમ વનસ્પતિનો રસ કાઢવો અને યજ્ઞમાં હવન કરવા માટે હવિ તૈયાર કરવો તેનું વર્ણન છે. જુઠા મંત્રમાં હરેક પ્રકારે હવિ ધીથી પૂજ્યપણે તરબોળ કરી, જેમાંથી ધી નિતરતું હોય એવી અવસ્થામાં હવન સામગ્રીની આહુતિએ નાખવી નોંધવું વગેરે વર્ણન છે. આ બધું ચાળકેદાના માટે ધ્યાનપૂર્વક જોવા જેવું છે. લીની અંદર હવામાં રહેલા દોષ દૂર કરવાના ગુણ છે, તે કારણે હવા શુદ્ધિ માટે હવન કરવું જરૂરી છે. મનુષ્ય પોતાના વ્યવહારથી અનેક પ્રકારના એરો હવામાં ફેંકે છે. તેથી તે રોગ નિર્માણ કરનારા એરોને દૂરવા આ પ્રકારના હવનીની ખાસ આવશ્યકતા છે. આ પ્રકારે હવનો વડે વાયુની શુદ્ધતા કરી ગૃહસ્થ લોકો

સુખી, બળવાન આરોગ્યસંપન્ન અને સુસંતાનોથી યુક્ત બનશે. એવી સૂચના પાંચમા મંત્રના ઉત્તરાર્ધમાંથી મળે છે. તે સૂચના હરેક ગૃહસ્થે મનમાં ધારણ કરવી નોંધવું. જુઠા મંત્રના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રાથમ સાત જાનવરો માણસો ઉપર પ્રેમ કરી તેના ધરમાં રહે ' એમ કહ્યું છે. તે ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્વરૂપ છે ગૃહસ્થના ધરમાં, ગાય, બળદ, ઘોડા, બકરી, ઘેડાં વગેરે જાનવરો અને તેમના વછેરા રહે, તે મરની શોભા અને તેમનો ઉપયોગ પણ છે.

સાતમા મંત્રના બીજા ભાગમાં આહુતિ નાખવાના ચમસનું વર્ણન કરતી વેળા એક મહત્વપૂર્ણ વાતનો ઉપદેશ કર્યો છે. ' અહુતિ નાખનારા ચમસ પૂજ્યભરીને અગ્નિ પાસે જાય અને ત્યાંથી અગ્નિની તેજસ્વિતા સાથે લપ્ત પાછો ફરે અને તે હવન કરનારની તેજસ્વિતા વધારે. '

પૂર્ણાં દર્શૈ વરાણત સુર્ણાં પુનરાણત । (મં. ૭)

' ચમસ પૂજ્ય ભરીને દાન આપવા માટે આગળ વધે અને પાછો ફરતી વેળા પણ ત્યાંથી તેજ ભરીને પાછો ફરે. ' આમાં ચમસ ભરીને જાય અને ભરીને પાછો આવે એમ લખ્યું છે, દાન આપતી વેળા ચમસ ભરીને યજ્ઞની પાસે જાય અને પોતાની આહુતિ આપી દે, દાન આપતી વેળા કંલુસાદ ન કરવી એવો બોધ અહીં મળે છે. જે દેવતાને દાન આપ્યું તે દેવતાના પ્રશંસિત ગુણો તે ચમસમાં આવે છે. જણે કે ચમસ ખાલી થતાં જ તે દેવ પોતાના ગુણો તે ચમસમાં ભરી દે છે. તે ગુણોને ગ્રહણ કરવા માટે તે ચમસ પાછો ફરે છે અને દાન દાતાને ગુણી બતાવે છે એવો આશય છે. આ મંત્રના મનનથી વાચકો પુષ્કળ ભોધ મેળવી શકે છે. ' યજ્ઞ ' નું દાન અને આદાન ' આ મંત્રના મનનથી સારી પ્રકારે સમજાય છે. ' જે પોતાની પાસે છે તે બીજાને તેના કષ્ટાણુ માટે દાન આપવું અને બીજામાં જે શ્રેષ્ઠ ગુણો છે તે અપનાવવા આ યજ્ઞનું તત્ત્વ આ મંત્રથી સ્પષ્ટ થક રહ્યું છે. વાચકો તેનું મનન કરે.

પછી આઠમા મંત્રનો આશય બીજા અને ત્રીજા મંત્રના જેવો જ છે તેથી સ્પષ્ટીકરણ વિશે વધારે કંઈ લખવાની આવશ્યકતા નથી.

કાલિનો યજ્ઞ

નવમા અને દશમા મંત્રમાં કાલના અવપ્રવેશના નામનો ઉલ્લેખ છે તે કાલના અવપ્રવેશનો યજ્ઞ કરવા સંબંધમાં બહુ મહત્વપૂર્ણ ઉપદેશ છે. (૧) માસ- મહિનો. (૨) જન્મ- મે મહિનાનો સમય. (૩) આર્તથ કાલ- મે મહિનો.

ખનનારો સમય, શીત, ઉષ્ણ અને વર્ષાસમય, (૪) મચન-
ત્રણ ઋતુઓનો સમય. વરસના બે અયનો હોય છે. બે અયનના
માપથી ત્રણેલા વરસનું નામ ' હાયન ' એમ હોય છે. (૫)
સમા- ત્રીસ દિવસનો એક માસ, એવા બાર મહિનાનું
એટલે ૩૬૦ દિવસનું એક વર્ષ ' સમા : ' નામથી પ્રસિદ્ધ
છે કારણ કે આ પ્રકારના મહિના અને વરસના દિવસોની
સંખ્યા સમાન હોય છે. (૬) સંવત્સર- સાર વર્ષ,
આ વરસના દિવસો ૩૬૫ હોય છે અને મહિનાના દિવસોમાં
ઓછાવત્તા દિવસો થાય છે. (તે સિવાય ચાંદ્ર વર્ષ હોય છે
તેનો ઉલ્લેખ અહીં નથી તેના દિવસો ૩૫૪ હોય છે. તેના
મહિનાના દિવસોની સંખ્યા પણ ઓછીવત્તી થયા કરે છે.)

આ પ્રકારે ' જે મારા જીવનનો સમય છે તે બધા હું બધા
બૂતોનું પાલન કરનારો જે પરમાત્મા છે તેના માટે સમર્પણ
કરું છું. ' એટલે માફ જીવન હું યજ્ઞમય કરું છું, મારા
જીવનનો જ હું યજ્ઞ કરું છું. પોતાના જીવનનો વિનિયોગ લોક
કલ્યાણ માટે કરવો, લોક કલ્યાણના કાર્યમાં પોતાનો સમય
બરબાદ કરવો તેનું જ નામ જીવનનો યજ્ઞ કરવો એવું છે.
પરમાત્માનું કાર્ય, ' સન્નજનોનું પાલન અને દુષ્ટ દુર્જનોનું
શાસન કરવું ' એ છે તે જ જનતાનું કલ્યાણ કરવાનું કાર્ય
છે. તે કાર્ય માટે પોતાનું સર્વસ્વ તન, મન, ધન અર્પણ
કરવું. ' આત્મયજ્ઞ ' કરવો જ છે આ પ્રકારનો પોતાના
જીવનનો યજ્ઞ કરવાનો ઉપદેશ ત્ર્યંબક અને દસમા મંત્રમાં છે
માટે તે મંત્રો આત્મત મનન કરવા લાયક છે.

યજ્ઞનું કાર્ય

આ મંત્રોમાં જે યજ્ઞ કરવો છે તે ' ઘાગ્ને, વિષ્ણગ્ને,
સમૃષ્ટે, મૃતસ્ય વતસ્યે (મં. ૯-૧૦) ' કારક, નિર્માતા,
સમૃદ્ધિ કરનારો અને બૂતોનું પાલન પોષણ કરનારો જે છે
તેમના માટે છે. પોતાનું જીવન આવા કાર્યકર્તાઓ માટે
સમર્પિત કરવું. (૧) જે પ્રભુઓને ધારણ કરે છે, (૨) જે
જનતાના માટે સુખ સાધન નિર્માણ કરે છે, (૩) જે જનતા-
ની સમૃદ્ધિની શક્તિ કરે છે અને જે (૪) તે બધાનું પાલન
કરે છે તેના કાર્યના માટે પોતાનું જીવન સમર્પણ કરવું એવું
આત્મયજ્ઞનું તાત્પર્ય છે એટલે પ્રજના કલ્યાણ માટે, એટલા
કાર્યોમાં પોતાનું જીવન નીકાવવું તેનું નામ યજ્ઞ છે. આ પ્રકારનો
આત્મયજ્ઞ જે કરે છે તે લોકોત્તર દિવ્ય પુરૂષ સર્વત્ર પૂજ્ય
બને છે.

અઆરમા મંત્રમાં યજ્ઞનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે—
અલુચ્ચતઃ વયં મૃદાન્મ ઉપ સંવિદ્યેમ । (મં. ૧૧)
' લોભ ન કરતાં અમે પોતાના ધરમાં પ્રવેશ કરીએ '
એટલે અમે લોભ ન કરતાં ધરમાં ગયવહાર કરીશું' અથવા
અમારા ધરનું વાયુમંડલ એવું દુરો કે જ્યાં કોઈને લોભ અથવા
સ્વાર્થ કરવાની જરૂરી રહે નહિ. જે લોક પોતાના જીવનનો
ઉપર કલ્યાણ મુજબ યજ્ઞ કરે છે તેમના ધરનું વાયુમંડલ એવું જ
હોય એમાં કોઈ ભતતી શંકા નથી.

રાત્રીના શક ઇન્દ્ર

બારમા અને તેરમા મંત્રમાં એકાષ્ટકાનું ગર્ભધારણ કરવું
અને ઇન્દ્ર નામના પુત્રને જન્મ આપવો તે વિષે વર્ણન છે.
એકાષ્ટકા અંધેરાશની છે અને તેના જ ગર્ભમાં સૂરજ રહે છે
અને રાત્રી પ્રસૂત થયા પછી સૂરજ બહાર આવે છે, જે
પ્રકાશના યજ્ઞોનો પૂર્ણ નાશ કરે છે. જે લોક સમયનો યજ્ઞ
ઉપર કલ્યાણ મુજબ કરે છે તેમના પ્રયત્નોથી ઇન્દ્ર નામનું વિશાળ
તેજ નિર્માણ થાય છે કે જેથી યજ્ઞોનો પરાજય થાય છે.
આ અમય ધણી મહિમાઓ પોતાની અંદર રાખે છે. તેનો
પુત્ર (ઇન્દ્ર) પ્રકાશનો ઉદ્ભવ છે અને તે (રાત્રી) પોતાના જ
પુત્રને પોતાની અંદર રાખે છે. તેનો પુત્ર (સોમ) શક્તિનો
દેવ પણ છે. (મં. ૧૩)

રાત્રીનો અથવા ઉષાનો પુત્ર સૂરજ છે. તેને દિવસ્પુત્ર
પણ વેદે કલ્યા છે. રાત્રીનો બીજો પુત્ર મંદ્ર છે તેને સોમ પણ
કહે છે. આ બંને પ્રકાશ પ્રસારવાનું અને અંધારાનો નાશ
કરવાનું કાર્ય કરે છે અને જનતાને પ્રકાશ આપી માર્ગ બતાવે
છે. વેદમાં તેમનું જુદા જુદા પ્રકારનું વર્ણન કરાયેલું છે
અને તે ધાર્યું બોધપ્રદ છે.

આથી એવો બોધ મળે છે કે માણસે પોતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત
કરવું અને બીજાઓને પોતાનું જ્ઞાન આપવું. કલાનિધિ મંદ્ર
માની જેમ માણસે પોતે જુદી જુદી કલાઓમાં પૂર્ણ પ્રવીણતા
પ્રાપ્ત કરી પોતે કલાનિધિ બની બીજાઓને કલાનો એટલે
દુર્જરેણું જ્ઞાન આપી જનતાની ઉન્નતિ સાધવી. માતાઓએ
પોતાના સંતાનોને આજ પ્રકારની દેખવણી આપી બાળકોની
પૂર્ણ ઉન્નતિ કરવી.

આ એની મહિમા બધી દરેક માણસે આ સૂક્તના ઉપ
દેશના અનુસાર પોતાના જીવનનો ઉત્તમ યજ્ઞ કરી પશ્ચાત્ત
ભાગીદાર બનવું.

સૂરજ અને પવન

કાંડ ૪, સૂકત ૨૫

(કવિ. - મૃગારઃ । દેવતા - સવિતા, વાયુઃ ।)

વાયોઃ સંવિત્તુર્વિદથાનિ મન્મહે યાવાત્મન્વદિશથો યૌ ચ રક્ષયઃ ।

યૌ વિશ્વસ્ય પરિભૂર્ભૂવયુસ્તૌ નૌ મુઞ્ચતમંહસઃ

॥ ૧ ॥

યયોઃ સંભ્યાતા વરિમા પાર્થિવાનિ યામ્યાં રજૌ યુપિતમન્તરિશ્વે ।

યયૌઃ પ્રાયં નાન્વાન્તથે કશ્ચન તૌ નૌ મુઞ્ચતમંહસઃ

॥ ૨ ॥

તવ વ્રતે નિ વિશન્તે જનાસ્તસ્વય્યુદિતે પ્રેરતે ચિત્રમાનો ।

યુર્વં વાયો સવિતા ચુ મુર્વનાનિ રક્ષયુસ્તૌ નૌ મુઞ્ચતમંહસઃ

॥ ૩ ॥

અપેતો વાયો સવિતા ચ દુષ્કૃતમપ રક્ષાસિ શિમિદાં ચ સેષતમ્ ।

સં યુર્જયા સુજયઃ સં યલેન તૌ નૌ મુઞ્ચતમંહસઃ

॥ ૪ ॥

અર્થ— (વાયોઃ સવિતુઃ) વાયુ અને સૂરજ આ બે દેવતા (વિદ્યાનિ મન્મહે) જાણના સાચક યજ્ઞોનું અમે, મનન કરીએ છીએ. (યૌ આરમન્વત્ વિશથઃ) જે બંને આરમવાળા જંગમ જન્મતા પ્રવેશ કરે છે (યૌ ચ રક્ષયઃ) અને જે બંને રક્ષક કરે છે. (યૌ વિશ્વસ્ય પરિભૂર્ભૂવયુસ્તૌ) જે બંને સંપૂર્ણ દુનિયાના તારક હોય છે (તૌ નઃ મંહસઃ મુઞ્ચતં) તે બંને અમને પાપથી બચાવે. [૧]

(યયોઃ પાર્થિવાનિ વરિમા સંભ્યાતાઃ) જે બેના પૃથ્વી ઉપરના ભુદા ભુદા કર્મો અણી લીધા છે, (યામ્યાં અંતરિક્ષે રજઃ યુપિતં) જે બંનેએ મળી અંતરિક્ષમાં મેધમંડને ધારણ કર્યું છે, (કશ્ચન યયોઃ પ્રાયં ન અગ્યાનથો) જેમની ગતિને કોઇ પણ પ્રાપ્ત થઇ શકતું નથી. (તૌ નઃ મંહસઃ મુઞ્ચતં) તે બંને અમને પાપથી બચાવે. [૨]

હે (ચિત્રમાનો) વિચિત્ર પ્રજાસુક્રા (તવ વ્રતે જનાસઃ નિ વિશન્તે) તારા વ્રતમાં જ બંધા મનુષ્યો રહે છે. (રવિષિ ઉદિતે પ્રેરતે) તારો ઉદય થયા પછી કાર્યમાં પ્રેરિત થઇ જાય છે. હે (વાયો સવિતા ચ) વાયુ અને સવિતા! (યુર્વં મુર્વનાનિ રક્ષય) તમે બંને બધા પ્રાણીઓનું રક્ષક કરો છો. (તૌ નઃ મંહસઃ મુઞ્ચતં) તે બંને અમને પાપથી બચાવે. [૩]

હે (વાયો સવિતા ચ) વાયુ અને સવિતા! (દતઃ દુષ્કૃતં અપ સેષતં) અદીધી દુષ્કર્મ કરનારાઓને દૂર કરે તેમજ (રક્ષાસિ શિમિદાં ચ) ધાતક અને પીડા આપનારાઓને પણ દૂર કરે. (ઝર્જયા યલેન દિ સં સુજયઃ) શારીરિક અને આદિમકળથી અમને સંયુક્ત કરે અને (તૌ નઃ મંહસઃ મુઞ્ચતં) એવા તમે બંને અમને પાપથી બચાવો. [૪]

શાવાર્થ— દુનિયામાં વાયુ અને સૂરજ (તેમજ શરીરમાં પ્રાણ અને આંખ) આ બંને અનેક પ્રકારથી પ્રાણીમાત્રને પ્રાણ કરે છે આ બંને બધા પ્રાણીઓમાં વ્યાપક થઇ તેમનું રક્ષક કરે છે. તે બંને આખી દુનિયાના તારક હોય છે. માટે તે અમને પાપથી છાડાવે. (૧)

આ બંનેના કર્મો અનંત-અગણિત છે તે જ અંતરીક્ષમાં વાદળના સમુદાયને આધાર આપે છે, તેમની ભેટે બીજા કોઇની તુલના થઇ શકતી નથી. તે બંને અમને પાપથી બચાવે. (૨)

સૂરજ વિચિત્ર તેજવાળો છે. (શરીરમાં આંખ પણ તેમજ હોય છે.) તેનો ઉદય થયા પછી એટલે તે પ્રકાશ થયા પછી જ પ્રાણીની પ્રગતિ કાર્ય તરફ વાય જાય. વિશ્વમાં વાયુ અને સૂરજ (તેમજ શરીરમાં પ્રાણ અને આંખ) પ્રાણીઓનું રક્ષક કરે છે તે અમને પાપથી બચાવે. (૩)

તે બંને બધાને દુરાચારમાંથી બચાવે, ધાતકી પીડા આપનારાઓને સર્વથા દૂર કરે, શારીરિક શક્તિ અને આદિમકળ પ્રદાન કરે અને અમને પાપથી બચાવે. (૪)

૩૪ (અર્થર્થ. શામ. ૫)

રયિં મે પોપે સવિતોત વાયુસ્તન્ન દક્ષમા સુવતાં સુશ્વેત્મ ।

અયક્ષ્મતાતિ મહં હૃદ ધત્તં તૌ નૌ મુશ્વતમંહસઃ

॥ ૫ ॥

પ્ર સુમૃતિં સવિતર્વાય કૃતયે મહસ્વન્તં મત્સરં માદયાથઃ ।

અર્વાગ્વામસ્યં પ્રવતો નિ ચચ્છતં તૌ નૌ મુશ્વતમંહસઃ

॥ ૬ ॥

ઉપ શ્રેષ્ઠાં ન આશિષોં દેવયોર્ધામંજિસિરન્ ।

સ્તૌમિ દેવં સવિતારં ચ વાયું તૌ નૌ મુશ્વતમંહસઃ

॥ ૭ ॥

અર્થ— હે સવિતા અને હે વાયુ ! (મે તન્ન) મારા શરીરમાં (સુસ્તેવં રયિં) સેવન કરવા યોગ્ય કાંતિ અને (પોપે વક્ષં) પુષ્ટિયુક્ત મળ (વા સુવતાં) ઉત્પન્ન કરે. (હૃદ મહઃ અયક્ષ્મતાતિ ઘત્તં) આ મોટું આરોગ્ય ધારણ કરે અને (તૌ નઃ મંહસઃ મુશ્વતં) તે તમે બંને અમને પાપથી બચાવો. [૫]

હે સવિતા અને હે વાયુ ! (કૃતયે સુમૃતિં પ્ર ચચ્છતં) રક્ષણ માટે ઉત્તમ શુદ્ધિનું દાન કરો. (પ્રવતઃ વામસ્ય અર્વાગ્ નિચચ્છતં) ઉત્કર્ષ થાય એવું ધન અમને પ્રદાન કરો. તેમજ (મહસ્વન્તં મત્સરં માદયાથા) શુદ્ધિ કરનારો સોમ વગેરે અન્ન તૃપ્તિના માટે આપો અને (તૌ નઃ મંહસઃ મુશ્વતં) એવા તમે બંને અમને પાપથી બચાવો. [૬]

(નઃ શ્રેષ્ઠાં આશિષઃ) અમારી શ્રેષ્ઠ આકાંક્ષાઓ (દેવયોઃ ધામન્ન ઉપ મસિરન્) ઉપર વર્ણવેલા અને દેવોના ધામમાં રિધર થાય. (સવિતારં વાયું ચ દેવં સ્તૌમિ) સવિતા અને વાયુ દેવની હું સ્તુતિ કરું છું, જેથી (તૌ નઃ મંહસઃ મુશ્વતં) તે બંને અમને પાપથી બચાવે. [૭]

ભાવાર્થ— તે બંને પાસેથી મારા શરીરમાં તેજસ્વિતા, પુષ્ટિ, બલ, આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય અને બંને અમને પાપથી છાડાવે. (૫)

તે બંને અમારું રક્ષણ કરવા માટે અમને શુદ્ધ, સુદ્ધિ, ઉત્કર્ષ તરફ લઇ જનારું ધન અને પાપક અન્ન આપે અને અમને પાપથી બચાવે. (૬)

તે અમારી શ્રેષ્ઠ આકાંક્ષાઓ આ બંને દેવો સાંભળે અને પૂર્ણ કરે તેમજ અમને પાપથી બચાવે (૭)

સૂરજ અને પવન

સવિતા અને વાયુ

સૂરજ અને પવન આ બંને દેવોનું વર્ણન આ સૂક્રમાં છે. સૂરજ અને હવા એ તેમનો અર્થ પ્રખ્યાત છે. મનુષ્યના આરોગ્યના માટે સૂરજ અને વાયુનો કેટલો ઉપયોગ છે, તે બધા બાજે છે. સૂરજ ન હોય અથવા વાયુ ન હોય તો મનુષ્યનું જીવન તે જ વખતે નષ્ટ થઈ જશે. સૂરજ પ્રકાશ ભરપૂર મળવાથી અને શુદ્ધ હવા મળવાથી મનુષ્ય રોગરહિત એટલે આરોગ્યસંપન્ન બની શકે છે અને અધારા ધાર્યા રહેવાથી અને દુષિત વાયુમાં રહેવાથી જીદા જીદા પ્રકારના રોગો મનુષ્યની પાછળ પડે છે. આ વિષય વેદમાં અનેક સ્થાન પર આવેલો છે તેમજ આ વિષય હવે સામાન્ય લોકોને પણ બાજુવા મળેલો

છે. માટે આ બે દેવોના અમારા આરોગ્ય બંને કેટલો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે એ અહીં વિશેષ નિરૂપણ કરવાની આવશ્યકતા નથી.

સૂરજ દેવતા

‘ સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્થપદ્મ । ’ (ઋગ્વેદ)

એમ ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે. સૂરજ સ્થાવર અને જંગમનો આત્મા છે. એટલું સૂરજનું મહત્ત્વ છે સૂરજના કારણે જ સ્થાવર જંગમ પદાર્થ રહે છે, બધાની રિયતિ સૂરજના કારણે જ છે. એટલું સૂરજનું મહત્ત્વ હોવાથી સૂરજ દેવનો સંબંધ અમારા આરોગ્ય સાથે અહીં કેટલો છે તે પોતે જ ખબર થઈ શકે છે.

આ સૂરજ અમારા શરીરમાં એક અંશથી આંખમાં (નેત્ર ધન્વિયમાં) રહ્યો છે—

સૂર્યઘ્નમુત્વાક્ષિણી પ્રાચિણત્વ (એ. ઉ.)

સૂરજ દષ્ટિ બની આંખમાં રહ્યો છે. નેત્ર ધન્વિય રત્નયં પ્રકાશી છે. આ નેત્રથી પ્રકાશના કિરણો નિકળે છે અને તેને પરિણામ બાદ પદાર્થો ઉપર થાય છે. અણુચયાર્થિ સુનિયમ પુકત વ્યવહારોથી તે પોતાની અંદરનું સામર્થ્ય વધારે છે અને અનિયમોથી વર્તવાથી ધટાડે છે આ નેત્રસ્થાનમાં રહેલો સૂરજનો અંશ અમને યોગ્ય અને અયોગ્ય પદાર્થોનું દર્શન કરાવે છે. આ નેત્ર ધન્વિયોનો પિતા સૂરજ છે. આ નેત્ર પોતાના પિતાથી પ્રકાશની મદદ લાઇ અહીંનું કાચું ચલાવે છે અને વિવિધ રૂપોને બતાવે છે. પોતાની ઉત્પત્તિનું સાધન કરનારાઓનું દર્શન કરવાથી અને અવનતિ કરનારાઓનું દર્શન કરવાથી સાધક પાપથી બચી જાય છે આ છે સૂરજ દેવનું પાપથી બચાવવાનું કાચું, પવિત્ર દષ્ટિથી અનેક પ્રકારના પાપથી બચવાનો સંભવ છે. બધી રૂઝિને પરમાત્મચકિતનું રક્ષક માનવાથી અને જોવાથી મનુષ્યની દષ્ટિ પવિત્ર થઇ જાય છે, દષ્ટિની પવિત્રતા થવાથી મનુષ્ય પાપથી બચી જાય છે. મનુષ્ય જે પાપ કરે છે તે દષ્ટિના દોષથી જ કરે છે. વિચાર કરવાથી વાચકોને પોતાને જ અજર થશે કે દષ્ટિની પવિત્રતા ઉપર જ બધી એવી મનુષ્યની નિર્ભરતા અવસરળી છે. દષ્ટિ બંધ રહે તો કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે ચિત્તને તેટલા પ્રમાણમાં કેટલાક અંશે કમી થશે.

વાણી, બલ અને નેત્ર

આ પહેલાના સૂક્તોમાં અમિતા બહાનાથી વાણીની શુદ્ધતા, ધન્વિય બહાને બગીની પવિત્રતા અને આ સૂક્તમાં સૂરજના બહાને નેત્ર ધન્વિયની પવિત્રતા મેળવવાની સંધ્યા કહેલી છે. પાપથી બચવાનું અનુશાન આજ છે. આ પ્રકારે પોતાની અંદરની શક્તિઓને પવિત્ર અને પુનીત કરવાથી મનુષ્ય પાપથી બચી શકે છે. આ અનુશાન કરવાથી બાહ્ય દેવતાઓની મદદ હમેશા મળે છે જ. પણ તે સહાયતાથી તે જ લોકો લાભ મેળવી શકે છે જે પ્રથમ કલા મુજબ પોતાની અંતઃશુદ્ધિ

કરવાનું અનુશાન કરતા રહે છે. બીજાઓને તેવા લાભ થઇ શકે તો નથી.

મૂલ્ય ચક્ર

સૂરજનો બીજો અંશ પેટની પાસે સૂરજચક્રમાં રહે છે. તેનો આધિકાર પચન ધન્વિય ઉપર રહે છે, પેટની બરાબર પાછળ આ ચક્ર છે. તેમાં સૂરજ ચકિત રહે છે જે અન પચનનું કાચું કરે છે. તેના કાચાના માટે જ સોમ વગેરે અનરસો આપ્યા છે. (મં. ૬) જે પાપથી બચવાનું હસ્તોત્તરો હોય. તેણે શુદ્ધ અન બાકીય કરવું અને અશુદ્ધ અન ન સેવન કરવું આ પરેછ તેમણે પાળવી જ નોંધ્યે, અશુદ્ધ અન સેવન કરવાથી મનની શ્તિ જ દુષ્ટ થાય છે અને શુદ્ધ અનના સેવનથી પવિત્ર બને છે. જે પવિત્ર બનવા હ્મંતે છે તે આનું અવરમ બનન કરે

પ્રાણુ

હવે વાયુનો વિચાર કરવો જોઇએ—

વાયુઃ પ્રાણો મૂત્વા નાસિકે પ્રાચિણત્વ (એ. ઉ.)

વાયુ પ્રાણુ બની નાક વડે ફેફસાઓમાં જાય છે, અને ત્યાં લોહીને શુદ્ધ કરે છે. તેને શુદ્ધ કરવાના કારણે જ પ્રાણીઓ જીવતા રહી શકે છે. તે (લોહી) અશુદ્ધ થાય તો પ્રાણી મરી જશે, આ પ્રકારે આ જીવનનો હેતુ છે. યોગશાસ્ત્રમાં આ પ્રાણુનો આયામ ‘પ્રાણાયામ’ કહેવાય છે. જે પ્રકારે શુભંગીથી પવન આપી પ્રદીપ કરાએલા અમિર્માસોનું વગેરે ધાતુ પરિશુદ્ધ બને છે, તે જ પ્રકારે પ્રાણાયામ વડે ઉત્પન્ન થનારા અમિને પ્રદીપ્ત કરવાથી શરીરના અને ધન્વિયોના દોષો દૂર થઇ જાય છે, મન શાંત થાય છે અને તકવિતક, તેમજ કુતક નિર્માણ થતા નથી માટે આત્મિકશક્તિની ઉત્પત્તિ કરવામાં તેમની મદદ થાય છે, પાપથી બચવામાં પવનની મદદ રચય તેને પ્રાપ્ત થાય છે અનુશાન કરનારાં બધારે પોતાની અંદર રહેનારા આ બધા દેવોને ઠીક રરતે સહાય છે ત્યારે બહારના દેવોની મદદ આપમેળે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આજ છે પાપથી બચવાનું અનુશાન. વાચકોએ તે પોતાની અંદર ઢાળવું અને ઘાલ પ્રાપ્ત કરી સેવા.

કપોત - વિદ્યા

કાંડ ૬, સૂક્ત ૨૭

(ઋષિ. - યુગ્મ. । દેવતા- યમા, નિર્ઋતિ ।)

દેવાઃ કપોતં હપિતો યદિચ્છન્દુતો નિર્ઋત્યા દ્વદમાજ્ઞામં ।

તસ્માં અર્ચામ કૃણવામં નિર્ઋતિં શં નો અસ્તુ દ્વિપદે શં ચતુષ્પદે

॥ ૧ ॥

શિવાઃ કપોતં હપિતો નોં અસ્ત્વનામા દેવાઃ શકુનો ગૃહં નઃ ।

॥ ૨ ॥

અગ્નિર્હિં વિપ્રોં જુપતોં હવિર્નઃ પરિં હેતિઃ પશ્વિણીં નો વૃણક્તુ

હેતિઃ પશ્વિણીં ન દંમાત્વસ્માનાપ્ત્રીં પદં કુંણુતે અગ્નિધાનૈં ।

શિવો ગોચ્યં યુત પુરુષેભ્યો નો અસ્તુ મા નોં દેવા દ્વદ્વિંસીત્કપોતં

॥ ૩ ॥

અર્થ— હે (દેવાઃ) દેવો ! (હપિતઃ નિર્ઋત્યાઃ દુતઃ કપોતઃ) મોહલેશો કુર્મનિનો દુત કપોત (કપૂતર) (યત્ દ્વિચ્છન્દુતો દ્વદ્વિંસીત્કપોત) જેની હચ્છ. કરતો આ સ્થાને આવ્યો છે (તસ્માં અર્ચામ) તેની અમે પૂજા કરીએ છીએ અને તેથી (નિર્ઋતિં કરવામ) કુર્મ નિવારણ અમે કરીએ છીએ. (નઃ ક્વિપદે ચતુષ્પદે શં અસ્તુ) અમારા બે પગવાળા અને ચાર પગવાળાના માટે શાંતિ થ. [૧]

(હપિતઃ કપોતઃ નઃ શિવાઃ અનામાઃ અસ્તુ) મોહલાએલો કપોત અમારા માટે કલ્યાણકારી અને નિષ્પાપ ધાર. હે (દેવાઃ) દેવો ! (નઃ શકુ શકુનઃ) અમારા ધર પ્રત્યે તે શુભ સચ્ચ થાવ (વિપ્રાઃ અગ્નિર્હિં નઃ હવિઃ જુપતોં) જ્ઞાની અગ્નિ અમારા હવિર્મહત્વ કરે અને (પશ્વિણી હેતિઃ નઃ પરિ વૃણક્તુ) પંખવાળું આ શબ્દ અમારાથી દૂર ન લાવ [૨]

(પશ્વિણી હેતિઃ અસ્માન્ ન દંમાતિ) પાખવાળું આ હથીઆર અમને ન દખાવે. (દ્વિચ્છન્દુતો દ્વદ્વિંસીત્કપોત) તાપણીના અગ્નિની પાસે આ પોતાનો પગ રાખે છે (ન ગોચ્યં યુત પુરુષેભ્યઃ શિવાઃ અસ્તુ) અમારી ગાયો અને મનુષ્યો માટે આ કલ્યાણકારી થાવ હે (દેવાઃ) દેવો ! (કપોતઃ દ્વદ્વિંસીત્કપોત) આ કપોત અહીં અમારી હિંસા ન કરે [૩]

કપૂતર દર દેશથી વાર્તા લાવવાનું કામ કરે છે. તે હાનિકારક વાર્તા ન લાવે, શુભ વાર્તા લખાવે તે માટે પ્રાર્થના છે. કપૂતરમાં આ યુગ્મ છે કે તે સિખાયા પછી ગમે ત્યાંથી તેને ઊડે તો સરથ તે ધરે પાછું આવે છે, મુસાફરીએ શિક્ષિત કપૂતર પોતાની પાસે રાખે છે અને જ્યાં જવાનું હોય ત્યાં ગયા પછી તે કપૂતરના અળાખાં વીડી ખાંધી તેને ઊડી દે છે, તે ઊડેલું કપૂતર ધરે આવે છે અને ધરના લોકોને નુસાફરનો સંદેશ પહોંચાડે છે.

આ સૂક્તનાં કરાએલા ઉક્તેષથી ખબર થાય છે કે આ કપૂતર વિદ્યામાં બીજી પણ ધણી વાતો છે, જેના મારણે નાશ અથવા હાનિ થઈ શકે છે. પણ તે વિષે વધુ માહિતી હજી સુધી મળેલી નથી આ સૂક્ત થોડા પાઠભેદથી ઋ. ૧૦૧૧૫ ૧-૩ માં પણ આવ્યું છે. પણ ત્યાં જોવાથી પણ તે ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડતો નથી. તેથી શોધ કરનારા વાચકોએ આ વિષે તથા શોધખોળ કરવી અને તે વિદ્યા પ્રકટ કરવી.

તે વિષે આ પછીનું સૂક્ત જુઓ—

કપોત - વિધા

કાંડ ૬, સૂક્ત ૨૮

(કાથિ- મૃગ્ય - દેવતા- યમઃ, નિર્જાતિઃ ।)

કૃષ્ણા કૃપોતેં તુદત પ્રણોદમિપં મર્દન્તઃ પરિ ગાં નૃયામઃ ।

સું છોમર્યન્તો દુરિતા પદાનિં હિત્વા ન ઋજૈં પ્ર પદાત્પરિષ્ઠઃ

॥ ૧ ॥

પરીમેદૃશિર્મર્ષતુ પરીમે ગાર્મનેષતં । દેવેશ્વક્રતુ શ્રવઃ ક દુર્મા આ દંધર્ષતિ

॥ ૨ ॥

યઃ પ્રથમઃ પ્રવર્તમાસસાદં વહુચ્યઃ પન્થામનુપસ્પશ્ચાનઃ ।

યોક્તુસ્પેષેં દ્વિપદો યશ્વતુષ્પદસ્તસ્મૈં યમાય નમો અસ્તુ મૃત્યવે

॥ ૩ ॥

અર્થ— (કૃષ્ણા પ્ર-નોદે કૃપોતેં તુદત) મંત્ર દ્વારા મોકલવા યોગ્ય એવા કામૂતરને મોકલો. અમે તો (દર્શ મર્દન્તઃ) અજ પ્રાપ્ત કરી આનંદિત થનાં (દુરિતા પદાનિ સંલોભયન્તઃ) અને પાપના ચિહ્નરૂપી તેના અશુભ પત્રનાં નિશાનને ભૂંસી નાખતાં (ગાં પારિનયામઃ) ગાયને ચાર તરફ (સર્વત્ર) સહ જગમે છીએ, (ઋજૈં હિત્વા) જમ રથાન છોડી (પથિ-ષ્ટઃ પ્રવક્તા) માર્ગમાં રિચન મુસાફર આગળ આદર્યો જાય. [૧]

(દમે અર્ષિ પરિ સર્વત) એમણે અર્ષિ પ્રાપ્ત કર્યો છે, (દમે ગાં પરિ અનેવતં) એમણે ગાયો પ્રાપ્ત કરી છે અને (દેવેષુ શ્રવઃ અક્રતુ) દેવોમાં યશ સંપાદન કર્યું છે, હવે (કઃ દમાન આ વધર્ષતિ) કોણ આ લોકોને ડર બતાવી શકે છે ? [૨]

(યઃ પ્રથમઃ) જે પહેલો (વહુચ્યઃ પંથો અનુપસ્પશ્ચાનઃ) અને કોના માટે માર્ગનો નિશ્ચય કરતો (પ્રવર્ત માસસાદ) યોગ્ય માર્ગ પ્રાપ્ત કરે છે. (યઃ અસ્ય દ્વિપદઃ) જે એના બે પગ અને (યઃ ચતુષ્પદઃ) ચાર પગ ઉપર સ્થાપીત કરે છે (તસૈં યમાય મૃત્યુવે નમઃ અસ્તુ) તે યત્ન આપનારા યમને નમસ્કાર દો. [૩]

વાર્તા સહ જનાર કામૂતરને, મંત્રનો પવિત્ર ઉચ્ચાર કરી અને હથરની આર્યના કરી, પવિત્ર કન્ડાથી મોકલું છું, કદિ કાતક કન્ડાથી ન મોકલવું. અમે ગાયો પાળીએ છીએ, ઉત્તમ ખોરાકથી આનંદિત થઈએ અને પાપ વાસનાઓને દૂર કરીએ છીએ, માટે અમારો મુસાફર સુખ સાથે આગળ વધતો જાય, એમાં કંઈ શંકા નથી.

જેઓ દરેકજ અર્ષિમાં હવન કરે છે, ગાયનો સત્કાર કરે છે અને કીર્તિ વધારનાર એવા પુણ્ય કર્મો કરે છે તેમને ખીવડાવવાનું સામર્થ્ય કોઈમાં હોતું નથી. માટે મનુષ્ય આ ઉપાયોથી પોતે પોતાને ખીરામાંથી બચાવી શકે છે.

યમનો અધિકાર દ્વિપદ અને ચતુષ્પદ બધા ઉપર એક સરખો છે, તે બધા લોકોના માર્ગોને એટલે જીવનપથને સારી રીતે જાણે છે. માટે તે યમને બધા મનુષ્યોએ નમસ્કાર કરવો.

એવો આશય આ ત્રણ મંત્રમાં છે. આમાં વચલા મંત્રમાં જે કહ્યું છે કે સત્કર્મ કરનારને કોઈ ખીવડાવી શકતું નથી. આ વાત દરેક બ્રાહ્મણ રાખવી જોઈએ. આ પછીનું સંક્રાંત પશુ આજ વિષયનું છે તે હવે જુઓ.

કપોત - વિધા

કાંડ ૬, સૂક્ત ૨૯

(ઋષિ:- મૃગુઃ । દેવતા- યમઃ, નિર્ઋતિઃ ।)

અમૃન્હેતિઃ પંત્રિણી ન્યેતુ યદુલ્લંકો વદંતિ મોષમેતત્ । યદ્વા કપોતઃ પદમમ્ની કૂળોર્તિ ॥ ૧ ॥

યૌ તે દૂતૌ નિર્ઋત કુદમેતોઽપ્રહિતૌ પ્રહિતૌ વા ગૃહં નઃ । કપોતોલૂકામ્યામપદં તદસ્તુ ॥ ૨ ॥

અધૈરહત્યાયેદમા પપત્યાત્સુધીરતાંધા કુદમા સંસઘાત્ । પરાહ્લિવ પરાં વદુ પરાંચીમનું સંવત્સૃ

યથા યમસ્ય ત્વા ગૃહેઽસ્સં પ્રતિચાર્કશાનામૂર્કં પ્રતિચાર્કશાન્ ॥ ૩ ॥

અર્થ- (પત્રિણી હેતિઃ અમૃત નિ વતુ) પાંખવાળા હથીઆર આ યત્રએને નીચે કરે. (હલૂકઃ યદુ વદંતિ મોષં વતત્) ધ્રુવડ જે ખેલે છે તે બધું ફેગટ છે (યત્ વા કપોતઃ અમ્ની પદં કૂળોર્તિ) અમવા જે કબૂતર અમિની પાસે પગ મૂકે તે પશુ વ્યર્થ છે. એટલે તેઓ કંઈ અશુભ થશે નહિ. [૧]

હે (નિર્ઋતે) દુર્ગતિ । (યૌ પ્રહિતૌ અપ્રહિતૌ તે દૂતૌ) જે મોકલેલા અથવા ન મોકલાયેલા તારા હોતે (નઃ હૃદં ગૃહં આ કુતઃ) અમારા ઘરે આવે છે. (કપોતોલૂકામ્યાં તત્ અપદં અસ્તુ) કબૂતર અને ધ્રુવડ વડે તે પગ મૂકવાલાયક સ્થાન ન અને એટલે કોઈ અશુભની સૂચના આપનાર પ્રાણી અમારા ઘરમાં પગ ન મૂકે. [૨]

(અ-ધૈરહત્યાય હૃદં આપપત્યાત્) અમારા વીરોની હત્યા ન થવાની સૂચના આપનારે આ થાય. (સુધૌર તાયે હૃદં આ સસઘાત્) અમારા વીરોના ઉત્સાહને માટે આ સુચિત્ત થાય. (પરાહ્ પરાંચી અનુલંવતં) નીચે અધી વંદન કરી અનુકૂલ રીતે (પરા વય વદુ) દૂરથી ખેલ (યથા યમસ્ય ગૃહે) જે પ્રકારે યમના ઘરમાં (અસ્સં ત્વા પ્રતિ-ચાર્કશાન) નિર્મલ થયેલો તને લોક શુભ. (આમૂર્કં પ્રતિ ચાર્કશાન) કેવળ આવેલોજ તને ભુએ, એટલે તું શત્રુ હોત અસમર્થ બની અહીં રહે. [૩]

આ ત્રણે સૂક્તો દુર્ભોષ છે. કબૂતર, ધ્રુવડ વગેરેઓથી અનિષ્ટ સૂચના કેવી રીતે મળે છે તે કંઈ સમજાનું નથી. પણ આ સૂક્તો ઉપરથી એવું પ્રતીત થાય છે કે આપણા વીરો યત્ર ભિપર હુમલો કરતા બપોરે જાય ત્યારે તે પોતાની સાથે કબૂતરો લઈ જતા અને ત્યાંની સંદેશ પોતાના ઘરે અથવા રાષ્ટ્રમાં મોકલતા. આવો શુભ સંદેશ પ્રાપ્ત થાય, આપણાં વીરોના મૃત્યુને અથવા પરાજયને સંદેશ ન પ્રાપ્ત થાય. આ વિષેની પ્રાર્થનાઓ આ મંત્રમાં છે. પણ આ સૂક્તોનો વિષય શું છે તેની શોધ થવી નોંધાયે. તેથી આ સૂક્તો વિષે કંઈ વધુ લખવું અસ્થાને ગણાયે.

એતીથી સુખ પ્રાપ્તિ

કાંડ ૩, સૂક્ત ૧૭

(ઋષિ:- વિશ્વામિત્રઃ । દેવતા - સીતા ।)

સીરાં યુજન્તિ ક્રવયૌ યુગા વિ તન્વતે પૃથક્ । ધીરાં દેવેષુ સુસ્રીયૌ ॥ ૧ ॥

અર્થ- (દેવેષુ ધીરાઃ કવયઃ) દેવામાં શુદ્ધિશાળી કૃષિઓ (સુસ્રીયૌ સીરાં યુજન્તિ) સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે દળ નેરે છે અને (યુગા પૃથક્ ચિતન્વતે) ધૂંસરીને અલગ અલગ કરે છે. [૧]

ભાવાર્થ- પૃથ્વી કોરે દેવતાઓની શક્તિ ઉપર વિશ્વાસ મૂકનારા કવિ લોક વિશેષ સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે દળને નેરે છે એટલે કૃષિ (એતી) કરે છે અને ધ્રુસરી ચોગ્ય ઠેકાણે બાંધે છે (૧)

યુનક્ત સીરા વિ યુગા તનોત કૃતે યોનો વપતેહ વીર્જમ્ ।

વિરાજઃ શ્રુષ્ટિઃ સમરા અસન્નો નેદીય્ હસ્તુપ્યઃ પક્મા યવન્

॥ ૨ ॥

લાઙ્ગલં પવીરવત્સુશીમં સોમસત્સકં ।

ઉદિદ્વપતુ ગામર્થિ પ્રસ્થાવદ્રથવાહનં પીવરીં ચ પ્રફર્ણ્યમ્

॥ ૩ ॥

ઈન્દ્રઃ સીતાં નિ ગૃહ્ણાતુ તાં પૃથાભિ રક્ષતુ । સા નૃ પર્યસ્વતી દુહામુત્તરામુત્તરાં સમામ્

॥ ૪ ॥

શુનં સંકાલા વિ તુંદન્તુ ભૂમિં શુનં કીનાશા અનુ યન્તુ વાહાન્ ।

શુનાંસીરા હવિષા તોષમાના સુપિપ્પલા ઓપંધીઃ કર્તૃમસ્મૈ

શુનં વાહાઃ શુનં નરઃ શુનં કૃષતુ લાઙ્ગલમ્ । શુનં વરજા વંચ્યન્તાં શુનમટ્ટામુદિદ્વપ

॥ ૬ ॥

અર્થ— (સીરાઃ યુનક્ત) હળ બેડા, (યુગા વિતનોત) ધંસીને પ્રસારે, (કૃતે યોનો હહ વીર્જ વપત) ખેડેલા ખેતરમાં અહીં બીજ વાવે, (વિરાજઃ શ્રુષ્ટિઃ સઃ સમરાઃ અસન્) અતની ઉપજ અમારા માટે ભરપૂર થાય, (સ્તુપ્યઃ હત્ પક્કં નેદીયઃ વાચવન્) નોકર પરિપક્વ ધાન્યને અમારી પાસે લઈ આવે. [૨]

(પવીરવત્ સુશીમં સોમસત્સક લાંગલં) વજની સમાન કાંચુ, ચલાવવા માટે સુખકારક, લાકડાની મૂઠીવાળો હળ (ગાં મર્થિ) ગાયો અને બકરીઓ, (પ્રસ્થાવત્ રથવાહનં) જશ્દી ચાલનારા રથના ધેડા અથવા બળદ, (પીવરીં ચ પ્રફર્ણ્ય) પુષ્ટ બી (હત્ ઉદ્વપતુ) નિશ્ચયથી આપે. [૩]

(ઈન્દ્રઃ સીતાં નિ ગૃહ્ણાતુ) ઇન્દ્ર હળની રેખાને પકડે (પૃથા તાં અમિરક્ષતુ) પૃથા તેનું રક્ષણ કરે, (સા પર્યસ્વતી નઃ ઉત્તરાં ઉત્તરાં સમાં દુહાં) તે હળની રેખા રસયુક્ત બની અમને આગળ આવનારા વર્ષામાં રસનું પ્રદાન કરે. [૪]

(સુ-કાલાઃ ભૂમિં શુનં ચિતુદન્તુ) સુંદર હળનો ફાળ ભૂમિને સુખપૂરક ખેડે. (કીનાશાઃ શુનં વાહાન્ અનુયન્તુ) ખેડત સુખપૂરક બળદોના પાછળ ચાલે (શુનાંસીરા) હે વાણ અને સૂરજ ! તમે બંને (હવિષા તોષમાનો) અમારા હવનથી સંતુષ્ટ થઈ (અસ્મૈ સુપિપ્પલાઃ બોવંધીઃ કર્તૃ) આ હિસાનના માટે ઉત્તમ ફળ પુકત અનાજ ઉત્પન્ન કરો. [૫]

(વાહાઃ શુનં) બળદ સુખી થાય, (નરઃ શુનં) ગાય સુખી થાય. (લાંગલં શુનં કૃષતુ) હળ સુખેથી ખેતી કરે. (શુનાં વંચ્યન્તાં) રક્ષીઓ સુખેથી બંધાઈ બચ. (અટ્ટાં શુનં ઉદિદ્વપ) ચાખુક સુખથી ઉપર ચાંચે બચ. [૬]

ભાવાર્થ— હે દેવો ! તમે હળ બેડા, ધુસરીને પ્રસારિત કરો, સારી રીતે જમીન તથાઈ કર્યા પછી તેમાં બીજ વાવો. તેથી અતની પેદાસ સારી થશે. ધણું અનાજ નિર્માણ થશે અને પરિપક્વ થવા પછી ધણું ધાન્ય પ્રાપ્ત થશે. (૨)

હળને લોખંડનો કાંચુ ફાળ બેસાડવો અને લાકડાની મૂઠી પકડવા માટે કરવી, આ હળ ચલાવતી વેળા સુખ આવે. આ હળ જ ગાય, બળદ, ઘેડાં, બકરાં, ઘોડા, સ્ત્રી-પુરુષ વગેરેને ઉત્તમ ધાસ અને ધાન્ય વગેરે આપી પુષ્ટ કરે છે. (૩)

ઇન્દ્ર પોતાની વૃષ્ટિ વડે હળ વડે ખેડાંબેસી રેખાને પકડે અને ધાન્ય પોષક સૂરજ તે ભૂમિનું ઉત્તમ રક્ષણ કરે. આ ભૂમિ અમને દર વર્ષે ઉત્તમ રસયુક્ત અનાજ આપતી રહે. (૪)

હળનો સુંદર ફાળ ભૂમિને ખેડે, ખેડત બળદની પાછળ ચાલે, અમારા હવનથી પ્રસન્ન થએલા વાણ અને સૂરજ આ બેતીથી ઉત્તમ ફળવાળી રસયુક્ત બોધધીઓ આપે. (૫)

બળદ સુખી રહે બધા ગાયો આનંદિત થાય, ઉત્તમ ફળ ચલાવી આનંદથી ખેતી કરવામાં આવે. દેવીઓ ન્યાં ને પ્રભાવે બાંધવાની હોય તેમ બાંધવામાં આવે અને જરૂર ત્યારે ચાણક ધણુ ઉપર વચકવામાં આવે. (૬)

શુનાંસીરેહ સ્મે મે જુપેથામ્ । યદિવિ ચકથુઃ પયસ્તેનેમાપ્તુર્પ સિજ્ઞતમ્ ॥ ૭ ॥
 સીતે વન્દામહે સ્વાર્વાર્ચીં સુમગે મવ । યથા નઃ સુમનાં અસો યથા નઃ સુફલા મુવઃ ॥ ૮ ॥
 ઘૃતેન સીતા મધુના સમક્તા વિષેદૈવૈરત્નમતા મરુદ્ધિઃ ।
 સા નઃ સીતે પર્યસામ્યાવૃત્ત્વોર્જૈસ્વતી ઘૃતવૃત્પિન્વમાના ॥ ૯ ॥

અર્થ— હે (શુનાંસીરો) વયુ અને સૂરજ ! (હહ સ્મે જુપેથાં) અહીં મારા હવનનો સ્વીકાર કરે (યદ્યપયઃ દિવિ ચકથુઃ) જે પાણી તે' આકાશમાં જનાવ્યું છે (તેન હમાં મૂર્મિ ઉપ સિજ્ઞત) તે વડે આ ભૂમિને સિંચન કરતા રહે. [૭]

હે (સીતે) ખેડેલી જમીન ! (સ્વા વન્દામહે) તને નમન કરીએ છીએ. હે (સુમગે) એશ્વર્યપ્રકૃત જમીન ! (મર્વાર્ચી મવ) અમારી પાસે રહે. (યથા નઃ સુમનાઃ અસઃ) જેથી તું અમારા માટે ઉત્તમ મનવાળા થા અને (યથા નઃ સુફલા મુવઃ) જેથી અમને ઉત્તમ ફળ આપનારી થા. [૮]

(ઘૃતેન મધુના સમક્તા સીતા) ઘી અને મધથી ઉત્તમ પ્રકારે સિંચિત કરેલી ખેડેલી જમીન (વિષ્વૈઃ દૈવૈઃ મરુદ્ધિઃ અનુમતા) બધા દેવો અને મરુતો વડે અનુમોદિત થએલી, હે (સીતે) ખેડેલી જમીન ! (સા ઘૃતવૃત્ત્વ પિન્વમાના) તે ઘીથી સિંચન બનેલી તું (નઃ પયસા અમ્યાવૃત્ત્વ) અમને દૂધથી ચારે તરફથી યુક્ત કરે [૯]

ભાવાર્થ— વાયુ અને સૂરજ માથે હવનનો સ્વીકાર કરે અને જે પાણી આકાશમાં છે તે વરસાદથી આ પૃથ્વી ઉપર સિંચા કરે. (૭)

ભૂમિ ભાગ્ય આપનારી છે માટે અમે તેનો આદર કરીએ છીએ આ ભૂમિ અમારા માટે ઉત્તમ અનાજ આપતી રહે (૮) ત્યારે ભૂમિ મધ અને ઘીથી સારી રીતે તરબોળ થાય છે અને પાણી, વાયુ વગેરે દેવોની અતુકૃતતા તેને મળતી રહે ત્યારે તે અમને ઉત્તમ મધુર ફલપ્રકૃત અનાજ અને ફળ આપતી રહે (૯)

ખેતીથી સુખ પ્રાપ્તિ

ખેતીથી ભાગ્યની વૃદ્ધિ

ખેતીથી ભાગ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. ભૂમિની અવસ્થા, વાયુ, અને શ્વેતની પરિસ્થિતિ, ઋતુમાનની અવરૂળતા જે બધું છે, તે ખેતી કરી લાભ મેળવી શકે છે અને સુખી થઈ શકે છે.

સર્વઆત્મા ખેડૂન હળ જોડે છે, હળથી ભૂમિ સારી રીતે ખેડે છે, હળની લીટીઓ ઠીક કરવામાં આવે અને તે લીટીઓમાં ખીજ વાવવામાં આવે એમ કરવાથી ઉત્તમ અનાજ પેદા થઈ શકે છે.

જ્યારે હળથી ઉત્તમ ખેતી કરવામાં આવે છે ત્યારે અનાજ પણ ઉત્તમ ઉત્પન્ન થાય છે. ઘાસ પણ પુષ્કળ મળે અને બધા પશુઓ તેમજ માણસો કુષ્ટપ્રુષ્ટ થઈ જાય છે.

હળથી ખોદાઈ (ખેડ) થવા પછી જમીનને (રુદ્રઃ સીતાં નિ શુક્લાઃ) શ્વેત કરનારી રુદ્ર દેવ પોતાના જળ

વડે પકડે, પછી તેનું ઉત્તમ રક્ષણ કરે આ પ્રકારે વરસાદ અને સૂરજ આકાશ યોગ્ય પ્રમાણમાં મળતા રહે તો ઉત્તમ ખેતી થશે અને ધાન્ય વગેરે પુષ્કળ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થશે.

ધાન્ય વાવતા પહેલાં હવન

પ્રથિમા મંત્રમાં સારી ખેતી થવા માટે શરૂમાં ખેતરમાં હવન કરવાનો ઉદ્દેશ છે. જે ધાન્ય-અનાજ વાવવાનું તેનું હવન કરેલું જોઈએ. અને હવન માટે ધી વગેરે ખીજ પદાર્થો તો અવશ્ય જોઈએ. આવા પ્રકારના હવનથી જલ વાયુ શુદ્ધ થાય છે અને શુદ્ધ ખેતીથી શુદ્ધ અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે. આ હવનની ખીજ એક વાત આપેઆપ થાય છે તે એમ કે જેનું હવન કરવાનું છે તે જ વાવવાનું છે, આ નિયમથી હવનમાં નિષિદ્ધ તમાકુ વગેરે ઘાતક પદાર્થ વાવવાનો સંભવ યોછો થઈ જાય છે. તેથી સ્પષ્ટ છે કે વાવતા પહેલાં હવન કરવાની પદ્ધતિ જો શરૂ કરવામાં આવે તો તમાકુ જેવા હાનિકારક પદાર્થ

દુનિયામાં જનતાનો ધાત કરવા એટલા બધા નિર્માણ થશે નહિ અને ઉત્તમ અનાજ વગેરે પુષ્કળ ઉત્પન્ન થઇ લોકોનું વધારે કલ્યાણ થશે.

ખાતર તરીકે ઘી અને મધ

નવમા મંત્રમાં (ઘૃતેન મધુના પયસા સમકા સીતા) ઘી, મધ અને દૂધનું ખાતર વનસ્પતિઓને આપવાને ઉદ્દેશ્ય છે. હાલ તો આવા પદાર્થો માણસોને ખાવા મળવાની મુશ્કેલી છે. ધોડા પ્રમુખમાં પણ ક્યાં મળે છે ? પણ દુધ, પૌષ્ટિક કળ ઉત્પન્ન કરવા માટે દૂધ, ઘી અને મધનું ખાતર અત્યંત આવશ્યક છે આ વાત સાચી છે.

ઐતિહાસિક દાખલો

પુરાના પેશવાઓના સમયમાં ફેટલાં કેરીના ઝાડ આવા પંચામૃતનું ખાતર આપી ઉછેરવામાં આવ્યાં હતાં. તેમાંથી આજે પણ એક વૃક્ષ જીવિત છે અને એટલા મધુર ફળ આપે છે કે તેનું વર્ણન શબ્દોથી થઇ શકે નહિ. પંચામૃત (પી, દૂધ, દહીં, મધ અને સાકર) ના ખાતરથી જાણે કેરી પુષ્ટ બની તેના જેવા જ ફળ અદ્ભૂત અમૃતરૂપ ધારણ કરી અવરમ થશે તેમાં શંકા જ શી ? આ પ્રમુખ દાખલો છે. તેમજ

વાઇના એક પંડિતે અર્ધજેતીના શાસ્ત્ર મુજબ દૂધના ખાતર વડે એક વરસ જીવારની ખેતી કરી હતી. તેથી તેને એટલું પુષ્ટ અને મીઠાસ આપતું અનાજ ઉત્પન્ન થયું કે સામાન્ય અનાજ જેવે તેની સરખામણી થઇ શકે નહિ.

આ વૈદિકખેતીશાસ્ત્ર અત્યંત મહત્વનો વિષય છે જો પેશાદાર ખેડૂત એનો પ્રયોગ કરી શકે તો તેણે અગત્ય કરી લેવો. સામાન્ય લોકો માટે આવા પ્રયોગ કરવું અશક્ય છે કારણ કે જે લોકોને પીવા માટે પણ દૂધ મળી શકતું નથી તે ખાતર માટે દૂધ, દહીં, ઘી, મધ ક્યાંથી વાપરી શકે ?

વાચકોએ આ વર્ણન વાંચી વૈદિક સમયની ખેતીની મનઘી કલ્પના કરવી અને મનમાં જ મનથી તેનો આસ્વાદ લેવાનો વાત કરવો.

ગોરક્ષણનો સમય

વૈદિકકાલ ગોરક્ષણનો કાલ હતો. તેથી ગાયો પુષ્કળ હતી તે કારણે ખાતર માટે પણ દૂધ મળી શકતું, પણ હાલ અનાજ લોકોને ખાવા મળે એ હેતુથી લાખો ગાયો કપાય છે, તેથી પીવા પણ દૂધ મળતું મુશ્કેલ બન્યું છે. આ સમયનું પરિવર્તન છે. અહીં હવે જોડું જોડાએ કે વૈદિક ધર્મી લોકોના પ્રવર્ત્યા બિંબકાલ કેવોક આવે છે.

ધોડો

કાંકે ૬, સૂકેત ૯૨

(ઋષિઃ- જમ્બવં. દેવતાઃ- ઇન્દ્ર, વામી.)

વાતરંહા મય વાજિન્યુજ્યમાનં ઇન્દ્રંસ્થ યાહિ પ્રસવે મનોજવાઃ ।

યુજન્તં ત્વા મરુતો વિશ્વવેદસઃ આ તે ત્વષ્ટા પત્સુ જવં દંધાતુ

॥ ૧ ॥

અર્થ— હે (યાજ્ઞ) ધોડા ! (યુજ્યમાનઃ વાતરંહાઃ મય) જેવાથી પવનના વેગથી યુક્ત થા. (ઇન્દ્રસ્ય પ્રસવે મનોજવાઃ યાહિ) ઇન્દ્રની આ સંષ્ટિમાં મનના વેગથી યાહ (વિશ્વવેદસઃ મરુતઃ ત્વા યુજન્તુ) બધા શાનથી યુક્ત મરવા સુધી ઉઠનારા પીર તને નિયુક્ત કરે. (ત્વષ્ટા તે પત્સુ જવં આદધાતુ) ત્વષ્ટા તારા પગમાં ઝડપ રાખે. [૧]

ભાષાર્થ— ધોડો ઝડપી હોય, ચાલતી વેળા મનની ઝડપથી જલ્દી ધોડે. પીર એવા ધોડાનો વપરાયો સવાનો માટે કરે અને ઇન્દ્ર એવા ધોડાના પગમાં ઘણી ઝડપ રાખે. (૧)

૩૫ (અર્ધવં. ભાગ ૫)

જવસ્તે અર્વન્નિહિતો ગુહ્ય યઃ ક્યેને વારં હુત યોડધર્ત્વર્ત્તરિચઃ ।

તેન ત્વં વાજિન્વલ્લાન્વલ્લેનાર્જિર્જય સર્મને પારયિણુઃ

॥ ૨ ॥

તુનૃષ્ટે વાજિન્તન્વં૧ નર્યન્તી વામમ્સમ્યં ધાવંતુ શ્મં તુમ્યમ્ ।

અહુતો મહો ધ્રુણાંય દેવો દિવીર્વિ જ્યોતિઃ સ્વમા મિમીયાત

॥ ૩ ॥

અર્થ— હે (અર્વન્) ગતિશીલ ! (યઃ ગુહ્ય નિહિતઃ તે જવઃ) જે હૃદયમાં રહેલો તારો વેગ છે, (યઃ ક્યેને ઘાતે હુત પરીત્તઃ) જે વેગ ક્યેન ધંખીમાં અને જે પવનમાં છે અને જે બીજે પણ છે; હે (વાજિન્) અશ્વ ! (તેન ત્વં ઘલ્લવાન્) તે ઝડપથી તું બળવાન બની (સર્મને પારયિણુઃ) લક્ષ્યમાં પાર કરનારો બની (વાર્જિર્જય) યુદ્ધમાં વિજય મેળવ, [૨]

હે (વાજિન્) અશ્વ ! (તે તત્ત્વઃ સમ્યં નયન્તી) તારું શરીર અતારા શરીરને લઇ ચાલતો (સમ્યં વર્મ ધાવતુ) અમને બધાના માટે દૂંઢ સમયમાં પહોંચાડે અને (તુમ્યં વર્મ) તમારા માટે સુખ આપે, (અ-હુતાઃ દેવઃ) અકૃતિલ દેવ (ઘલ્લવાન્) બધાની ખારણુ માટે (દિવિ જ્યોતિઃ દિવ) ધુલોકમાં જેમ તેજસ્વી સૂર્ય છે તેની જેમ (મહઃ શ્વં આ મિમીયાત્) બધાને મોહુ તેજ નિર્માણુ કરી આપે, [૩]

ભાષાર્થ— જેવી ઝડપ પવન, ખાજ ૪ બી અને બીજ ઝડપી પદાર્થોમાં છે, તેવી ઝડપ આ ધોડામાં હોય. એવા વેગવાન અને બળવાન ધોડા યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવાવાળો હોય (૨)

આ ધોડા મનુષ્યને જલ્દી દૂર સુધી પહોંચાડે, તે સ્વામીને સુખ આપે અને પોતે સુખી થાય ધુલોકમાં સૂરજની જેમ એવો ધોડા અહીં ચમકતો રહે, (૩)

ઉત્તમ ધોડાનું વર્ણન આ સૂક્તમાં છે. ધોડા બળવાન અને ચપલ તેમજ ઝડપી હોવો એકાએક યુદ્ધમાં જનતા કૈનિદા એવા ધોડાને ઉપયોગ કરે અને વિજય પ્રાપ્ત કરે વગેરે બોધ આ સૂક્તમાં છે.

વરસાદ કેવી રીતે વરસે છે ?

કાંડ ૬, સૂક્ત ૨૨

(ઋષિઃ - કાન્તાતિઃ । દેવતા - આદિત્યરશ્મિઃ, મરુતઃ ।)

કૃષ્ણં નિયાનં હરયઃ સુપર્ણા અપો વસાન્ના દિવમ્પત્યન્તિ ।

ત આર્વવૃન્ત્સદનાદૃતસ્યાદિદૃતેનં પૃથિવીં વ્યુદ્ધિઃ

॥ ૧ ॥

પર્વસ્વતીઃ કણુયાપ ઓર્ધ્વીઃ શિવા ચદેર્જયા મરુતો રુક્મવક્ષસઃ ।

ઋર્જૈ ચ તન્નં સુમર્તિ ચં પિન્ધત્ત યન્નાં નરો મરુતઃ સિચ્છા મર્ધુ ।

॥ ૨ ॥

અર્થ— (અપઃ ઘસનાઃ) પાણીને પેનાની સાથે લઇ (સુ-પર્ણાઃ હરયઃ) ઉત્તમ ગનિશ્ચાલ સૂરજના કિરણો (કૃષ્ણં નિયાનં દિવં) બધાનું આકર્ષણ કરનારા બધાને વાહનરૂપ ધુલોકમાં રહેતા સૂરજ પ્રત્યે (હુત પત્યન્તિ) મટે છે, (તે ક્ષતસ્ય સદનાત્) તે જળના સ્થાનરૂપ અંતરિક્ષમાંથી (આર્વવૃન્ત્) નીચે આવે છે (આદૃત પૃથેન પૃથિવીં વિ ઋદુઃ) અને જળથી પૃથ્વીને ભીની કરે છે, [૧]

હે (રુક્મવક્ષસઃ મરુતઃ) અમકનારા હૃદયવાળા વાયુદેવો ! (યન્ પૃજય) જ્યારે તમે ઝડપથી આવો છો ત્યારે (અપઃ ઓર્ધ્વીઃ) પાણી અને ઔષધીઓને (પર્વસ્વતીઃ શિવાઃ કણુયા) રક્ષણ કરનારી અને હિતકારક કરો છો, હે (નરઃ મરુતઃ) નેતા મરુતો ! (યન્ન ચ મર્ધુ સિચત) અને ત્યાં મધુર જળ સિંચો છો (તન્ન ઋર્જૈ સુમર્તિ ચ પિન્ધત) ત્યાં શક્તિ આપનારું અજ અને ઉત્તમ શુદ્ધિ સ્થાપિત કરો છો, [૨]

उदप्रवृत्तौ मरुतस्तौ इयर्त वृष्टिर्था विष्ठा निवर्तस्पृणाति ।
एजाति ग्लहा कन्येवि तुन्नैरं तुन्दाना पत्येव जाया

॥ ૩ ॥

અર્થ— હે (મરુતઃ) મરુતો ! (તાન્નુ ઉદપ્રુતઃ) તે ઉદકાથી ભરપૂર કરનારા વાદળાને મોકલો, (વા
ક્રુષ્ટિઃ) જેમનાથી વરસાદ વરસે છે, (વિષ્વાઃ નિવર્તઃ પૃષ્ણાતિ) બધા નીચલા સ્થાનોને પાણીથી પરિપૂર્ણ કરે છે,
(ગ્લહા) વાદળાઓનો શબ્દ (એજાતિ) બધાને કંપિત કરે છે, (તુન્ના કન્યા ઇવ) જે પ્રકારે દુઃખી કન્યા પિતાને
કંપિત કરે છે તેમજ તે શબ્દ (પત્યે સુંદાના) મેષને પ્રેરિત કરે, (પત્યા જાયા ઇવ) જેમ પતિની સાથે રહેનારી
ધર્મપત્ની ગૃહસ્થના સંસારમાં પ્રેરણા આપે છે [૩]

વરસાદ કેવી રીતે વરસે છે ?

વાદળા કેવી રીતે બને છે ?

સૂરજના કિરણો પૃથ્વી ઉપરના પાણીનું ઢરણુ કરે છે તે
કારણે તેમને (હરિઃ, હરયા) એવું નામ આપ્યું છે. તે
બધે જ વ્યાપી રહે છે તેથી તેમને (સુ-વર્ણાઃ-સુવર્ણાઃ)
કહે છે અથવા તેમની વિશેષ નતિના કારણે તેમને આ નામ
મળ્યું છે. આ કિરણો (અવઃ વસાનાઃ) પાણીને પોતાની
સાથે લે છે, જાણે પાણીનું વજન પહોરે છે અને (દિવં
હરપતમ્ભિ) ઘુસોકમાં- ઉપર આઠાસમાં જાય છે, એટલે
પૃથ્વીના ઉપરથી પાણીને અંશ લઇ આ સૂરજના કિરણો
ઉપર જાય છે અને (ક્ષતસ્ય સ્વદને) જળના સ્થાન
અંતરિક્ષમાં રહી ત્યાં વાદળાના કણમાં બદલાઈ જાય તે વાદળા-
ઓ ફરી પૃથ્વી ઉપર વરસાદરૂપે તે જ પાણી ફરી આપે છે.
એટલે જે પાણી સૂરજના કિરણોથી ઉપર ખેંચાય છે તે જ
પાણી વરસાદના રૂપે પૃથ્વી ઉપર આવે છે. આ કાર્ય સૂરજના
કિરણોનું છે.

આ સૂરજના કિરણોનું કાર્ય હમેશા ચતુર રહે છે. તે
દરીયામાંથી પાણી ઉપર ખેંચે છે અને વાદળા બને છે અને
વૃષ્ટિ થાય છે, આ પ્રકારે પાણીની શુદ્ધિ થાય છે. પૃથ્વી ઉપરનું

જે પાણી વરાળના રૂપે ખેંચાય છે તે ત્યાં શુદ્ધ થઇ વરસાદ
રૂપે ફરી પૃથ્વી ઉપર આવી પડે છે. જાણે તે (મધુ સિંચય)
મીઠા મધની શિષ્ટિ થાય છે. તે વરસાદથી (ઓષધીઃ શિયાઃ)
ઠંડાણુકારક ઔષધીઓ ઉગે છે અને (પયસ્વતાઃ) ઉત્તમ
રસવાળી પશુ બને છે. આ ઔષધીઓ રોગીઓના સ્ફૂર્તિમાં
રહેનારા દોષોને દૂર કરે છે. (દ્યોષ-ધોઃ) ધોષ નામે છે
અને તેને નિરોગી બનાવે છે આ ઔષધીઓ અને જુદા
જુદા રસવાળા ખોરાક ખાવાથી માણસ (ઋર્જ સુમતિ ચ)
જળ અને ઉત્તમ શુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે. જો વરસાદ ન વરસે તો
આ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ નહિ થાય અને દુઃકાળ થાય છે.
તેથી માણસો કર્મા શુદ્ધિના અને નિર્ભય બને છે, આ પ્રકારે
શ્રદ્ધિનું મહત્ત્વ કેટલું છે તે જુઓ—

પાણીથી ભરેલા વાદળા પવન વડે લઇ જવાય છે અને
તેનાથી જે વરસાદ થાય છે તેથી પૃથ્વી ઉપર તળાવ, કુવા,
નદીઓ વગેરે બાંસાય જાય છે અને બધાને તેનાથી આનંદ
થાય છે.

આવો દુઃકમાં આ સંક્રાંતિ સાર છે. વાયકેએ તેનો વિચાર
કરી સંજીના વિષેનું ગાન જાણી લેવું.

વરસાદ

કાંઠ ૪, સૂક્ત ૧૫

(ઋષિ: - ઋષ્યૌ । દેવતા - મરુતઃ, વર્ષજંમ્યઃ ।)

સમુત્પતન્તુ પ્રદિશો નમસ્વતીઃ સમઞ્નાણિ વારજૂતાનિ યન્તુ ।

મહઋપમસ્ય નદંતો નમસ્વતો વાઞ્ના આપઃ પૃથિવીં તર્પયન્તુ

॥ ૧ ॥

સમીક્ષયન્તુ તથિવાઃ સુદાનવોઽપાં રસા ઓષધીમિઃ સચન્તામ્ ।

વર્ષસ્ય સર્ગો મહયન્તુ ભૂમિં પૃથગ્જાયન્તામોષધયો વિશ્વરૂપાઃ

॥ ૨ ॥

સમીક્ષયસ્વ ગાર્યતો નર્મસ્યપાં વેગાંસુઃ પૃથગુદ્ધિજન્તામ્ ।

વર્ષસ્ય સર્ગો મહયન્તુ ભૂમિં પૃથગ્જાયન્તાં ઘીરુષો વિશ્વરૂપાઃ

॥ ૩ ॥

ગુણાસ્ત્વોષ ગાયન્તુ મરુતાઃ વર્ષન્ય ઘોષિણઃ પૃથક્ ।

સર્ગો વર્ષસ્ય વર્ષંતો વર્ષન્તુ પૃથિવીમનુ

॥ ૪ ॥

ઉદીરયત મરુતઃ સમુદ્રતસ્ત્વેષો અકોં નમ્ ઉત્પાતિયાય ।

મહઋપમસ્ય નદંતો નમસ્વતો વાઞ્ના આપઃ પૃથિવીં તર્પયન્તુ

॥ ૫ ॥

અર્થ— (નમસ્વતીઃ પ્રદિશઃ સં ઉત્પતન્તુ) વાદળાથી યુક્ત દિશાઓ ઉભરાઈ જાય, (વારજૂતાનિ ઇન્નાણિ સ યન્તુ) પવનથી ચલાવવામાં આવેલા પાણીવાળા વાદળા ઋણીને આવે (મહઋપમસ્ય નદંતઃ નમસ્વતઃ) મહા બળવાન ઋષ્યાના કરતા (નમસ્વતઃ વાઞ્નાઃ આપઃ પૃથિવીં તર્પયન્તુ) વાદળાઓની ગતિથી જળ ધારાઓ ભૂમિને તૃપ્ત કરે. [૧]

તથિવાઃ સુદાનવાઃ સમીક્ષયન્તુ) બળવાન પાણીનું ઉત્તમ દાન કરનારા મેધ દેખાય છે. (અપાં રસાઃ ઓષધીમિઃ સચન્તાં) પાણીના રસ ઓષધીથી સંયુક્ત થઈ જાય. (વર્ષસ્ય સર્ગોઃ ભૂમિં મહયન્તુ) વરસાદની ધારાઓ ભૂમિને સમૃદ્ધ કરે. (વિશ્વરૂપાઃ ઓષધયઃ પૃથક્ જાયન્તાં) જુદા જુદા રૂપની ઓષધીઓ અનેક પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય. [૨]

(ગાયતઃ નર્મસિ સમીક્ષયસ્વ) ઋષ્યાના કરનારા વાદળાઓથી ભરેલું આકાશ ખનાવે. (અપાં વેગાંસુઃ પૃથક્ ઉદ્ધિજન્તાં) પાણીની ઝડપ જુદા જુદા પ્રકારે ઉભરાઈ જાય. (વર્ષસ્ય સર્ગોઃ ભૂમિં મહયન્તુ) વરસાદની ધારાઓ ભૂમિને સમૃદ્ધ કરે. (વિશ્વરૂપાઃ ઘીરુષઃ પૃથક્ જાયન્તાં) જુદી જુદી ભતતી ઓષધીઓ અનેક પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય. [૩]

હે વરસાદ ! (ઘોષિણઃ મરુતાઃ ગુણાઃ ત્વા પૃથક્ ઉત્પાતિયાયન્તુ) ઋણનારા પવનના સેરકે તારે છુટું છુટાં ચાલે. (વર્ષતઃ વર્ષસ્ય સર્ગોઃ પૃથક્ અનુ વર્ષન્તુ) વરસાદ આપનારા વાદળાની ધારાઓ પૃથ્વી ઉપર અનુ-રૂપતાથી વરસાદ વરસાવે. [૪]

હે (મરુતઃ) વાયુઓ ! (અકોઃ સ્ત્વેષઃ નમ્) સૂરજની ગરમીથી વાદળાઓને (સમુદ્રતઃ ઉત્પાતિયાય) દરીયામાંથી ઉપર લઈ જાય (જથ ઉદીરયત) અને ઉપર ઉડાવે. (મહઋપમસ્ય નદંતઃ નમસ્વતઃ) મોટા બળવાન અને શબ્દ કરનારા વાદળાનું આકાશથી (વાઞ્નાઃ આપઃ પૃથિવીં તર્પયન્તુ) ઝડપી જલધારાઓ પૃથ્વીને તૃપ્ત કરે. [૫]

વાસાથ— વાદળ ચોમેર પ્રસરાઈ જાય, પવન જોરથી વહે અને તે પવનથી વાદળાં આકાશમાં ભેગાં થાય અને મોટી ઋષ્યાના થઈ વરસાદ વરસે (૧)

વાદળાથી આવનારાં પાણી વનસ્પતિઓને મળે અને બધી વનસ્પતિ ઉત્તમ પરિપુષ્ટ થઈ જાય (૨)

ગરમાટ કરનારા વાદળાઓથી જોરથી ઝડિ થાય અને તે વૃદ્ધિથી ઓષધીઓ ઉત્તમ રસવાળી બને. (૩)

પવન જોરથી વાદળાઓને લઈ આવે અને મોટી ધારાઓથી સારો વરસાદ વરસે. (૪)

સૂરજની ઉષ્ણતાથી સમૃદ્ધતા પાણીની વરાળ બની પવનથી ઉપર ચડે છે, ત્યાં તે ભેગી થઈ વાદળાં બને છે, ત્યાં પીગળીને ચનારા થઈ જમીનને વરસાદ દે એવો વરસાદ વરસે છે (૫)

અમિ ક્રન્દ સ્તનયાર્દ્યોદયિ ભૂમિં પર્જન્ય પર્વતા સમદ્ધિ ।

સ્વયાં સુદં વહુલમૈતુ વર્ષમાશારૈપી કુશમુરેત્વસ્ત્વ ॥ ૬ ॥

સં વૉડવન્તુ સુદાનંવ ઉત્સાં અજગરાં ઉત । મરુદ્ધિઃ પ્રચ્યુતા મેઘા વર્ષન્તુ પૃથિવીમન્તુ ॥ ૭ ॥

આશામાશાં વિ દ્યોતતાં વાતાં વાન્તુ દિશોર્દિશઃ ।

મરુદ્ધિઃ પ્રચ્યુતા મેઘાઃ સં ચન્તુ પૃથિવીમન્તુ ॥ ૮ ॥

આપૌં વિદ્યુદ્ગ્રં વર્ષં સં વૉડવન્તુ સુદાનંવ ઉત્સાં અજગરાં ઉત ।

મરુદ્ધિઃ પ્રચ્યુતા મેઘાઃ પ્રાવન્તુ પૃથિવીમન્તુ ॥ ૯ ॥

અપામધિસ્તન્મિઃ સંવિદાનો ય ઓર્પધીનામધિપા ષ્ઠૂર્વ ।

સ નૌ વર્ષં વન્તુતાં જ્ઞાતવેદાઃ પ્રાણં પ્રજામ્યૌં અમૃતં દિવસ્પરિં ॥ ૧૦ ॥

અર્થ— હે (પર્જન્ય) વાદળા ! તું (અમિક્રન્દ) ગર્જના કર, (સ્તનયાઃ) વીજળીને ચમકાવે, (ઉદયિ ભર્જય) હરીયાને ઉછાળે (પર્વતા ભૂમિ સમદ્ધિ) પાણીથી જમીનને તરબોળ કર (સ્વયાં સુદં વહુલં વર્ષં વન્તુ) તારા વડે ઉત્પન્ન થએલી મોટી વૃષ્ટિ અમારી પાસે આવે. (કુશ-મુ-) ભૂમિને ખેડનારો (આશાર-વ્પી) આસરાની ધ્વજ કરનારો ખની (અસ્તં વન્તુ) પોતાને ધેર આદ્યે જાય. [૬]

(સુ-દાનવાઃ ઉત અજ-ગરાઃ ઉત્સાઃ) ઉત્તમ પાણી આપનારા મોટા પાણીના પ્રવાહ (યઃ સં અવન્તુ) તમારૂં રક્ષણ કરે. (મરુદ્ધિઃ પ્રચ્યુતાઃ મેઘાઃ) પવનથી ટેરાએલા વાદળો (પૃથિવીં અનુ વર્ષન્તુ) અનુકૂળતાથી પૃથ્વી ઉપર વરસાદ વરસાવે. [૭]

(આશાં આશાં વિદ્યોતતાં) દિશા-દિશાએમાં વિજળીઓ ચમકે. (વિદ્યો વિદ્યાઃ વાતાઃ વાન્તુ) સર્વ દિશાઓમાં એમને પવન વહેતો રહે. (મરુદ્ધિઃ પ્રચ્યુતાઃ મેઘાઃ) પવનથી ટેરાએલા વાદળો (પૃથિવીં અનુ સંચન્તુ) પૃથ્વી તરફ અનુકૂળતાથી આવે. [૮]

(આપઃ વિદ્યુત્ સઘ્નં વર્ષં) પાણી, વીજળી, વાદળા, વરસાદ (ઉત અજગરાઃ સુદાનવાઃ ઉત્સાઃ) અને મોટા પાણી આપનારા અરણ્યો (યઃ સં અવન્તુ) તમારૂં રક્ષણ કરે. (મરુદ્ધિઃ પ્રચ્યુતાઃ મેઘાઃ પૃથિવીં અનુ પ્ર અવન્તુ) પવનો વડે ટેરાએલા વાદળો ભૂમિનું રક્ષણ કરે. [૯]

(અર્પાં અમિઃ) વાદળોના પાણીમાં રહેલો વીજળીરૂપ અમિ (તન્મિઃ સંવિદાનઃ) બધા શરીરની સાથે એકરૂપ થઇને (યઃ ઓર્પધીનાં અધિપા ષ્ઠૂર્વ) જે ઓર્પધીઓનો પાલક થાય છે, (સઃ જ્ઞાતવેદાઃ) તે અમિ (વિદ્યઃ પરિ અમૃતં વર્ષં) આકાશમાંથી અમૃતરૂપી વરસાદનું પાણી જે (પ્રજામ્યઃ પ્રાણં) જનતાના માટે પ્રાણ સમાન છે (નાઃ) તે અમારા માટે (વન્તુતાં) આવે. [૧૦]

જ્ઞાવાર્થ— મેઘની ગર્જના થયા કરે, વીજળીના ચમકારા થતા રહે, દરિયામાં મોલએ ઉછળે, જમીન પર એવો વરસાદ વરસે કે ખેડુતને પોતાના ધેર જઇ આસરો લેવો પડે. (૬)

પાણી આપનારા વાદળોં બધાનું રક્ષણ કરે. તેમનાથી જમીન ઉપર સારો એવો વરસાદ વરસે. (૭)

સર્વ દિશાઓમાં વીજળી ચમકે, પવન એટલી વહે, તેમનાથી હંકારાએલાં વાદળોં પુષ્કળ વરસાદ વરસાવે. (૮)

વાદળોં, વિજળી, વરસાદ, પાણી, પાણીના રચાન આ બધાં મનુષ્યોનું રક્ષણ કરે. પવનથી ચલાવેલા વાદળોં પૃથ્વી ઉપર ઉત્તમ વરસાદ વરસાવે. (૯)

વાદળામાં વીજળી રૂપે અમિ છે તે જ વરસાદ વરસાવે છે તેથી તે ઓર્પધીઓનો અધિપતિ છે, તે ઉપરથી વરસાદ વરસાવે અને અમને અમૃત જેવું પાણી આવે, તેથી પ્રાણીઓને જીવન પ્રાપ્ત થાય, આ પ્રકારે અમારા બધાનું રક્ષણ કરે (૧૦)

પ્રજાપતિઃ સલિલાદા સંમુદ્રાદાપં ફરયન્નુદુષિર્મદયાતિ ।

પ્ર પ્યાયતાં વૃણો અશ્વસ્ય રેતોઽર્વાહેતેન સ્તનયિત્તુનેહિ

॥ ૧૧ ॥

અપો નિપિશ્ચન્નસુરઃ પિતા નઃ શ્વસન્તુ ગર્ગરા અપાં વરુણાવ નીર્ષીરપઃ સ્તંજ ।

વર્દન્તુ પૃથિવાહવો મળ્દૂકા હરિણાન્

॥ ૧૨ ॥

સંવત્સરં શશયાના ગ્રાહ્યાના વ્રતચારિણઃ । વાચં પર્જન્યજિન્વિતાં પ્ર મળ્દૂકાં અવાદિપુઃ

॥ ૧૩ ॥

ઉપપ્રવદ મળ્દૂકિ વર્ષમા તાદુરિ । મધ્યે હૃદસ્ય પ્લવસ્વ વિગૃહ્ય ચતુરઃ પદઃ

॥ ૧૪ ॥

સ્વખ્વસ્ત્રાઃ સ્વૈમસ્ત્રાઃ મધ્યે તદુરિ । વર્ષં વનુષ્વં પિતરો મરુતાં મનં દ્વલ્લત

॥ ૧૫ ॥

મહાન્તં કોશમ્દદચામિ પિશ્ચ સવિદ્યુતં મંવતુ વાતુ વાતઃ ।

તન્વર્તાં યજ્ઞં વંદુષા વિસ્પૃષા આનન્દિનીરોપધયો મવન્તુ

॥ ૧૬ ॥

અર્થ— (પ્રજાપતિઃ સલિલાન્ સમુદ્રાન્ આપઃ ફરયન્) પ્રજાપતિ પાણીવાળા દરીયામાંથી પાણીને પ્રેરણા આપી (ઉર્વાધિ અર્થયાતિ) દરીયાને અંત આપે છે. તેથી (અશ્વસ્ય વૃણઃ રેતઃ પ્ર પ્યાયતાં) ઝડપી વરસાદ કરનારા વાદળાથી પાણી વધે. વરસાદ (પતેન સ્તનયિત્તુના અર્વાહ આ હિહિ) આ ગર્ગરા કરનારાની જેડે અહીં આવે. [૧૧]

(અપઃ નિપિશ્ચન્ન સસુરઃ) પાણીને વરસાદ વરસાવનારા વાદળાં (નઃ પિતા) અમારા પાલક છે. હે (વરુણ) શ્રેષ્ઠ ઉદક ધારણ કરનારા વાદળાં ! (અપાં ગર્ગરાઃ શ્વસન્તુ) પાણીને ગમગમ અવાજ કરનારા વાદળાં ચાલે. (અપઃ નીર્ષીરઃ અવસ્તજઃ) પાણીને નીચાણ તરફ પ્રવાહિત કરે. (પૃથિવાહવઃ મળ્દૂકાઃ) ચિત્રવિચિત્ર રંગના હાથવાળા દેડાઓ (હરિણા અનુ વદન્તુ) પૃથ્વી ઉપર આવી શબ્દ કરે. [૧૨]

(મળ્દૂકાઃ પર્જન્યજિન્વિતાં વાચં) દેડકા વરસાદથી પ્રેરિત પાણીને (અવાદિપુઃ) બોલે છે, જેમ કે (સંવત્સરં શશયાનાઃ વ્રતચારિણઃ ગ્રાહ્યાનાઃ) આખું વરસ એકબે દેડકાએ રહીને વ્રત કરનારા બ્રાહ્મણો બોલે છે. [૧૩] હે (મળ્દૂકા) દેડકા ! હે (તાદુરિ) નાની દેડકા ! (ઉપ પ્રવદ) બોલ, (વર્ષં આ વદ) વરસાદને બોલાવ અને (હૃદસ્ય મધ્યે) તળાવની વચ્ચે (ચતુરઃ પદઃ વિગૃહ્ય) ચાર પગ લઇ (પ્લવસ્વ) તરે. [૧૪]

(સ્વખ્વ-સ્ત્રાઃ) હે દરમાં રહેનારી ! હે (સ્વૈમ-સ્ત્રાઃ) શાંત રહેનારી, હે (તદુરિ) નાની દેડકા ! (વર્ષં મધ્યે વનુષ્વં) વરસાદ વચ્ચે આનંદિત થા. હે (પિતરઃ) પાલકો ! (મરુતાં મનઃ દ્વલ્લત) પવનનું મનનીયતાન હપ્પે. [૧૫]

(મહાન્તં કોશં ઉદશ્ચ) મોટા પાણીના ગચ્છો એટલે મેધોને પ્રેરિત કર અને (અમિ પિશ્ચ) પાણીનું સિંચન કર. (સવિદ્યુતં મંવતુ) આકાશ વીજળી સુકત અને (વાતઃ વાતુ) વાયુ વહેતો રહે. (યજ્ઞં તન્વર્તાં) યજ્ઞ કરા. (સોપધયા) ઔપધીઓ (વંદુષા વિસ્પૃષાઃ) ધણી પ્રકારથી ઉત્પલ થએલી (આનંદિનીઃ મંવન્તુ) આનંદ આપનારી થાય. [૧૬]

ભાવાર્થ— આ પ્રતપાલક દરીયાના પાણીને પ્રેરે છે, જેથી વાદળાઓ બને છે અને તેથી જમીન ઉપર પુરતા પ્રમાણમાં પાણી મળે છે. આ વાદળાં વીજળીની સાથે અમારી જમીનની પાસે આવી જાય. (૧૧)

વાદળાઓના વરસાદથી પૃથ્વી ઉપર મોટા પ્રવાહ વહે. પાણીમાં દેડકાઓ ઉત્તમ શબ્દ કર્યા કરે. (૧૨)

વ્રત કરનારા બ્રાહ્મણો જેમ આ દેડકાઓ બોલે તેમજ વરસાદનું વ્રત કરતા હતા અને હવે પોતાનું વ્રત પૂર્ણ કરી બહાર આવે તે પ્રવચન કરી રહ્યા છે. (૧૩)

દેડકાઓ વાદળાને બોલાવે અને તે પાણીથી તળાવ અર્થાત્તે તેમાં પુષ્કળ વરસાદ રહે. (૧૪)

વરસાદ એવો વરસે કે બધા દેડકાઓ આનંદિત થાય. (૧૫)

વાદળા આવી જાય, પુષ્કળ વરસાદ વરસે, વીજળીનો ચમકારો થાય, પવન વહે, ઔપધીઓ પરિપુષ્ટ થાય, પુષ્કળ અનાજ ઉત્પન્ન થાય અને યજ્ઞ વધતો રહે. (૧૬)

આ સુકત વરસાદ વિષે ઉત્તમ શબ્દ છે. અત્યંત રમ્ય હોવાથી તેના રમ્યટીકરણની જરૂર નથી.

વાદળાઓનો સંચાર

કાંક ૬, સૂકત ૪૯

(અધિ: - માર્ગ: । દેવતા - અમિ: ।)

નહિ તે અગ્ને તન્વિઃ ક્રૂરમાનંશ મર્ત્યઃ । કપિર્ધમસ્તિ તેજનં સ્વં જરાયુ ગૌરિવ ॥ ૧ ॥

મેષ દંબુ વૈ સં ચુ વિ ચોર્વિચ્યસે યદુત્તરદ્રાવુપરશ્ચ લાદત્વ: ।

શીર્ણા શિરોઽપ્સસાપ્સો અર્દયન્નશૂન્નમસ્તિ હરિતેભિરાસમિઃ ॥ ૨ ॥

સુપર્ણા વાચ્ચમક્રતોપ ઘર્મ્યાશ્ચરે કૃષ્ણા હિરિરા અનર્તિષુ: ।

નિ યન્નિયન્ત્યુપરસ્ય નિષ્કૃતિં પુરુ રેતોં દધિરે સ્વર્ચશ્રિતઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ— હે (અગ્ને) પ્રકાશ રવરૂપ દેવ । (મર્ત્ય: તે તમ્બ: ક્રૂરં મહિ ગાનંશ: । કૌષ્ઠ મ અસ તારા સરીરની કૂરતાને સ્વીકાર કરી શકતો નથી. જે પ્રકારે (કપિ: તેજનં ધમસ્તિ) ક એટલે ઉદકતું પ ન કરનારો મેષ પ્રકાશને ધારણ કરે છે અને (ગૌ: સ્વં જરાયુ ઇવ) જે પ્રકારે પોતાની જરાયુને આપ લે છે. । ૧)

(મેષ દંબુ વૈ) ખાત્રીથી થેટાની જેમ તું (સં અચ્યસે) એકત્રિત થાય છે અને (ચુ વિ અચ્યસે) પ્રસારે છે (યત્ ઉત્તરદ્રૌ લાદત્વ: ઉપર: અ) અને ઉત્તમ વનમાં ધાસ ખાતો કરે છે. (શીર્ણા શિર: અપ્સસા અપ્સ: અર્દયન્) માથાને માથાથી અને રૂપને રૂપથી દબાવતો (હરિતેભિ: આસમિઃ અંશૂન્ન ધમસ્તિ) હરિત રંગના મુખોથી કિરણોને ધારણ કરે છે. [૨]

(સુપર્ણા: આશ્ચરે ઘર્મિ વાચ્ચં ઉપ અક્રત) અનેક કિરણો આ ખાલી આકાશમાં શબ્દ કરે છે અને (કૃષ્ણા: હિરિરા: અનર્તિષુ) પાણીનું આકર્ષણ કરનારા અતિમાન કિરણો અહીં નાચી રહ્યા છે. (યત્ ઉપરસ્ય નિષ્કૃતિં નિ નિયન્તિ) જ્યારે થોભનારા વાદળાઓની નિષ્કૃતિ એટલે વરસાદરૂપે પરિણામને નિશ્ચય કરે છે, જ્યારે તે (પુરુ રેત: દધિરે) ધણું પાણી ધારણ કરે છે. [૩]

આ સૂકત ધણું જ દુર્બોધ છે, પણ નીચે આપેલા આવાર્થના અનુસંધાનથી થોડો કંઈ અર્થ વાચકો જાણી શકે છે. ' હે ધમ્વર જે સમયે તું કૂર અને છે, તે સમયે તારી સામે કોષ પણ માથુસ ઉભો રહી શકતો નથી; તારો કોષ એટલો અસહ્ય છે. કાળા વાદળા પણ પ્રકાશને ધારણ કરી શકશે અથવા ગાય પણ પોતાની જરાયુને ખાસ જગ્યા પણ કોષ માથુસ બંધરનો કોષ ફાણ માટે પણ છારથી શકતો નથી. (મં. ૧)

જે પ્રકારે થેટા બહાર કોષ સમયે બેગાં થઈ અને કોષ સમયે અલગ રહી ઉપજનિ જળીન ઉપરનું ધાસ ખાય છે અને કોષ વખતે પોતાના માથાથી બીજના માથે ટક્કર ખેડે છે અને પોતાના સરીરથી બીજનું સરીર ધસે છે અને એવા પ્રકારની રમત રમતાં ધાસ ખાય છે, તે પ્રકારે મનુષ્ય પણ આપસમાં જળીને અને કદિ લદીને પોતાનું જીવન વ્યતિત કરે છે, તથાપિ ધમ્વરના ગુરસાની સામે કોષ ટકી શકતું નથી. (મં. ૨)

ધમ્વરની કૃપાથી જ સુરજના કિરણો બધી દુનિયામાં નાચી રહ્યા છે અને પાણીનું આકર્ષણ કરી ઝડપથી જમ રહ્યા છે. તે જ વાદળાઓને બનાવે છે અને તેથી વરસાદ વરસાવે છે, ત્યારે આખી દુનિયાને જાંતિ આપનાર પાણી પુરતા પ્રમાણમાં બધાને પ્રાપ્ત થાય છે. (મં. ૩)

આ પ્રકારે પરમેશ્વરના કલ્પિતનું જ્ઞાન કરવું થોડું છે.

વાદળાઓમાં સરસ્વતી

કાંડ ૭, સૂક્ત ૧૧

(ઋષિ: - શોનક: । દેવતા - સરસ્વતી ।)

યસ્તે પૃથુ સ્તનયિતુર્ય ઋષ્વો દૈર્ઘ્યઃ કેતુર્વિશ્વમાભૂર્પતીદમ્ ।

મા નો વધીર્વિદ્યુતા દેવ સસ્યં મોત વંધી રશ્મિમિઃ સર્વસ્ય

॥ ૧ ॥

અર્થ— (યઃ સે પૃથુઃ સ્તનયિતુઃ) જે તારે વિસ્તૃત, મજાના કરનાર, (ઋષ્વઃ દૈર્ઘ્યઃ કેતુઃ) પ્રવાહિત થનાર અને દિવ્ય ધ્વજની જેમ માર્ગદર્શક ચિન્હ (દર્શં વિશ્વં આમૃયતિ) આ દુનિયાને ભૂષિત કરે છે. એ (વિદ્યુતા) વીજળીથી (નઃ મા વધીઃ) અમને મારતો નહિ. તેમજ હે દેવ ! (ઉત) અને અમારા (સસ્યં સર્વસ્ય રશ્મિમિઃ મા વધીઃ) ખેતરને સૂરજના કિરણો વડે નાશ કરતો નહિ. [૧]

વાક્યાર્થ— હે સરસ્વતી ! જે તારે વિસ્તૃત અને મજાના કરનાર, પોતે વરસાદરૂપે પ્રવાહિત થનાર, જેમાં વીજળીની ચમક હોય છે અને જે આ વિશ્વને ભૂયલુપ્ત છે, તે મેધ પોતાની વીજળીથી અમારો નાશ ન કરે. પણ એમ પણ ન થાય કે આકાશમાં વાદળો ન આવે અને સૂરજના તાપથી અમારી જમીન જળી જાય એટલે કે આકાશમાં વાદળો આવે, વાદળો વરસે અને ખેતી સારી બને પણ વાદળાની વીજળીથી કોઇને નાશ ન થાય. (૧)

‘ સરસ્વતી ’ નો ખીને અર્થ (સરઃ) રસવાળી એવો છે. એટલે કે પાણી આપનારી, તે રસ અથવા પાણી વાદળાઓમાં રહે છે અને તે અમારા વાવેલા અનાજને પુષ્ટ કરે છે અથર્વ. કાં. ૭, સૂ. ૧૦ માં સરસ્વતીનો અર્થ ‘ વિદ્યા ’ એવો છે અને અહીં ‘ જલ ’ એવો અર્થ છે.

સરસ્વતી

કાંડ ૭, સૂક્ત ૧૦

(ઋષિ: - શોનક: । દેવતા - સરસ્વતી ।)

યસ્તે સ્તનઃ શશયુર્યો મયોભૂર્યઃ સુમ્રયુઃ સુહવો યઃ સુદત્રઃ ।

યેન વિશ્વા પુષ્યસિ વાર્યાણિ સરસ્વતિ તમિહ ધાર્તવે કાઃ

॥ ૧ ॥

અર્થ— હે સરસ્વતી ! (યઃ સે શશયુઃ સ્તનઃ) જે તારે શાંતિ આપનારો સ્તન છે અને (યઃ મયોમ્ યઃ સુમ્રયુઃ) જે સુખ આપનારો, જે સુખ મન આપનારો, (યઃ સુહવઃ સુદત્રઃ) જે પ્રાર્થના કરવાલાયક અને જે ઉત્તમ પુષ્ટિ આપનારો છે, (યેન વિશ્વા વાર્યાણિ પુષ્યસિ) જેથી તું બધા વરજીવ પદાર્થોની પુષ્ટિ કરે છે, (તં હહ ધાર્તવે કાઃ) તેને અહીં અમારી પુષ્ટિના માટે અમારી તરફ કર. [૧]

વાક્યાર્થ— સરસ્વતી દેવી દુનિયાને સારથુકા રસ આપે છે, તેના સ્તનમાં જે પોષક દ્રવ્ય છે, તે સુખ, શાંતિ, સુખને બાવના, પુષ્ટિ વગેરે આપે છે; તેથી બધાનું પોષણ થાય છે હે દેવી ! તે તમારો પોષક ગુણ અમારી પાસે કરો, જેથી ઉત્તમ રસ ખીને અમે બધા પુષ્ટ થઈ જઈશું. (૧)

સરસ્વતી વિદ્યા છે. વિદ્યા બધાનું પોષણ કરે છે, બધાને શાંતિ, સુખ, સારી મનોબાવના અને પુષ્ટિ આપે છે, વિદ્યાથી જ આ લોકમાં અને પરલોકમાં ઉત્તમ મન પ્રાપ્ત થાય છે. માટે આ વિદ્યા દરેકે અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

સરસ્વતી .

કાંડ ૭, સૂકત ૬૮

(ઋષિ: - શંતાતે: । દેવતા - સરસ્વતી ।)

સરસ્વતિ યતેષુ તે દિવ્યેષુ દેવિ ધામસુ । જુષસ્વ હૃવ્યમાહુતં પ્રજાં દૈવિ રરાસ્વ નઃ ॥ ૧ ॥

હૃદં તે હૃવ્યં ધૃતવંત્સરસ્વતીદં પિનૃણાં હવિરાસ્યૈ૧ યત્ ।

હુમાનિ ત્ત ઉદિતા શંતમાનિ તેમિર્વ્યં મધુમન્તઃ સ્યામ ॥ ૨ ॥

શિવા નઃ શંતમા મય સુમૃડીકા સરસ્વતિ । મા તે યુયોમ સંદર્શઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ — હે સરસ્વતી દેવી ! (તે દિવ્યેષુ ધામસુ યતેષુ) તારા દિવ્ય ધામોના યતોમાં (આહુતં હૃવ્યં જુષસ્વ) - હવન કરાએલા હૃવ્ય પદાર્થોનું સેવન કર અને હે દેવી ! (નઃ પ્રજાં રરાસ્વ) અમને સંતતિ આપ [૧]

હે સરસ્વતી ! (તે હૃદં ધૃતવત્ હૃવ્યં) તારું આ ધીવળું હવન છે (હૃદં પિનૃણાં હવિઃ યત્ આસ્યં આહૃયં) આ પિતરોના હવિ છે જે આપા યોગ્ય છે, (તે હુમાનિ ઉદિતા શંતમાનિ) તારું પ્રકાશિત કર્યાણુકારક સામર્થ્ય છે, (તેમિઃ ધર્મં મધુમન્તઃ સ્યામ) તેથી અમે મધુર બનીશું. [૨]

હે સરસ્વતી ! (નઃ સુમૃડીકા શિવા શંતમા મય) અમારા માટે સ્પતિ કરવાલાયક શુભ અને સુખકારક થા. (તે સંદર્શઃ મા યુયોમ) તારી દૃષ્ટિથી અમે કદાપિ વિયુક્ત ન થઈએ. [૩]

(સરસ્વતીના ઉપાસકોનું હમેશા કલ્યાણ થાય છે.)

ઉત્તમ વરસાદ

કાંડ ૭, સૂકત ૩૬

(ઋષિ: - પ્રવક્ત્રવઃ । દેવતા - મંત્રોક્તા ।)

દિવ્યં સુપર્ણં વયસં વૃદ્ધન્તં મર્ષાં ગર્મૈ વૃષભમોર્પધીનામ્ ।

અમીપતો વૃષ્ણયા તર્પયન્તુમા નો ગોષ્ઠે રચિષ્ઠાં સ્થાપયાતિ ॥ ૧ ॥

અર્થ — (દિવ્યં વયસં સુપર્ણં) આકાશમાં રહેનારા પાણીની ધારણુ કરવાના કારણે પાણીથી પરિપૂર્ણ, (અર્ષાં વૃદ્ધન્તં વૃષમં) પાણીનો મોટો વરસાદ વરસાવનારા (ઔષધીનાં ગર્મૈ) ઔષધી-વનસ્પતિનો ગર્મ વધારનારા, (અમીપતઃ વૃષ્ણયા તર્પયન્તં) અધા પ્રકારના વરસાદ વડે તૃપ્તિ કરનારા, (રચિ-સ્થાં) શોભાચુક્રન સ્થાનમાં રહેનારા મેધને દેવ (નઃ ગોષ્ઠે આ સ્થાપયતુ) અમારી ગોશાળાની ભૂમિમાં સ્થાપન કરે એટલે અમારી ભૂમિમાં ઉત્તમ વરસાદ વરસે. [૧]

વાદળા આકાશમાં સંચાર કરે છે, તે પાણીથી પરિપૂર્ણ હોય છે, પાણીનો વરસાદ વરસાવે છે, તેના પાણીથી અધી ઔષધિ વનસ્પતિઓ ગર્ભપુકત બને છે, તે બીજ રીતે પોતાની વૃદ્ધિ વડે અધાની તૃપ્તિ કરે છે, અધાની શોભા વધારે છે. આ અધાનું કલ્યાણ કરનારો મેધ અમારી ભૂમિમાં, જ્યાં અમારી ગાયો રહે છે ત્યાં સારો વરસાદ વરસાવે અને અમને અધાને તૃપ્ત કરે.

વરસાદથી વિપત્તિ દૂર કરવી

કાંક ૬, સૂક્ત ૧૨૪

(કાવિ - અથર્વા । દેવતા - દિવ્યા આપ: ।)

દિવો હુ માં વૃહતો અન્તરિક્ષાદુર્વા સ્તોકો અમ્યપમ્પ્રસન્નૈ ।

સમિન્દ્રિયેણ પર્યસાહમંથે છન્દોમિર્યજૈઃ સુકૃત્વાં કૃતેનં

॥ ૧ ॥

યદિં વૃક્ષાદુમ્યપમ્પ્રસન્નફલં તદ્યન્તરિક્ષાત્સ ડં વાયુરેવ ।

યત્રાસ્પૃશ્ચત્તન્વોઽં યચ્ચ વાસસ આપોં નુદન્તુ નિર્કૃતિં પરાચૈઃ

॥ ૨ ॥

અમ્યજ્જનં સુરમિ સા સમૃદ્ધિર્હિરંયં વર્ષસ્તદુ પુત્રિમમેવ ।

સર્વાં પવિત્રાં વિતૃતામ્યસ્મત્તન્મા તારીન્નિર્કૃતિર્માં અરાતિઃ

॥ ૩ ॥

અર્થ— (વૃહતઃ દિવઃ અન્તરિક્ષાત્) મોટા ઘુલોકના અવકાશમાંથી (સર્વાં સ્તોકઃ રસેન માં અમિ અપ-
સત્) પાણીના ટીપાના રસથી મારા ઉપર શ્રદ્ધિ થઇ છે. હે અગ્ને ! (અહં હિન્દ્રિયેણ પર્યસા) હું હિન્દ્રિયોની સાથે હૃદય
વગેરે પ્રુષ્ઠ રસની સાથે, (છન્દોમિઃ યજૈઃ સુકૃતાં કૃતેન સં) છંદોથી, યજ્ઞોથી અને યુગ્મ્ય કર્મ કરનારાઓના યુગ્મ્ય
કૃત્યથી યુક્ત બનું. [૧]

(યદિ વૃક્ષાત્ ફલં અમિ અપસત્) જે વૃક્ષથી ફળ પડશે અથવા (યદિ અન્તરિક્ષાત્ તત્) જે અંત-
રિક્ષાથી આ જળ પડે, તો (સ ડ ઘાયુઃ પૃથ) તે પવન જ છે એટલે પવનમાંથી જ પડે છે. (યત્ર તન્વઃ અસ્પૃશ્ચ)
જ્યાં શરીરના કાગળે તે જળ સ્પર્શ કરે અથવા (યત્ વાસસઃ) જ્યાં કપડાને સ્પર્શ કરે, તો તે (આપઃ પરાચૈઃ
નિર્કૃતિં નુદન્તુ) પાણી દ્રવ્યથી જ અવનતિને દૂર કરે. [૨]

(અર્ચ્યજનં) તેલનું મઠન, (સુરમિ) સ્નાન, (હિરંયં) સોનું, (વર્ષઃ) શરીરનું તેજ (સા સમૃદ્ધિઃ)
આ બધી સમૃદ્ધિ છે. (તત્ ડ પુત્રિમં પૃથ) તે જળ પવિત્ર કરનાર છે. (સર્વાં પવિત્રાં વિતૃતા) બધા પવિત્ર કરનારી
દુનિયામાં પ્રસરેલા છે. (અસ્મૃ અધિ નિર્કૃતિઃ મા તારીત્) અમારા ઉપર દુર્ગતિ ન આવે અને (અરાતિઃ મા ડ)
શત્રુ પણ હુમલો ન કરે. [૩]

ભાવાર્થ— આકાશમાંથી ઉત્તમ પવિત્ર જળની શ્રદ્ધિ થાય છે. તે શ્રદ્ધિથી આજ, રસ, હૃદય વગેરે નિર્માણ થાય છે તેથી
યજ્ઞ થાય છે, યજ્ઞથી સમૃદ્ધિ થાય છે. આ સુકૃત ગ્રાસ કરવાની ઇચ્છા કરે છે તમામ ધારણ કરવી એકાગ્ર. (૧)

વૃક્ષ ઉપરથી ફળ પડવાની જેમ આકાશમાંથી પવનથી વરસાદનાં ટીપાં અમારી પાસે આવે છે. તે પાણીથી અમારા શરીર
અને અમારો વસ્ત્ર મજબૂત બને છે. આ શ્રદ્ધિથી ધણું આજાજ ઉત્પન્ન થવાથી અમારી વિપત્તિ દૂર થાય. (૨)

શરીરને તેલનું માલીશ, સુગંધી દ્રવ્યોના ઉપયોગ કરવા, સોનું ધારણ કરવું, શરીર ઘાટીનું અને તેજસ્વી ધનુ આ બધાં
સમૃદ્ધિનાં લક્ષણો છે, પાણી સમૃદ્ધિનું લક્ષણ હોઇને પવિત્રતા કરનાર છે, તેથી બધી દુનિયામાં પવિત્રતા પ્રસરે છે. આ જળથી
યુગ્મ્ય આજાજ ઉત્પન્ન થવાથી અમારાં સંકટો દૂર થઇ જશે અને બધી સંપત્તિ અમારી પાસે આવી જશે. શત્રુ પણ અમને કદ
ન પહોંચાડે. (૩)

આકાશમાંથી પવિત્ર અશ્વત્થજાની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેથી ધાન્ય, ફળ, ફલ વગેરે તેમજ વૃક્ષ-વનસ્પતિઓ પણ
ઉત્પન્ન થાય છે. ધાસ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જાનવરો પ્રુષ્ઠ અને પ્રસન્ન બને છે. એટલે આ રીતે આકાશનો વરસાદ બધા
આણીંગાનની વિપત્તિ દૂર કરનારો છે, વરસાદ ન વરસે તો બધે જ સંકટો આવશે અને વરસાદથી તે દૂર થાય છે. આ જળ
શરીરને સ્વદેશી અને બહારથી નિર્માણ કરે છે, પવિત્ર કરતું તે એનો સ્વભાવ છે. વસ્ત્રો વગેરેને પણ તે પવિત્ર કરે છે.
જ્યારે આ પ્રકારે ઉત્તમ શ્રદ્ધિથી પશુ, પક્ષી, અને મનુષ્યો આનંદ્યુક્ત થાય છે, ત્યારે મનુષ્યો અજ્યંતનાન (તેલ ચોપડીને
ગામ પાણીથી નહાવું) કરે છે, સારો ઉપર સુગંધનું મઠન કરે છે. સોનાના ધણેણી ધારણ કરે છે અને તેમનું શરીર પણ સારી
રોતે સુગંધ ઘાટીનું અને પ્રુષ્ઠ બને છે. સર્વજન પવિત્રતા થાય છે અને બધી વિપત્તિઓ દૂર થાય છે.

આ શ્રદ્ધિને અદિમા છે, તેથી જાણે કે વરસાદ એ પરમાત્માની કૃપાથી જ વરસે છે.

વરસાદનું પાણી

કાંકે ૭, સૂકત ૮૯

(શ્રાપિ: - વિન્ધુદ્રાપ: । દેવતા - અગ્નિ: ।)

અપો દિવ્યા અંચાયિપં રસેન સર્મપૃષ્ઠમહિ । પર્યસ્વાનમ આર્ગમં તં મા સં સૃજ વર્ચસા ॥ ૧ ॥
 સં માંમે વર્ચસા સૃજ સં પ્રજયા સમાયુપા । વિદ્યુર્મે અસ્ય દેવા इन्द्रો વિદ્યાત્સહ ઋષિભિઃ ॥ ૨ ॥
 દ્વદમાપઃ પ્ર વંહતાવદં ચ મલં ચ યત્ । યર્ચામિદુદ્રોદાનૃતં યદ્ય શ્રેષ્ઠે અમીરુણમ્ ॥ ૩ ॥
 ઘર્ષોડસ્યેધિપીય સમિર્દસિ સમેધિપીય । તેજોડસિ તેજો મયિં ઘેહિ ॥ ૪ ॥

અર્થ— (વિવ્યાઃ આપઃ સં અંચાયિપં) દિવ્યજળનો હું સંઘ ૩૧ છું અને (રસેન સં સર્મપૃષ્ઠમહિ) રસની સાથે ભેળવું છું. હે (અગ્ને) અગ્ને ! (પર્યસ્વાન્ આર્ગમં) હું દૂધ લઈને તારી પાસે આવ્યો છું. (તં મા સં સૃજ) તેના અને તેજની સાથે સંયુક્ત કરે. [૧]

હે અગ્ને ! (મા વર્ચસા પ્રજયા આયુપા સં સૃજ) અને તેજ, જીવન અને સંતતિ યુક્ત કર. (દેવાઃ અસ્ય મે વિદ્યુઃ) દેવ આ મારો હેતુ બાણ, તેમજ (ઋષિભિઃ સહ इन्द्रઃ વિદ્યાત્) ઋષિઓની સાથે ધન્ન મને બાણ. [૨]

હે (આપઃ) પાણી ! (દ્વં અવદં મલં ચ યત્) આ જે કંઈ મારામાં પાપ અને મળ છે (પ્રવહત) તે વહી લઈ બાણ, (યત્ ચ અમિદુદ્રોદ) મેં જે કંઈ દ્રોહ કર્યો હોય, (યત્ ચ અનૃતં) જે અસત્ય કહ્યું હોય (યત્ ચ અમીરુણં શ્રેષ્ઠે) અને જે ન ડરતાં શાપ આપેલી હોય તેમના બધા દોષ દૂર કરે. [૩]

(ઘઃ અસિ ઘધિપીય) તું મોટો છે, હું મોટો થાઉં, (સમિત્ અસિ સમેધિપીય) તું પ્રકાશમાન છે, હું પ્રકાશિત થાઉં. (તેજઃ અસિ, તેજઃ મયિ ઘેહિ) તું તેજસ્વી છે, મારામાં તેજ સ્થાપન કર. [૪]

ભાષા— આકાશમાંથી આવનાર પાણી હું ભેગું કરું છું, તેમાં ઔષધી રસ ભેળવું છું, તે પ્રયોગથી હું તેજસ્વી બનીશ. આ પ્રયોગમાં હું તપાવેલું દૂધ પીઉં છું. (૧)

તેથી મને તેજસ્વીપણું, દીર્ઘજીવન અને ઉત્તમ સંતતિ પ્રાપ્ત થશે આ દેવો અને ઋષિઓએ બતાવેલો રસ્તો છે. (૨) ઉપર કહેલા પ્રયોગથી શરીર ઉષ્ણને મળે દૂર થશે અને મનની પાપવાસના પણ દૂર થશે. શાપ આપેલા વગેરે ભાવ પણ દૂર થશે અને અનુભ્ય નિર્દોષ અને શુદ્ધ બનશે. (૩)

જે લોકો મોટા છે, જે તેજસ્વી છે અને જે વીર છે, તેમને જોઈ બીજા લોકોએ પણ તેજસ્વી અને શૂર બનવું. (૪)

વરસાદનું પાણી

દીર્ઘાંશુ બનવાનો ઉપાય

આ સૂક્તમાં દીર્ઘજીવન, તેજસ્વી અને સુખજીવન થવાનો ઉપાય બતાવ્યો છે, વાયકો તેનો વિચાર કરે. ઉક્ત લાભ પ્રાપ્ત કરવા માટે નિર્દોષ બનવું જોઈએ. મનુષ્યમાં શરીરના કષ્ટ દોષ હોય છે અને મન શુદ્ધિના પણ કષ્ટ દોષ હોય છે. આ દોષોનું વર્ણન આ સૂક્તમાં આ પ્રકારે કર્યું છે—

(૧) અમિ દુદ્રોદ, (૨) અનૃતઃ, (૩) અમીરુણં શ્રેષ્ઠ, (૪) અવદં મલં પ્રવહત । (મં. ૩)

(૧) બીજનો ઘાત કરવો, કપટ પ્રયોગ કરવો, (૨) અસત્ય લાપણું કરવું, (૩) નિમ્બુરતાથી ગાળો ભાડવી, (૪) વગેરે જે મનના હીન ભાવ છે અને જે શારીરિક દોષ છે, તે દૂર કરવા જોઈએ. આમાં કેટલાક દોષ મનના છે, કેટલાક વાણીના, કેટલાક શરીરના અને કેટલાક બીજા પ્રકારના છે. તે બધા દૂર થવા જોઈએ, ત્યારે અનુભ્યને લાંબુ જીવન, તેજસ્વીપણું અને ઉત્તમ સંતતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

બીજાનો દ્રોહ કરવો અને ગાળો ભાડવી વગેરે જે દોષના

દોષ છે તે ધણી ખરામ છે કોધના કારણે મનુષ્યના હાથે ખૂન થા છે, લોહી છ દાપ છે અને જીવન સત્વનો નાશ થાય છે અને જીવનસરનો નાશ થાયથી મનુષ્યનું જીવન ઘટે છે વીર્ય દૂષિત થાયથી સ તતિ ન મળી થાય છે અને ધણી પ્રકારની હાનિ થાય છે માટે આ દોષો દૂર થવા જોઈએ

મનુષ્યનુ યકૃત મગડાથી મનુષ્ય, કોધી, લોહી, અવિચારી, ખોટું બોલનારો વગેરે જેવો બને છે અને તે જ કારણે ખીન્ન દોષ પણ થાય છે શરીરમાં નસો-નાડીમાં મલસચય વધવાથી શારીરિક રોગ નિર્માણ થાય છે અને આ પ્રકારે મનુષ્યનું દુઃખ વધતું જાય છે શરીર અને મન નિર્દોષ હોવાથી તેની નિવૃત્તિ યથ શક છે માટે દિવ્યજળનું સેવન કરવું એ એક મહત્વપૂર્ણ ઇલાજ છે.

દિવ્યજળનું સેવન

દિવ્યજળ તેને કહેવાય છે જે વાદળમાંથી વરસાદના રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે અહીં શુદ્ધ યત્ર વડે વરાળથી બનાવેલું પાણી પણ તેવું જ કાર્ય કરે છે વરસાદનું પાણી ધરના શુદ્ધ રવચ્છ વાસણોમાં એકત્રિત કરવું આ પ્રકારે સ ગ્રહાએલું અને બદ વાસણમાં રાખેલું પાણી એક વરસ સુધી સારી રીતે રહી શકે છે અને બગડતું નથી આ પાણી પીનાથી શરીર શુદ્ધ થાય છે ઉપવાસ કરોને જે આ પાણી પુષ્કળ પ્રમાણમાં પીનામાં આવે તેમજ બરિત વગેરે માટે વપરાય તે શરીરને આંતરિક શુદ્ધિ સારી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, યકૃત (Liver) પણ શુદ્ધ થાય છે આંતરડાના દોષ દૂર થાય છે અને ખીન્ને મળ દૂર થાય

છે. ધણી લાગે આ પ્રયોગથી બધા રોગ દૂર થઈ જાય છે અને માણસ તેજસ્વી, સુદૃઢ અને વીર્યવાન બની જાય છે

અહીં ગ્રન્થકોએ ‘ દિવ્યજલ ’ થી ઉત્તમ જળ એટલેજ અર્થ ન લેવો, લુપ્તોકમાંથી આવેલું પાણી એવો અર્થ સમજવો ઉપરથી, લુપ્તોકથી, આકાશ તરફથી આવેલું વરસાદનું પાણી એવો અર્થ થાય છે અને તે જ અહીં અપેક્ષિત છે આ પાણીમાં જે (રસેન અપૂર્ણાક્ષિ) વિવિધ ઔષધી-ઝોના રસ ભેગવવામાં આવે તે વિશેષ લાભ થાય છે, એમાં શક નહિ જે દોષોને ધોએ છે તેને જ ઔષધી કહે છે. એટલે ઔષધીઝોના રસ યોગ્ય પ્રમાણમાં તેમાં ભેળવનાથી ધણી લાભ થવાનો સંભવ રહે છે. કથી ઔષધીઝોના રસ ભેગો કરવો, કેટલા પ્રમાણમાં ભેગો કરવો તે રોગોના અનુસંધાનમાં નક્કી કરવા જેવું છે રોગી મનુષ્ય જે દોષોથી પીડિત છે, તેના નિવારણ માટે ઉપયોગી ઔષધીઝોના રસ તે પાણીમાં ભેળવવો યોગ્ય થશે, આ વિચાર સામાન્ય મનુષ્ય કરી શકતો નથી, ઉત્તમ વૈદ્ય આ વિષયનો વિચાર કરી શકે છે અને નક્કી કરી શકે છે માટે આ નિવરણમાં તે વિષે આદર્શ કહેવું પુરતું છે

આ શૃષ્ટિ જળ શરીરનો મળ દૂર કરે છે, મનના કાચ શરીર શુદ્ધિથી પવિત્ર થાય છે આ પ્રકારે તે માણસ પવિત્ર અને શુદ્ધ બને છે અને તેજસ્વી, વચ્ચેસ્વી, ઝોજાજ્વી અને સુપુત્રવાળો થાય છે

જળચિકિત્સા

કાંડ ૬, સૂકત ૯૧

(જ્ઞપિ - મુગ્ધગિરા । દેવતા-યક્ષ્મનાશન, મન્ગ્રોક્ષા ।)

इमं यवमष्टाद्योगैः पंड्ययोगैर्भिरचर्कपुः । तेनां ते तन्त्रोऽं रषोऽपाचीनमर्षं व्यये
न्यं॥ न्वातो वाति न्यक्तपति सूर्यः । नीचीनमध्व्या दुहे न्यग्मवत् ते रपः

॥ १ ॥

॥ २ ॥

અર્થ— (હમં યવ) આ જવને (અષ્ટા યોગૈઃ પન્દ્યયોગૈઃ) આઠ જળદની જેડીમાં અથવા ૮ જળદની જેડીથી કરાએની (અચર્કપુ) ખેતીમાંથી ઉત્પન્ન કરનામાં આવે છે (તેન તે તન્વઃ) તેનાથી તાત શરીરના (રપ અપાચીનં અપવ્યયે) રોગખીન્નેને નીચવા રસ્તે દૂર કરીએ છીએ [૧]

(વાતઃ ન્યક્ વાતિ) અપાન વાયુ નીચના માર્ગે જાય છે (સૂર્ય ન્યક્ તપતિ) સૂરજ નીચલા ભાગમાં તપે છે (અધ્વ્યા નીચીન દુહે) ગાય નીચતા રસ્તે દૂધ આપે છે, તે પ્રકારે (તે રપ. ન્યક્ મવતુ) તારો દોષ દૂર થાય [૨]

આપુ દદ્વા ઉં મેપુજીરાપોં અમીવનાતનીઃ । આપોં વિશ્વસ્ય મેપુજીસ્તાસ્તે કૃષ્ણન્તુ મેપુજમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ— (આપ. દત્ત વૈ ડ મેપુજીઃ) જળ ખરેખર આપધી છે (આપઃ અમીવનાતનીઃ) પાણી રોગોને દૂર કરે છે. (આપ. વિશ્વસ્ય મેપુજીઃ) પાણી બધા રોગોની ઔપધી છે, (તાઃ તે મેપુજં કૃષ્ણન્તુ) તે જળ નારા માટે ઔષધ બનાવે [૩]

પાણી બધા રોગોને દૂર કરનારી ઔપધી છે પાણીના પ્રયોગથી અપાન વાયુની ગતિ નીચે થાય છે અને તે કારણે બદ્ધકેશતા દૂર થય છે. બદ્ધકેશ દૂર થતાથી શરીરને પૂર્ણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થય છે ઉત્તમ આરોગ્ય માટે ઉત્તમ જળનું અન્ન ખાવું જોઈએ અને તે પરેશ સાથે અણયોગ અથવા પ ડયયોગ કરવો જોઈએ અન્ન, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ આ આઠ યોગના અંગો છે. પહેલા એ અથવા છેલ્લા બે પ્રેક્ટી દેવાથી પંચ અને છે. તેથી પશુ રોગ દૂર થઈ શકે છે અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

જળચિકિત્સા

કાંડ ૬, સૂક્ત ૫૭

(ઋષિ - જનપતિ. । દેવતા - રુદ્ર. ।)

દ્વદમિદ્વા ઉં મેપુજમિદં રુદ્રસ્ય મેપુજમ્ । યેનેપુમેકતેજનાં શતશલ્યામપ્તર્વત્ ॥ ૧ ॥

જાલાપેનામિ પિચ્ચત જાલાપેનોપં સિચ્ચત । જાલાપમુગ્રં મૈપુજં તેનં નો મૃદ જીવસે ॥ ૨ ॥

શં વં નો મયંશ્ચ નો મા વં નઃ કિં ચનામમત્ ।

હુમા રપો વિશ્વં નો અસ્તુ મેપુજં સર્વં નો અસ્તુ મેપુજમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ— (દ્વદં દત્ત વા ડ મેપુજં) આ પાણી ખરેખર દવા છે. (રુદ્રસ્ય મેપુજં) આ રુદ્રનું ઔષધ છે. (યેન) જેથી (શતશલ્યાં પુત્રકેજનાં દુષ્ટ અપવ્રત્) અનેક સંસ્તનના, બેક સ્વસ્તના પાણીની વિરૂદ્ધ શબ્દ બોલાય છે એટલે બાણનો ધા પશુ રીક થઈ શકે છે [૧]

(જાલાપેન અમિ સિચ્ચત) પાણીથી અભિસિ થય કરાવે, (જાલાપેન ઉપ સિચ્ચત) પાણીથી ઉપસિ થય કરાવે. (જાલાપં ઉગ્રં મેપુજં) પાણી ધણ મોટું તીન ઔષધ છે (તેનં જીવસે નં મૃદ) તે વડે રીધંછવનના માટે અમને સુખી કર [૨]

(ન શં જ) અમને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય, (નઃ મયઃ ચ) અમને સુખ મળે (નં ચ કિંચન બ્રામ-મત્ મા) અમને કોઈ આમસાળો રોગ ન થાય (રપ હુમા) સદાસત્થી મચ્ચા કરાખા આવે, (નઃ વિશ્વં મેપુજં વસ્તુ) અમને બધા ઔષધ થાય. (નઃ સર્વં મેપુજં વસ્તુ) અમને બધું જ ઔષધ થાય [૩]

ભાવાર્થ— આ પાણી ઉત્તમ ઔષધ છે વૈદ્ય જેને પ્રયોગ કરે છે સહેલાના થાને પણ જળચિકિત્સાથી રીક કરી શકાય છે [૧]

જળથી પૂર્ણ સ્નાન કરે, ચાંદુ સ્નાન-અગ્નિસ્નાન-પણ પાણીથી કરે, આ પાણીથી રીધંછવન પ્રાપ્ત થઈ સ્વાસ્થ્યનું સુખ પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. (૨)

પાણીથી રાગીરની શાંતિ, સમતા, સુખ, અને સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થઈ આમ રોગ મળી જાય છે, શરીર ઉપરનો સોજો દૂર થાય છે પાણી એ પૂર્ણ ઔષધી છે. પાણી ખરેખર બધાની દવા છે. (૩)

આ સૂક્તનો અભિપ્રાય રૂપ છે. જળચિકિત્સાનો ઉપદેશ કરનાર આ સૂક્ત છે. પાણી વડે સંપૂર્ણ શરીર ઘોવાથી પૂર્ણ રનાન થાય છે અને રોગવાળો ભાગ ઘોષ કાઢવાથી અર્ધરનાન થાય છે. યોજનાપૂર્વક તેમનો ઉપયોગ કરવાથી ધણી સાલ થાય છે જોમકે—

(૧) બ્રહ્મચર્ય પાલનના માટે શિશુરનાન હંડા પાણીથી કરવું, તેમજ આસપાસનો પ્રદેશ સારા પ્રકારે ભીનો કરી, ધોધ ૨૫૨૭ અને શાંત કરવો.

(૨) કબજાપાત દૂર કરવા માટે દુહીથી સાથળ સુધીનો ભાગ પાણીમાં ભીનો કરવામાં આવે એવા વાસણમાં પાણી ભરી તેમાં પક્ષીવાળા બેસવું અને કપડાથી પેટના નીચેના ભાગને પાણીમાં જ આવીસ ફરવાથી કબજાપાત દૂર થાય છે. તેમજ આમ રોગ દૂર થાય છે. શરીરમાં સડનારા બધા દોષ એનાથી દૂર થાય છે અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રકારે મીઠાના પાણીથી નેત્રરનાન કરવાથી નેત્ર દોષ દૂર થાય છે. વિંછી કરડે તો દંડ ઉપર સતત હંડા પાણીની ધાર છોડવાથી એર ઉતરી જાય છે. પશુ તે વિષે વધારે પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

તાવમાં માથું ધણું ગરમ થઈ જાય છે તો તે વખતે હંડા પાણીના પોતીમાં મુકવાથી તાવ ઓછો થાય છે. ઋષિઓ અથવા પુરુષોના અમેઢ રોગને દૂર કરવા કટિરનાન ઉત્તમ ઉપાય છે. ઇન્દ્રિયરનાન અને ઋષિઓ માટે અંતરનાન પણ ઉપયોગી છે.

આ પ્રકારે યોજનાપૂર્વક પ્રયોગ કરવાથી ધણી ભાગે બધા રોગ પાણીના ઉપચારથી દૂર થઈ શકે છે.

પાણી

કાંડ ૬, સૂક્ત ૨૩

(ઋષિ: - જાતાતિ: । દેવતા - આપ: ।)

સસુપીસ્તદવસો દિવા નક્તૈ ચ સસુપીઃ । વરેણ્યક્રતુરહમપો દેવીરુપં દ્વયે ॥ ૧ ॥
ઓતા આપઃ કર્મણ્યાં મુચ્ચન્તિવૃતઃ પ્રણીતયે । સદ્યઃ કૃણવન્ત્વેતંવે ॥ ૨ ॥
દેવસ્ય સવિતુઃ સવે કર્મ કૃણવન્તુ માનુષાઃ । શં નોં મવન્ત્વપ ઓપંધીઃ શિવાઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ— (વરેણ્યઃ ક્રતુઃ અહં) પ્રશંસિત શ્રેષ્ઠ કર્મ કરનારો (હં) (તત્ સસુપીઃ) તે પ્રવાહપ્રકત પાણીની ધારાઓ અને (દિવાનક્તૈ ચ વપસઃ સસુપીઃ) દિવસ અને રાત્ર પાણીની ધારાઓના પ્રવાહમાં વહેનારો (દેવીઃ આપઃ) દિવ્ય જન્મે (વપ દ્વયે) પાસે બોલાવું છું. [૧]

(ઓતાઃ કર્મણ્યાઃ આપઃ) સર્વત્ર વ્યાપક અને કર્મ કરાવનાર પાણી (પ્રણીતયે રૂતઃ મુચ્ચન્તુ) ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે આ નિકૃષ્ટ અવસ્થામાંથી મને મુક્ત કરે અને (સદ્યઃ વતંત્વે કૃણવન્તુ) જલદીથી પ્રગતિ પ્રાપ્ત કરે. [૨]

(સવિતુઃ દેવસ્ય સવે) બધાની ઉત્પત્તિ કરનારા ઇશ્વરની આ સદિમાં (માનુષાઃ કર્મ કૃણવન્તુ) માણસ પુરુષાર્થ કરે અને (આપઃ ઓપંધીઃ) પાણી અને પાણીથી ઉત્પન્ન થયેલી ઓપંધીઓ (નઃ શં શિવાઃ ચ મવન્તુ) અમારા માટે હતાશુ કરનારી થાય. [૩]

વરસાદથી પ્રાપ્ત થનારું અને પ્રવાહથી વહેનારું પાણી બધા મનુષ્યોને સુખ અને શાન્તિ આપે અને તે પાણીથી હૃદયુષ અનેશા માણસો ઉત્તમ પુરુષાર્થ કરી ઉજલિને પ્રાપ્ત કરે.

પાણી

કાંડ ૬, સૂક્ત ૨૪

(ઋષિઃ - શન્તાતિઃ । દેવતા- આપઃ ।)

હિમવંતઃ પ્ર સંવન્તિ સિન્ધૌ સમહ સંગમઃ । આપૌ હ મહ્યં તદેવીર્દિન્દુદ્યોતમેપજમ્ ॥ ૧ ॥
 યન્મે અદ્યોરાદિદ્યોત પાણ્યૌઃ પ્રપદોચ યત્ । આપસ્તત્સર્વં નિષ્કરન્મિપજાં સુમિપક્તમાઃ ॥ ૨ ॥
 સિન્ધુપત્નીઃ સિન્ધુરાઙ્ગીઃ સર્વા યા નૃચ્યુ સ્થન । દુત્ત નસ્તસ્ય મેપજં તેનાં વો ધુનજામહે ॥ ૩ ॥

અર્થ— (આપઃ હિમવન્તઃ પ્રસવન્તિ) પાણીની ધારાઓ હિમાલયથી વહે છે. હે (સ-મહ) મહિલાની સાથે રહેનારા । (સિન્ધૌ સંગમઃ) તેમનો સંગમ દરીયામાં થાય છે. તે (દેવોઃ) દિવ્ય પાણીની ધારાઓ (મહ્યં તત્ હૃદ્યોત મેવજં વદન્) મને તે હૃદય ખળવાની દવા આપે છે. [૧]

(યત્ યત્ મે અદ્યોઃ પાણ્યૌઃ પ્રપદોઃ જ) જે જે મારા બંને આંખો એડીઓ અને પગમાં દુઃખ (આદિ-દ્યોત) પ્રકટ થાય છે (તત્ સર્વં) તે બધા દુઃખને (મિપજાં સુમિપક્તમાઃ આપઃ) વંદોથી ઉત્તમ વેદથી પાણી (નિષ્કરત્) દૂર કરે છે. [૨]

(સિન્ધુપત્નીઃ સિન્ધુરાઙ્ગીઃ) દરીયાની પત્નીઓ અને દરીયાની ગણીઓ (યાઃ સર્વાઃ નદઃ સ્થન) જે બધી નદીઓ છે, તે તમને (નઃ તસ્ય મેવજં વદન્) અમને તેમની ઔષધી આપો (તેન વો ધુનજામહે) તેથી અમે તમારો ઉપભોગ કરીએ. [૩]

જળચિકિત્સા

આ સૂક્તમાં જળચિકિત્સા ધર્મ સખ્યો છે. અહીં જે પાણીનું વર્ણન છે તે પાણી હિમાલય જેવા ખરફવાળા કુંગરો-મધી નીકળનારું છે, બીજું નહિ. આ હિમપર્વતોમાંથી વહેનારી નદીઓ અને બીજાં ઝરણાં વહેતાં વહેતાં દરીયામાં જન્મ મળે છે. આ પાણી હૃદયની આગને દૂર કરનારું છે.

આખ, પીઠ, એડી, પગ વગેરે સ્થાનોની પીડા પશુ આ પાણીથી દૂર થાય છે. આ પાણી (મિપજાં સુમિપક્તમાઃ) વેદોમાં પશુ ઉત્તમ વેદ અને દવાઓમાં પશુ ઉત્તમ દવા છે.

આ બધી નદીઓ મહાસાગરની સ્ત્રીઓ છે, તેમના પાણીના પ્રવાહમાં દવા ભરેલી છે. તેનો ઉપયોગ માથુસે કરવો યોગ્ય છે. આ નદીના જળનો પ્રવાહ તેમજ દરીયાના પાણીનો પશુ શુદ્ધ હોઈ શકે છે.

પાણીનો ઉપયોગ કયા પ્રકારે કરવો આ વાત આ સૂક્તમાં સ્પષ્ટ કહેલી નથી, તો પશુ જળચિકિત્સાના વિષે વધારે શોધ કરતી વેળા આ સૂક્તનો ધણ ઉપયોગ થઈ શકે છે.

જળ

કાંડ ૩, સૂક્ત ૧૩

(ઋષિઃ - મૃગાઃ । દેવતા - વરુણ, સિન્ધુઃ, આપઃ, ઇન્દ્રઃ ।)

યદુદઃ સંપ્રયતીરહાવર્નદતા હવે । તસ્માદા નૃદ્યોકે નામં સ્થ તા વો નામાનિ સિન્ધવઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ— હે (સિન્ધવઃ) નદીઓ । (સં-પ્ર-યતીઃ) ઉત્તમ પ્રકારે હમેશા આલનારી તમે (અહૈ હવે) નાદળા હજીબ ગયા પછી (અદઃ યત્ અનદત) આજે મોટો અવાજ કરી રહી છો, (તસ્માત્ આ નદઃ નામ સ્થ) તે કારણે તમારું નામ ' નદી ' એમ થયું છે. (તાઃ વઃ નામાનિ) તે તમારા જ યોગ્ય નામો છે. [૧]

ભાવાર્થ— નાદળાની શ્રુતિથી અથવા ખરફ પીગથી જવાથી ત્યારે નદીઓને મહાપર આવે છે, ત્યારે પાણીનો મોટો અવાજ થાય છે, આ ' નાદ ' થાય છે, તેથી તે જળપ્રવાહોનું નામ ' નદી ' (નાદ કરનારી) એમ થયું છે. (૧)

યત્રપ્રેપિતા વરુણેનાચ્છીર્મં સમવલ્ગત । તદાપ્રોદિન્દ્રો વો યતીસ્તસ્માદાપો અનુ ઇન ॥ ૨ ॥

અપકામં સ્યન્દમાના અવીવરત વો દિ કમ્ ।

ઇન્દ્રો વઃ શક્તિમિદેવીસ્તસ્માદ્ધાર્નામ વો હિતમ્ ॥ ૩ ॥

एको वो देवोऽप्यतिष्ठत् स्यन्दमाना यथावृश्चम् । उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते ॥ ४ ॥

આપો મદ્રા ઘૃતમિદાપં આસન્નગ્રીપોમૌ વિઅત્યાપ્ત્વ ઇત્તાઃ ।

तीव्रो रसो मधुपृष्ठांमरंगम आ मा प्राणेन सह वर्चसा गमेत् ॥ ५ ॥

આદિત્પ્રેષ્યામ્યુત વો જુળોમ્યા મા ઘોપો ગચ્છતિ વાહ માસામ્ ।

मन्ये भेजानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अर्तुप यदा वः ॥ ६ ॥

અર્થ— (યત્ ક્વાત્ ઘરુણેન પ્રેપિતા.) જ્યારે ખીજ વરુણ દ્વારા પ્રેરિત થએલા તમે (સ્ત્રીમં સમવલ્ગત) જઈ મળીને આનંદ લાગે છે, (તત્ ઇન્દ્ર યતી વ આપ્રોત્) ત્યારે ઇન્દ્રે ગતિવાળા એવા તમને ' પ્રાપ્ત ' કર્યાં. (તસ્માત્ અનુ આપ સ્થન) તે પછી તમારું નામ ' આપ ' એમ થયું [૨]

(સ્યન્દમાનાઃ જ) કહેનારા તમારા મનિનું (ઇન્દ્ર. દિ અપ-કામં કં અવીવરત) ઇન્દ્રે વિશેષ કામના માટે મુખપૂર્વક નિ, ' વારણ ' ક્યું (તસ્માત્ દેવો વ વાર્ નામ ' હિતં) ત્યારથી દેવી જેમ તમારું નામ ' વારિ ' એમ પાડ્યું [૩]

(एकः देवः यथावृशं स्यन्दमानाः वः) એકલા એક દેવે, મન પૂર્વક વહેનારા તમારી તરફ (अपिः अतिष्ठत्) અધિકારથી જેવું અને કહ્યું કે (महीः उदानिषुः) મોટી શક્તિઓ ઉપર શાસ લે છે, (तस्मात् उदक उच्यते) તેથી તમને ' ઉદક ' (उत्+अक्) નામથી કહેવામાં આવે છે [૪]

(आप मद्राः) પાણી કંવાણકારક છે અને (आप इत् घृत आसन्) પાણી ખરેખર તેજ વધારનાર [(ता इत् आप अग्नीपौमौ विअत्) તે જળ અગ્નિ અને સોમ ધારણ કરે છે (मधुपृष्ठां मरंगम तीव्र-रसः) મધુરતાથી તૃપ્તિ કરનારા તીવ્રરસ (प्राणेन वर्चसा सह) જીવન અને તેજની સાથે (मा आगमेत्) મને પ્રાપ્ત થાય, [૫]

(क्वात् इत् पदयामि) નિશ્ચયેથી હું જોઉં છું (उत वा जृणोमि) અને સાબળું છું (आसां घोषः वाक् मा आगच्छति) તેમને ઘોષ અને શબ્દ મારી પામે આવે છે હે (हिरण्यवर्णा) ચમકતા રંગવાળાઓ ! (यदा वः अर्तुप) જ્યારે મેં તમને સેવન કરી તમિ પ્રાપ્ત કરી (तर्हि अमृतस्य भेजान- मन्ये) તારે અમૃતનું ભોજન કર્યાં જેવું મને લાગ્યું. [૬]

ભાષ્ય— જ્યારે વરુણ સામથી પ્રેરિત થએલ પાણી જઈ વહે છે, ત્યારે ઇન્દ્ર તે પ્રાપ્ત કરે છે ' પ્રાપ્ત ' થવાના કારણે જ પાણીનું નામ ' આપ ' (પ્રાપ્ત કરવા એવું) એમ થયું છે (૨)

જ્યારે ઇન્દ્રથી વહેનારા પાણીના માર્ગને ઇન્દ્રે વિશેષ માન્યથી મુખપૂર્વક વહેવા માટે નિયંત્રણ ક્યું, ત્યારે તે કારણે પાણીનું નામ ' વાર ' (વારિ—નિવારણ કરાવેલું) એમ થયું (૩)

પૌતાની ઇન્દ્રા મુજબ વહેનાર પાણી જ્યારે એક દેવે અધિકારમાં (કામમાં) આવ્યું અને તેને ઉંડું ગતિથી ઉપર તરફ ચલાવ્યું ત્યારે તે પાણીનું નામ ' ઉદક ' (ઉત્+અક્—ઉપરની તરફ પ્રાણ અતિ કરનાર) એમ થયું (૪)

આ જળ ખરેખર ૬ ચાલુકારક છે, તે નિશ્ચયપૂર્વક તેજ અને શુદ્ધિ વધારનાર છે અગ્નિ અને સોમ તેને ધારણ કરે છે, આ પાણી નામને રમ એવો તો મનુષ્ય રસ છે કે તેનું પાન કરવાથી તે તૃપ્તિ આપે છે અને જીવનના તેજથી શુભ કરે છે (૫) અનુપ પાણીને આગ્રીયથી જાહેર છે અને પાણીને શબ્દ ટૂંકી સાબલી પસ શકે છે, શુદ્ધ નિર્મળ પાણી કદીની જેમ નમકે છે જ્યારે મનુષ્ય તે પીએ છે ત્યારે તેને અમૃતપાન કરવાની જેમ-પાનદ પ્રાપ્ત થાય છે (૬)

इदं व आपो हृदयमयं वस्त्र प्रस्तावरीः । इहेत्यमेतं शकरीयत्रेदं वेष्यामि वः

॥ ७ ॥

અર્થ—હે (આપો) પાણીઓ ! (હવં વા હૃદય) આ તમારું હૃદય છે. હે (પ્રસ્તાવરીઃ) જળ ધારાઓ ! (અયં વસ્ત્રઃ) આ હું તમારો બાળક છું. હે (શકરીઃ) સક્રિત આપનારાઓ ! (હરંચં હૃદ માં હૃત) આ પ્રકારે અહીં આવો. (યથ યઃ હવં વેષ્યામિ) જ્યાં તમારી અંદર આ હું પ્રવેશ કરું છું [૭]

આવાર્થ— પાણીનું આ આંતરિક તત્વ છે. મનુષ્ય પાણીનો પુત્ર છે. પાણી મનુષ્ય ઉપર આવે છે અને મનુષ્ય પાણી પાણી હુબધી ખાયા કરે છે. (૭)

જળ

જળના પ્રવાહો

આ સૂક્તમાં જળના પ્રવાહોનું વર્ણન છે. પાણીના ધણા નામો છે. તેમાંથી કયા નામ કેવા પ્રકારના પાણીના હોય છે તે વર્ણન આ સૂક્તના મંત્રો વડે બતાવવામાં આવ્યું છે.

વાદાણિયાથી વરસાદ વરસે છે અને નદીઓને મહાપૂર આવે છે. નદીઓ ભરાવાનું આ એક કારણ છે. નદીઓના મહાપૂરનું બીજું કારણ છે બરફ પીગળવો. પરંતુ વાયક ગ્રાવા વગેરે જે શબ્દો મેધવાચક છે એમ મનાય છે તે ખરું નેતાં મેધવાચક નથી પણ પહાડ ઉપર અથવા જમીન ઉપર પડનારા બરફ અથવા ગાર વાયક છે. તેજ પ્રકારનો અહિં શબ્દ છે એટલે તેનો અર્થ ' પહાડી બરફ ' માનવો યોગ્ય છે અને તે પીગળવાથી નદીઓ ભરાઈ જવાનો સંભવ છે આ પ્રકારે પ્રથમ બતાવેલા બે કારણથી મહાપૂર આવવાથી પાણીના પ્રવાહનો મોટો નાદ થાય છે. એટલે આ નાદ કરવાના હેતુથી જલ પ્રવાહનું નામ ' નદી ' એવું યાચ છે. એટલે જે પાણીનો પ્રવાહ મોટો શબ્દ ન કરતો હોય તેને નદી ન કહેવું જોઈએ.

નદીનો પ્રવાહ અત્યંત ઝડપથી ચાલતો હોય તો તે જડપી પાણી ઓછા યુક્તિથી ઉપર અથવા બીજા ઠંડાણે ખેંચીને મેળવ્યું હોય તો તે પાણીને ' માપ્ ' કહી શકાય છે.

પોતાની છત્રા મુજબ પ્રવાહિત થનારું પાણી નહેર વગેરે કૃત્રિમ રસ્તે પોતાની ખેતી વગેરે માટે વિશેષ કાર્યો સિદ્ધ કરવાનો પોતાની છત્રાનુસાર ચલાવવામાં આવે તો તેને ' વારિ ' (વાર, વાર) એમ કહે છે.

જે પાણી સૂરજ કિરણો વડે ખેતી વગળથી અથવા અગ્નિ વડે જનાવેલી વરાળનું હોય— પહેલાં વરાળ બની ફરી તે વરાળને ઠંડી લાગવાથી પાણી બને છે તેને ' ઝક્ ' કહે છે. (ઝક્) વરાળ ઉપર જલ જે (માનિયુઃ) જે ઉપરના

પાણી સાથે મળી પાણું આવે છે તેનું નામ છે ઉદક. વાદાણામાંથી વરસાદથી પ્રાપ્ત થનારા પાણીનું મુખ્યત્વે આ નામ છે. કૃત્રિમ રીતે શુદ્ધિત વડે જનાવેલું પાણી હોય તો તેને પણ ગાણવૃત્તિથી આ નામ આપી શકાય છે.

જુદા જુદા પ્રકારના પાણીના આ નામ છે તેનો આ સૂક્તે ચોતેજ કર્યો છે માટે તે શબ્દોના તેજ અર્થ લેવા યોગ્ય છે. જે કે સંસ્કૃત ભાષામાં આ બધા ઉદકવાચક શબ્દો પર્યાય શબ્દ માનવામાં આવે છે અને પર્યાય સમજી ઉપયોગમાં પણ લેવાય છે. તથાપિ સંસ્કૃત ભાષામાં એક વસ્તુના વાયક અનેક શબ્દ વસ્તુના તે વસ્તુના અનંત ભેદોના વાયક હોય છે. આ વાત આ સૂક્તના વિવરણ ઉપરથી સમજી શકાય છે.

આ પાણી સદ્વાઃ । (મં. ૫) કથ્થાણ કરનારું, બળ, યુદ્ધિ અને તેજ આપનારું છે, તેમજ જીવનનું તેજ વધારનારું છે. (મં. ૫)

દુઃ સ્થિતિ જેવા નિર્મળ પાણીથી એવી તૃપ્ત થાય છે કે જેવી તૃપ્તિ અશ્વન જોજનથી મળી શકે છે.

પાણી માત્ર જળના કારણે જીવતા રહે છે, તેથી જળ જ તેમની ઉત્પત્તિનું કારણ માનવું યોગ્ય છે. એટલે તે બધા જળના પુત્ર થયા. પાણી એ જમાની માતા છે, માટે પાણીને વેદમાં બીજો રથયે ' માતા ' કહ્યું છે આ માતાનો આસરો લેનારો મનુષ્ય આરોગ્યયુક્ત પુષ્ટ અને બળવાન બની શકે છે.

મનુષ્ય પાણીમાં પ્રવેશ કરી રોજ રના કરે અથવા તેમ તરવાની વગેરે શક્યતા ન હોય તો બીજો કંઈ રસ્તો પાણી મેળવી રના અવશ્ય કરે આ જળરનાન ધણું આરોગ્ય કારક હોય છે વગેરે ઉપદેશ પાંચમા અને છઠ્ઠા મંત્રમાં શબ્દોના મનનથી પ્રાપ્ત થાય છે.

જળ સૂક્ત

કાંડ ૧, સૂક્ત ૩૩

(ઋષિ: - શનતાતિ: । દેવતા: - આપ: , ચન્દ્રમા: ।)

હિરણ્યવર્ણાઃ શુચંયઃ પાવકા યાસું જાતઃ સંવિતા યાસ્વમિઃ ।

યા અમિં ગમીં દધિરે સુવર્ણાસ્તા ન આપઃ શં સ્યોના મંવન્તુ

॥ ૧ ॥

યાસાં રાજા વરુણો યાતિ મધ્યે સત્યાનૃતે ઐવપદ્યન્ જનાનામ્ ।

યા અમિં ગમીં દધિરે સુવર્ણાસ્તા ન આપઃ શં સ્યોના મંવન્તુ

॥ ૨ ॥

યાસાં દેવા દિવિ કૃણવન્તિ મૃક્ષં યા અન્તરિક્ષે વહુષા મવન્તિ ।

યા અમિં ગમીં દધિરે સુવર્ણાસ્તા ન આપઃ શં સ્યોના મંવન્તુ

॥ ૩ ॥

શિવેન ગા વહુષા પદ્યતાપઃ શિવયા તુન્વોર્પ સ્પૃશતુ સ્વર્ચં મે ।

ધૃતશ્ચુતઃ શુચંયો યાઃ પાવકાસ્તા ન આપઃ શં સ્યોના મંવન્તુ

॥ ૪ ॥

અર્થ — ને (હિરણ્ય-વર્ણાઃ) સોનાના જેમ ચમકિલા વર્ણથી યુક્ત (શુચંયઃ પાવકાઃ) શુદ્ધ અને પવિત્રતા પધારનારો (યાસું સંવિતા જાતઃ) જેઓમાં સંવિતા થયો અને (યાસું અમિઃ) જેઓમાં અમિ થયો, (યાઃ સુવર્ણાઃ) જે ઉત્તમ રંગવાળું પાણી (અમિં ગમીં દધિરે) અમિને ગર્ભમાં ધારણ કરે છે (તાઃ આપઃ) તે પાણી (નઃ શં સ્યોનાઃ મંવન્તુ) અમને બધાને શાંતિ અને સુખ આપનારો થાય. [૧]

(યાસાં મધ્યે) ને પાણીમાં રહેલા (વરુણઃ રાજા) વરુણ રાજા (જનાનાં સત્યાનૃતે ઐવપદ્યન્) લોકોના સત્ય અને અસત્ય કર્મોનું અવલોકન કરતો (યાતિ) ભણે છે. (યાઃ સુવર્ણાઃ) જે ઉત્તમ રંગનું જળ અમિને ગર્ભમાં ધારણ કરે છે તે જળ અમને બધાને શાંતિ અને સુખ આપનારું થાય [૨]

(દેવાઃ દિવિ) દેવો દુલોહમાં (યાસાં મૃક્ષં કૃણવન્તિ) જેમનું ભક્ષણ કરે છે અને ને (અન્તરિક્ષે વહુષા મવન્તિ) અંતરિક્ષમાં અનેક પ્રકારથી રહે છે અને ને ઉત્તમ રંગવાળું પાણી અમિને ગર્ભમાં ધારણ કરે છે તે જળ અમને બધાને શાંતિ અને સુખ આપનારું થાય. [૩]

હે (આપઃ) જળ ! (શિવેન વહુષા મા પદ્યત) કષ્ટાણુકારક નેત્રો વડે મને તમે જુઓ. (શિવયા તગ્વા મે સ્વર્ચં સ્પૃશત) કષ્ટાણુભય પોતાના શરીરથી મારી ત્વધાને સ્પર્શ કરો ને (ધૃતશ્ચુત) તેજ આપનારો (શુચંયઃ પાવકાઃ) શુદ્ધ અને પવિત્ર (આપઃ) જળ છે (તાઃ નઃ શં સ્યોનાઃ મંવન્તુ) તે જળ અમારા માટે શાંતિ અને સુખ આપનારું થાય. [૪]

ભાવાર્થ — અંતરિક્ષમાં સંચાર કરનારા વાદળોમાં તેજસ્વી પવિત્ર અને શુદ્ધ પાણી છે. ને મેધ મંદલમાંથી સુરજ દેખાય છે. નેમા વીજળી રૂપે અગ્નિ કોઈ કોઈ વખતે બહાર અને બાકી વખતે ગુપ્તરૂપે દોષ છે તે જળ અમને શાંતિ અને આરોગ્ય આપનારું થાય (૧)

જેમાંથી વરુણરાજા કરે છે અને જ્યાં જ્યાં અનુષ્ઠાના સત્ય અને અસત્ય વિચારો અને કર્મોનું નિરીક્ષણ કરે છે, ને વાદળોએ વીજળીરૂપે અગ્નિને ગર્ભરૂપે ધારણ કરેલા છે તે વાદળોમાં પાણી અમને સુખ, શાંતિ અને આરોગ્ય આપે (૨) દુલોહના દેવો જેને ભક્ષણ કરે છે અને ને જુદા રંગ રૂપવાળા અંતરિક્ષસ્થાનના વાદળોમાં રહે છે તેમજ ને વીજળીને ધારણ કરે છે તે વાદળોમાં પાણી અમારા માટે સુખ અને આરોગ્ય આપે (૩)

પાણી અમારું કષ્ટાણુ કરે અને તેના અમારા શરીરને ઘનારો સ્પર્શ અમને આનંદ આપનારો પ્રદીપ થાય મેધાનું તેજસ્વી અને પવિત્ર જળ અમને શાંતિ અને સુખ આપનારું બને (૪)

વરસાદનું પાણી

આ ચારે મંત્રમાં વરસાદના પાણીનું કાવ્યમય વર્ણન છે. આ મંત્રોનું વર્ણન એટલું કાવ્યમય અને છંદ પશુ એવો ઉત્તમ છે કે એક સ્વરથી પાઠ કરતાથી વાચકોને એક અદ્ભુત આનંદનો અનુભવ થશે. આ મંત્રમાં પાણીના વિશેષણ 'શુચિ, પાવક, સુ-વર્ણ' વગેરે શબ્દો વડે વરસાદના પાણીની શુદ્ધતા બતાવે છે. વરસાદનું પાણી એટલું શુદ્ધ હોય છે એટલું ખીલું કાંઈ પાણી હોતું નથી. શરીર શુદ્ધિની પ્રગ્ઠ કરનારા દિગ્બોજ આજ પાણી પીએ અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરે, એ પીતાથી શરીર પવિત્ર અને આરોગ્ય યુક્ત ગમે છે. સર્વ સાધારણ વરસાદનું પાણી શુદ્ધ જ હોય છે પરંતુ જે વૃષ્ટિમાં સૂરજના કિરણો પશુ પ્રકાશે છે તેવી વિશેષતા વધારે છે, તેજ પ્રકારે ચંદ્રમાના કિરણોના પશુ પરિણામ થાય છે.

આ સૂક્તના ચોથા મંત્રમાં ઉત્તમ સ્વાસ્થ્યના લક્ષણ બતાવ્યાં છે, તે જ્ઞાનમાં લેના લાયક છે— 'જળનો સ્પર્શ' અમારી આંખોને આનંદ આપે. 'જ્યાં સુધી શરીર આરોગ્ય યુક્ત હોય છે ત્યાં સુધી જ ઠંડું પાણી શરીરને આનંદકારક બને છે પશુ શરીર રોગી હોય તો પાણીનો સ્પર્શ અરાગ લાગે છે.

જળ સૂક્ત

કાંડ ૧, સૂક્ત ૪

(ઋષિ: - સિન્ધુદ્રીય: । દેવતા - અર્ધનગાલ, ઘોમ, બાપ: ।)

અન્વયો વ્યન્વયર્ધ્વમિર્જામયો અખરીયતામ્ । પૃથ્વીર્મધુના પર્યઃ ॥ ૧ ॥

અમૂર્યા ઉપ સૂર્યે યામિર્વા સૂર્યઃ સહઃ । તા નો દિન્વન્ત્વધ્વરમ્ ॥ ૨ ॥

અપો દેવીરુપં હ્રપે યન્ ગાવઃ પિવન્તિ નઃ । સિન્ધુમ્ન્યઃ કર્ત્વે દ્વિઃ ॥ ૩ ॥

અર્ધ્વન્તરમૃતમ્પ્તુ મૈવજમ્ ।

અપામૃત પ્રશસ્તિમિરશ્ચા મર્થઃ વાજિનો ગાવો મવથ વાજિનીઃ ॥ ૪ ॥

અર્થ— (અખરીયતા) યજ્ઞકર્તાઓની (જ્ઞામયઃ) બહેનો સમાન અને (અન્વયઃ) માતાઓ સમાન પાણીની નદીઓ (અધ્વામિઃ વન્તિ) પોતાની રસ્તે જાય છે અને જે (મધુના) મધ સાથે (વયઃ) રૂઢ અથવા પાણી (પૃથ્વી-સ્તીઃ) મેળવે છે. [૧]

(યાઃ) જે (અમૂઃ) આ નદીઓ (ઉપ સૂર્યે) સૂરજની સાથે હોય છે અથવા (યામિઃ) નેમની સાથે સૂરજ હોય તે અમારો બધાનો (અધ્વર) યજ્ઞ (દિન્વન્તિ) સંપૂર્ણ કરે છે. [૨]

(યન્) જ્યાં અમારી (ગાવઃ) ગાયો પાણી (પિવન્તિઃ) પીએ છે તે (તેવી-બાપઃ) દિગ્વ પાણીની (સિન્ધુમ્ન્યઃ) નદીઓને માટે હવિ કરવાના કારણે (ઉપહ્રવે) હું પ્રથમ કરું છું. [૩]

(અર્ધ્વન્તરમૃતમ્પ્તુ મૈવજમ્) જળમાં અમૃત છે, (અપ્તુ મૈવર્જ) પાણીમાં દવાઓ છે (ઉત) અને (અપાં પ્રશસ્તિમિઃ) પાણીના પ્રશંસનીય શુભધર્મોથી (અથ્વાઃ વાજિનઃ) ઘોડા બળવાન (મવથ) થાય છે. અને ગાયો પશુ સક્તિશાળી બને છે. [૪]

ભાવાર્થ— પાણી તેમના માટે માતા અને બહેનો જેમ કલ્યાણકારક થાય છે, જે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરે તો બહેન છે. પાણીની નદીઓ વહે છે ત્યારે કે શબ્દ દ્વયમાં મધ મેળવેલા છે જે પાણી સૂરજ કિરણોથી શુદ્ધ બને છે અથવા જેની પવિત્રતા સૂરજ કરે છે તે જળ અમારું આરોગ્ય સિદ્ધ કરે જે નદીઓમાં અમારી ગાયો જળ પીએ છે અને નેમના માટે હવિ બનાવવામાં આવે છે તેમના પાણીનું-શુભમાન-કરુણ-બોધમે. જળમાં અમૃત છે, જળમાં દવા છે, જળના શબ્દ શુભધર્મો ઘોડા બળવાન બને છે અને ગાયો પશુ સક્તિશાળી થાય છે. (૧-૪)

જળ સૂક્ત

કાંડ ૧, સૂક્ત ૫

(ઋષિ - સિન્ધુદ્રીપ : । દેવતા - અર્વાવવાત, સોમઃ, આપઃ ।)

આપો હિ યા મયોમુવસ્તા નં કુર્જે દંધાતન । મહે રણાય ચક્ષસે	॥ ૧ ॥
યો વઃ શિવતમો રસસ્તસ્ય માજયતેહ નઃ । ઉચ્ચતીરિવ માતરઃ	॥ ૨ ॥
તસ્મા અરં ગમમ વો યસ્ય ક્ષયાય જિન્વથ । આપો જનયથા ચ નઃ	॥ ૩ ॥
ઈદાના વાર્યાનાં ક્ષર્વન્તીશ્વર્ણીનામ્ । અપો યાંચામિ મેપજમ્	॥ ૪ ॥

અર્થ— હે (આપઃ) પાણી । (હિ) કારણ કે તમે (મયોમુવઃ) સુખકારક (રસ) છે । માટે (તા) તેવા તમે (નઃ કુર્જે) અમારા જળના માટે તેમજ (મહે રણાય ચક્ષસે) મોટી રમણીયતાના દક્ષીણના માટે અમને (દંધાતન) પુષ્ટ કરો. [૧]

(યઃ) ને (વઃ) તમારી અંદર (શિવતમઃ રસ) અત્યંત કલ્યાણકારક રસ છે (તસ્ય) તેના (નઃ) હવે માજયત) અમને અહીંજ આગીદાર કરો, (રસ) જેમ (ઉચ્ચતીરિવ માતરઃ) ધ્રુવના કરનારી માતાઓ કરે છે. [૨]

હે જળો । જેના (ક્ષયાય) નિવાસના માટે તમે (જિન્વથ) તૃપ્તિ કરો છો (તસ્મૈ) તેમના માટે અમે (યઃ અરં ગમમ) તમને સંપૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરીશું અને તમે (નઃ) અમને (જનયથ) વધારો. [૩]

(વાર્યાનાં) ધ્રુવના કરવા થોડા સુખોના હોવાથી (ઈદાના) સ્વામી (શ્વર્વણીનાં) પાણી માત્રના (ક્ષર્વન્તીઃ) નિવાસનો હેતુ એવા (અપઃ) પાણી પાસે (મેપજં યાંચામિ) દવાની આશુષી કરે છું. [૪]

ભાવાર્થ— પાણી સુખકારક છે તેથી સહિત વધે છે, રમણીયતા અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પ્રકારે બાળકને માતાના દૂધથી પુષ્ટિ મળે છે, તે પ્રકારે પાણીના અંદરના ઉત્તમ સુખવર્ધક છે તે રસ અમને પ્રાપ્ત થાય. જેનાથી પ્રાણી માત્રની રિયતિ છે તે રસ અમને પ્રાપ્ત થાય અને તેથી અમારી વૃદ્ધિ થતી રહે. પાણીથી ઘણું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રાણિમાત્રનું અસ્તિત્વ રહે હોય છે, તે પાણીમાંથી અમને ઔષધિ રસ પ્રાપ્ત થતા રહે. (૧-૪)

જળ સૂક્ત

કાંડ ૧, સૂક્ત ૬

(ઋષિ - સિન્ધુદ્રીપ : । દેવતા - અર્વાવવાત આપઃ, આપઃ, સોમઃ, અગ્નિઃ ।)

શં નોં દેવીરમિદયં આપો મવન્તુ પીતયે । શં યોરમિ સંવન્તુ નઃ	॥ ૧ ॥
અપ્સુ મે સોમો અગ્રવીદન્તર્વિશ્વાનિ મેપજા । અગ્નિં ચં વિશ્વશંસ્રવમ્	॥ ૨ ॥

અર્થ— (દેવો આપઃ) દિવ્ય જળ (નઃ) અમને સુખ આપે અને (અમિદયે) ઇષ્ટપ્રાપ્તિના માટે તેમજ (પીતયે) પીવાના માટે અને અમારા ઉપર શાંતિનું (અગ્નિ સ્રવન્તુ) વહેણ ચલાવે. [૧]

(મે) મને (સોમઃ અગ્રવીત્) સોમે કશું કે (અપ્સુ મન્તઃ) પાણીની અંદર (વિશ્વાનિ મેપજા) બધી ઔષધિઓ છે અને અગ્નિ (વિશ્વ-શંસ્રવમ્) બધું કલ્યાણ કરનારો છે. [૨]

ભાવાર્થ— દિવ્ય જળ અમને પીવા મળે અને અમારું સુખ વધારે. (૧)

પાણીમાં બધી દવાઓ હોય છે અને અગ્નિ સુખ વધારનારો હોય છે. (૨)

આપઃ પૂર્ણિત મેવજં વરૂથં તન્વેદુ મમ । ડ્યોક્ ચ સૂર્યે દુશે

॥ ૩ ॥

શં ન આપોઃ ઘન્વન્યાદુઃ શર્મ સન્ત્વનૂપ્યાઃ ।

શં નઃ સ્વનિત્રિમા આપઃ શુમ યાઃ કુમ્મ આમૃતાઃ શિવાઃ નઃ સન્તુ વાર્ષિકીઃ

॥ ૪ ॥

અર્થ— (આપઃ) હે જળ ! (મેવજં પૂર્ણિત) દવા આપો અને (મમ તન્વે) મારા શરીરનું (વરૂથં) રક્ષણ કરે। જેથી હું સુરજને (ડ્યોક્ દુશે) દીર્ઘ સમય સુધી જોતો રહું. [૩]
(નઃ) અમારા માટે (ઘન્વન્યાઃ આપઃ) મરુદેશનું જળ (શં) સુખકારક થાયો. (સન્ત્વનૂપ્યાઃ) જલપણ પ્રદેશનું જલ સુખકારક થાયો. (સ્વનિત્રિમાઃ) ખોદેલા કુવાનું પાણી સુખકારક થાયો. (કુમ્મે) ઘડામાં ભરી રાખેલું પાણી સુખદાયક અને, અને (વાર્ષિકીઃ) વરસાદનું પાણી સુખદાયક થાય. [૪]

આવાર્થ— પાણીથી અમારી ચિન્તિત થાય અને શરીરનો અચાવ રોગોથી થઈ અમારું જીવન દીર્ઘ અને, (૩) મરુદેશનું, જલમય દેશનું, કુવાનું, વરસાદનું તેમજ ઘડામાં ભરી રાખેલું પાણી અમારું સુખ વધારનારું થાય (૧)

જળ સૂક્ત

આ ત્રણ સૂક્તો જલનું વર્ણન કરી રહ્યા છે, ત્રણે સૂક્તો એકત્રિત છે માટે ત્રણેનો વિચાર અહીં એકત્રિત કર્યો છે.

જળની સિતતા

પાણીના નીચે મુજબના પ્રકારે છે એ વાત પહેલા સૂક્તમાં કહી છે—

૧ વેવીઃ (વિંઘ્વાઃ) આપઃ (૪૧૭)- આકાશમાંથી એટલે વાદળામાંથી પ્રાપ્ત થનારું પાણી, તેનું નામ છે. ' વાર્ષિકી ' જળ.

૨ વાર્ષિકીઃ આપઃ (૬૧૪)- વરસાદથી પ્રાપ્ત થનારું જળ.

૩ સિન્ધુઃ (૪૧૮) નદી તથા દરિયામાંથી પ્રાપ્ત થનારું જળ.

૪ ઘનૂપ્યાઃ આપઃ (૬૧૪)- જળમય પ્રદેશમાં પ્રાપ્ત થનારું જળ.

૫ ઘન્વન્યાઃ આપઃ (૬૧૪)- મરુદેશ, રેતીવાળો દેશ અથવા જ્યાં થોડો વરસાદ વરસે છે એવા દેશમાં મળનારું જળ.

૬ સ્વનિત્રિમા આપઃ (૬૧૪)- ખોદીને બનાવેલા કુવા પગેરેમાંથી મળનારું જળ.

વરસાદનું પાણી પણ રેતીમય પ્રદેશમાં અથવા કીચક કાંઠવાળા પ્રદેશમાં પડનાથી જુદા જુદા અણુવાળું અને છે. જે ઠંડાણે વરસે સુધી કાંઠવ બની રહે છે તેમાં પડેલું પાણી

અને રેતીમય પ્રદેશમાં પડેલું અને પ્રાપ્ત થયેલું પાણી એક બીજાથી તદ્દન ભિન્ન અણુ ધર્મવાળું હોય છે. પાણીનો ઉપયોગ આરોગ્યના માટે કરવો હોય તો પ્રથમ શુદ્ધ પવિત્ર ઉત્તમ જળ પ્રાપ્ત કરવું જરૂરી છે.

ઉપર કહ્યા મુજબનું બહાર પ્રાપ્ત થનારું પાણી બરમાં આણી ઘડામાં ભરી ચૂકવાથી તેના અણુ ધર્મમાં બદલ થાય છે. એટલે કુવાનું તાજું પાણી જે અણુ ધર્મ સુકત હોય તે અણુધર્મો બદલી અંદર ભરી મૂકેલા અને ઠંડાક સમય સુધી રાખેલા પાણીમાં હોષ થકે નહિ. તેમજ વહેતા નદીનું પાણી અને કુવાનું સિંધર પાણી પણ ભિન્ન અણુ ધર્મોવાળું હોય છે.

આ પ્રકારે એકજ જળ જુદા જુદા રચનામાં જુદા જુદા અણુ સુકત થાય છે. એવું બનાવવા માટે નીચેના મંત્રમાં કહ્યું છે કે—

અમૂર્યા ડપ સૂર્યે યામિર્વા સૂર્યઃ સદ્ધ । (૪૨)

“ તે પાણી જે સુરજની સામે રહે છે અથવા સુરજ જેની સામે રહે છે. ” એટલે સુરજના કિરણો સાથે સંપર્ક કરનાર જળ ભિન્ન અણુધર્મોવાળું અને છે અને દંબેશ અધારામાં રહેવાના કારણે જેના ઉપર સુરજના કિરણો ક્રિયા પડતા નથી તે પાણીના અણુધર્મ જુદા હોય છે. જે કુવા પર વરસાદની છાયા હોય છે અને જોનાર નથી એવા કુવાનું પાણી એક બીજાથી જુદા અણુવાળું હોય છે. તેમજ—

અમથયો યન્ત્યધ્વમિઃ (૪૧૧)

“ નદીઓ પોતાના માર્ગે ચાલે ” આમાં પાણીના ગતિનું વર્ણન છે આ ગતિમાન જળ અને રિથર જળ વિશિષ્ટ ગુણ ધર્મોવાળા હોય છે. રિથર જળમાં કૃમિ-જંતુ અને સડો હોવાનો સંભવ છે તે ગતિવાળા પાણીમાં ન હોય. તેજ પ્રભાએ ગતિ ધીમી અથવા ઝડપી હોવાથી પણ પાણીના ગુણોમાં ફેર પડે તેમજ—

વૃજ્ઞન્તોમંચુના વયઃ (૪૧૨)

“ મધ એટલે પુષ્પના પરાગ વગેરે પાણીમાં પડી બળી જાય છે ” તેથી પણ પાણીના ગુણધર્મ બદલાય છે. નદી તળાવના કાંઠે વૃક્ષનરરપતિ હોય છે અને તે વૃક્ષવનરરપતિના સ્પર્શ-લીલા પાન, ફૂલો, પરાગ વગેરે પાણીમાં પડે છે અને પાણીમાં સડે છે તે કારણે પાણીના ગુણધર્મો બદલાય છે તેમજ—

યત્ર ગાઘઃ પિબન્તિ (૪૧૩)

“ જે જલાશયમાં ગાયો પાણી પીએ છે. ” જ્યાં ગાયો બેસેા વગેરે જનવરો પાણી પીવા જાય તે પાણીની અવસ્થા પણ બદલાઈ જાય છે.

પાણી ભેટી વેળા આ બાબતોનો વિચાર કરવો જોઈએ. પાણીની જે અવસ્થાઓનું વર્ણન કહ્યું છે તેમાંથી બધાથી સારી અવસ્થાનું જ પાણી પીવા વગેરે કામમાં વાપરવું. દરેક અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થતું પાણી લાભકારક થશે નહિ વેદે આ બધા પાણીની અવસ્થાઓ કહી રપટ કર્યું છે જે જળમાં પણ ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ અવસ્થાઓ હોઈ શકે છે અને જે તે ઉત્તમ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવું હોય તો ઉત્તમમાં ઉત્તમ પવિત્ર પાણીજ ભેલું જોઈએ. વાયકો આ અવસ્થાઓનો ઉત્તમ વિચાર કરે.

પાણીમાં દવાઓ

જળનું નામ ‘ અમૃત ’ છે એટલે જીવન રૂપ રસ જ પાણી છે. આ વાત મંત્ર કહે છે—

અમૃત્તુ અમૃતમ્ (૪૧૪)

અમૃત્તુ મેવજમ્ (૪૧૫)

“ પાણીમાં અમૃત છે, પાણીમાં દવા છે. ” પાણી અમૃત-મય અને ઔષધિમય છે. મરજીમાંથી બચાવનારને અમૃત કહે છે અને શરીરના રોગોને ધોષ શરીરની નિર્દોષતા સિદ્ધ કરનારને મેવજ કહે છે, પાણી આ ગુણોથી યુક્ત છે. મારે પાણીને કહ્યું છે કે—

શિવતમઃ રસઃ (૪૧૨)

“ પાણી અત્યંત કલ્યાણ કરનારો રસ છે ” કેવળ ‘ શિવઃ રસઃ ’ કહ્યું નથી, પણ ‘ શિવતમઃ રસઃ ’ કહ્યું છે. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આનાથી અત્યંત કલ્યાણ થવું સંભવનીય છે. આજ વાત ખીજા શબ્દોમાં પણ વેદ સ્પષ્ટતાથી કહી રહ્યો છે—

આપઃ મયોમુવઃ (૪૧૧)

“ પાણી કિતકારક છે, ” ‘ મયસ્ ’ શબ્દસુખ, આનંદ, તૃપ્તિ સમાધાન વગેરે અર્થનો બોધ કરાવે છે. જે પાણી પૂર્યું આરોગ્ય આપનાર ન હોય તો તે વડે આનંદ વધતો અસંભવનીય છે. મારે જળ અમૃતમય છે તે સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. તેથી કહ્યું છે—

અમૃત્તુ વિશ્વાનિ મેવજાનિ (મં. ૬૧૨)

“ પાણીમાં બધી દવાઓ છે. ” પાણીમાં કેવળ એક જ રોગની ઔષધિ નહિ પણ બધા પ્રકારની ઔષધિઓ છે. મારે દરેક રોગનો જલ ચિકિત્સાથી ઇલાજ કરી શકાય છે. યોગ્ય વેદ અને પરજી પાળનાર રોગી હોય તો આરોગ્ય ખરેખર પ્રાપ્ત થશેજ. મારે કહ્યું છે કે—

આપઃ પૃણીત મેવજમ્ (૬૧૩)

અપો યાચામિ મેવજમ્ (૫૧૪)

“ પાણી દવા કરે છે, પાણી પાસે હું દવા માગું છું. ” એટલે પાણીથી ચિકિત્સા થાય છે. રોગો જલ ચિકિત્સાથી દૂર થાય છે. રોગોના કારણે શરીરમાં જે વિષમતા હોય છે તે દૂર કરવી અને શરીરની સાત ધાતુઓમાં સમતા રચાવિત કરવી તે જલચિકિત્સાથી સંભવનીય છે.

સમતા અને વિષમતા

શરીરની સમતા એ આરોગ્ય છે અને વિષમતા રોગ છે. સમતા રચાવન કરવાની સૂચના વેદના “ ઇં, ધાંતિઃ ” વગેરે શબ્દો આપે છે. અને વિષમતા દૂર કરવાનો ભાવ ‘ યોઃ ’ શબ્દ વેદમાં આપી રહ્યો છે. જાને મળી ‘ ઇં-યોઃ ’ શબ્દ બને છે. તેનું સંયુક્ત તાત્પર્ય “ સમતાની રચાવના અને વિષમતા દૂર કરવી ” એવો છે. જેથી કહ્યું છે કે—

ઈં યોરમિ સ્વચન્તુ ન (૬૧૨)

“ સમતા રચાવન કરવી અને વિષમતાને દૂર કરવી અમારા મારે જળ કરે. ” અથવા જળ ધારાએ ઉપરની જાને બાજતો નો પ્રભાવ અમારા ઉપર છેડે. પાણીથી તે જાને બાજતો સાધ્ય થઈ શકે છે આ વાત બીજી સિદ્ધ થાય છે. તેમજ—

જં નો દેવીરમિદ્ય આપો મવન્તુ । (૧૧૧)

‘ દિવ્ય જળ અમારા માટે શાંતિકારક હો. ’ આમાં પણ તેજ ભાવ છે. (સુ. ૬ મં. ૪) આ મંત્ર તો કેટલીએ વાર શાંતિ અને સમતાનો ઉલ્લેખ કરે છે. સમતાની સ્થાપના અને વિષમતાને દૂર કરવું આ બે કાર્યો થવાથી જ ઉત્તમ રક્ષણ થાય છે. તે વિષે મંત્રમાં લખ્યું છે—

વરુણં તન્વે મમ । (૧૧૩)

‘ મારા શરીરનું રક્ષણ પાણીથી યાઓ. ’ ‘ વરુણ ’ નો અર્થ ‘ સંરક્ષક કવચ ’ છે. પાણીનું વણું ‘ રક્ષક કવચ ’ થી કહેવું છે. એટલે પાણી કવચની જેમ રક્ષણ કરનાર છે. આ ભાવ રપષ્ટ છે.

બળની વૃદ્ધિ

આ પ્રકારે આરોગ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી શરીરનું બળ વધારવાનો પ્રશ્ન આવે છે. તે વિષે મંત્ર કહે છે—

નઃ ઝજૈં વધાતન । (૫૧૧)

‘ અમને બળના માટે પ્રુષ્ટ કરો. ’ એટલે પાણી વડે ભરણુ પોષણ ઉત્તમ થઇ બળ વધવાનો પણ સંભવ થશે. વિષમતા દૂર થઇ, સમતાની સ્થાપના થઇ તો જ બળ વધી શકે છે. પાણીથી શરીરની રમણીયતા પણ વધે છે. જુઓ—

મહે રણાય વક્ષસે । (૫૧૧)

‘ મોટી (રણાય) રમણીયતાના માટે ’ પાણીને ઉપયોગ થાય છે. પાણીથી શરીરની રમણીયતા વધે છે. શરીરની બાહ્ય-શુદ્ધિ વધી સુંદરતા વધતી જાય છે. તેજ પ્રકારે પાણી અંતઃ-શુદ્ધિ કરે છે. માટે આરોગ્ય વધવાથી શરીરનું સૌંદર્ય વધવા માટે મદદરૂપ થાય છે. આરોગ્યની સાથે સુંદરતાનો વિશેષ સંબંધ છે. તાત્પર્ય આ જળ માણસની બહાની સારી રિયતિના માટે કારણ થાય છે. તેથી કહ્યું છે કે—

ક્ષયાય જિન્વય । (૫૧૩)

ક્ષયન્તીક્ષયર્ણનામ્ । (૫૧૪)

‘ નિવાસના માટે તૃપ્ત કરે છે, પ્રાણીઓના નિવાસનું કારણ છે. ’ આ મંત્રોનું રપષ્ટ કથન છે કે પાણી મનુષ્ય વગેરે પ્રાણીઓની સુરિયતિ થવાનું મુખ્ય કારણ છે. માટે કહ્યું છે કે—

ઈશાના વાર્યાનામ્ । (૫૧૪)

‘ સ્વીકારવા યોગ્ય ગુણોનું અધિપતિ પાણી છે ’ એટલે પ્રાણીઓને જે વાતાની આવશ્યકતા હોય છે, તેનું અસ્તિત્વ પાણીમાં છે, તે કારણે પાણી નિવાસનો હેતુ બને છે.

દીર્ઘ જીવનનું સાધન

મનુષ્ય વગેરે પ્રાણીઓના દીર્ઘજીવનનું સાધન જળ છે. આ વાત આ ભાગમાં જુઓ—

જ્યોક્ષ્વ સૂર્યં દશે । (૧૧૩)

‘ ધણી દિવસો સુધી સૂરજનું દર્શન કરીશું. ’ આ એક કહેવત છે, તેનો અર્થ છે કે, ‘ હું ધણી દિવસો સુધી જીવતો રહું ’ એટલે પાણીના ઉપયોગથી દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવું સંભવનીય છે. ‘ જન્મ ’ છે તે કે જે જન્મથી પ્રારંભ કરી લય સુધી ઉપયોગી છે.

પ્રજનન-શક્તિ

જળનું નામ વીર્ય છે. તેની સ્વચ્છતા કિંમ મંત્ર ભાગમાં મળે છે—

આપો જનયથા વ નઃ । (૫૧૩)

“ પાણી અમને ઉત્પન્ન કરે છે, એટલે તેના કારણે અમારામાં અને પ્રાણીઓમાં પ્રજનન શક્તિ નિર્માણ થાય છે. આરોગ્ય, બળ, દીર્ઘ જીવન, ધાતુઓની સમતા વગેરેનો પ્રજનન શક્તિની જોડે નિકટ સંબંધ છે આ વાત વાચકો જાણે છે. માટે તે વિષે અહીં વધારે લખવાની જરૂરી નથી આ પ્રજનન શક્તિનું નામ વાણકરણ છે અને તેનું વણું નીચે લખ્યા મુજબ થયેલું છે—

અપાનુત પ્રશસ્તિમિદશ્વા ભવથ વાજિનો
ગાવો ભવથ વાજિનોઃ । (૪૪)

“ પાણીના પ્રચરત ગુણોથી (સશ્વ) પુરુષ વાણ અને ઊં અને (ગાયો) ઊંઓ વાણની બને છે. ” વાણ શબ્દ પ્રજનન શક્તિથી યુક્ત હોવાનો ભાવ બતાવે છે. અથ્થ અને ગાય શબ્દ એને પુરુષ અને ઊં ભતિનો બોધ આપે છે. પાણીના પ્રયોગથી વાણ કરજીની સિદ્ધિ આ પ્રકારે બહા કહી છે. તેમજ વધુ જુઓ—

અમ્યયો યન્ન્યધ્વમિર્જામયોઽધ્વરીયતામ્ । (૪૧૧)

‘ યજ્ઞકર્તાઓની માતાઓ અને બહેનો પોતાના ભાગે જાય છે. ’ રિત્તઓને માટે જે ઉચિત માર્ગ છે તેજ રસ્તે જાય છે. એટલે નિયમાનુકૂલ વર્તન કરતી પ્રગતિ સાધ્ય કરે છે. ઊં-પુરુષ પોતાને યોગ્ય સેવા નિયમોને અનુકૂલ રહી વર્તે તોજ ઉત્તમ પ્રજનન થવાનો સંભવ છે આ વાતની સ્વચ્છતા અહીં મળે છે.

આ રીતે આ ત્રણ સૂકોત્રીમાં પાણી વિષયક મદરૂપણું જાનના ઉપદેશ આપ્યો છે.

વાણિજ્યથી ધન પ્રાપ્તિ

કાંડ ૩, સૂક્ત ૧૫

(શ્રાપિ: - અથર્વા । દેવતા - વિષ્ણુદેવા:; હન્ગ્રામની ।)

હન્ગ્રમહં વણિજં ચોદયામિ સ ન એતં પુરણતા નો અસ્તુ ।

॥ ૧ ॥

નુદન્નારતિ પરિપન્થિનં મુગં સ દૈશાનો ધનદા અસ્તુ મહામ્

॥ ૨ ॥

યે પન્થાનો ચુદ્યો દેવયાનાં અન્તરા ઘાવાપૃથિવી સંચરન્તિ ।

॥ ૩ ॥

તે માં જુવન્તાં પર્વસા ધ્રુવેન યથા ક્રીત્વા ધનમાહરાણિ

હૃષ્મેનોમ્ હૃષ્ણમાનો ધ્રુવેન જુહોમિ હૃવ્યં તરસે ચલાય ।

યાવદીશે વ્રણ્ણા વન્દમાન હમાં ધિયં ઘૃતસેવાય ડેવીમ્

હમામયે શરાણિ મીમૃષો નો યમધ્વાનમગામ દુરમ્ ।

શુનં નો અસ્તુ પ્રપ્ણો વિક્રયથ પ્રતિપ્ણઃ ફલિનં મા ફળોતુ ।

॥ ૪ ॥

હદં હૃવ્યં સંવિદાનો જુવેથાં શુનં નો અસ્તુ ચરિતમુત્થિતં ચ

અર્થ—(અહં ઘણિજં હન્ગ્રં ચોદયામિ) હું વણિક ઇન્દ્રને પ્રેરિત કરું છું. (સા ના એતુ) તે અમારા પ્રત્યે આવે, (ન: પુરા-પતા અસ્તુ) અમારો આગેવાન બને. (પરિપન્થિનં મુગં અરતિ નુદન્) માર્ગ પર ઉપર ભટ્ટ કરવાના પાસવીભાવથી યુક્ત સન્નને અજાગો કરતો (સા દૈશાન: મહાં ધનદા અસ્તુ) તે સમર્થ અને ધન આપનારો થાય. [૧]

(યે દેવયાના: યદ્ય: પન્થાના:) એ દેવાના જવા માટે યોગ્ય ધણા માર્ગો છે (ઘાવાપૃથિવી અન્તરા સંચરન્તિ) દુષ્ટો અને પૃથ્વીની વચ્ચે ચાલુ રહે છે. (તે પયસા ધ્રુવેન મા જુવન્તાં) તે દૂધ અને ધીધી અને તૃપ્ત કરે. (યથા ક્રીત્વા ધનં આ હરામિ) જેથી કપવિક્રમ કરી હું ધન પ્રાપ્ત કરીશ. [૨]

હે અગ્ને ! (હૃષ્ણમાન: હૃષ્મેન ધ્રુવેન તરસે ચલાય હૃવ્યં જુહોમિ) હું લાભની ઇચ્છા કરનારો ઇન્દ્ર અને ધીધી સંકટમાંથી બચવા માટે અને બલપ્રાપ્તિ માટે હવન કરું છું. (યાવત્ હમાં દેવીં ધિયં વ્રણ્ણા વન્દમાન: ઘૃતસેવાય દૈવો) જેથી આ શુદ્ધિનો યાન વડે સન્માન કરતો હું સેંકડો સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેશ લાયક થાઉં. [૩]

હે (અગ્ને) અગ્ને ! (ન: હમાં શરાણિ મીમૃષ:) આ અમારી અશુદ્ધિની ક્ષમા કર. (યં દુરં અધ્વાનં અગામ) એ દુરના માર્ગ સુધી અમે આવી પહોંચ્યા છે. (ન: પ્રપ્ણો વિક્રય: ચ શુનં અસ્તુ) (ત્યાં) અમારો કપવિક્રમ લાભકારક થાય. (પ્રતિપ્ણઃ ફલિનં મા ફળોતુ) પ્રત્યેક વ્યવહાર અને લાભદાયક થાય. (હદં હૃવ્યં સંવિદાનો જુવેથાં) આ હવિને જ્વલંબે સેવન કરો. (ન: ચરિતં ઊથિતં ચ શુનં અસ્તુ) અમારો વ્યવહાર અને અમારું ઉત્થાન લાભદાયક થાય. [૪]

ભાવાર્થ—હું વાણિજ્ય કરનારા ઇન્દ્રની પ્રાર્થના કરું છું કે તે અમારા અંદર આવે અને અમારો અમરામી-નેતા બને. તે અમને ધન આપનારો થાય અને તે અમારા સન્નને એટલે કે રસ્તામાં ભટ્ટનારા, ધાકપાકુ અને પાસવીશક્તિથી અમને સતાવનારા લોકોને અમારા માર્ગમાંથી દૂર કરે. (૧)

દુષ્ટો અને પૃથ્વીના મધ્યમાં જવા આવવાના એ દિગ્ધ માર્ગ છે તે અમારા માટે દૂધ અને ધીધી સરપર થાય, એ માર્ગથી જવાથી અમે વેપાર કરી અને ધણો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકીશું. (૨)

હું લાભ તેમજ જગ પ્રાપ્ત કરના અને સંકટો દૂર કરના ઇન્દ્રના ઇચ્છા છું. માટે હું ધી અને સમિધાથી હવન કરું છું. તેથી હું જ્વાળા પ્રાપ્તિપૂર્વક ઉત્તમ જુષિથી પ્રસરત કરું કરતો અનેક વ્યાપારમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લાભ પ્રાપ્ત કરીશ. (૩)

યેન ધર્મેન પ્રપૂર્ણં ચરામિ ધર્મેન દેવા ધર્નમિચ્છમાનઃ ॥

તન્મે ભૂયો મવતુ મા કનીયોઽર્થે સાતમ્નો દેવાન્હવિષા નિ વૈષ

॥ ૫ ॥

યેન ધર્મેન પ્રપૂર્ણં ચરામિ ધર્મેન દેવા ધર્નમિચ્છમાનઃ ।

તસ્મિન્મ્મ હન્દ્રો રુચિમા દંધાતુ પ્રજાપતિઃ સવિતા સોમો ઝમિઃ

॥ ૬ ॥

ઉપં ત્વા નમસા વ્યં હોતૈવૈશ્વાનર સ્તુમઃ ।

સ નઃ પ્રજાસ્વાત્મસુ ગોપું પ્રાણેષુ જાગૃહિ

॥ ૭ ॥

વિશ્વાર્હાં તે સદુમિઙ્ગરેમાશાયેવ તિષ્ઠતે જાતવેદઃ ।

રાયસ્પોર્ષેણ સમિષા મર્દન્તો મા તે ઝ્યે પ્રતિવેશા રિષામ

॥ ૮ ॥

અર્થ— હે (દેવાઃ) દેવા ! (ધર્મેન ધર્નં હ્ચ્છમાનઃ) મૂળ ધનથી લાભની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનારા હું (યેન ધર્મેન પ્રપૂર્ણં ચરામિ) જે ધનથી વેપાર કરું છું, (તન્મે ભૂયઃ મવતુ) તે મારા માટે અધિક થાય અને (મા કનીયઃ) થોડું ન થાય. હે અગ્ને ! (હવિષા સાતમ્નો દેવાન્હવિષેષ) હવનથી યુક્ત થઇ લાભનો નાશ કરનારા બ્રહ્માગ્નિઓનો તું નિષેધ કર. [૫]

હે દેવા ! (ધર્મેન ધર્નં હ્ચ્છમાનઃ) ધનથી ધન કમાવવાની ઇચ્છા કરનારા હું (યેન ધર્મેન પ્રપૂર્ણં ચરામિ) જે ધનથી વેપાર કરું છું (તસ્મિન્મ્મ હન્દ્રો) તેમાં મારી રુચિને (રુચિઃ પ્રજાપતિઃ સવિતા સોમઃ ઝમિઃ) ઇન્દ્ર, પ્રજાપતિ, સોમ, સવિતા ઝમિ દેવ (આદ્યાતુ) સ્થિર કરી દે. [૬]

હે (હોતઃ વૈશ્વાનર) વાજક વૈશ્વાનર ! (વ્યં નમસા ત્વા હપસ્તુમઃ) અમે નમસ્કારથી તારું સ્તવન કરીએ છીએ. (સ નઃ મારમહુ પ્રાણેષુ પ્રજાસુ ગોપુ જાગૃહિ) તે તું અમારો આત્મા, પ્રાણ, પ્રજા અને ગાયોમાં રક્ષણ માટે જાગૃત રહે. [૭]

હે (જાતવેદઃ) જાતવેદ ! (વિશ્વાર્હા તે સ્વ સર્વં ઝરેમ) દરેકજ તારાજ સ્થાનમાં અમે ભરીશું. (તિષ્ઠતે મશ્વાય હવ) જેમ ટ્રેકાણા ઉપર બાંધેલા ધોડાને અજ અપાય છે. (રાયઃ સ્પોર્ષેણ હવા સં મર્દન્તઃ) ધન, પુષ્ટિ અને અનન્ય બાનહિત થતાં (તે પ્રતિવેશા મા રિષામ) તારા ઉપાસક અમે કરી નહ ન થઇએ. [૮]

ભાષા— અમે અમારા ધરથી ધણા દૂર નિદેશમાં આત્મા છીએ. હે પ્રભો ! અહીં કોઇ તુટિ અમારાથી બની નહ તેા અમને હાથ કર. અહીં જે વેપાર અમે કરી રહ્યા છે તેમાં અમને પુષ્કળ લાભ પ્રાપ્ત થાય. અમને કંઈમાં ધણ લાભ થાય. અને વિક્રમમાં ધણ પુષ્કળ ધન મળે, પ્રત્યેક વ્યવહારથી અમને લાભ થતો રહે. અમારું આવડું જરૂર અને અમારું અવ્યુત્થાન એટલે સ્પર્ધાની ઘડાઇ કરવી ધણ અમને લાભકારક થાય. તે માટે અમે હવન કરીએ છીએ તેનું સેવન કરો. (૪)

હું મૂળ ધનથી વેપાર કરી પુષ્કળ લાભ મેળવવા ઇચ્છું છું, માટે જેટલા ધનથી હું આ વ્યવહાર કરી રહ્યો છું તે ધન મારા કાપના માટે પર્ચાઇ હોય અને કમી ન હોય. હું જે આ હવન કરી રહ્યો છું તેથી સંતુષ્ઠ થઇ હે પ્રભો ! તું મારા વ્યવહારમાં લાભનો નાશ કરનારો જે કોઇ હશે તેને દૂર કર. (૫)

પોતાના મૂળ ધનથી વેપાર કરી હું ધણું ધન કમાવવા ઇચ્છું છું તે માટે ધન વાપરી જે વ્યવહાર હું કરવા ઇચ્છું છું તેમાં પ્રભુની કૃપાથી મારી રુચિ લાભ પ્રાપ્ત થતાં સુખી સ્થિત થાય. (૬)

હે પ્રભો ! હું તને નમસ્કાર કરું છું અને તારી સ્તુતિ કરું છું. તું સંતુષ્ઠ થઇ અમારા આત્મા, પ્રાણ, પ્રજા અને ગાયો વગેરે પશુઓનું રક્ષણ કર. (૭)

હે પ્રભો ! જે પ્રકારે અશ્વશાળામાં એકજ સ્થાને મુકેલા ધોડાઓને ખવડાવવાની વ્યવસ્થા દરરોજ થાય છે તે પ્રકારે અમે તને કદેશીને દરરોજ હવન કરીએ છીએ. તારી કૃપાથી અમને ધણું ધન, પુષ્ટિ અને અજ પ્રાપ્ત થશે. અમે ધણું બાનહિત બનીશું અને કદિ દુઃખથી ત્રસ્ત થઈશું નહિ. (૮)

વાણિજ્યથી ધન પ્રાપ્તિ

વાણિજ્ય વ્યવહાર

વાણીઆઓ ને ખરેદી અને વેચાણનો વ્યવહાર કરે છે. તેનું નામ વાણિજ્ય વ્યવહાર છે. વેપાર માટે કષ્ટ વસ્તુઓ ક્યાંથી ખરીદવી અને ક્યાં વેચવી અને આવ્યા ખરેદી વેચાણમાં યોગ્ય નફો પ્રાપ્ત કરેલા, આ બધું વેપાર વ્યવહારથી થાય છે. કુશળ વાણીયાઓ તેમાંથી સારો એવો લાભ મેળવે છે.

હુના જમાનાના વાણીયા

આ સૂક્તના પહેલાં મંત્રમાં આખી દુનિયાનો પ્રભુ (ईन्द्र भगवान्) તેને ' वणिजं ईन्द्र ' (વાણીજિ ઈન્દ્ર) કહ્યું છે, આ કહ્યું કાબજય વણુ ન છે અને તેમાં અદ્વિજીત ઉપદેશ તાર્યો છે. પરમેશ્વર સર્વત્ર ભરાએલા છે અને પ્રવળ કરવાથી પણ ભેવા મળતો નથી. માટે તેને એક મંત્રમાં (वायु । १।५।१) ચોર પણ કહ્યું છે ને પ્રકારે આ અદ્વિજીત અલંકાર છે તેજ પ્રકારે તે પ્રભુને વાણીયા કહેતું એ પણ એક અલંકાર છે.

ને પ્રકારે વાણીયો એક ફરીયો લઇ તેનું અનાજ વગેરે વેચાતું આવે છે. એણે કે વધતું આપતો નથી તે મુશળ આ 'બધાંથી હુનો મહાન વાણીયો' મનુષ્યો સુખ કુશળ તેજ પ્રમાણમાં આવે છે, કે ને મુશળ માણસના સારા કે નારાં કાર્યો હોય છે. અથવા જેટલું પરીપકાર માટે અપશુ કરે છે તેટલું જ તેને પ્રુણ મળે છે. આ પ્રકારે દુનિયાની શરઆતથી એ ઈન્દ્ર વાણીયાએ પોતાનો વ્યવહાર રાખેલ છે. તે કદી પક્ષપાત કરતો નથી અથવા કદિ ઉધારીનો વ્યવહાર કરતો નથી. આ પ્રકારે આ બધાંથી હુનો મહાન વાણીયો વ્યવહાર કરે છે, તેને જેટલું આપવામાં આવે તેટલું જ પાછું પ્રાપ્ત થઇ શકે છે, માટે માણસે યજ્ઞાદિ કાર્યો કર્યાં નેમ્મએ, જેમાં તેને કંઈક આપીને પ્રુણ ખરીદવામાં આવે. છે. એવો ઉપદેશ અઢી મળી રહે છે.

વ્યાપાર વ્યવહારનો દાખલો આપવામાં પણ વેદ પરમાત્માના સત્ય વ્યવહારનો ઉપદેશ આપી જતાવે છે કે વેપાર પણ સમ્યવરૂપ પરમાત્મા ઉપર નિષ્ઠા રાખી થઈ શકે છે અને હુમ્મ્યાઇ, કપટ તેમ બીજાને દુઃસાવનું તેમાં કદિ હોયું નેમ્મએ નહિ.

દવનનો નિર્દેશ મં. ૩ અને ૫ એમ બે ઠાણે છે. દવનનો અર્થ ' પોતાનું સમર્પણ ' એમ છે. આપણી પાસે ને કંઈ

છે તે પરમાર્થ માટે અપશુ કરવું અને સ્વાર્થનો ભાવ કરી કરવો એજ યત્ન છે. એવા યજ્ઞોથી દુનિયામાં ઉપકારના કાર્યો થાય છે. એવા સત્કર્મો પરમાત્મા પાસે પહોંચે છે અને તેનું યજ્ઞ કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. માટે વેપાર વ્યવહારથી ધન પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેનો યોગ્ય ભાગ પરીપકારના કામ માટે સમર્પણ કરવો નેમ્મએ જેટલે તેને યત્નમાં વાપરવો નેમ્મએ, ધન મેળવનારાએ આ આગ્રાનો યોગ્ય વિચાર કરવો ને કમાવેલું ધન છે તેનો પોતે એકલાએ ઉપભોગ કરવો તે પાપ છે. માટે કમાવેલું ધન જે છે તેમાંથી યોગ્ય ભાગ પરીપકારમાં વાપરવો.

વેપારનું સ્વરૂપ

આ સૂક્તમાં વેપાર વિષયક ને શબ્દો આપ્યા છે, તે હવે જુઓ—

૧ ઘનં- મૂળ મૂડી, થાપણ ને વડે વેપાર થાય છે.

(મં. ૫, ૬)

૨ ઘનં- લાભ, લાભથી પ્રાપ્ત થનારી રકમ. (મં. ૫, ૬)

૩ વણિજ્ઞ- વેપારી, ખરેદી વેચાણ કરનારો. (મં. ૧)

૪ ઘનદા- વેપાર માટે ધન આપનારો સાહકાર, જેની પાસેથી ઉછીના પૈસા લઈ નાના વેપારી પોતાનો ધંદો કરે છે. (મં. ૧)

૫ પ્રવણઃ- સોદો ખરીદી. (મં. ૬)

૬ વિક્રયા- ખરીદીએ માલ વેચવો. (મં. ૪)

૭ પ્રતિવણઃ- દરેક સોદો. (મં. ૪)

૮ ફલી- (ફલિન્) લાભ યુક્ત થનારો. (મં. ૪)

૯ ગુનં- કલ્યાણકારક, લાભકારક, હિતકર. (મં. ૪)

૧૦ સ્વરિતં- વ્યવહાર કરવા માટે દસયજ્ઞ કરવી. (મં. ૪)

૧૧ હરિયત્વં- ઉદાત્ત, ચક્રધ, પ્રતિરૂપીની આથે રૂપધા માટે ચક્રધ કરવી. (મં. ૪)

૧૨ મૂયા (ઘનં)- વેપારપ્રતી મુડી અથવા થાપણ માટે. (મં. ૫)

આ બાર શબ્દો વેપાર વિષયક નીતિની સૂચના આપે છે. તેમનું મનન કરવાથી વાચકોને વેપારમાં કયા વિભાગ હોય છે અને તે તે વિભાગમાં શું શું કામ કરવું નેમ્મએ તેનું જ્ઞાન થશે.

પ્રથમ મૂળ ધન વેપારમાં વાપરવું નેમ્મએ. ને પોતાની પાસે ન હોય તો કાષ્ટ સાહકાર પાસેથી (ઘન-દા) લઈ તે ધનથી પોતાનો વ્યવહાર શરૂ કરવો નેમ્મએ, ને પદાધીનો

વેપાર કરવો હોય તે પદાર્થનો 'ક્રય' (ખરીદી) કર્યા કરવી સારી અને તેનો 'વિક્રય' કર્યા કરવાથી વધારે લાભ થઈ શકે છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. કયા દિવસોમાં કયા દેશમાં ખરીદી અને કયા સ્થાન ઉપર વેચાણ (પ્રતિપણ) કરવાથી વધારે નફો મળવાનો સંભવ છે તેનું યોગ્ય અનુસંધાન રાખવાથી ખરેખર લાભજ થઈ શકે છે. તેનું જ નામ ઉપર 'ચરિત' એમ આપ્યું છે.

આ બધા શબ્દોમાં 'ઉત્પિચ્છ' શબ્દ ધણો મહત્વનો છે. ઉદાહ, ઉદાહ, ચઢાઈ કરવી વગેરે તેના અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. માલનો ઉદાહ કરવો તે એનું તારવ્ય છે. આ ઉદાહવાને પ્રકાર છે. એક 'વૈયક્તિક ઉત્પિચ્છ' અને બીજું 'સામુદાયિક (સંમૂય) સમુદાય' છે. એક વ્યક્તિ ચઢાઈની રીતે વેપાર કરે છે તેને વૈયક્તિક ઉત્પિચ્છ કહે છે અને જ્યાં અને વેપારી પોતાનો સંબંધ બનાવી માલનું વેચાણ કરે છે તેને 'સંમૂય સમુદાય' કહે છે. વેપારમાં ઉપર લખેલું 'ચરિત' જ કામ કરે છે એમ નહિ પણ આ બંને પ્રકારનું ઉત્પિચ્છ પણ મોટું કામ હોય છે, વાચક તેનો સાચો વિચાર કરે.

વેપારના (વેશેધી

૧ સાતત્વ:- (સાત) લાભનો (પ્ર) નાશ કરનારા, જેમના કારણે વ્યવહારમાં હાની થાય છે. (મં. ૫)

૨ સાતત્વ દેવ:- લાભનો નાશ કરનારા, જુગારી, (વિવ-જુગાર) ખેલવા, સદા રમવા આ ધાતુથી અહીં દેવ શબ્દ અપાયો છે. વ્યવહારમાં હાની કરનારી ટેવા જેને છે એવો માણસ. (મં. ૫)

૩ પરિપન્થિન્- રસ્તે છુટનારા, ધાડપાડું ચોર, માર્ગમાં સંતાઈ આવનાર જનારને જે છુટે છે. (મં. ૧)

૪ સ્તુગ:- જનવર, પશુમાવ જેનામાં છે એવા ખુબીઓ. (મં. ૧)

૫ અ-રાત્તિ:- કંલુષ, દાન ન આપનારા. (મં. ૧)

૬ કર્નીયઃ (ઘન)- વેપાર માટે નેટલું ધન જોઈએ તેટલું ન હોવું, ધનનો અભાવ (મં. ૫)

એટલા કારણોથી વ્યવહાર-વેપારમાં હાનિ થાય છે. તેથી તેમાંથી બચવાને ઉપાય કરવો જોઈએ.

વ્યવહાર-વેપાર કરનારમાં જે હરકતો આવે છે, તેનો વિચાર આ શબ્દો વડે આ સૂક્તમાં કરેલો છે. પહેલાં હરકત કરનારા 'સાતત્વ દેવ' છે. વાચકોને વિદ્ય કરનારા અહીં ટેવા છે એ જોઈને આશ્ચર્ય થશે. પણ એમ આશ્ચર્ય કરવાનું કોઈ કારણ નથી. 'દેવ' શબ્દના અર્થ જુગારી, સદા

કરનારા 'એવો પણ થાય છે. આ અર્થ 'વિવ' ધાતુનો જુગાર રમવો અર્થ છે, તે ધાતુથી સિદ્ધ થાય છે. જે વેપારી પોતાનો સમય આવા ખરાબ કામોમાં ખર્ચ કરશે, તે પોતાનું નુકસાન કરી લેશે અને પોતાના સાથીદારો-ભાગીદારોનું પણ નુકસાન કરે છે. આ ઉપલક્ષ્ય માની જે જે વ્યવહાર વેપારમાં હાની કરનારા હશે તે બધાને 'સાતત્વ દેવ' સમજવું યોગ્ય છે. (સાત) લાભનો (વન) નાશ કરનારા (દેવ) વ્યવહાર કરનારા લોકો એવો આ શબ્દનો અર્થ છે. 'દેવ' શબ્દ વ્યવહાર કરનારા 'એવા અર્થ'માં પ્રયક્તિ છે.

'પરિપન્થ' શબ્દનો અર્થ પ્રસિદ્ધ છે અને તે ઉપર આધો છે. બીજો અર્થ 'જે લોક ખરાબ-અવળ રસ્તે જાય છે' એવો થાય છે. સરલ રાજમાર્ગથી ન જતાં બીજા અવળ રસ્તે જવું ધણું નુકસાનીકારક છે. વિશેષતઃ એવો અર્થ અહીં અભિપ્રેત છે એવો અમારો અભિપ્રાય છે.

બાપારનું મૂલધન-મૂડી પણ એાઈ ન હોવી જોઈએ નહિ તે બીજી બધી બાબતો સારી હોવા છતાં પણ વેપારમાં લાભ થશે નહિ. માટે પાંચમા મંત્રની સૂચના (મા કર્નીયઃ । મં. ૫) કરેલી છે તે તરફ અત્યંત ધ્યાન આપવું જરૂરી છે. પુષ્કળ વ્યવહાર લાભકારક હોવા છતાં પણ આવશ્યક ધન કમી હોવાના કારણે તે નુકસાનકારક અને છે. જે નુકસાન આ પ્રકારે થશે તે બીજી કંઈ યુક્તિથી અથવા જુદીથી કુદળતાથી પૂર્ણ થવું નથી. કારણ કે પૈસાની અછત હરએક પ્રસંગમાં હરકત ઉત્પન્ન કરનારા થાય છે. વેપાર કરનારા વાચકોએ આથી જોષ લેવો.

બે માગ

વેપાર કરવા માટે જુદા જુદા દેશોમાં જવું જરૂરી છે, નહિ તો મોટો વેપાર અશક્ય છે. અન્ય દેશોમાં અથવા અન્ય દ્વીપોમાં જવા ઇત્તમ અને સુરક્ષિત માર્ગ હોવા જોઈએ. દેશતરોમાં જવાનાં કેટલાક રસ્તા સુરક્ષિત હોય છે કેટલાક અવજનક હોય છે જે સુરક્ષિત માર્ગ હોય છે તેમને 'દેવ યાનઃ પન્થાનઃ' (મં. ૨) કહેલા છે. દેવયાન માર્ગ તે છે કે જે માર્ગ દેવના સમ્માન લોકો આવ-જવ કરે છે. તે કારણે તે રસ્તાઓ સુરક્ષિત હોય છે. એવા રસ્તા ઉપર જુદામાર થતી નથી, વેપારી પોતાનો માલ સુરક્ષિત રીતે લઈ જઈ શકે છે. જ્યાં એવા સુરક્ષિત આવાજવાના રસ્તા હોય ત્યાં વેપાર કરવો લાભદાયક હોય છે.

બીજા માર્ગો રાક્ષસ, અસુર, પિકાચોના હોય છે. આ નિશાચરોની આવજવ હોય છે. તેજ છે 'પરિપન્થી'

એટલે ધાડપાકુ, છુટારા, ચોર બની વેપારીઓને લૂટે છે. આવા રસ્તે જવાથી વ્યવહાર-વેપાર લાભદાયક થઈ શકતો નથી. માટે જ્યાંના રસ્તાઓ સુરક્ષિત ન હોય, ત્યાંના રસ્તા સુરક્ષિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે. વેપારની શક્તિ થવા માટે તે અત્યંત આવશ્યક વાત છે.

વેપાર સારો થવા માટે ખીજી આવશ્યક જાગત તે કે રસ્તા-માં જ્યાં જ્યાં મુશ્મલ કરવાનું આવશ્યક હોય ત્યાં ખાનપાનના પદાર્થ મનજમતા સહેલાણીની મળવા જોઈએ. રહેવા કરવાની અને ખાવા પીવાની બંધી વ્યવસ્થા તૈયાર હોવી જોઈએ. યોગ્ય પૈસા ખર્ચવાથી રહેવા ખાવાની ઓછવણી કોઈ પણ જાતની તકથી વગર થવી જોઈએ. તે વિષે ખીજે મંત્ર જુઓ—

તે (પર્યાનઃ) મા જુવન્તાં વયસા છુતેન ।

તથા ક્ષીત્વા ઘનમાહરમિ । (મં. ૨)

‘ તે દેશ દેશાંતરમાં જવા આવવાના રસ્તાઓ અને સુખ પૂર્વક દૂધ, ધી વગેરે ઉપભોગના પદાર્થો આપનારા થાય. જેથી હું ખરેદી વેચાણનો વ્યવહાર કરી ધન મેળવીશ. ’ આ વાત તો સાચી છે કે પારકા દેશમાં પોતાને રહેવા ખાવાની વ્યવસ્થા તો પોતે જ કરી લેવી પડે તો તેમાંજ પુષ્કળ સમય ખર્ચ થશે, અનેક આપદાઓ પડશે. વિદેશમાં સ્થાન-દેહાણી વગેરેની માહિતી ન હોવાના કારણે અધું આવશ્યક સામાન ભેગું કરવામાં વ્યર્થ સમયનો ખર્ચ થશે માટે મંત્રમાં કહ્યા મુજબ ‘ રસ્તે જ ઉપભોગતા પદાર્થો તૈયાર હોવા જોઈએ ’ તો સારું. આ ઉપદેશ ધણો મહત્વપૂર્ણ છે અને વેપાર શક્તિ માટે બધેજ એવી વ્યવસ્થા હોવાની અત્યંત જરૂરી છે.

જ્ઞાનયુક્ત કર્મ

અત્યંત કામી જ્ઞાનપૂર્વક કરવું જોઈએ. તે વિષે ત્રીજા મંત્રમાં કહ્યું છે તે અત્યંત વિચાર કરવાલાયક છે—

દેવીં ધિયં બ્રહ્મણા ચન્દમાનઃ શતસેવાય ર્દશે ।
(મં. ૩)

“ દિવ્ય બુદ્ધિ અને કર્મ શક્તિના જ્ઞાનથી સત્કાર કરતો હું સેવકો સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવા અધિકારી બનું છું. ”

અહીંના ‘ ધી ’ શબ્દ ‘ પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ અને કર્મ શક્તિ ’ નો વાતક છે. દરેક કર્મ જ્ઞાનપૂર્વક કરવું જોઈએ. જે કામ કરવું હોય તે માટે જેટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જરૂરી હોય તેટલું પ્રાપ્ત કરવું અને પછી તે કામનો આરંભ કરવો જોઈએ. ત્યારે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ સિદ્ધિનો સરળ રસ્તો છે. ખીજી વાત જે સિદ્ધિના માટે આવશ્યક છે તે એ કે આરંભ કરેલા કામમાં પોતાની રુચિ કામમ ટકવી જોઈએ.

તસ્મિન્ ચર્ચિ આદયાતુ । (મં. ૬)

‘ તે કામમાં રુચિ સ્થિર થાય ’ આ વાત અત્યંત આવશ્યક છે. નહિ તો કેટલાક લોકોની એવી ચર્ચા થતી હોય છે કે આજે એક કામનો આરંભ કરે અને કાલે તે અધુરું છોડી દઈ બીજા કામમાં પાછળ પડે એવા ચર્ચાસભર મનની પ્રવૃત્તિ વાળા લોકો સિદ્ધિ શકિ પશુ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

પરમેશ્વર ભક્તિ

અધા કાર્યોની સિદ્ધિ માટે પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવી જોઈએ. તે વિષે સાતમા અને આઠમા મંત્રનું કથન ધણું મનનીય છે. ‘ ઇશ્વરની નમ્રતાપૂર્વક સ્તુતિ પ્રાર્થના-ઉપાસના કરવી જોઈએ. કારણ કે તેજ શરણે જવા યોગ્ય છે અને તેની શક્તિ વડે અધાનું રક્ષણ થાય છે. દરરોજ નિવૃત્તિ સમયે તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ, જેથી અધા કામમધમાં તે યજ્ઞ આપશે અને ધન, ધુણિ, સુખ વગેરે પ્રાપ્ત થશે અને કદી પતન થશે નહિ. ઇશ્વરની ઉપાસના તો અધાને ઉચ્ચતા માટે અત્યંત આવશ્યક છે. સંપૂર્ણ સિદ્ધિઓ માટે તેની ધણી જ જરૂરી છે.

ચન્દ્ર અને પૃથ્વીની ગતિ

કાંડ ૬, સૂક્ત ૩૧

(ઋષિઃ - સ્વરિષભ્રવઃ । દેવતા - યોઃ ।)

આયં ગૌઃ પૃથ્વીરક્રમીદસદન્માતરં પુરઃ । પિતરં ચ પ્રયન્ત્સ્વઃ	॥ ૧ ॥
અન્તર્થરતિ રોચના અસ્ય પ્રાણાર્દપાનતઃ । ઘૃષ્ણિયન્મહિપઃ સ્વઃ	॥ ૨ ॥
ત્રિશદ્વામા વિ રાજતિ વાક્પત્નક્ષો અશિશ્ચિયત્ । પ્રતિ વસ્તોરહૃદ્યમિઃ	॥ ૩ ॥

અર્થ— (આયં ગૌઃ) આ ગતિશીલ ચન્દ્રમા (માતરં પુરઃ અસત્) પોતાની માતા ભૂમીને આગળ કરે છે અને (પિતરં સ્વ જ પ્રયન્) પોતાના પિતારૂપી સ્વયં પ્રકાશી સૂર્યની યોગેર દરેતો (પૃથ્વીઃ આ અક્રમીત્) આકાશમાં આક્રમણ કરે છે. [૧]

(અસ્ય રોચના) તેની જ્યોતિ (પ્રાણાત્ અપાનતઃ) પ્રાણ અને અપાન કરનારાઓની (મંતઃ ચરતિ) અંદર સંચાર કરે છે અને તે (મહિપઃ સ્વઃ વિ અચયત્) મોટા સ્વયં પ્રકાશી સૂર્યને જ પ્રકાશિત કરે છે. [૨]

(વસ્તોઃ ત્રિશત્ ધામ) અહોરાત્રના ત્રીસ ધામ એટલે મુહૂર્ત (અહઃ છુમ્મિઃ પ્રતિવિરાજતિ) નિશ્ચયથી તેના પ્રકાશી પ્રકાશિત થાય છે. તેની પ્રશંસા, માટે (વાક્ પત્નઃ અશિશ્ચિયત્) અમારી વાણી સૂર્યને આશરો, લે છે. [૩]

ચન્દ્ર ભૂમીની-પૃથ્વીની ચારે તરફ ફરે છે અને પૃથ્વી સહિત ચન્દ્ર સૂર્યની યોગેર ફરે છે. આ પ્રકારે પૃથ્વી સાથે ચન્દ્રમા સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરે છે અને પોતાના માથે આકાશમાં સંચાર કરે છે.

તેના કિરણો બધા સ્થાવર જંગમના ઉપર પ્રકાશિત થાય છે અને તે સૂર્યના પ્રકાશનું મહત્ત્વ વ્યક્ત કરે છે,

દિવસ અને રાત્રીના ત્રીસ મુહૂર્તમાં તેનોજ પ્રકાશ બધાને તેજસ્વી બનાવે છે માટે તે સૂર્યની પ્રશંસા અમારી વાણીએ કરવી એ ઉચિત છે.

અર્થવેદનો મુખોધ અનુવાદ (ભાગ પાંચમો)

મેધાન્નનં, સંગઠન અને વિજય

સુ ભા પિ તો

કાંડે ૧, સૂકત ૧

૧ ધૃતેન સંગમેમદિ, ધૃતેન મા યિ રાધિવિ- (૪)
અમે અથા જ્ઞાનથી યુક્ત થઇશું. અમે જ્ઞાનનો કોઇ દિવસ
વિશેષ કરીએ નહિ.

કાંડે ૧, સૂકત ૧૦૮

૨ મેષે ત્વં નઃ પ્રથમા ચક્ષિયા અસિ- (૧) હે
શુદ્ધિ ! તું અમારી પાસે પ્રથમ પૂજનીય એવી છે.

૩ પ્રહ્મજૂતાં ક્ષયિસ્તુતાં મેષાંદેવાનાં અવસે હુષે-
(૨) હું જ્ઞાનીઓએ જેની સેવા કરી છું અને ઋષિઓએ
જેની રત્ન કરી છે એવા મેધાશુદ્ધિને ઇન્દ્રિયોના રક્ષણ માટે
પ્રાપ્તું છું.

કાંડે ૭, સૂકત ૬૧

૪ તપસા ધૃતસ્ય પ્રિયાઃ આયુષ્મન્તઃ સુમેધસઃ
મૃવાસ- (૧) તપથી અમે જ્ઞાનપ્રિય, દીર્ઘાયુ અને ઉત્તમ
શુદ્ધિશાળી થઇશું.

કાંડે ૨, સૂકત ૧૨

૫ યઃ અસ્માકં દર્દં મનઃ હિનસ્તિ, સઃ દુરિતે પાથો
ચક્ષઃ નિયુજ્યતામ્- (૨) જે આ અમારા આ મનને
ખરાડે છે, તેને પાથોના પાશ વડે બાંધી નિયમબદ્ધ કરવામાં
આવે.

૬ યઃ અસ્માકં દર્દં મનઃ હિનસ્તિ, તં વૃક્ષં ફુલિ-
શેન દ્વય, હૃષ્મામિ- (૩)- જે આ અમારું મન ખરાડે
છે તેને, જાડ જેમ કુદાડીયાં તોડવામાં આવે, તેવી રીતે હું
વારી નાખું છું.

૭ અપકામસ્ય કર્તા પાપં આ ક્રચ્છતુ- (૫)
અનિષ્ટ કામ કરનારો પાપને પામે.

કાંડે ૬, સૂકત ૬૩

૮ યત્ અવિમોકયં દામ તે પ્રોષાણુ માચવન્ચ, તે

આયુષે યલાય વર્ચસે વિસ્વામિ- (૧) જે સહેલાઈથી
ન છુટનારું બંધન તારા ગળામાં બંધાયું છે, તે તને દીર્ઘ-
જીવન, શક્તિ અને તેજસ્વિતા પ્રાપ્ત થાય એ માટે હું ઊડી
નાખું છું.

૯ તસ્મૈ યમાય મૃત્યવે નમઃ અસ્તુ- (૨) તે નિયા-
મક અત્યુને મારો નમસ્કાર હો.

૧૦ અગ્ને ! અર્યઃ, સઃ નઃ વસુન્તિ આમર- (૪) હે
અગ્નિદેવ ! તું બધાથી શ્રેષ્ઠ છે, એવા તું અમને ધન પ્રાપ્ત
કરી આપ.

કાંડે ૬, સૂકત ૪૨

૧૧ ઘન્ત્વનઃ જ્યાં દ્વય, તે દ્વયઃ મન્યું અવતનોમિ,
યથા સંમનસૌ મૃત્વા સત્ત્વાયૌ દ્વય સત્ત્વાવદૈ- (૧)
ધનુષ્યની દોરી છોડી નાખવા જેમ, તારા હૈયામાંથી ક્રોધને
હટા કરું છું, જેથી એક મનથી યુક્ત થઇ મિત્રો જેમ પરસ્પર
દળીમળીને રહીએ.

૧૨ તે મન્યું પ્રપદેન અમિતેષ્ટામિ, યથા અવશઃ
ન અઘાદિવઃ- (૩) તારા ગુસ્સાને પગથી દાબી નાખું છું,
જેથી તું પરતગતાની વાતો કરે નહિ.

કાંડે ૫, સૂકત ૨૭

૧૩ અર્યં અગ્નિઃ દેવેષુ દેવઃ દેવઃ- (૨) આ અગ્નિ
બધા દેવોમાં મુખ્ય દેવ છે.

૧૪ તનુ-ન-પાત્, અસુ-રા, મૂરિ-પાણિઃ- (૧)
આ અગ્નિ શરીરને ન પડવા દેનારો, જીવન આપનારો અને
અનેક દાસોથી એટલે જ્વાલાઓથી યુક્ત છે.

૧૫ નરાશંસઃ સુકૃત્ત્વિશ્વવારઃ અગ્નિઃ મધ્યાં યજ્ઞં
પ્રેજાનઃ નક્ષતિ- (૩)- મનુષ્યોથી પ્રશસ્તિ થએલો,
સારું કામ કરનારો, બધા તરફથી સ્વીકારાયેલો આ અગ્નિ
મધુરતાથી યજ્ઞને પ્રેરિત કરતો જાય છે.

૧૬ હઠા, સરસ્વતી, મારતી, મહી તિસ્ત્રાઃ દેવોઃ
દ્વં વર્હિઃ સદન્તાં- (૯) માતૃભાષા, માતૃસંસ્કારિતા,
અને પોષણ આપનારી માતૃભૂમિ આ ત્રણ દેવીઓ આ યજ્ઞ-
માં આવી બિરાજે.

કાંડ ૨, સૂક્ત ૬

૧૭ યાનિ સત્યા ત્વા વર્ધયન્તુ- (૧) જેઓ સત્ય-
ધર્મો છે તેઓ તારી વૃદ્ધિ કરે.

૧૮ તે ઉપસન્તારા મા રિપન્, યજ્ઞસઃ સન્તુ, મા
અગ્નૈ- (૨) હૈ અગ્ને ! તારા ઉપાસકો નહ થતા નથી, તે
યજ્ઞયુક્ત થાવો, બીજાઓ ન થાવ.

૧૯ સપત્નહા અભિમાતિજિત્ સ્વે ગયે જાગૃહિ-
(૩) દુઃખનોનો નાશ કરનારો તેમજ અભિમાનીઓને
જીતનારો આ અગ્નિ પોતાના ધરમાં હમેશા જાગૃત રહે.

૨૦ મિત્રેણ મિત્રઘા ચત્ત્વ- (૪) પોતાના દોરતો
જોડે મિત્રની જેમ વ્યવહાર રાખવો જોઈએ.

કાંડ ૨, સૂક્ત ૭

૨૧ દેવજાતા યપય-યોપની વીરુત્ સર્વાન્ યપ-
યાન્ મત્ અવૈક્ષીત્- (૧) દેવોએ નિર્માણ કરેલી, શાપને
હુ કરનારી ઔષધિ સર્વ શાપોને મારા તરફથી ધોષ નાંખે.

૨૨ અરાતીઃ નઃ મા તારીત્- (૪) અનુદાર કરતું
અમારી આગળ ન જાય.

કાંડ ૧, સૂક્ત ૨૨

૨૩ હરિમા ગો-રહિતસ્ય ઘર્જેન્ ત્વા પરિ ધ્વમસિ
- (૧) તારો પીળો રંગ સૂરજ અથવા ગાયના રંગથી તને
સર્વ પ્રકારે હજુપુષ્ટ બનાવે.

૨૪ રોહિતૈઃ ચર્મૈઃ ત્વા દીર્ઘાયુત્વાય પરિ ધ્વમસિ
- (૨) લાલ સૂરજના રંગથી તને દીર્ઘાયુ કરવા માટે ઘેરી
નાખું છું.

કાંડ ૮, સૂક્ત ૭

૨૫ સહમાનાઃ ઔષધીઃ યત્ વઃ સહઃ વીર્યં વલં,
તેન દમં પુરુષં અસાત્ યદ્માત્ મુંચત- (૫) હે રોગોનો
નાશ કરનાર ઔષધિ ! જે તમારી શક્તિ, વીર્ય અને બલ
છે તે વડે આ પુરુષને વધમરોગમાંથી બચાવે.

૨૬ મધોઃ સંમક્તા વીરુત્ અમૃતસ્ય અક્ષાઃ-
(૧૨) મધથી ભરપૂર કરેલી આ ઔષધિ અમૃતનો ખોરાક
(અન્ન) છે.

૨૭ તાઃ સહસ્રપર્ણ્યઃ મા અંહસઃ મૃત્યોઃ મુંચન્તુ
- (૧૩) તે હજાર પાંદડવાળી ઔષધિ મને પાપરૂપ મૃત્યુથી
બચાવે.

૨૮ વીરુઘાં વૈવ્યાઘઃ મણિઃ અમિશસિ-વાઃ પ્રાય-
માણઃ- (૧૪) ઔષધિ તૈયાર કરેલો વાધ જેવો તાપી
વિનાશમાંથી બચવાનો શંસ્લેષ છે.

૨૯ અશ્વત્થઃ દર્મઃ સોમઃ હૃદિઃ અમૃતં ઘ્રીહિઃ યઃ
અમર્ત્યૌ મેષજૌ- (૨૦) પિપ્પળો, દાઝ, સોમ, અન્ન,
પાણી, ચોખા, જવ આ અમર ઔષધિઓ છે.

૩૦ તસ્ય અમૃતસ્ય દમં વલં દમં પુરુષં પાપયામસિ,
યથા શતઘાયનઃ અસત્- (૨૨) તે અમૃતની આ
શક્તિ આ પુરુષને પીવડાવું છું, એટલે તે સો વરસ જીવશે.

૩૧ પુષ્પવતીઃ કલિનીઃ અસ્મૈ અરિષ્ટતાતયે હંમા-
તરઃ દ્વહુહામ્- (૨૭) ફૂલો અને ફૂલોથી યુક્ત આ
ઔષધિઓ આના સુખ અને શાંતિ માટે ઉત્તમ માતા સુખ્ય
રસ આપતી રહે.

કાંડ ૨, સૂક્ત ૨૫

૩૨ વૃશ્ણિપર્ણી હિ હમા કવ્ય જઘમની- (૧)
વૃશ્ણીપર્ણી વનરપતિઔષધિ પ્રચંડ રોગખીજોની નાશક છે.

કાંડ ૭, સૂક્ત ૬૫

૩૩ યત્ કુલ્લં યત્ શમલં યત્ વા પાપયા
ચેરિમ, ત્વયા તત્ અપ મૂઝમહે- (૨) જે દોષ અથવા
કષક એ આ મર્ચો અથવા પાપીઓ જોડે વ્યવહાર કરવાથી
મારા તરફથી આભાર્યો હશે, તે તારી મદદથી અમે દૂર
કરીએ.

કાંડ ૪, સૂક્ત ૧૭

૩૪ યા યપનેન યપાપ, યા મૂરં અયં આદધે-
(૩) જે ભરેલી દુધ શરો બોલે છે, જે મૂર્ખાઈ ગણાય એવા
પાપો ધારણ કરે છે, તેને અમે આ ઔષધીથી નિષ્પાપ
બનાવીએ છીએ.

૩૫ વૌષ્ણવ્યં દૌર્જીવિત્યં અસમ્ નાશયામસિ-
(૫) દુષ્ટ સ્વપ્નાં આવર્ત, દુઃખદાયક જીવન નીમવતું પડે,
આ બધી બાબતો અમારી પાસેથી નાશ થાવ.

૩૬ શુધામારં તૃષ્ણામારં અ-ગો-તાં, અનૂ-અપ-
ત્યતાં અપ મૂઝમહે- (૬) ભૂખથી તરસથી મરતું, ઈંદ્રિયો

અથવા વાણીના રોપ, સંતતિ ન થતી અથવા નપુંસકતા આ બધા રોપ અપામાર્ગ (વનસ્પતિ-અર્થે) વડે અમે દૂર કરીએ છીએ.

કાંડ ૪, સૂક્ત ૧૮

૩૭ અનયા ઓપઘ્યાં સર્વાઃ કૃત્યાઃ મદુરુપમ્-
(૫) આ ઓપધીથી બધા દુષ્ટ કૃત્યોઓનો દું નાશ કરે' છું.

કાંડ ૪, સૂક્ત ૧૯

૧૮ નાર-સ્વેન કળ્પેન પરિ ઉક્તા અસિ - (૨) મનુષ્યોની પરિવર્તમાં ખેસનારા વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોએ આ અપામાર્ગ (અર્થે) વનસ્પતિ-ઓપધીનું વર્ણન કર્યું છે.

૩૯ યત્ર પ્રામોયિ, તત્ર મયં ન અસ્તિ - (૨) બધાં આ ઓપધિ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં કોઈ જાતનું બળ હોતું નથી.

કાંડ ૬, સૂક્ત ૧૦૬

૪૦ વિપ્પલી ક્ષિતમેપજી, ઉત અતિવિદુમેપજી, દયં જીવિતવે બલમ્ - (૧) પીપળી આ ઓપધી ઉ-માદ રોગ માટે અને મહાબ્યાધી ઉપર પણ સારી હવા છે. આ ઓપધિ જીવન માટે પુરતી છે.

૪૧ વં જીવં બજ્રયામદૈ સઃ પુરુષઃ ન રિધ્યાતિ - (૨) જે આ પીપળીનું ભક્ષણ કરે છે, તે પુરુષ મરતો નથી.

કાંડ ૪, સૂક્ત ૧૨

૪૨ છિન્નસ્ય અસ્થનઃ રોહણી - (૧) આ શેઠીથી ઓપધિ ટુટેલા હાડકાને જોડનાર છે.

કાંડ ૫, સૂક્ત ૪

૪૩ સુપર્ણઃ સુવને ગિરૌ દિમ્બવતઃ પરિજાતઃ કીરુઘાં લલલ્લમ્ - (૨) બધાં મરુ પંખીઓ રહે છે એવા દિમાશ્વ પર્વતની ટોચઉપર જે ઉત્પન્ન થાય છે તે કુદરેતોષધિ બધાથી વધારે બલ આપનારી છે.

૪૪ દેવેભ્યઃ અધિજાતઃ સોમસ્ય સજ્જા - (૭) આ ઓપધિ દેવોથી ઉત્પન્ન થયેલી છે અને વિદ્વાનોની બહેન-પણી છે.

કાંડ ૫, સૂક્ત ૫

૪૫ યઃ સ્વા વિષતિ જીવતિ - (૨) જે લાક્ષા ઓપધીના રસનું પાન કરે છે, તે જીવતો રહે છે.

કાંડ ૬, સૂક્ત ૫૨

૪૬ વિશ્વહૃદઃ શાપિત્યઃ મહદ્દદા સર્વઃ - (૧)

બધાને જોનારો, બધાને આશ્વન કરનારો અને અદૃષ્ટ દોષોનો નાશ કરનારો આ સૂરજ છે.

કાંડ ૨, સૂક્ત ૪

૪૭ વીર્ઘાંયુત્વાય વૃહતે રણાય તયં વિશ્રુમ્ - (૧) દીર્ઘજીવની પ્રાપ્તિ માટે તેમજ મહાન્ આનંદ માટે અમે આ મણી ધારણ કરીએ છીએ.

૪૮ જંગિઃ મણિઃ જમ્મારાત્ શારાત્ સ્કંધાત્ શોચનાત્ પરિપાત્ - (૨) આ જંગિઃ મણી બગાસા આવે છે એવા રોગથી, શરીર નમળું કરનાર રોગથી, શરીરને સુકાવનાર એવા રોગથી બધાનું રક્ષણ કરે છે.

૪૯ સહસ્વાન્ જંગિઃ નઃ આયુંષિ તારિપત્ - (૬) આ બળવાન જંગિઃ મણિ અમારું જીવન વધારે.

૫૦ વર્ચસે, લલાય આયુષે વીર્ઘાંયુત્વાય શતશાર-
દાય વજ્રામિ - (૭) હું આ મણિને તેજ, બલ, આયુષ્ય, જીવન અને સૌ વસ્તુનું પૂર્ણ જીવન પ્રાપ્ત થવા માટે બાંધું છું.

કાંડ ૮, સૂક્ત ૫

૫૧ જગતાં અનૃચાન્ દ્યૌઃ સ્વાપર્વાં વ્યાઘ્રઃ દ્યૌઃ ઓપધીનાં હસમઃ અસિ - (૧૧) ગતિયુક્ત પ્રાણીઓમાં બળદની જેમ, જાનવરોમાં વાઘની જેમ આ હવા ઉત્તમ છે.

૫૨ અયં પ્રતિસરો ઘીરાય વયંતે - (૧) આ શત્રુ ઉપર આક્રમણ કરનારો મણિ, વીર્યયુક્ત વીર મણી વીર પુરુષને બાંધવામાં આવે છે.

૫૩ ય દમં મણિં વિમર્તિ, સઘ્યાઘ્રઃ મયતિ, અથો સિઃ અયો લુપઃ અથો સપરનકર્શન - (૧૨) જે આ મણી ધારણ કરે છે તે ખરેખર વાઘ જેવો અથવા સિંહ જેવો અથવા બળદ જેવો અને દુષ્મનનું દમન કરનારો થાય છે.

૫૪ નઃ મઘરાત્, ઉત્તરાત્, પશ્ચાત્ અસપરનં જ્યોતિઃ પુરઃ કૃષિ - (૧૭) અમારા નીચેથી, ઉપરથી અને પાછળથી અવિરોધ પ્રકાશ અમારી સામે ખતાવજે.

૫૫ તત્ લગ્નઃ મહલં પેન્દ્રાક્ષં મહત્ વર્મ મે તમ્ઘં સર્વતઃ ત્રાયતાં, યથા જરદાદિઃ આયુષ્માન્ અસાનિ - (૧૯) તે મહાન્ ઇન્દ્ર અને અગ્નિનું મહાન્ અપ્તરે મારા સર્વ શરીરનું બધેથી રક્ષણ કરે, એટલે હું વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ સુધી કાપ કરનારો બની દીર્ઘજીવન ગણીશ.

કાંડ ૧૧, સૂક્ત ૧૮

૫૬ દેવેભ્યઃ ત્વાદેવાઃ સાકમજાયન્ત, યોષે તાન્ પ્રત્યક્ષં વિધાત્, સ વૈ અથ મહત્ વદેત્ - (૩) દેવો

પૈકી દસ દેવો એકી વખતે જન્મ્યા, જે નિશ્ચયથી તેઓને
મળે છે તે મહાન્ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કહી શકશે.

૫૭ તપઃ કર્મ યથા ચ મદ્યતિ અર્ણવે આસ્તામ્- (૬)
તપ અને કર્મ મહાન્ સંસાર રૂપી દરિયામાં હોય છે.

૫૮ કર્મણઃ તપઃ જથે- (૬) કર્મથી તપ
નિર્મળ થયું.

૫૯ તે તત્ જ્યેષ્ઠં ઉપાસતે- (૬) તપ અને કર્મ
કરનારા બધા તે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે.

૬૦ સંવેદ્યા સંસિચઃ નામ- (૧૩) તેદેવો 'સંસિચ્'
એટલે સિંચન કરનારા નામથી પ્રખ્યાત છે.

૬૧ સર્વે મર્યે સંસિચ્-દેવાઃ આવિશન્- (૧૩)
બધા મરણ્યુધર્મથી યુક્ત એવા શરીરમાં સિંચન કરી આ
દેવો ફરી પુરુષમાં પ્રવિષ્ટ થયા.

૬૨ સર્વે દેવાઃ ઉપશિશ્નન્, તત્ સતી વધૂઃ અજા
નાન્- (૧૬) જે બધા દેવોએ ઉપદેશ આપ્યો, તે સતી
વધૂએ એટલે ભુક્તિએ મહત્ત્વ ક્યો.

૬૩ યા વશસ્ય દંધા જાયા, સા અસિન્ન ઘર્ષ
મામરત્- (૧૭) જે બધાને કાબૂમાં રાખનારી ધસધસિત
નામની પત્ની છે, તેણે આ શરીરમાં રંગ પૂર્યો.

૬૪ દ્યવા યદા વ્યતૂળન્, મર્યે શ્વં કૃત્વા દેવાઃ
પુરુષં આવિશન્- (૧૮) ત્યજીએ જ્યારે આ શરીરમાં
હીડાં પાડ્યાં, ત્યારે મરણ્યુધર્મયુક્ત ધરબનાવી દેવોએ પુરુષના
શરીરમાં પ્રવેશ ક્યો.

૬૫ ક્ષત્રઃ સામ અયો યજુઃ બ્રહ્મ શરીરં પ્રાવિશન્
- (૨૩) ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ, અથર્વવેદ અને બ્રહ્મ
વેદ એઓએ તે શરીરમાં પ્રવેશ ક્યો.

૬૬ અસિઃ કૃત્વા સમિધં અપ્ર માપઃ અસાદ્યન્-
(૨૬) તે હાડકાઓની સમિધા બનાવી આઠ પ્રકારના પાણી-
થી સર્વ શરીરની રચના કયો છે.

૬૭ રેતઃ આજ્યં કૃત્વા દેવાઃ પુરુષં આવિશન્- (૨૬)
વીર્યનું બી બનાવી બધા દેવોએ પુરુષમાં પ્રવેશ ક્યો.

૬૮ માપઃ દેવતાઃ વિરાટ્ મહાળા સહ બ્રહ્મ શરીરં
પ્રાવિશન્- (૩૦) પાણી, દેવતાઓ અને બ્રહ્મ સાથે વિરાટ
આ બધાઓએ આ સાથે શરીરમાં પ્રવેશ ક્યો.

૬૯ પુરુષસ્ય ચક્ષુઃ સૂર્યઃ પ્રાણં વાતઃ વિમેજિરે-
(૩૧) પુરુષની દષ્ટિ સૂર્ય અને પ્રાણવાયુ છે.

૩૯- (અધર્વ. બ્રાહ્મ ૫)

૭૦ તસ્માદ્ધ વિદ્વાન્ પુરુષં દ્વં બ્રહ્મ રતિ મન્યતે-
(૩૨) તેથી ખાતરીથી જ્ઞાની વિદ્વાન્ પુરુષને બ્રહ્મ એવું
માને છે.

૭૧ સર્વાઃ દેવતાઃ અસિન્, ગાવાઃ ગોષ્ઠે દ્યવ,
આસતે- (૩૩) બધા દેવો આ શરીરમાં, જે પ્રમાણે
ગાયો ગોશાળામાં રહે છે તે મુજબ રહે છે.

કંઠિ ૪, સૂક્ત ૯

૭૨ પર્યંતસ્ય ઝીવં વ્રાયમાણં અર્ધ્યં ઝીવતાય કમ્
- (૧) આ પર્વતથી નિર્મળ થતું અંજન, શ્વેતાનુ રક્ષણ
કરનાર, આંખોને લાલદાયક અને શ્વેતનામું સુખદારક છે.

૭૩ પુરુવાણાં ગર્વાં પરિવાણં- (૨) આ અંજન
પુરોત્તમ અને ગાયોનુ રક્ષણ કરનાર છે.

૭૪ યઃ સ્વા ધિમર્તિં, વર્ણં ચાપયઃ, કૃત્વા, અસિ-
શોચનં ન મદ્યતે- (૫) જે આ અંજન ધારણ કરે
છે તેને કુદૃષ્ટ ભાવણ, દિવસકરમ અને શોક પ્રાપ્ત થતો નથી.

૭૫ તસ્માન્ ધોરાન્ ચક્ષુઃ નઃ વાદિ- (૬) જે
અંજન ! આ ભાષકર નેત્રવિકારથી બચારે રક્ષણ કર.

કંઠિ ૭, સૂક્ત ૨૯

૭૬ અગ્નાધિષ્ણ ! દમે દમે રત્ના વધર્ના- (૧) જે
અગ્નિ અને વિષ્ણુ ! તમે દેવક ધરમાં સાત રત્નો ધારણ કરો છે.

કંઠિ ૧૧, સૂક્ત ૫

૭૭ બ્રહ્મચારી ડમે રોદસી ચરતિ, દિવં વૃષિર્ધો
વાધાર- (૧) બ્રહ્મચારી, પૃથ્વી અને ધુલોક આ બંનેમાં
ભ્રમ્ય છે અને પૃથ્વી બંને ધુલોકને ધારણ કરે છે.

૭૮ તસિન્ સર્વે સમનસા પ્રવન્તિ- (૨) તે
બ્રહ્મચારીમાં સર્વે દેવો અનુકૂલતાથી રહે છે.

૭૯ સઃ સર્વાન્ દેવાન્ તપસા વિપર્તિ- (૨) તે
બ્રહ્મચારી સર્વ દેવોનું પોતાના તપથી સક્રિય વડે પાલન
કરે છે.

૮૦ ધર્મ યસાન્ સત્ અતિષ્ઠન્- (૫) તે બ્રહ્મચારી
ઉચ્ચના ધારણ કરી તપ વડે વિનય ધાય છે.

૮૧ બ્રાહ્મણં જ્યેષ્ઠં બ્રહ્મ જાતં- (૫) તેનામાં બ્રહ્મ
વિશે શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે.

૮૨ લોકાન્ સંપૃચ્ય પૂર્વદમાન્ ઉચ્ચરં સમુદ્રં સપઃ

પતિ- (૬) તે લોકને ભેગા કરી પૂર્વથી ઉત્તર દરિયા સુધી ફેરે છે. (૭મે છે.)

૮૨ પ્રજાઃ અપઃ લોકે પ્રજાપતિં ચિરાજં પરમેષ્ઠિનં
જનયન્- (૭) તેજ માન, કર્મ, જનતા, પ્રજાપાલક, રાજા
અને વિશેષ તેજસ્વી પરમેષ્ઠી પરમાત્માને પ્રગટ કરે છે.

૮૪ દ્રાહ્મણસ્ય શુદ્ધા નિધી નિહિતૌ, તૌ તપસા
રક્ષતિ- (૧૧) માનીઓના શુદ્ધિમાં બે ખજાના રાખ્યા
છે, તેનું રક્ષણ અભયારી પોતાના તપથી કરે છે.

૮૫ દ્રાહ્મચર્યેણ તપસા રાજા રાણં ચિ રક્ષતિ- (૧૮)
અભયચર્યથી તપશ્ચર્યા વડે રાજા રાણીનું સંરક્ષણ કરે છે.

૮૬ દ્રાહ્મચર્યેણ તપસા દેવા મૃત્યું અવાપ્નત- (૧૯)
અભયચર્યથી તપ વડે દેવેએ મૃત્યુ દૂર કર્યો.

૮૭ દ્રાહ્મચારિણિ આશ્રુતં જ્ઞાનં સર્વાનં રક્ષતિ-
(૨૨) અભયારીમાં રહેલું જ્ઞાન બધાનું રક્ષણ કરે છે.

૮૮ સલિલસ્ય વૃષ્ટે તપ્યમાણેઃ સ્નાતઃ વશુઃ પિંગલઃ
પૃથિવ્યાં વહુ રોચતે- (૨૬) જ્ઞાનથી મરિયામાં તપત
થનારો આ અભયારી સ્નાતક બની અત્યંત તેજસ્વી હોવાથી
પૃથ્વી ઉપર બહુજ ચમકે છે.

કાંડ ૧૧, સૂક્ત ૧

૮૯ હયં, નાચિતા અવિતિઃ પુત્રકામા દ્રાહ્મૌદનં
પવતિ- (૧) આ પ્રાર્થના કરનારી અદીનમાતા પુત્રોની
પ્રત્યક્ષ કરતી માન વધારનારે અબ રાધે છે.

૯૦ સં દિપ્યસ્વ, યદિયાન્ દેવાન્ આઘસ, હસમં
નાકં અગ્નિરોદય- (૪) યજ્ઞ કર, પૂજ્ય દેવોને બોલાવ
અને ઉત્તમ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરી લે.

૯૧ પયસા સજાતૈઃ સાકં ઘષિ- (૭) તું દુધ વડે
સ્વપ્રતિયો સાથે ઉત્તમ થા.

૯૨ હયં દેવી સુમનસ્યમાના ચમં પ્રતિ શૃક્ષતુ-
(૮) આ દેવી યુક્ત વિચારથી યુક્ત બની ચામડાની ઢાલ
પોતાના રક્ષણ માટે ઢાંચમાં લે,

૯૩ યે હર્માં વૃતમ્પયઃ નિજહિ- (૯) જે આ અંત્રી
ઉપર હુમલો કરે છે તેમનો નાશ કર.

૯૪ યતમાઃ યદિયાઃ અસન્ શૃક્ષીતાત્, ચીરી
હતરાઃ જહીતાત- (૧૩) જે પૂજનીય અને યજ્ઞ માટે
યોગ્ય માનીયો છે, તેમને સ્વીકાર અને શુદ્ધિથી મૂખ અને
અપૂજનીય જે તેમને દૂર કરી તેમનો ત્યાગ કર.

૯૫ અયં યજ્ઞઃ માતુવિત્, નાચવિત્, પ્રજાવિત્,
ઉગ્રઃ પશુવિત્- (૧૫) આ યજ્ઞ માર્ગદર્શક, અર્થપ્રદક,
ખજા આપનારો, ઉમતા આપનારો અને વશુ આપનારો છે.

૯૬ ઓદનસ્ય પક્ષા સુકૃતાં લોકં યતુ- (૧૭)
અજ રાધનારો પુરસ્કૃતને પ્રાપ્ત થાવ.

૯૭ દ્રાહ્મણા શુદ્ધાઃ સ્ત વૃતેન પૂર્તાઃ તણ્ડુલાઃ,
પક્ષ્વા સુકૃતાં લોકં યેત- (૧૮) જ્ઞાનથી પવિત્ર યજ્ઞેલા
ગોખા છે, તે રાધવાથી માણસ પુરુષવાન લોકમાં જાય છે.

૯૮ સોમેન પૂતં પ્રશિતારઃ ના રિપન્- (૨૫)
સોમથી પવિત્ર યજ્ઞેલા અજને પ્રાશન કરનારો દુઃખી
થના નથી.

કાંડ ૧૨, સૂક્ત ૩

૯૯ પુંસઃ પુત્રાન્ અધિતિષ્ઠ- (૧) મનુષ્યોમાં પીય-
વાન એવો તું બીજાઓનો અધિષ્ઠાતા બની રહે.

૧૦૦ અસિન્ લોકં સં યતં- (૩) આ લોકમાં
હળીમળીને રહે.

૧૦૧ દ્રાહ્મણેન ઘૌઃ, પૃથિવી, અન્તરિક્ષં ત્રયઃ
લોકાઃ સંમિતાઃ- (૧૯) આશુના જ્ઞાન વડે ધુ, અંત
રિક્ષ, પૃથ્વી આ ત્રણે લોક પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૦૨ નિધિવાઃ પઘર્વાં શરત્સુ પક્ષેન અગ્નિઘાતૈ
સ્વ અમીઠ્ઠાત્- (૩૪) અજનો પાલક, દાતા સાદે
વસ્ત્રમાં રાધેલા જ્ઞાનના અજથી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિની પ્રત્યક્ષ કરે.

૧૦૩ યત્ વિદેવં રક્ષઃ અગ્નિઃ તપતુ- (૪૩) જે
ધર્મવિરોધી શક્તિઓ છે તેમને અગ્નિ તપાવો.

૧૦૪ ક્રવ્યાત્ પિશાચઃ હૃદ મા પ્રવાસ્ત- (૪૪)
લોહી તરસ્યા અસહ્યક અહો પાણી પશુ ન લે

કાંડ ૧૧, સૂક્ત ૩

૧૦૫ યત્ ઓદનઃ યતત્ વે દ્રાહ્મસ્ય વિષ્ટપં- (૫૦)
જે અજ છે, તે અરેખર સ્વર્ગ થાય છે.

૧૦૬ તેવાં પ્રજ્ઞાનાય યજ્ઞં અચ્છત્- (૫૩) તેમના
જ્ઞાન માટે યજ્ઞ નિર્માણ કર્યો.

૧૦૭ સઃ યઃ યજ્ઞં હપદ્રષ્ટા ભવતિ, જરસઃ પુરા
યજં પ્રાણઃ જહાતિ- (૫૬) તે જે આ બળુખાનારની નિંદા
કરનારો છે, જદ્દ યજ્ઞ પહેલાં જ તેના પ્રાણ તેને છોડી બળ્ય છે.

૧૦૮ વણા વણિકા વિવાતકી- (૧) તૃણા લોભ-
ભામયથી યુક્ત અને એરથી યુક્ત છે.

કાંડ ૭, સૂકત ૮૦

૧૦૧ પીર્ણમાસં મશિતાં મન્ ઉપદસ્યતીં રયિ
નવાનુ- (૨) પીર્ણમાસનું દયન અક્ષય અને અવિનાશી
ધન આપે છે.

૧૧૦ પ્રજાપતે । ત્યત્ અયઃ પતાનિ વિશ્વા રૂપાણિ
પરિમૂઃ ન જજાન- (૩) હે પ્રજાપતિ । તારા સિવાય
બીજો આ સર્વ રૂપોમાં સર્જન બાધીને તેમને કોઈ નિર્માણ
કરી શકતો નથી.

૧૧૧ યત્ કામાઃ તે જુદમાઃ, તત્ નઃ મસ્તુ- (૩)
જેમની ઇચ્છા કરતાં અમે તારું મનન કરીએ છીએ, તે અમને
પ્રાપ્ત થાય.

૧૧૨ યયં રયીર્ણા પતયઃ સ્યામ- (૩) અમે બધા
ધનના સ્વામી થઈએ.

કાંડ ૭, સૂકત ૨૦

૧૧૩ હમં સુજાતં વર્ષં મર્યાઃ પ્રમતિઃ મમ્ના મમુવ
- આ પ્રસિદ્ધ સત્કર્મ કરનારની શ્રેષ્ઠ શુદ્ધ કષ્ટાણુ કરનારી
ધૃષ્ટ છે.

૧૧૪ મનુમતિઃ વિશ્વં વજતિ- (૬) અનુમતિ બધાને
ચલાવે છે.

કાંડ ૩, સૂકત ૨૪

૧૧૫ ઘાતહસ્ત સમાહર, સહસ્રહસ્ત સં કિર-
(૫) હે સૌ હાથવાળા મનુષ્ય । તું ધનનો સંગ્રહ કરી દળાર
હાથો વડે કાત કર.

કાંડ ૨, સૂકત ૧૩

૧૧૬ નઃ હમં વર્ષેલા ઘત્ત, દીર્ઘ માયુઃ જરામૃત્યું
છણ્યન્- (૨) અમારા આ પુરુષને તેજથી યુક્ત કર તેમજ
તેને જહાવરવા તારા મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય.

૧૧૭ તે તન્નુ મદમા મક્તુ, વિશ્વે દેવાઃ તે માયુઃ
ગરદઃ ઘતં છણ્યન્- (૪) તારાં શરીર પથરાતી જેમ
મજાનુ થાય. બધા દેવો તારાં જીવન સૌ વસનું કરે.

કાંડ ૬, સૂકત ૧૮

૧૧૮ તે હંર્યાવાઃ શોકં આર્તિ નિર્ધાવયામસિ-

(૧) તારી અદેખાઈના તે શોકરૂપ અગ્નિને અમે દૂર
કરીએ છીએ.

કાંડ ૧૧, સૂકત ૧૦

૧૧૯ કેતુમિઃ સહ ઉચિષ્ઠત, મમિત્રાન્ મનુષ્યાવત
- (૧) હે સેનિહા । પોતાના પત્ર દાયમાં ઉપાડી યત્ન
ઉપર દુખેલો કરો.

૧૨૦ તપ રહિતે પુરુષે હત્તે વિકેદાં, મધુમુદ્રી,
પ્રતિમાના ક્રોધાનુ- (૭) હે કૃત્યોત્તે નાથ કરનાર વીર ।
તારા દુખથી યજ્ઞથી યત્નના વીર મરી ગયા, તેથી તેમની
આંખો વાળ છૂટા હોયી, આંધુથી મોઢા ભરાઈ જઈ રહ્યા,
છત્તી કૂદતાં ખેડે શોક કરે.

૧૨૧ દેવજનાઃ । ઉચિષ્ઠત, હમં સંપ્રામં સંજિલ્ય
વયાલોકં વિતિષ્ઠ્ય- (૨૧) હે દેવજનો । ઉઠો, તૈવાર
થાવ, આ યુદ્ધમાં શરીરોને જય મેળવી પોતાના દેહમાં જઈ
સૂખી થાવ.

કાંડ ૧, સૂકત ૩૪

૧૨૨ મે જિહ્વાયાઃ મમે મધુઃ જિહ્વામૂલે મધુલકં-
(૨) મારી છામતી રેરે મધુરતા રહે, મારી છામતા મૂળમાં
પશુ મધુરતા રહે.

૧૨૩ મમ કતોઃ હવ- (૨) મારા કર્મમાં મધુરતા રહે.

૧૨૪ મે નિકમર્ગ, વરાવર્ણં મધુમત્- (૩) મારો
વર્ણ અને દૂર જવું સુંદર મધુર રહે,

૧૨૫ મધુસન્દશઃ મૂવાસં- (૩) હું મધુરનાની મૃતિ
ગતી રહું.

કાંડ ૧, સૂકત ૧૫

૧૨૬ પ્ર દિવઃ મે હમં વર્ષં જુવન્તાં, સંઘ્રાવેના
હવિષા જુદોમિ- (૧) ઉત્તમ સિદ્ધિઓ અમારા મઠને
સીકાર કરે, કાળજી કે દુઃખકાળના સમર્પણ વડે કાન રીં પું.

કાંડ ૬, સૂકત ૬૪

૧૨૭ યઃ મનોસિ યતા સં- (૧) તમારો મન અને
કાર્યો એક વિચરતી થાત.

કાંડ ૬, સૂકત ૬૪

૧૨૮ મંત્રઃ સામાનઃ સમિતિઃ સમાર્નાં, યનં યમાનં,
સમાનં શેતા- (૨) તમારો વિચારો, તમારો સ્વપ્ન,
તમારો મનો, તમારો મનો સમાન થાય.

૧૨૧ વા આકૃતિઃ સમાની, ઘઃ હૃદ્યાનિ સમાના
- (૩) તમારા સંકલ્પો અને તમારાં હૃદય સમાન હો.

કાંડે ૩, સૂક્ત ૩૦

૧૨૦ ઘઃ સહૃદયં સાંમનસ્યં અવિદ્વેષં કૃણોમિ-
(૧) તમારા માટે હું સહૃદયતા, શુભ વિચારોથી યુક્ત એવું
મન અને પરસ્પર નિર્વેરતા કરું છું.

૧૨૧ અન્યઃ અન્યે અમિ હૃદયત- (૧) દરેક એકબીજા
ઉપર પ્રેમ કરેલું જોઈએ.

૧૨૨ પુત્રઃ પિતુઃ અનુવ્રતઃ માત્રા સં મનાઃ મયતુ-
(૨) પુત્ર પિતાને અનુકૂલ કર્મ કરનારો અને માતાની સાથે
ઉત્તમ મનથી રહેનારો થાય.

૧૨૩ જાયા પર્યે મધુમર્તાં શાન્તિવાં ઘાઘં વદન્તુ-
(૨) પત્ની પતિ જોડે મધુર અને શાંતિયુક્ત ભાષણ કરે

૧૨૪ ભ્રાતા ભ્રાતરં સ્વસા સ્વસારં મા દ્વિષતુ-
(૩) ભાઈ ભાઈ જોડે અથવા બહેન બહેન જોડે દેવ ન કરે.

૧૨૫ સમ્યંચઃ સમ્રતાઃ મૃત્વા મદ્રયા ઘાઘં વદન્ત
- (૩) એકમતના અને એકજ કામ કરનારા મધ્ધ ઉત્તમ
પ્રકારે ભાષણ કરો.

૧૨૬ ઘઃ પ્રપા અજમાનઃ સહ- (૬) તમારી પાછી
પીવાની ગળ્યા અને તમારા અંગનો કાજ એકજ હોય.

કાંડે ૪, સૂક્ત ૧૨

૧૨૭ દ્વદા મનુષ્યવત્ વર્ષં ચેતન્તી દ્વદ- (૮)
માતૃભાષા માણસો જોડે મળી મળી પ્રેરણા આપતી
અહીં આવે.

૧૨૮ સરસ્વતીઃ સુ અપસઃ મા સદન્તા- (૮)
માતૃસભ્યતા સાથે કામ કરનારોએને પાસે કરો.

કાંડે ૪, સૂક્ત ૨૪

૧૨૯ પથનેન શુદ્ધાઃ પૂતાઃ શુચયઃ શુચિ લોક
ચન્તિ- (૨) પ્રાણુભામથી શુદ્ધ અને પવિત્ર ગુણોવા લોકો
શુદ્ધ લોકોને પ્રાપ્ત કરે છે.

૧૩૦ યે વિદ્યારિણં ઓદનં પચન્તિ પનાન્ કદાચન
અર્ચતિઃ ન સચ્ચતે- (૩) જે આ વિસ્તાર કરનારે અજ
રણ છે, તેમને કાષ્ઠ દિવસ દારિદ્ર્યથી પ્રાપ્ત થતું નથી

૧૩૧ યપ યજ્ઞાનાં ઘોદિષ્ઠઃ ચિતતઃ- (૫) આ અજ-
દાનનો યજ્ઞ સર્વયજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ અને વિરૂદ્ધ થતો છે.

૧૩૨ સ્વર્ગે લોકે મધુમત્ વિન્વમાનાઃ સમન્તાઃ
પુષ્કરિણીઃ- (૫) જે અખદાવનો યજ્ઞ કરે છે, તેની પાસે
સ્વર્ગલોકમાં મધુર રસ આપનારી નદીઓ બેગી થાય છે.

કાંડે ૬, સૂક્ત ૧૧૪

૧૩૩ દેવાસઃ ઘર્ષં દેવાઃ યત્ દેવદેહનં ચક્રમ,
યૂયં તસ્માત્ નઃ ક્રતસ્ય ક્રતેન મુંચત- (૧) હે દેવો !
અમે પોતે દેવીશક્તિથી યુક્ત થઈ જે દેવોનો અનાદર કરીએ
છીએ, તમે જ્યાં તેથી અમને મદદના સત્ત્વ આપના સહાયથી
યુક્ત કરો.

૧૩૪ યઘં શિક્ષન્તઃ ન ઉપશોકિમ, ન ક્રતેન
ક્રતસ્ય મુંચત- (૨) જે અમે મનુજ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યા
છતાં યજ્ઞ કરી શક્યા નહિ, તો અમને મદદના સત્ત્વ પરિણામ-
પ્રાપ્તિ યુક્ત કરો.

કાંડે ૬, સૂક્ત ૪

૧૩૫ હે અગ્ને ! એનં ઉત્તરં ઉજય, ઘર્ષંસા સંસ્રજ,
મ્રજયા ચ વદ્ધુઃ કૃષિ- (૧) હે મદદના અગ્નિ ! આ
માણસને વધારે ઉત્તમ કર તેજથી સંયુક્ત કર અને પ્રજાથી
અશુદ્ધ કર.

૧૩૬ સજાતાર્તાં ઘર્ષી અસતુ- (૨) આ યજ્ઞ કર-
નારો પોતાની ભાતિમાં જ્યાંને વશ કરનારો થાય

કાંડે ૩, સૂક્ત ૧૭

૧૩૭ દેવેષુ ધીરાઃ કવયઃ સુજયૌ સારાઃ યંજન્તિ-
(૧) દેવો ઉપર શ્રદ્ધા રાખનારા કવિઓ સુખની પ્રાપ્તિ
માટે હળ જોડે છે.

કાંડે ૭, સૂક્ત ૧૦

૧૩૮ યઃ તે શશયુઃ, મયોમૂઃ સુજયુઃ, સુદઘઃ,
સુદન્નાઃ, સ્તનઃ યેન વિશ્વા પુર્યસિ વાયોનિ તં દ્વદ
ઘાત્તથે કાઃ- (૧) હે સરસ્વતી ! જે તારો શક્તિ આપનારો,
સુખ આપનારો, શુભમન આપનારો, પ્રાર્થના કરવાલાયક
અને ઉત્તમ પુષ્ટિ આપનારો સ્તન છે, જે વડે તું જ્યાં શ્રેષ્ઠ
પદ્ધતિને પુષ્ટિ આપાવે છે, તેને અહિં અમારી પુષ્ટિ માટે અમારી
પાસે લાવ

કાંડે ૬, સૂક્ત ૧૨૪

૧૩૯ મર્મ્યજનં, સુરમિઃ, દિરણ્યં, ઘર્ષં સા
સમૃદ્ધિઃ- (૩) શરીરે તેમનું માલીશ કરવું, મુગધ,
સોનું, શરીરનું તેજ આ જ્યાં સમૃદ્ધિ છે.

અર્થવેદનો મુખોધ અનુવાદ (ભાગ પાંચમો)

મેધાજનન, સંગઠન અને વિજય

ઉપમાસૂચિ

પૃષ્ઠ	પૃષ્ઠ
૧ જ્યાયા ડમે માર્જીં દવ, દદ ડમી તનુ વાચસ્પતિઃ નિ યચ્છતુ- (૧૧૧૩) ધતુષ્પના બે છેડા જેમ દોરીથી બાંધેલા દેખ છે, તે પ્રમાણે બંનેનો મેધાપ વાણીનો પતિ નિયમથી કરે.	૧ ઘીરધાં મળિઃ ચૈવ્યાન્ન- (૮૭૭૧૪) ઔષધીથી બનાવેલો મધિુ વાધ નેવો છે.
૨ યા અહ્માકં દદં મનઃ દિનસ્તિ, તં વૃક્ષં ફલિશેન દવ વૃશ્ચામિ- (૨૧૧૨૧૩) ને આ અમારું મન બગાડે છે તેને કાઢને જેમ કાઢાડી વડે કાપવામાં આવે તેમ હું વાડી નાંખું છું.	૧૦ સ્તનયઃ સિંહસ્પ દવ આશૃતાશ્વઃ સં વિજન્તે- (૮૭૭૧૫) લોહા જેમ ત્રાઝ પાડનારા સિંહથી હરે છે, તેમ લાવેલી ઔષધીથી રોગ મક્કરાશ નળ છે.
૩ ધન્યઃ જ્યાં દવ, તે દદઃ મન્યું અથ તનોમિ- (૧૧૪૨૧) ધતુષ્પની દોરી કાઢી નાખવા જેમ હું તારા અંતરમાંથી ચુરસાને દૂર કરું છું.	૧૧ અગ્નેઃ દવ વિજન્તે, આશૃતાશ્વઃ સં વિજન્તે- (૮૭૭૧૫) લોહા જેમ અગ્નિથી હરે છે, તેમ આણેલી ઔષધીથી રોગ મક્કરાશ નળ છે.
૪ સજ્ઞાયૌ દવ સજ્ઞાયૌ- (૧૧૪૨૨) બે મિત્રની જેમ અમે કાપું કરીશું.	૧૨ યક્ષ્મઃ નાઘયાઃ ક્ષોરયાઃ પતુ- (૮૭૭૨૦) ધુરુષોનો રોગ દોડીમાંથી જતાર નદીની જેમ દૂર નિકળી નળ.
૫ આપઃ મલં દવ, સર્વાન્ શપથાન્ અનૈ- ક્ષીત્- (૨૧૭૧) જેમ પાણીમેલને ઘોષ નાંખે છે, તે પ્રમાણે સર્વ શપથો આશયી ધોવણવી નાંખે.	૧૩ અશ્વરથઃ, વર્માઃ, સોમઃ વિયઃ પુર્વા- (૮૭૭૨૦) પીપળો, કાશ અને સોમ ઘુલોકમાં પુત્રની જેમ રક્ષણ કરે છે.
૬ માયઃ સદને અસદન્, વયઃ ઘસતિ અપસત્, પર્યતાઃ આસ્થાને અસ્થુઃ, સ્થામિન વૃક્ષો અતિષ્ઠિપ- (૭૨૧૧૧) જેમ ગાયો વાઙ્ગમાં રહે છે, પંખીઓ માળામાં રહે છે, પર્વતો પોતાના સ્થાને મિરાળે છે, તે મુજબ સુદૃઢ સ્થાનમાં બંને મુચાસયોને રિચર કરું છું.	૧૪ પુણ્યવર્તીઃ અસ્મેઃ અરિષ્ટતાતયે સંમાતરઃ દવ દુર્હા- (૮૭૭૨૫) કુલોવાળી આ ઔષધીઓ એમની મુખશક્તિ અને વિરતાર મારે સારી માના મુજબ રસ પ્રદાન કરે.
૭ ગૌઃ ઘસં દવ તે મનઃ માં અનુ પ્રધાવતુ- (૩૧૧૮૧) જેમ ગાય પોતાના વહેડા તરફ દોડે છે તેમ તારું મન મારી પાછળ દોડે.	૧૫ શકુનેઃ દવ દુર્ણાન્તં ચિરઃ વૃશ્ચામિ- (૨૧૨૫૨) જેમ નાના પંખીના મચા કાપવામાં આવે છે, તેમ હું તે વનસ્પતિ વડે ખરાબ નામના રોગોના મચા વાડી નાંખું છું.
૮ વાઃ પયા દવ, તે મનઃ માં અનુ પ્રધાવતુ- (૩૧૧૮૧) જેમ પાણી પોતાના માર્ગે જતાની વડે છે, તેમ તારું મન મારી પાછળ આવે.	૧૬ રવં તાન્ અગ્નિઃ દવ અનુદદન્- (૨૧૨૫૪) હું તે રોગોને અમોની જેમ ખાગી નાંખ ૧૭ ધારુઃ ઘસઃ માસરં દવ, રવં પ્રત્યક્ અપ પયતો- (૪૧૧૮૨) કુધ પીનાર બાસા જેમ

પોતાની માતા પાસે જાય છે તેમ તે હિંસક પ્રયોગ
તેના કર્તા પાસે પાછો ફરે.
૧૮ કૃત્યાકૃતઃ પ્રજાં ચાર્પિકં નહં દ્યવ
છિન્ધિ- (૪૧૧૯૧) હિંસા કરનારી પ્રજાને વર-
સાદમાં ઉગતા ધાસ મુજબ ફર કરે.
૧૯ સ્વિષ્મીમતી સેના દ્યવ પિ- (૪૧૧૯૨)
હે ઔષધી ! તું તેજસ્વી સેનાની જેમ રાગરૂપી શત્રુ
ઉપર તુટી પડે છે,
૨૦ હયોતિષા દ્યવ ઔષધીનાં અગ્રં પિ-
(૪૧૧૯૩) તેજની જેમ બધી ઔષધીની આગળ
તું જાય છે.
૨૧ ક્રમુઃ રથસ્ય બંતાનિ દ્યવ પરુવાઃ પરુઃ
સંવદત્- (૪૧૨૦) સુધાર જેમ તુટેલા રથના
ભાગ સધે છે, તેમ શરીરના સાધા પહેલાં જેમ ભેગાઓ
૨૨ હૃવપ્પત્તીકન્યલા દ્યવ હૃક્ષં હૃક્ષં આરો
હસિ- (૫૧૫૩) પુરુષની હૃદય કરનાર કન્યાની
જેમ દરેક દૃક્ષ ઉપર તું ચડે છે.
૨૩ જગતાં બનદ્વાન્ દ્યવ, શ્વાપદાં હ્યામઃ
દ્યવ ઔષધીનાં ઉત્તમઃ અસિ- (૮૧૫૧૧)
ગતિવાળા આશુઓમાં બળદની જેમ અને જંગલી
જાનવરોમાં વાઘની જેમ ઔષધીમાં તું શ્રેષ્ઠ છે.
૨૪ સર્વાઃ હાસ્મિન્વેલસાઃ ગાવો ગોષ્ઠ દ્યવ-
સતે- (૧૧૧૮૩૨) જેમ બધી ગાયો ગેઠાળામાં
રહે છે, તેમ સર્વ દેવતાઓ આ શરીરમાં આવી રહે છે.
૨૫ મલગઃ લક્ષ્મ દ્યવ પ્રાધા શુમાતિ-
(૧૨૧૩૨૧) જેમ ધોળી કપડા રવચ્છ કરે છે, તેમ
સોમ કાદવાવાળા પત્થરોને સાફ કરે છે.
૨૬ જનિત્રી સુતું દ્યવ ત્વા પ્રતિ હયાંસિ-
(૧૨૧૩૨૩) માતા જેમ પોતાના બાળકને ઉચકી
લે છે, તેવીજ રીતે તારા ઉપર ગ્રેમ કરે છે.
૨૭ યોવા પતિં દૃષ્ટ્વા ઋત્વિયાય સંમવતિ,
પતૈઃ તણ્ડુલૈઃ સંમવતઃ- (૧૨૧૩૨૯) જેમ
ઉત્કૃષ્ઠ ખી પતિને જોઇ ઋતુકર્મ માટે પાસે આવે
છે, પતિમાં ભળી જાય છે, તેમ આ પાણી યોખામાં
ભળી જાય.
૨૮ સ્તનસ્યું તરુણં વાશ્ના હસા દ્યવ અમિ

પૃષ્ઠ

૪૧

૪૨

૪૩

૪૪

૪૫

૪૬

૪૭

૪૮

૪૯

૫૦

૫૧

૫૨

પૃષ્ઠ

હિંકુળોત- (૧૨૧૩૧૭) સ્તન ચૂસનાર વાહરડા
ઉપર ગાય જેમ ગ્રેમ કરે છે- ધ્રુવે છે, તેમ દેવો આ
હીનો પ્રસંગતાના શબ્દોથી સ્વીકાર કરે.
૨૯ શ્રાન્તસર્વો ગાવો દ્યવ, કૂજતૌ કુર્કુરૌ
દ્યવ ઉત અવતૌ લૂકૌ દ્યવ, અહં પતૌ અતિષ્ઠિપ્-
(૭૧૬૫૨) થાકી ગયેલાં ગાય અગર બળદની જેમ,
ભસનાર કુતરાની જેમ, હુમલો કરનાર વરુની જેમ,
હું તે બંનેને ઓળંગી જતું છું.
૩૦ ઋપમસ્ય યશા દ્યવ પરિવૃક્તા અસાસિ-
(૭૧૧૩૨) બળદ માટે જેમ ગાય હોય છે, તેમ હે
તુલ્લે ! તું પશુસાધક છે.
૩૧ વૃષ્ટેઃ નદીઃ શાપં દ્યવ, દદ્ધ સ્ફાર્તિ
સમાવહાન્- (૩૨૧૩૩) જેમ વરસાદ થતાથી
નદી કાંઠા ઉપરનું બધું તાણીને લકષ જાય છે, તેમ
આશુસોની પાંચ જાતીઓ અહીં સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે.
૩૨ પુત્રઃ દ્યવ પિતરં ગચ્છ- (૫૧૧૪૧૦)
હે ધાતક પ્રયોગ ! જેમ પુત્ર પોતાના પિતા પાસે જાય
છે, તેમ તું તારો પ્રયોગ કરનાર પાસે પાછો આવ્યો જ.
૩૩ સ્વજઃ દ્યવ અમિષ્ઠિતઃ દ્યવ- (૫૧૧૪૧૦)
વીંટાળી નાખનાર સાંપની જેમ ધાત કરનારને ઠગડ.
૩૪ લન્ધઃ દ્યવ અવક્ત્રામી- (૫૧૧૪૧૦)
બંધન પાસે જવા મુજબ જ.
૩૫ વારણી પત્ની દ્યવ કતારં કૃત્યા હદ્
ક્રચ્છતુ- (૫૧૧૪૧૧) જેમ હાથથી હરથી ઉપર
હુમલો કરે છે, તેમ ધાતક પ્રયોગ કરનારો પાસે
પાછા જાય.
૩૬ મૃગઃ દ્યવ તં કૃત્યાકૃતં શૃક્ષાતુ-
(૫૧૧૪૧૨) જેમ શિકારી હરથીને પકડે છે, તેમ
ધાતક પ્રયોગ કરનારને જ પકડે.
૩૭ અમિઃ દ્યવ પ્રતિકૂલં હવકં દ્યવ અનુકૂલં
વતુ- (૫૧૧૪૧૩) અમિ મુજબ પ્રતિકૂલતાથી
અને પાણી મુજબ અનુકૂલતાથી તે ધાતક પ્રયોગ થયા
કરે.
૩૮ સુલ્હઃ રથઃ દ્યવ કૃત્યાકૃતં પુનઃ વર્તતાં-
(૫૧૧૪૧૩) સુખકારક રથની જેમ ધાતક પ્રયોગ
કરનારા પાસે પાછો ફરે.

૧૨૬

૧૫૫

૧૫૬

૧૬૫

૧૭૪

૧૭૪

૧૭૪

૧૭૫

૧૭૫

૧૭૫

૧૭૫

૧૯ પિતા પુત્રાન્નં દવ, અમ્રે ! હમં અમિ-
રક્ષતાન્ન- (૨૧૧૩૧) આપ જેમ પુત્રનું રક્ષણ કરે
છે, તેમ હે અમિ ! તું આનું આરે તરફથી રક્ષણ
કરતો રહે.

૨૦ તે તનૂઃ અદમા મચતુ- (૨૧૧૩૪)
તારું શરીર પથ્થરની જેમ દૃઢ બને.

૨૧ પત્યા તુત્તા જાયા કર્તારં ઘનું દવ
કર્તારં અચ્છતુ- (૧૦૧૧૩) પતિથી ત્યજાએલી
બી જેમ આપ અથવા ભાઈ પાસે જાય છે, તેમ કૃત્યા
પ્રયોગ કરનાર પાસે જ પાછો જાય.

૨૨ ક્રમુઃ ઘિયા રથસ્ય પર્ણીપ સંદર્ઘા-
(૧૦૧૧૮) જેમ સુધાર પોતાની શ્રદ્ધિ વડે રથના
જુદા જુદા ભાગ બનાવે છે, તેવી રીતે હું તારા અવ-
યવો નિર્માણ કરું છું.

૨૩ વિનદ્યા ગર્વમી દવ જાનવતી અપ-
ક્રામ- (૧૦૧૧૪) હે કૃત્યા ! બંધાર્થી છૂટેલી
ગધીની જેમ દૂર ચાલી જા.

૨૪ અનસ્યતી વિશ્વરૂપા કુકુટિની યાવિમી
દવ અમિ યાદિ- (૧૦૧૧૫) રથ યુગલ સેના
જેમ બનેક બંધાર શબ્દ કરતી જાય છે, તેમ હે
કૃત્યા ! તું પણ આમ જા.

૨૫ ઘાતઃ વૃક્ષાન્નં દવ કર્ણનં નિ મૃણાદિ-
(૧૦૧૧૭) જેમ પવન ઝાડો તોડી પાડે છે, તેમ
તું હંસા કરનારાઓનો નાશ કર.

૨૬ તન્ન અન્નઃ દવ ઘર્તર્તા- (૧૦૧૧૬)
આ હિંસક પ્રયોગ જે કાઠ કરે તેઓમાં જ થોડા
જેવા તે પ્રયોગ કરે.

૨૭ હુદિર્તા સ્વં વિતરં દવ, કર્તારં
જાનીદિ- (૧૦૧૨૫) જેમ કન્યા પોતાના આપને
ઓળખે છે તેમ તું પોતાના કર્તાને જાણી લે.

૨૮ વિશ્વસ્ય દવ પદં નય- (૧૦૧૨૬)
જખમી જાનવર પાસે જેમ ઝિઝારી જાય છે, તેમ હે
કૃત્યા ! તું પોતાના રથને પાછો કર.

૨૯ જાલેન અમિદિના દવ સર્ઘાઃ કૃત્યાઃ
દિતઃ પ્ર દિપ્તમસિ- (૧૦૧૩૦) જળમાં સપડા-
એલા તારી સાથે બધા ઘાતકી પ્રયોગો પાછા કર્તાની
પાસે મોકલુ છું.

૨૭

૧૭૫

૧૭૬

૧૮૦

૧૮૦

૧૮૧

૧૮૧

૧૮૨

૧૮૨

૧૮૩

૧૮૩

૧૮૩

૫૦ યથા સૂર્યઃ તમસઃ પરિ મુચ્યતે, રાગ્નિ
ઉપસઃ કેતુન્ જહાનિ, एवं अहं कृत्याकृतां
कृतं दुर्मूलं कर्मे जहामि- (૧૦૧૧૩) જેમ
સૂર્ય અધારાર્થી છૂટે છે, રાત ઉપાના કિરણોને
પ્રગટાવે છે, તેમ હું ઘાતક પ્રયોગો વડે કરેલા કૃત્યોને
ત્યાગ કરું છું.

૫૧ હસ્તી રજઃ દવ- (૧૦૧૧૩૨) જેમ હાથી
ધૂળ ઉડાડે છે, તે પ્રમાણે હું ઘાતક પ્રયોગ દૂર કરું છું.

૫૨ દુતેઃ કુન્માણં દવ, હૈર્વાં નિ સુન્વામિ-
(૧૧૮૧૩) જેમ ધમણ્થી દવા કાઢી નાખવામાં
આવે છે, તેમ હું અંદેશાભને દૂર કરું છું.

૫૩ મહી ઘૌઃ દવ, તસ્ય વલં અપ તિર-
(૧૧૬૧૩) જે પ્રમાણે મહાન ઘુ ભોક પોતાના પ્રકાશ
વડે અંધાર દૂર કરે છે, તેમ કુપ્ટ માણસના બસને
દૂર કર.

૫૪ મધુમર્તા ચાલ્લાં દવ, માં દત્ત્વં ઘનાઃ
(૧૧૩૫૪) જેમ મધુર રસ યુક્ત હાળી ઉપર રહેો
પ્રેમ કરે છે, તેમ તું મારા ઉપર જ પ્રેમ કર.

૫૫ અમિતઃ ભામિ અરાઃ દવ- (૧૧૩૦૬)
કેદ ભેડ પેઠાની આરીઓ જેમ બધી ભેડાએથી હોમ
છે, તેમ બધા જા પથી હળીમળીને રહેા.

૫૬ વિશ્વસ્ય પદ્મનીઃ દવ- (૧૧૨૧૩)
ધવાએલાના જાલા ભરવા મુજબ, હે રૂઢ ! તું તેમનું
પાછળથી વેર લે છે.

૫૭ તુજા કન્યા દવ ગલદા પજાસિ-
(૧૧૨૧૩) જેમ દુષ્ટી કન્યા પિતાને કપિત કરે
છે, તેમ વાળાઓનો અવાજ બધાને કપિત કરે છે.

૫૮ પત્યા જાયા દવ પદં તુન્દાના-
(૩૨૨૧૩) જેમ પતિ સાથે રહેનારી ધર્મ પત્ની
સંસારને પ્રેરણા આપે છે તેમ તે શબ્દ મેથોને
પ્રેરિત કરો.

૫૯ ગૌઃ સ્વં જરાયુઃ દવ, કપિઃ તેજનં
ચમસ્તિ- (૧૧૪૯૧) જેમ ગાય પોતાના જરાયુને
લે છે, તેમ કચેટડે પાણી પીનારા વાળો પ્રકાશ ધારણ
કરે છે.

૬૦ મેઘઃ દવ સં અચ્ચલે- (૧૧૪૯૨)
મેથો (વાળો) મુજબ તું મેથો માપ છે.

૨૭

૧૮૪

૧૮૪

૧૮૫

૧૦૬

૧૧૧

૧૧૨

૧૧૩

૧૭૫

૧૭૫

૧૭૬

૧૭૬

અથર્વવેદનો સુબોધ અનુવાદ- (ભાગ પાંચમો) ' મેધાજનન, સંગઠન અને વિજય '

કાંડકમાનુસાર સૂક્તોની

અનુક્રમણિકા

કાંઢ	સૂક્ત	મન્ત્રસંખ્યા	પૃષ્ઠ	કાંઢ	સૂક્ત	મન્ત્રસંખ્યા	પૃષ્ઠ
૧	૧	૪	૧	૪	૧૭	૮	૪૦
	૨	૪	૨૬૧		૧૮	૮	૪૧
	૫	૪	૨૨૨		૧૯	૮	૪૩
	૬	૪	૨૬૨		૨૦	૭	૨૦૬
	૧૫	૪	૨૧૫		૨૫	૭	૨૫૫
	૨૨	૪	૨૫		૨૬	૮	૨૪૬
	૩૩	૪	૨૬૦	૫	૪	૧૦	૫૦
	૩૪	૫	૨૧૧		૫	૯	૫૩
૨	૪	૬	૬૩		૭	૧૦	૧૬૬
	૬	૫	૧૮		૧૨	૧૧	૨૪૫
	૭	૫	૨૨		૧૪	૧૩	૧૭૩
	૧૨	૮	૬		૧૬	૧૨	૨૪૩
	૧૩	૫	૧૭૫		૧૭	૧૦	૧૬
	૨૫	૫	૨૬	૬	૫	૩	૧૫૩
	૨૬	૫	૨૫૭		૬	૩	૨૦૩
૩	૮	૬	૨૨૩		૧૦	૩	૨૩૫
	૧૦	૧૩	૨૫૬		૧૮	૨	૧૮૪
	૧૩	૭	૨૮૭		૧૨	૩	૨૭૫
	૧૫	૮	૨૬૬		૨૩	૩	૨૮૬
	૧૭	૯	૨૭૦		૨૪	૩	૨૮૭
	૧૮	૬	૨૮		૨૭	૩	૨૬૮
	૨૪	૭	૨૬૫		૨૮	૩	૨૬૨
	૩૦	૭	૨૨૮		૨૯	૩	૨૭૦
૪	૮	૭	૨૬૮		૩૦	૩	૫૬
	૯	૧૦	૮૭		૩૧	૩	૨૦૧
	૧૦	૭	૭૧		૩૨	૩	૧૫
	૧૩	૭	૪૮		૩૬	૩	૨૭૬
	૧૫	૧૬	૨૭૬		૫૨	૩	૫૭

ક્રાંદ	સુક	મંત્રસંખ્યા	પૃષ્ઠ	ક્રાંદ	સુક	મંત્રસંખ્યા	પૃષ્ઠ
૬	૫૭	૩	૨૮૫	૭	૭૨	૪	૧૫૬
	૬૩	૪	૧૩		૮૦	૪	૧૫૭
	૬૪	૩	૨૧૮		૮૧	૪	૨૮૩
	૭૬	૪	૧૬૨		૯૫	૩	૧૫૫
	૭૭	૩	૧૬૩		૯૬	૧	૨૮
	૯૦	૩	૨૦૭		૯૭	૮	૨૪૧
	૯૧	૩	૨૮૪		૯૮	૧	૨૪૮
	૯૨	૩	૧૭૩		૯૯	૧	૨૪૮
	૯૩	૩	૧૬૪		૧૦૩	૧	૧૮૫
	૯૪	૩	૨૧૭		૧૦૭	૧	૫૮
	૯૫	૩	૫૨		૧૦૯	૭	૨૩૨
	૧૦૮	૫	૪		૧૧૨	૨	૨૦૮
	૧૦૯	૩	૪૭		૧૧૩	૨	૧૫૬
	૧૧૨	૩	૨૦		૧૧૪	૨	૨૦૬
	૧૧૪	૩	૨૫૫	૮	૫	૨૨	૭૪
	૧૧૪	૩	૨૮૧		૭	૨૮	૨૯
૭	૬	૪	૨૧૯	૧૦	૧	૩૧	૧૭૯
	૭	૧	૨૨૨		૫	૫૦	૨૦૦
	૧૦	૧	૨૮૦		૬	૩૫	૫૯
	૧૧	૧	૨૮૦	૧૧	૧	૩૭	૧૧૬
	૨૦	૬	૩૫૮		૨	૩૧	૨૩૯
	૨૧	૨	૯૧		૩	૫૬	૧૪૬
	૨૨	૧	૨૮૧		૫	૨૬	૯૩
	૩૧	૨	૫		૮	૩૪	૭૯
	૬૫	૩	૩૯		૧૦	૨૭	૧૯૩
	૬૮	૩	૨૮૧	૧૨	૩	૬૦	૧૧૮

અર્થવેદનો મુખ્ય અનુવાદ (ભાગ પાંચમો)

મેધાજનન, સંગઠન અને વિજય

કાંડ-સૂક્ત-વિષય-મંત્રસંખ્યા-ઋષિ-દેવતાની

અ નુ ક મ ણિ કા

કાંડ	સૂક્ત	વિષય	મંત્રસંખ્યા	ઋષિ	દેવતા	પૃષ્ઠ
૧	૧	સુક્તિયુ સવધન કરવું	૪	અથર્વા	વાયસ્વતિઃ	૧
૬	૧૦૮	મેધા સુક્તિ	૫	શૌનકઃ	મેધા, અસિઃ	૪
૭	૬૧	તપ વડે મેધાની પ્રાપ્તિ	૨	અથર્વા	અસિઃ	૫
૨	૧૨	મનનું બળ વધારવું	૮	ભારદ્વાજઃ	દાવાપૃથિગ્ધાદિ નાનાદેવતમ્	૬
૬	૬૨	અધનથી મુક્ત થવું	૪	દુહલ્યુઃ	નિઋતિઃ, અસિઃ, યમઃ	૧૧
૬	૪૨	પરસ્પર મિત્રતા જોડવી	૩	ભૃગુચરિત્રઃ (પરસ્પર મિત્રકોકરણકામઃ)	મનુઃ	૧૫
૫	૨૭	અસિની ઉદ્ધવતિ	૧૨	બ્રહ્મા	અસિઃ	૧૬
૨	૬	પ્રાણશ્વ ધર્મનો આદેશ	૫	શૌનકઃ (સપ્તકામાઃ)	અસિઃ	૧૮
૨	૭	શાપને પાછો કાઢવો	૫	અથર્વા	કૌપલ્ય, આયુઃ, વનસ્પતિઃ	૧૯
૧	૨૨	હૃદયરોગ અને કમળાની ચિકિત્સા	૪	બ્રહ્મા	સપ્ત, હરિમા, હરોગઃ	૨૫
૭	૯૬	અને મૃતશબ	૧	કાપિલજઃ	વયઃ	૨૮
૩	૧૮	વનસ્પતિ	૬	અથર્વા	વનસ્પતિઃ	૨૮
૮	૭	ઔષધિ	૨૮	અથર્વા	કૌપલ્ય, આયુઃ, ઔષધયઃ	૨૯
૨	૨૫	પૃથ્વીપશુ	૫	ચાતનઃ	વનસ્પતિઃ	૩૬
૭	૬૫	અપામાર્ગ ઔષધિ	૩	શુકઃ	અપામાર્ગ વીરત્	૩૯
૪	૧૭	અપામાર્ગ ઔષધિ	૮	શુકઃ	અપામાર્ગ વનસ્પતિઃ	૪૦
૪	૧૮	અપામાર્ગ ઔષધિ	૮	શુકઃ	અપામાર્ગ વનસ્પતિઃ	૪૧
૪	૧૯	અપામાર્ગ ઔષધિ	૮	શુકઃ	અપામાર્ગ વનસ્પતિઃ	૪૨
૬	૧૦૯	પિંપલી ઔષધિ	૩	અથર્વા	પિંપલી-કૌપલ્ય, આયુઃ	૪૭

ક્રાંડ	સૂક્ત	વિષય	મંત્રસંખ્યા	શ્રુતિ	કેવળા	પૃષ્ઠ
૪	૧૨	રોહિણી વનરપતિ	૭	અશ્વઃ	રોહિણી-વનરપતિઃ	૪૮
૫	૪	કુષ્ઠ ઔષધિ	૧૦	ભુગ્ગમિરાઃ	કુષ્ઠા, તકમનાથનમ્	૫૦
૧	૧૫	કુષ્ઠ ઔષધિ	૧	ભુગ્ગમિરાઃ	વનરપતિઃ	૫૨
૫	૫	શાક્ષા (શાખ)	૧	અથર્વા	શાક્ષા	૫૩
૬	૧૦	અમી ઔષધિ	૩	ઉપરિગ્રહવઃ	અમી	૫૬
૬	૫૨	સૂર્ય-કિરણ-ચિકિત્સા	૩	ભાગભિઃ	મન્ત્રોક્તતાઃ	૫૭
૭	૧૦૭	સૂર્ય-કિરણ-ચિકિત્સા	૧	ભુગ્ગઃ	સૂર્ય, આપઃ ચ	૫૮
૧૦	૬	મણિ-અન્ધન	૩૫	બૃહરપતિઃ	હાલમણિઃ, વનરપતિઃ આપઃ	૫૯
૧	૪	જગિઃ-મણિ	૬	અથર્વા	વંદમાઃ, જગિઃ	૬૩
૪	૧૦	શંખમણિ	૭	અથર્વા	શંખમણિઃ, કૃષ્ણાઃ	૭૧
૮	૫	પ્રતિસર મણિ	૨૨	શુક્રઃ	કૃત્યાદૃષ્ટ્ય, મન્ત્રોક્તકેવળાઃ	૭૩
૧૧	૮	શરીરની રચના	૪૪	કાર્ત્ત્વિયઃ	અધ્યાત્મ, મનુઃ	૭૯
૪	૧	અન્ધન	૧૦	ભુગ્ગઃ	ત્રેકાકુર્દાન્ધનમ્	૮૭
૬	૧૧૨	પાશર્વાદી શુદ્ધિ	૩	અથર્વા	અગ્નિઃ	૯૦
૭	૨૯	બે દેવોનો સહવાસ	૨	મેધાતિથિઃ	અમાવિષ્ટ્ય	૯૧
૧૧	૫	અઘ્રાયમ્	૨૬	અઘ્રા	અઘ્રાયારી	૯૩
૧૧	૧	અઘ્રાદન	૩૭	અઘ્રા	ઝોદનઃ	૧૧૬
૧૧	૩	સ્વર્ગ અને ઝોદન	૬૦	ચમાઃ	સ્વર્ગ, ઝોદન, અગ્નિઃ	૧૧૮
૧૧	૩	વિરાટ અન્ન	૫૬	અથર્વા	ઝોદનઃ	૧૧૯
૭	૧૫	હૃદયના બે ગીધ	૩	કપિત્થલઃ	ગૃધ્રા	૧૫૫
૭	૧૧૩	તૃણાનુ એર	૨	ભાગવઃ	તૃણા	૧૫૬
૭	૭૯	અમાવાસ્યા	૪	અથર્વા	અમાવાસ્યા	૧૫૬
૭	૮૦	પૂર્ણિમા	૪	અથર્વા	પૌર્ણિમાસી, પ્રભાતપતિઃ	૧૫૭
૭	૧૦	અનુભતિ	૬	અથર્વા	અનુભતિઃ	૧૫૮
૬	૭૬	હૃદયમાં અગ્નિની જ્યોતિ	૪	કબન્ધઃ	સાન્તપનાગ્નિઃ	૧૬૨
૬	૭૭	અધાની રિધરતા	૩	કબન્ધઃ	જાતવેદઃ	૧૬૩
૬	૧૩	અમાર્ગ સંકલ્પ	૩	શન્તાતિઃ	રેદઃ	૧૬૪
૩	૨૪	સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ	૭	ભુગ્ગઃ	વનરપતિઃ, પ્રભાતપતિઃ	૧૬૫
૪	૫	ધેરી ઉષ	૭	અઘ્રા	સ્વાપન, વૃષભઃ	૧૬૮
૫	૭	અંશ્વર્ધમ્ય સંકટ	૧૦	અથર્વા	અઘ્રાદેવતમ્	૧૬૯
૫	૧૪	ધાતક પ્રયોગ પાછો ફેરવવો	૧૩	શુક્રઃ	વનરપતિઃ, કૃત્યામનિહરણમ્	૧૭૩
૨	૧૩	પ્રથમ વજ્ર-પરિધાન	૫	અથર્વા	અગ્નિ, નાનારેવનાઃ	૧૭૫
૧૦	૧	ધાતક પ્રયોગોને અસાધ્ય બનાવવા	૧૨	મત્સ્યમિરસઃ	કૃત્યાદૃષ્ટ્યમ્	૧૭૬
૬	૧૮	કબ્ધા-નિવારણ	૩	અથર્વા	કબ્ધાવિનાશનમ્	૧૮૪
૭	૧૦૩	ઉદ્ધારક દાનિય	૧	અઘ્રા	આત્મા	૧૮૫
૧૧	૧૦	મુદની રીત	૨૭	ભુગ્ગમિરાઃ	નિવર્તિઃ	૧૮૬
૧૧	૧	મુદની તેષારી	૨૬	કાર્ત્ત્વિયઃ	અશ્વઃ	૧૯૧

ક્રાંડ	સૂક્ત	વિષય	મંત્રસંખ્યા	ઋષિ	દેવતા	પૃષ્ઠ
૧૦	૫	વિજય આર્પિત	૫૦	અનેકાઃ	મંત્રોકતાઃ	૨૦૦
૭	૧૧૪	કુષ્ટોનો નાશ	૨	ભાગ્યવઃ	અગ્નીષોમી	૨૦૬
૬	૬	શત્રુનો નાશ	૩	અથર્વા	અક્ષાયુસ્પતિઃ, સોમઃ	૨૦૬
૬	૧૦	શરીરમાંથી બાણ કાઢવા	૨	અથર્વા	રુદ્રઃ	૨૦૭
૭	૧૧૨	પાપથી મુક્તતા	૨	વરુણઃ	આપઃ, વરુણ્યથ	૨૦૮
૪	૨૪	પાપનાશન	૭	મૃતારઃ	ઈન્દ્રઃ	૨૦૯
૧	૩૪	મધુ-વિલા	૫	અથર્વા	મધુવનસ્પતિઃ	૨૧૧
૧	૧૫	સંગઠન-મહાપદ્ય-સૂક્ત	૪	અથર્વા	સિન્ધવઃ (વાતા, પતત્રિણુઃ)	૨૧૫
૬	૯૪	સંગઠનનો ઉપદેશ	૩	અથર્વાગિરાઃ	સરસ્વતી	૨૧૭
૬	૬૪	સંગઠનનો ઉપદેશ	૩	અથર્વા	સામનસ્પત્ર	૨૧૮
૭	૬	માતૃભૂમિનું મથ	૪	અથર્વા	અદિતિઃ	૨૧૯
૭	૭	માતૃભૂમિના ભક્તોનો સહાયક				
		હથર	૧	અથર્વા	અદિતિઃ	૨૨૨
૩	૮	રાષ્ટ્રની એકતા	૬	અથર્વા	મિત્રઃ, વિશ્વેદેવતાઃ	૨૨૩
૩	૩૦	એકતા	૭	અથર્વા	ચંદ્રમા, સામનસ્પત્ર	૨૨૮
૭	૧૦૯	રાષ્ટ્રના યોધક	૭	બાદરાધણિઃ	અગ્નિઃ	૨૩૨
૬	૧૦	સાક્ષ્યકૃતિઓ જોડે અંતા-				
		શકિતઓનો સંબંધ	૩	શન્તાતિઃ	નાનાદેવતાઃ, અમિત્રા,	
					વાયુઃ, સૂર્યઃ	૨૩૫
૧૧	૨	રુદ્રદેવ	૩૧	અથર્વા	ભાગ્ય-શર્વ-રુદ્રાઃ	૨૩૬
૭	૯૭	પદ્ય	૮	અથર્વા	ઈન્દ્રાગ્ની	૨૪૧
૫	૨૬	પદ્ય	૧૧	અક્ષા	વાસ્તોષ્પતિઃ મંત્રોકતાઃ	૨૪૩
૫	૧૨	પદ્ય	૧૧	અગ્નિગિરાઃ	જાતવેદાઃ	૨૪૪
૭	૯૮	પદ્ય	૧	અથર્વા	મંત્રોકતાઃ	૨૪૮
૭	૯૯	પદ્ય	૧	અથર્વા	વેદી	૨૪૮
૪	૩૪	અજનો પદ્ય	૮	અથર્વા	અહોદન	૨૪૯
૬	૧૧૪	પદ્યનું સાચું ફળ	૩	અક્ષા	વિશ્વેદેવાઃ	૨૫૫
૬	૫	પદ્યથી ઉત્પત્તિ	૩	અથર્વા	ઈન્દ્રાગ્ની	૨૫૬
૨	૩૫	પદ્યમાં આત્મસમર્પણ	૫	અગ્નિગિરાઃ	વિશ્વકર્મા	૨૫૭
૩	૧૦	કાલ (સમય) નો પદ્ય	૧૩	અથર્વા	એકાદશકાઃ	૨૫૯
૪	૬૫	સરજ અને પવન	૭	મૃતારઃ	સન્વિતા, વાયુઃ	૨૬૫
૬	૨૭	કપોત-વિલા	૩	ભૃગુઃ	યમઃ, નિર્ઝાતિઃ	૨૬૮
૬	૨૮	કપોત-વિલા	૩	ભૃગુઃ	યમઃ, નિર્ઝાતિઃ	૨૬૯
૬	૨૯	કપોત-વિલા	૩	ભૃગુઃ	યમઃ, નિર્ઝાતિઃ	૨૭૦
૩	૧૭	બેતીથી સુખ આપિત	૧	વિશ્વામિત્રઃ	સીતા	૨૭૦
૬	૧૨	યોડા	૩	અથર્વા	ઈન્દ્રઃ, વાજ	૨૭૩
૬	૨૨	વરસાદ કેવી રીતે વરસે છે ?	૩	શન્તાતિઃ	આદિત્યરશ્મિઃ મરુતઃ	૨૭૪

ક્રાંડ	સૂક્ત	વિષય	મંત્રસંખ્યા	મુદ્ધિ	દેવતા	પૃષ્ઠ
૪	૧૫	વરસાદ	૧૬	અથર્વા	મરુતઃ, વજ્ર-પૃથ	૧૭૬
૬	૪૭	વાદળાઓનો સંચાર	૩	ગાઁયઃ	અગ્નિઃ	૧૭૯
૭	૧૧	વાદળાઓમાં સરસ્વતી	૧	શૌનકઃ	સરસ્વતી	૧૮૦
૭	૧૦	સરસ્વતી	૧	શૌનકઃ	સરસ્વતી	૧૮૦
૭	૬૮	સરસ્વતી	૩	શન્તાતિઃ	સરસ્વતી	૧૮૧
૭	૬૯	ઉત્તમ વરસાદ	૧	મરુતવનઃ	મંત્રોક્તાઃ	૧૮૧
૬	૧૧૪	વરસાદથી વિપિતિ દૂર કરવી	૩	અથર્વા	મંત્રોક્તા ઉત દિવ્યા આપઃ	૧૮૧
૭	૮૭	વરસાદનું પાણી	૪	સિન્ધુદ્રીપઃ	અગ્નિઃ	૧૮૩
૬	૯૧	જળચિકિત્સા	૩	ભૃગુ-ગિરાઃ	યદ્દમનાશનં, મંત્રોક્તાઃ	૧૮૪
૬	૫૭	જળચિકિત્સા	૩	શન્તાતિઃ	રુદ્રઃ	૧૮૫
૬	૨૩	પાણી	૩	શન્તાતિઃ	આપઃ	૧૮૬
૬	૨૪	પાણી	૩	શન્તાતિઃ	આપઃ	૧૮૭
૩	૧૩	જળ	૭	ભૃગુઃ	વરુણઃ, સિન્ધુઃ	૧૮૭
૧	૩૩	જળસૂક્ત	૪	શન્તાતિઃ	આપઃ, ચન્દ્રમાઃ	૧૯૦
૧	૪	જળસૂક્ત	૪	સિન્ધુદ્રીપઃ	અર્ષાનપાત, સોમઃ, આપઃ	૧૯૧
૧	૫	જળસૂક્ત	૪	સિન્ધુદ્રીપઃ	અર્ષાનપાત, સોમઃ, આપઃ	૧૯૨
૧	૬	જળસૂક્ત	૪	સિન્ધુદ્રીપઃ	અર્ષાનપાત આપઃ, આપઃ	૧૯૨
૩	૧૫	વાણિજ્યથી ધન માપિત	૮	અથર્વા	સોમઃ અગ્નિથ	૧૯૨
૬	૩૧	ચન્દ્ર અને પૃથ્વીની ગતિ	૩	ઉપરિમજનનઃ	વિષ્ણુદેવાઃ, ધન્વાન્તરી	૧૯૬
					ગૌઃ	૨૦૧

અર્થવેદનો સુબોધ અનુવાદ (ભાગ પાંચમો)

મેધાજનન, સંગઠન અને વિજય

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ધુદ્ધિનું સંવર્ધન કરવું (કા. ૧, સ. ૧)	૨	અગ્નિની ઉદ્વર્ગતિ (કા. ૫, સ. ૨૭)	૧૬
ધુદ્ધિનું સંવર્ધન	૨	યજ્ઞનું મહત્વ	૧૭
મનન	૪	આઠાણુ ધર્મનો આદેશ (કા. ૨, સ. ૧)	૧૮
અનુસંધાન	૪	આઠાણુ ધર્મનો આદેશ	૧૯
મેધા ધુદ્ધિ (કા. ૧, સ. ૧૦૮)	૪	અગ્નિનું સ્વરૂપ	૧૯
તપ વડે મેધાની પ્રાપ્તિ (કા. ૭, સ. ૬૧)	૫	દીર્ઘ આયુષ્ય	૧૯
મનનું બળ વધારવું (કા. ૨ સ. ૧૨)	૬	જ્ઞાન પ્રાપ્તિ	૨૦
મનનું બળ વધારવું	૮	સત્યનિષ્ઠા	૨૦
માનસશક્તિનો વિકાસ	૮	પોતાનું તેજ વધારવું	૨૦
માનસશક્તિ-વિકાસનું સાધન-ભાગ ભાવના	૮	તેજનો પ્રકાશ	૨૦
શુભ વચન	૮	અસ્થિ પ્રાપ્તિ	૨૦
જ્ઞાન	૮	સ્વપક્ષીયોની ઉત્પત્તિ	૨૦
શાખા ઉદન	૮	પોતાના ધર્મનાં જાળવ રહેવું	૨૦
અસંગોચ અને બ્રહ્માચાર્ય	૯	ઉત્સાહથી પ્રવૃત્તિ	૨૦
સત્ત્વ પ્રાપ્તિ	૯	મિત્રભાવ	૨૧
આદ્ય મર્ચિ	૧૦	મિત્રશતિઓની સુધારણા	૨૧
સંયમનો માર્ગ	૧૦	અન્યોક્તિ અલંકાર	૨૧
મરણની વિદ્યા	૧૦	અરણ્યથી અગ્નિની ઉત્પત્તિ	૨૧
નિર્ભય પ્રવિરુદ્ધ	૧૦	શાપને પાછો કાઢવો (કા. ૨, સ. ૭)	૨૧
આત્મવદ્ધવાતઃ એકના કુખે બીજો કુખી	૧૧	શાપને પાછો કાઢવો	૨૩
જ્ઞાનના વિરોધી	૧૧	શાપનું સ્વરૂપ	૨૩
અનુવંશિક સંસ્કાર	૧૨	દુર્ભાગ ઉપયોગ	૨૩
પ્રકાશ પ્રાપ્તિ	૧૩	મનોવિકારોથી દ્વાનિ	૨૩
અધનથી મુક્ત થવું (કા. ૧, સ. ૬૪)	૧૩	શાપને પાછો કાઢવો	૨૪
અધનથી મુક્ત થવું	૧૪	યોગ્ય મિત્ર	૨૫
પારતંત્ર્યનો ધોર પરિણામ	૧૪	દુષ્ટ હૃદય	૨૫
પાશ તોડવાથી લાભ	૧૫	સકલતા એ ભાગ	૨૫
પરસ્પર મિત્રતા એકલી (કા. ૧, સ. ૪૨)	૧૫	દુષ્ટયોગ અને ક્રમાળની ચિકિત્સા	
કોષ	૧૬	(કા. ૧, સ. ૨૨)	૨૫

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
હૃદયરોગ અને કમળાની ચિકિત્સા	૨૬	રોહિણી વનસ્પતિ (કા. ૪, સ. ૧૨)	૪૮
વજ્યુ ચિકિત્સા	૨૬	રોહિણી વનસ્પતિ	૪૯
સરજનકરણો વડે ચિકિત્સા	૨૬	રોહિણી વનસ્પતિ	૪૯
ધારણ કરવાનો વિધિ	૨૭	કુષ્ઠ ઔષધિ (કા. ૫, સ. ૪)	૫૦
૩૫ અને બળ	૨૭	કુષ્ઠ ઔષધિ	૫૧
રંગીન માપના કુષ્ઠી ચિકિત્સા	૨૭	કુષ્ઠ ઔષધિ	૫૧
પરેણ	૨૭	કુષ્ઠ ઔષધિ (કા. ૬, સ. ૮૫)	૫૨
બાને મૂત્રાશય (કા. ૭, સ. ૮૬)	૨૮	લાક્ષા (લાખ) (કા. ૫, સ. ૫)	૫૨
વનસ્પતિ (કા. ૩, સ. ૧૮)	૨૮	લાક્ષા (લાખ)	૫૫
સાવકાષણનો ભય કર પરિણામ	૨૯	લાક્ષા (લાખ)	૫૫
ઔષધિ (કા. ૮, સ. ૭)	૨૯	શાગી ઔષધિ (કા. ૬, સ. ૩૦)	૫૬
ઔષધિ	૩૪	જેતી	૫૬
ઔષધિઓની શક્તિઓ	૩૪	શમી	૫૭
પાપથી રોગ	૩૪	સૂર્યકિરણ ચિકિત્સા (કા. ૬, સ. ૫૨)	૫૭
તથા મહારત્ન બોજન	૩૫	સૂર્ય-કિરણ ચિકિત્સા	૫૭
અમર્ય ઔષધ	૩૫	સરજનું મહત્ત	૫૭
પૂર્વમિષ્ટી (કા. ૨, સ. ૨૫)	૩૬	સરજનકિરણ ચિકિત્સા (કા. ૭, સ. ૧૦૭)	૫૮
પૂર્વમિષ્ટી	૩૭	મણિ-બાધન (કા. ૧૦, સ. ૬)	૫૯
પૂર્વમિષ્ટી	૩૭	જંગિડ મણિ (કા. ૨, સ. ૪)	૬૩
રક્તરોગ	૩૭	જંગિડ મણિ	૬૫
રોગનું પરિણામ	૩૭	સજ્જ અને જંગિડમણિ	૬૫
ઉત્પત્તિ સ્થાન	૩૮	જંગિડમણિથી થતા લાભ	૬૬
બચાવનો રસ્તો	૩૮	મણિ ધારણ	૬૭
અપામાર્ગ ઔષધિ (કા. ૭, સ. ૬૫)	૩૯	મણિ ઉપર સંસ્કાર	૬૭
અપામાર્ગ ઔષધિ (કા. ૪, સ. ૧૫)	૪૦	તપાસતી દિશા	૬૮
અપામાર્ગ ઔષધિ (કા. ૪, સ. ૧૮)	૪૧	જંગિડમણિથી રીષંછન	૬૯
અપામાર્ગ ઔષધિ (કા. ૪, સ. ૧૯)	૪૩	મેટા રજુ	૬૯
અપામાર્ગ ઔષધિ	૪૪	બગવર્ધન	૬૯
અપામાર્ગ ઔષધિ	૪૪	બળ અને વિજય	૭૦
બનાસીર	૪૫	કુષ્ઠ	૭૦
કુષ્ટ સ્વપ્ન	૪૫	અગ્નિ	૭૦
સાર	૪૫	શાખમણિ (કા. ૪, સ. ૧૦)	૭૧
સત્ત્વો રક્ષણ	૪૬	શાખમણિ	૭૧
પિપ્પલી ઔષધિ (કા. ૬, સ. ૧૦૮)	૪૭	શાખ વડે રોગ દૂર કરવા	૭૧
પિપ્પલી ઔષધિ	૪૭	શાખના યજ્ઞ	૭૧
પિપ્પલી ઔષધિ	૪૭	શાખ પ્રાણી ઉ	૭૧

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
રોગ નુત્ત	૭૩	આદર્શ રાજ્યસાસન	૧૧૩
શંખના ગુણ	૭૪	અહર્યપથી રાષ્ટ્રનું સંરક્ષણ	૧૧૪
પ્રતિસર મણિ (કા. ૮, સ. ૫)	૭૮	કન્યાઓનું અહર્યપ	૧૧૪
મણિ ધારણ	૭૮	પશુઓનું અહર્યપ	૧૧૪
એક શંકા	૭૯	અપર્યુત્તને હટાવવાનો ઉપાય	૧૧૪
શરીરની રચના (કા. ૧૧, સ. ૮)	૭૯	ઔષધિ વગેરેનું અહર્યપ	૧૧૫
શરીરની રચના	૮૩	પશુપક્ષીઓનું અહર્યપ	૧૧૫
શરીરની રચના અને યોગ્યતા	૮૩	દેવાનું તેજ	૧૧૫
મોટી ગોસાળા-વિશ્વ-વિરાટ	૮૭	ઉપદેશનો અધિકારી	૧૧૫
અંજન (કા. ૪, સ. ૯)	૮૭	અઘૌઘાદન (કા. ૧૨, સ. ૧)	૧૧૬
અંજન	૮૯	અઘૌઘાદન	૧૧૬
અંજન	૮૯	સાન વધારવાનું અંજન	૧૧૬
પાશમાંથી મુક્તિ (કા. ૬, સ. ૧૧૨)	૯૦	અનુચિતને પરાજિત કરવા	૧૧૬
બે દેવોનો સહિવાસ (કા. ૭, સ. ૨૯)	૯૧	સર પુત્રા સ્ત્રી	૧૧૫
બે દેવોનો સહિવાસ	૯૧	સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય	૧૧૫
બે દેવોનો સહિવાસ	૯૧	વિવાહ	૧૧૬
અહર્યપ (કા. ૧૧, સ. ૫)	૯૩	ગૃહરાજ	૧૨૭
અહર્યપ	૯૮	યોષક અંજન	૧૨૭
અહર્યપ	૯૮	ધર કેવું હેવું ભેદાયે ?	૧૨૮
દેવતાઓની અનુકૂળતા	૯૯	સ્વર્ગ અને ઓદન (કા. ૧૨, સ. ૩)	૧૨૮
દેવતાઓનું સામ્રાજ્ય	૧૦૧	સ્વર્ગ અને ઓદન	૧૪૧
તથુ અને ત્રીસ દેવો	૧૦૩	સ્વર્ગનું સામ્રાજ્ય	૧૪૧
ગુરુ શિષ્ય-સંબંધ	૧૦૪	બળનું મહત્ત્વ	૧૪૧
તથુ રાજિનો નિવાસ	૧૦૪	એકતાનો સંરક્ષ	૧૪૧
અપનું તત્ત્વજ્ઞાન	૧૦૬	આરે દિશામાં દક્ષિણ	૧૪૧
અત્યુ સ્વીકારવાની સિદ્ધતા	૧૦૭	આંધ્રી અને સાંભેલું	૧૪૧
તપથી ઉત્પત્તિ	૧૦૭	પશુપાસન	૧૪૧
અહર્યારીની દક્ષિણ	૧૦૭	ગૃહબંધન	૧૪૧
અહર્યારીની ભિક્ષા	૧૧૦	સંપવાનું કાર્ય	૧૪૧
અહર્યારીનો આત્મવશ	૧૧૦	જળનું મહત્ત્વ	૧૪૧
બે કોય	૧૧૧	જાકળાણ	૧૪૪
કોય રક્ષક અહર્યારી	૧૧૧	રંધાસ રજા પછી	૧૪૪
બે અગ્નિ	૧૧૧	કુટુંબમાં એકતા	૧૪૪
ઉપરેતા મેધ અને અહર્યારી	૧૧૧	દેવની નિન્દા કરનારાઓને દૂર કરો	૧૪૪
મોટા અહર્યારીનું કાર્ય	૧૧૧	પરમેશ્વિ પ્રભુપતિ	૧૪૪
નાના અહર્યારીનું કાર્ય	૧૧૧	આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ	૧૪૫
આચાર્યનું રવિપ	૧૧૧	વિરાટ અંજન (કા. ૧૧, સ. ૩)	૧૪૬

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વિરાટ અમ્લ	૧૫૪	(૨) વિનાશથી બચાવ	૧૭૭
અનનુ મદત્વ	૧૫૪	(૩) ધન અને પુષ્ટિ	૧૭૮
હૃદયના બે ગીધ (કાં ૭, સ. ૯૫)	૧૫૫	(૪) દીર્ઘ જીવન	૧૭૮
ગુપ્તજાતું એર (કાં ૭, સ. ૧૧૩)	૧૫૬	સંદર્ભ શરીર	૧૭૮
અમાવાસ્યા (કાં ૭, સ. ૭૬)	૧૫૬	ઘાતક પ્રયોગોને અમરૂઢ બનાવવા	
અમાવાસ્યા	૧૫૭	(કાં ૧૦, સ. ૧)	૧૭૯
પૂર્ણિમા (કાં ૭, સ. ૮૦)	૧૫૭	કૃત્યા પ્રયોગ	૧૮૪
અનુભતિ (કાં ૭, સ. ૨૦)	૧૫૮	ક્રિયા નિવારણ (કાં ૬, સ. ૧૮)	૧૮૪
અનુભતિ	૧૬૦	અદેખાઈ (હાથ) ને દૂર કરી	૧૮૫
અનુભતીની શક્તિ	૧૬૦	ઉદ્ધારક ક્ષત્રિય (કાં ૭, સ. ૧૦૩)	૧૮૫
હૃદયમાં અગ્નિની જ્યોતિ (કાં ૬, સ. ૭૬)	૧૬૨	યુદ્ધની રીત (કાં ૧૧, સ. ૧૦)	૧૮૬
હૃદયમાં અગ્નિની જ્યોતિ	૧૬૨	યુદ્ધની રીત	૧૯૦
અગ્નિથી દિવ્ય દ્રષ્ટિ	૧૬૨	ભય કર વુદ્ધ	૧૯૦
હૃદયનો અગ્નિ	૧૬૩	વજ્ર નિર્માણ	૧૯૦
અધાની સ્થિતતા (કાં ૬, સ. ૭૭)	૧૬૩	લાલ અગ્નિ	૧૯૦
સ્થિતતા	૧૬૪	બાણોનું સ્વરૂપ	૧૯૧
અમારું સંરક્ષણ (કાં ૬, સ. ૯૩)	૧૬૪	ધુમાળનો પ્રયોગ	૧૯૧
સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ (કાં ૩, સ. ૨૪)	૧૬૫	તમસાઓનો પ્રયોગ	૧૯૨
સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ	૧૬૬	યુદ્ધની તૈયારી (કાં ૧૧, સ. ૯)	૧૯૩
સમૃદ્ધિ પ્રાપ્તિના ઉપાય	૧૬૬	યુદ્ધની તૈયારી	૧૯૭
મુખ્ય બે સાધનો	૧૬૭	યુદ્ધની નીતિ	૧૯૭
ઘેરી ઉઘ (કાં ૪, સ. ૫)	૧૬૮	વિજય પ્રાપ્તિ (કાં ૧૦, સ. ૫)	૨૦૦
ઘેરી ઉઘ લાવવાનો ઉપાય	૧૬૯	વિજય પ્રાપ્તિ	૨૦૫
ઐર્થિકીય સંકટ (કાં ૫, સ. ૭)	૧૬૯	શત્રુના પરબળ માટે પ્રયત્ન	૨૦૫
ઐર્થિકીય સંકટ	૧૭૧	દુષ્ટોનો નાશ (કાં ૬, સ. ૧૧૪)	૨૦૬
વિપત્તિપૂર્ણ સંપત્તિ	૧૭૧	શત્રુનો નાશ (કાં ૬, સ. ૬)	૨૦૬
કળુસાષથી અધાપાત	૧૭૨	શત્રુના લક્ષણ	૨૦૭
દારિદ્ર્ય છુટા	૧૭૨	શરીરમાંથી બાણ કાઢવા (કાં ૬, સ. ૮૦)	૨૦૭
ઘાત પ્રયોગોને પાછો ફેરવવો (કાં ૫, સ. ૧૪)	૧૭૩	પાપથી મુક્ત (કાં ૭, સ. ૧૧૨)	૨૦૮
દુષ્ટ કૃત્યનો પરિણામ	૧૭૪	પાપનાશન (કાં ૪, સ. ૨૪)	૨૦૯
પ્રથમ વસ્ત્ર પરિધાન (કાં ૨, સ. ૧૩)	૧૭૫	પાપનાશન	૨૧૦
પ્રથમ વસ્ત્ર પરિધાન	૧૭૭	પાપથી બચાવ	૨૧૦
પ્રથમ વસ્ત્ર પરિધાન	૧૭૭	મધુવિદ્યા (કાં ૧, સ. ૩૪)	૨૧૧
પુત્રને માટે વસ્ત્ર	૧૭૭	મધુવિદ્યા	૨૧૨
વસ્ત્ર ધરમા વણવાનું કારણ	૧૭૭	મધુવિદ્યા	૨૧૨
(૧) સ્થિતિ = કલ્યાણ	૧૭૭	જન્મ રસના	૨૧૨
૪૧ (અધ્યવ. ભાગ ૫)		મધુર જીવન	૨૧૩

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રતિષ્ઠા	૨૧૪	કર્મથી મનુષ્યત્વનો વિકાસ	૨૩૨
મોટી વાડ	૨૧૪	રાષ્ટ્રના પોષક (કા. ૭, સ. ૧૦૯)	૨૩૨
સંગઠન-મહાધરૂ-સૂક્ત (કા. ૧, સ. ૧૫)	૨૧૫	રાષ્ટ્રના પોષક	૨૩૩
સંગઠન મહાધરૂ સૂક્ત	૨૧૬	રાષ્ટ્રભૂત	૨૩૩
સંગઠનથી શક્તિની શક્તિ	૨૧૬	આપસમાના ઝગઝગા દૂર કરવાનો ઉપાય	૨૩૩
યશમાં સંગતિકરણ	૨૧૬	આશરશક્તિઓ ભેડે અંતઃશક્તિઓનો સંબંધ	
સંગઠનનો પ્રચાર	૨૧૬	(કા. ૧, સ. ૧૦)	૨૩૫
પશુભાવનો યશ	૨૧૭	રોડ દેવ (કા. ૧૧, સ. ૨)	૨૩૬
પશુભાવ છેલ્લાનું કળ	૨૧૭	રોડ દેવ	૨૪૦
સંગઠનનો ઉપદેશ (કા. ૧, સ. ૯૪)	૨૧૭	ભવ અને શ્રવ સકલનો આશય	૨૪૦
સંગઠનનો ઉપદેશ (કા. ૧, સ. ૧૪)	૨૧૮	યજ્ઞ (કા. ૭, સ. ૯૭)	૨૪૧
માતૃભૂમિનું યશ (કા. ૭, સ. ૧)	૨૧૯	યજ્ઞ (કા. ૫, સ. ૨૬)	૨૪૩
માતૃભૂમિનું યશ	૨૨૦	યશમાં આત્મ સમર્પણ	૨૪૪
માતૃભૂમિનું યશ	૨૨૦	યજ્ઞ (કા. ૫, સ. ૧૨)	૨૪૪
અહિંસા શબ્દ	૨૨૧	યજ્ઞ	૨૪૭
માતૃભૂમિના ભક્તોનો સહાયક ઇશ્વર		યજ્ઞમાનની ધન્યતા	૨૪૭
(કા. ૭, સ. ૭)	૨૨૨	યજ્ઞ (કા. ૭, સ. ૯૮)	૨૪૮
દિતિ અને અહિંસા	૨૨૨	યજ્ઞ (કા. ૭, સ. ૯૯)	૨૪૮
રાષ્ટ્રીય એકતા (કા. ૩, સ. ૮)	૨૨૩	અર્જનો યજ્ઞ (કા. ૪, સ. ૩૪)	૨૪૯
રાષ્ટ્રીય એકતા	૨૨૪	અર્જનો યજ્ઞ	૨૫૧
અધિક ઉચ્ચતા	૨૨૪	અર્જનો વિષ્ણુની યજ્ઞ	૨૫૧
ઉત્તરનો આગ	૨૨૫	આદ્યોનો કાન	૨૫૧
સુધારણાનો પ્રારંભ	૨૨૫	મૃત્યુલોક	૨૫૧
સંવેદ્ય રાષ્ટ્ર	૨૨૬	સ્વર્ગલોક	૨૫૧
રાષ્ટ્રીય અભિ	૨૨૬	વાસનાદેહ	૨૫૧
રાષ્ટ્રનો પોષક	૨૨૭	નરકનું દુઃખ	૨૫૧
શર પુત્રોવાળી માતા	૨૨૭	કલ્પવૃક્ષ અને કામધેનું	૨૫૨
રાષ્ટ્રીય કેળવણી	૨૨૭	કુરાનમાં બહિરત	૨૫૩
દેવી સદાયતા	૨૨૭	મનો-રચ	૨૫૩
એકતા (કા. ૩, સ. ૩૦)	૨૨૮	વર્ગોનું પાલન	૨૫૪
એકતા	૨૨૯	આદ્યોનું ધર	૨૫૪
સંઘાનથી એકતા	૨૨૯	ગુરુકુલ	૨૫૪
અનરથી સુધારણા	૨૨૯	દાનની રીત	૨૫૫
બાલ સુધારણા	૨૩૦	શુભ કાવનાની રિયતા	૨૫૫
સંધર્મા કર્મ	૨૩૦	યજ્ઞનું સાચું ફળ (કા. ૧, સ. ૧૧૪)	૨૫૫
આનવાનનો પ્રજ	૨૩૧	યજ્ઞથી ઉત્પત્તિ (કા. ૧, સ. ૫)	૨૫૬
સેવા કાવયો ઉત્તર	૨૩૧	દવનથી આરોગ્ય	૨૫૬
		યજ્ઞમાં આત્મસમર્પણ (કા. ૨, સ. ૩૫)	૨૫૭

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
યજ્ઞમાં આત્મસમર્પણ	૧૫૮	સરસ્વતી (કા. ૭, સ. ૧૮)	૧૮૧
અયાજ્ઞકોની નિંદા	૧૫૮	ઉત્તમ વરસાદ (કા. ૭, સ. ૩૯)	૧૮૧
યાજ્ઞકોની પ્રશંસા	૧૫૮	વરસાદથી વિપત્તિ દૂર કરવી (કા. ૬, સ. ૧૨૪)	૧૮૧
અધિઓની પ્રશંસા	૧૫૮	વરસાદનું પાણી (કા. ૭, સ. ૮૯)	૧૮૨
વિશ્વકર્તાની પૂજા	૧૫૮	વરસાદનું પાણી	૧૮૩
કાલ (સમય) નો યજ્ઞ (કા. ૩, સ. ૧૦)	૧૫૯	દીર્ઘાયુ જનવાનો ઉપાય	૧૮૩
કાલ (સમય) નો યજ્ઞ	૧૬૧	દિવ્યજળનું સેવન	૧૮૪
કામધેનું	૧૬૧	જળચિકિત્સા (કા. ૬, સ. ૯૧)	૧૮૪
અધિકારમય રાત	૧૬૨	જળચિકિત્સા (કા. ૬, સ. ૫૭)	૧૮૫
સંવત્સરની પ્રતિમા	૧૬૨	પાણી (કા. ૬, સ. ૨૩)	૧૮૬
હવન	૧૬૩	પાણી (કા. ૬, સ. ૨૪)	૧૮૭
કાલનો યજ્ઞ	૧૬૩	જળચિકિત્સા	૧૮૭
યજ્ઞનું કાર્ય	૧૬૩	જળ (કા. ૩, સ. ૧૩)	૧૮૭
શ્રુતિશ્રીક કાન્ધ	૧૬૪	જળ	૧૮૯
સૂરજ અને પવન (કા. ૪, સ. ૨૫)	૧૬૫	જળના પ્રવાહો	૧૮૯
સૂરજ અને પવન	૧૬૬	જળસૂક્ત (કા. ૧, સ. ૩૩)	૧૯૦
સવિતા અને વાયુ	૧૬૬	વરસાદનું પાણી	૧૯૧
સૂરજદેવતા	૧૬૬	જળસૂક્ત (કા. ૧, સ. ૪)	૧૯૧
વાણી, બળ અને નેત્ર	૧૬૭	જળસૂક્ત (કા. ૧, સ. ૫)	૧૯૨
સપ્તર્ષિ	૧૬૭	જળસૂક્ત (કા. ૧, સ. ૬)	૧૯૨
પ્રાણ	૧૬૭	જળસૂક્ત	૧૯૩
કપાત-વિદ્યા (કા. ૬, સ. ૨૭)	૧૬૮	જળની ભિન્નતા	૧૯૩
કપાત-વિદ્યા (કા. ૬, સ. ૨૮)	૧૬૯	પાણીમાં દવાઓ	૧૯૪
કપાત-વિદ્યા (કા. ૬, સ. ૨૯)	૧૭૦	સમતા અને વિષમતા	૧૯૪
ખેતીથી સુખ પ્રાપ્તિ (કા. ૩, સ. ૧૭)	૧૭૦	જળની શક્તિ	૧૯૫
ખેતીથી જળ અને શક્તિ	૧૭૧	દીર્ઘ જીવનનું કારણ	૧૯૫
ધાન્ય વાવતાં પહેલાં હવન	૧૭૧	અજનન શક્તિ	૧૯૫
ખાતર તરીકે શી અને મધ	૧૭૧	વાણિજ્યથી ધન પ્રાપ્તિ (કા. ૩, સ. ૧૫)	૧૯૬
બૈતિહાસિક દાખલો	૧૭૧	વાણિજ્યથી ધન પ્રાપ્તિ	૧૯૮
ગૌરક્ષણનો સમય	૧૭૨	વાણિજ્ય વ્યવહાર	૧૯૮
ગોડો (કા. ૬, સ. ૯૨)	૧૭૨	જીના જમાનાના વાણીયા	૧૯૮
વરસાદ કેવી રીતે વરસે છે (કા. ૬, સ. ૨૨)	૧૭૪	વેપારનું સ્વરૂપ	૧૯૮
વરસાદ કેવી રીતે વરસે છે	૧૭૫	વેપારના વિશેષો	૧૯૯
નાદળો કેવી રીતે બને છે	૧૭૫	બે માર્ગ	૧૯૯
વરસાદ (કા. ૪, સ. ૧૫)	૧૭૬	ગાન સૂક્ત કર્મ	૨૦૦
વાદળાઓનો સંચાર (કા. ૬, ૪૯)	૧૭૭	પરમેશ્વર ભક્તિ	૨૦૦
વાદળાઓમાં સરસ્વતી (કા. ૭, સ. ૧૧)	૨૮૦	અન્ન અને પૃથ્વીની ગતિ (કા. ૬, સ. ૩૧)	૨૦૧
સરસ્વતી (કા. ૭, સ. ૧૦)	૨૮૦		

मेधाजनन, संगठन અને વિજય

वर्णानुक्रम मंत्र-सूची

मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ
अम्राविष्णु महि तद्वा	११	अयो सर्वे श्वापदं	१९४	अपामस्मे वज्रं प्र हरामि	१०४
अम्राविष्णु महि धाम	११	अदान्यान्सोमपान्	२५७	अपे तो वायो सविता च	१६५
अग्निः पचन्नक्षत्र	१३३	अदितिर्द्वारदितिः	२१९	अपो दिव्या अचायिधं	१०४
अग्निं लूषो अक्षरेणु	१६	अदितेर्हस्तां सुचमेतां	१२१	अपो दिव्या अचायिधं	१८३
अग्निर्विष्णु प्रतिक्लृप्तम्	१७५	अदो यत् हृदि श्रितं	१८५	अपो देवीरप ह्वये	२९१
अग्ने रक्षस्तपसु	१२७	अनटाहमोषया सर्वाः	४१	अपो निविशन्नसुरः पिता	२७८
अग्ने चर्यैश्चिय	११९	अनयाहमोषया सर्वाः	१८०	अप्सरसः सधमादं मदन्ति	२३९
अग्नेऽन्ननिष्ठा महते	११७	अनस्थाः पूताः पचनेन	२४९	अप्सु मे सोमो अग्रवीत्	२९९
अग्ने जायस्वादितिः	११६	अनागोहरया वे भीमा	१८३	अप्सु स्तोमासु वृक्षासु	८३
अग्ने तपस्तप्नातह उप	६	अनुमंतिः सर्वमिदं	१५९	अप्स्वऽन्तरमृत्तमप्सु	२९१
अग्ने धृत्तानाषाट्	१७४	अनु मन्वतामनुमन्वमातः	१५९	अभिकन्दस्तनयवक्षणः	९५
अग्नेर्षोषो अर्षो गर्भो	३१	अनुमताः पित्रः पुत्रो	२९८	अभिकन्द स्तनयादयोधि	२७७
अग्नेर्मांसं स्य	१००	अनु स्यमुदयता	२५	अग्नि तिष्ठामि ते मनुषु	१५
अग्ने सदस्वानग्नि	११७	अग्नेनेन्द्रो मणिना	७५	अग्नि वेऽवां स्रहमानाम्	२९
अग्नेः सोतपनस्या	१६२	अन्तर्दधे द्यावापृथिवी	७५	अभ्यक्षात् स्वरं कृतः	१८३
अग्ने स्वाहा कृणुहि	१७	अन्तर्दशा अवन्तत	६९	अभ्यञ्जनं सुरभिं घा	१८२
अग्ने तुयाना वप	१९२	अन्तर्धेहि जातवेद	१८७	अभ्यावर्तस्व पशुभिः सहैतां	१९१
अग्ने सूर्यं वन्द्यमसि	९५	अन्तर्धरति शैबना	३०१	अमा कृत्वा पान्मानं	४१
अग्नेमिथ्योपवीनां	४३	अन्वय मोऽनुमतिर्यज्ञं	१५८	अमा धृतं कृणुते केवलम्	९६
अपविष्टा देवजाता	१२	अन्विदन्मते त्वं संसरे	१५८	अमावास्यां न स्वदेतानि	१५६
अपमस्तवधृक्ते	१८०	अपकामं स्यन्दमाना	२८८	अमृन्दहेतिः पतत्रिणीः न्येष्टु	२७०
अमृन्वस्त उदराम	१३६	अप कामं नानदसी	१८१	अमृत्वा उप सूर्ये	२९२
अमृच्छायमेति शवघा	१६	अपकोताः सदीयसीः	३१	अमृत्वथो न्यस्त्यथभिर्जामयो	२९१
अजाता आसन्नतवां	७९	अपमृजं यातुधानानप	४१	अयोमुखाः सूचोमुखाः	१८७
अग्नि निक्षे अति सधो	१२	अपामागं ओषधीनां	४१	अयं त्रावा वृषुवृष्णो	१३१
अतीव यो मरतो	७	अपामागोऽप माष्टु	४१	अयं पन्थाः कुरुते त्वा	१८१
अधर्षाणो अपप्रतापः	६१	अपामिस्तनूभिः संविदानो	२७७	अयं प्रतिधरो मणिर्षोरो	७३

मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ
अयं मणिः सप्ततहा	७४	अहं गृह्णामि मनसा	२१४	आलापश्च प्रलापश्च	८२
अयं विष्णुर्ध्वं घटतेऽय	६८	अहं पञ्चाम्बुदं ददामि	१३८	आसामाशां विं योततौ	२७७
अयं स्वावस्थो मणिः	७५	अहमस्मि सहमान	१८	आधिपत्य प्रशिपय	८७
अयमिदं प्रतीवर्त	७७	अहमेनास्तु रतिगिष्णं	१५५	आ सुष्वयन्ती यजते	७४५
अयमस्य द्रुपदे वेदिषे	१४	अहमेवास्म्यमावास्या	१५६	आस्तेयीथ वारतेयीथ	८२
अरातोवोभ्रतुष्यस्य	५९	आपद्वात्री संगमनी	१५७	इदं यो जुहोती मयं	२६१
अरायमस्तृक्पावानं यथे	३६	आ एहंते सं नृदत	१५४	इक्ष्वाकर्षदं घृतवासीष्टयं	२६०
अरिषा आपो अप रिप्रमस्त	१०१	आचार्यं जपनयमानो	२३	इक्ष्वापः प्र बहुताय	१८३
अर्जुनिर्म यो देव	१९१	आचार्योऽस्तसह नमसी	७४	इमिद्धा उ भेषजमिदं	१८५
अर्जुनिश्च त्रिपथि	१२६	आचार्यो ब्रह्मचारी	७६	इतिमिन्द्रं दृष्टुं हि सोमप	६
अर्वाग्न्य इतो अन्यं	७५	आचार्यो नृ युर्वेदगः	७६	इदमुमाय वज्रवे	२३२
अर्वाग्न्यः परो अन्यो	७५	आजुह्वान इह्यो	१४५	इदं देवाः दृष्टुं त ये	६
अर्लिङ्गवा आत्मदा	१९४	आ ते ददे वसुधाभ्य आ	१०६	इदं ते हव्य घृतवय	१८१
अवधोत्तवा उवकास्मान	३१	आतोदितो नितोदिता	१५५	इदं प्रापमुमसं वापद्म	११८
अवे अहि वाह्यधनोऽनव	१७३	आ दयामि ते पदं	७	इदं मे उयोतिरमृतं हिरण्यं	११२
अवे ययामिव धन्वना	१५	आदित्यवश्याम्युत वा	१८८	इदं व आपो हृदयमयं	२८३
अव दिवस्तारायमि सप्त	५८	आदित्येभ्यो अङ्गिरेभ्यो	१३७	इदं विद्वानाञ्जन सार्य	८८
अवाययतां पथिणो	१८७	आदिनवं प्रतिरीते	१३३	इधेनाम इष्टमानो	२९६
अवैरहस्येयिमा पयस्वात	२७०	आनन्दा मोदाः प्रसुरी	८९	इन्द्र उक्त्वा महावि	२४३
अशीतिमिदितमिभिः	७	आ नो अर मा परि छा	१६९	इन्द्रस्य मागस्य	१००
अश्रेष्ठा न आशिषो	२६१	आ नो महे मारती	२४६	इन्द्रपुत्रे सोमपुत्रे	२६१
अश्वयो दभौ वीरयो	३३	आन्त्याणि जत्रयो	१४६	इन्द्रमहं वणिज बोदयामि	२२६
अश्वयो देवसदनस्तृतीयस्याम्	५१	आप इहा उ भेषयीपो	१८५	इन्द्रः सीतां नि एकाद्रु	१७१
अश्वयो देवसदनस्तृतीयस्याम्	५१	आपः पृणीत भेषजं	२९३	इन्द्रस्य मन्महे शशन्	१०९
अश्वस्याह्नः संपतिता	५४	आपस्तृणावो अभि यं	१२९	इन्द्रस्योजः अस्तुयोगैः	२००
अश्वः कृणा गावस्त	१४३	आपो अयं दिग्वा	३०	इन्द्रस्योजः इन्द्रयोगैः	२००
अश्विना प्रह्वणा	२४४	आपो अहा घृतमिदाप	१८८	इन्द्रस्योजः सप्तयोगैः	२००
असदन्गावः सपते	२८	आपो विपुदग्ने वर्षं सं	१७७	इन्द्रस्योजः ब्रह्मयोगैः	२००
असद्व्याः समस्तव	६४	आपो हि छा मयोमुवः	२९१	इन्द्रस्योजः विद्याभि	२००
असन्मन्त्राश्चक्ष्म्यात्	८८	आ मा पुष्टं च वोषे	२६०	इन्द्रस्योजः सोमयोगैः	२००
असपत्नं नो अपराद्	७७	आ मास्तुद्भवमिमिह्या	७७	इन्द्रादिन्द्र	८०
असुरारवा न्यचनन्	४७	आ यन्ति दिवः प्रथिवी	१३४	इन्द्रेणं प्रतरं कृषि	२५५
अस्त्रा नीलशिखण्डेन	२३६	आयमगन्धर्वसहस्रः	२६०	इन्द्रो गुनक्तु ब्रह्मपा	२४४
अस्त्रेण चौरस्याश्रुपिबी	१६३	आयं यो पुश्चिर्कर्म त	३०१	इत्यमोदन नि दधे	२१०
अस्थि कृत्वा समिधं	८९	आ यातु मित्र ऋतुभिः	२२३	इमे मे कुष्ठ पुत्रं तमा	५१
अस्मिन्निन्द्रो ति दद्यात्	७८	आयुर्ददं विपथितं भुतां	५७	इमे यजमष्टायोगैः	२८३
अस्मि मणिं धर्मं	७६	आयुर्दा अमे जरुषं धृगानां	१७५	इमामेते शरणं मीमृषो	२९६
अहं गृह्णामि मनसा	२१८	आयैवेतु नि दध जोदन	१२२	इमा याः पथ प्रोदो	१६५

मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ
इमा भूमि पृथिवी	१५	उत्पाह्वं पञ्चशलाह्वो	३४	अतस्तैनातिरा यजत्रा	१५५
इमा खनाम्योधि	२८	उत्सूर्यो दिव पृति	५७	अतुभ्यश्वातैर्वभ्यो	१६१
इयमेव पृथिवी कुम्भी	१४६	उदक् जातो हिमवतः स	५१	अतुन्वज अतुवतीन्	१६०
इयमेव सा या प्रथमा	२५७	उदमुतो मरुतस्तां	१७५	अत्वेन तष्टा मनसा हितेया	१२१
इयं ते पीतिरिदम् ते	११८	उदस्य दयावो मिथुरो	१५५	एकाष्टका तपसा	२६१
इयं मही प्रति गृह्णातु	११८	उदीच्यै त्वा दिक्षे सोमाया०	१४०	एको वो देवोऽव्यतिष्ठत्	२८८
इयं वीर्यमनुजाता	२११	उदीरयत मरुताः	१७६	एजदेजदेजमयं वधुः	१६८
इयं पमिरपृथिवि योः	९३	उदुस्थं सतचारं सहसचारम्	१६६	एतद्वै ब्रह्मस्य	१५३
इष्यः आजीवः पततु	१७५	उदेपीव कारण्यऽमिस्फन्दं	१७५	एतद्वि गृणु मे वचो	१८३
इहा यन्तु प्रचेतसो	३०	उदेनमुत्तरं नयामे	२५६	एतमिधं समाहितं	६३
इहेदसाय न परो गमायेवो	२२३	उदेहि वैरिं प्रयज्ञा	१२०	एतस्माद्वा ओदनात्	१५३
इहेव हवमा यात म	२१५	उद्योद्यन्त्यमि वरुणसि	२३४	एतां प्रावाणो अयुजा	११८
इहेवामि नि तनूमे	१	उद्वेपय रथमर्जुने	१७५	एषोऽश्वेभिर्वीय समिदसि	२८३
ईर्ष्यायां प्राजिं प्रयमां	१८४	उद्वेपय सं विजन्तां	१७४	एषं यज्ञमनुमतिर्जगाम	१५७
ईशानां त्वा भेजानाम्	३९	उन्मुञ्च पाशांस्त्रयममन	३१	एसा अग्न्योपितः शुष्ममाना	११९
ईशानां वार्षाणां क्षयन्तीः	२९२	उन्मुञ्च पाशांस्त्रयममन	७०	एवमगम्यर्हिवा	२४३
ईशा वो मरुतो देव	१७६	उप त्वा नमया वयं	२७७	एव ते यज्ञो यज्ञवते	२४२
ईशा वो वैद राज्यं	१८६	उपमवद गणहृदि	२७८	एव यज्ञानां विततो	२५०
उज्जिहीष्वं स्तनयसामिह्रदति	३३	उपमेष्टा न ध्यायिषो	२६६	एवा स्वचां पुत्रवे सं	१३९
उत नमः बोधुवतो	१७१	उपमष्टे भुवये सीदता	११८	एहि वीर्यं ज्ञायमानं	८७
उत इति पूर्वाणि	१८३	उप तृणीहि प्रयय	१३६	एक्षमानमा रिष्टाश्वा	१७६
उतो अश्व ऋक्षकुतो	४३	उपहतो वाचस्पतिरुषारमान्	१	येष्टामे वयं बहुलं	७७
उतासि परिपार्णं वायु०	८७	उपायस्य रम्या	२४६	ओता आपः कर्मण्या	२८६
उतैव प्रम्भीरन संमितास	१३४	उपास्तरारकरो लोकम्	१३६	ओते मे यावापृथिवी	२१८
उरुक्षन्तु हृदयान्धर्षः	१७६	उपाहतमनुमुदं निरवातं	१८१	ओदन एषोदनं	१४८
उतामो अद्योपधीनाम०	७६	उपोह्य समुह्य क्षतारो	१६६	ओदनेन यज्ञवचः	१४७
उतामो नाम कुहास्तुतमो	५१	उमे नमसी लभयामि	१२९	ओपचयो भूतमभ्यमहोरात्रे	९७
उतरे द्विपतो मामयं	६३	उदः प्रयस्य मरुता	१२०	कक्षु फळीकरणाः	१४६
उतरे राष्ट्रं अजयोत्तरावत्	१३०	उदः व्यचसाऽमेपांश्रा	१७	मक्षुपरस्त्रामस्यजत	७६
उतराहस्यतर उतरे	२८	उपमेष्टा न व्यायिषो	२६६	कुतः इन्द्रः कुतः सोमः	८०
उतानवर्णं सुमगे	२८	उरु पादावप्रीवन्तो ज्यिरे	८०	कुतः केशाङ्कतः रनायः	८०
उतिष्ठन्मा रमेयाम्	१७३	ऊर्जो भागे निहितो	११८	कुण्ठ धूमं वृषणः	११६
उतिष्ठत सं नद्यधम्	१८६	ऊर्जो अरय धमिषो	१६	कुतश्चानि विध्य तं	१७४
उतिष्ठत सं नद्यधं मित्रा	१७३	ऊर्जो देवा दिक्षे सहस्रपत०	१४०	कृत्वाऽक्तो बलगिने	१८४
उतिष्ठ त्वं देवजनायुदे	१८७	ऊर्जा कपोतं उदत	२६९	कृत्वाऽपिण्यं मणिरो	६४
उतिष्ठ त्वं देवजनायुदे	१८७	ऊर्जा कुम्भ्यपिहितो	१४७	कृत्वाऽपिण्यं मणिरो	६४
उतायय सीदतो शुष्म	१३४	ऊर्जा इतवनेजानं	१४७	कृत्वाऽपिण्यं मणिरो	६४
		ऊर्जाः कृत्वाः	१४७	कृत्वाऽपिण्यं मणिरो	६४
		ऊर्जाः कृत्वाः	६१	कृत्वाऽपिण्यं मणिरो	२७४

सम्प्र	पृष्ठ	सम्प्र	पृष्ठ	सम्प्र	पृष्ठ
को अक्षय नो हृदो	१८५	तत्तथैव० उदरेण	१५१	तुम्हमारण्याः पञ्चो	१३३
कन्दाय से प्राणाय	१३६	तत्तथैव० उरसा	१५१	तृष्टिस्तृष्टिका विवा	१५६
कथ्यादातुवैतयन्मयुना च	१८९	तत्तथैव० ऊरुध्वो	१५१	तृष्टिके तृष्टिद्वय	१५६
कुषामारं तृष्णामारम्	४१	तत्तथैव० जिह्वया	१४९	तृष्णामारं कुषामारम्	४९
क्षयेणामि स्वेन सं	१८	तत्तथैव० दन्तेः	१५०	तेषां प्रमाणम्	१५३
क्षत्रैरेऽपिचक्रमां क्षत्रिकां	१९५	तत्तथैव० गदाभां	१५२	तेषां सर्वनामीशाना	१९६
क्षेत्राद्या इ क्षेत्रा	१७८	तत्तथैव० पृष्ठेन	१५०	त्रयु मध्य हरिते	१४६
क्षलः पात्रं रक्षयाम०	१४६	तत्तथैव० प्रतिष्ठया	१५१	त्रयो दाष्टा व्याजस्य	८८
गणारखोप गायत्रु	१७६	तत्तथैव० प्रथमाभां	१५२	त्रयो कोष्ठाः संमिता	१३९
गर्भो अक्षयोऽधीनां गर्भो	५३	तत्तथैव० प्राणवाजोः	१५०	त्रायर्थं नो अवाविषाम्यो	१६१
गिरिमैर्नो ध्या वैशय	४६	तत्तथैव० मन्त्रेण	१४८	त्रायन्तामिन् पुरुष	४९
गृहाण प्राणाणि सङ्गो	११८	तत्तथैव० मुखेन	१४९	त्रिगृहाया वि राजति	३०१
ग्राहिं वात्मानमति र्गो	१६१	तत्तथैव० वरितना	१५१	त्रिपथे समसा तस्य	१८९
ग्रीवास्ते हृदये पादौ	१८२	तत्तथैव० श्वचसा	१५०	त्रेषा भागो निहितो	११७
घृतममर्यादो गृह	१३२	तत्तथैव० धोत्राभां	१४९	तर्षं नो मेधे प्रमत्ता गोमि	४
घृतद्वया मनुजकलः	१५०	तत्तथैव० हस्ताभ्यां	१५२	स्वयोदने प्राची	१४८
घृतेन सीता मधुना	१७२	तद्योमिराह तदु घोष	७५	स्वहा युनक्तु बहुधा	१४३
घोरा क्षययो नमो	१५७	तद्वेषास्य ऋतस्य	२४५	स्वामिने वृणते प्राज्ञाया	१८
घ्नन्तुः क्षोत्रं यशो अस्मासु	९७	तद्वै बाजिनन्तं	२७४	सुविगो दिशमभि	१३०
घ्नन्तुर्मुखं काम	१४६	तद्वै स्वर्गो बहुधा वि चक्रे	१४९	सुविगोये त्वा दिश इन्द्रा०	१४०
घ्नन्तुः क्रुन्मोक्षतुषां	१५०	तपथैवास्तौ कर्म	७९	दश साकमनायन्त	७९
घ्नन्तुर्ग्रीव्यावदतः क्रुन्मम्	१९५	तपथैवास्तौ कर्म चान्तर्	८०	दितिः शर्वमदितिः	१४६
घ्नन्तुर्नमो अष्टशरी	२३७	तं कोदनस्य वृष्ट्यामि	१४७	दितेः पुत्राणामदितेरकारिणं	१२३
घर्षं पञ्चविलमुषं	१४७	तं याता प्रत्यमुन्मत्त	६२	दितिगताः समुद्रतः	७९
छन्दसि यक्षे मरुताः	१४३	तमिन् देवता गणि	६२	दिवे स्रुते नक्षत्रेभ्यः	१३१
जगिषो जन्मादिशरात्	६४	तमाहुर्दे प्रणुत्तानामिन्द्रो	१९६	दिवो नु मां वृहते	७८९
जनिश्रीव प्रति हर्षति	१३३	तरी मन्दासु प्रयक्षु	१७	दिवो वृक्षववर्त	१९
जवस्ते अर्धमिहितो	१७४	तव चतस्रः प्रदिशास्तव	१३७	दिव्ये सुर्ये पयसं	१८१
जातवेदो नि वर्तय शर्तं	१६४	तव मते नि विगन्ते	२६५	दिव्यो ज्योतिष्मतीभ्यामर्धे	१०३
जालावेणामि विषय	१८५	तस्मा अरि यथाम वो	१९१	दीर्घांशुत्वाय वृहते	६३
जिनमरुमाहमुज्जिह्वम्	१०३	तस्मादे विद्रागुपयमिदं	८१	देवस्य सविद्रागपरय	१००
जिह्वाया अमे मधु मे	१११	तस्मै वृत्तं सूर्य मन्त्रं	५९	देवस्य सविद्रां गये	१८६
जीवन्तो मधुरिपो	३०	तस्यायुतस्येवं वलं	३३	देवा इयं मधुना संपुतं	५६
जययक्षन्तधिति नो मा	१२८	तस्यौदनस्य वृहरीतिः	१४६	देवाः कथेता इयितो	१६८
तत्तथैव० अर्धस्मां	१४९	तानि कण्ठप्रचारी सन्तिरस्य	९७	देवानामसिन् कृणं बभूव	७१
तत्तथैव० अष्टोद्ग्रायौ	१५१	तावतां बहुस्तति वीर्याणि	१२८	देवानामेत्परिपूयम्	६७
		तिस्रो मात्रा गन्धर्वाणां	१६६	देवकर्मप्रयितो हुवे	

मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ
देवेभ्यो अथि जातोऽसि	५१	न्यङ्गवातो वाति	२८४	भृजापते न स्वदेतामि	१५८
देवेनधात्रिपत्यामाम्राद्यात्	१८१	पयस्वतोः कृणवाप	१७४	प्र णो वनिर्देवकृता दिवा	१७०
मदेदंतेन मणिना	६४	पयस्वतोरोपधमः पयस्वान्	१६५	प्रतिष्णानाभ्रमुत्तो	१९४
देवे देवेषु देवः पथो	१६	पराक्ते उयोतिरपथं ते	१८१	प्रतिष्णानाः सं धावन्तुरः	१९५
देवा हीतार ऊर्ध्वमध्वरं	१७	पराच एनाग्रं शुद्ध	३६	प्रतीची दिशामिषद्वरं	१९०
दैव्या होतारा प्रथमा	१४६	पराङ्मं चैनं प्राप्तीः	१४८	प्रतीचीन अक्षिरथो	१८०
दौर्ध्र्यम्यं दौर्जयिरथं	४०	परा शुणोहि तपसा	१०४	प्रतीचीन फलो हि त्वं	३६
द्यावापृथिवी अथ मां	७	परि त्वा परितस्तुनेक्षुणा	११९	प्रतीच्यै त्वा दिशे वदन्तां	१४०
द्यावापृथिवी चर्यं प्रतारिन्	६	परि त्वा रोहितैर्बर्णेः	२६	प्रत्यञ्चं चैनं प्राप्तीः	१४८
द्यावापृथिवी ओमे	१४६	परि भत चतनो चर्चसा	१७६	प्रत्यङ् हि संभभूषिष	४४
द्रारो देवीः स्वस्य	१७	परिपाणं पुदवाणां	८७	प्रवलीनो मृदितः शयां	१९५
धृन्निर्भर्षे हरितं	१३७	परि मां परि मे प्रजां	२२	प्रथमा वृषुऽवाप्त	२५९
धर्ता प्रियस्व पदमे	१६५	परि स्तुणोहि परि चेहि	२४८	प्रथमेन भमारण प्रधा	८३
धाता रातिः सतिष्ठेदं	१२३	परीदं वासो अधिधाः	१७५	प्र वरख पट्टे वरया	१३५
धृमाक्षी सं पस्तु	१८७	परी मे ऽभेपर्वन परीमे	१६९	प्र सुमतिं सवितर्वाय	१६६
धृवायै स्वा दिशे विष्णवे	१४०	परीदि कृपे मा तिष्ठो	१८३	प्रस्तुणती स्तम्बिनीरेक	३०
धृवेयं विराणमो	१३०	परीदि नारि पुनरेहि	११९	प्रार्थानं बर्हिः प्रदिशा	१४५
न किञ्चिद्वधमत्र नाधारो	१३८	परीऽपेक्षायुदे वि ते हैति	१७०	प्रार्थी प्रार्थी प्रदिशामा	१३०
न च प्राणं कण्डि	१५३	पार्थिवा दिग्धाः पशव	९७	प्रार्थ्यै त्वा दिशेऽगमये	१४०
न च सर्वेऽयानि	१५३	पितृणां भाग स्थ	२००	प्राणापानो चक्षुः श्रोत्रम्	७९
न भूमि वासो भूति वाति	१६८	पितृव पुत्रानभि सं	१३१	प्राणापानो चक्षुः श्रोत्रम्	८९
नमस्ते पोथिनीभ्यो	१४०	पिप्पली क्षिप्तमेपथी	४७	प्राणायाम्तरिक्षाय	२३५
नमस्ते रक्षारयते नमः	२०७	पिप्पल्यः सममदन्	४७	प्रिये प्रियाणां कृणवाम	१३८
नमस्तेऽस्तव्यते कपो	१३८	पुत्र इव पितरं गच्छ	१७४	प्रेतो यन्तु व्याधः प्रातुव्याः	१०६
नमोऽस्तु ते निक्षेते	१४	पुनः कृत्वा कृत्याकृते	१७४	प्रैषा भक्ते भिषिदः	२४३
नमः सार्य नमः प्रातः	२३८	पुनरेहि वावस्वते	१	प्रोष्ठे शयास्तपेशया नारीयां	१६८
नमं बर्हिरोदनाय स्तुणीत	१३५	पुमान्मुषोऽधि तिष्ठ	१२८	धमे रक्षः समदमा	१२९
नहि ते अग्नि तन्वः	१७९	पुरस्तातो नमः कृण	२३६	वधिरैवर्षो मुखमेगद्वि	१२९
नहि ते नाम अप्राह	२८	पुष्पवतीः प्रसूतीः	३४	वृद्धायवर्णं रयन्तरं	१४७
माश्व इति सुमात्	१४७	पूताः पवित्रैः पवन्ते	१३३	वृद्धपलाशे	५६
ने मावो गोष्ठे असदन्	५७	पूर्णां पश्चादुत पूर्णां	१५७	वृद्धपरितारिषा अथयो	१८८
निधि निधिया अग्नेनम	१३७	पूर्वां जातो मज्जणो	१४४	वृद्धस्पर्धिरात्रिप्रो वज्र	१८८
निन्दाध वा अग्निन्दाध	८१	पुत्रवर्षे प्राजापत्याः	९७	वृद्धलोको भवति	१५३
नेनं एनन्ति पर्यायिणो	१६९	पुत्रपुण्याणि बहुधा पश्यन्ताम्	१३३	वृद्धचारिणं पितरो	९३
नेनं एनन्त्यप्यसरो न	७६	पृथिवी त्वा हृषिभ्यामा	१३३	वृद्धाचारो जनयन्	९४
नेनं प्राप्नोति शपथो न	८८	पृथिव्ये श्रोत्राय	२३५	वृद्धाचारो वृद्धा आजह	९७
नेवाहमोदनं न	१४८	पृथिव्यामी प्रथमा यक्षियां	१५८	वृद्धाचारो वृद्धाचारति	९३
		भृजापतिः सतिष्ठादा	२७८	वृद्धाचार्येण कन्या युवानं	९६

मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ
मन्त्रार्थेण तपसा देवा	९६	मित्रावर्धनयोर्मापद्य	२००	यथा भूमिर्भूतमनाः सुखम्	१८५
मन्त्रार्थेण तपसा रात्रा	९६	मुखाय ते पञ्चदे	२३६	यथा वात्सल्यमिह भूमिः	१८१
मन्त्रार्थेण तपसा धामिना	९७	हृदये मा शरण्योऽदभो	२०८	यथा सुयो मुच्यते	१८४
मन्त्रा तेजसा सह	९२	मुमुक्षुना शोधयथो	३२	यद्विष्णुः यदा पराधमिना	१३९
मन्त्रा परितृप्तिता	१४७	मुह्यन्तेऽपि वादबहिष्ठाकृतं	१७५	यदमे कथं विमुखा	१०३
मन्त्रादिना वदन्ति	१४८	मुदा अमित्रा न्युर्दे	१८९	यदमे तपसाः तपः वरः	५
मन्त्राः श्रद्धा उत पूता	१२०	मेदस्वताः यजमानाः	६५५	यददः सं प्रदत्ताः शान्तना	२८७
मन्त्रार्थावर्ते	२०३	मेघो घातं मेघां प्रातः	५	यददो देवा अमुना	४३
मन्त्रार्थे श्रीर्देवदत्तस्य	२४९	मेघामहं प्रथमा मन्त्रार्थनी	५	यदयं द्याः प्रथमि यज्ञे	१४१
मन्त्रार्थो अन्त्यावर्ते	२०३	मेघ इव तं च च वि	२७९	यदवर्धमानं श्रेष्ठमनादृतं	२०१
मन्त्रार्थेण यमुष्माति	४३			यदा केशानमिष स्नाव	८०
भगो मुनिकर्तायिषो	२४३	यं देवाः दितरो	६३	यदाघनं त्रैलोक्यं ज्ञातं	८८
मन्त्रार्थेण अग्निदितृदत्तस्य	५३	यं यावाप्यदे वाचा	१७०	यदा तपसाः स्वतुमसिना	८१
मन्त्र राजन्यजमानाय मृद	२३३	यं ययं यमयामदे	२०३	यदि कर्तं यतिना	४९
मन्त्रार्थो यमुजा	२३७	यं वा पिता पचति यं	१२९	यदि वृक्षदम्भपतः फलं	१८१
मन्त्रार्थार्थेऽपि पापकृते	१८९	यः प्रथमः कर्महत्याय	२१०	यदि त्रैलोक्यपुरा मन्त्र	१८१
मन्त्रार्थार्थो भूतं मानि	२३६	यः प्रथमः प्रवृत्तमाह्वय	२६९	यदि वासि त्रैलोक्यं वदि	८९
मन्त्रो दिशो भव ईशो	२३९	यः संभामाप्रदाते सं	२१०	यदि वासि देवकृता	१७४
भूतिष्व वा अमृतिष्व	८१	यः कर्ते यद्वति यथ	१६९	यदि श्री यदि वा पुनः	१७४
मन्त्रा मन्त्राः संघीयतां	४९	य इमे य वापि	२४६	यदि यथ तपसाः	१८३
मन्त्रमन्त्रं मन्त्रमन्त्रमन्त्रा	३१	य उमीनामुपवाह्यमुः	२०९	यद्विष्णुः यदि द्याः यद्व	५४
मन्त्रमन्त्रे निकमणं मन्त्रमन्त्रे	२१२	य उदात्तं परामर्गं य	१६४	यद्वर्धमानं प्रवृत्तिना	१८१
मन्त्रार्थेण मन्त्रमन्त्रे	२१२	य एनं परिधीयति सं	१६२	यद्वर्धमानं यत्तममं	३९
मन्त्रार्थेण मन्त्रमन्त्रे	२१२	यद्यपि यज्ञे यमिषः	२४३	यद्वर्धमानं देवकृता देवाः	२५५
मन्त्रार्थेण मन्त्रमन्त्रे	२१२	यज्ञमतिमुपय एनसाहुः	२५७	यद्यप्यत्राया पचति यत्	१३६
मन्त्रार्थेण मन्त्रमन्त्रे	२१२	यज्ञ यज्ञं यज्ञं यज्ञयति	२४२	यद्यप्यत्रायाः यानु एह	१३१
मन्त्रार्थेण मन्त्रमन्त्रे	२१२	यज्ञस्य यज्ञः प्रवृत्तिः	२५८	यद्यप्यत्रायाः यानु एह	१३१
मन्त्रार्थेण मन्त्रमन्त्रे	२१२	यज्ञं युक्तं यद्विष्णुः	१३३	यद्यप्यत्रायाः यानु एह	१३१
मन्त्रार्थेण मन्त्रमन्त्रे	२१२	यत्तपसाः यत्तपसाः यत्तपसाः	८१	यद्यप्यत्रायाः यानु एह	१३१
मन्त्रार्थेण मन्त्रमन्त्रे	२१२	यत्तपसाः यत्तपसाः यत्तपसाः	२०४	यद्यप्यत्रायाः यानु एह	१३१
मन्त्रार्थेण मन्त्रमन्त्रे	२१२	यत्तपसाः यत्तपसाः यत्तपसाः	२५६	यद्यप्यत्रायाः यानु एह	१३१
मन्त्रार्थेण मन्त्रमन्त्रे	२१२	यत्तपसाः यत्तपसाः यत्तपसाः	१३	यद्यप्यत्रायाः यानु एह	१३१
मन्त्रार्थेण मन्त्रमन्त्रे	२१२	यत्तपसाः यत्तपसाः यत्तपसाः	१५९	यद्यप्यत्रायाः यानु एह	१३१
मन्त्रार्थेण मन्त्रमन्त्रे	२१२	यत्तपसाः यत्तपसाः यत्तपसाः	१८१	यद्यप्यत्रायाः यानु एह	१३१
मन्त्रार्थेण मन्त्रमन्त्रे	२१२	यत्तपसाः यत्तपसाः यत्तपसाः	४८	यद्यप्यत्रायाः यानु एह	१३१
मन्त्रार्थेण मन्त्रमन्त्रे	२१२	यत्तपसाः यत्तपसाः यत्तपसाः	१८१	यद्यप्यत्रायाः यानु एह	१३१
मन्त्रार्थेण मन्त्रमन्त्रे	२१२	यत्तपसाः यत्तपसाः यत्तपसाः	५९	यद्यप्यत्रायाः यानु एह	१३१
मन्त्रार्थेण मन्त्रमन्त्रे	२१२	यत्तपसाः यत्तपसाः यत्तपसाः	६३	यद्यप्यत्रायाः यानु एह	१३१

मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ
यमवध्नाद् बृहस्पति० तं विभ्रषन्ममादि०		या बभ्रवो याव	२९	ये पन्थानो यद्वो	२९६
यमवध्नाद् बृहस्पति० तं सूर्यः	६०	या महतो महोन्माना	१७१	ये वदवो या इवो	१९३
यमवध्नाद् बृहस्पति० तं सोमः	६०	यां कश्यपन्ति वदनी	१७९	ये मध्यन्ति न वसुनि	२५७
यमवध्नाद् बृहस्पति० सो अरुमै	६०	यां ते चक्रुरामे पात्रे	४०	येभिः पशोः परिवितौ	९०
यमवध्ना० स मायं ऊर्जया	६२	यां ते बर्हिषि यां	१८२	ये रथिनो ये अरथा	१८९
यमवध्ना० स मायं गोभिः	६२	यां ते रुद्र इषुमास्त्यवद्वेभ्यां	२०७	ये व आपोऽपाममयोऽस्त्व	२०१
यमवध्ना० स मायं तेजवा	६२	यां देवा अनुतिष्ठन्ति यस्या	१९०	ये वर्मिणो येऽनर्मागो	१८९
यमवध्ना० स मायं सधोर्धनस्य	६२	यां देवा प्रतिनन्दन्ति	२५९	ये सर्पिषः संखवन्ति क्षीरस्य	२१५
यमवध्ना० स मायं रसेन	६२	यामिन्द्रेण संधां समचस्थ	१८७	ये स्तर्कस्य मणिं जना	७५
यमवध्ना० स मायं ब्रीहियवाभ्यां	६२	यामृपयो भूतकृता मेधां	५	यो अग्रतो रोचनानां	७१
यमवध्ना० स मायं सर्वाभिः	६२	यां मेधामूमनो विदुर्वा	५	यो अस्य समिधं वेद	१६९
यमरति पुरोधस्ते पुरुषं	१७०	यावती, कियतीधेमाः	३१	यो गिरिद्वजायया	५०
यमस्य भाग स्य	२००	यावतीनामोवधीनां गावः	३३	यो देवाः कुर्या कुर्या	४१
यमो मृगुरयमारो निर्ऋयो	१६४	यावतोषु मनुष्या	३३	यो नः सोम सुवीरिमो	२०६
ययोः संलवाता परिमा	२६५	यावदाताभिमनस्येत	१४८	यो नः सोमाभिदासति	२०६
यश्च कवचो यथाकवचो	१८९	यावन्तो अस्याः वृधिवीं	१३६	यो नो पुत्रे धनमिदं वकार	२३३
यश्चकार न दद्याक	४१	या रोहन्त्याक्षिरघोः	३२	योऽन्तरिक्षे तिष्ठति	२३७
यक्षर्यणिरो वृषमः स्वर्षिचरुमै	२०९	या रोहिणीर्देवत्या	२६	योऽभियातो मिलयते	२३७
यक्ष सापानः क्षापयो	२२	या शशाप शप्नेन	४०	यो व० अश्मा	२०१
यस्ते पर्वणि संदधौ	१८०	यावद्दे वेद वीरुधो	३२	यो व आपोऽपो भागो	२०१
यस्ते पृष्ठ स्तनयिनुर्व	२८०	याः सुपर्णा आक्षिरघोः	३३	यो व आपोऽपामूर्मिरस्त्वन्त	२०१
यस्ते मयोऽवकेशो	५६	यासां देवा दिवि कृण्वन्ति	२९०	यो व० वरुधो	२०१
यस्ते स्तनः शशयुषो	२८०	यासां राजा वरुणो याति	२९०	यो वा श्वितमो रघः	२९२
यस्त्वा कृत्याभिर्वरुवा	७७	यास्ते शतं धमनयोऽङ्गमयु	२०७	यो व० हिरण्यगर्भो	२०१
यस्त्वा पिबति जीवति	५३	युनक्त सीरा वि युषा	२७१	योऽस्मान्मङ्गस्यतेऽदेवो	२०६
यस्त्वोवाच परेहीति	१८०	युयुक्त्व देवः सविता	२४३	यो ते दूती निर्ऋत	२७०
यस्मै रथा यज्ञवर्जन	६३	ये च धीरा ये वापीराः	१९६	रयि मे पोषं सवितो	२६७
यस्मिन्समुद्रो योः	१४७	ये त आश्वन्दश जाता	८०	राक्षो वरुणस्य बन्धोऽसि	२०४
यस्य कृष्णो हविर्द्वे	२५६	ये त आसीद्भूमिः पूर्वा	८०	रात्रौ माता नमः पितायमा	५३
यस्य छुष्टि सोमिनः	२१०	ये त्रिपत्ताः परिवन्ति	१	रिदयस्यैव परीशाघं	१७४
यस्य तवमा कासिका	२३८	ये त्वा कृत्वाळेभिरे	१८०	रुद्रस्यैलवकारेऽप्यो	२४०
यस्य ते वासः प्रथमवार्यं	१७६	ये नवीनां सं खवन्त्युत्सावः	२१५	रोहणसि रोहणस्यन्तिष्ठन्नस्य	४८
यस्य देवा अकल्पन्तो	१४७	येन देवा ज्योतिषा याम्	१२४	स्ताज्ञलं पवीरवत्	२७१
यस्य वशास ऋषमास	२०९	येन देवा न नियन्ति	२२८	लोम लोम्ना सं कश्यपा	४९
यस्याञ्जन प्रसर्पश्यन्मङ्गं	८८	येन धनेन० तस्मिन्म इन्द्रो	२७७	स्नन्त्यतोः चह देवैर्न	१३१
या आपो गाय देवता	८२	येन धनेन प्रपणं० तन्मे भूयो	२७७	वनस्पतीन्वानस्पत्यान्	१९६
याः कृत्या आक्षिरघीयाः	७६	येनायो गुप्त आदित्य	१८८		
यानावह वशानो देव	२४२				

[illegible]

मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ	मन्त्र	पृष्ठ
सर्वाङ्गोदानममजयन्	१८८	सुवर्णैरश्वान्वविन्दुस्तुष्टः	१७३	सं समिगुवसे शृयन्मे	१४
सर्वे देवा अस्यायन्ति ते	१८८	सुवर्णा वाचमकृताप	१७९	संसिपो नाम ते देवा	८७
सर्वे देवा अस्यायन्तु	१८८	सुवेद्यस्तुतोः प्राणं	८९	सं सं यवन्तु धिन्धनः	२१५
सर्वे देवा उपाशिक्षन्तः	८१	सुवेद्या इतमन्वावर्ते	१०१	रतये कुहन्ते पृजिनं	८१
समुद्योस्तद्वचो दिवा	१८६	सोमस्य भाग स्य	२००	द्यान्मेन मणिनं कृषिण	७५
सहमानेव प्रथमा	१६	सोम राजन्संज्ञानमा	१११	स्वप्नु माता स्वप्नु पिता	१६९
सहस्रकुण्ठा शोताम्	१८९	सोमो राजाधिप मृक्षिता	१८२	स्वप्न स्वप्नाभिकरणेन	१६९
सहस्रधामन्त्रिशिक्षा	४२	सोमो युतकस्तु बहुधा	१४३	स्वप्नो ये तन्मोर्निर्गतिः	८१
सहस्रशृङ्गः शतधारी	११०	संक्षेपेन्ती कुरुकरी	१९४	स्वमे लोकमभि नो नयासि	१३२
सहस्रगुह्यो शृयमे वा	१६८	संक्षेपाता स्तोकाः पृथिवी	१३४	स्वतिश्च विशा पतिर्दृष्टहा	७८
सहस्राश्रमतिपदयं	२३८	सं वेध्यस्वामे प्र च	१८	स्वायसा अद्ययः सन्ति	१८१
सहस्रदध सौमस्वम्	२१८	स जानीष्वं सं पृथग्यन्	७१८	क्षिप्तवतः प्र स्रगति	२८७
साक सजातैः पयसा	११७	स ते मज्जा मज्जा नवतु	४८	क्षिप्ययाः पन्थान आसन्	५१
सिन्धुपानीः सिन्धुराज्ञा	२८७	सं बर्हिषं हविषा	२४८	क्षिप्ययी नौरचरक्षिप्यवधना	५१
सिलाची नाम कानीनी	५४	सं मासे वर्षसा स्रज	२०४	क्षिप्ययी नौरचरक्षिप्यवधना	५१
सिद्धस्वेव स्तनयोः	३१	स मासे वर्षसा स्रज	२८३	क्षिप्यवर्णाः सुवय	२९०
सीता पर्वणः सिक्ता	१४७	संक्षेपेन्ती कुरुकरी	२७८	क्षिप्यवर्णाः सुभगा	१७१
सीते वन्दामहे	२८१	संक्षेपेन्ती कुरुकरी	२५९	क्षिप्यवर्णाः सुमगे सुकमे	५४
सीरा युगति कवयो	२७०	संक्षेपेन्ती कुरुकरी	२२३	क्षिप्यवर्णाः सुमगे सुकमे	५४
स्रगा यो देवाः सदाना	२४२	संक्षेपेन्ती कुरुकरी	२१७	क्षिप्यवर्णाः सुमगे सुकमे	५४
सुत्रामाणं शृषिर्वा याम्	२२०	संक्षेपेन्ती कुरुकरी	२२४	क्षिप्यवर्णाः सुमगे सुकमे	५४
सुवर्णसुवने निरी जात	५०	संक्षेपेन्ती कुरुकरी	२७७	क्षिप्यवर्णाः सुमगे सुकमे	५४